

Пятро Жаўняровіч

ДАВЕДНІК ПА ЛІТАРАТУРНАЙ ПРАЎЦЫ

Арфаграфічны, пунктуацыйны,
лексічны, марфалагічны,
сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні

Пятро Жаўняровіч

ДАВЕДНІК ПА ЛІТАРАТУРНАЙ ПРАЎЦЫ

**Арфаграфічны, пунктуацыйны,
лексічны, марфалагічны,
сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні**

**Пад рэдакцыяй доктара філалагічных навук
прафесара Віктара Іўчанкава**

Мінск
«Адукацыя і выхаванне»
2017

УДК 808.2:811.161.3(035)

ББК 81.2Бен

Ж39

Уступнае слова *Віктара Іўчанкава*

Рэцэнзент: кандыдат філалагічных навук дацэнт *Таццяна Старасценка*

Жаўняровіч, П. П.

Ж39 Даведнік па літаратурнай праўцы : арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні / Пятро Жаўняровіч ; уст. слова Віктара Іўчанкава ; пад рэд. Віктара Іўчанкава. — Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2017. — 448 с.

ISBN 978-985-471-915-3.

У даведніку на падставе сучасных нормаў беларускай мовы прапануюцца асноўныя падыходы да аналізу функцыянавання слова, словазлучэння і сказа ў тэксце і да правядзення праўкі. У шасці частках даведніка ў тэарэтычным і практычным планах, накіраваных перш за ўсё на выпрацоўку навыкаў праўкі, асвятляюцца пытанні арфаграфіі, пунктуацыі, лексікі, марфалогіі, сінтаксісу і тэхнікі набору.

Прызначаецца выдаўцам і рэдактарам, настаўнікам і выкладчыкам, школьнікам і студэнтам, усім, хто цікавіцца пытаннямі ўнармавання і праўкі беларускамоўных тэкстаў.

УДК 808.2:811.161.3(035)

ББК81.2Бен

ISBN 978-985-471-915-3

© Жаўняровіч П. П., 2017

© Іўчанкаў В. І., уступнае слова, 2017

© Афармленне. РУП «Выдавецтва
"Адукацыя і выхаванне"», 2017

Годны падмурак нацыянальнай школы рэдагавання

Даведнік па літаратурнай праўцы — першая на Беларусі праца, у якой падаецца сістэма паўзроўневага аналізу тэкстаў паводле захавання арфаграфічных, пунктуацыйных, граматычных норм.

Асаблівая ўвага звяртаецца на функцыянальныя «паводзіны» слова. Даюцца слухныя парады, што трэба рабіць, каб слова стала мабільным, зазіхацела ўсімі гранямі ва ўмелых руках рэдактара. Пры гэтым не страчвала адмысловасці аўтарскага погляду.

Каштоўнай з'яўляецца частка па праўцы на тэхнічным узроўні, у якой утрымліваюцца падстаўныя рэкамендацыі пра выдаленне з рукапісаў візуальных хібаў, памылак у афармленні заўваг, лічбаў, скарачэнняў, формул. Даецца падрабязны агляд асаблівасцей складання і рэдагавання бібліяграфічнага спіса.

Рукапіс толькі тады набудзе моц друкаванага слова, калі ўдасканаліцца, пройдзе шлях набыцця бездакорнай літаратурнай формы. Усё гэта залежыць ад майстэрства рэдактара, на этапе падрыхтоўкі рукапісу да выдання — лепшага дарадцы аўтара.

Стваральнік даведніка — таленавіты філолаг, караткевічазнаўца і вядомы ў нашай краіне рэдактар. Менавіта з імем Пятра Жаўняровіча звязаны новы этап развіцця рэдагавання не толькі як роду прафесійнай дзейнасці, але і як сферы навуковага пазнання, метадалогіі і творчасці.

Акрамя класічных падыходаў да літаратурнай праўкі, вызначаных яшчэ ў працах аўтарытэтнага заканадаўцы нормы Дзітмара Разенталя, у даведніку адчуваецца асаблівы погляд Жаўняровіча-вучонага, знітаваны з уласных метадалагічных знаходак і працяглага вопыту рэдагавання твораў Уладзіміра Караткевіча, перакладу некаторых з іх на рускую мову. Усё гэта надае працы выразную аўтэнтычнасць. Даведнік набывае асаблівае гучанне, бо трывала ўмацоўвае нацыянальны падмурак айчыннай школы рэдагавання.

Віктар Іўчанкаў,

загадчык кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання Інстытута журналістыкі
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктар філалагічных навук, прафесар

Прадмова

Даведнік па літаратурнай праўцы з'яўляецца першай спробай абагульніць рэдактарскі досвед працы з беларускамоўнымі тэкстамі розных стыляў і прапанаваць асноўныя прыёмы выяўлення і праўкі памылак рознага кшталту.

Даведнік будзе карысны як для школьных настаўнікаў падчас праверкі пісьмовых прац вучняў, так і для выкладчыкаў філалагічных дысцыплін у розных навучальных установах для ацэнкі творчых прац навучэнцаў і студэнтаў. Ён можа быць запатрабаваны пры падрыхтоўцы школьнікаў да прадметных алімпіяд і цэнтралізаванага тэсціравання. Але перадусім ён адрасуецца тым, хто піша сам, тым, хто аналізуе, ацэньвае і выпраўляе беларускамоўныя тэксты, прызначаныя для публікацыі (пісьменнікам, журналістам, рэдактарам і карэктарам).

Даведнік складаецца з шасці частак, кожная з якіх структуравана па параграфам са скразной нумарацыяй. Кожны пункт параграфа ўтрымлівае тэрэтычныя палажэнні, ілюстрацыйны матэрыял (пасля значка ✓) і, па магчымасці, прыклады праўкі (пасля значка ✎).

Сказы ілюстрацыйнага матэрыялу з пазначэннем аўтара выступаюць аргументамі для пацвярджэння палажэнняў тэрэтычнай часткі і ўзяты з кніг другой паловы XIX — пачатку XXI ст., пачынаючы з твораў В. Дуніна-Марцінкевіча і заканчваючы творамі маладых літаратараў і навукоўцаў 2010-х гг. Сказы з перыядычных выданняў не пашпартызуюцца. У некаторых цытатах з паэтычных твораў зменены правапіс у (ў) у адпаведнасці з арфаграфічнымі нормамі.

У якасці прыкладаў праўкі выкарыстаны сказы з кніг канца XX — пачатку XXI ст. і з перыядычных выданняў апошніх дваццаці гадоў. Такія сказы таксама пададзены без пашпартызавання.

Першая і другая часткі грунтуюцца на патрабаваннях «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008) (далей — Правілы), уведзеных у дзеянне з 1 верасня 2010 г.

Частка «Праўка на арфаграфічным узроўні» структуравана па шасці раздзелах: «Правяпіс галосных», «Правяпіс зычных», «Правяпіс мяккага знака і апострафа», «Напісанне слоў разам, праз злучок і асобна», «Вялікая

і малая літары», «Правілы пераносу». Некаторыя арфаграмы, якія ў Правілах вылучаны ў асобны раздзел, у даведніку ўключаюцца як параграфы ў адпаведныя раздзелы: «Правілі прыставак *су-* і *са-*», «Правілі галосных у суфіксах» — у раздзел «Правілі галосных»; «Правілі зычных у прыстаўках і на стыку прыстаўкі і кораня», «Правілі зычных у суфіксах і на стыку кораня і суфікса. Спрашчэнне некаторых спалучэнняў зычных» — у раздзел «Правілі зычных». Асабліва ўвага ў частцы аддаецца складаным або не да канца прапісаным правілам, а таксама тым арфаграфам, якія не могуць быць правераны з дапамогай арфаграфічнага слоўніка, у прыватнасці напісанню ўласных назваў. Адмысловы параграф «Акцэнтацыя і правілі галосных» абагульняе назіранні над уплывам націску на правільнасць напісання і будзе карысны з гледжання не толькі арфаграфіі, але і лексікі, выпраўлення сэнсавых памылак.

Другая частка «Праўка на пунктуацыйным узроўні» структуравана па сямі раздзелах: «Знакі прыпынку ў канцы сказа і пры перарывах у сказе», «Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі», «Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі, далучальнымі і абмежавальнымі членамі», «Знакі прыпынку пры словах і канструкцыях, граматычна не звязаных з членамі сказа, і пры паўтарэнні слоў», «Працяжнік паміж членамі сказа», «Знакі прыпынку ў складаным сказе», «Знакі прыпынку пры простае мове і цытатах». Праз пунктуацыйныя правілы выяўляюцца складаныя сэнсавыя і лагічныя адносіны паміж членамі сказа і яго складнікамі. Даволі часта пунктуацыйнае афармленне тэкстаў ускладняецца кантэкстуальна абумоўленымі (аўтарскімі) знакамі прыпынку, што вымагае асаблівай увагі рэдактара падчас праўкі.

У трэцяй частцы «Праўка на лексічным узроўні» закранаюцца аспекты лексічнага нападнення тэкстаў, адпаведнасці выкарыстаннага аўтарам слова замацаванаму за ім у слоўніках значэнню. Увага засяроджваецца на лексічных памылках, выкліканых неадрозненнем паронімаў, недакладным выбарам слова з сінанімічнага рада, наяўнасцю плеаназмаў і таўталогій, канцылярызмаў і штампаў, збытоўнасцю ў выказванні. З прычыны колькаснай перавагі інтэрферэнцыйных памылак яны разглядаюцца ў асобным параграфі. У частку таксама ўключаны параграфы, прысвечаныя дакладнасці і дарэчнасці выкарыстання фразем і вобразных сродкаў, а таксама мілагучнасці маўлення.

Чацвёртая частка «Праўка на марфалагічным узроўні» самая аб'ёмная і складаецца з раздзелаў, якія закранаюць правільнасць формаўжывання часцін мовы. Пераважна разглядаюцца тыя формы, пры выкарыстанні якіх зафіксавана найбольшая колькасць памылак (род і лік назоўнікаў, канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду ў родным і месным склонах адзіночнага ліку, ступені параўнання прыметнікаў, асабовыя формы дзеясловаў, ужыванне дзеяпрыметнікаў і інш.). Параграф «Асаблівасці ўжывання прозвішчаў» не

толькі арыентуе чытача на выбар правільнай формы, але і прымушае па-разважаць над унармаваннем іх скланення ў граматыках. У ілюстрацыях да асобных параграфаў выкарыстаны і тыя прыклады, якія не суадносяцца з кадыфікаванай нормай, каб паказаць адносную свабоду аўтарскага выбару і немагчымасць укладзі «жыццё мовы» ў пэўны нязменны трафарэт.

У пятай частцы «Праўка на сінтаксічным узроўні» ўвага засяроджваецца на асаблівасцях спалучэння слоў у словазлучэннях і сказах. Яна складаецца з параграфаў «Парадак слоў у сказе», «Асаблівасці кіравання ў словазлучэннях», «Канструкцыі з прыназоўнікам *па*», «Аднародныя члены сказа», «Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі» і інш. Заўважыць парушэнне сінтаксічных нормаў асабліва важна з той прычыны, што ў многіх выпадках яно спараджае і іншыя памылкі. У гэтую частку ўключаны параграф «Сэнсавыя (фактычныя і лагічныя) памылкі», ён азнаёміць аўтараў і рэдактараў з асноўнымі прыёмамі, якія дапамогуць ліквідаваць названыя хібы.

Частка «Праўка на тэхнічным узроўні», на першы погляд, тычыцца толькі працы ў выдавецтвах і СМІ. Аднак варта зазначыць, што сёння рукапіс знікае як з'ява і практычна ўсе тэксты — гэта іх электронныя варыянты, надрукаваныя на прынтары. З гэтай прычыны веданне тэхнічных правілаў набору (афармленне лічбавых даных, скарачэнняў, наяўнасць альбо адсутнасць прабелаў у афармленні лічбаў і знакаў) дапамагае ўпарадкаваць тэкст, калі трэба, надаць яму пэўную стандартызаваную форму і г. д. Акрамя таго, бібліяграфічны спіс уключаецца ў школьныя і студэнцкія навуковыя працы, і ў адпаведным параграфу можна знайсці адказы на пытанні, якія ўзнікаюць пры падрыхтоўцы такога спіса.

У якасці асноўных нарматыўных даведнікаў выкарыстаны «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008) і акадэмічны «Слоўнік беларускай мовы» (2012) (СБМ). Дэфініцыі лексем бяруцца пераважна з «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (1996) (ТСБЛМ), пры неабходнасці — з «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (1977–1984) (ТСБМ). Зрэдку з пэўнымі мэтамі пададзены спасылкі на «Слоўнік іншамоўных слоў» А. М. Булыкі (1999) (СІС), «Руска-беларускі слоўнік» і «Беларуска-рускі слоўнік» (2012) (РБС і БРС), «Слоўнік новых слоў беларускай мовы» В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч (2009) (СНСБМ).

Моўна-стылёвая праўка тэксту — адказны этап рэдагавання. Рэдактарскі завет «Устрымайся і не праў» тут якраз дарэчы. Праўка мае быць толькі тады, калі яе неабходнасць тэрэтычна абгрунтаваная, калі аўтару прапанаваны, па магчымасці, некалькі варыянтаў праўкі. Добразычлівасць у дачыненнях рэдактара і аўтара можа стаць грунтоўнай перадумовай іх плённай сумеснай працы ў інтарэсах чытача.

Частка першая

ПРАЎКА НА АРФАГРАФІЧНЫМ УЗРОЎНІ

1. ПРАВАПІС ГАЛОСНЫХ

§ 1. Правапіс *о, э* → *а*

1. Літара *о* пішацца толькі пад націскам: *новы, наклон, роскід, стогны, стол; казіно, Клод, Лондан, Осака*.

- ✓ Са жніўня *сорак* пятага прыемна помняцца ўпершыню прачытаныя «Том Соер» і «Гекльберы Фін», і на бальнічным ложку алоўкам у блакноце напісаны «Мой зямляк»... (Я. Брыль); Я ў *палоне ўзораў*, сцежак, у *палоне новых* і ранейшых уражанняў (Ф. Янкоўскі); *Росы* падаюць з ціхіх траў на мае армейскія *боты* (П. Панчанка); *Прычароўваў* словам і *пяшчотай*, з *творчае* выкрадваў цішыні (Р. Баравікова).

Згодна з законам недысімілятыўнага акання замест *о* не пад націскам пішацца *а*: *новы — навейшы, наклон — пакланіцца, роскід — раскідаць, стогны — стагнаць, стол — сталы*.

- ✓ Напэўна гэтая *вадзіца*, мабыць, якая *чараўніца*, калі наўперад многа знае і пра *раджайнасць* нешта бае (Я. Колас); Але нядужая ледкая *радасць*, што будзе дзіця, трохі *адганяла* гэты *халодны* лядовы страх (В. Адамчык); Між *непралазных* хмызоў, на буграх, рос *альхоўнік*, дробны бярэзнік з *каржакаватымі хваінкамі* (У. Содаль); Мы ў гэтым кляліся калісь — у *гады залатога* юнацтва (З. Астапенка).

Гэты закон працуе і пры напісанні запазычанняў неславянскага паходжання (выключэнне: *радыё*): *трыко — трыкатаж, Антарыа, Брайтан, імпрэсарыа, нета, Раберціна, тарнада, трыа, Чыкага*.

- ✓ Пяе беспрацоўны, гітара звініць, каб некалькі *песа* на хлеб зарабіць (М. Танк); Светлавое *табло*, на якім узад-уперад бегалі зялёныя ўказальныя стрэлачкі, сведчыла, што самалёты на Лондан і *Токіа* адлятаюць амаль адначасова ад аднаго і таго ж тэлескапічнага напаўняльніка (ці як яго там) (А. Мальдзіс); Шаленства

ў **Рыа**-дэ-Жанейра (Ю. Гумянюк); 3 гэтымі словамі **Тэадорых** узяў сваю кульбу, крутануў яе пасярэдзіне, і кульба разышлася надвое (У. Арлоў); Але і ў перадсмяротнай гарачцы юнаку мроіцца змаганне, далёкая Іспанія, дзе ідзе зацятая вайна з фалангістамі **Франка** (А. Клышка); Зноў выцінае малітву-адчай хлопчык зямны — **Раберціна** Ларэці (С. Шах); [Антон] Бачыў, як Сняжана размаўляе па сотовым тэлефоне, ведаў, што дома ў яе камп'ютар і **відэа**, асобны пакой і яшчэ шмат чаго... (В. Гапееў).

- ✎ 1. Р~~х~~[а]батызаванае даільнае абсталяванне няблага сябе зарэкамендавала... 2. Калі да міжнароднага аэрапорта ў Магадзіш~~х~~[а] заставалася тры кіламетры і паветранае судна пайшло на пасадку, адбылося непрадбачанае: на вышыні каля 150 метраў самалёт быў абстрэляны. 3. Упершыню ў гісторыі форуму яго наведвае прэм'ер-міністр Кітая Вэнь Цзяба~~х~~[а]. 4. К~~х~~[а]ко Шанэль і Ніна Рычы таксама не мудравалі з назвамі. 5. Шкада, што, як канстатавалі кіраўнікі тэатра, у дэфіцыце мач~~х~~[а]. Няма высокіх маладых хлопцаў, якім можна было б даверыць рэалізаваць на сцэне «класічныя» мужчынскія вобразы.

2. Літара э ў словах са славянскай лексічнай асновай пішацца толькі пад націскам: *жэрдка, рэзаць, рэкі, стрэл, цэны, чэрві*.

- ✓ Каб я **рэчкай** быў міжгорнай на зямлі маёй, быў бы **рэчкай** жыватворнай для старонкі ўсёй (Я. Купала); Прасіў узгоркаў мокры **чэрап** бярозавых капелюшоў (У. Хадыка); **Шэры** палявы прастор навакол усё болей цямнеў, затканы бялявай смугой завеі (В. Быкаў); Бонусь накроіў хлеба, **нарэзаў** чырвонае цвёрдае паляндвіцы, сала, наклаў маласолёных агуркоў (А. Жук); **Распрэглася** трывожная эпоха (Я. Янішчыц).

У словах са славянскай лексічнай асновай замест э не пад націскам пішацца а: *жэрдка* — *жардзіна*, *рэзаць* — *разак*, *рэкі* — *рака*, *стрэл* — *страляць*, *цэны* — *ацаніць*, *чэрві* — *чарвяк*. Асабліваю ўвагу варта надаваць уласным назвам, таму што большасць з іх немагчыма праверыць па даведніках: *Гашак, Разановіч, Рабровіч, Цалко, Чарняхоўскі, Благавешчанск, Чарапавец, Чарнігаў, Чарнаўцы*.

- ✓ Над хлебнымі радамі волат-хлебаед жарэ каравай велічынёю з царкву — таксама пуката **выразаны**, пафарбаваны (У. Караткевіч); І словы **прасаваў**, як дынаміт (М. Арочка); **Пашарэла** і неба, і снег пасінеў (Л. Арабей); Я — акіяна жытняга калосе: мільёны лёсаў змешчаны ў маім, яшчэ да дна не **вычарпаным** лёсе (А. Куляшоў); **Трашчаць** хрыбты, кіпіць смала, — сыцее цемры цар!.. (У. Някляеў).

- ✎ 1. Старыя, непрыдатныя банкноты мелюць, пр~~х~~[а]суюць, змяшчаюць у спецыяльную празрыстую колбу — вось і сувенір мільянеру. 2. Карэспандэнт гутарыць з дырэктарам адкрытага акцыянернага таварыства «Мінскметрапраект» Валерыем Ч~~х~~[а]канавым. 3. Прэм'ер-міністр Чэхіі Мір~~х~~[а]к Т~~х~~[а]паланек падаў прэзідэнту рэспублікі Вацлаву Клаўсу афіцыйнае прашэнне аб адстаўцы. 4. На чэмпіянаце Еўропы сярод моладзі (да 23 гадоў), які праходзіў у харвацкім Загр~~х~~[а]бе, мінчанін Аляксандр Сцяшэнка заваяваў залаты медаль. 5. С~~х~~[а]рцавінай выставы стаў цёмны пакой, у якім кожны трапляў у царства жывых светлячкоў.

3. У невялікай колькасці даўно засвоеных слоў з неславянскай лексічнай асновай пераход э ў а адпавядае агульнаму правілу: *арандатар*, *сакратар*, *майстар*, *літаратура*, *рамонт*, *бухгалтар*, *адрес*, *латарэя*, *характар* і інш.

✓ *Вялікая літаратура* — гэта заўсёды *літаратура* высокага эстэтычнага ідэалу, яго пастаяннага, напружанага змянення і развіцця (В. Каваленка); Нягледзячы на стан свайго здароўя, меў вясёлы, лагодны і спагадлівы *характар*, трошкі нават сарамлівы (Н. Ватацы); Яго [сэрца] ў *рамонт*, як здарыцца патрэба, я не аддам дасведчаным майстрам, і, як стары гадзіннік, не прадам у дні нястач і бед за лусту хлеба (А. Куляшоў); ...Кожны крок мой рашаючы — *латарэя* без выйгрышу... (В. Стрыжак); Як надыйдзе зараз восень, з ёй не будзеш жартávaць: калі выбары на носе, можна й рай *дакляраваць* (К. Крапіва); Пра што яліны крэсцяць галінамі, даверыўшы воблаку свой *тастамент*? (Р. Сітніца).

✎ 1. А дзейнасць на ар[а]ндаваных плошчах можа абярнуцца істотнымі выдаткамі, асабліва з улікам таго, што стаўкі арэнднай платы вызначаюцца ў еўра. 2. Стары жyd у дзіравым лапс[а]рдаку, штохвіліны тузаючы лейцы, выкіроўвае паперадзе мяне ў прысады, едзе да могілак. 3. На д[а]лікатэсы і не глядзіць, а вось без тваражку-кефірчыку ніяк не абысціся.

Не да канца засвоенымі застаюцца запазычанні (з венгерскай праз польскую мову) *шараговец* і *шэраговец*, *шараговы*, *шэраговы* і *шэрагавы*. Яны фіксуюцца СНСБМ, аднак не кадыфікаваны ў СБМ, бо пакуль не замацавалася іх аднастайнае напісанне.

✓ *Шарагоўцы* — з выгляду салагі-першагодкі — сядзелі на лаве і, не зважаючы на афіцэраў, елі гарачыя пончыкі (В. Мудроў); Каля 40 тысяч мясцовых *шэрагоўцаў* з палону выпусцілі (К. Тарасаў); *Шараговая* прыгожанькая ідыётка з вялізнымі смарагдавымі вачыма і маленькім ружовым ратком (Л. Рублеўская); Для многіх жыхароў Лосеўкі маскоўская алімпіяда 1980 года была звычайнай, *шэрагавай* падзеяй (В. Ткачоў).

4. Ненаціскныя канцавыя спалучэнні *-эр*, *-эль* у словах з неславянскай лексічнай асновай, якія не з'яўляюцца ўласнымі назвамі, пераходзяць у *-ар*, *-аль*: *камп'ютар*, *лідар*, *ордар*, *тэндар*, *ініцаль* (але: *Картэр*, *Тэтчэр*, *Одэр*). Паводле гэтага правіла пішуцца і аднакаранёвыя словы: *камп'ютарызацыя*, *лідарства*, *тэндарны*. Параўн. таксама рознанаціскныя варыянты слова: *бараль* і *барэль*.

✓ І мора да ног ягоных лашчылася, як *сэтар*, калматае і распешчанае (Г. Бураўкін); І вусцішна, няўцямна і жaxліва: памыліцца *камп'ютар*, і тады... (Г. Пашкоў); За пратэст ад імя ўсіх цэляў хлопца ў *карцар* кінулі зноў (В. Таўлай); Энгель усё ж аказаўся нядбайным салдатам *фюрара* (В. Быкаў); Гэта была альма *матар* для многіх (А. Петрашкевіч); Снегам завальвае *кратар* душы (Я. Янішчыц); І вось шлях дайшоў да такога месца, дзе *Шрэдэр* спыніўся і выразная думка аб блізкай гібелі стала ў яго цвёрдай і выразнай (К. Чорны); Вартбург — равеснік Мінска, *Лютэр* — сучаснік Скарыны... (А. Лойка).

✎ 1. У рубцы ёсць камп'ютэ́р[а]р, светлавая ўстаноўкі, мікшэ́р[а]рны пульт, DVD-прайгравальнік, тры камплекты новай музычнай апаратуры. 2. Бамбастэ́р[а]ры, тэлепузікі, пакемоны цікавяць дзяцей значна больш, чым карысныя ўласцівасці прадукту.

5. Літара э ў іншых словах (акрамя п. 3 і 4) з неславянскай лексічнай асновай не змяняецца: *дэкада, дэтэктар, Нахічэвань, рэвізор, тэкстура, Цэрэтэлі, эканоміка.*

✓ Няхай сабе я сёння й страшна хворы, не трэба ўсё ж **рэцэптаў** для душы (У. Хадыка); Але Валянціна Андрэеўна са смехам перакуліла **шэзлонг**, выкінуўшы мужа на зямлю (І. Шамякін); **Лейтэнанты** падвешаліся ўжо, і Валожын толькі ўсміхаўся ў адказ (А. Жук); Плывуць услед за лодкай гукі: табе чытаю верш **Рэмбо** (В. Сахарчук); Не цешыць уласны **рэкорд**, што пыхаю поўніў (Ю. Голуб); Звіняць **тэўтонскія** мячы! (В. Гардзеі); **Рэліктавай** сасны такі нязвыклы водар (У. Мазго).

✎ 1. За паўгода працы адаптавалі праграму для глухіх дзяцей і дзяцей, хворых на цэрэ́[э]бральны параліч. 2. Залаты груз вёз у аўтамабілі «Шэ́[э]ўрале» грамадзянін Польшчы, якога паблізу вёскі Брузгі Гродзенскага раёна затрымалі праваахоўнікі.

§ 2. Гістарычныя чаргаванні галосных

1. Сярод гістарычных чаргаванняў адзначым пераход націскаго *о* ў ненаціскным становішчы ў *ы* замест *а* (склады *ло* → *лы* і *ро* → *ры*): *глотка* — *глытаць*, *гром* — *грымець*, *бровы* — *брыво*, *дровы* — *дрывасек*, *кроў* — *крыві*.

✓ І халодны віхор, бурагон-сухавей гэту хмарку-красуню чапіў, летуценне яе, радасць светлых надзей, паламаў, **пакрышыў** і пабіў (Я. Колас); Хацела да цябе напісаці на пялёстку ружы пахучай, але пялёстак мог згінуць у пору буры **грымучай** (З. Верас); Ён [пісьменнік] вельмі любіў усё вострае, казаў, што можа **глытаць** не толькі перац і аджыку, але і цвікі (А. Мальдзіс); Таўлай пяшчотна кранаецца **дрыготка**-тонкімі пальцамі адной з карэктурных старонак — узнікае гошы воблік жанчыны (М. Арочка).

У асобных паслянаціскных складах таксама пішацца *ы* ў адпаведнасці з вымаўленнем: *горыч*, *почырк*, *зарыва* (і *зарава*), *марыва* і інш.

✓ Зноў паляцца не толькі агні нашай **горычы**, таксама агні нашай памяці (С. Панізнік); Але думкі не кіпелі, як звычайна. Дрымотна плылі, як у цяжкахво-рага, бясколерным **марывам** (І. Шамякін); Гэта вельмі цікавы майстар са сваім камедыйным **почыркам** (У. Караткевіч); **Зарыва** ў акне — сцякаюць зоры! — пла-вяцца нябёсы (Л. Рублеўская); Пад вечар удалечыні, у напрамку Камянюкаў, убачылі **зарава**, гарэла, пэўна, нейкае селішча (У. Гніламёдаў).

Некаторыя формы слоў з гэтымі складамі ў маўленчай практыцы сустракаюцца з рознымі націскамі, таму кадыфікаваны акцэнталагічныя і правапіс-

ныя варыянты: *брыво* — *броваў і брывоў*; *дровам, дровамі, у дровах і дрывах, дрывамі, у дрывах*. Параўн. арфаграму: *Без прамаруджвання ўдалося на лініі тэхнічнага пераабсталявання атрымаць грошы на набыццё двух катлоў на дрывах, у памяшканнях уладкавалі дадатковыя радыятары.*

✓ 1. Штодня бягу на працу і бачу, як пад акном дома па вуліцы Сурганава нехта накрэў[ы]шыў свежэнькага батона для галубоў... 2. Не будзем памяркоўнымі, бесхрэў[ы]бетнымі манкуртамі.

2. Пад уплывам названага гістарычнага чаргавання некаторыя іншамоўныя словы пішуцца з літарай *ы*: *брызент, дрыззіна, інжынер, канцылярыя, рысора, цырымонія* і інш. Напісанне з *ы* захоўваецца і ў аднакаранёвых словах: *інжынірынгавы, канцылярскі, цырыманіял, брызентавы.*

✓ Варочаемся ўсю ноч, як сабакі, пад гэтымі **брызентамі** (М. Гарэцкі); Першае, што я ўзяў на ўвагу, калі ўвайшоў у агульную **канцылярыю** выканкама, была машыністка (А. Мрый); ...Севярыну пашанцавала. Ледзь паспеў выйсці на добра-такі заржавелья рэйкі вузкакалейкі — з'явілася **дрызіна** (У. Караткевіч); Гэтую тонкую складаную і марудную работу заўсёды браў на сябе будучы **інжынер** (І. Шамякін); Мы за круглы стол не сядзем пад пагрозай ракет — не раздзелім з «добрым дзядзем» **цырымонны** этыкет (К. Крапіва).

✎ 1. Калі эмоцыі круцяцца бясконца па заведзеным коле, рана ці позна нешта можа зламацца ўнутры, нібыта рэў[ы]сора, кола адваліцца, і стане зразумела, што немагчыма ехаць далей. 2. Для многіх людзей генная інжэ[ы]нерыя і іншыя біятэхналогіі здаюцца рэччу залішне загадкавай і нават непатрэбнай — маўляў, які з гэтага толк?

§ 3. Правапіс *е, э ў* іншамоўных словах

1. Пасля шыпячых, зычных *[p]*, *[d]*, *[t]* і цвёрдага *[ц]* у іншамоўных словах пішацца *э*, акрамя выпадкаў, адзначаных у § 1 (п. 3, 4) і ў § 2: *дэмпінг, рэгулярны, тэкставы, цэлюлоза, Жэнева, Шэлі.*

✓ І твар хаваю ў папярковых кветках, і чую пах духмянай **рэзеды** (Р. Баравікова); Ды і хто ведае, ці былі б у нашай літаратуры гэтыя тры **шэдэўры**, калі б Паўлінка адказала ўзаемнасцю (А. Пісьмянкоў); Казачная фантазія заўсёды была звязана з **рэчаіснасцю**, з светапоглядам стваральнікаў народнай паэзіі, іх гісторыяй (А. Кабашнікаў, Г. Барташэвіч); Падрабязнасці давяду **рэконам** індывідуальна, тактыка ўзаемадзеяння будзе **карэкціравацца** індывідуальна (Ю. Нераток).

2. На канцы нязменных іншамоўных слоў пішацца *э* пасля ўсіх зычных, акрамя *л і к* (а таксама *й і ў*): *безэ, вар'етэ, кафэ, Мерымэ, Шэварднадзэ*; але *камюніке, караоке, піке, філе (фае, аліўе).*

✓ Вее рамантызмам у гусце Генрыха **Гейнэ** (З. Бядуля); Але як ні каралі старанна, ён ад мовы **Морзэ** не адвык, — і злачынствам, і пакаранням бескарысна губіўся лік

(В. Таўлай); На фронце, калі фарсіравалі з боем рэчку **Шэшупэ**, граніцу з Усходняй Прусіяй, Васіль са сваім аддзяленнем першы ступіў на той бераг (Я. Брыль); Дачка засталася ў **Душанбэ**, яна замужам за маёрам-пагранічнікам, і ў іх усе заезды-пераезды залежаць не ад саміх: служба (В. Ткачоў); І табе, маёй нявернай музе, — **рэзюмэ**: мяне плач старых маіх ілюзій не кране (А. Дуброўскі); Разалія і Лазар елі **філе** сома, поп Амос — фасолі, фігі, філосаф Ніл — бузу, блін, а Карл — рака (В. Жыбуль).

- ✎ 1. У доме дзеда Энгельса за святочным сталом маглі сядзець побач школьны сябра, маляр па прафесіі, і прэм'ер-міністр Швецыі Улаф Пальм~~х~~[э], былы канцлер Германіі Вілі Брант, іншыя вядомыя еўрапейскія дзеячы. 2. Званок абаненту, зарэгістраванаму ў Сьера-Леон~~х~~[э], быў платны. 3. У сваю чаргу Святлана Геарбелід~~х~~[э], якая з'яўляецца рэгіянальным менеджарам сістэмы па краінах СНД, выказала ўдзячнасць ~~х~~Беларусбанку~~х~~ за актыўны ўдзел у развіцці рынку безнаяўных плацяжоў Беларусі і далучэнне насельніцтва краіны да сучаснага фінансавага інструменту для аплаты тавараў і паслуг. 4. Але спроба фарсіраваць раку Нейс~~х~~[э] зімой не ўдалася.

3. На пачатку і ў сярэдзіне іншамойных слоў (акрамя адзначаных у п. 1) *е*, *э* пішуцца згодна з літаратурным вымаўленнем. Напрыклад, з літарай *е* пішуцца словы *еўрапейскі*, *Еўфрат*, *бізнес*, *каравела*, *медаль*, *нервовы*, *парабелум*, *санет*, *секс*, *сервіз*, *шынель*, а з літарай *э* — *бэйдж*, *інтэрнэт*, *маянэз*, *нонсэнс*, *панэль*, *сэрвіс*, *тунэль*, *экзэмпляр*, *эпас*, *этыка*. Напісанне *е*, *э* ў падобных выпадках правяраецца па слоўніку.

- ✓ Бурчаць дакладчыкі нудна пра плюралізм, стагнацыю і **кансэнсус**... (П. Панчанка); А я і не ведала, што Рамэа ў маім спектаклі — яшчэ і **экспрасэнс**, — захопленая сваёй думкай, Ларыса і не заўважыла, што перайшла на «ты» (Т. Мушынская); Гэта — поўны **нонсэнс**! (Н. Гілевіч); Пакапалі людзі **тунэлі** ды ходзяць імі да хлява, да суседа ці да таго ж калодзежа (А. Казлоў); Стаяць на рэйдзе нашы брыганціны, стаяць, і морам трызняць **каравелы** (В. Лукша); А потым усё кінуў-рынуў, у нейкі **бізнес** укруціўся і жонку другую туды ж уцягнуў (Р. Баравікова); Твая **энергія**, як **лазер**, разрэжа атам напалам (А. Разанаў); Ды і цемра не ўтоіць у зыркх вачах пераменлівых дрэў **сексуальныя** рухі (У. Марук); На аркуш белы лёг **санет** пад палазамі (У. Мазго).

- ✎ 1. Аднак яшчэ больш, чым жаданне працягваць супрацоўніцтва з Масквой, пазіцыі Еўропы і ЗША падрывае адсутнасць адзінства мэтай паміж Брус~~х~~[е]-лем і Вашынгтонам. 2. Рабіла лаз~~х~~[е]р і масаж, ад масажу стала яшчэ горш. 3. Ураджаі біявытворцаў, паводле слоў бізн~~х~~[е]свум~~х~~[е]н, значна меншыя, чым у традыцыйных фермераў. 4. Такі васьм незвычайны фізічны экз~~х~~[е]рсіс і падкасіў мяне цалкам.

Калі рэдактар сустракаецца з малавядомай або зусім невядомай уласнай назвай, якую нельга праверыць не толькі па слоўніку, але і па энцыклапедыі, то яму даводзіцца рабіць уласны выбар: *Альбасетэ* ці *Альбасэтэ* (горад у Іспаніі), *Кебнекайсэ* ці *Кебнэкайсэ* (гара ў Швецыі) і пад.

§ 4. Перапіс *е, ё* → *я*

1. Літара *ё* пішацца, як правіла, толькі пад націскам: *вараннё, дзённік, лёс, мільён, сеньёр, сёння*. Не пад націскам *ё* захоўваецца ў словах з коранем *ёд-* і *ёт-* (*ёдаваны, ётаванне*) і ў першай частцы складаных слоў (гл. § 6, п. 8).

✓ Ад **утрапёнага** зірку ў Імполья на вачах задрыжалі, засцілаючы свет, **слёзы** (В. Адамчык); Вол — даволі натурыстая **жывёліна** (Р. Шкраба); Раніцай падаў **лёгкі** снег, свяціла зімовае сонейка (Л. Рублеўская); — Ну, **усё** ў парадку, — **бадзёра** адказаў на маўклівае яе запытанне (А. Федарэнка); Мой гаспадар Змяіны Цар, святлом **сваёй** кароны ты кажаш шлях сярод імшар у храм дубоў **зялёных** (А. Сыс).

2. У словах са славянскай лексічнай асновай замест *ё* і *е* ў першым складзе перад націскам пішацца *я*: *цёплы* — *цяпліца, сеяць* — *сяўба, дзесяць* — *дзясяты*. Асаблівую ўвагу варта надаваць уласным назвам, таму што большасць з іх немагчыма праверыць па даведніках: *Хмяльніцкі, Някрасаў, Бялынічы, Цярэшчанка, Пячора, Бялград*.

✓ Толькі **дзяўчаты** яшчэ не спалі і **спявалі** на прызбах песні (Я. Колас); Не «незалежнасць» праз час гэты сваё разводзіла **святло, а падняволле** без прасветы, а рабства Беларусь **гняло** (Я. Купала); Толькі ў Корсакаў, асыпаючы **карычняватыя**, нібы падпаленыя, **пялёсткі**, на акне дацвітала лапка ад дзікай грушы (В. Адамчык); І такіх песень, невялікіх аб'ёмам, але **змястоўных, эмацыянальных, нямала** (В. Коўтун); **Бяроза** стане шэрым попелам, каб даць **цяпло** (В. Ярац); Але **яму** наперакор з душы струменіла **пяшчота** (І. Багдановіч).

✎ 1. Працую 33 гады тэхнікам-асемблятарам, стаж пастаянны. 2. Як патлумачыла Марыя Германчук, у Беларусі даўно існуе разгалінаваная сетка радыяцыйнага маніторынгу атмасфернага паветра, паверхневых вод і глебы, які дазваляе кантраляваць сітуацыю, ацэньваць яе развіццё і рабіць прאгнозы на будучыню. 3. Аднак амаль дзесяцігадовыя перамовы аб статусе гэтай сербскай правінцыі завяршыліся поўнай няўдачай для Бялграда. 4. Акрамя гэтага, Наталля Бяляева вырасла пакончыць з жорсткай практыкай усыпляць жывёл без седатыўных прэпаратаў. 5. Ледзь чутным перазвонам агучваюцца кусты арэшніку, увешаныя карычневатымі прадаўгаватымі званочкамі-катышамі. 6. Так, нядаўна ўрад Камбоджы звярнуўся да міжнародных няўрадавых арганізацый з просьбай аб харчовай дапамозе.

Сёння кадыфікаваны напісанні лічэбнікаў, якія раней лічыліся выключэннямі: *дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васьмнаццаць*. У сувязі з гэтым *е* пераходзіць у *я* і ў складаных лічэбніках: *пяцьдзясят, пяцідзясяты, шасцідзясяты, сямідзясяты, васьмідзясяты*.

✓ І яшчэ цяжэй было паверыць, што маленькі, крышку большы за арэх, празрысты сіні шарык — гэта амаль два **дзясяткі** кіламетраў танюткай ніткі (А. Савіцкі); Ён [Жыгімонт Трэці] заснаваў дынастыю, што амаль восем **дзясяткаў** гадоў кіравала ў краіне, нават спрабавала пашырыць сваю ўладу на неабсяжную Масковію (А. Бензярук); Беражліва перагортваю старонку за старонкай гэты

зграбна напісаны сшытак, у які з такой любоўю **пяцьдзясят** гадоў назад заносіў Максім Багдановіч пераклады сваіх твораў (Н. Ватацы). А дзесьці пры канцы **васьмідзясятых** Сержукі пайшлі плоймамі і імя гэтае сталася адным з самых папулярных у асяродку беларускай моладзі (В. Мудроў).

Праз варыянтнасць націску ў лічэбніку *шэсцьдзсят* і *шэсцьдзясят* узнікае і варыянтнае напісанне (у СБМ слова не фіксуецца). Аднак, як слушна падкрэслівае Віктар Іўчанкаў, «у літаратурнай мове перавага павінна аддавацца вымаўленню з націскам на першым складзе і напісанню *шэсцьдзсят*». Практыка рознага напісання названага лічэбніка не спрыяе агульнай культуры беларускай мовы, бо праяўляецца і ў вуснай, і ў пісьмовай формах. Прывядзем прыклады з твораў, выдадзеных пасля 2010 года.

✓ *Вася прынёс у дзве палучкі па шэсцьдзсят рублёў і яшчэ авансу трыццаць два рублі* (І. Навуменка); *Трыста шэсцьдзсят пяць: дні — серабро і медзь...* (С. Панізнік); *Сваім памерам (амаль шэсцьдзсят міль у дыяметры і глыбінёй у дзве паловы) Капернік выклікаў павагу* (С. Белаяр); *але: Адзін бразільскі вучоны падлічыў, што за два апошнія дзесяцігоддзі ад індзейскіх стрэл толькі ў Бразіліі загінула больш за шэсцьдзясят даследчыкаў* (А. Якімовіч).

3. У іншых складах слова (акрамя першага пераднацісканога) пры напісанні захоўваецца *е*: *зялёны — зелень — зеленаваты, лясны — леснічоўка, палёт — паляцець — вылет — вылецець, падзел — падзяліць — выдзеліць, сем — сямёра — семярых, лебедзь, колер, несвядомы*.

✓ *Да трох дзён грымеў тут некалі кірмаш з бойкім торгам і ўсякай вesityloc-ццю...* (М. Гарэцкі); *І спяць медзведзьяватыя, цяжкія, чмялямі пачапаныя стагі* (І. Арабейка); *Дзень велікодны, слаўлю Хрыста* (М. Машара); *І будуць страшэнна патрэбныя тыя, хто шмат выцерпеў, але ніколі без крайніх абставін, без смяротнай небяспекі не запэкаў бессаромным гвалтам сваіх рук* (У. Караткевіч); *Хрыплыя гукі заклекаталі ў горле* (В. Чаропка); *Сяджу на траве з каменем* (М. Купрэў).

✎ 1. Ён трасянуў галавою-чэрапам — у лютэрку вымал[е]ваўся твар. 2. Уладзімір Мулявін, заснавальнік вядомага ва ўсім былым Савецкім Саюзе беларускага ансамбля «Песняры», нарадзіўся ў Свядлоўску, цяперашнім Екац[е]рынбургу. 3. Не, у мяне зусім няма ахвоты пакідаць утульны ложак — яшчэ так рана, ды і суседскі Мішка неўзабаве пачне дурэць за сцяной: учора кубікі так і засталіся на падлозе, а плюшавае м[е]дзведзья ў кутку. 4. Па-другое, дзеці атрымліваюць хатнюю любоў і ц[е]плыню. 5. — Без дапамогі з боку старастаў сельвыканкаму, у штаце якога ўсяго тры чалавекі, было б проста не па сілах вырашаць надзённыя пытанні на сваёй тэрыторыі, — лічыць старшыня Зарудаўеўскага сельскага Савета Галіна Дз[е]нісевіч. 6. Правінцыя Хост знаходзіцца на мяжы з Пакістанам, і ў гэтым раёне часта адбываюцца сутыкненні паміж ба[е]вікамі і амерыканскімі войскамі. 7. Аматыры гарачага экстрыму «выс[е]дзелі» чэмпіёна.

4. У словах з каранёвым і суфіксальным *я* гэтая літара не змяняецца ў любым складзе слова: *памяць, месяц, свята — святкаваць, цягнік — цягнікі,*

цягач — цягача, мяцеж — мяцяжу, пяць — пяцёра — пяцярых, Ярашэвіч, Якубовіч, роўнядзь, лаяць, сеялка і інш.

✓ Унізе, калі зірнеш, на радыятарах светлых машын аплікацыя восені — жоўтыя **пьяцярні** лістоў (Р. Барадулін); На празрыста-блакітную **роўнядзь** мора апускаецца сонца чырвоны жаўток (У. Караткевіч); Губаты, нічога не баючыся, падхапіўся, гарцануў і пабег да яшчэ аднаго **сябрука** — да цяляці (Г. Далідовіч); **Цягнікі**, нібы нажы, працінаюць шлях бязлюдны (А. Каско).

✎ 1. Паводле слоў Сяргея Макарэвіча, за адно апошняе яго дзяжурства ў цэнтр паступілі 12 выклікаў, пры гэтым дапамогу змаглі аказаць толькі п[я]цярым пацярпелым. 2. Генералы — удзельнікі м[я]цяжу — былі арыштаваныя.

5. У словах з неславянскай лексічнай асновай літара *е* захоўваецца і ў першым складзе перад націскам: *методыка, перспектывы, Бергольц, Меконг, Непал, Сенегал, Палесціна*.

✓ Успаміны маленства снягі замялі, і даўно я не **сентыментальны** (П. Панчанка); Змоўк прывакзальны шумок — крокі твае... пах **бензіну**... (В. Аколава); Так не-таропкая развага ад бестурботнасці заве, і так, забыўшы **Афенбаха**, душа **Бетховенам** жыве (А. Жаўрук); **Везувій** барадаты, ён не раз шпурляў у сены валуны крутыя (Г. Пашкоў).

Таксама не змяняецца *е* пасля літар *г, к, х*: *кедроўнік, кефір, генетыка, гектар, Херсон, Германія, Герасімаў* і інш.

✓ А гэта што там за **герой**? (К. Крапіва); Прагны гуду завей, прыдаўся **гербарый** шшытку (Ю. Голуб); Слізкі і заўсёды няголены Алік прывёў сваіх больш кволых сяброў у часы няўдач і даўгоў да славутага **рэкеціра** (Г. Марчук); Бабе — ківі, **ке-баб!** (В. Жыбуль).

✎ 1. На стол падалі вэнджаную бялугу з аладкамі і мармеладам з журавінаў, яйкі з чорнай ікрой і смятанай, а таксама п[я]льмені з перапёлкі. 2. Авангардызм, як у літаратуры, так і ў кулінарыі, ап[я]люе больш да мозга, чым да страўніка. 3. І ў нашай паэзіі была цэлая пл[я]яда паэтаў-франтавікоў. 4. Усе як адзін даследчыкі творчасці сярэднявковага італьянца П[я]тэркі сцвярджаюць, што свае бессмяротныя санеты ён стварыў толькі таму, што ніколі не наблізіўся да сваёй музы — мадонны Лауры. 5. Большасць бацькоў у дзяцінстве марыла, відаць, пра папулярныя ў той час прафесіі касманаўтаў, маракоў і бал[я]рын.

6. У невялікай колькасці даўно засвоеных іншамовных слоў напісанае *е* — я падпарадкоўваецца агульнаму правілу: *дзяжурны, яфрэйтар, сяржант, янот, яўрэй, ялейны, яхідны, каляндар* (календара, календары).

✓ З людзей, незанятых **дзяжурствам**, толькі я адзін сядзеў у палатцы; балазе мне ніхто нічога не сказаў, дык я і не пайшоў (М. Гарэцкі); Другі вахман, тоўсценькі, мітуслівы **яфрэйтар** Глянцпапір, да мабілізацыі гандляр яйкамі, звягаў па-бабску тоненька, многа і злосна (Я. Брыль); **Сяржанта** відаць не было (І. Пташнікаў); Я мог бы стаць святлей за ранішні прамень, але мань **ялей** мяне гняце штодзень (З. Марозаў); ад спякот-завей / ад шаўковых вей / па святы **ялей** (Г. Дубянецкая);

У пазіцыі судакранання двух **каляндарных** сегментаў узнікае фазавы разрыў часу і адпаведна разрыў у існаванні традыцыі (І. Крук).

- ✎ 1. І вясна, і восень, і зіма апошнія гады ў нас рэдка супадаюць з кал~~ж~~[я]ндарнымі сезонамі. 2. З дазволу прадаўшчыцы, маладой жанчыны, праглядаю адрасы выдаўцоў. Масква, Кастрама, толькі на двух кал~~ж~~[е]ндарах выдавец — Беларускі Дом друку. 3. Падышоў да дзяжурнага с~~ж~~[я]ржанта міліцыі, звярнуў увагу на ганебныя лісткі.

7. Часціца не і прыназоўнік без заўсёды пішуцца з е. Напісанне прыставак не-/ня- і без-(бес-)/бяз-(бяс-) падлягае агульнаму правілу.

- ✓ Разам з абуджэннем на хлопца хлынула плойма самых **непрыемных** думак і адчуванняў — учарашняе абрынулася ўсё адразу, і ён з тужлівай самотай адзначыў гэты пераход з санявага забыцця ў надта турботны, **нярадасны** цяпер для яго свет (В. Быкаў); Прыходзіць восень, каб агнём спаліць рыштунак дзён **няспраўджаных** і дробных (Л. Тарасюк); Ад пахаў гарачых рака, бач, сам-лела, **нячутна, нясмела** святло адляцела (Н. Арсеннева); Нейкія **невывразныя** думкі паплылі ўслед за позіркам туды, за карычневы ад раллі грудок (В. Адамчык); Ды не моўкнуць на ўлонні ў сонейка **недавяркі** зялёныя — конікі (А. Лойка).

- ✓ Чорным узорам на дрэвах **бязлістых** воранаў зграя вянкамі лягла (Л. Геніюш); Ляжу і нью адзін — **бяздольны**, чужыя людзі, чужы куток (Стары Улас); Але па-ранейшаму было **бязветрана**; хмары не прынеслі свежасці, яны апусцілі на зямлю млявую парнасць (І. Шамякін); Шэсць год вайны, вайны цяжкай, **безупынай**, выбілі ў думках беларуса-хлебараба і яго супакой — гэтакі змірны, лагодны, — і яго шчырую веру ў лепшую долю (Я. Купала); Струмень падхапіў **бездапаможны** човен і панёс яго далей, да другой алешыны (Я. Маўр).

- ✎ 1. Бо фізічныя свае патрэбы дзеці ў нашых сіроцкіх установах задавальняюць н~~ж~~[я]-блага: у іх ёсць якасная ежа, шмат цацак... 2. І. Рау ўсяляк падтрымліваў намаганні народнай дыпламатыі, заахвочваў дзейнасць н~~ж~~[я]ўрадавых арганізацый, якія працавалі з беларускімі партнёрамі над ліквідацыяй наступстваў Чарнобыльскай катастрофы. 3. Роля лідара на малочным рынку Беларусі заўсёды адводзілася смелым, ініцыятыўным кампаніям, якія змаглі за адносна кароткі час заваяваць давер у сваіх пакупнікоў і кліентаў, не губляючы жыццёвага аптымізму нават пры самых н~~ж~~[е]прадбачаных сітуацыях; 4. Гаворыць нешта супярэчлівае, часам зусім б~~ж~~[я]здоказнае. 5. Гучыць б~~ж~~[я]злітасна, але факт...

§ 5. Правапіс спалучэнняў галосных у іншамойных словах

Правапіс названых спалучэнняў можна праілюстраваць наступнымі формуламі:

- *іо* → *іё*, *ыё* (пад націскам), *ія*, *ыя* (не пад націскам); на пачатку слова *іо* → *іо* (пад націскам), *іа* (не пад націскам): **біёлаг**, **біялогія**, **патрыёт**, **патрыятызм**, **радыёла**, **прыярытэт**, **іон**, **іанізатар**, **Іаркшыр**, **Іашкар-Ала** (выключэнні: **Эфіопія**, **ніобій**);

✓ Сыны **Альбіёна** трымаліся з ворагам горда (Я. Брыль); Бой абвясціўшы **бастыёнам** гвалту, спяшаўся ты ў асмужаную даль, да незалежных гордых гор у Ялту, каб поруч быць з адвечным бунтам хваль... (П. Макаль); Загадчыца жанаддзела т. Домна Лузбан вельмі мужная асоба, гаворыць ультранізкім басам («Як вецер гудзе па-троху!» — падумаў я) і смела магла б прымаць удзел не толькі ў жаночым, але і ў мужчынскім **чэмпіянаце** (А. Мрый); Спецыфіку **ідэястылю** паэта складаюць разгорнутыя метафары, якія ўключаюць некалькі вобразна-сэнсавых фокусаў у спалучэнні з рознымі семантычнымі распаўсюджвальнікамі (В. Старычонок); Першапачаткова **аказіянальныя** ўтварэнні асобна не выдзяляліся, а ўключаліся ў склад так званай паэтычнай лексікі (М. Прыгодзіч); На сцэну з фургона вываліліся два **эфіопы** (У. Караткевіч); Сакрэтнымі аб'яўлены звесткі аб рэсурсах, балансавых запасах і аб'ёмах здабычы алмазаў, берылію, золата, літыю, **ніобію**, паладыю, плаціны, руд рэдказемельных элементаў, серабра, танталу, урану, цырконію.

✎ 1. Экзамены здадзены паспяхова — і цяпер артыст чакае, пакуль на працягу 1,5 месяца ў Еўрапейскім цэнтры малой і грамадзянскай авіяцыі ў Ліў[э]не будзе выраблена лётнае пасведчанне, якое потым дасылаецца ўладальніку па пошце. 2. Зінаідай Якаўлеўнай была распрацавана праграма па аўды[я]візуальнай антрапалогіі, па ўласных сцэнарыях знята сем дакументальных музычна-этнаграфічных кінастужак. 3. Звычайна людзі правяраюць тое мяса, якое яны напаявалі. А хатняе лічаць «здоровым» апры[э]ры. 4. Пазней, ужо ў шпіталі, была ўстаноўлена дакладная прычына смерці дзяўчат — карды[я]-рэспіраторная недастатковасць.

• *ia* → *ія*, *ыя*: **радыяцыя**, **дыялог**, **спецыяльны**, **піяніна**, **энтузіяст** (параўн. у словах з часткай ды-: **дыаксід**, **дыапсіды**);

✓ Але ў хуткім часе грувасткая **абрэвіатура** была выціснута (В. Іўчанкаў); У гэтым абуджэнні крытычнае думкі Лабановіч бачыў пачаткі таго вялікага **сацыяльнага** зруху, які павінен пралажыць прасторную дарогу да новых форм жыцця (Я. Колас); Туман выводзіць свой **ініцыял**, вірамі веры крута завіроны. Рым пакараць ідзе **правінцыял** з пакуль што невядомае Вероны (Р. Барадулін).

✎ 1. Гэта асоба заслугоўвае мовазнаўчага, культурнага пі[я]ру. 2. Падобны метэапрагноз далі яшчэ некалькі «калегаў» Філа — канадскія суркі Ві[я]ртан Вілі і Шубенакадзі Сэм, а таксама суслік Бальзак Білі. 3. Нарцысы, гі[я]цынты, цюльпаны і ўсе цыбульныя расліны трэба падкарміць поўным мінеральным угнаеннем (30 г аміячнай салетры, 20 г суперфасфату, 30 г калійнай солі на 1 кв. м). 4. Тытул абараняў іспанец Хуан Карлас Малер[а] Дзі[я]с. 5. На вуліцы Федэрыка Гарсі[я] Лоркі.

• *ie* → *іе*, *ые*: **гігіена**, **дыета**, **кліент**, **пацыент**, **іерогліф**, **іерэй**, **Іерусалім**;

✓ Толькі каля травяністага берага нябачныя мошкі ці вадзяныя жукі чарцілі на гэтай гладзі адмысловыя **іерогліфы** (І. Шамякін); Ад Полацка да **Іерусаліма**, нібы святы агонь, твая дарога (В. Шніп); Прывык да **дыеты**, да цёплых галёш, да лазні з бярозавым венікам (М. Танк); «Вы, ветэраны, прыклад таго, як трэба абараняць Айчыну», — звярнуўся да ганаровых гасцей свята **протаіерэй** Аляксандр

Шмырко; Цяпер **пацыенты** дыспансера могуць вылечвацца ад немачы пры дапамозе нетрадыцыйнага метаду — анітэрапіі (лячэнне пчаліным ядам і прадуктамі пчалярства).

• *eo* → *eo*, *эо* (пад націскам), *ea*, *эа* (не пад націскам): **геолаг**, **геалогія**, **акардэон**, **леопард**, **тэарэма**;

✓ Ліхтары на хвалях шэрых паплаўкамі скачуць, нібы нехта ловіць сны-хімеры ці **неонавыя** рыбы (М. Танк); Адною камандай хадзіў ён [аркестр] у горад на работу і да лета ўзброіўся **акардэонамі** (Я. Брыль); Начальнік **геалагічнай** партыі Адольф Вахмістраў у гэты крытычны момант адразу запыніў позірк на С. Шушкевічу (А. Марціновіч); Апошняя прыстань — кладзішча — мясцовы нямы **пантэон** (В. Макарэвіч); Ёсць сярод пісьменнікаў і людзі з тэхнічнай адукацыяй, але няма ў беларускіх школьнікаў ніводнай кнігі на роднай мове пра аўтамабілі і караблі, дырыжаблі і самалёты, камп'ютары і **відэатэхніку**, пра смелыя падарожжы і нечаканыя вынаходніцтвы... (С. Кавалёў).

✎ 1. Не змога муж выйсці на датэрміновую пенсію і на падставе абслугоўвання халадзільных устаноў з **фрэнч**[эо]нам. 2. Але ўсё ж «Кальмары» — не «: В: N:», бо гітарыст Генадзь Чарныш, трубач Аляксей Цуркан, **акардэаніст** Алесь Яровіч упершыню на сталічнай сцэне.

• *ea* → *ea*, *эа*: **рэалізм**, **ідэал**, **Неапаль** (выключэнне: **акіян**);

✓ Праз доўгія гады бытавання на народнай глебе прыказкі і прымаўкі шліфуюцца, прымаюць іншы воблік, часам узбагачаюцца іншымі **рэаліямі**, чым тыя, на грунце якіх яны ўзніклі, і мы па праву лічым іх сваім нацыянальным здабыткам (Р. Шкраба); Дзівак чалавек... Бярэ звычайную ракавіну і чуе ў ёй **акіянскі** прыбой (А. Вярцінскі); Вялізарныя зерневыя бункеры ўяўляюць сабой **ідэальную** канструкцыю для эксплуатацыі гэтых камбайнаў і забяспечваюць працяглыя інтэрвалы разгрузкі ў спалучэнні з хуткасцю выгрузкі.

• *ie* → *e*: **канвеер**, **фае**, **феерверк**, **Феербах**, **Меерхольд**;

✓ Кожны раз, як пускалася ракета, як бухаў у шыпучым грукатанні **феерверк**, азараліся твары людскія, нібы пры асвятленні маланкі (З. Бядуля); Зноў жа невядома, адкуль людзі XVI стагоддзя ведалі пра фабрыкі, **канвееры** і вынаходніцтвы Форда (У. Караткевіч); Зрабілі круг па **фае**, прайшліся яшчэ раз (М. Лужанін); Пасля нас за-прасілі ў гасціную, і з намі пачаў гутарку сам Усевалад **Меерхольд** (П. Панчанка).

✎ 1. Апендыкс і пейдэраўскія бляшкі — у гэтых спецыялізаваных лімфатычных вузлах утрымліваюцца імунныя клеткі, якія перашкаджаюць інфекцыйным арганізмам трапляць у стрававальную сістэму. 2. Альба мела еўрапейскую вядомасць нараўне з вядомымі пастаральнымі вёскамі Рамбўдэ і Трыў[я]нон французскай каралевы Марыі Антуанеты. 3. Другі балельшычк запаліў **фаёр**, узнікла задымленне, што паўплывала на ход гульні.

• *io* → *ё* (пад націскам), *я* (не пад націскам), калі знаходзіцца ў сярэдзіне слова: **раён**, **маёр**, **раяніраванне**, **маянэз**; *io* → *ё*, калі знаходзіцца на пачатку слова ці часткі слова пасля злучка: **ёд**, **ёдаформ**, **ёгурт**, **Нью-Ёрк**;

✓ Некалькі разоў я выяжджаў на **раён** для правядзення калёквіумаў (А. Мрый); Твар Гукана ўміг пасуравеў, вочы зрабіліся калючымі і глядзелі не на **маёра**, а міма, як бы шукалі кагосьці другога (І. Шамякін); **Ёд** ляжаў на самым дне (І. Пташнікаў); — Хоць сам, Антоць, лажыся, як той **ёг**, — зарагатаў Міхась, паспрабаваўшы, як прымацавана барана (А. Камароўскі); І ты ўжо спіш, і ўспамінаць не варта Нью-**Ёрк**, і Лондан, і Парыж, і ў Афрыцы экватар (П. Панчанка); 26 гатункаў беларускай селекцыі **раяніраваныя**, напрыклад, у Расіі, па тры гатункі ўнесеныя ў дзяржрэестры Кітая і Узбекістана, два — у Арменіі, па адным — у Латвіі і ва Украіне; Замест смятаны для запраўкі салатаў ідэальна падыдзе **ёгурт**.

✎ Ф. Відэна называюць першым бунтаром супраць дагматычнай сярэднявечнай маралі, што, вядома ж, заўсёды блізка маладому глядачу, знаходзіць водгук у яго душы.

• *йа → я: Мая, секвоя, папая.*

✓ Невядомыя, чужыя краіны, дрэвы, пра якіх яны і чуць не чулі, баабабы, **секвой**, джунглі ўвогуле, а гарэлі, як свае, як лаза гарыць, хвоя ці дуб (В. Казько); Нам дакладна невядома, чаму пацярпела крах цывілізацыя **мая**, і, мабыць, яна была заваявана суседнімі плямёнамі.

✎ 1. Намеснік старшыні сельгаспрадпрыемства Маўя Стасева, якая жыве ў гэтым жа доме, пачала тлумачыць, што неабходна выклікаць спецыялістаў з Мінска (!!!), каб яны зрабілі рамонт даху. 2. Мураўя — гэта шматгадовы вечназялёны куст, які адносіцца да сям'і цытрусавых. 3. З 1996 па 2006 год у ЗША для ўжывання чалавекам у ежу было адабрана 114 відаў ГМ-раслін (соя, кукуруза, цукровыя буракі, рапс, люцэрна, рыс, мускусная дыня, бульба, кабачок, папая і г. д.). 4. Гоўя, Веласкес, Эль-Грэка, Пікаса і экспрэсіўны Далі, Лопэ[э] дэ Вэ[э]га, Сервантэс і Лорка, быццам над морам яркія зоркі, тут у душы маёй усплылі... 5. У 2005 годзе жонка эксперта па камп'ютарных сістэмах Айя[я]на Армстронга Рэбека прачнулася ў 2 гадзіны ночы і зірнула ў акно.

§ 6. Правапіс галосных у складаных словах

1. Правапіс складаных слоў у асноўным падпарадкоўваецца наступнаму правілу: калі другая частка слова пачынаецца з націскага склада, то ў першай частцы пішацца літара *а* (слова мае адзін націск); калі націск у другой частцы слова знаходзіцца не на першым складзе, то ў першай частцы ўзнікае пабочны націск і пад ім пішацца літара *о*: *вадаспа́д — вòдаправо́д, гарналы́жны — го́рнапрахо́дчы, бамбасхо́вішча — бо́мбакада́нне, паліклі́ніка — по́літэхні́чны, манапла́н — мо́днакрыта́ль, спартклуб — спо́ртгарадо́к, ільнасе́мя — ільно́заво́д.*

✓ Тады, можа, першы і адзіны раз і гарціха паганарыўся ў душы за сваё **высакародства** тым, што намогся і стрымаў слова (В. Быкаў); Майкл і Шкет як утрапёныя глядзелі на гэтыя жывыя сцэны з **парнафільмаў** і не ведалі, як сябе паводзіць (Г. Марчук); Але настаў час паведаміць свайму чытачу, чаму размова са знакамітым вучоным

знайшла сваё месца толькі ў **пастскрыптуме** (М. Карповіч); Такім чынам, для ўсякага **палінома** ступені n існуе першаісная, роўная **паліному** ступені $n + 1$ (А. Брычыкава, А. Гусак); У чаргу **доўгацярплівых** кандыдатаў у начлежнікі спрабуе ўлезці нейкі **прастадушны** дзядзька (В. Быкаў); Сама паэма з'яўляецца **своеасаблівым** жыццяпісам, што дае магчымасць уявіць вобраз Скарыны як канкрэтнага, рэальнага чалавека (Ф. Шумчык).

СБМ упарадкаваў напісанне першай часткі многіх складаных слоў, аднак кадыфікаваць усе іх немагчыма, таму рэдактару і карэктару трэба карыстацца агульнымі правіламі. З часткай **нарма-** (**норма-**) слоўнік падае толькі адно слова — **нормакамплект**, таму ў сказе: *Гэта садзейнічае павышэнню эфектыўнасці **нарматворчасці**, удасканаленню якасці законаў, аптымізацыі прававога рэгулявання ў цэлым* — прымаецца як адпаведнае нормам правапісу слова **нарматворчасць**. З часткай **сака-** (**сока-**) слоўнік падае словы **сакаварка**, **сакаварня**, **сакагонны**, **сокавыціскалка**, таму ў сказе: *Каналы для такіх адтулін свідруюць адразу пасля пачатку **сокаруху** з некаторым ухілам уніз (для лепшага сцёку): дыяметрам у адзін сантыметр, глыбінёй у тры-чатыры сантыметры без уліку кары* — неабходна рабіць праўку: **сакаруху**.

- ✎ 1. Выконваць гэтае заданне плануецца ў першую чаргу праз развіццё новых паслуг: доступу да шыроў[о]капалоснага інтэрнэту і інтэрактыўнага тэлебачання.
2. Кампанія «Белтэхэкспарт» паставіць для арміі Аб'яднаных Арабскіх Эміратаў абсталяванне для рамонту электронна-аптычнага начыння бр[о]нятэхнікі.
3. Тут дастаткова часта сустракаюцца др[о]бнаплодныя журавіны, прысадзістая марошка, рэдкакветкавая асака, пуханос альпійскі.
4. Каваль са звераватым выразам ч[о]рнабародага твару і адарваным на плячы рукавом моўчкі стараўся, можа, болей за ўсіх.
5. Чаму Вы абралі для афармлення сцэны менавіта абраз Маці Божай В[о]страбрамскай?

Агульнаму правілу правапісу складаных слоў павінны адпавядаць і напісанні ўласных назваў, у прыватнасці прозвішчаў і геаграфічных найменняў: **Багамольцаў**, **Канцадайла**, **Прасалупаў**, **Валгаград**, **Новасібірск**, **Новалукомль**.

- ✎ 1. Самы малады — трэцякласнік, ён жыве з бацькамі ў Расіі, у горадзе Н[о]ва-чаркаск Растоўскай вобласці.
2. У нас ёсць адзін праблемны пасёлак — Н[о]ва-коласава, які перайшоў да нас ад ваенных.
3. Цяжкае нажавое раненне атрымаў старшыня міліцыі з горада Н[о]валукомля Віцебскай вобласці.
4. Фальшыўкі ў колькасці 59 штук былі знойдзены ў 30-гадовага непрацуючага гамяльчаніна і двух ягоных знаёмых — мужчыны і жанчыны, прычым госця прыехала з горада Н[о]вашахцінска Растоўскай вобласці.

2. Некаторыя складаныя словы маюць пабочны націск незалежна ад націску ў другой частцы (такі націск з'яўляецца сэнсаадрознівальным): **восемсот**, **мовазнаўства**, **азотнакіслы**, **манголавідны**. Правапіс першай часткі такіх слоў правяраецца па слоўніку: **фондасховішча**, **блокпост**, **збожжэздача**, **маторазборчны**, **блогасфера**.

✓ Лермантава зусім не бянтэжыць, што булатная каваная сталь у руках **свабодалюбных** і непакорных горцаў накіроўвалася не раз жа супроць заваёўнікаў Кайказа (М. Арочка); Нітка Дашаўскага газавода прыводзіць урэшце да самага галоўнага гродзенскага прадпрыемства, Гродзенскага хімічнага камбіната, створанага ў 1970 г. на базе **азотнатукавага** і капралактамавага заводаў (У. Караткевіч); Упэўнены, што «Сельская бібліятэка» не толькі знайшла сваю нішу ў **блогасферы**, але і ўпэўнена пашырае сёння сферу свайго прафесійнага ўплыву не адно на Барысаўшчыне; Хоць мяне і супакойваюць (маўляў, у студэнцкія часы ўсе мы былі такімі), але мае пакупкі вучоныя назвалі б звычайнай **шопаманіяй**.

✎ В[о]семсот сорок школьнікаў адпачнуць у лагеры «Ізмуродны».

3. Не змяняюцца пры напісанні першыя часткі складаных слоў *мота-*, *слова-*, *фота-*, *што-*: **словаформа**, **мота**дром (але: **мата**цыкл), **фота**здымак (але: **фата**графія), **што**дзённы.

✓ Дайшоўшы да Мазалька, Зяблікаў усміхнуўся яго **фотаздымку** ў анкеце (Я. Брыль); Застракаціць ізноўку **фотастужка**, калі ўзмахне ўладарнаю рукою гісторыя — руплівая пастушка мізэрнасці і велічы людской (П. Макаль); Я — паэт / ляжу на асфальце / падарыце мне фальшывую **фатаграфію** ўсмешкі / на талерцы чырвоным яблыкам (З. Вішнёў); Адноўлены **матацыкл**... (Ю. Голуб); Мужчына стаяў пасярод фэе, гаманіў з падхорцістым шатэнам і, кідаючы захопленыя позіркi на неверагодна тоўстую мурынку, **штохвілі** паўтараў: «Коллосаль!» (В. Мудроў); Беларуская мова, толькі што выйшаўшы з падняволля, хутка асвойвала ўсе галіны жыцця ад справаводства да навукі і тэхнікі, радасна перажывала натхненне **словатворчасці** (А. Клышка). Параўн.: Гэта не азначае, што ў нашай беларускай паззіі імёны славытых землякоў не ўпамінаюцца марна, ператвараючыся ў паэтычны антураж, што гістарычныя падзеі не прафануюцца павярхоўнай інтэрпрэтацыяй або **славаслоўем** (Т. Чабан).

✎ 1. Журналіст Міхась Карпечанка выязджаў на месца здарэння і разам з ф[о]татарам пільнаваў НЛА. 2. Ф[о]такартку трымаю ў далонях, а яна, як адкрытая рана...

4. Калі другая частка складанага слова пачынаецца з ў, то ў першай частцы заўсёды ўзнікае пабочны націск і пад ім пішацца о: **холадаўстойлівы**, **торфаўборка**.

✓ Ёсць у вышэйзгаданым аглядзе-конкурсе і такая намінацыя, як **новаўведзены** пабудаваны або рэканструяваны аб'ект добраўпарадкавання і сацыяльнай інфраструктуры; — Наогул я гарачыню не вельмі добра пераношу. Я, як бы гэта сказаць, больш **марозаўстойлівы**, чым спякотаўстойлівы.

✎ 1. Гэта толькі ўявіць свае дзіцячыя гады, толькі як пачалі ўсведамляць сябе — дык у жыцці п[о]ўнаўладна ўвайшла гарэлка. 2. Паводле дадзеных Мінсельгасхарчу, асноўнага спажыўца прадукцыі, 32 працэнты к[о]рмаўборачнай тэхнікі, якая стаіць на гарантыйным абслугоўванні, былі ў гэтым годзе непрыдатнымі для эксплуатацыі.

5. Літара э ў першай частцы складанага слова не змяняецца: *мэтазгодна*, *рэдкалесе*, *сярэднясутачны*.

- ✓ Кат паходжаў ля аголеных спін, як кот каля сала, **рэдкавусы**, з голенай чырвонай шыяй (У. Караткевіч); Неба канчаткова растварае ў сабе **рэдказорную** сіню і святлее (В. Быкаў); Таму вытворныя такога тыпу **мэтазгодна** кваліфікаваць як суфіксальныя адсубстантыўныя ўтварэнні, паколькі прыстаўкі ў складзе такіх вытворных не выконваюць актыўнай словаўтваральнай функцыі (З. Бадзевіч); Сілы **Сярэдневякоўя** былі яшчэ моцныя (А. Мальдзіс).

6. Як злучальныя галосныя ў складаных словах выкарыстоўваюцца літары а, о, е, ё, я. Іх правапіс адпавядае законам акання і якання: *высакаякасны*, *домаўладальнік*, *часопіс*, *Верхнядзвінск*, *верхненямецкі*, *Ніжнявартаўск*, *ніжнедняпроўскі*, *геліёграф*, *сярэднестатыстычны*, *сярэднясутачны*, *заходнярускі*.

- ✓ Павуцінка восені — **сейсмографам землятрусу** (А. Каско); Высіліся ўчарнелыя ад **куродыму** сцены палаца (М. Клімковіч); Я, аптыміст і **жыццялюб**, як перад смерцю каюся (П. Панчанка); З **сінявокіх** нябёс, з несызмернай глыбі вецер зоркі зрываў, з непакорнасцю нёс (А. Вольны); **Сярэднявосенская** мяккая прахалода, светлажоўты крыж на зялёным фоне, голыя дрэвы, свечкі ў руках у прысутных (У. Мароз); І салдаты, што сядзелі на абломках скал, скінуўшы цяжкія **бронекамізіэлькі** і паклаўшы аўтаматы, ведалі: «Пад тым дубам крыніца стаяла, з той крыніцы дзеўка воду брала».

Адрозніваецца напісанне складаных слоў з першай часткай *радыё-* (не змяняецца) і *радыі-* (падпарадкоўваецца правілу напісання злучальных галосных): *радыёапарат*, *радыёхвалі* і *радыёактыўны*, *радыялогія*.

- ✓ Маці сумная! Хмару **радыёактыўную** хусцінай ад Бога ты на самыя вочы насунула — не чуеш, не бачыш нічога (Р. Барадулін); Твой **радыёактыўны** халадок аблічча зменіць кожнай птушцы, зёлцы (С. Шах); Перыядам паўраспаду называецца час, на працягу якога лік **радыенуклідаў** зыходнага элемента памяншаецца ўдвая ($N = N_0/2$) (В. Бондар, Ч. Федаркоў); Можна выкарыстоўваць і запісы **радыёпастановак** па п'есах (А. Каляда).

Калі другая частка складанага слова пачынаецца з ў, то злучальная галосная е не змяняецца: *сярэднеўзроставы*.

- ✓ Гэта ставіла рускіх **землеўласнікаў**, якія кепска ведалі мясцовыя ўмовы вядзення гаспадаркі, у нязручныя эканамічныя ўмовы (А. Кахановіч); Усцяж паўднёвага борта Прыпяцкага прагіну праходзіць паласа распаўсюджвання пірафіліту — якаснай керамічнай і **вогнеўстойлівай** сыравіны; Папярэдне тканіны змяшчаюцца ў **вільгацеўстойлівыя** пакеты; Плануецца, што сярэдня нагрузка на адзін **зернеўборачны** камбайн (без уліку рапсу) складзе 212 гектараў.

- ✎ 1. Дададзім, што пра гэта ведалі суседзі яшчэ ў часы сярэднявечнай Рэчы Паспалітай. 2. Ля асветленага кул[е]ўлоўнага шчыта каравульныя, якім ісці на пасты пешшу, пад наглядам начальніка каравула і па камандзе зараджалі

зброю, прымыкалі штык-нажы і далучалі магазіны да аўтаматаў. 3. Па сведчанні спецыялістаў, колькасць кляшчоў на 9,6% перавысіла летаўшых сярэдніх [я]-месячных паказчыкі. 4. «Муж казаў, што ў той час на небе, відаць, было правільнае спалучэнне зорак», — згадвае Ірына Ві [я]ленціў, лаўрэат нацыянальнай прэміі Генры Форда, член метадычнага савета жэньшэнь [я]водаў пры Тыберд [зі]нскім заказніку, кіраўнік рэгіянальнай групы жэньшэнь [я]водаў Беларусі. 5. Нарэшце, на клумбе можна пасеяць п [а]зн [а]спелыя гатункі морквы, бацвінне якой стварае дэкаратыўнасць да самай уборкі.

7. Правілам напісання складаных слоў падпарадкоўваецца першая частка вяліка- (вёліка-): пры наяўнасці пабочнага націску перад ім пішацца склад *вя*, пры адсутнасці — *ве*: *Вялікабрытанія*, *вялікадзяржаўны*; *вёлікагрузны*, *вёлікасвецкі*, *вёлікавокі*, *вёлікалуцкі*, *вёлікамучанік*.

✓ Але я не здзіўляюся і **вёлікадушна** вам дарую, бо папы збольшага ўчарашнія мужыкі і самых важлівых рэчаў могуць і не ведаць (У. Караткевіч); Пасля допытаў у **вёлікакняжым** палацы, пасля доўгіх размоў з манахамі з Усяслава знялі ланцугі (Л. Дайнека); Віленскага выдання была і **вялікафарматная** кніга выбраных твораў Якуба Коласа — з партрэтаў пісьменніка ў велізарным капелюху (А. Лойка); Цэлыя стагоддзі Злучанае Каралеўства **Вялікабрытаніі** і Паўночнай Ірландыі было цэнтрам велізарнай каланіяльнай дзяржавы, якая, нібы калос на гліняных нагах, распалася пад націскам вызваленчага руху (А. Мальдзіс).

✎ 1. Цікава, што пасяленне вядомае з сярэдніх вякоў як в [х] [е] лікакняскае ўладанне ў Кобрынскай эканоміі, якое ўзнікла каля ўзбярэжжа з бабровымі ўгоддзямі. 2. З сербамі ўсё зразумела: мясцовая апазіцыя не вытрымала спакусы в [х] [е] лікасербскага шавінізму, дзеля якой пайшла на хаўрус з Мілошавічам. 3. Пакрышкі зніклі на стаянцы каля АЗС за той час, пакуль вадзіцель в [х] [е] лікагрузнай машыны спаў у кабінё.

8. Калі ў складзе першай часткі складанага слова ёсць літара *е*, яна не змяняецца пры любым націску ў другой частцы: *сена* → *сенакос*, *сенакасілка*, *верхні* → *Верхнядзвінск*, *верхненямецкі*. Калі ў складзе першай часткі складанага слова ёсць літара *ё*, яна захоўваецца пры наяўнасці пабочнага націску ў складаным слове і пераходзіць у *е* пры наяўнасці толькі асноўнага націску: *лёд* → *лёдадрабілка*, *ледастаў*, *цёмны* → *цёмналісцёвы*, *цёмнаскўры*. Напісанне першай часткі, утворанай ад займеннікаў *усе* і *ўсё*, кадыфікавана наступным чынам: *усебаковы*, *усенавуч*, *усёахопны*, *усёзнайка*, *усёмагутны*, *усяночная*, *усясветны*, *усяхвалевы*.

✓ Ён [Антон] вырашыў, што нехта невядомы, **усёмагутны** прыняў рашэнне паказаць яму магчымае развіццё падзей заўтрашняга дня (В. Гапееў); Аляксандр Лукашэнка падкрэсліў, што ў Беларусі гатовы стварыць усе неабходныя ўмовы для правядзення міжнародных **лёгкаатлетчных** спаборніцтваў самага высокага ўзроўню; Настаўнік папікнуў сябе за **легкадумнасць** (Я. Колас); Я **легкаважна** з ім пажартавала ды, буську спешна цмокнуўшы, пабегла, бо

смешна ж, — праўда? — гаварыць пра атачэнне музаў ля пліты варыўнай ці ў сужэнскім ложку (В. Аксак); У гэты час вялікая белая хортая Кізгайлы, **цёмна-вокая** і дрыжачая, як спружына, пацягнулася падціснутым жыватом, падышла, стукаючы кіпцямі, да конніка і, соладка прыжмурыўшыся, лізнула лужынку языком (У. Караткевіч).

- ✎ 1. Завяршаецца раздзел аб ракетах рэкамендацыямі па канструяванні, якія па-свойму з'яўляюцца рэзюм[э] даследаванняў К. Семяновіча ў галіне ракетнай тэхнікі і не страцілі свайго значэння да нашага часу (прынамсі, для невялікіх цв[э]рдапаліўных ракет). 2. А калі б на маім месцы апынуўся іншы цв[э]мнасктуры хлопец, проста студэнт? 3. Іншы вынік свята — ад півя людзі становяцца вясёлымі, л[э]гкаважнымі, несур'ёзнымі, і таму пасля фестывалю засталася шмат згубленых пінжакоў, світараў, мабільных тэлефонаў і нават устаўных сківіцаў. 4. Паліцыя і спецслужбы разганялі дэманстрантаў пры дапамозе гумавых куль, сл[э]зацечнага газу і дубінак.

9. Прыстаўка *не-* ў становішчы перад пабочным націскам складанага слова падпарадкоўваецца закону якання (пішацца *ня-*): *небаяздольнасць, недабратворны, нядобрапрыстойнасць, нядобрасумлённы, няпарнакапытны* (але: *нечленараздзельны, нячыстакроўны*).

- ✓ Астэаміеліт і флегмоны сківіц пры **нясвоечасовым** іх лячэнні могуць даваць вельмі цяжкія ўскладненні, да якіх адносяцца востры сепсіс (народны выраз — агульнае заражэнне крыві) і гнойны менингіт (запаalenie мазгавых абалонак) (Ю. Мятліцкі, К. Перкаль); Тэрмінова выкліканы Дубінскі адразу зразумеў, што мае справу з рогам не валдайскае казы, але аднарога — вымерлай травяеднай **няпарнакапытнай** жывёліны, чый лабавы рагавы нарост мог, паводле сярэднявечных крыніцаў, змяняць колер пад уздзеяннем атрутных рэчываў (С. Балахонаў); Тут варта як мага хутчэй заняцца карэкцыяй **нядобравычлівага** твару (Ю. Гумянюк).

- ✎ 1. У выніку назіральнасці жандарскага шпіка н[э]добранадзейны кадэт мусіць сядзець у паштовую карэту і тэрмінова развітвацца з мачахай-імперыяй. 2. У Віцебскай вобласці, напрыклад, у разліку на адну ўмоўную галаву расходуюцца толькі каля шасці кармавых адзінак **няд[э]неда[б]раякасных** кармоў. 3. Малодшы навуковы супрацоўнік Навукова-практычнага цэнтра Нацыянальнай акадэміі навук па механізацыі і стыпендыят Прэзідэнцкага фонду Наталля Высоцкая паспрабавала растлумачыць нашым карэспандэнтам, што такое «камбінаваны аграгат для мінімальнай апрацоўкі глебы» і даказала поўную н[э]жыццяздольнасць жарту на конт несумяшчальнасці жанчыны і тэхнікі...

10. Лічэбнік у першай частцы складанага слова ставіцца ў форме роднага склону: *трохтонны, васьмісотгоддзе, стаметроўка* (параўн.: *аднаасобнік, аднагаловы*).

- ✓ Здаецца, на чацвёрты дзень у партызан засталіся толькі дзве **саракапяціміліметровыя** гарматы, якія стаялі на галоўных дарогах, пры ўездзе ў лес (І. Чыгрынаў); У 1950-м, калі **трыццацічатырохгадовы** Л. С. Абэцэдарскі

ўжо загадваў кафедрай, беларускі гісторык М. М. Улашчык ужо трэці раз у сваім жыцці глядзеў на свет праз турэмныя краты і калючы лагерны дрот (У. Арлоў); Сам ён быў тады яшчэ не Павел Іванавіч, а проста Павел, ці Паўлуша, худы, высокі **дваццацідвухгадовы** хлопец, хоць і абстраляны, але яшчэ дурны, наіўны (Л. Арабей); **Дваццацітрохгадовы** Алік, што часова не працаваў, і яго **сямнаццацігадовыя** сябрукі Майкл і Шкет былі запрошаны ў госці да «брыгадзіра» Матроса (Г. Марчук); Пад акном **стакрылы** клён, родны дом, як мілы сон (Р. Крушына); Ляцелі ў неба словы-бомы, упаў **стазвонны** зорны шлях у заўтра нашага прасцяг (В. Коўтун).

- ✎ 1. Пачатак с~~х~~[я]мідз~~х~~[я]сятых гадоў, наш рэдакцыйны «УАЗік» трасеца на такой тарцы. 2. Больш думаў у гэтым плане пра Украіну, на тэрыторыі якой выбухнуў атамны рэактар, пра ваенны палігон пад С~~х~~[я]міпалацінскім, дзе выпрабавалі атамную зброю, а вятры гналі смяротныя воблакі на Алтай і Сібір. 3. Хачу сказаць, што грамадзяне, якія застрахавалі нерухомасць і маёмасць у абавязковым і добраахвотным парадку, пасля камісійнага абследавання атрымаюць ст~~х~~[а]-працэнтную кампенсацию, а тыя, хто мае дагаворы *толькі* аб абавязковым страхаванні, — палову ад разлічанай сумы страт.

11. Калі ў складаным слове больш за дзве часткі, то кожная з пачатковых частак мае свой пабочны націск: *мар~~д~~зав~~д~~данепраніка~~ль~~ны*.

- ✎ Цікавай будзе і экспазіцыя старажытнай аўтам~~х~~[о]матэхнікі.

Рэдактару важна ведаць і тэарэтычна абгрунтоўваць пэўныя супярэчнасці ў кадыфікацыі арфаграм. Чаму, напрыклад, маюць права на кадыфікацыю ў СБМ часткі *абарона-/абарана-*, *тонка-/танка-*, нават пазычаныя *полі-/палі-*, *мона-/мана-*, *пост-/паст-* і інш., а частка *ружава-* — не? Можна дапусціць, што толькі з гэтай прычыны (наяўнасці ў слоўніку толькі часткі *ружова-*) надрукаваны сказ: *Дачка заплакала і ўцякла, нават свой ружова-бок і сотавік пакінула на маім стале. У сказе: Наступны раз яе [кроў] можна здаць толькі праз 60 дзён, але ў донара-мужчыны за год можа быць пяць крываздачаў, а ў донара-жанчыны — не больш за чатыры* — напісанне вылучанага слова правільнае, хоць яно і адсутнічае ў СБМ (затое ёсць *кывацёк*, *кывасмок*). Сказ: *І тым не менш, перакананы генерал, «правячыя вярхі страцілі сілавую структуру, і іх кантрзахады падобныя на агонію»* — выклікае пытанне наконт напісання вылучанага слова, бо частка *кантр-* не пададзена ў выключэннях п. 3 гэтага параграфа; звярнуўшыся да СБМ, можна знайсці кадыфікаваныя словы *кантргайка*, *кантрмеры*, таму патрабуецца праўка: *кантрзахады*. Параўн. з вылучаным словам, напісанне якога не выклікае пытанняў дзякуючы націску на другім складзе ў другой частцы: *Запаліліся суфіты, гукі яшчэ раз крутануліся над аркестравай ямай і зніклі, пакінуўшы на імгненне ў прасторы бухматы бас запозненага кантрфагота* (М. Клімковіч).

§ 7. Правапіс прыстаўных галосных

Характэрныя для беларускай мовы прыстаўныя галосныя ўзнікаюць на пачатку слоў перад збегам зычных гукаў, першы з якіх *м*, *л* або *р* (калі другі зычны ў збегу — таксама санорны *м*, *л* або *р*, то прыстаўны гук не ўзнікае).

1. Пры пачатковым гуку *м* прыстаўны *і* пішацца заўсёды: *імгненне*, *імгла*, *імжа*, *імчацца* (але: *млявы*, *мне*, *мноі*, *многа*, *мруць*).

✓ Але чалавек не заўважаў таго і між кустоўя ўпарта **імкнуўся** кудысьці (В. Быкаў); Асеннія вечары цёмныя, ды яшчэ такія хмарныя, калі **імжыць** (І. Шамякін); Машына **імчыць** праз стэп па шырокай, пыльнай дарозе (І. Чыгрынаў); Чаму за табарам вясёлым не бачу постаці ў **імгле**? (П. Трус); Асеннія хмары. **Імжа** (А. Разанаў); Нада мною вякам рыпець у **імхах** гаркоты і ганьбы (Ю. Голуб).

✎ Імшыць сцены не сталі, ды і *мху тагэ* [мох той] знайсці няпроста, замест яго выкарысталі пакулле, якое тады на заводзе выпісвалі.

2. Пры пачатковых гуках *л* або *р* прыстаўны *і* пішацца тады, калі слова стаіць у пачатку сказа, пасля знакаў прыпынку і пасля слова, якое заканчваецца на зычны: *ільготы дадзены*, *перагляд ільгот*, *тых ільвоў*, *вырабы з ільну*, *ён ірвануўся*.

✓ Савецкія студэнты, спявачка, дзеці — і ўмомант стала відавочна, што паразуменне магчыма, што ўсмішка даверу, згоды не толькі можа паявіцца, але ўжо просіцца, **ірвецца** на твары стомленых ад штучнага адчужэння, страху зямлян (А. Адамовіч); Гараць рыжкі, **ірдыцца** сыраежкі, і слізгаюцца ў пальцах маслякі (Л. Геніюш); Мы хвалямі затоплены хлусні, мань, **ілжы** (П. Панчанка); **Ільняныя** нагавіцы понізу мокрыя, іх дотык да развярэджаных лытак аддаецца па скуры куслівым болям (Ф. Сіўко); Сплываюць **ільдзіны** дзён і гадзін (Р. Барадулін); Не абміне агоркляя загадка: **ірвецца** песня з хаты недарма (В. Коўтун).

Пасля слова, якое заканчваецца на галосны, *і* не пішацца: *перагледзелі льготы*, *здача льнасемя*.

✓ Баюся вядра, што **ржавее** ля студні (В. Рагаўцоў); Пабліскае штык пад месяцам, цьмяна **льсніцца** цёмная каска (М. Лынькоў); Але той яшчэ больш наравіўся, дзіка **ржаў** і адступаў назад, б'ючы капытамі брычку (А. Мальдзіс); Беларусь мая родная, як жа я **рвуся** яшчэ раз пеша ўсю цябе змераць, увесь і чабор твой і верас!... (А. Куляшоў); Рацэ няўцям, як шмат растала **льдзін** (Р. Барадулін); Пуршыць іржавая імжа на **ржышча**, на ўляжалы камень (А. Каско).

✎ 1. *Льно*[*Ільна*]семя ўрадзіла няблага, ураджайнасць задавальняе хлебароба. 2. *Ў*[*Ір*]вём салату рукамі, рэжам пекінскую капусту, агуркі, дадаём прарошчанае насенне, запраўляем аліўкавым алеем, сокам лімона. 3. Тыгрыца, [*і*]львіца, нават кошка аддадуць жыццё за сваё дзіцянё, але не кінуць яго!.. 4. На той крывавай бяседзе за сталом у сябе дома Ханека і Дзяругіна думалі, што зроблена ўсё, каб праваахоўнікі пайшлі па *ў*лжывым следзе забойства. 5. А чаго вартая спроба

прыпісаць аўтару артыкула сутыкненне *Ў* лбамі рускіх і беларусаў? 6. Можа быць ванітаванне, [i]рвота, дыярэя і боль у страўніку.

3. Прыстаўны гук *а* пішацца ў некаторых выпадках: хлеб *аржаны*, хлеба *ржанага*.

✓ Аб ёй мне будзіць успамін на ліне бусел клёкатам і той стары **амшалы** тын, што лёг ля вёсак покатам... (Я. Купала); Былі б толькі праўда ды дабро ды хлеб **аржаны** надзённы! (А. Вярцінскі).

4. Пасля прыстаўкі і першай часткі складанага слова, якія заканчваюцца на галосную, прыстаўныя галосныя перад названымі спалучэннямі зычных не пішуцца: *замгліца*, *заржавець*, *падарваць*, *вокамгненна*.

✓ Поезд **прамчаўся**, як змей, абдаўшы віхрам пылу і дыму настаўніка, адсякаючы за кожную хвіліну цэлую вярсту (Я. Колас); Гільзы яшчэ troхі наблісквалі, але бляск гэты быў цьмяны — яны **паржавелі** (І. Чыгрынаў); Акопы тут былі — прыстанішча паэта, цяпер **замшэла** камяні маўчаць (Х. Лялько); Прыставіўшы да вачэй **замглёныя** шкліны, людзі глядзяць угору: цяпер яны бачаць, як сонца ззяе і як зацьміцца сонца... (А. Разанаў).

✎ 1. Так нічога і не купіўшы, я стрымгалоў паўмчаўся дамоў. 2. Сам жа Ягайла са сваім войскам прыўмчаўся з Віцебска ў Вільню, а адтуль пайшоў у Трокі, куды на злучэнне з ім ішлі прускія крыжакі. 3. Першы ўляцеў у лес, дзе, аказваецца, знаходзілася замаскіраваная «аўдзі», якая рванула з месца і паўмчала з шалёнай хуткасцю па асфальтаванай дарозе ў бок Бабруйска.

5. Адхіленні ад нарматыўнага напісання прыстаўных гукаў могуць назірацца ў паэтычных творах, каб захаваць рытмарад і пазбегнуць немілагучнасці: *Жанчына пад арган спявае і словы мкнуцца да нябёс...*; *Блакіт-сінеча злева, справа варожыць на ільне рухава, блакіт-сінечы поўна паміж хваль, што неўтаймоўна мкнуцца ў сінядаль; У бездані памяці мліцца бяссонны ліхтар; Маршчын гармонік на ілбе — разваг бязлітасных адзнака; Па дарозе з Вільні на Полацак, са сталіцы і да сталіцы, мкнуцца нашыя абалонкі — ненадзейны прытулак душаў.* Аднак такія выпадкі трэба кваліфікаваць як выключэнне (рэдактару варта звяртаць на гэта ўвагу паэтаў і прапаноўваць удасканаліць вершы). У праявітых творах падобныя адхіленні не павінны дапускацца.

§ 8. Правапіс *і*, *ы*, *й* пасля прыставак

1. Пасля прыставак на галосны замест пачатковага каранёвага *і* не пад націскам пішацца *й*: *выйсці*, *перайграць*, *прайгравальнік*, *перайначыць*, *пайменна*, *няйнакш*.

✓ Тады вы ўсякую зможаце сілу, ворагам **прыхдзе** скананне (К. Каганец); І пагранічча **выйшла** насустрач сваім пісьменнікам (Р. Бярозкін); Штось кожны ў жыцці

перайначыць, ды толькі на ўласны свой лад (Р. Баравікова); Не трэба дарэмных слоў, даруй гэты мой капрыз, хай круціцца зноў і зноў пласцінкі **зайгрыаны** дыск (А. Лягчылаў); У камянях уздыбленых, **няйначай**, імгненні затаіліся жыцця (Г. Пашкоў).

Калі каранёвае і ўтварае склад, то яно захоўваецца: **перайграць** — **пераігрываць**, **выйграць** — **выігрываць**, **заікацца**, **заізелы**, **заіскрыцца**, **заінтрыгаваны**; параўн.: **аўтаінспекцыя**.

✓ Варухнеца мурава пад ветрам і **заіскрыцца** расой (П. Галавач); Тоненька **наігрываў** губны гармонік (В. Быкаў); Іду тундраю **заізелая** жарам слоў Вашы дні сагрэць (Л. Геніюш); Друкарня **праіснавала** да пачатку 1620-х гадоў, выпусціла звыш 50 кірылічных выданняў і больш за 35 польскіх лацінскім шрыфтам (Г. Галенчанка); Праўда, і сама ў свой час гэтак жа разумна **праігнавала** сяброўскія папярэджанні (Л. Рублеўская); Геранім быў высокага росту, лысы, **заікаўся**, ніхто ніколі не бачыў усмешкі на яго твары (К. Тарасаў); Ларыса была так **заінтрыгавана**, што зусім не шкадавала, што гэты Рамэа не знік з яе машыны паўгадзіны таму (Т. Мушынская); Загад **аўтаінспектара** выконвалі акуратна і неадкладна, і праз колькі хвілін шаша апусцела (І. Шамякін).

✎ 1. Па[х][й]менна назвала былых франтавікоў сістэмы спажывецкай кааперацыі старшыня пярвонай ветэранскай арганізацыі райспажывсаюза А. У. Анецька. 2. — Ну, пры[й]дзецца мне раскашэльвацца, — уздыхнуў Сямён Паўлавіч, па-кручваючы ў руках казённую паперку. 3. Нямала пры[й]шлося прыкласці намаганняў Тэрэзе, каб выбавіць з няволі Юстына. 4. Выключны талент арганізатара, глыбокія веды і ўменне працаваць, любоў да роднай зямлі і шчырая павага да людзей дапамаглі Крамко Віталю Ільчу пра[й]сці годны працоўны шлях.

2. Пасля прыставак на зычны замест і пішацца **ы**: **разыграць**, **безыменны**, **зыначыць**, **безыдэйны**, **дэзынфекцыя**, **перадыспытны**, **постынтэрнатны**.

✓ Няхай твая ўсмешка раней за сонца **ўзыдзе** над зямлёй (А. Грачанікаў); Пад псеўданімам Тодар Глыбоцкі Дудар піша вострыя, часам недаравальна рэзкія артыкулы супроць «**безыдэйнасці**», «дробнабуржуазнай ідэалогіі» і «фармалізму» (С. Грахоўскі); Красавік яшчэ не **надышоў**, і ў сёвай смузе стаяць бярозы (В. Гадулька); Гэта выклікана тэхналагічным характарам журналістыкі: асноўны рухавік **постындустрыяльнага** грамадства — камп'ютары — вывелі інфармацыйныя тэхналогіі на новы ўзровень, як калісьці тэлебачанне, а яшчэ раней друк (В. Іўчанкаў); Пераўтвараючы **падынтэгральны** выраз, атрымаем... (А. Брычыкава, А. Гусак); У маёнтку, на новай камандзе, беларусаў сустрэлі **дэзынфекцыяй** (Я. Брыль); Сцяпан пашкадаваў, што паленаваўся, не абуў замест ботаў валёнкі — пачыналі настываць **спадыспаду** ногі (А. Жук).

Некаторыя словы з коранем -ход- маюць варыянтныя формы (з **ы** і без яго): **адыходлівы** — **адходлівы**, **адыходнае** — **адходнае**, **адыходы** — **адходы**, **адыходнік** — **адходнік**.

Найбольшая колькасць памылак выклікана далучэннем прыставак на зычны да дзеясловаў **ісці** і **іграць**.

✎ 1. У народзе верылі, што Мароз, які пад'есць хлебных шарыкаў, сыўдзе да наступнага года і не будзе перашкаджаць сялянам вясновымі прымаразкамі. 2. Як і іншыя хатнія [свойскія] жывёлы, авечкі не былі абыўдзены павер'ямі. 3. Мужчынская зборная нашай краіны вельмі добра правяла матч Кубка Дэвіса: у сталіцы Ірландыі Дубліне беларусы абыўгралі гаспадароў пляцоўкі — 4:1.

Не змяняецца і пасля прэфіксоідаў *звыш-*, *між-*, *контр-*, *пан-*, *супер-*, *транс-* і пасля першай часткі на цвёрды зычны складанаскарочанага слова: *звышідэйны*, *міжінстытуцкі*, *контрыгра*, *панісламізм*, *суперінтэлект*, *трансіндыйскі*, *педінстытут*, *дзяржінспектар*.

✓ *Натуральным чынам, СМІ, франтальнае пашырэнне якіх адчувае на сабе кожны, становяцца дзейсным рэгулятарам зносін, міжасобасных, міжінстытуцкіх, міжкультурных, міжканфесійных, міжурадавых і інш. (В. Іўчанкаў); Тыя, хто не мае такога пасведчання, павінны падысці да дзяржінспектара — запісацца на курсы; Сустрэча пачалася націскам гасцей, якія ўпэўнена кантралявалі мяч, не даючы барысаўчанам ніякіх шанцаў на контрыгры. Параўн.: Ён [Багушэвіч] шматімённы — як народ, і, як народ, — ананімны (А. Разанаў).*

✎ 1. Калі там няма інтэрната, дзеці застаюцца тут на пост[ы]нтэрнатнай пляцоўцы. 2. Прыблізна год вучыў мову, а потым прыехаў у Віцебск. Менавіта туды, бо ў мяне яшчэ два браты, старэйшы і малодшы, вучыліся ў Віцебскім мед[ы]цынскім інстытуце.

§ 9. Правапіс прыставак су- і са-

1. Прыстаўка су- пішацца:

- у назоўніках, дзе су- вылучаецца толькі гістарычна: *сусед*, *сувязь*, *супын*, *сутаргі*, *суткі*, *сутокі*, *суцяга*, *сустаў* і інш.; у новых утварэннях, калі ёсць слова і без су-: *суграмадзянін*, *сукрэдытор*, *сучлен*, *супрацоўнік*, *суадказчык*, *сузабудоўшчык* і інш.; у словах, якія без су- не ўжываюцца: *суквецце*, *сузор'е*, *суладдзе*, *сугучча*, *суглінак*, *супесак*, *сукравіца*, *сумежжа* і інш.;

- у дзеясловах: *суадносіць*, *сумяшчаць*, *суіснаваць*, *сустракаць*, *сумыкацца*, *супярэчыць*, *супастаўляць*, *супадаць*;

- у прыметніках: *сумежны*, *сукупны*, *суладны*, *сугучны*, *сучасны*, *сумыяральны*, *супольны*, *сумесны*, *суцэльны*;

- у прыслоўях: *супраць* (*супроць*).

Прыстаўка су- захоўваецца ў лексемах, словаўтваральна звязаных са словамі, што маюць прыстаўку су-: *сутачны*, *сурэдактарстваваць*, *суаплякунства*, *сузіранне*, *сумяшчальнік*, *сустрэчны*, *сумесна*.

✓ Трацяголетняя скудзельніца непакоіла, але заўважыў Адам, што і тая, учора на трамвайным прыпынку *сустрэтая*, бойкая вясковая дзяўчына падабаецца яму (Л. Калюга); Доўгія *сумёты* ляглі ўпоперак дарогі, і людзі стараліся патрапіць след у след, каб лішне не ісці цаліной (М. Лынькоў); Сучасная геазканамічная

і геакультурная сітуацыя ставіць чалавека перад неабходнасцю ўмець **суіснаваць** у агульнай жыццёвай прасторы (Г. Басавы); Куля прабіла ордэн Чырвонай Зоркі, упаяла ў грудзі метал, растружыла эмаль і **супакоіла** яго каля Знаўцовага броду цераз рэчку Пятлянку, насупраць польскай заставы на Ніўках (В. Казько).

2. Прыстаўка са- пішацца:

- у некаторых назоўніках, дзе прыстаўка вылучаецца толькі гістарычна: *са-суд, савет, сабор, саюз, саслоўе*, і ў запазычаннях і кальках (пераважна з рускай мовы): *саіскальнік, сакурснік, садружнасць, сатрапезнік, сачыненне, састаў, саслужывец* і інш.;

- у прыметніку *сапраўдны* і вытворных ад яго;

- у дзеясловах як варыянт прыстаўкі з-/с- перад збегам зычных: *садраць* (здзяру), *сэгнаць* (зганю), *саскочыць, сажмурыць, сасмажыць, саслабець, сасватаць, састроіць, сашмаргнуць, сагнуць* і інш.

Прыстаўка *са-* захоўваецца ў лексемах, словаўтваральна звязаных са словамі з прыстаўкай *са-*: *саўдзел* (*саўдзельнік*), *саслоўны* (*саслоўе*), *састыкоўванне* (*састыкаваць*), *сашчэпка* (*сашчапіць*) і інш.

✓ Коннік занукаў на яго, але, не дабіўшыся ніякага выніку, лёгка **саскочыў** на лёд (М. Лынькоў); Можна, яны [маладыя людзі] **саўдзельнікі** (М. Лужанін); Людзі абжылі гэты суровы край і зрабілі яго **сапраўдным** раем (А. Верабей); Валік быў як напятая струна, як бягун на старце, гатовы ў любы момант **сарвацца** з месца (А. Федарэнка); І тады ўсё благое, увесь чад, злосць і чорныя думкі, так прадбачліва адсеяныя і **сабраныя** прынцэсай Чысцюляй у торбы, апынуліся на волі! (А. Масла).

Напісанне прыставак *су-* і *са-* ў іншых выпадках вызначаецца па слоўніку.

§ 10. Правапіс галосных у суфіксах

1. Суфікс *-ец-* (*-ац-*) пішацца ў назоўніках мужчынскага роду, пры змяненні слова галосны *е* (*а*) выпадае: *акраец* (*акрайца*), *баец* (*байца*), *ісцец* (*істца*), *разец* (*разца*), *спартанец* (*спартанца*), *горац* (*горца*).

✓ — Ну, садзіся з намі! — дзед стары гаворыць і **акраец** хлеба чорнага кладзе (М. Танк); Я пазнаў тады **акрайца** хлеба самую суровую цану, палюбіў густую просінь неба, люта зненавідзеўшы вайну (Г. Бураўкін); **Баец** пабег у кірунку да дзявятай роты, а Валашын задуменна паўзіраўся ў той бок, за балотца (В. Быкаў); Тады і былі напісаны вершы «Над брацкай магілай», гэты мужны рэквіем па загінуўшых **байцах**; «Ліст з палону», верш, поўны глыбокага гора, але і вялікай чалавечай годнасці (П. Панчанка).

2. Суфікс *-іц-* (*-ыц-*) пішацца ў назоўніках жаночага роду, пры змяненні слова галосны *і* (*ы*) не выпадае: *ваколіца, патыліца, розніца, сініца, сястрыца, нябожчыца*.

✓ Рэч адбываецца ў **ваколіцы** О... паміж балотаў, углушы Пінскага павета (В. Дунін-Марцінкевіч); **Раніцай** выйшлі на вуліцу, стаім каля брамы, гамонім... (Ядвігін Ш.);

Па **патыліцы** старога б'е, каб той ішоў хутчэй. На сялянскім возе ў вопратцы парванай сядзіць дзяўчына (З. Бядуля); **Розніца** заключаецца толькі ў тым, што тэкст Археаграфічнай камісіі пададзены **кірыліцай** з захаваннем літары «яць», якую выдаўцы маглі ўнесці і самі, кіруючыся нормамі дарэвалюцыйнага правапісу (А. Коршунаў).

3. Памяншальна-ласкальны комплекс **-ічк-** (**-ычк-**) пішацца ў назоўніках жаночага роду, якія ўтварыліся ад слоў з фіналлю **-іц-** (**-ыц-**): **лесвічка**, **сінічка**, **запальнічка**, **сястрычка**. У астатніх выпадках пішацца комплекс **-ечк-** (**-ачк-**): **дзядзечка**, **цётка**, **пляшачка**, **божачка**, **Волечка**, **Васечка**, **Сцёпачка**, **Наташачка**.

✓ І там, унізе, ля купкі раскідзістага вербалозу, булькатала **крынічка** (Т. Хадкевіч); Духавікі сядзяць **лесвічкай** на станках, бы ў амфітэатры, раз-праз эмацыйна ўзнімаючы інструменты ўгару; Я не крыўдзіў вашу прынцэсу! Праўда ж, **Чысцюлечка**? (А. Масла); Туманы густа сцелюцца, лугі ўсё квецень ткуць, а я хачу асмеліцца ў кросны іх зірнуць, спазнаць, чаму ў **зязюлечкі** адвечнае «ку-ку», і толькі ў **матулечкі** — ёсць гора на вяку (М. Мамонька).

4. Суфікс **-ак-** (**-ек-**) пішацца не пад націскам у назоўніках, пры змяненні якіх галосны **а** (**е**) выпадае: **сшытак** (**сшытка**), **аловак** (**алоўкі**), **дожджычак** (**дожджычку**), **каласочак** (**каласочкам**), **ускраек** (**ускрайка**). У назоўніках з паднаціскным суфіксам **-ок-** (**-ёк-**) пры змяненні слова галосны **о** (**ё**) выпадае: **брусок** (**бруска**), **парашок** (**парашку**), **васілёк** (**васілька**), **матылёк** (**матылька**).

✓ На кожнай былой сядзібе — сваяцкі **помнічак** у металічнай ці драўлянай агароджы (Я. Брыль); Яна ж дагэтуль лічыць здрадай яго правінны **ўчынак** той (Н. Гілевіч); Ні **канца** той бядзе і нудзе, ні **пачатку** святла хоць на час (Я. Купала); Наставіўшы каўнер **кажушка**, ён [дзед] пайшоў уперадзе групы людзей (М. Лынькоў); І высыліў грошы бацькам **афганца** да **канца** іх жыцця! (А. Федарэнка).

5. У суфіксах **-ік-** (**-ык-**), **-нік-**, **-чык-** ва ўсіх формах слоў галосны **і** (**ы**) не змяняецца: **конік** (**коніка**), **столік** (**столікам**), **хлопчык** (**хлопчыку**), **вожык** (**вожыку**), **пеўнік** (**пеўніка**), **дарадчык** (**дарадчыка**).

✓ У **пакоіку** Лабановіча спаткала гаспадыня, нізкая жанчына (Я. Колас); Яна [судзя] пачала пляскаць **ключыкам** адмыкаць дзверы кабінета (Л. Арабей); Ці не зрабіў **перакладчык** з крылаў — купы лахманой, з каменнай вежы — груды руін? (У. Караткевіч); Застава захоўвала тайну, а ўся вёска, у асноўным жанчыны, вечарам прыйшла да казармы **пагранічнікаў** (В. Казько).

6. У назоўніках з фармантам **-ень-** (**-ань-**) ва ўскосных склонах у адных выпадках **е** (**а**) захоўваецца, у іншых — выпадае: **вусень** (**вусеня**), **прамень** (**праменя**), **промень** (**променя**), але: **вучань** (**вучня**), **шчэбень** (**шчэбню**). Часам выкарыстоўваюцца абедзве формы: **кіпень** (**кіпенем** і **кіпнем**). Параўн.

таксама: у СБМ кадыфікаваны назоўнік *рэмень* (*рэменя, рэменем, рамяні, рамянёў*), а ў ТСБЛМ — *рэмень і рамень* (*рамяня, рамянём*).

✓ Я — **вязень** твой, а ты — мая турма, асуджан я любой папыхцева (А. Куляшоў); **Вязні** — як вузлякі, на вярочы пакуты (Р. Барадулін); Спісваючы кантрольную ў суседзяў то справа, то злева, **вучань** з апошняй парты сумна глядзеў на настаўніка (Г. Аўласенка); Часта са старэйшымі **вучнямі** лекцыі вяліся і вечарамі пры лямпе (Я. Колас).

✎ 1. Познім надвячоркам, ужо на сутонні, глядзеў, як над цёмным грэб[е]нем лесу лёгенька плыў бліскучы маладзічок. 2. З кам[я]нямі можна нічога не рабіць. 3. У наш час за такія адзнакі **рамнём** [рэменем або рамянём] білі!

§ 11. Акцэнтацыя і правапіс галосных

Праваяпіс беларускай мовы ў многім грунтуецца на фанетычным прынцыпе, паводле якога акцэнтацыя адыгрывае вялікую ролю. Пастаноўка націску шмат у чым заснавана на традыцыі і залежыць ад лінгвістычнай кампетэнцыі носьбіта мовы.

1. У прыметніках *валавы́, разві́ты* націск на канчатку і не змяняецца ва ўскосных склонах; тая ж акцэнтацыя і ў складанага прыметніка *высо́каразві́ты* (з пабочным націскам). Пад уплывам рускай мовы націск памылкова пераносіцца на першы склад: *ра́звітага, ра́звітай*.

✓ Сацыяльнасць мыслення і мастацкасць у **развітой** літаратуры не існуюць у разрыве і супрацьпастаўленні, а надаюць адно другому, злучаючыся ў натуральнае адзінства, яшчэ больш магутную сілу ўздзеяння (В. Каваленка); Каля 70 млн гадоў таму ў гэтым рэгіёне знаходзілася вялікая рачная дэльта з **развітой** экасістэмай; Толькі разам, толькі ў «суквецці» можна стварыць прыгажосць, выхаваць гарманічна **развітога** чалавека; Па зніжэнні энергаёмістасці **валавога** ўнутранага прадукту Беларусь наблізілася да вядучых краін.

✎ 1. Асноўная задача Мінскай вобласці і арганізацый-інвестараў — павялічыць вытворчасць **валав[о]й прадукцыі** на 9,5 працэнта. 2. **Развіт[о]е** цела выклікала ў хлопцаў нейкую боязь — Дзіне не пісалі запісак, не запрашалі танцаваць і не прызнаваліся ў каханні, як іншым. 3. Ніводная краіна свету не мае такой **развіт[о]й** сістэмы сацыяльнага і пенсійнага забеспячэння, бясплатнай аховы здароўя, якую стварылі шведы. 4. Галоўны капітал маладога спецыяліста — **высокаразвіт[о]е** пачуццё адказнасці перад грамадствам, сям'ёй, калектывам і, вядома ж, перад самім сабой, паколькі аб'ектыўную самаацэнку ўласных асабістых якасцяў можна смела адносіць да **разраду жыцц[е]сцвярджальных катэгорый**.

2. Маюць розны націск (і сямантыку) прыметнікі *ча́савы і часо́вы, буйны і буйны́*; няўважлівасць пры іх выбары выклікае не толькі арфаграфічную, але і сэнсавую памылку.

✓ Вось толькі маленькі задзёрты нос ніяк не стасуецца да такога **буйнога** аблічча... (А. Мальдзіс); Ты са мной, шаленства **буйнага** юнацтва, п'яны цвет чаромхі... (А. Вялюгін); Мне не пазбавіцца, не пацішэць, а ношу гэту **часавую** несці, пакуль мой зрок і слых на белым свеце здзіўленнем будзе зладжана паўнець (С. Шах); З нас кожны **часовы** прахожы на дрогкай дарозе жыцця (З. Марозаў); Галоўны навуковы супрацоўнік брытанскага ўрада Дэвід Кінг прапанаваў пачаць адстрэл барсую ў раёнах, дзе назіраецца высокае захворванне **буйной** рагатай жывёлы, каб спыніць распаўсюджванне бугаёвых сухотаў.

✎ 1. Тэлефон штодня кантралюе цябе лепш за ўсе спецслужбы, разам узятыя, падключае да агульнай матрыцы, не прымаючы ў разлік час[а]вую і прасторавую адлегласці. 2. З дзецьмі шмат праблем па прычыне адаптацыі. Адбіваецца змяненне клімату і час[а]вых паясоў. 3. Сабекошт падобнай вытворчасці складае каля 2 млн долараў, што ў 50 разоў танней, чым цана буйн[о]га завода з магутнасцю да 100 тысяч тон брыкету ў год. 4. Ляцелі ажда небакраю загоны буйн[о]ў збажыны... (ліквідацыя памылкі выклікае парушэнне рытмарада ў вершаваным радку, таму патрабуецца яго аўтарская дапрацоўка — замена буйной на сінонім з націскам на першым складзе, напрыклад *спелай*).

3. Фіксуюцца арфаграфічныя памылкі і ў такіх прыметніках, як *апт[о]вы, падатк[о]вы, выбітны, раб[ы], белужыны* і інш.

✎ 1. Як прадукцыя захоўваецца па дарозе да пакупніка — у краме, на гандлёвых ці апт[а]вых складах? 2. Кошт кантрабанднай бж[е]лужынай ікры, што прызначалася для продажу на чорным рынку ў Венецыі, Мілане і Монтэ-Карла, складае больш за паўмільёна долараў. 3. Ні адна з вуліц, па якой давялося прайсці, не носіць назвы нацыянальнага дзеяча альбо выбітн[а]ў падзеі ў беларускай гісторыі. 4. На гэты раз кошка ціха сядзела на вонкавым падваконні балкона і таксама ўважліва, натапырыўшы вушы з кутасікамі, слухала залівістыя трэлі нейкай чорна-раб[о]ў птушкі на бярозе — якраз насупраць акна. 5. Неабходна падтрымка сям'і праз жыллёвую палітыку, праз гарантыю працоўных месцаў для моладзі, праз сістэму адукацыі і ахову здароўя, адпаведную крэдытную і падатк[о]вую палітыку, сістэму фондаў і заканадаўства.

4. Памылкі могуць выклікацца неадрозненнем амографаў *ва́га* (падважнік) і *вага́* (цяжар), якія ў творным склоне адрозніваюцца правапісам: *ва́гай* і *ваго́й*. Націск на канчатку мае і назоўнік *навіна́*. Утвораны ад назоўніка *вага́* адносны прыметнік захоўвае націск на канчатку: *вагавы́*.

✓ Але побач з гэтым сустракаюцца самародкі, кавалкі чыстага золата, **вагою** часам па некалькі кілаграмаў (Я. Маўр); Сёння на працы трапіўся пад рукі нейкі часопіс, у якім я вычытаў, што ў хуткім часе ў нашу Зямлю можа ўрэзацца касмічная глыба **вагой** у тысячы тон (В. Шніп).

✎ 1. Маса цела разам з ваг[о]ў скафандра і ранцавай сістэмай жыццезабеспячэння пацягнула астранаўта ўніз. 2. У падсобным памяшканні склада будматэрыялаў ртуць пралілася на плошчы 2 кв. м, знойдзена таксама 5 герметычна зачыненых

груш са ртуццю агульнай ваг[о]ў 8 кг 750 г. 3. Іванава з'яўленне ў майстэрні здзівіла шмат каго, падзея гэтая была галоўнай навін[о]ў дня. 4. Сёння па ўзроўні майстэрства беларус лічыцца куды больш моцным, чым пераможцы апошніх Алімпійскіх гульняў у яго вагав[о]ў катэгорыі.

5. Акцэнталагічныя памылкі ў назоўніках грамадзянін і хрысціянін не праяўляюцца ў пісьмовай форме. А вось у назоўніках садавіна і першынство такія памылкі прасочваюцца (верагодна, праз памылкі друку ў СБМ падаецца назоўнік садавіна з націскам на аснове). Параўн.: Тут людзі ахнулі: «Вось гэта навіна!» Пасля спыталіся ў яго: «А дзе ж садавіна?» (К. Крапіва).

✎ 1. Самалёт быў загрузаны скрынкамі з рознай трапічнай садавін[о]ў, а ў далёнім куце Антон прыкмеціў дзве пластыкавыя бочкі, па велічыні прыкладна такія, як у заможных вясцоўцаў для квашання капусты. 2. І калі па гэтай апошняй пазіцыі першынств[о] кампаніі «Westrecords» было бяспрэчным і правяралася звычайным падлікам, то па астатніх захоўвалася інтрыга.

6. Часта ўзнікае неабходнасць звароту да слоўнікаў і пры вызначэнні нарматыўнага націску ў назоўніках у родным (вінавальным) склоне множнага ліку.

✓ Лісянят выходзіць і вучыць маці-ліса. Спачатку гуляе з імі каля логава, прыносіць недадушаных зайцоў ці курапатак, потым робіць з лісянятамі прагулкі ў бліжэйшыя зараснікі ці поле, дзе паказвае, як адрозніць сапраўдную небяспеку ад несапраўднай (А. Наварыч); Я ж гавару, што зуброў ніхто ў хлёве не бачыў, зубры ў няволі не жывуць (Р. Барадулін).

✎ 1. Так вы не толькі дасце сваёй галаве адпачыць, але і заб'яце двух зайц[о]ў адным стрэлам. 2. Лета — час адпачынку і адпускоў [водпускаяў]. 3. У якой галаве можа ўзнікнуць думка, што з гэтых нікчэмных падаткаў, якіх не хапае на тое, каб не замарыць голадам сір[о]т у дзіцячых прытулках Расіі, можа нешта пайсці на карысць беларускіх грамадзян? 4. Штогод на 4,5 тысячы фермаў тыпу «ранча» ў гэтай краіне вырабляецца ад 15 да 25 тысяч тон мяса дзічыны (у параўнанні са свойскай жывёлай у ім больш карысных для чалавека мікраэлементаў і меншае ўтрыманне тлушчу) і 500–700 тон пант[о]ў.

7. Памылкі ў націсках іншамовных назоўнікаў узнікаюць з прычыны інтэрферэнцыі моў. Правапіс такіх слоў вызначаецца слоўнікам.

✎ 1. У гэтым сэнсе прыбалтыйскія краіны — своеасаблівы фен[о]мен на пост-савецкай прасторы. 2. Раніцай прахадная маладзечанскага завода «Унікаб-Амкадор» часам нагадвае тэхнічны к[а]ледж — шмат маладых спецыялістаў і рабочых, у нядаўнім мінулым выпускнікоў вучылішчаў, спяшаюцца на свае працоўныя месцы. 3. Фёдар Фёдаравіч Яўстаф'еў вынайшаў лятальны апарат вертыкальнага ўзлёту — геліконтэр[антэр], з 1922 года займаўся распрацоўкай вінтаплана (верталёта) для перавозкі пасажыраў.

8. Фіксуюцца акцэнталагічныя і, адпаведна, граматычныя памылкі ў асабовых формах дзеясловаў (пра гэта асобная гаворка ў § 81 часткі 4).

- ✎ 1. Хоць, паўт[о]рымся (і пра гэта сказана ў артыкуле), была прапанова сустрэцца і пры жаданні азнаёміцца з тэкстам будучай публікацыі. 2. Можа, нехта з гэтым не паг[о]дзіцца. 3. Серабро дастал[о]ся камандзе БФСА «Дынама». 4. Зрашчэнне чалавека з ЭВМ, з аднаго боку, абмяжуе нашых нашчадкаў у свабодзе руху, а з іншага — значна ўзм[о]цніць індывідуальны розум.

Акцэнталагічныя памылкі, выяўленыя ў тэкстах, не вычэрпваюцца прыведзенымі прыкладамі.

- ✎ 1. На кольцавы выгін дужкі надзяваю сталёвую шпільку-зацежку[засцежку], затым на абедзве ножкі нацягваю гумавыя стопары (адрэзкі тэлевізійнага проваду даўжынёй 10–12 міліметраў). 2. Адмовіліся ад тэхналагічнай пары пры разагрэве бітумапрэва[ава]да, абыходзімся электранагравальнай стужкай, якую дастаткова ўключыць за 10–15 хвілін да пачатку транспарціроўкі бітуму па трубапрэва[ава]дзе.

2. ПРАВАПІС ЗЫЧНЫХ

§ 12. Правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных

1. Правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных у сярэдзіне (акрамя прыставачнага з-) і ў канцы слоў заснаваны на марфалагічным прынцеце. Для вызначэння правільнай арфаграмы слова змяняецца або падбіраецца аднакаранёвае, каб пасля невыразнага зычнага стаяў галосны або санорны: *увацавідкі — відаць, малацьба — малаціць, запрэгчы — прагаць, гараж — гаражны*. Слова *лязг, лязгаць і ляск, ляскат, ляскаць* кадыфікаваны з варыянтным напісаннем (*лязгат* СБМ не кадыфікуецца).

- ✓ Здавалася, што і гэты зараз стане ў наставу **просьбы** і споведзі (К. Чорны); **Выгада**, **разлік**, **бездухоўнасць** не заўсёды выступаюць у **барацьбе** з ідэальным у сваім уласным абліччы (В. Каваленка); Тут **грудкі** і **выспы**, **хоці** **звон**, **шапаценне траў** і **роскат грому...** (А. Пісарык); Беларуская мова ў Літве з'яўляецца мовай нацыянальнай меншасці, таму ў якасці сродку камунікацыі мае абмежаваныя магчымасці і мінімальную практычную рэалізацыю ў працоўнай дзейнасці яе **носьбітаў** (Л. Плыгаўка); На летнія канікулы ў Мікуцічы **з'язджаліся** настаўнікі з розных школ (Ю. Пшыркоў); Раса скацілася з куста, і пугі **ляск**, як стрэл з нага-на (А. Сербантовіч); Калёсаў **ляскат** (М. Танк); Жалезны **лязгат** і **грукат** дзвярэй раздушый пухір рэдзенькага святла, і яно пыхнула густою чуткаю чарнатаю (В. Адамчык).

- ✎ 1. Не той гэта тавар, які трэба ве[з]ці за сотні (калі не тысячы) кіламетраў з суседняй краіны. 2. Вузкая сце[ж]ка вілася па шырокім лузе. 3. Якія меры

прыняты ўжо ў вобласці, каб стабілізаваць сітуацыю, змяў[к]чыць уплыў знешніх негатывных тэндэнцый на эканоміку рэгіёна? 4. — Купі сабаку, дзед! Купі! Добры сабака, — заступае дарогу пенсіянеру з валіў[з]каю Крук. 5. Ядзя не збіраецца з'яў[з]джаць ад нас, і сваркі час ад часу здараюцца.

2. Правапіс некаторых іншамовных слоў, у якіх напісанне звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных нельга праверыць, вызначаецца па слоўніку: *баскетбол, вакзал, спартсмен, трубына, экзамен* і інш.

✓ Было шумна і людна каля будынка рабфака ў дзень *экзаменаў* (Я. Колас); Я не веру, каб быў дазвол замяняць у пазііі душы фізкультурнай гульні ў *футбол*, апісаннямі мора і сушы (П. Глебкі); Але недалёка быў *вакзал*, і там бесперапынна стомлена пыхкалі і зрэдку злосна крычалі паравозы (І. Шамякін); *Пляж стракацеў капелюшамі, бейсболкамі, купальнікамі*, і хоць бы адзіны знаёмы твар! (Р. Баравікова).

§ 13. Некаторыя гістарычныя чаргаванні зычных

1. Спалучэнні зычных *ск, ст, сц* на канцы кораня могуць чаргавацца з *шч*, што перадаецца на пісьме: *гушчар, хрышчыоны, пяхчотны*. Выключэнне складаюць выпадкі, калі каранёвае *с* стаіць побач з суфіксальным *к*, якое можа чаргавацца з *ч*; у гэтым разе трэба карыстацца спосабам правэркі з § 12 (п. 1) (*пясчанік — пясок, брусчатка — брусок*).

✓ І бачыць дзед Талаш: вялізны дзікі кабан павольна выходзіць з ляснога *гушчару* і брыдзе па чэрава ў снезе, не зважаючы на дзеда (Я. Колас); *Блішчастая* круглая накрывка адскочыла — і на далонь яму плюхнуўся мяккі брусок універсальнага спажываемага рэчыва (М. Касцюкевіч); Забудзься, як човен *пяхчоты* нас нёс насустрач расчуленым хвалям... (Э. Акулін); Каля выдмаў *пясчаных* матчы высаца блізка, і гудуць правады над макушкамі сосен і вольх (У. Паўлаў).

✎ 1. Яшчэ раз завіў[ш]чэлі тармазы, яшчэ раз здалося, што ўсё — не жылец, загіне.
2. На пях[с]чанай, тарфяністай ці гліністай глебе лімоннік расце дрэнна.

2. У дзеясловах і аддзеясловных назовах назіраюцца чаргаванні *дз — дж, з — ж* і інш.: *хадзіць — хаджу, вазіць — важу, урадзіць — ураджай*.

✓ *Ураджай* даюць буйны палеткі, збожжам поўныя гумны, наветкі (Я. Купала); Усякая гаспадарка цяжка *зладжваецца* (І. Мележ); *Вось і хаджу* ўжо дзесяць год (У. Караткевіч); *развярэджаны* рой пчаліны / нібы вар апаліў успаміны (Х. Кашкурэвіч).

✎ 1. У гэты год быў на бульбу неўра[д]жай. 2. «Муж трымаецца добра. Ён не скардзіцца на ўмовы ўтрымання і ўсяляк дэманструе ўпэўненасць, што абвінавачванні супраць яго распылюцца», — дзеліцца ўраджаннямі Юлія Чыгір. 3. Амаль 5-я частка гара[д]жанаў лічыць, што ў краіне неўзабаве могуць адбыцца сацыяльныя выбухі.

§ 14. Правапіс зычных у прыстаўках і на стыку прыстаўкі і кораня

1. Прыстаўкі на -б-, -д падпарадкоўваюцца марфалагічнаму прынцыпу арфаграфіі і не змяняюцца ў любым слове: **абвергнуць**, **абтынкаваны**, **адбіўная**, **адкідны**, **надмагілле**, **падшыпнік**.

✓ Уюны **абпякуцца** да звонкай хрусткасці, да тонкага смаку, у якім будзе чуцца, нават бачыцца — і агонь, і возера, і па-царкоўнаму чысты ранак (Л. Дранько-Майсюк); Мы рухаемся **навобмацак** (А. Разанаў); Я законаў прыроды баюся: што, калі неасвечаны лёс роўна столькі пакут **адцярусіць**, колькі ліўняў шчаслівых прынес? (А. Лойка); Стома ішла ад іх [мужчынаў], здаецца, фізічна **адчувальная**, стома хранічная, даўняя і страшная ў сваёй бясконцасці, нязменнасці і **неадменнасці** (Б. Пятровіч); Куды ступіць? Хай сумленне **адбаліць**, **адпяхэ**, **адзвініць**, як ранак трывог (М. Мамонька).

✎ Указ заахвочваў утварэнне ах[д]рубной і хутарскай сялянскай гаспадаркі, не замахваючыся пры гэтым на памешчыцкія землі.

2. Прыстаўкі з- (с-) і на -з (-с) падпарадкоўваюцца фанетычнаму прынцыпу арфаграфіі: у становішчы перад звонкімі ў прыстаўцы пішацца з, перад глухімі — с: **змена**, **скруглены**, **уздым**, **ускласці**, **раздаць**, **расфакусіроўка**, **цераспалосіца**, **безвынікова**, **бяздзейнасць**, **беспersпектыўны**, **бясплатна**.

✓ Гучэў успамін пра старыя бурхлівыя дні, якія так **бязлітасна**, так жорстка ўзрушылі самую душу (У. Караткевіч); Ранішняе вечарэе святло, каб **разліцца** імглою (Р. Барадулін); — Калі ласка! — наш зварот **бясконцы** (П. Броўка); Кульгавы тым часам падняў **церассядзёлак**, пакратаў дугу і, абышоўшы кругом воза, падняў зямлі Сяргеяў чамадан, збіраючыся кінуць яго на сена (І. Чыгрынаў); **Ускіпалі** і гаслі пажары, праглынула няволя гады, праціналі пакутныя мары стрэмкай набрыдзі, стрэмкай брыды (У. Марук).

✎ 1. Літоўцаў перамаглі, але наперадзе больш моцнае выпрабаванне — матч са Х[з]борнай Даніі. 2. — Так, раХ[с]песцілі людзей чарнобыльскія кампенсацыі — хочуць не працаваць, але грошы атрымліваць, — прызнае дырэктар. 3. Уладзімір Адамушка, які з'яўляецца бяХ[зз]менным саўмінаўскім архіварыусам, называе лічбу ў 10 тысяч рэпрэсаваных. 4. І гараджане ж у свой час прыклалі рукі да таго, каб праклятая цераХ[с]палосіца ператварылася ў «шырокія» палі. 5. У адрозненне ад папярэдняга парламента, які абіралі ў 1993 годзе, новы будзе больш Х[с]палярызаваны: паводле папярэдніх дадзеных, найбольш — 32,4 працэнта галасоў — набрала правая групоўка Выбарчая Акцыя «Салідарнасць».

У прыстаўцы дыз- перад галоснымі пішацца з, перад зычнымі — с: **дызасацыяцыя**, **дыз'юнкцыя**, **дысгармонія**, **дыскамфорт**. Прыстаўка дэз- пішацца нязменна: **дэзарыентаваць**, **дэзынсектар**.

✓ Багушэвіч жаліцца, і гэта жаль, калі можна так сказаць, **метафізічны**: у яго падаснове сусветная **дысгармонія**, невытлумачальнасць (А. Разанаў); Многія збудаванні афіцыйнага кірунку трацяць яснасць і лагічнасць канструкцыйна-

мастацкага вырашэння, а пошук пластычна выразнай формы нярэдка падмяняецца сухой і **дысгарманічнай** рэгламентаванай кампазіцыйнай схемай (Ю. Якімовіч); Вытвараецца хвілінай **дэзарыентацыя**: яе ўмомант выкарыстоўвае паліцыя, шпарка выводзячы бацьку з хаты (В. Таўлай); Заадно гэта была і добрая **дэзынфекцыя** (М. Ляснічы, К. Севярынец).

✎ Неабходна спыненне ды́[с]балансу дачыненняў на Усходзе, штучна створанай палітычнай і эканамічнай залежнасці ад Расіі.

Калі корань слова пачынаецца з галосных *а, у, э* або ненацісканога *і*, які пераходзіць у *ы*, замест прыстаўкі *з-* пішацца прыстаўка *с-*: *сарганізаваць, сэканоміць, сыграць*; але: *зымправізаваць, зыначыць*.

У словах, утвораных ад дзеясловаў *ісці, хадзіць*, прыстаўкі на *з-* пішуцца ў залежнасці ад лексічнага значэння: *зысці — сысці, зысціся — сысціся, зыходзіць — сыходзіць, зыходзячы — сыходзячы, зыходны — сходны, сыходны, зыход — сход*.

✓ Вы ўпэўнены, што ён не **сарганізуе** нічога шкоднага? (У. Караткевіч); Усе гэтыя новаўвядзенні дазваляць **сэканоміць** на доме нашага ЖБК у параўнанні з традыцыйным да 60 % цеплавой энергіі на ацяпленні; Кожная больш або менш дакладная экранізацыя — самастойны твор мастацтва і ацэньваць яго ў першую чаргу трэба **зыходзячы** з таго, што ёсць на экране... (А. Мальдзіс); На **зыходзе** было стагоддзе (В. Зуёнак); Я **сыходзіў** ізноў у пустыню... (А. Гуцаў).

3. Калі апошняя прыставачная і пачатковая каранёвая зычныя аднолькавыя, то ў слове пішуцца дзве аднолькавыя літары: *аббудоўванне, аддзел, расцілаць, рассаднік* (хваробы), *беззаганны*. Выключэнні: *расада, расаднік* (месца вырошчвання расады), *расол, расольнік, ростань*.

✓ **Аббрахаўшы** кабінку з аднаго боку, яны [сабакі] перабеглі на другі: чулі зайца (І. Пташнікаў); Сцяпан прысеў ля сабакі, малага, хоць ужо старога — парода такая, — аберуч узяў галаву, лагодна, нібы вінаваты, глядзеў у **адданыя** сабачыя вочы (В. Карамазаў); Усё **рассыпана**, усё падзелена, воража настроенае жыве разам, згаджаецца, не пратэстуе (І. Абдзіраловіч); Гэта мроіцца проста часамі, што **расстанне** пазбавіць **бяссонных** начэй (В. Ярац); А помніш **ростань**, помніш, дарагая, як дагарала восеньская медзь... (Т. Кляшторны); Ігару непрыкметна наліла ў віно гурочнага **расолу** (І. Шамякін).

✎ 1. Па-над рэчкай рас[с]цілаецца туман, закружыў мяне калінавы дурман. 2. Няўжо тапталася па рэчах падэшва крыўды і рас[с]танна: стаяў, надломлены парэнчай, і сонца ценю не прастала. 3. Лорд Расел падкрэсліў, што АВК мусіць быць раз[з]броена як мага хутчэй, а што датычыцца гуманітарнай дапамогі Югаславіі, то яна, паводле старшыні ПАСЕ, будзе ажыццяўляцца, нават калі Мілошавіч захавае ўладу. 4. А ты ўсё клічаш за сабой́ шукаць мяжу маіх рас[с]танняў. 5. Калі сітуацыя сапраўды такая, як распавядалі тэлефонныя абаненты, то ў некаторых арганізацыях, якія закліканы захоўваць закон у адносінах да прыроды, хаваюцца рас[с]аднікі браканьерства і безадказнасці. 6. У руках трымаў скрынку з флянсамі (ра́[с]адай) клубніцаў.

Словы-тэрміны іншамоўнага паходжання ў большасці выпадкаў не падпарадкоўваюцца правілу падваення аднолькавых зычных на стыку прыстаўкі і кораня, бо ўспрымаюцца як невытворныя: *інавацыя*, *ірэальны*, *іміграцыя*, *акамадацыя*, *карэляцыя*, *дысідэнт*, *акорд*, *карэспандэнт*. Падваенне сустракаецца толькі ў асобных словах: *сюррэалізм*, *аддукцыя* і інш. Напісанне падобных слоў правяраецца па слоўніку.

4. Прыставачная *с* і каранёвая *ч* захоўваюцца нязменна: *бесчаўнаковы* (станок), *расчэпка*, *расчыхліць*.

- ✓ Калі там **расчысыце** — грузавікам будзе больш зручна пад'язджаць (У. Караткевіч); Уначы, калі ў хаце ўсе засыналі, цацкі часта **ўсчыналі** між сабою гаворку, скардзіліся на хлопчыка, жаліліся адна адной на свой лёс (М. Гіль); Аўтобус прыпыніўся, скрыпнулі і **расчыніліся** дзверы (В. Шабалтас); Аднак і тамака мяне чакала **расчараванне**, бо прапанавана мне было толькі скарыстацца тэлефонам службы даведкі па бытавым абслугоўванні насельніцтва.

Выключэнні: *рошчына*, *шчасце*, *ушчуваць*, *нішчымны* і вытворныя ад іх.

- ✓ Стары, што нелагодна сачыў, як сын, заспаны, марудлівы, вылазіць са сваёй палавіны на ганак ледзь не пад абед, як сланяецца па двары, па хаце, быццам рабіць няма чаго, не раз спрабаваў **ушчуваць** яго, але не дабіўся нічога (І. Мележ); Вячэра будзе смачнай, як тады, калі цалкі скакалі ў рот са спрытам, калі з цяпер забытым апетытам **нішчымніца** чакала лебяды (Р. Барадулін); У **нішчымных** і ссохлых далінах дакінае галоднае сонца і пыліца пустая дарога (С. Патаранскі); Слаўся, радасць хлебнага дня, спорся ў дзежыцы **рашчынай!** (В. Таўлай); Люся была **шчаслівая**, патанала ў **шчасці**, раставала ў ім (Л. Маракou).

Неабходна сачыць і за пачатковым каранёвым збегам *шч*, бо пропуск *ш* можа змяніць значэнне слова: *расшчаніць* і *расчаніць*, *расшчэп*, *расшчабёнка*.

- ✓ Нам, людзям, што пакарылі неба, **расшчанілі** атама ядро, прыкмяцаць нібыта і не трэба: з чым прыходзіць зло, а з чым — дабро (Х. Жычка); У стратэгічным жа плане дыверсійныя акцыі павінны былі прывесці да **расшчаплення** і аслаблення варажлага войска, што дазволіла б больш упэўнена дзейнічаць асноўным сілам паўстанцаў (Я. Юхо, У. Емяльяныч); У адной кніжцы чытаў, што ўампу, якія звычайна робяць з **расшчэплення** бярвяна, дасягаюць пяці метраў (А. Якімовіч); Арганізм пачне выкарыстоўваць запасы тлушчу, цукру, стане **расшчапляць** старыя клеткі.

- ✎ 1. Калі на якім-небудзь вяселлі ў[ш]чыніцца бойка, то нават суседзі, не запрошаныя на гулянне, ірвуць колле з плота, бягуць на бойку, каб пачасаць рукі, даць магчымасць пагуляць дурной крыві на чужым вяселлі. 2. Калі таўшчыня галін большая, то робяцца прышчэпкі ў прыклад і ў рас[ш]чэп. 3. Ра[ш]чыняць у гэты дзень хлеб забаранялася. 4. І ра[с]шчапляўся свет жадной на грукат клямкай. 5. Праз хвілін пятнаццаць, як непагадзь сцішылася, глыбачане ўбачылі вывернутыя з каранем елкі і рас[ш]чэпленыя папалам вербы ў скверы на плошчы X17 ВерасняX, у Я[n]арку Перамогі.

§ 15. Правапіс зычных у суфіксах і на стыку кораня і суфікса.

Спрашчэнне некаторых спалучэнняў зычных

1. Пры ўтварэнні назоўнікаў, якія называюць людзей паводле заняткаў, выкарыстоўваюцца суфіксы **-чык-** (**-чыц-**) і **-шчык-** (**-шчыц-**).

Суфікс **-чык-** (**-чыц-**) пішацца, калі ўтваральнае слова заканчваецца на прэдняязычныя **д, т, з, с** (а таксама на **ж**, якое ўзнікла з **г** у выніку чаргавання): **дакладчык, ракетчык, грузчык, перапісчыца; перабежчык, нябожчыца.**

Суфікс **-шчык-** (**-шчыц-**) пішацца, калі аснова заканчваецца на санорныя **р, л, м, н, й** і губныя **б, п, ф, ў** (з **в**): **зваршчык, наборшчыца, прыбіральшчыца, паромшчык, ацэншчык, мыйшчык, пайшчыца; гардэробшчыца, скупшчык, літаграфшчык, бунтаўшчык, забудоўшчык.** Суфікс **-шчык-** (**-шчыц-**) захоўваецца пасля спалучэнняў тых жа санорных з наступнымі **т, г** утваральнай асновы: **аліментшчык, працэнтшчыца, кобальтшчык, цюбінгшчык.**

✓ Часам пры гэтых гаворках — асабліва жанкі — успаміналі Ганніну маці **нябожчыцу**, казалі, што дачка ва ўсім выйшла ў матку (І. Мележ); Ды здарылася, што звязаліся яшчэ і з дэсантнікамі **разведчыкамі** (І. Навуменка); Некаторыя сталі маймі кансультантамі і **дарадчыкамі** (У. Калеснік); Цёця Каця — **прыбіральшчыца** (К. Крапіва); Добра, што **паромшчык** у ватоўцы і кедах, вельмі падобны на акцёра, які іграў у «Дзецях капітана Гранта» маёра Мак-Нарса (толькі што зарослы шчэццю), адцягнуў (У. Караткевіч).

2. Пры ўтварэнні назоўнікаў для абазначэння пэўнай сацыяльнай з’явы і мясцовасці (тэрыторыі) выкарыстоўваюцца суфіксы **-чын-** і **-шчын-**.

Суфікс **-чын-** пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на **д — т, з — с, ж — ш, дж — ч**: **складчына, салдатчына, казаччына, Валагодчына, Брэстчына, Добрушчына, Глушчына** (ад Глуск: **глух-/глуш-**), **Полаччына** (ад Полацк: **полат-/полач-**), **Случчына** (ад Слуцк: **слуц-/случ-**).

Суфікс **-шчын-** пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на губныя **б, п, м, ф, в** або санорныя **н, р, л, й, ў** (з **в** або **л**), а таксама на зычны з папярэднім санорным: **скупшчына, здольшчына, партызаншчына, мітынгоўшчына, канцэлярышчына, групаўшчына, Вілейшчына, Гродзеншчына, Зэльвеншчына, Бабруйшчына, Віцебшчына, інтэлігентшчына.**

✓ Ад прадзедаў спакон вякоў мне засталася **спадчына**; паміж сваіх і чужакоў яна мне ласкай матчынай (Я. Купала); Прыходзіць з **мінуўшчыны** на апусцелае месца сівы дзядуля (А. Разанаў); Нацэльваліся на вогнішчы вызваленчага руху — **Слонімшчыну, Свідзельшчыну, Наваградчыну** (У. Калеснік); Адразу ж пасля вызвалення **Смаргоншчыны** ад гітлераўскай навалачы ў Кушыяны прыехалі жыць Гарыніны, Піменавы. Прыехалі з **Калініншчыны, Смаленшчыны** (У. Содаль); Падчас фашыскае акупацыі быў вывезены ў **Нямеччыну** (У. Пучынскі-Пірог); Для А. Пысіна — гэта **Магілёўшчына, Краснапольскі раён** (У. Гніламёдаў).

3. Правапіс зычных у прыметніках з суфіксам **-ск-** можна праілюстраваць своеасаблівымі формуламі:

• $d + ск = дск$: **заводскі, канадскі**;

✓ Тым прыемней зірнулі стрэхі **людскіх** будынін і коміны хат, з якіх яшчэ дзе-нідзе курыўся сіняваты дымок (Я. Колас); Алесю толькі што пайшоў пяты год, калі яго перасадзілі з **гарадскога** на вясковы грунт (Я. Брыль); У аграфірме «Калінінская» (Чалыбінская вобласць) нядаўна распачаўся ацёл кароў, якім перасадзілі эмбрыёны, атрыманыя ад **канадскіх** герыфордаў; Нашы службы самі развіваюцца з улікам сусветнага вопыту, і для зандажу **грамадскай** думкі прымяняюць сучасны інструментарый.

• $t + ск = цк$: **адвакацкі, брэсцкі**;

✓ Бывай, **карпацкі** чароўны кут!.. (М. Танк); **Старасвецкія** ліпы, што абышлі бальнічны двор, падпіраюць высака ўгары жоўта-белае, як малодзіва, расцягнутае воблака (І. Пташнікаў); Тонкая блакітная старонка, усеяная прыгожымі кручкамі **санскрыцкіх** слоў, пад ціскам пальцаў склалася напалам (М. Касцюкевіч); Пасля выкліку сістэмы на экран выводзяцца рабочыя вокны, праз якія карыстальнік можа звязацца з той ці іншай падпраграмай **рэзідэнцкай** сістэмы (А. Кучынскі); Такое спецыфічнае спалучэнне прасочваецца не толькі ў славянскіх і **балцкіх** рытуальных тэкстах, але і ў **хецкіх** рытуалах (Э. Зайкоўскі).

• $ч + ск = цк$: **ткацкі, баранавіцкі**;

✓ Каля вёскі Кісялёва Буда **Клімавіцкага** раёна трактарыст, які араў поле, знайшоў старую ваенную каску; Не закрануў закупачны «цэнапад» і жыхароў Чкалаўскага сельсавета **Калінкавіцкага** раёна; Бяда здарылася са слесарамі **Баранавіцкай** ПМК-10, якія знаходзіліся ў кунгу (спецыяльна абсталяванай для грузавой машыны будцы) аўтамабіля ГАЗ-52.

• $к + ск = цк$ (акрамя слоў замежнага паходжання, дзе захоўваецца **кск**): **юнацкі, глыбоцкі, узбекскі, але: турэцкі, калмыцкі**;

✓ А гразь была густая, чорная, як дзёгаць, размешаная **паляшукімі** лапцямі, быдлярчымі і конскімі нагамі (Я. Колас); У востра-свяжукіх вобразах паўстае даўняе і навек незабыўнае. Тое, што, як падмурак, лягло ў мой лёс і ляжыць там гіганцкім **Баальбекскім** каменем (В. Быкаў); Я паглядзеў на кандуктарку, заўважыў на яе вачах слёзы — і чамусьці ў гэту хвіліну ўспомніў адзінокага ўдаўца Сафара, якога кожнага дня да **рыбацкага** прычала праводзіць Марта (В. Шабалтас); А гэта газавая турбіна швейцарскай вытворчасці, **славацкі** кацёл-утылізатар і паравая турбіна вытворчасці Уральскага трубнага завода; Пасля вайны Валье навучаецца спачатку ў Венскім, потым — у **Інсбрукскім** і Мюнхенскім універсітэтах.

• $с + ск = ск$ ($сс + ск = ск$); **вільнюскі, палескі**;

✓ **Адэскі**, які па дарозе на Ленінград павінен быў падвезці іх да Жлобіна, прыйшоў а трэцяй гадзіне ночы (І. Мележ); У свеце зла ступіў на першапатак **палескі** смутак, самы горкі смутак... (М. Мятліцкі); Гэта дазволіць спыніць арфаграфічны разнабой, які ў апошнія гады існаваў на старонках беларускамоўных выданняў, аптымізаваць працэс вывучэння **беларускай** мовы ў школе.

• з, г, ж, х, ш + ск = **зск, гск, жск, хск, шск**: *каўказскі, гаагскі, парыжскі, казахскі, балхашскі*. Калі прыметнік утвораны не ад геаграфічнай назвы і не ад назвы нацыянальнасці, адбываецца спрашчэнне зычных: *манах — манаскі, таварыш — таварыскі*.

✓ Эвакуіраваны з Курска, сівы дзядуля гандаль вёў на бедным рынку **арэнбургскім**: збываў гліняных салаўёў (М. Аўрамчык); Як весела гандлюе цётка рэпай, а ў сетачцы хлапца, што есць халву, сумее па гарачым **волжскім** стэпе паголены прыродаю кавун (Р. Баравікова); Неаднойчы чуў: пра песню хораша адгукаўся Аляксандр Фадзееў, сам вялікі ахвотнік паспяваць у **таварыскім** коле, шмат каму з нас даводзілася быць у яго падгалоскам, бачыў, як плакала, слухаючы «Варага», паэтэса Марыя Камісарава (М. Лужанін); У **манаскай** задуме схіляліся дрэвы, і спевы плылі за ўпакой (М. Шаховіч); Яны [сябры] дзялілі разам небяспеку вандровак сярод **каўказскіх** гор, духоўны хлеб слова, песні (М. Арочка).

✎ 1. Сталяр Анатоль Карзан — адзін з [най]лепшых працаўнікоў на пілараме ў калгасе «Лукі» Карэл[і]с[ц]кага раёна. 2. У мінулы чацвер на стадыёне СДЮШАР адбылася таварыс[ц]кая гульня па футболе паміж ФК «Ганцавічы» і ФК «Баранавічы». 3. Агульны лік фінальнай серыі — 4:2 на карысць «дала[с]кіх зорак». 4. Спадзяюся, што пасля [к]урапа[с]ц[к]іх магіл урадавая камісія, якая там працуе, зоймецца выяўленнем месца сталінскіх расстрэлаў і ў парку Ч[э]х[а]люскінцаў. 5. Галоўным мерапрыемствам свята стане фестываль беларускай прэсы, у межах якога будзе адсвяткавана 60-годдзе адной з вядомых на Брэстчыне раёнак — газеты «Пале[с]кая праўда», што выдаецца ў Пінску. 6. Баланс перавышаў суму ў 10 мільярдаў (шве[д]с[к]іх) крон.

4. Пры наяўнасці ў слове суфікса **-ств-** адбываецца спрашчэнне зычных: *кіраўніцтва, агенцтва, харакство, таварыства, птаства, прыгоства*, але: *лесаводства, вынаходства*.

✓ Ідзе **калецтва** след у след, плячо ў плячо са смерцю... (А. Бялевіч); Весная цёплая ноч толькі што апранула зямлю і раскідала свае таемныя чары, поўныя крыху смутнага **харакства** (Я. Колас); Усяму **птаству** дужа хацелася паслухаць шчыгла, што на ўвесь свет славіўся не так сваімі вясёлымі спевамі, як красамоўствам (М. Чавускі); Мы выплацілі прадпрыемству кампенсацыю ў поўным аб'ёме, а потым правялі работу па суббрацыі праз партнёрскае экспертнае **агенцтва**; Прычына заключаецца ў тым, што сучасныя самалёты нафаршыраваныя **мноствам** прыбораў, у якіх трэба вельмі хутка арыентавацца і якія прыстасаваныя пад вядучыя правае вока і правую руку.

✎ Пад інтэрнат было «прыстасавана» памяшканне былой канторы нейкага прамысловага прадпрыемства, якое пасля банкрут[с]тва было выкуплена прадпрымальнікамі і пераабсталявана пад склад.

5. На стыку кораня, які заканчваецца на **н**, і суфіксальнага **н** пішучца дзве літары **н**: *бяздонны, аконны, каменны*. Параўн. з напісаннем на стыку двух суфіксаў: *імянны, племянны* (але: *палымяны*).

✓ І гэта папярэджанне **надзённае**, бо пагроза мяшчанскага знішчэння духоўнага ўзроўню жыцця вельмі рэальная (В. Каваленка); Свеціць мне зорка з **бяздонных** глыбінь, вечнае неба таемна-прыгожа (Я. Колас); Мы адраджалі гаспадарку на трох з паловай дзесяцінах **спадчыннай** зямлі (В. Таўлай); Я не буду, як **былінны** віцязь, доўга разважаць на раздарожжы (Г. Бураўкін); Барвяніць досвітак **рабінна** (А. Шушко); Сусед з Язэпа весела смяецца — дзівак! Ды гэна ж — **племянны** рысак! (Э. Валасевіч); Тыя ж, хто быў **палымяным** абаронцам таго «новага», і цяпер наперадзе (І. Шамякін).

У суфіксах **-ан-, -ён-, -ян-** пішацца адно **н**: **дашчаны, сцюдзёны, драўляны**.

✓ Сулькевіч правёў спраўніка ў сваю прахалодную канцылярыю, дастаў з шафы вясковы збанок з пітвом, зробленым з піва, віна і лімоннага соку і прысыпаным зверху дробнымі хлебнымі крошккамі, разліў у **алавяныя** кубкі (А. Мальдзіс); Але не чуюць мяне **гліняныя** чалавечкі і не намерваюцца ажываць (А. Разанаў); Каса з травой **сцюдзёна** гаварыла (Р. Барадулін).

У суфіксах **-енн-, -энн-** пішацца два **н**: **казарменны, фірменны, страшэнны**.

✓ Прымчаліся к **глыбачэннаму** і яшчэ болей шырокаму рову (М. Гарэцкі); Калібераў і Моцкін адчуваюць сябе так, нібы толькі што абмінулі **страшэннае** бяздонне (А. Макаёнак); Сонца зардзелася, запунсавела, марудна зніжалася, а мы змоўклі, зачараваныя чырвоным **вогненным** шарам (А. Наварыч); Гронкі **вогненных** зор п'е імклівы няўсцішаны рот (С. Мінскевіч).

У суфіксах **дзеепрыметнікаў** пішацца толькі адно **н**: **перакапаны, стэнаграфаваны, пазнаёмлены, задаволены, асветлены, засеяны**.

✓ А **пасеяны** ў полі асот разрасцецца — і хлеба не будзе (Л. Геніюш); Выгнанніку не ў спіну вецер дзьме, — ён носіць край **абражаны** з сабою (Р. Барадулін); Кабыла зусім не хацела разумець бацькавай крыўды і здзіўлена пазірала на слаба **каардынаваныя** рухі свайго гаспадара і яго палітычна **нявытрыманую** тактыку (А. Мрый); Цяпер, з бронзавага адцення скурай, **увільготненнай** потам, нібыта каштоўнымі мазямі, нерухомы Рафаэліта сапраўды нагадвае мёртвага фараона (А. Брава); Па святой зямлі — Яго святыя ногі, да **схілёных** голаў — рук святых прыткненне... (І. Канчэўскі); Разгледзім тры ўзаемна перпендыкулярныя восі, якія перасякаюцца ў адным пункце і **занумараваныя** ў пэўным парадку (А. Брычыкава, А. Гусак).

✎ 1. Праз тры месяцы нарэшце вырашылася ў Віцебску пытанне з фінансаваннем на бягучы год патрэб гарадскога і трох раён[ных] камітэтаў БПСМ. 2. І ўжо пасля абедзен[на]га перапынку суддзя сам-насам, як кажуць, парушальнікам аб'явіў прысуд. 3. Заўвагі ўсе надуман[ыя] і несправядлівыя. 4. Летні водпуск — самая чакан[ая] пара, але часам падаецца, што дажыць да яе вельмі складана.

6. У беларускай мове ў корані і на стыку кораня і суфікса адбываецца спрашчэнне зычных у спалучэннях **стн — сн, здн — зн, рдц — рц, рдн — рн**,

стл — сл, лн — н, дт — т: *шматмесны, позна, сэрцабіццё, праязны, выязны, крапасны, абласны, міласэрны, посны, шчаслівы, сонечны, Краніштат, Шміт, Брант*. У прыметніках, утвораных ад іншамоўных назоўнікаў, таксама адбываецца спрашчэнне зычных у спалучэнні *стн*: *баласт — баласны, кантраст — кантрасны*.

✓ Абাপал кроны дрэў і сцены камяніц, сярод якіх яшчэ крок **Рэмбранта** гучыць (М. Танк); Паслалі на радыё некалькі словаў: — **Краніштат**. Выканкаму. Мы к бою гатовы (А. Гурло); ...цнатліва ўглядаюцца Анёлы ў бездань **сэрца** і бяздонне зорнае... (Зьніч); І пачалася ў той мясцовасці **неміласэрная** гарачыня (І. Грамовіч); А **сонцу** вянок спадабаўся, у чырвані **сонцу** да твару... (Н. Арсеннева); Сваю ролю адыграў тут **страсны** парыв Байрана да маральна-этычнага ідэалу, яго своеасаблівы гуманізм (Т. Сівец); Учасе крытыкі Эрнста **Неізвеснага** і мадэрністаў міністэрства культуры адпусціла Бялюціну сродкі на «перавучанне» навучэнцаў, якія ўваходзілі ў яго студыю і «заразіліся» мадэрнізмам (У. Калеснік).

✎ 1. Ля лебядзінай сажалкі, у самым сэрцы цэнтральнага гомельскага парку [у] імя Луначарскага, позна вечарам узнік пажар. 2. Я памятаю прыпеўкі, якія спявалі ў той час у мястэчку, адну з іх прынесла ў нашу хату Дуня, хворая на сэрца, трохі таўставатая, [з]адышлівая жонка пераезднага вартайніка. 3. Нягледзячы на тое, што чыноўнік з'яўляецца «невязным», на сесію Арганізацыі Аб'яднаных Нацый яго пусцілі. 4. Прадстаўнік паліцыі нямецкага гарадка Зюдгесен Фердынанд Дэрыгс паведаміў, што 37-гадовы румын забраўся ў мясны магазін у горадзе Дармштайт, выцягнуў грошы з касы на суму 3400 еўра і знік. 5. Яшчэ больш аптымістычна гаварыў нямецкі пасол у Мінску Гебхардт Вайс.

У некаторых назоўніках ва ўскосных склонах і ў формах множнага ліку таксама адбываецца спрашчэнне зычных, што перадаецца на пісьме. У прыватнасці, гэта адносіцца да слоў *гаршчок* і *гэрнец*: *гаршчок*, але *гаршка, гаршкі, гаршкоў* (шч — ш); *гэрнец*, але *гарца, гарцы, гарцаў* (рнц — рц). У словах *гаршчочак* і *гаршчэчак* літара ч захоўваецца, *гаршковы* — выпадае. У назоўніку *чацвер* ва ўскосных склонах і ў формах множнага ліку аднаўляецца г: *чацвярга, чацвяргом*.

✓ Прынеслі вязкі гэтай расліны, і маладзейшыя пачалі жаваць яе і пляваць у **гаршчок** (Я. Маўр); Затое ж трохі паблякшы пад уплывам часу дамы кружыліся каля ксяндзоў, як мхі перад дажджом каля **гаршкоў**, з якіх нядаўна вылілі зацірку і не паспелі яшчэ вымыць і вышараваць рагожаю (Я. Колас); У Магілёве, як і ва ўсёй Рэчы Паспалітай, піва ў 17–18 стст. каштавала па 4–6 грошаў за **гэрнец**; Шырокія лавы ля сцен, стол, які аж стагнаў ад ежы, **гарцаў** з гарэлкай, бочаккі з півам і цяжкіх гліняных кудляў (У. Караткевіч); ...Упрошлы **чацвер** пайшоў батрак начаваць у ёй, бо там халадней, а ў старой хаце аб цяперашнюю летнюю пару дужа душна, ды і мхі спакою не даюць (М. Гарэцкі); З **чацвярга** мама ў Ракаўскай бальніцы на прафілактыцы (В. Шніп).

✎ 1. Аб'ектам даследавання быў фрагмент глінянага гаршчка. 2. Незвычайная сялянская атмасфера карчмы нагадвае сваё[,] роднае: тут і цапы, і лавы, і плугі, і сярпы, і вялікі стос гаршчкоў[,] і нацыянальны[я] страў[вы]... 3. У тым

пераліку былі футры медзвядзёвыя, мёд гар(х)цамі, а таксама ўсялякія цікавосткі — напрыклад(х) бурштынавы бранзалет, на якім былі выразаныя карціны з гісторыі Францыі.

§ 16. Правапіс *д* — *дз*, *т* — *ц*

1. У беларускіх (славянскіх і засвоеных іншамоўных) словах на месцы літар *д* і *т* у становішчы перад *е*, *ё*, *і*, *ю*, *я*, *ь* і мяккім *в* пішуцца *дз* і *ц*: *дзверы*, *дзённы*, *Надзея*, *ладдзю*, *моладзь*, *мяцеліца*, *нарадзіцца*, *цвік*, *цёмна*, *цвёрды*. Прыставачнае *д* і суфіксальнае *т* перад [*в*] не змяняюцца: *падвезці*, у *таварыстве*.

✓ Ухмыльнуўшыся ад думкі аб глыбокай **крыўдзе** сталайровай жонкі, Віктар Зеніч зноў пачаў слухаць (К. Чорны); Наверсе было халаднавата, стаяла раса, і Мішка **асцярожна** пераступаў з нагі на нагу, зьбика атрасаючы лапы ад **сцюдзёных** кропель вады, стараўся патрапіць у матчыны сляды, каб лішне не замачыцца (М. Лынькоў); Гэта было ўлетку, а ўвосень жонка мелася **радзіць** (І. Чыгрынаў); Распнулі цябе на крыжы, Беларусь, **цвікамі** скалечылі рукі... (А. Моркаўка); **Сцены** і неба кавалак між кратаў, быццам далёкі азораны шлях (М. Танк); **Чацвёртая** вярба ўжо не давала лісту, толькі дзе-нідзе ад самага карэння спрабавалі ўзяцца ў рост кволыя светлыя атожылкі (А. Жук).

✎ 1. Як адзначыў начальнік аддзела дзяржаўнага абвінавачання і касацыйнай вытворчасці Генеральнай пракуратуры Сяргей Тэле[Целя]жэвіч, асобы, вінаватыя ў карупцыі, павінны сур'ёзна карацца. 2. Справу трэба або закрыва(х)ц[ь] і, адпаведна, прызнаваць сваё паражэнне, або перадаваць у суд. 3. Акрамя таго, Беняд(х)з[і]кт XVI сам рэгулярна карыстаецца інтэрнэтам, у прыватнасці атрымлівае электронную пошту ад вернікаў. 4. — Класіка не выключае пастаяннага ўдасканалення тэхпрацэсу, прычым кожны год на прадпрыемстве з'яўляецца не менш за 10 новых відаў прадукцыі, — расказвала Іна Ма(х)ц[ь]вейчык.

2. У іншамоўных словах *д* і *т* пераважна не змяняюцца: *дырыжор*, *дэбет*, *дэкрэт*, *крэдыт*, *твіст*, *тыгель*, *тэніс*.

✓ Зразумела: дзеля госьця хочучь зрабіць яшчэ адно **экзатычнае** відовішча (І. Шамякін); Ля вясковых могілак ужо бегалі **артылерысты** (І. Чыгрынаў); Узялёным лесе птушыны свіст, бярозы з ветрам танцуюць **твіст** (Л. Геніюш); Які [снег] быў чырвоны на **брустверах** нашых акапаў (М. Танк); Не зналі ці баяліся пагудкі, а **кодэкс** распіналі **прастытуткі**... (У. Мазго); На гэтым шляху абуджаецца **інтэлект** нацыі (Л. Дранько-Майсюк); Як незалежны **дэмакрат**, выказваць буду ўсё адкрыта (М. Смагаровіч); Тут прадстаўлена лірыка грамадзянская і **інтымная**, філасофскі роздум і непасрэдняя «ўсплёскі» пачуцця — усё, чым жыве чалавек (У. Гніламёдаў).

У некаторых іншамоўных словах (звычайна перад *ю*) пішуцца *дз* і *ц*: *дзюшэс*, *дзюна*, *дзюраль*, *дзюбель*, *Цюрынгія*, *Цюмень*, *цюлень*, *цюль*; *эцюд*, *нацюрморт*, *уверцюра*; але: *турма*, *авантюра*.

✓ На **дзюны** ўпаў сяржант Ігнацьеў, пад біўні зломленых грымот (А. Пысін); Сярод **эцюдаяў** і карцін я выбраў гарадскі малюнак (Я. Каршукоў); На фоне трыумфу неабавязковых **нацюрмортаў** два хлопцы глядзяць тэлевізар (А. Глобус); Касцюк і Пазік атрымалі пажыццёвае зняволенне, астатнія восем адмарозкаў былі асуджаныя на тэрміны ад аднаго года ўмоўна да 15 гадоў **турмы**.

✎ 1. Таму што ў горадзе да 8-га класа, калі час пачынаць займацца цяжкай атлетыкай, школьнікі ўжо становяцца кара~~ж~~[ты]стамі ды баксёрамі. 2. Прыярытэты зьяліся да звычайных субсід~~ж~~[ы]ў і фінансавання, напрыклад, сельскагаспадарчай вытворчасці. 3. Абяцанне працаваць гувернанткай, прадаўшчыцай, афіцыянткай з'яўляецца прыгожай прынадай для даверлівых. У выніку часцяком — стрып~~ж~~[ты]-клуб, дзе кліентам дазволена ўсё... 4. Наступным крокам стане марке~~ж~~[ты]нг гэтых праектаў, гэта значыць спроба знайсці зацікаўленых інвестараў, якія змогуць узяць удзел у Мінскай канферэнцыі для больш дэталёвага абмеркавання магчымасяў свайго ўдзелу ў іх рэалізацыі.

3. Перад суфіксамі і суфіксальнымі комплексамі *-ін-, -ір-, -ёр-, -еец-, -ейск-, -ік-* у іншамовных словах пішуцца *дз* і *ц*: *акцёр, жэлацін, каранцін, каманда — камандзір — камандзіроўка, гвардыя — гвардзейскі — гвардзеец, лунацік*.

✓ Ад сваёй нязграбнасці пачырванела і пачала хуценька лічыць, паклаўшы **блакноцік** на мокры, заліты півам стол (Л. Арабей); Сталі мяккім **ласцікам** у рашучых пальцах (Г. Бураўкін); Марыля, як уведала, што Максім у **камандзіроўцы**, пашкадавала, што прыехала сёння, а не трохі пазней (М. Станкевіч); Той паказаў на карце тры дарогі, што вялі да Гатчыны (тады — **Краснагвардзейск**), і загадаў перакрыць іх і стаяць насмерць.

✎ 1. Сар~~ж~~[ц]роўка ягад праводзіцца на замежным абсталяванні, абсякаюцца кончыкі і выдаляецца лісце (лепш абраць назоўнік са значэннем дзеяння: сартаванне). 2. Ужо хутка будзе сорок гадоў, як дзеці атрымалі права звяртацца да настаўніка на «ты», а звычайныя школьныя адзнакі замянілі тут тэс~~ж~~[ц]раваннем. 3. У конкурснай праграме было 45 фільмаў з розных краін: Канады, ЗША, Бельгіі, Паўднёвай Карэі, Палест~~ж~~[ц]іны, Францыі, Габона, Дэмакратычнай Рэспублікі Конга... 4. Замест адпачынку на марскім курорце выбіраю работу на вас~~ж~~[я]мнацаць гадзін у суткі, займаюся набыццём і транспарт~~ж~~[ц]роўкай гуманітарных грузаў на Усход. 5. Плады грушы змяшчаюць: вітаміны А, В₁, В₂, Е, Р, РР, С, кара~~ж~~[ц]ін, цукры (глюкозу, фруктозу, цукрозу), пекцінавыя і дубільныя рэчывы, бялкі, клетчатку, фітанцыды...

4. Складанасці ўзнікаюць у напісанні *д* — *дз*, *т* — *ц* ва ўласных назоўніках, у тым ліку іншамовнага паходжання, бо не ўсе яны могуць быць зафіксаваны разнастайнымі даведнікамі (слоўнікамі і энцыклапедыямі) і залежаць ад традыцыі вымаўлення: *Мацвей, Дзмітрый, Ціхан, Цімур, Ціт; Дзвіна, Тыбет, Браціслава, Тэхас, Цюрых, Мантэвідэа; Гарыбальдзі, Дзідро, Дэкарт, Стэндал, Дзюкло, Дадышкіляні*.

✓ Фірму гэту сустрэнеце побач з другімі ў Парыжы і ў Рыме, у Нью-Ёрку і **Тэгеране** (М. Танк); Падбітая птушка, **Эдыт** Піяф, песню пня ў Парыжы (А. Вярцінскі); Насціна аблічча, яе залацістыя валасы нагадваюць Вясну з карціны **Батычэлі** (Т. Мушынская); Прабабка Альгерда Мар'яна паходзіла з роду графаў **Бандынэляў**, прадстаўнікі якога перасяліліся ў Рэч Паспалітую з Італіі (Р. Родчанка).

✎ 1. А між тым вобраз і імя багацея, які збірае багацце дзеля самога багацця, таксама прыдуманы Д[з]кенсам. 2. Як паведамлілі арганізатары прэс-канферэнцыі, акцыі «Ноч пажыральнікаў рэкламы» ў Мінску будуць на працягу некалькіх вечароў папярэднічаць начныя забаўляльныя праграмы ў клубах «**Ж[Ты]танік**» і «**Парадыз**» з выступленнем папулярных музычных і танцавальных калектываў. 3. Знайшлі сакрэт **Страд[ы]вары**. 4. У якасці зброі фігуруюць 59 патронаў да карабіна **Вінчэсער** [«вінчэстар»] і 7 да аўтамата СКС.

§ 17. Правапіс падоўжаных і падвоеных зычных

1. Як вынік гістарычных зменаў (страты рэдукаваных) у беларускай мове ўзніклі падоўжаныя зычныя [жс], [з'], [дз'], [л'], [н'], [с'], [ц'] [ч], [ш] у становішчы паміж галоснымі (у назоўніках ніякага роду: *палоззе, узбярэжжа*, жаночага роду і асобных мужчынскага роду: *ралля, суддзя*, жаночага роду ў творным склоне адзіночнага ліку: *моладдзю, соллю*; у некаторых прыслоўях: *ноччу, увушшу*). Падоўжаныя зычныя на пісьме абазначаюцца падвойным напісаннем адпаведнай літары ([дз'] перадаецца як ддз): **багацце, бязлесе, вяселле, насенне, пападдзя, Пасоажжа, прыгранічча, узвышша** (параўн.: *вусце, лісце, прадвесне, трэці*).

✓ І знікла ўсё: **жыццё, змаганне** і прагавітасць **палявання** (Я. Колас); Крывёй напоўніліся поймы рэк, бурліць адчаем слёз людскіх **разводдзе** (Л. Геніюш); Але рыбаловам здалася, што сама рака цягнецца, узнімаецца ўсёй сваёй **вільгаццю** насустрач далёкаму дажджу (І. Шамякін); І час жніва душой люблю я, і першы звон сярпоў і кос, як выйдучь жнеі **збожжа** жаці, а касары — на сенакос (К. Буйло); Бадай, **аблічча** псуе толькі верхняя губа, якая выступае над ніжняй, хавае яе (А. Мальдзіс).

У іншых выпадках, не ў інтэрвакальным становішчы, падаўжэння зычных не адбываецца: *шчырасцю, шэрсцю*.

✓ Слова завіліся **радасцю** нязнанай (С. Дарожны); Бо вусны — **вусце** думкі, што сама на **войсце** просіць у душы дазволу (Р. Барадулін); Змушаны **беднасцю** хітраваць, кемлівы ад прыроды, Зайчык адразу пачуў, што размова вось-вось падыдзе да той мясцінкі, дзе схавана тайна (І. Мележ); І ты, як Анатоль, абраў **падвесне**, каб расстасца з намі (У. Скарынкін).

Сучасныя правілы патрабуюць не падаўжаць [с'] і [л'] ва ўласных імёнах і вытворных ад іх і ад слова *ліць*: *Ілья, Ільін, Касьян, Касьянаў, лью*. Аднак СБМ кадыфікуе слова *эскадрылля* з падаўжэннем, параўн.: *Тады нямецкі*

генерал са злосці на крэпасць кінуў **эскадрылляў** пяць, і затрашчэлі бэлькі, быццам косці, і не было чаго агню глытаць (А. Вялюгін).

- ✎ 1. Але не ўсе партызаны восен[н]ю пакінулі лясы. 2. Раней увесну Толмачава залівала ў разво[д]дзе. 3. Мы заяўляем аб недапушчальнасці перайменавання праспекта, названага імем слаўнага сына беларускага народа Францішка Скарыны, у год яго 500-го[д]дзя. 4. Спробная партыя ў найбліжэйшы час будзе адгружаная ў Паволжжа. 5. Трэцяга пакалення ўвогуле не нарадзілася. 6. Усе партыі, ад правых да левых, прытрымліваліся тэзіса аб непадзельнасці Расіі.

2. Падвоеныя літары ў іншамоўных словах, у тым ліку імёнах і прозвішчах, звычайна не пішучца: *каса, маса, са́міт, тона, Генадзь, Ала, Іна, Ота*.

- ✓ 3 Анапы да **Адэсы** ў ноч караблі плывуць (Я. Пушча); А тады, пад крылом школьнай **камуны**, ён не быў ні Гарохам, ні нават Ягоровічам, быў проста Тамашом (В. Карамазай); **Геніятуліна** ў акопе не было... (І. Пташнікаў); Значыць, $x_0 = 3$ — **абсцыса** пункта перагібу (А. Брычыкава, А. Гусак); Чалавек не жадаў быць толькі **пасіўным** назіральнікам і чакаць прыходу вясенняга цяпла і пачатку земляробных работ (У. Сысоў); Нярэдка ж твор разглядаецца **іманентна**, «мастацкая рэальнасць» не суадносіцца нават з жыццём (П. Дзюбайла); Манько са Шверубовічам натоўп занёс у тое ж купэ, і яны атабарыліся насупраць, наставіўшы на **камісара** свае барвовыя, абязвечаныя пачуццём глыбокага незадаволення твары (В. Мудроў).

Выключэнні: *бонна, ванна, Ганна, донна, дурра, Жанна, мадонна, манна, Мекка, ме́цца, панна, саванна, Сюзанна* і інш.

- ✓ Пан падлоўчы весела павітаўся са сваім суседам, узяў яго пад руку і павёў да **паньы** Людмілы (Я. Колас); Лепшыя сыны з народу, як у святую **Мекку**, «ішлі ў народ» (З. Бядуля); Мне лепей быць звычайным бы ратаем, чым грэх з сябе змываць у атрутнай **ванне** (У. Хадыка); Мана і нябесная **манна**. Дзе **манна**, а дзе мана? (Р. Барадулін); Хто яна, загадкавая Багдановічава Вераніка, якой паэт надаў рысы «высокай красы» **мадонны**? (Н. Ватацы); Хвоі спынілі пагляд на **Мадонне** (А. Ігнацюк); Тым больш што аналагі такому звычайу ёсць і ў іншых рэгіёнах планеты: у афрыканскіх **саваннах**, каб выклікаць дождж, таксама распальвалі вогнішча на ўзгорках (М. Ляснічы, К. Севярынец).

- ✎ 1. Падаваць піўцу толькі гарачай. 2. Ібрагім адправіўся ў даліну Міна да таго месца, дзе сёння знаходзіцца горад Мек[к]а, і пачаўрыхтавацца да ахвярапрынашэння. 3. Апаратчыца Валянціна Шчука і апрацоўшчыца Надзея Гайнухліна на ўчастку вытворчасці каньяку. 4. Гаспадар — датчанін, а ягоная жонка Марыянн[ян] — фінка і працуе рэпарцёрам у газеце «Бергсладпостэн». 5. Хадзілі на гару Су́хо сустракаць світанак, ноччу плавалі ў мясяцавай дарожцы, якая адбіваецца ў вадзе. 6. Чуваць, як за сцяной спачатку напывае, а потым ужо больш-менш стройна спывае мец[ц]а-сапрана.

Пры нарматыўным напісанні асабовага ўласнага імя *Жанна* ў маўленчай практыцы фіксуецца выпадкі напісання з адным **н**, напр.: *Тата бярэ дрот*

і пласкагубцы, каб дастаць са шланга незвычайных касманаўтаў: гумава-га міліцыянера, ляльку **Жану** і пластмасавага слоніка (У. Ліпскі); Гутарку вяла **Жана** Лашкевіч.

§ 18. Правапіс прыстаўных і ўстаўных зычных

Цяжкія выпадкі ўзнікаюць у асноўным пры перадачы на пісьме прыстаўнога і ўстаўнога [в], якое пішацца ў пачатку слова, пасля прыставак і пасля першай часткі складанага слова.

1. В узнікае ў наступных выпадках:

- перад каранёвым у: **вуліца, навука, чарнавусы**;
- ✓ Дарога ішла каля самай вёскі, захопліваючы нават адзін канец **вуліцы** (Я. Колас); Недзе ўбаку, відаць, на дарозе, прафyrкатала машына, ды, пэўна, з перадавой, данеслася некалькі далёкіх **вуркатлівых** кулямётных чэргаў (В. Быкаў); У ня-дзелю раніцай стаяў я на падворку і слухаў, як гудуць каля дзядзькавых **вулляў** пчолы (І. Чыгрынаў); І хлопцы ў паплавах на блешню сонца **вудзяць** (К. Цыбульскі); Першыя з вядомых **навуцы вугляводаў** апісваліся брута-формулай $C_x(H_2O)_y$ (В. Толкач).

• перад націскным о: **вобласць, навошта, ніводны** (але: *ні адзін*), **шматвонны**; а таксама ў іншамойных словах **вохра, воцат** і вытворных ад іх: **навохрыць, воцатны**.

- ✓ Некалькі хвілін цягнулася наша **вочнае** спаборніцтва (А. Мрый); Салдаты адзін за адным пачалі адыходзіць ад нашага **вогнішча** (І. Чыгрынаў); І пагаслі **водсветы** на вадзе (П. Трус); Кожная кропелька выбухнула **воблачкам** пары (А. Мальдзіс); Валянціна Андрэеўна надзвычай тонка адчувала мужаў настрой, а таму не ўпikнула **ніводным** словам (І. Шамякін); Вязе па вуліцах заспаных тралейбус **водбліскі** зары (Н. Шклярава).

З устаўным в пішуцца словы **навук, цівун, Навум, Тадэвуш, Матэвуш, Лявон, Ларывон, Радзівон** і вытворныя ад іх: **навуцінне, Цівуноў, Навуменка, Лявонаў, Радзівончык**.

- ✓ У **цівуна** на плячах паляўнічая стрэльба (З. Бядуля); Павярнуцца хацеў **Лявон** — няма як... (М. Гарэцкі); Каля акенца раскінуў срабрыстую **навуціну навук** (Л. Дайнека); ...Кватэра Васіля **Ларывонавіча** хоць і не вельмі багата абстаўленая, затое даволі ўтульная (М. Чавускі); **Радзівонавіч** жа пакінуў на пласцінках свой голас (Б. Пятровіч); У **Тадэвуша** меліся дзве сястры — Ганна і Катарына — і брат Юзаф (К. Тарасаў).

У словах **вакол, вока, восем, востры** і вытворных ад іх в пішацца заўсёды (незалежна ад месца націску): **вастрыць, вачаняты, наваколле, васьмушка**.

- ✓ Багацце вобразнай мовы дазваляе паэту гарманічна спалучаць **вастрыню** сацыяльнага зроку з паэтызацыяй рэчаіснасці, духоўных магчымасцей чалавека (У. Гніламёдаў); Бабуля Куліна ўвайшла ў святліцу, сцягнула з вуха хусцінку,

наструнена залыпала **вачаньятамі** (В. Мудроў); Маладога кіраўніка па ўсім **наваколлі** называлі ўжо, не саромячыся, каралём (У. Караткевіч).

- ✎ 1. У спісе страў кубінскай кухні нямала морапрадуктаў — [в]асьміногі, [в]устрыцы, крэветкі, крабы, лангусты, лобст[а]ры... 2. Супрацоўнікі вытворча-тэхнічнага аддзела метралаг Васіль Мыслівец, загадчык архіва Ірына Лё[ав]ончанка, начальнік аддзела Вольга Дамарад (у цэнтры), інжынеры Аляксандр Мілевіч і Наталля Васільева. 3. Аб тым, якія крокі робіць Міністэрства аховы здароўя Беларусі па стрымліванні росту цэнаў на лекі, мы гутарым з начальнікам Упраўлення фармацэўтычнай інспекцыі і арганізацыі лекавага забеспячэння міністэрства Людмілай Р[ав]уцкай. 4. Як запэўніў Матэ[в]уш Возняк, «134 скрыні» Чапскага ў хуткім часе знойдуць новы прытулак: да 2013 года мяркуецца палац Эмерыка ў Кракаве рэарганізаваць у музей, пра які некалі марыў граф фон Гутэн-Чапскі. 5. Беларускія канкурсанты ў лік прызёраў не трапілі, але іх творы не згубіліся на фоне іншых, больш як 300, дасланных работ: Ірына Бараноўская аформіла сваю вазу ў выглядзе цыліндра ілюзіяніста, адкуль тырчаць забавныя заечыя вушы, а Андрэй Сла[в]ук зрабіў незвычайную шклянкую кветку, якая падобная адначасова і на вазу, і на плафон для свяцільніка.

2. Не пішацца в:

• калі націск сыходзіць з *о* (г. зн. пішацца *а*): **вокны** — **акно** — **падаконнік**, **возера** — **азёры**, **вобад** — **абады**;

- ✓ **Вокны** злева ад ганка яшчэ былі зачынены глухімі **аканіцамі** (А. Мальдзіс); **Жайтлявая траўка** ростані біці паклон табе мусіць і ад **азёр**, і ад рэк Беларусі (А. Дзеружынскі); Я заўсёды баюся напышлівых выцвілых слоў, што звіняць, як жабрацкая медзь у **асенняй** журбе (А. Вялюгін); Вечарам зноў збіраліся **аблачыны**, гуртаваліся ў сіні кіпень хмар, каб рынуцца на апоеную зямлю шалёнымі залевамі... (А. Камароўскі); **Ля тваіх акон**, відаць, навечна буду я вартайніком начным (І. Скурко).

• перад у прыставачным і перад у, якое развілося з *в*: **узгорак**, **участак**, **улада**, **унук**, **удава**;

- ✓ Так мірыліся дзед з **унукам**, і Міколка не нярэчыў тады дзеду і прызнаваў яго храбрым, хоць сам употайкі крыху сумняваўся ў гэтым (М. Лынькоў); **Спраўнік**. Разам з новай акупацыйнай **уладай** прымаршыравалі ў Менск (Я. Купала); Было чуваць, як пакутуе без сну Леакадзія Францаўна, — жаласна енчылі пад ёю спружыны халоднага **ўдовінага** ложка (П. Васючэнка); А вунь, яшчэ далей, **участкі** дачныя (А. Федарэнка).

• перад вялікімі *У* і *О*: **Украіна**, **Уша**, **Орша**, **Осла**;

- ✓ Там русаліцца адна белагрыўка ў **Орлі** (А. Вялюгін); Быццам у знак кампенсацыі, што брат страціў усё, што меў у горадзе, Хведар зафрахтаваў за ім кватэру ў **Омску** (В. Ткачоў); Мо некаму гэта падасца блюзнэрствам, але ўжо тады 23-гадовы абаронца роднага народа адчуў, што нарадзіўся пад шчасліваю зоркаю: пасля здушэння паўстання, калі таварышы звінелі кайданамі па сібірскіх этапах, яго схавалі братнія стэпы **Украіны** (Я. Янушкевіч); Даль халодным **Уралам** сінее (Л. Геніюш).

• у іншамоўных словах: *опера, оптам, ордэн, унікальны, унія, урна*; але: *вустрыца*;

✓ Расквеціцца **ордэн**, як бант! (Ю. Голуб); А нас тым часам з году ў год тут прадаюць ураздроб і **оптам** (А. Дудар); А дом у яго — гэта невялічкі пакойчык у інтэрнаце будаўнічага трэста, які выбіў кіраўнік студыі «Дызайн-арт», дзе і сёння лічыцца Піваварчык спецыялістам па інтэр'еры **офісаў** (В. Ткачоў); **Уніяты**, хоць іх жыло ўжо чацвёртае пакаленне, па-ранейшаму лічыліся рускай царквой і дзяржавай рэлігійнымі ахвярамі (К. Тарасаў).

• у словах *наогул* (параўн.: *увогуле*), *одум*, *окаць*.

✓ Чалавек выткнуўся з-за дрэва зусім, нават адышоўся ад яго на крок і застыў у **одуме** і з выглядам такім, што ён дапаў да свае чаканай прынаднасці (К. Чорны); Усюды, дзе ўзнікаюць задачы апісання, апавядання, разважання, **наогул** перадачы якой-небудзь інфармацыі, выкарыстоўваецца маўленне ад 3-й асобы (М. Цікоцкі).

✎ 1. Уночы пайшоў снег. Ён павольна падаў на квецень за ~~х~~аконнай вішні. 2. Ці ж варта ў такой сітуацыі па-стра~~х~~усінаму хаваць галаву ў пясок? 3. Расліна гэта непатрабавальная, яе лёгка можна вырасціць з насення ў гаршку на падваж~~о~~[вока]нні ці на дачы. 4. З таго часу было зроблена восем макетных узораў сельгасмашын, якія адпрацавалі ў гаспадарках Шклоўскага і Ча~~х~~[ву]скага раёнаў. 5. Глянцье за ~~х~~акно!

§ 19. Перапіс ў (у)

1. Перадусім павінна выкарыстоўвацца агульнае правіла аб тым, што ў пішацца пасля галосных (*паводле ўказа, заўтра, улоў*), а таксама пры чаргаванні [л], [в] з [ў] (*узяў, лаўка*).

✓ **Даўно-даўно**, не за нашу памяць гэта было (Я. Колас); У небе **ўсё** гусцелі барвовыя хмары, яны не плылі цяпер, а збіраліся, **тоўпіліся** над прасторами, быццам **здумаўшы** нешта нядобрае (В. Быкаў); Дай урадлівасць жытнёвым нівам, учынкам нашым пашлі **ўмалот** (Н. Арсеннева); Адраджэння прагнуць, хто **пакінуў** дачасна свет, ад **пакутаў** нябёсы смягнуць — гэта знак, што ідзе Паэт (А. Сыс).

✎ 1. І не на ~~х~~[ў]се прапановы артысты пагаджаюцца. 2. Дзяржаўная пошліна за перарэгістрацыю СМІ ~~х~~[ў] Беларусі спажанняцца не будзе. 3. Бухгалтар Наталля Камяк, галоўны бухгалтар Людміла Казак, бухгалтар Святлана Го~~х~~[ў]збіт і намеснік галоўнага бухгалтара Алена Бадун. 4. У сувязі з фінансавым крызісам мадэльны дом «~~х~~[ў] Сен Ларан» усім сваім супрацоўнікам скараціў зарплату на 20 %. 5. Дарэчы, Ві~~х~~[ў]ен Вествуд стварыла яркія пластыкавыя тупфі Jellies, якія сапраўды выклікаюць асацыяцыі з жэлейнымі фігуркамі.

Пры выкарыстанні іншамоўных украпленняў, аформленых лацінскай графікай, дзейнічае арфаграфічнае, а не арфаэпічнае правіла, г. зн. пасля галосных пішацца ў: За мрой экзатычныя спецыі, за праўду ў айчынным віне, за *Grand Canale ў Венецыі*, які не гайдае мяне... (А. Хадановіч).

2. Літара ў пішацца ў пачатку іншамоўных слоў, калі яны знаходзяцца пасля слова, якое заканчваецца на галосны, а таксама ў пачатковых іншамоўных спалучэннях аў, эў: *да ўнівермага, ва ўніверсітэце, такога ўнікальнага спосабу; аўдыенцыя, аўдыявізуальны, аўдыторыя, аўдыт, аўкцыён, аўт, эўфемізм.*

✓ Гэта была фатаграфія дзяўчынкі гадоў у пятнаццаць, апранутай у гімназічную **ўніформу** (М. Зарэцкі); Гудуць сады пчаліным меданосам, гудуць птушынай гаме ва **ўнісон** (П. Пруднікаў); Нястрыманая **ўніфікацыя**, ідэалізацыя і прасталінейнасць, згладжанасць, адпрасаванасць гісторыі Кіеўскай Русі проста здзіўляюць (М. Ткачоў); І чуюцца, як на ўзбярэжжы расшпільваецца **эўкаліпт** (Ю. Свірка); Ля дзвярэй **аўдыторый**, дзе ідуць экзамены, кучкуюцца абітурыенты — тыя, што хочуць быць студэнтамі (У. Дамашэвіч).

✎ Вадзіцель МАЗа не справіўся з кіраваннем і выехаў на паласу сустрэчнага руху, дзе сутыкнуўся з аўтамабілем «~~а~~х[Аў]дзі».

3. Літара ў пішацца ў сярэдзіне слоў, у тым ліку іншамоўных: *заўтра, паўза, каўчук, лаўрэат, маўзер, Каўнас, фаўна, саўна, клаўнада, гаўптвахта, раўнд* (але: *траур*).

✓ Навісла цяжкая **паўза** (У. Караткевіч); Удасканальваліся, набывалі больш прыгожы выгляд **іўдзейскія** і мусульманскія храмы, якіх налічвалася ў Беларусі да некалькіх дзясяткаў (Л. Лыч); Што я, **клоўн** які ці штукаар? (П. Рунец); Рэзкасць наводзіцца то на бацькоў з дзецьмі, якія тоўпяцца ля галоўнага ўваходу, то на афішную тумбу з застылымі ўсмешкамі на **клоўнскіх** тварах-масках, то на ратонду, завершаную сферычным купалам (У. Сіўчыкаў); Абвешчаны імёны **лаўрэатаў** перад'юбілейнага Канскага фестывалю.

4. Літара ў пішацца пасля злучка, калі папярэдняя частка слова заканчваецца на галосны: *па-ўдарнаму, плюшчылка-ўпакоўшчык зерня УПЗ-20.*

✓ Да пеўніка часта і вельмі ахвотна цягнецца пацешна маленькая рука маёй **няўрымсты-ўнучкі** (Я. Брыль); Калі ўважліва **ўчытацца-ўгледзецца**, у іх ёсць нешта агульнае з партрэтамі сялян (А. Пісьмянкоў); Я — жонка, а **па-ўкраінску** — дружина (С. Басуматрава); На ніжняй паліцы сядзеў лысаваты, падобны да актора Ралана Быкава пасажыр, **барвова-ўзмакрэлы** нос якога неадрыўна блукаў па радках вальнадумнага артыкула (В. Мудроў); Саамская мова складае асобную падгрупу ў **фіна-ўгорскай** групе ўральскай сям'і (А. Карлюкевіч).

✎ 1. Апроч таго, кожная краіна-~~х~~[ў]дзельніца фестывалю мусіць выдаткаваць пэўныя сродкі за ўдзел сваіх спевакоў. 2. Перад захадам сонца гледачы — у асноўным студэнты мінскіх ВНУ — сабраліся на прыпыначным пункце «Зялёны Луг — 3» і пад кіраўніцтвам блаз~~д~~на накіраваліся да берага Цянскага вадасховішча, размешчанага на паўночна-~~х~~[ў]сходняй ускраіне Мінска.

5. Наяўнасць двукосся не ўплывае на правапіс ў (у): газета «Рэспубліка» *ўвяла рубрыку; у настанове запісана, што «ўказаныя нормы...».*

✓ Салагуб і Семашкевіч на гэтай выстаўцы былі неразлучныя; давалі тлумачэнні, расказвалі пра барацьбу сяброў на «**ўсходніх** крэсах» (С. Грахоўскі); За тры дні перад тым, 24.2.1919 г., выходзіць апошні, № 5–49 «Дзяньніцы» ў Маскве (А. Калубовіч); Побач з гэтай — купалаўскай — тэндэнцыяй фальклорна ідэалізаванага выражэння лірычнага «я» **ўзнікалі** больш суб'ектыўныя, «адкрытыя» спосабы стварэння лірычнага героя, псіхалагічна больш канкрэтнага і рэалістычнага (У. Гніламёдаў).

✎ 1. Якія сюрпрызы прынясуць «гараджане» **Ў** [ў] 17-м першынстве краіны?
2. Калі раней кожная гадавіна аварыі адзначалася «**Ў**[ў]сплёскамі актыўнасці» спецыялістаў, якія праводзілі шматлікія канферэнцыі, сімпозіумы і семінары, то апошнім часам трагічная дата праходзіць менш прыметна.

6. Не пішацца ў на пачатку сказа, пасля знакаў прыпынку і пасля слова, якое заканчваецца на зычны.

✓ Мала гэтага. **Усю** ноч ішоў моцны дождж (А. Мрый); **У** рамане «Мядзведзічы» сустрэлася слова «акалот» (Р. Шкраба); Вось маленькі Максім стаіць босымі ножкамі на сталё, **у** кашульцы (Н. Ватацы); А хто не ведае, якая гамана тут **усчынаецца** заўсёды ад відна! (Я. Сіпакоў).

✎ 1. 2008-ы стаў пераломным **Ў** [у] грамадскай і чыноўніцкай свядомасці. 2. Чэмпіён свету Гары Каспараў і трэці гросмайстар свету Уладзімір Крамнік згулялі паміж сабой даволі незвычайны ў гісторыі шахмат бліц-матч з 24 партый, які ў мініяцюры нагадваў класічнае сусветнае першынство (**Ў** [у] ім, як вядома, такая ж колькасць сустрэч).

Квадратныя дужкі для абазначэння гукаў ([a], [i] і інш.) у навуковых, вучэбных, вучэбна-метадычных выданнях не ўплываюць на напісанне ў, г. зн. пасля галосных пішацца ў: *Галосны [у] **ўтвараецца** на выдыху, пры паднятай і адцягнутай назад спінцы языка* (А. Каляда).

7. У іншамоўных словах канцавы у пры наяўнасці папярэдняга галоснага не змяняецца: *Алатау, Ландау, ноу-хау, шоу*.

✓ Стаім на той самай пазіцыі — каля нейкага **Картау**, невялічкага пасёлка (М. Гарэцкі); Привет, пяціглавы **Бештау**! (М. Танк); Колькі вякоў у Кітаі кожны сабе жадае нарадзіцца і жыць у **Ханчжоу**, харчавання ў **Гуанчжоу**, ажаніцца ў **Сучжоу**, паміраць у **Лючжоу** (Р. Барадулін); І помніш ты аўстрыйскі гарадок, у засені каштанавай **Браўнау**, дзе дахі чарапічныя — ўрадок, пад навабранцаўстрыжаныя травы (Г. Пашкоў).

У іншамоўных словах канцавыя спалучэнні -ум, -ус не змяняюцца: *сім-позіум, кансіліум, радыус, соус*.

✓ Ты не крыж, а **подыум** майструеш, на якім ты блазан, не герой (Л. Рублеўская); з небяспечнай хуткасцю / шукаем **опіум** для хворых душ / шукаем там дзе няма сэрцаў (Н. Артымовіч); У **прэзідыум** вызначылі 7 асоб (А. Мрый); Просяцца назвы далей на паперу: **Сірыус**, Вега, Антарэс між зор... (С. Шах); Палярнымі

каардынатамі пункта *М* называюць яго палярны **радыус** *ρ* і палярны вугал *φ* (А. Брычыкава, А. Гусак).

✎ Найбольш моцны з перадаччыкаў у Калодзішчах Мінскага раёна. **Рады**Ў[у]с яго вяшчання — 56 кіламетраў.

8. Не скарачаецца націскны у: *каля ўрны, заключэнне ўніі, вывучэнне ўздзенскіх ваколіц.*

✓ Хапала затое **унтэраў**, асабліва старшых (Я. Брыль); Цэлы тыдзень з **аула** ў **аул** вазілі Бібо і яго госця (В. Іпатава); **Іуда** ў зорах медную манету ўгледзеў... (А. Канапелька); На **Марыупаль** і Адэсу вывозяць поўнач паязды (А. Пысін); Невялічкія кілішкі сталі падобны на антычныя **урны** (М. Яніцкая); Газетная кампанія, узнятая супраць мяне Лінам, выклікала **ультрафіялэтавы** настрой (А. Мрый).

9. На пісьме не выкарыстоўваецца вялікая літара **Ў** з надрадкавым значком (звычайна на пачатку ўласных назваў): *Валянціна Уладзіміраўна, рака Уша, на Урале, станцыя метро «Усход».*

✓ За **Урал** упала сонца, бы зарава, залатымі праменьмі аб лёд (Л. Геніюш); А вось паны Дайнаровічы, якія сядзяць паміж Галенай і Яцкам, добра ўпісаліся б ва **«Успаміны Касача»** (А. Мальдзіс); Рана ці позна канчаецца цярпенне і ва **Усявышняга** (Л. Маракоў); Кіроўца пазадарожніка ва **Украіне** збіў траіх пешаходаў, аднаго з іх — насмерць, заехаўшы ў падземны пераход у горадзе Макееўка Данецкай вобласці.

Аднак калі запіс вядзецца вялікімі літарамі (што практыкуецца, у прыватнасці, пры афармленні загаловаў, надпісаў на шыльдах, у рэкламных тэкстах і інш.), то правапіс ў падпарадкоўваецца агульнаму правілу: **БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ; ЖУРАЎЛІНЫ КРЫК** (апавесць В. Быкава); але: **ШАНОЎНАЯ ВОЛЬГА УЛАДЗІМІРАЎНА!**

✎ А «Бабін яр» ваЎ[Украіне... 2. МАЦНЕЙ, ЧЫМ «ФАЎ[Ў]СТ» ГЁТЭ.

10. У паэтычных тэкстах парушэнне правіла напісання ў выклікана імкненнем аўтараў захаваць рытмарад; у вершах можна сустрэць ў пасля зычных і знакаў прыпынку, у на пачатку слова пасля галосных, скарачаную **Ў** (вялікую літару). Аднак тое, што дапускалася ў паэтычнай мове пачатку ці нават сярэдзіны ХХ ст., сёння можа ўспрымацца чытачом як непрафесійнасць, і рэдактар павінен тлумачыць аўтарам патрэбу ўдасканалення верша. Можна, напрыклад, згадзіцца з наяўнасцю **Ў** на пачатку радка, які працягвае сказ папярэдняга: *Яркія краскі цвілі для яго / Ў лузе за роднаю вёскай Звянчы.* Іншыя выпадкі парушэння правілаў правапісу ў сучасных паэтычных тэкстах не павінны дапускацца. Прывядзем магчымыя варыянты праўкі ў паэтычных творах (гэта маглі б быць толькі прапановы аўтару).

- ✎ 1. Ах, як сонейка сёння ззяе, / *Акрыляйцеся, ўсе* [Акрыляйцеся вы,] надзеі... 2. Не я, а ён ўсё [так] марыць пра спатканні! / Якая цішыня?! Тут палявання гон!.. 3. Слова песні не прыгадваю, маўчу. / *Ў* [3] снежаньскай завеі — знак-каханне.

11. Уласныя назвы (імёны, прозвішчы, геаграфічныя найменні), якія ў рускай мове пачынаюцца з пачатковых спалучэнняў зычных з першым *В*, пішуцца праз літару *У*: *Уладзімір, Уладзіслаў, Улас, Усевалад; Увядзенскі, Уласаў, Уласік, Урангель, Уронскі, Урубель, Урублеўскі...* У складаных выпадках трэба звяртацца з даведнікамі.

- ✎ 1. Няма дрэнных дзяцей, няма непераадольных абставін, бо ўсё залежыць ад бацькоў. Перайначаныя словы капітана *Ў*[У]рунгеля вельмі трапна падыходзяць да любой сям'і. 2. Нарадзіўся Мікола на Магілёўшчыне, у Быхаўскім раёне, у вёсцы *Ў*[У]юн.

3. ПРАВАПІС МЯККАГА ЗНАКА І АПОСТРАФА

§ 20. Правапіс змякчальнага мяккага знака

Змякчальны мяккі знак пішацца толькі пасля шасці зычных: [дз] (з мяккага [д]), [з], [л], [н], [с], [ц] (з мяккага [т]) для іх змякчэння: *прамень, моль, мазь, касьба, стрэльба, дзьму, цьма*. Мяккі знак захоўваецца і тады, калі наступны цвёрды становіцца мяккім: *касцьбе, стрэльбе, дзьме, пацьмянець*.

- ✓ *Задымеў, зацьміўся* разлог, зварухнуў усю заразу (Я. Купала); Добра, калі *дзьме* вецер спадарожны (Ф. Аляхновіч); Пакуль заход яшчэ не хоча *цьмець*, кон пазірае добрымі вачыма (Р. Барадулін); *Перадумана і перажыта*. *Пераможана ў буднай хадзьбе* (В. Коўтун); *Непадуладны разьбярар*, астатні дуб на прыгуменні мала-нак столькі назбіраў, як крушня белага каменя (Ю. Голуб).

- ✎ 1. Ствараюцца і новыя формы дашкольнай адукацыі: гул[ь]нёвыя і сезонныя пляцоўкі, сямейныя дзіцячыя садкі, садкі дома і інш. 2. А на чырвоных нядоўгіх валасах робіцца неверагодна пышная дробная хімія. Іншага параўнання, як з дз[ь]мухаўцом ці ягнём, у галаву не прыходзіць. 3. Першая група — страты на юбілеі, вяселлі, хрэс[ь]біны, памінкі. 4. Турма брытанскага графства *Ў*[Ў]рк наладзіла выставу, каб паказаць парушальнікам грамадскага спакою, якое пакаранне за свае ўчынкі яны маглі атрымаць некалькі соцэн[ь] гадоў таму.

1. Змякчальны мяккі знак пішацца таксама ў наступных выпадках:

- у дзеясловах загоднага ладу: *будзь — будзьце, ськінь — ськіньце, агледзься;*
- ✓ *Кіньце*, дзядзька Ахрэм! *Кіньце!* Яны гэткія зроду. *Заходзьце ў хату* (М. Зарэцкі); *Мой Божанька, мой Вечны, не задзьмі* святло надзеі іх у цьме глыбіннай (С. Шах); *Не вярэдзьце* чалавечую душу бясконца (В. Шымук); *А пастух пра ўсё гэта ведае: занадта ўжо тэатральна ён пазяхае ў неба. — Прыгледзьцеся* (М. Купрэеў).

• у назоўніках перад канчаткам *-мі* ў творным склоне множнага ліку: *людзьмі, дзецьмі, грудзьмі*;

✓ *Справіў Лявон вяселле як мае быць: каб у сэрцы дзіцячым на доўгія годы добрая памятка асталася і каб перад людзьмі сорама не было; але, як прыйшлося расставіцца з дачушкай, сплакаўся, бедны, як бобр: быццам чуяла сэрца нешта нядобрае (Ядвігін Ш.); Слязьмі сясцёр чужынцам мыем ногі, заместа песень стогны бедакоў (У. Дубоўка); Віны перад дзецьмі ў Мар'яна не было, вайны ён не ўнікаў, з фронту не ўцякаў, па тылах не адседжваўся, страляў, хадзіў і ў штыкавую, даводзілася — біўся і лапатай, пакуль было здароўе, здаровымі былі рукі (В. Казько).*

• на канцы назоўнікаў на *-ня* ў родным склоне множнага ліку пры нулявым канчатку: *вішань, глыбінь, песень, яблынь*;

✓ *Падкованы салдацкі моцны бот затопча радасць, песень акрыленне (А. Бялевіч); Калі сонца выпырснула першыя праменні між вяршынь Церамоскага лесу, з каміноў на куранёўскіх стрэхах віліся ціхія ранішнія дымочки, у расчыненых хлявах там і тут чулася цырканне малака ў даёнкі, лагодныя і строгія покрыкі жанчын (І. Мележ); Зараз парушальнік па рашэнні суда павінен будзе выплаціць штраф у суме 50 базавых велічынь.*

• перад суфіксам *-чык-*, калі слова без яго заканчваецца на *нь*: *праменьчык, каменьчык, карэньчык, агенчык, струменьчык*;

✓ *Жавы праменьчык мядзведзя разбудзіць, калі нападзе яму ў соннае вуха (А. Барскі); Мож, Цішку і дагэтуль дражнілі б «воўчым раменьчыкам», калі б да іх не заехаў дзядзька Трахім, знаёмы бацьку аб'ездчык з Масевіч (А. Пальчэўскі); А той нягоднік з чырвоным грабеньчыкам і залатым хвостом вёў курэй на пасеянае бабуляй проса (І. Аношкін).*

• перад суфіксам *-ск-* у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на *-нь* і ад слова *восень*: *студзеньскі, чэрвеньскі, ліпеньскі, жнівеньскі, снежаньскі, восеньскі*, таксама: *травеньскі (майскі), Чэрвеньскі раён*;

✓ *У адзін са снежаньскіх дзён 1975 г. Яўген з'явіўся ў рэдакцыі ў беласнежнай кашулі, адпрасаваным касцюме, пад гальштукам; з таямнічай усмешкай на твары... (А. Мяснікоў); Быў я незгаворлівы і строгі да сустрэчы жнівеньскай з табой (Г. Бураўкін); Яшчэ адзін цікавы помнік знаходзіцца паміж вёскамі Гудавічы і Верхлес Чэрвеньскага раёна Мінскай вобласці, на ўсход ад Смілавіч (Э. Зайкоўскі); Недзе ў хмарах зайшло сонца, бо на дварэ неўзаметку пашарэла, і ўжо, пэўна, зусім нямога заставалася да восеньскіх пацёмак (І. Чыгрынаў);*

• у суфіксах *-еньк-, -эньк-, -аньк-*: *маленькі, даражэнькі*;

✓ *Дзед Цыбулька хуценька працірае дзвярную ручку, падмятае ганак (А. Макаёнак); Шаркнуў алмазам уздоўж лінейкі, пасунуў шкло на край стала, лёгенька разламаў напам (В. Карамазу); Разводзіўся агонь, пачыналася дробненькае булькатанне — усе з нецярпеннем чакалі першака (А. Наварыч); Сонейка гуляла снапамі святла па настольніку і па старэнькіх абразях (М. Гарэцкі); Мікіта. О, ліханька! Каб хаця не ўваліліся на імяніны, а то сапсуюць усю абедню (Я. Купала); Як на 30-я гады,*

дык і гатова **свежанькая** «нацдэмаўшчына», па якой даўно плачуць сённяшнія «пракуроры ад гісторыі»... (М. Ткачоў).

- у складаных лічэбніках: **пяцьдзясят, шэсцьдзясят, дзевяцьсот**;

✓ Яму пад **шэсцьдзясят**, і часта ён цяпер сутуліцца, нібы пад мехам зерня (П. Панчанка); І яшчэ дубровы. Велічэзныя. Часам з дубоў, якім **пяцьсот** — **шэсцьсот**, нават тысячу год (У. Караткевіч).

- у постфіксе -сьці: **дзесьці, хтосьці**;

✓ З беларускай марсельезай справа стаіць як бы лепей: маем «Адведу мы спалі», і іншых вершаў з музыкай, называных беларускімі марсельезамі, **штосьці** не чуваць (Я. Купала); А **дзесьці** далеч уздыхнула і абудзіла ў полі ціш (В. Матэвушаў); Мяне Рахіль **чамусьці** папракала, што я не ўмеў кунежыць маладосць (В. Казлоўскі); Наперадзе ішла **якаясьці** жанчына, і мне ўвесь час хацелася дагнаць яе (І. Чыгрынаў); Некалі, вырваўшыся ў наступнасць, туды, дзе мяне няма, убачу далёкую постаць, якая блукае сярод люстэркаў і намагаецца ў адлюстраваннях **кагосьці** знайсці (А. Разанаў); Сышоў вартайнік **кудосьці** (Н. Тулупава).

- у прыслоўі **ледзьве**.

✓ **Ледзьве** адольваючы ліпкую мутнасць у свядомасці, лейтэнант зразумеў, што пагібель яму адтэрміноўваецца (В. Быкаў); Сонца ў ліпкіх абдымках туману, у аблозе аблокаў, недасяжным здаецца і нізкім, нібы першае ваша каханне, якое вы **ледзьве** прызналі ў абліччы прадажнай жанчыны... (Т. Сапач).

✎ 1. Ад цэнтра клумбы добра будзе, нібы прамен[ь]чыкі, пасеяць рознакаляровыя салаты. 2. Да таго ж, як спяваецца ў дзіцячай песен[ь]цы, «поделись улыбкою своей, и она к тебе не раз еще вернется...». 3. Адзіныя ў нашай краіне захавальніцы ўнікальнай спадчыны беларускага эратычнага фальклору — свае фрывольныя песен[ь]кі ўключаюць у неафіцыйную праграму.

2. Змякчальны мяккі знак не пішацца:

- у словах **менш, меншы, іншы** і вытворных ад іх;

✓ Лабановіч доўга хадзіў па пакоіку, намячаючы больш-**менш** сталы і пэўны лад свайго жыцця (Я. Колас); Данік зноў **паменшыўся**, божыя кароўкі пабольшалі, падхапілі яго на плечы і паляцелі (А. Масла); Даследчыкі ўпэўненыя, што **змяншэнне** долі мясных прадуктаў у штодзённым рацыёне магло б **паменшыць** смяротнасць сярод мужчын на 11 % і сярод жанчын — на 16 %.

- паміж падоўжанымі зычнымі: **жаданне, калоссе**;

✓ І люб і смуцен час прыгоды, калі душа ўсяе прыроды з тваёю злучыцца душою ў адным **суладдзі** і настроі! (Я. Колас); Буслоў на гнёздах **клекатанне** і спеў жаўроначка люблю... (К. Буйло); Перапалоханая ды жажліва ўражаная першымі няўдачнымі родамі, Алесь з патайной **боязю** чакала другіх (В. Адамчык); У маках чырвоных гарыць **прыгуменне**... (А. Бачыла).

- пасля зацвярдзелых і губных зычных: **печ, мыш, голуб, сем, Об, накіп**;

✓ Прашуршыць часам спужаная **мыш** у саломе (М. Лынькоў); **Голуб** ляцеў, і промні апошняга сонца згасалі на ім, а на перайкі клаўся сіні водсвет ночы (У. Караткевіч); **Восем** ран зажыло, я вярнуўся да строю, толькі раны адной не магу загаіць (П. Броўка); **Сем** груп лепшых пастоўцаў з Расіі, Украіны, Беларусі завіталі да брастаўчан.

• перад суфіксам -ск- у выпадках, не адзначаных у п. 1: **конскі, любанскі, казанскі, цюменскі, цянь-шанскі**;

✓ Паўстаў кірмаш **смаргонскі**, гармідар вавілонскі — ажно лясная ўся гармонія зыйшла на какафонію! (В. Адважны); Той жа інспектар вымушаны быў занатаваць у сваёй справаздачы аб працы **Верхменскага** народнага вучылішча: будынак школы вельмі цесны і няўтульны, бібліятэка скупая (М. Жыгоцкі).

• для абазначэння асіміляцыйнай (акрамя этымалагічнай) мяккасці: **абедзве, дзверы, звер, падысці, цвік**.

✓ Сакатала дробным **смахам** гаспадыня, нават жабрак калі-нікалі ўхмыляўся, паказваючы свае гнілыя зубы (К. Чорны); Клімчанка зацяў дыханне, што было **магчымасці** ўслухаўся і неўзабаве ад таго, што ўчуў, яго пранізаў жах (В. Быкаў); На пласе **знямелай** рабіны заторгаўся сонечны чуб... (М. Скобла); Дзеяслоўная рыфма, на нашу думку, ёсць у пэўнай ступені насілле над законамі мовы, для якой характэрна тэндэнцыя **пазбягаць** дзеяслова ў «моцнай» пазіцыі (І. Ралько).

✎ 1. Гэта на 45 працэнтаў менш, чым у 2007 годзе. 2. З дапамогай рухаў можна сказаць сур'ёзныя рэчы, як гэта ўдалося артыстам познанскага Тэатра танца: у адной з дзвюх прывезеных у Мінск пастановак пад назвай «Мінус 2» яны здолелі ўзняць складаную тэму Халакосту, абыграўшы яе разам з залай, прымусіўшы тым самым кожнага адчуць сябе ў якасці ахвяры. 3. Спякотным ліпенскім поўднем віціна «Святы Фадзей» адчаліла ад свержанскай прыстані. 4. Сотні ўкраінскіх патрыётаў і праваабаронцаў у савецкія часы былі прызнаныя Вязнямі Сумлення. 5. У калгасе «Светлы шлях» абедзве лазні ўвогуле разрабаваны. 6. Летам мы захапляемся непайторнай квеценню шыпыны і язміну.

§ 21. Правапіс раздзяляльнага мяккага знака

Раздзяляльны мяккі знак пішацца ў іншамовных словах пасля [дз], [л], [с], [ц] (з мяккага [т]) і непрыставачных [з], [н] перад *е, ё, і, ю, я*: **Лавуазье, манпансье, мадзьяр, парцье, медальён, каньяк**.

✓ І чаму, як ехаў праз **Сьера-Неваду**, не заплюшчыў вочы, каб не асляпіла (М. Танк); Раптам рассоўваецца цяжкая **парцьера**, і дужы Франсуа прыносіць статую Платонавай работы (Б. Мікуліч); Але на рубяжы пакуль стаялі асобныя **батальёны**, якія займалі пазіцыі паблізу вёсак (І. Чыгрынаў); Ён, Гукан, і жанчыны пілі шампанскае, Шыковіч і Яраш — **каньяк** (І. Шамякін); А былі ружанцы зор не замгленыя, як выходзілі ў дазор мы **каньёнамі** (А. Вялюгін); Усё танчэе нітка лёсу, стамілася **сіньёра** Парка... (А. Жамойцін); **Мільёны** год, **мільёны** год іду (В. Зуёнак); Таюся я, раскладваю **пасьянс** і ўся гару... (Р. Баравікова).

Як было зазначана ў п. 1 § 17, ь пішацца ў словах *Ілья, Касьян, налью* і да т. п. Напісанне ь у імёнах па бацьку залежыць ад утваральнага слова: *Васіль — Васілевіч, Васілій — Васільевіч; Генадзь — Генадзевіч, Генадзій — Генадзьевіч*. Калі імя не мае варыянта і заканчваецца на *ій*, то ь пішацца заўсёды: *Савелій — Савельевіч, Вікенцій — Вікенцьевіч, Сіланцій — Сіланцьевіч*, таксама: *Васільеўскі востраў*.

✓ Я раздумаў — не **вылью** слязамі, за мяне — хай скрыгоча зіма... (Ю. Лявонны); Ціха Юры адказвае Богу: «Знаецца **Касьян** з нячыстай сілай, сэра злоснае ў твайго **Касьяна**» (У. Караткевіч); Працягваючы тэму, я ўжо не прыгадваю бацькоў панславізму М. Данілеўскага і К. **Лявонцьева**, не кажучы ўжо пра іхніх сучасных эпігонаў Ю. Несцерава, В. Распуціна (В. Грыцкевіч); Пераклад апавядання Льва Талстога «Карней **Васільеў**» прапануе чытачам народны пісьменнік Беларусі Янка Брыль.

✎ 1. Быццам так і трэба: дзе п'юць, там і л[ь]юць. 2. «Мала хто сёння бярэ з паліцы прадукт, не пацікавіўшыся, з чаго ён зроблены. І тут — перавага беларускім вытворцам», — кажа загадчык секцыі крамы «Моладзевы» Людміла Марц[ь]янава. 3. Самыя неспрыяльныя ўмовы для развіцця людзей існуюць у афрыканскіх краінах на поўдзень ад Сахары, замыкаюць рэйтынг Руанда і С[ь]ера-Леон[э]. 4. Ё[с]язан[Сьюзэн] засталася адна пасля таго, як муж пайшоў да сакратаркі. 5. Ужо каля стойкі рэгістрацыі ў «Шарамец[ь]ева-2» гора-турыст сказаў, што ён пацярпеў двойчы: акрамя «полтинника» ў яго яшчэ знік і пашпарт.

§ 22. Праваніс апострафа

Апостраф пішацца перад *е, ё, ю, я* і націскным *і*:

• пасля прыставак (у тым ліку іншамоўных) на зычны: **пад'ёмнік, аб'яднанне, раз'ём, з'езд, ад'юнкт, кан'юнктура, ін'екцыя**;

✓ Няўжо нас не **аб'ясніць** розум ясны, і не пакінем біцца з кута ў кут? (Я. Купала); Узышоўшы на вуліцу, Гвардыян раптам завярнуў назад, пад сваю хату: ён не мог у гэтым настроі ісці да **аб'ездчыка** (М. Зарэцкі); Мароз адразу хапіў за шчокі; цяжка зрабілася плюскаць вачыма — вейкі сталі густыя, **аб'інелі**, аж відаць было (І. Пташнікаў); Князевы слугі кінуліся да шляхціца. Асташ убачыў побач з сабой **раз'ятраны** твар аднаго з іх (В. Чаропка); **З'едлівыя** словы дзяўчыны не давалі спакою (В. Гапееў); Пра намінальную прысутнасць сучаснасці ў **кан'юнктурна-**лакіровачнай драматургіі сказана, вядома, зусім слушна (Д. Бугаёў).

• пасля першай часткі на зычны (двух-, трох-, чатырох-, шмат-) у складаным слове: **чатырох'ярусны** (параўн. у складанаскарочаным слове: *цэхячэйка*);

✓ Удобра скроеным плацці, з **двух'яруснай** прычоскай-куклай, расчырванелая, яна [Маша] мела амаль эlegantны выгляд (І. Шамякін); Нібы абудзіўшыся ад сну, яна [Ганна Паўлаўна] ўбачыла перад сабою рэальнага Падаляку — самазадаволенанага, пыхлівага, з **трох'ярусным** падбародкам і чырвоным каркам (М. Чавускі).

• у сярэдзіне слоў пасля цвёрдых зычных, акрамя [дз], [з], [л], [н], [с], [ц], [ў]: *бар'ер*, *п'еса*, *выб'ю*, *інтэрв'ю*, *Арэф'еў*, *Аляб'еў*, *Сант'яга*, *Х'юстан* (але: *здараўе*, *салаўі*).

✓ *Дарога гэтая, выклятая Богам і людзьмі, густа парасла здзічэлым чартапалохам і дурнап'янам, але яшчэ не перавяліся тыя, хто верыць у д'ябла і цешыць сябе надзеяй на адраджэнне колішняга бітага сталінскага гасцінца* (М. Ткачоў); *П'ю* моц лілеямі, *п'ю* асалоду (Л. Родзевіч); *Азёрам, рэчкам-чараўніцам і той, з якое п'еш, крыніцы, будзь верны!* (П. Броўка); *Недзе сем'і зажураны ў хатах* (Л. Геніюш); *Языкаты пажар ліжа джунглі В'етнама* (І. Станкевіч); *Першую песню спяём салаўіную* (М. Танк); *Углядаецца ў далеч сэрца, і святлеюць радкі выскоў: што з напісанага — застаецца, што Радзімай крэўнай завецца, што як полымя ўзаўеца для наступнікаў, для сыноў* (С. Панізнік).

✎ 1. З просьбай не прыводзіць смяротны прысуд у выкананне звярнуліся некаторыя праваабарончыя арганізацыі, напрыклад «ХХ[']юмен Райтс Вотч», прадстаўнікі каталіцкай царквы. 2. Заяву падпісала група дэпутатаў Дзярждумы, у ліку якіх — парламентарыі Янкоўскі, Несцераў, Юшанкоў, Вараб'ёў, Рыбакоў і іншыя. 3. Хутчэй за ўсё, рубель будзе абслугоўваць шэраг суседніх краін з ліку СНД, а юань зону свайго ўплыву, краіны Ціхаакіянскага басейна, ВХ[']етнам і іншыя. 4. Але рубрыкі гэтыя не выратаўваюць становішча. Яны, здаецца, існуюць, каб яшчэ раз нагадаць пра вядомае выслоўе[ўе] пра ваўкоў, якія сытыя, і коз, што засталіся цэлымі, бо тут, як правіла, даецца нейтральны пераказ зместу, ацэнка ж зведзена да мінімуму. 5. Ад такога святла яе, ад звыш[']яркасці залатое неспакойныя мроі свае ў дрымоце пачуццяў прытоім. 6. Па вуліцах можна будзе дабрацца да шмат[']ярусных парковак ці аўтастаянак на адкрытым паветры.

4. НАПІСАННЕ СЛОЎ РАЗАМ, ПРАЗ ЗЛУЧОК І АСОБНА

§ 23. Агульныя правілы напісання слоў праз злучок

Праз злучок пішуцца ўтварэнні з двух слоў, якія:

• паўтараюцца ў той жа форме для ўзмацнення значэння: *сіні-сіні*, *хто-хто*, *ледзь-ледзь*;

✓ *Цёмнае-цёмнае* неба ляжала над палацам (У. Караткевіч); *Балоты цягнуліся далёка-далёка* між лесу і замыкаліся лесам, *ледзь чарнеючы роўнай палоскай на далёкім небасхіле* (Я. Колас); — *А я ведаю, — прыжмурылася Прэдчыха, наблізіла свой твар блізка-блізка да Антона* (В. Гапееў).

• паўтараюцца ў змененай форме: *мама-мамуся*, *зімачка-зіма*, *сама-саменька*;

✓ *Эх, лета-лецейка* любое, ты адцвітаеш, залатое!.. (Я. Колас); *Горачка-гора сэрца скавала, што ж ты, бярозанька, не ўратавала?* (П. Броўка); *Ціха-ціхутка* дрэмлюць паляны (В. Гардзеі).

• маюць блізкае або супрацьлеглае значэнне: *шум-гам*, *бацька-маці*, *хлеб-соль*, *ісці-брысці*, *больш-менш*, *сёння-заўтра*.

✓ І ў гэных **песнях-пералівах** я чуў магутнасць і разгон (П. Трус); **Згода-еднасць** — толькі маска, пад якой — **нянавісць-злосць** (Н. Гілевіч); У XIX ст. **больш-менш** усталявалася традыцыя называць Беларусь яе сучасным імем (раней яна ці паасобных земляў зваліся Крывічы, Русь, Літва і інш.) (В. Вячорка); Адну з тураўскіх вуліц, што знаходзіцца непадалёку ад Замкавай гары, **сёй-той** і сёння называе роў (А. Марціновіч); Нарэшце газоўка **сяк-так** загарэлася, і стары скрывіўся ў задаволенай усмешцы (М. Зарэцкі); **Шумяць-звіняць** асіны, у траве звярыныя сляды (З. Астапенка); І як мацнеў вецер, хвалі на рацэ **дыбіліся-шумелі**, як на моры (Т. Хадкевіч); Свет расплыўся ў вачах Паліны вясёлкай, і яна раптам **разраўлася-разрумзалася** на ўвесь калідор (Л. Рублеўская); Там баба Ніна — у яе прэтэнзій ніякіх. Абы **паеў-паспаў** (Ю. Нераток).

✎ Маладыя сем'і ўспрымаюць хрушчоўкі як **больш менш** [больш-менш] даступнае жыллё, дзе можна прытуліцца да лепшых часоў.

§ 24. Правапіс складаных назоўнікаў

1. Пішуцца разам:

• складанаскарочаныя назоўнікі і назоўнікі са злучальнай галоснай: *пед-савет*, *агітпункт*, *бульбаўборка*, *сенакасілка*;

✓ На цёмнай сівецкай вуліцы Галілея дагнаў яго прыяцель аптэкар Плакс — ён жа кіраўнік **драмгуртка** і месчачковы філосаф (М. Зарэцкі); Бо я і нашы **разведдзя-сенні**, як і іншыя размовы, мог бы лёгка запісваць (І. Навуменка); Сяла не ўгледзець з-за садоў, нібы **падлодку** ў шэрых хвалях (А. Салтук); **Літаратуразнаўцы** да сацыялагічнага, педагагічнага і псіхалагічнага вывучэння юнага чытача павінны падключыць канкрэтную эстэтычную рэальнасць — мастацкі твор, **першакрыніцу** эстэтычнага ўздзеяння (Э. Гурэвіч); Усе трэнажоры **дрэскомплексу** кінолагі для сваіх гадаванцаў рабілі самі; Такія мерапрыемствы дазваляць пчалюру зрабіць аналіз стану **пчоласям'і** і вызначыць яе жыццяздольнасць, што ў тым ліку дасць магчымасць павялічыць колькасць і палепшыць якасць мёду.

✎ 1. У нас з 15 жніўня па 15 верасня плануецца правесці велаяпрабег па ~~эка~~жэ[экака]-лідорах. 2. Супрацоўнікі Івацэвіцкай ~~дзярж~~жэ[дзяржаў]таінспекцыі затрымалі вадзіцеля, які быў на падпітку. 3. А так я асабіста люблю садавіну: бананы, вельмі паважаю салодкі вінаград «~~кіш~~жэ[кішміш]» [кішміш].

• назоўнікі з іншамоўнымі часткамі *авія-*, *агра-*, *аўдыя-*, *аўта-*, *аэра-*, *бія-*, *вела-*, *відэа-*, *гідра-*, *кіна-*, *контр-*, *макра-*, *мікра-*, *метэа-*, *стэрэа-*, *фота-*, *электра-* і інш., а таксама з іншамоўнымі прыстаўкамі *анты-*, *інфра-*, *ультра-*, *квазі-*, *псеўда-*, *пан-*: **авія**транспарт, **агра**тэхніка, **аўта**траса, **аэра**здымкі, **мі**красхема, **гідра**электрастанцыя, **макра**паказчыкі, **стэрэа**апаратура, **інфра**структура, **контра**татака (але: **контр**-адмірал); з уласнымі імёнамі ўказаныя іншамоўныя прыстаўкі пішуцца праз злучок: **анты**-Дзюрынг, **пан**-Еўропа;

✓ Фізік і лірык крычалі, даказваючы адзін аднаму сутнасць сусвету і **антысусвету** (І. Шамякін); Ён [Ідэал] разліты, раствараны ў **мікраструктуры** мастацкага вобраза (В. Каваленка); На іх [прафесараў] «рэцэнзіі» можна напісаць асобную **контррэцэнзію**, але рабіць гэтага не варта (М. Ткачоў); Рызыкаўныя гоншчыкі з Ліды выпрабоўвалі **супербаліды**... (А. Хадановіч); Марына расказвала пра дырэктара і міліцыю, якая знайшла ў лазні наркатыкі, расказвала пра **антысанітарыю**, пра частыя п'янкi, пра тое, як касіры паўторна пускаюць скарыстаныя білеты, а грошы потым дзеляць, пра перарасход вады...

✎ 1. А далей можна займацца ~~агра~~Хэ[аграэ]катурызмам і не плаціць ніякага падатку. 2. На вялікі жаль, не ўсе беларускія гурты могуць пахваліцца нават выдадзенай ~~аўдыё~~Хка[аўдыяка]сетаі, не ўсе касеты распаўсюджваюцца. 3. У маёй ~~фот~~Хка[фотака]лекцыі сёння шмат і апазнаных, і неапазнаных птушак — яшчэ трэба навесці парадак у архівах. 4. Гэта, напрыклад, сардэчна-сасудзістыя хваробы — той жа ~~атэра~~Хэ[атэрас]клероз.

• назоўнікі з першай часткай — дзеясловам загаднага ладу на -і, -ы: **прайдзісвет, вярнідуб, сарвігалава, абібок**, але: **перакаці-поле**;

✓ Праўда, гэта мог быць спрактыкаваны хітрун і **прайдзісвет**, які ціхом высачыў, што яму трэба было, і знік сабе так, што цяпер шукай яго разам з ветрам у полі (К. Чорны); Узышлі травой і **гарыцветам**, узыхлі на радасць ці жальбу? (А. Пысін); Аднак хацелася Вахмістраву мець пад рукой не якога-небудзь **перакаці-поле**, а чалавека справы (А. Марціновіч); Вось ён [час] — **перакаці-поле** (А. Дэбіш).

✎ 1. Лічылася, што калі ў гэтыя дні штосьці пазычыць ці аддаць з хаты, то дзіця «будзе цурацца роднай хаты», г. зн. будзе вандроўнікам ці «~~перакаці~~но[«перакаці-по]лем», а можа нават стаць рабаўніком. 2. Як «~~перакаці~~ноле» [перакаці-поле], лёс вандруе.

• агульныя назоўнікі з часткай паў-: **паўвёскі, паўшклянкі, паўлітра, паўаркуша, паўяблыка** (параўн. таксама: **паўтара, паўлітровы**). З уласнымі назвамі паў- пішацца праз злучок: **паў-Брэста, паў-Украіны**.

✓ Усе кнігі Ф. Скарыны надрукаваны кірыліцкімі літарамі, якія сваімі абрысамі імітуюць графіку тагачаснага беларускага **паўустаўнага** пісьма (А. Жураўскі); Умэнт кальцо з **паўметра** знішчыў — адно раз'ятрыў апетыт! (Н. Гілевіч); Пачакай, не адмаўляй на **паўслове**... (В. Аколава); Калі знялі веялку, паставілі на прыгуменні, Міканор сам паказаў Зайчысе і Алёшавай сястры, як трэба абыходзіцца з ёю, паказваў з радасцю і годнасцю — ледзь не **паў-Куранёў** глядзела на яго і на яго радасць — веялку (І. Мележ); Але якраз можа здарыцца, што Валіна замуства, падрыхтоўка да вяселля — а яго Тася планавала з шляхецкім размахам, каб шумела **паў-Гомельшчыны** ды яшчэ чвэртка Случчыны, — збліжэнне з Забаўскім ускалыхнуць Івана — вясёлы ж чалавек быў, спявак! — адцягнуць ад цяжкіх думак (І. Шамякін); Для зорных веж шугала іскрамі ў штрэках ярасць рудакопа, каб навальніцамі агністымі прайшлі машыны **паў-Еўропы** (А. Вялюгін).

✎ З ~~паў~~э[паўс]лоўца конік разумее, машына — гэтак не ўмее.

2. Пішуща праз злучок:

• назоўнікі без злучальнай галоснай, якія абазначаюць адно паняцце: *прэм'ер-міністр, генерал-лейтэнант, вагон-рэстаран, сон-трава*;

✓ Ажыўляючай крыніцай быў бы наяву, чыстай, шклістаю вадзіцай змыў бы **сон-траву** (Я. Купала); *І тут нават не трэба асаблівай дапамогі з боку **спецыялістаў-сацыёлагаў*** (М. Мушынскі); *Кактус з **пап'е-машэ**, абадраны, палінялы, стаяў на лесвічнай пляцоўцы* (Л. Рублеўская); *Як **інжынер-геолаг** вы мелі доступ да выбухоўкі — мы знайшлі мікрачасціны сярод абломкаў энергаўстаноўкі.*

✎ 1. Буйная перабудова электрастанцыі адбылася ў 1912 годзе: былі ўстаноўлены новая дынама[-]машына і дызель магутнасцю 500 конскіх сіл, частка паветраных правадоў заменена падземнымі кабелямі. 2. Паралельна з гэтым пройдуць перамавы прэм'ер[-]міністра Расіі Яўгена Прымакова з кіраўніком украінска-га Кабінета міністраў Валерыем Пуставойценкам. 3. Яны пройдзеныя ўздоўж і ўпоперак — усе гэтыя працэдурны допінг[-]кантролю. 4. Спатрэбца і новыя бізнес[-]цэнтры, каб выконваць планы, якія агучыў кіраўнік дзяржавы.

• складаныя адзінкі вымярэння: *кілават-гадзіна, тона-кіламетр, чалавека-дзень, але: працадзень*;

✓ З дапамогай такой устаноўкі мы маглі б удва разы зменшыць сцёкі і атрымліваць 800 тысяч **кілават-гадзін** электраэнергіі; Іванаў дзед вельмі руплівы. Ён робіць у калгасе: то гной возіць, то поле скародзіць і, хоць калгасныя **працадні** не вельмі багатыя, без хлеба не сядзіць (І. Навуменка).

• састаўныя назвы палітычных партый, напрамкаў і іх прыхільнікаў: *сацыял-дэмакратызм, сацыял-дэмакрат*;

✓ Ідэалогія **ліберал-дэмакратызму**, прымітыўная рыначная рыторыка, разбуральныя рыначныя рэформы не з'яўляюцца прывабнымі для народаў постсацыялістычных краін; Найбольш актыўна заявілі пра сябе расійскія **сацыял-дэмакраты**, Бунд, эсэры; У БДУ прафесара Д. Жарынава аб'явілі **нацыянал-дэмакратам**, у прафесара І. Перальмана знайшлі яўрэйскі нацыянал-дэмакратычны ўхіл і г. д.

• іншамоўныя назвы напрамкаў свету: *норд-ост, норд-вест*;

✓ Бераг **норд-остам** сустрэў нас калючым і цвёрдым, спорнаю шклянкаю віскі (М. Танк); Тады пад навальнічны рокат злы ці думаў я, што гэтак жа прад намі не толькі можа счэзнуць мяч малы, — мацерыкі, абмытыя марамі, сагрэтыя праменнем і травой, дзе вольніца **норд-остам** і пасатам, дзе спаконвек плывуць над галавой лясоў і хмараў сінякрылых шаты; дзе салаўі схмялелыя звяняць і ходзіць жыта аж да небакраю (Г. Пашкоў).

• назоўнікі з іншамоўнымі часткамі **блок-, віцэ-, вэб-, лейб-, максі-, міні-, обер-, прэс-, унтэр-, штаб-, экс-** і інш.: *блок-схема* (але: *блокпост*), *вэб-старонка, обер-лейтэнант, прэс-аташэ, унтэр-афіцэр, лейб-гвардыя, штаб-кватэра, віцэ-прэзідэнт, экс-міністр, міні-праект, міні-камп'ютар*;

✓ Перад сталом грозна, размашыста сігаў **экс-старшыня** сельсавета — даўгі, як вочап, калматы, як памяло, Пацяроб (М. Зарэцкі); Такога старшы **унтэр-**

афіцэр Мяцельскі стрываць не мог і з двума сябрукамі далучыўся да партыі эсэраў (В. Быкаў); У лазе былі пароблены хады-норы, праз якія маглі праехаць толькі **міні-садоўнікі** (А. Наварыч); Адказваючы на пытанні дэпутатаў, **віцэ-прэм’ер** развееў іх асцярогі наконт праблемаў з крэдытаваннем жыллёвага будаўніцтва.

- ✎ 1. Упоўнай цішы маладзенькая медсястра з пунсовым тварыкам акуратна змотвала бінт з галавы **мініжэ[міні-ко]піі** Сфінкса. 2. Але ёсць і характэрныя факты: з улікам стварэння аграсядзібаў некаторыя райвыканкамы цяпер плануюць рамонт і падсыпку дарог, добраўпарадкаванне тэрыторый, ліквідацыю стыхійных звалак, гаспадароў вясковых **міні гасцініц [міні-гасцініц]** папярэджаюць аб часовым адключэнні электрычнасці і г. д.

• назоўнікі з аднаслоўным прыдаткам: **горад-герой, заяц-русак;**

- ✓ **Мацюта-каваль** зрабіў спецыяльныя рыдлёўкі-каўшы і сам прывёз іх сюды (Я. Колас); Побач з ім [немчыкам] сядзіць грузны **пехацінец-канваір**, паставіўшы стрэльбу прыкладам паміж ног (М. Гарэцкі); Не, матуля дарагая, гэта **боты-скараходы** ў гэтым разе вінаваты: як памчалі, як памчалі, не замчалі чуць да хаты (А. Гарун); Дай жа **ночы-маладзіцы** адчыніць сваю бяседу (Ц. Гартны); На прайгравальніку аграмаднай радыёлы ўжо стаяла **кружэлка-«саракапятка»** (В. Мудроў); Аж войкнуў дзед, да таго моцна сціснуў яго ў абдымках **Сёмка-матрос** (М. Лынькоў); Так, гэта быў асаблівы момант, цяжка, нібыта і немагчыма было не памкнуцца да гэтай самай рысы, паколькі да яе мог першы дабежчы **маньёк-нацыст**, яго **вучоныя-фізікі** (А. Адамовіч); Жыла прыгожая Марына, дачка **Захара-рыбака** (П. Трус); **Антось-філосаф** і Мікіта за штось счাপіліся не ў жарт (Н. Гілевіч).

Калі прыдатак стаіць перад назоўнікам, два словы пішуцца асобна.

- ✓ Далей, вышэй ад вады, бярозаў больш, пракідваюцца нават сухапутныя **красуні сосны** (Я. Брыль); Ці сур’ёзна, ці то смехам размаўляю з **пустабрэхам рэхам** (С. Дзяргай); І цяпер, вяртаючыся з майстэрні, Паўліна адчувала: нарэшце-такі, нарэшце яна стала побач з **прыгажуняй маці**, у яе таксама раман (М. Вайцяшонак); Канстанціну Заслонаву, выдатнаму арганізатару партызанскай барацьбы, Герою Савецкага Саюза, яшчэ ў 1955 годзе каля вакзала ў Оршы быў устаноўлены помнік, а яшчэ пазней у тым жа скверы ўзняты на пастамент **прыгажун паравоз** серыі «П-36».

- ✎ 1. Шабіб паразважаў пра мой жываніс і набыў палатно ў падарунак для свайго старэйшага **сына-ар[хітэктара]**. 2. Мяса і рыс са спецыямі — гэта смачна, сытна, і **вялікай-каструлі** — **«качачніцы»** [каструлі-«качачніцы»] хапае вялікай сям[’і на некалькі дзён]. 3. Шапку стракатую **грыб-му[грыб му]** хамор мые ў золата іскрах. 4. Калі ж у вочы мне глядзяць **калека-лес** [калека лес], рака-калека, — мне вочы хочацца схаваць ад сораму, што чалавек я.

• састаўныя ўласныя назоўнікі: **Буда-Кашалёва, Санкт-Пецярбург, Новік-Пяюн, Жан-Жак, Жаліо-Кюры**. Параўн. таксама: **Растоў-на-Доне, Франкфурт-на-Майне, Па-дэ-Кале, Булонь-сюр-Мэр, Ахмат-шах, Асман-паша, Ізмаіл-бей, Турсун-задэ, Мак-Кінлі, Сан-Марына, Усць-Каменярск,**

але: *Леанарда да Вінчы, Шарль дэ Кастэр, Анарэ дэ Бальзак, ла Валета, ле Шапелье, ля Крэзо, Ван дэр Мейлен, Людвіг ван Бетховен.*

✓ Шляхі завялі мяне ў маленькае мястэчка **Давыд-Гарадок**, што над ракой Гарыню, на Палессі (У. Караткевіч); Нарадзіўся Кунцэвіч у 1580 годзе ва **Уладзіміры-Валынскім** (К. Тарасаў); Гэтую гісторыю пра Багушэвічавы вершы ў Кушлянах ведаюць усе. Яна вельмі ўзрушыла паэтэсу Дануту **Бічэль-Загнетава** (У. Содаль); У 1884 годзе ў сваім маёнтку каля Мінска памёр адзін з пачынальнікаў сучаснай беларускай літаратуры Вінцэнт **Дунін-Марцінкевіч** (Р. Родчанка); Яшчэ адзін ясны ранак у **Пінар-дэль-Рыа** (А. Брава); Ідучы па дарозе, Алекса думаў аб зароку невядомага яму Джафара **аль-Хульдзі** (В. Іпатава).

3. Сёння многія новыя іншамовныя складаныя назоўнікі, якія раней мелі ў тэкстах разнастайнае напісанне, кадыфікаваны СБМ. У прыватнасці, пішуцца разам *анлайн, дыджэй, масмедыя, медыяіндустрыя, медыяплэер і інш., пішуцца праз злучок анлайн-аўкцыён, анлайн-рэжым, бізнес-клас, бізнес-цэнтр, бізнес-аналітык* (але: *бізнесвумен*), *дрэс-код і інш.*

✓ **Медыягульня** па новых правілах пачнецца ўжо восьмага лютага, так што кропку ў дыскусіях ставіць пакуль што рана; — Во дае, — засмяяўся бацька. — **Бізнесвумен** расце (В. Гапееў); Галоўным вынікам праведзенай 10-й асамблеі Уладзімір Карагін, старшыня Мінскага сталічнага саюза прадпрыемстваў і працадаўцаў і адначасова адзін з арганізатараў мерапрыемства, лічыць тое, што **бізнес-структуры** атрымалі магчымасць пачуць адна адну.

§ 25. Правапіс складаных прыметнікаў

1. Пішуцца разам прыметнікі, утвораныя:

- ад назоўнікаў, якія пішуцца разам: *наваполацкі, свінагадоўчы, заатэхнічны, кінематаграфічны;*

✓ «Птушкі і гнёзды» — твор вельмі **кінематаграфічны** (А. Мальдзіс); Увядзенне ў нашу працу **літаратуразнаўчага** раздзела абумоўлена ўсведамленнем таго, што любыя, нават самыя арыгінальныя метадычныя парады не могуць забяспечыць паспяховага правядзення ўрокаў літаратуры ў кожным канкрэтным класе (Г. Ішчанка).

✎ Як сусветны фінансавы крызіс адбіўся на дзейнасці Віцебскага *дэма бу[домабу]-даўнічага камбіната?*

- ад спалучэння двух слоў, у якім адно залежыць ад другога: *сельскага-спадарчы* (сельская гаспадарка), *старажытнагрэчаскі* (Старажытная Грэцыя), *далёкаўсходні* (Далёкі Усход), *усходнеславянскі* (усходнія славяне), *іншамовны* (іншая мова), *трохгадовы* (тры гады), *чыгуналіцейны* (ліць чыгун);

✓ Многа было таксама і мараканцаў з французскіх **пайночнаафрыканскіх** дывізій (Я. Брыль); У школе нам казалі, што на тэрыторыі многіх **лацінаамерыканскіх** краін захаваліся асобныя групы індзейцаў, якія ніколі не

мелі кантакту з цывілізацыяй, жылі, як і іхнія далёкія продкі, лавілі рыбу, палявалі (А. Якімовіч); 3 залы выскачыў шустры, калматы, нібы верабей на ветры, **белагаловы** Юрась, за ім паказаўся рахманы Пятровіч (В. Карамазаў); Над лугамі, над палямі ў сонечную даль льецца гоман неўгамонны **векапомных** хваль (А. Александровіч); Заглядзіцца месяц **сівагрывы**, дол пакрые тонкім серабром (Ю. Лявонны); Значыць, каб твор дайшоў да адрасата, пісьменнік павінен арыентавацца не толькі на дыялектыку і дынаміку ўзроставага развіцця, асабліва прыкметную ў наш час, але і на тое ўстойлівае, непераходнае, **агульначалавечае**, што хавае ў сабе таямнічую загадку самога феномену дзяцінства (Э. Гурэвіч).

- ✎ 1. Акрамя **горна-лы**[гарналы]жнага комплексу, **гатэляў**, **рэстаранаў**, **крам**, **пунктаў** **пракату**, тут пабудавана канатная дарога, якая абслугоўвае самы вялікі ў Расіі перапад вышынь — з 540 да 2338 метраў. 2. Супрацоўнікі музея **старажытна-бе**[старажытнабе]ларускай культуры пры Акадэміі навук мараць вярнуць звон у сваю экспазіцыю (зараз звон знаходзіцца ў Моладаве), каб зрабіць гэту ўнікальную рэліквію даступнай для людзей. 3. Чым могуць адгукнуцца гэтыя «кветачкі» для нашых **экспартна** ары[экспартаары]ентаваных вытворцаў? 4. У 1946 годзе вядомы савецкі кінарэжысёр У. І. Пудоўкін, фільмы якога ўвайшлі ў залаты фонд сусветнага кінематографа, у гутарцы са сваім англійскім калегам П. Рота аб месцы і ролі мастака ў грамадстве звярнуў увагу на незвычайна ўзмоцненае «стыхійнае ўварванне фактаў» у **агульна-куль**[агульнакуль]турныя працэсы, у інтымны свет асобы. 5. ...У Беларусі 106 тысяч хворых на дыябет, з якіх 86,5 працэнта — **інсуліна-зая**[інсуліназал]ежныя.

• ад спалучэння прыслоўя і прыметніка пры абазначэнні аднаго паняцця: **высокапрафесійны**, **вечназьялёны**, **глыбокапаважаны**, **малагабарытны**. Калі прыслоўе і прыметнік (дзепрыметнік) маюць самастойнае значэнне, яны пішуцца асобна: **матэрыяльна адказная асоба**, **прама прапарцыянальны**, **высока ўзняты**, **добра арганізаваны**.

- ✓ На кавалачкі разрывалася Дуня, каб стварыць атмасферу весялосці і ўцягнуць у яе **малазнаёмага** тут новага настаўніка (Я. Колас); Хаця крыху пазней я ўпэўнілася, што ўсё **вышэйпералічанае** не знікла, усё паўтарылася, толькі з іншымі людзьмі і ў іншых абставінах (Л. Рублеўская); Гэта — **метадалагічна перспектывы** кірунак даследавання (М. Мушынскі); У мудрагелістым каларыце **рамантычна згушчаных** фарбаў далёкага мінулага аўтар імкнецца прасвятліць канкрэтныя, актуальныя задачы сучаснага яму грамадскасцыйнага, нацыянальна-культурнага жыцця, спасцігнуць «разгадку нашых крыўд і бед» (Ж. Шаладонава).

- ✎ 1. Гэта прагрэс, што спажывуцы пераходзяць на натуральныя вінаградныя віны, бо яны з'яўляюцца **агульна** пры[агульнапры]нятымі, гэта і стыль жыцця, і культура спажывання, і здароўе нацыі. 2. Якія высновы з усяго **вышэй** пры[вышэйпры]ведзенага робяць эксперты? 3. Апаратчыца вытворчасці бактэрыяльных прэпаратаў Леакадзія Іванаўна Яенкевіч [Лянкевіч] культывуе і разлівае такія **шырока** вя[шырокава]домыя прэпараты, як «Біяфлор», «Біфідумбактэрын» і іншыя.

2. Пішуцца праз злучок прыметнікі, утвораныя:

- ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *буда-кашалёўскі, Санкт-пецяярбургскі, віцэ-прэзідэнцкі*;

✓ Купец па натуры, ён [бацька], аднак, ніколі на сваім **давыд-гарадоцкім** базары не прадаваў бульбу, агародніну, ягады (Г. Марчук); Мяркуючы па беларускамоўных **Нью-Ёркскіх** выданнях, Нью-Ёрк становіцца адным з найважнейшых цэнтраў выдання беларускай кнігі (А. Гардзіенка).

- ад спалучэння імя і прозвішча або ад спалучэння спецыяльнай часткі і прозвішча: *рамэн-раланаўскі*;

✓ Што б ні казалі пра тое, што не княская гэта справа судзіцца з карпарацыямі са-тавай сувязі, у гісторыі з МТС бачыцца напраўду **дон-кіхотаўскі** вычын.

✎ Я сядзеў за пісьмовым сталом і ўважліва ўчытваўся ў радкі вангогаўскіх [ван-гогаўскіх] лістоў.

- ад дзвюх і больш асноў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці або якасць з дадатковым адценнем ці адценне колеру: *шахматна-шашачны, літаратурна-музычны, кісла-салодкі, светла-блакітны*;

✓ Досыць зірнуць толькі вокам на старую лінію **нямецка-расійскіх** акапаў, каб пабачыць, якога жудаснага разбурэння на сотні квадратных міль даканала чалавечая рука — яе лапата, яе гарматні пярун (Я. Купала); Зноў пачынаюцца забастоўкі прамысловых і **вяскова-гаспадарчых** рабочых (У. Ігнатоўскі); Паслядоўнікі Е. Янкоўскага свядома адмяжоўваліся ад **сацыяльна-палітычных** праблем, засяроджваючыся на апяванні ўзнёслых пачуццяў, **крызісна-песімістычных** настрояў, марнасці і бессэнсоўнасці чалавечага жыцця (Г. Тычко); У паэзіі П. Глебка быў прыхільнікам класічнага памеру, правільнай **сілаба-танічнай** рытмікі (М. Няхай); Ізноў пад вокнамі школы пачынала калыхацца майклівая **шэра-зялёная** салдацкая калона (І. Чыгрынаў); Сенажаць балацкая тоне ў **фасфарычна-зялёным** тумане (Н. Арсеннева); Мінула сем гадоў пасля таго, як Нгенечэн павёз з сабою ў **жоўта-чырвоным** шары індзейца племені мапучэ Анту (А. Якімовіч).

✎ 1. Расказвае дырэктар Беларускага навукова-даследчага геалагаразведчага інстытута, кандыдат **геалягамі**[геолага-мі]нералагічных навук Георгій Фурсікаў. 2. У ходзе пасяджэння штаба сур'ёзная размова вялася па пытаннях парушэння прыродаахоўнага заканадаўства, **санітарнаэпі**[санітарна-эпі]дэміялагічнага стану, работы землеўпарадкавальнай службы. 3. Буйныя **белару**[бела-ру]жовыя суквецці вячваюць гонкія сцябліны, прэзентуючы сябе на барджоры пешаходнай сцежкі, бы тыя кідкія прыгажуні на подыуме.

- ад спалучэння дзвюх асноў з першай часткай заходне-, паўднёва-, паўночна-, усходне-, якія абазначаюць напрамкі свету ў іх спалучэннях або ўваходзяць у склад геаграфічных назваў: *паўночна-ўсходні, паўднёва-заходні, Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка, Усходне-Еўрапейская раўніна, Усходне-Кітайскае мора*. Праз злучок пішуцца таксама ўласныя назвы з першай часткай *Цэнтральна-*: *краіны Цэнтральна-Еўрапейскай ініцыятывы*.

- ✓ Дыхнуў вецярок, густы, цёплы. «**Паўднёва-заходні**, дажджавы», — падумаў Лабановіч (Я. Колас); Гэта — гара на **паўночна-ўсходнім** ускрайку Салавецкага абтоку (Ф. Аляхновіч); Ён глядзіць на неба і вачам не верыць: невялікая хмарка напайзла на сонца і зараз жа сышла, але за ёй з **паўднёва-заходняга** краю неба напайзаюць новыя і новыя воблакі (І. Навуменка).

§ 26. Правапіс прыслоўяў

Па колькасці зафіксаваных прыкладаў першае месца ўстойліва займаюць памылкі, звязаныя з правапісам прыслоўяў, што найперш выклікана неабходнасцю ўважліва разглядаць структуру моўных адзінак і выяўляць іх семантычныя нюансы.

1. Пішучца разам прыслоўі, утвораныя далучэннем:

- прыназоўнікаў да прыслоўяў: *назаўжды, паслязаўтра*;
- ✓ І **надалей** Кастусь вельмі асцярожна чаў (М. Зарэмба); Ігната дагэтуль не бралі праз хворую нагу — як прастудзіў яшчэ **пазалетась**, цягаючы брэздзень па тонях, то і не праходзіла (І. Чыгрынаў); Хутка яна [П. Мядзёлка] адышла ад нас **назусім**... (А. Мальдзіс); Хоць каштавала гэта і **зашмат** табе — ужо на самым першым кроку... (М. Арочка); І незнаёмая прыгажосць і незнаёмы боль **назаўсёды** знішчылі нязмушанасць (Л. Рублеўская).

Параўн. таксама рознае напісанне ў сказах: **Назаўтра** прыехалі крыху пазней — да 7.30 раніцы — прыслоўе *назаўтра* ўжываецца як акалічнасць; Усяслаў і сыны пахрыстосаваліся, з'елі па яйку, астатнія пакінулі **на заўтра** (Л. Дайнека) — *заўтра* ўжываецца як субстантываваны назоўнік.

• прыназоўнікаў да кароткіх прыметнікаў і яго ўсечаных формаў: *дацямна, здалёк*;

- ✓ Размову вялі галоўным чынам падлоўчы з настаўнікам, а ўсе іншыя слухалі і толькі **зрэдку** ўстаўлялі сваё слова (Я. Колас); Нешта зашалаццела **памалу**, і — постаць вырасла ў змроку... (В. Таўлай); Ён быў суровага выгляду, каржакаваты, сівы, прапахлы махоркай, рукі чорныя, рабочыя, якія, здавалася, адмыць **дабля** было немагчыма (Н. Гальпяровіч); Араты ў поле выйшаў **давідна**, стаў на чале ён трактарнай калоны; напятаю струной пралегла баразна, каб паўтарыцца тыражом мільённым (Х. Жычка).

✎ Нешта не памятаю, каб ты мне казала, што сёння працуеш **да п[а]дана**зна.

• прыназоўнікаў у, на да лічэбнікаў і поўных прыметнікаў: *заадно, удвух, натрое, урасыпную* (але: у адкрытую, у адно, па двое); параўн. таксама з іншымі прыстаўкамі: *падчыстую, збольшага* і інш.;

- ✓ Тады, калі я ўвайшоў у бажніцу і, зачыніўшы дзверы, стаў гутарыць з небам, з неба раптоўна ўпала маланка і раскалола бажніцу **надвое** (А. Разанаў); Я не баюся таямніцы, якая звязвае **ўдвая**... (Р. Баравікова); Гэта ўнікальныя матэрыялы, сабраныя **ўручную**, «палявым» спосабам, які сёння ўжо практычна

не выкарыстоўваецца (А. Хромчанка); 3 ускладненай партытуры спектакля, створанай рэжысёрам Віктарам Клімчуком і сцэнографам Алесем Сідаравым, дзе падзеі нярэдка разгортваюцца мільгатымі, імкліва, вылучым асобныя моманты, каб хоць **збольшага** акрэсліць мастацкія і сэнсавыя контуры тэатральнага відовішча (А. Сабалеўскі); Прычыны на тое былі важныя: Манько заўзята парушаў усе сорок пяць пунктаў Правілаў пражывання, **у адкрытую** паліў анашу, а на вечарах зацягваў на звязаных прасцінах да сябе ў пакой практыкантак з мясцовай птушкафабрыкі (В. Мудроў); І Танатас, і Эрас **заадно** (Р. Барадулін); Калі б Іван быў большы і разумнейшы, дык мог бы супакоіць душу тым, што не **за адно**, дык за другое кару нясе (А. Федарэнка).

✎ 1. Якасць кармоў на **прамую** [напрамую] ўплывае на развіццё эканомікі. 2. Дом **падчыстую** [падчыстую] здаў, бы забіты цвікамі.

• прыназоўнікаў да займеннікаў: **нашто**, зусім: але: на што звярнулі ўвагу, працаваць ні за што;

✓ **Зусім** дарэмна я спрачаўся з Каханоўскім (Г. Кісялёў); **З усім** наўкол душою зліца, высока кронай зелянец, і раптам — грымнуцца, зваліцца, каб непрыкметна спарахнец (К. Кірэенка); Яна ледзь чутна прашаптала: — **Нашто** так... не трэба... (М. Зарэцкі); Ды ў абдымкі анаконды не спяшаецца ніхто: бачыць свет, якія фонды асігнованы **на што** (К. Крапіва).

✎ Я ўжо **ва ўсе** [ваўсю] ўсміхаюся і чакаю працягу...

• прыназоўнікаў да склонавых формаў назоўнікаў, якія самастойна не ўжываюцца: **уперамешку**, **напагатове**, **неўзабаве**, **неўпапад**;

✓ Быў дужа вялікі грым, маланка свістала **бесперастанку** (М. Гарэцкі); Гумар у графа быў **ушчэнт** сапсаваны (А. Мальдзіс); Зялёнымі атуліць галасамі сасна надзей дарогу **спакваля** (В. Коўтун); ...Гэты свет падуладны мне **змалку**, ды пэўныя межы ёсць у кожнага з нас, як законы прасторы і часу (Л. Сом); Ахутае **зняначку** рабінавы туман (Г. Пашкоў); Сплывала **ўпэрачкі** з неба хмара, за ёй пахмуркі — **нацянькі** (П. Бітэль).

✎ 1. Але не ўсім **да** [дас]падобы такія варыянт рашэння. 2. На святах, калі ўсе веселіліся, Ко маўчаў, **на вё** [наві]давоку чарнеючы ад гора. 3. Не выключана, што вам распавядуць і нешта ў духу жудлівых сюжэтаў з кнігі Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» — пра пана-самотніка, што займаўся чорнай магіяй і быў за **на** [запа]нібрата з Люцыпарам. 4. У вёсцы ўжо была царква, узводзілі яе, са слоў айца Уласія, у сярэдзіне мінулага стагоддзя за аселяй, **на вё** [навод]шыбе.

• прыназоўнікаў да формаў назоўнікаў і іншых часцін мовы, калі да падобнай формы назоўніка не можа быць далучана азначэнне або пастаўлена склонавае пытанне з прыназоўнікам: **наадрэз**, **накрыж**, **наволі**, **уголас** і інш.;

✓ Мяняў уцеху дзён, красу — на мэту, на многае, што браў я **напавер** (М. Арочка); Прагаласуюць, акурат падкрэсляць **напаказ**: — Бяры каханне **напракат**,

аўтамабільны ас (У. Мазго); *Вось тут жанчыны апынуліся на баку Шабунковай, але ўголас ніхто з іх не выказаўся* (В. Ткачоў).

- ✎ 1. А дванаццатай на поўдні [папаўдні] мясныя прылаўкі пусцеюць. 2. Каб прачытаць імя ў гə[ўго]лас, спатрэбіцца 10 хвілін. 3. А між іншым, да рэ[дарэ]чы будзе працытаваць адно газетнае выступленне, дзе падаецца досыць яскравая характарыстыка згаданым ужо найменням мінералкі. 4. Аднак у выпадку, калі дзеці адбіраюцца, бацькоў могуць перасяліць у жылыя памяшканні горшых спажывецкіх якасцяў, а іх кватэры — здаваць у наём [унаймы або ўнаём].

• прыназоўнікаў да склонавых формаў назоўнікаў *ранак, верх, ніз, перад, зад, бок, гара, высь, даль, век, пачатак, раз, ноч* і інш. пры адсутнасці залежных слоў: *зранку, ззаду, уверсе, спачатку, якраз, уначы, угары, але: з пачатку твора, з боку лесу;*

- ✓ Малапрыметная **спачатку** вулачка чым далей, тым болей прымала выгляда сапраўднай вуліцы (Я. Колас); Прырэчная імшарына разам з ракой крута паварочвала **ўбок, наперадзе** між кустоў засінеўся хвойны грудок, і Хведар Роўба запаволіў хаду, гатовы зусім спыніцца (В. Быкаў); Там, **унізе**, раскацісты рогат — д’яблы мелюць ваду на страшэнных каменных пароггах (Н. Гілевіч); Падняўшы галовы, стагі паглядаюць **увясь** — ці няма аблокаў? (У. Нядзведскі); Дзве сасонкі сонныя, дзве сястры, не шумелі **ўвечары** на гары (П. Трус); Лямпа не разбілася, яе зноў запалілі і павесілі, цяпер ужо **якраз** на кручок, бо яна, відаць, толькі ліпела на самым краечку (Я. Брыль).

Пры наяўнасці пасля назоўніка залежных слоў выкарыстоўваецца асобнае напісанне.

- ✓ А Улас і Кузьма пайшлі **ў бок** вёскі (К. Чорны); Цяпер сяляне пачалі разбірацца ў тым, што рабілі і што чулі ўчора **ў момант** абуджанага ў іх гневу (Я. Колас); Хадзілі дзяўчаты гаямі, хадзілі дзяўчаты лугамі, хадзілі **у даль** палявую, збіралі красу веснавую (А. Русак); Але затое летам, **на пачатку** чэрвеня, я быў узнагароджаны (А. Наварыч). Параўн.: Аўхім расказаў, як **напачатку** замардавалі працэдур, расхваліў падводны масаж, які вельмі шчыра рабіў малады барадаты мужык (Л. Левановіч).

- ✎ 1. Зрэшты, большасць іншых прафесій, так ці інакш звязаных з рознічным гандлем, сёння таксама засталіся ў бə[ўба]ку. Параўн.: А па вялікім рахунку пытанне продажу зямлі, як пераспелы плод, неўзабаве само адпадзе, бо краіна не можа стаць **у баку ад** сусветных эканамічных працэсаў — яна ўжо даўно ў іх уключылася. 2. У той час тэатр як рэз [якраз] атрымаў свой апошні дзяржаказ на гастролі. 3. Найбольшы камерцыйны поспех ~~напачатку~~ [на пачатку] вясны стылісты прагназуюць лёгкай бясформенным плашчам — яны ствараюць мяккі і ненавязлівы жаночы вобраз. 4. Як сказаў сам творца, «я магу пісаць на розныя тэмы, але галоўнае пры гэтым ісці ўглыб [ў глыб] жыцця». 5. Увогуле, прыемна працаваць зранку [з ранку] да вечара на полі, калі няма вымушаных прыпынкаў на рамонт. 6. Ля тратуара, навідавоку стаіць яна, яблыня, — з бəжу [збоку] прыпёку. 7. Не паспеў я так падумаць, як збəжу [з боку], зусім з іншага, чым я чакаў, з’явілася ліса.

• часткі *што* да назоўнікаў і *сама* да прыслоўяў: **штодзень**, **штораніцы**, **штогод**, **таксама**, **тамсама**.

✓ І толькі **штоноч** на турэмнай пасцелі жадаць, западаючы ў сон, каб мары на крыллі журботным ляцелі мінулым начам наўздагон (В. Таўлай); **Штосуботы** ў тэхнікуме наладжваліся вечары, і зала ледзь умяшчала сваіх і «чужых» студэнтаў, што збіраліся ці не з усяго Мінска, каб паслухаць маладую паэзію (А. Клышка); А я дарогай **штосілы** бегла (Я. Мальчэўская); Для кагосьці і я **таксама** ўспамін, для кагосьці і я **гэтаксама** думкі (А. Разанаў).

2. Пішуща прызвучок прыслоўі:

• з прыстаўкай *на-* і суфіксамі *-аму-, -яму-, -ому-, -му-, -цку-, -ску-, -ы-, -ае-, -ое-, -яе-*: *на-ўдарнаму, на-летняму, на-старому, на-свойму, на-брацку, на-майстэрску, на-чалавечы, на-першае*;

✓ Нічога не ўтойваюць дрэвы: як загаворыць да іх наваколле, так яны адгукнуцца: улётку — **на-летняму**, зімой — **на-зімоваму** і **на-веснавому** — вясной (А. Разанаў); І ўсё ж ёсць нейкая заканамернасць у тым, што кожнае паэтычнае пакаленне вырашае гэтую адвечную праблему **на-свойму**, на сваім вопыце (Т. Чабан); Я вучыў вас за волю стаяць, вы ж няволі цалавалі **на-рабску**, як жабу, руку (В. Шніп); Фагот **на-італьянску** літаральна азначае «звязка».

✎ 1. У іншых умовах, бадай, быў бы проста ідэальным старшынёй Дзяржаўнага камітэта па друку і здолеў бы ~~на~~ на[на-на]лежнаму наладзіць выдавецкую справу, сарыентаваць яе на патрэбы нацыянальнага духоўнага Адраджэння. 2. Але прыйшлі тыя, хто ~~на~~ ~~на~~ на-са[на-са]праўднаму зацікаўлены творчай атмасферай Вілейшчыны. 3. ~~Нава~~ [Па-ва]жнецку выставіў на траву дзве пляшкі «крамніцы» Асьвяціцкі... 4. ~~На~~ ~~дру~~ [Па-дру]гое, а чаму, уласна кажучы, мы павінны напрошвацца ў гандлёвыя партнёры?

• утвораныя паўтарэннем аднаго слова з далучэннем прыстаўкі да другой часткі: *як-ніяк, дзе-нідзе, калі-нікалі, сам-насам, воляй-няволяй, раз-пораз, крыж-накрыж, мала-памалу*;

✓ Жывёліна стаяла ў такой хмызнячай гушчыні, што толькі рыжая масць яе **дзе-нідзе** прасвечвалася праз крушыннік (К. Чорны); Доўга мы спалі, — кончыўся сон, **мала-памалу** будзіць нас звон (М. Машара); І мы ні разу ні з чым яшчэ не былі **сам-насам** (А. Разанаў); Жанчына перабірала паперы, **раз-пораз** падымала якую і доўга ўглядалася ў яе, трымаючы пад настольнай лямпай (У. Сцяпан); «**Перш-наперш** працай даражы», — я чую словы збоку (Я. Каршукоў).

✎ 1. Спальны пакой паэта. Тут ён заставаўся ~~сам~~ ~~на~~ ~~сам~~ [сам-насам] са сваім болем і ўспамінамі. 2. Паэтка была з вершамі ~~сам~~ ~~на~~ ~~сам~~ [сам-насам] і нікога не дапускала ў свой патаемны свет. 3. Восень заўсёды пакідае чалавека ~~сам~~ ~~на~~ ~~сам~~ [сам-насам] са сваімі думкамі, разважаньнямі.

• тэхнічны тэрмін *на-гара* і запазычанні кшталту *дэ-юрэ, дэ-факта* і інш.

✓ З жывымі прасцей. Іншая справа — мёртвыя. **Дэ-юрэ** — іх апраўдалі даўно. **Дэ-факта** — магільны свае вечнамёрзлыя яны не пакінулі ўсё адно (А. Вярцінскі).

3. Пішуцца асобна канструкцыі, якія ў сказе з'яўляюцца акалічнасцямі і адказваюць на пытанні прыслоўяў: *дзень у дзень, дзень пры дні, час ад часу, на памяць, у пару, за мяжу, у абмен, у адзіночку, без аглядакі, без разбору, без дай прычыны, з ходу, з разбегу, з размаху, на ляту, на віду, на бягу, на дзіва, на жаль, на вока, як след, усё роўна і інш.* Параўн., напрыклад, злітнае напісанне прыслоўя наліха: *Аднаўзае ўбок нехта з партызан нашай групы. Наліха яму рызыкаваць!* (І. Шамякін).

✓ **Зразгону** я скочыў у рэчку, даў нырца і сядзеў у вадзе, пакуль хапіла духу (В. Хомчанка); Не засынаецца ніяк, не спяць і ў небе аблачыны, палае зорка, як маяк, і горна мне **без дай прычыны** (Я. Пфляўмбаўм); Чакаеш вечара ад рання, хапаш плашчык **на бягу**, каб не спазніцца на спатканне, і недзе мокнеш на рагу (С. Грахоўскі); Мала таго, што прыгожая і разумная, але гэта была **на дзіва** для нас з жонкаю працавітая дзяўчына (У. Дубоўка); Дзянісаў не пакінуў яе [Нінку] ў спакоі, завітваў. Найчасцей тады, калі быў **на падпітку** (Г. Далідовіч); Вера Васільеўна дрэнна бачыла нават у сваіх акулерах з тоўстым шклом, таму здавалася разгубленаю і бездапаможнаю, як вінаватаю **ўсё роўна** (А. Жук); Наш малады сучаснік, той, хто сёння працуе на фабрыцы, заводзе, той, хто робіць хлеб, вельмі рэдка можа сустрэцца пакуль што, **на жаль**, з яркімі вобразамі сваіх равеснікаў на старонках нашых твораў (П. Дзюбайла); Да драбніцы ўсё ўзважана, абмяркована **як след** (А. Астрэйка).

✎ 1. У Скасырскіх, ~~на дзіва~~ [на дзіва], — светла, доўгія цені, гайдаючыся, раз-пораз мільгаюць у акне. 2. ...Ведаю ж, што мяне абавязкова выклічуць. Села і проста ўсё слова ў слова вывучыла ~~на памяць~~ [на памяць]. 3. Нават цяпер, калі сітуацыя з фінансавым крахам праясніла становішча на Усходзе, Захад ~~усё роўна~~ [усё роўна] шукае спосабы і шляхі, каб уратаваць Расію. 4. Паводле некаторых ацэнак, у гэтай краіне маюць заробкі каля 180 тысяч нашых грамадзян, і рух працоўных мігрантаў на радзіму ~~насутнасці~~ [на сутнасці] пачаўся. 5. Стральбы, безумоўна, няма, аднак бакі знаходзяцца, ~~нахсутнасці~~ [на сутнасці], у стане перманентнай барацьбы... 6. Дый, ~~нахшычраеці~~ [на шчырасці], і не жадаю ведаць... 7. ~~У рэшце рэшт~~ [У рэшце рэшт], пафарбуюць лаўкі — каб нікому крыўдна не было. 8. ~~Урэшце рэшт~~ [У рэшце рэшт] менавіта каркас выконвае ўсе асноўныя функцыі па трываласці пры транспарціроўцы і эксплуатацыі мэблі.

§ 27. Правапіс прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц, выклічнікаў

1. Пішуцца разам складаныя прыназоўнікі і вытворныя злучнікі: *замест, наконт, накіталт, падчас, нібыта, адтаго, прытым, прычым, паколькі; займеннікі і прыслоўі з постфіксамі -сь, -сьці: хтось, якісьці, кудысьці.*

Трэба адрозніваць злітнае напісанне вытворных злучнікаў і спалучэнні прыназоўнікаў з займеннікамі, якія пішуцца асобна, напр.: *Затое тыя, што рыхтаваліся абараняць вазы, і сам Раман былі цяпер амаль у нашых руках* (У. Караткевіч); *Пачалі ляць няўдалага немца за тое, што той не здолеў выпрасіць у будзянскіх баб хоць бы з пуд бульбы* (І. Чыгрынаў).

✎ 1. *Пры чым* [Прычым] дзверы мы хочам замовіць таму самаму майстру, які зробіў нам партал у гасцёўню, каб яны не адрозніваліся па колеры і стылі ад таго, што ёсць. 2. Не ведаю, як на *жэнт* [наконт] важкасці, але ў такой сітуацыі, як у нас, нельга мяняць не тое што імідж...

2. Праз злучок пішуцца:

- складаныя прыназоўнікі: *з-за, з-пад, па-за, па-над*;

✓ Гэй, ляці, саколе, далей **па-над** буйнай Беларусы! (Я. Купала); Жанчына **з-за** стала таксама пайшла, і абодва крэслы пустуюць (В. Быкаў); Сыплюць думкі, сыплюць моі іскрамі **з-пад** крэсіва (С. Крывец); Аднак замест таго каб пайсці працаваць, Шыковіч адышоў ад парэнчаў і паваліўся ў шэзлонг, з асалодай пацягнуўся, выставіўшы **з-пад** піжамных штаноў валасатыя ногі (І. Шамякін); Хіба не бачыце: я — **па-за** вамі (Н. Гілевіч).

- прыстаўка *абы-*, постфіксы *-небудзь, -колечы* (*-кольвечы, -кольвек*), часціца *-то*: *абы-як, што-небудзь, хто-колечы, ён-то, сказаў-то сказаў*; але: *калі ж небудзь, абы з кім, абыякавы*;

✓ Ніколі, мой народзе, ты не схіляў галавы перад тым, хто **калі-небудзь** імкнуўся занявоіць цябе (Я. Купала); Часта тады і не заходзілі Кузьма з Уласам у вёску, а начавалі і днявалі нават часам каля рэчкі **дзе-небудзь** у кустах (К. Чорны); Але хіба можа **хто-небудзь** папікнуць наш народ у тым, што ён жорсткі, што ён крыважэрны? (У. Караткевіч); Сядзе за стол, а вакол і мама, і тата, і бабуля — упрощаюць, угаворваюць, казкамі забавляюць, абы хлопчык **што-небудзь** з'еў (М. Гіль); На невялікай прагаліне між кустоў збоч дарогі стаяла, **абы-як** загнаных, некалькі крытых брызентам машын (В. Быкаў); Яшчэ на другім курсе, праявіўшы не **абы-якую** прынцыповасць, ён, камсамольскі актывіст Галабурда, прапанаваў на студсавеце выселіць Манько з інтэрната (В. Мудроў).

✎ 1. Зразумела, што такую тэхніку *абы каму* [абы-каму] не даручыш. 2. Што яшчэ рабіць, каб гэтага не здарылася? Ну, зразумела ж, слабыны не даваць, не пускаць зяця аднаго ды *абы куды* [абы-куды]. 3. Што датычыцца шкарпэтак, то іх, відаць (мы разам вырашылі), альбо выпусцілі з нейкім бракам, альбо захоўвалі *абы як* [абы-як] — не ўяўляючы, колькі дроў магло б наламацца з-за такой дробязі, *калі б...*

- часціца *такі* пасля дзеясловаў (*зробіў-такі*), займеннікаў і прыслоўяў (*усё-такі, зноў-такі, даволі-такі, так-такі*); у іншых выпадках гэтая часціца пішацца асобна (*усё ж такі, ён такі адказаў*);

✓ Ах, якая ты жорсткая **ўсё-такі**, мудрасць людская! (Н. Гілевіч); Згадаўся замоўлены артыкул, які ўжо **даўся-такі** мне ў знакі (С. Астраўцоў); Як-ніяк, гэта **ўсё ж такі** было цікава для палешукоў (Я. Колас); **І такі знайшоў** Хведар Іванавіч жаданую хату; Была яшчэ і трэцяя версія, звязаная з сапсаванасцю механізма падачы газу, аднак яна адразу знікла, бо агонь на святы **такі ўключаюць**, значыць — тэхнічны бок тут ні пры чым.

✎ 1. *Усё такі* [Усё-такі] я шчаслівая, нават тым, што на маё дзяцінства і на дзяцінства майго сына не выпалі такія страшныя выпрабаванні, што дасталіся

маёй бабулі і яе дзецям. 2. Аднак у літаратурныя творы пра далёка не будзённае жыццё чыгункі трапіла, ~~бадай што~~ [бадай што], адна старадаўняя Орша, да якой «увечары і ўранку цягнікі імчаць па ўсіх напрамках».

• складаныя выклічнікі, падзыўныя і гукапераймальныя словы: *о-го-го, вой-вой-вой, о-ё-ёй, а-я-яй, дзю-дзю-дзю, ха-ха-ха, ку-ку, дзын-дзын* і інш.

✓ *Лепей на касцёр! А поўзаць не бу-у-ду! А-а-а!!!* (А. Макаёнак); — *Ха-ха-ха!* — неслася ўздоўж Вуліцы (М. Захаранка); — *Вуць-вуць! Гуль-гуль!* Спускайся сюды, галубок (В. Гардзей); Буланы конік, матаючы ў такт хады галавою, весела шлёпае капытамі па мокрым пяску. *Шлёп-шлёп, шлёп-шлёп...* (Б. Стральцоў).

3. Асобна пішуцца састаўныя прыназоўнікі і злучнікі: *згодна з, з мэтай, на працягу, на чале, нягледзячы на, у адпаведнасці з, у адрозненне ад, у параўнанні з, дарма што, таму што* і інш. Не дапускаецца змяняць формы складнікаў у састаўных прыназоўніках, напрыклад, замест *у адрозненне ад* — *у адрозненні ад*, замест *у параўнанні з* — *на параўнанню з* і інш.

✓ Я, Канрад Цхакен, павінен быў не марудзячы пакінуць Быхаў і **на чале** сваіх трох соцень швейцарцаў спяшацца ў замак Кізгайлы (У. Караткевіч); Цяжка было **на працягу** доўгіх трывыхных гадоў насіць у сабе заціснуты боль (М. Арочка); Але дрэвы, **у адрозненне ад** людзей, нечага саромеліся і хавалі ад нас, дзяцей, сумныя падрабязнасці чарговага пахавання (Л. Рублеўская).

✎ 1. Пажарнікі тушылі агонь ~~напрацягу~~ [на працягу] дзвюх гадзін, аднак дахоўку плошчай у дзве тысячы квадратных метраў выратаваць не ўдалося — яна поўнасцю згарэла. 2. Каб іх [артыстаў] супакоіць[,] міністр асабіста прыйшоў у тэатр, абяцаў паставіць ~~начале~~ [на чале] аб'яднанага тэатра кіраўніка, які будзе добрым гаспадарнікам. 3. У адрозненні[е] ад Светы, у якой была вялікая сям'я, Марына не мела ні дзяцей, ні мужа.

§ 28. Правапіс не- (ня-)

1. Прыстаўка не- (ня-) пішацца разам:

• калі без не- (ня-) слова не ўжываецца: **немаўля, незабыўны, ненавідзец, нявер'е**;

✓ **Неўзабаве**, аднак, немец спрытна абматаў галаву рудаватым папярковым бінтам, туга спавіў павязкаю і сабраў у сумку сваё начынне (В. Быкаў); **І нездарма** спакойная суровасць праз творчы лоб праклала раўчукі (М. Багун); Палонных беларусаў, што радаваліся ўз'яднанню родных мясцін з краінай, якую яны лічылі Радзімай, частка палякаў або **ненавідзела**, або не магла зразумець і па-чужому маўчала (Я. Брыль); Кірыла, стомлены абедам, драмаў у шэзлонгу, праз сон кідаючы асобныя словы ў размову жанчын і Яраша, часам **неўпапад** (І. Шамякін); Пятрушу палюбілі. Хіба што жонка лётчыка, прыгожая, нетаропкая ў рухах, пастаянна засяроджаная, трохі яго **недалюблівала** (Г. Марчук).

✎ Письменнікаў ~~не здарма~~ [нездарма] называлі «інжынерамі чалавечых душ».

• з назоўнікамі са значэннем супрацьпастаўлення: *неметал, нефілолаг*; з прыметнікамі і прыметнікавымі прыслоўямі на *-а (-о)* са значэннем новага, супрацьлеглага паняцця: *невядомы, невялікі, неспакойны, няблізка, няйначай*; залежныя словы не ўплываюць на злітнае напісанне *не-* (*ня-*) з прыметнікамі: *невясёлы праз гэта настрой, непрыгожы ад гора твар*;

✓ *Дрэвы глуха шумелі і злівалі свой шум у адну доўгую, невядомую людзям песню* (Я. Колас); *Але ў гэтым белым свеце ёсць цікавае, непрыкметнае на першы погляд жыццё* (Э. Самуілэнак); *Ужо світаць пачало, як чалавек прыпыніўся каля густой няроўнай агароджы* (К. Чорны); *У галаве хаўтурны звон, нярадасны* (М. Танк); *Галоўнае ж — тут, у агульным лагера, не было той муштры, што зверствам сваім выганяла з цябе і так небагатую сілу* (Я. Брыль); *Вадзілі нас на паляну ў лесе, дзе адбываліся нелегальныя мітынгі* (У. Калеснік); *Да Карпінчыкаў пайшла пешшу, балазе жылі недалёка* (Р. Баравікова); *Паветра здаецца гаркавым, а шкло непразрыстым...* (Л. Рублеўская).

✎ 1. На той момант я, на жаль, не дастаткова [недастаткова] ведаў свае правы ў такой юрыдычнай сітуацыі. 2. Купала не мая [нямала] папахадзіў старасвецкімі шляхамі Беларусі. 3. З'явілася ўжо не мая [нямала] каментарыяў з нагоды адстаўкі прэм'ера Расіі Сцяпашына.

• у дзеяслоўнай прыстаўцы *неда-*, якая абазначае неадпаведнасць патрэбнай норме: *недаацаніць, недавыканаць, недаліць*, але: *не дасягнуць мэты, не дачакацца сябра, не дагледзець фільм*;

✓ *Раман даліў да краёў жоўценькай у чарку, якую я недапіў, на мяне населі з усіх бакоў, і я яшчэ палкануў разы са два* (В. Дайліда); *А чаго галава недаварыць, дык сэрца падкажа* (Б. Стральцоў); *Вір цел людскіх і песень недапетых і тупат здзічэлага каня...* (Ю. Гаўрук); *Ад чорнай вопраткі начы застаўся колер сіні, хіба што ў полі крумкачы яе неданасілі* (К. Жук); *Антон ішоў на Чацвёртае поле самым кароткім шляхам: праз недабудаваны Дом культуры* (Ю. Нераток).

✎ *Надзвычай неспрыяльны сёлетні год яшчэ не завяршыўся, а калектыў калгаса «Парыжская камуна» Міёрскага раёна па розных прычынах не далічыўся [недалічыўся] 44 сваіх работнікаў.*

• з дзеепрыметнікамі, пры якіх адсутнічаюць паясняльныя словы: *небаранаванае поле, нявыкананае заданне*; паясняльныя словы *вельмі, надта, выключна, абсалютна, незвычайна* не ўплываюць на злітнае напісанне *не-* (*ня-*): *зусім небаранаванае поле, абсалютна нявыкананае заданне*;

✓ *Ды пайшлі, панесліся нечаканыя загады, пагрозы* (Ф. Янкоўскі); *Маленькая ростам, худзенькая, танюткая, як галінка, з амаль неразвітымі клубамі і дзіцячымі, убогімі грудзямі, з блакітнымі жылкамі на шыі і руках, у якіх зусім, здавалася, не было крыві,— яна была слабай, як сцяблінка палыну на мяжы* (У. Караткевіч); *Нешта новае, зусім незнаёмае пасялілася ў душы* (Н. Гальпяровіч).

• з займеннікамі, калі на *не* падае націск: *нехта, нешта, нейкі* (таксама *некаторы*), і з падобнымі прыслоўямі: *неяк, некалі, недзе*.

- ✓ Уладзімір Андрэевіч раззлаваўся, ён адыходзіць убок і **нешта** шукае ў кішэнях (А. Макаёнак); **Некаторыя** адразу адмовіліся, іншыя абяцалі падумаць (г. зн. параіцца з кімсь) (В. Быкаў); Мабыць, я расказваў ужо, што многіх нашых пісьменнікаў пастралілі. І Зарэцкага, і Галавача, і Каваля — **недзе** пад сотню чалавек знішчана (Я. Скрыган); Жаваранка асунуўся **неяк** у шчоках — перш гэтага не было, — зрабіўся суровы і зацятый (І. Пташнікаў); **Некуды** ж трэба іх [вершы] аддаць, каб надрукавалі (В. Ткачоў).

2. Часціца не пішацца асобна:

- з дзеясловамі: *не пагадзіцца, не кахаць*;
- ✓ **Не дзівіся**, панок, як жыву, — мне ніхто **не памог** будаваць (Ф. Багушэвіч); Болю ў грудзях Андрэй цяпер **не адчуваў** (І. Чыгрынаў); Можа, **не хочаце** песнямі, струнамі рваць і старыя, і свежыя раны? (М. Танк); Ты **не сумуй і не старэй**, у гвалт кабет **не лезь** (П. Панчанка); але хіба **не ведае** ноч / што прымус **не дае** дабра? (Э. Мазько).

Дзеясловы *стаць і ставаць* у значэнні «не хапаць, бракаваць» з *не* пішацца асобна паводле агульнага правіла.

- ✓ Многім **не ставала** купалаўскай прастаты і задушэўнасці, часта пераважаў агульны погляд да падзеі (У. Гніпамёдаў); Пярэчыць Аксана сіл ужо **не ставала** (М. Станкевіч); Толькі сястры мне яшчэ **не ставала** (П. Васючэнка); А пусціць — **не ставала** сіл (М. Віч); Чаго нам, сябры, яшчэ **не стае**? (А. Пысін); Зіна ўжо не раз збіралася заняцца пошукам сваіх каранёў, ды ўсё **не стае** часу (У. Дамашэвіч).
- ✎ 1. За гэтыя грошы сёння *не набудзеш* [не набудзеш] нічога. 2. Але ж новапрызначаны следчы Гінько пакуль што з падазроным *не сустракаўся* [не сустракаўся].

- з дзеепрыслоўямі: *не кажучы, не зрабіўшы*;

- ✓ Коля Сушчэвіч, больш **не хаваючыся і не крадучыся**, пайшоў па шашы і праз кіламетраў дзесяць убачыў у зарасніках прыдарожнай шыпшыны чалавека ў ботах і без шапкі (К. Чорны); **Не баючыся**, што параніцца, свой шлях без посаха знаходзіць (М. Шабовіч); Пакуль немец, нічога **не падазраючы** нават, узнімаў драўлянымі стукалам на дарозе пыл, паміж намі было вырашана наскочыць на яго ззаду і выхапіць торбу (І. Чыгрынаў); Ваўчок паціснуў плячыма, нібы **не верачы** таму, што гаварыў падхаронжы, нехаця падняў свой куфэрак і пайшоў да брамы (В. Адамчык).

З дзеепрыслоўем *гледзячы* часціца *не* пішацца асобна, а ў складзе састаўнога прыназоўніка *нягледзячы на* — разам.

- ✓ **Не гледзячы** на бакі, пайшоў у кабінет суддзі і шчыльна зачыніў за сабою дзверы (Л. Арабей); На вострыя пяра бяруць паэты і тых «пераўтваральнікаў прыроды», якія, урываючыся ў яе з усёй магутнасцю сучаснай тэхнікі, **не гледзячы** ні вока ні бока, губяць па сутнасці сваю ўласную зямлю (К. Цвірка); І вось, **нягледзячы на** цьмянае сваё паходжанне, гэтае слова заваявала ўсю літаратуру (Я. Скрыган); **Нягледзячы на** адсутнасць у месце верша непасрэдных перазоваў з творчасцю Дантэ, ён цікавы як унёсак у развіццё і замацаванне гэтага віду верша на беларускай глебе (І. Чарота).

✎ 1. У інтэрв'ю «Рэйтэр» Бузек заявіў, што «Саюз волі» выступае за радыкальныя эканамічныя рэформы, *незважваючы* [не зважаючы] пры гэтым на сацыяльную абарону насельніцтва. 2. *Не глядзячы* [Нягледзячы] на юны ўзрост, дзевяцікласнікі ўжо здзяйсняюць свой жыццёвы выбар.

• са словамі іншых часцін мовы, калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не ішчасце, а гора; не агідны, а вельмі прывабны;*

✓ Калі вы скажаце, што гэта **не праўда, а** байка, дык я запытаюся: а дзе тая мяжа, што аддзяляе праўду ад выдумкі? (Я. Колас); Жадалася зусім іншага — **не пасцельнай** блізкасці, **а** «чыстага» кахання, таго, што бачыла ў кіно альбо пра якое чытала ў кнігах, дзе рэч была пра «высокія пачуцці» (Г. Далідовіч); Пень — **не кволлая, а** спелая, **не папярэдняя, а** наступная ступень існавання дрэва (А. Разанаў); Навечна будзь благаславёны, запрацаваны ў поце хлеб, **не квашаны і не салёны**, для важных спечаны патрэб (П. Глебка).

• з поўнымі дзеепрыметнікамі пры наяўнасці паясняльных слоў: *не баранаванае сёлета поле, не выкананы па ўсіх пунктах план;*

✓ Нефарбаваная, **даўно не мытая** падлога была ўся ў плямах і насіла на сабе сляды рознага бруду (Я. Колас); І тады, у звязку з усім перадуманым, з'явілася ў яго новая, **ім** самім **не зразумелая** думка, нават не думка, а пачуццё (К. Чорны); Хай вам будзе маім прывітаннем **не захмараны смуткам** радок (В. Хаўратовіч); Так перада мной паўставалі яшчэ **ніколі не бачаныя** Казбек, Эльбрус, Эверэст... (І. Грамовіч); І не адны вочы, не абыякавыя, **не ачарсцвелыя** ў жыццёвых пакутах **да характва**, глядзелі здзіўлена, зачаравана: «Глядзі ты!..» (І. Мележ); Была вясна, было пуставата на градах, **яшчэ** ні разу **не полатых**, падзеленых роўнымі, **яшчэ не вытаптанымі** барознамі (М. Стральцоў).

✎ 1. Такім чынам удалося разабрацца з шэрагам *нявырашаных* [не вырашаных] дагэтуль пытанняў. 2. Тым не менш *напярэдадні* візіту ў мястэчку назіраўся *ніколі нябачаны* [не бачаны] ажыятаж. 3. *Напярэдадні* матча ўлады прынялі *нябачаныя* [не бачаныя] дагэтуль меры асцярогі.

• з дзеепрыметнікамі ў кароткай форме: *да сустрэчы мы не падрыхтаваны, хата не ўпрыгожана;*

✓ Балазе зараз [цяпер] у гарадскіх кватэрах працуе ацяпленне, калі яно **не адключана**, працэс можа некалькі [крыху] зацягвацца па часе; У СВК імя Янкі Купалы зазябіць да першых маразоў трэба ажно 1275 га, а на сёння **не заарана** ўвогуле нічога.

• з прыметнікамі, прыслоўямі, калі ў якасці паясняльнага слова выступае займеннік або займеннікавае прыслоўе, якія пачынаюцца з *ні*: *ніхто не галодны, ні на што не здольны;*

✓ Нічым **не адметная** вуліца з рудым пылам ды каровячымі бебахамі, нязменныя агароды з гурочнікам ды кіяхамі, нязменныя загуменні з трухою леташняй саломы... (І. Мележ); Чакай, вартуй, калі больш ні на што **не здатны!**

• з прыметнікамі і прыслоўямі ў форме вышэйшай ступені параўнання: *не лепшы паказчык, не горш за іншых;*

✓ О, так! У кожным прадаўжала свой род — **не горшы** між другіх (Н. Гілевіч); Адметнасцю былі хіба дзве карціны Альберціка, падараваныя землякам, — зразумела, **не лепшыя** ягоныя карціны, але талент не можа стварыць зусім банальную рэч (Л. Рублеўская).

✎ 1. У ААТ «Мастоўдрэў» перажываюць **нялепшыя** [не лепшыя] часы, але не апускаюць рукі. 2. То суддзя з зайздроснай цікавасцю выслухае адзін бок, то з **няменшай** [не меншай] памклівасцю, клопатам аб справядлівасці высветліць удзел другога боку ў забытых падзеях.

• з прыметнікамі і прыслоўямі з паясняльным словам, якое мае ацэначнае значэнне якасці: зусім **не чырвоны колер**, далёка **не лепшы вынік**;

✓ Уяго [Гансунь Яна] было **старападобнае** — **зусім не старое** — аблічча, жоўтае, як лімон, і змаршчакаватае, як печаныя яблыкі, тонкія, у некалькі валаскоў, і доўгія звільныя вусы (У. Караткевіч); У дзень пахавання паэта зранку пайшоў ужо **далёка не першы** снег, а к сярэдзіне дня стала сонечна-сонечна і прыціснуў даволі моцны мароз (А. Марціновіч); Аўтар тлумачыць, што **зусім не выпадкава** назваў гэты раздзел узвышанымі паэтычнымі радкамі народнага песняра Беларусі.

• з нязменнымі словамі-выказнікамі **не трэба**, **не варта**, **не супраць**; таксама **не раз**;

✓ Дай душу мне тваю — больш **не трэба**, творчы дух ты народу аддай, і так жыйма абое для неба, і сваім ты мяне называй (К. Сваяк); І каля вас, у добры час, пад засень гоману і веця, пасядуць так, як мы **не раз**, шчаслівыя пасядуць дзеці (У. Дубоўка); — **Не супраць**, але ж каб столькі, — не вытрымаў усё ж Шахрай, — хоць раскулачвай (В. Казько).

• са словамі, якія пішуцца праз злучок: **не па-людску**, **не светла-жоўты ліст**.

✓ Галіна люта, **не па-чалавечаму** ненавідзела Гаецкую (І. Шамякін); У вагоне было задушна, і, мабыць, з тае прычыны сон вярнуў яго ў той далёкі, **не па-восеньску** гарачы дзень, панурыў у сквар і задуху, ад якой шарэла ў вачах і свет губляў свае калёры (В. Мудроў).

5. ВЯЛІКАЯ І МАЛАЯ ЛІТАРЫ

§ 29. Правапіс вялікай і малой літар

1. З вялікай літары пішуцца прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, псеўданімы, мянушкі людзей, клічкі жывёл, назвы казачных істот, багоў, герояў літаратурных твораў, аднаслоўныя геаграфічныя і астранамічныя назвы: **Васіль Мікалаевіч Тананушка**, **Максім Танк**, **Мурка**, **Дзед Мароз**, **Баба Яга**, **Папялушка**, **Пегас**, **Буцэфал**, **Атлант**, **рака Сож**, **горад Мазыр**, **Месяц**, **Венера**. Агульныя назвы,

якія супадаюць з адпаведнымі ўласнымі, пішуцца з малой літары: *зямля, месяц, сонца* і інш., а таксама *дзед-мароз* (ёлачнае ўпрыгожанне), *баба-яга* (агідная старая), *буцэфал* (стары конь), *атлант* (апора-статуя ў выглядзе мужчынскай постаці).

✓ *Гарады — Мінск, Віцебск, Вільня, Магілёў, Гародня і Смаленск* з сцяной цаглянай разляглі выгодне (Я. Купала); *Сярод іх* [энтузіястаў] у першую чаргу трэба назваць свяшчэнніка з пасялення *Ытык-Кель Дзмітрыяна Дзмітрыянавіча Папова* (В. Грыцкевіч); *Князь Вітаўт*, ідучы пад *Грунвальд*, учыніў тут вялізнае паляванне (У. Караткевіч); *Недзе ў глухім матачніку мы пешкі прабраліся да волатнага дуба Ягайлы і натрапілі на вялізны, у два чалавечыя росты, яловы выварацень* (У. Калеснік); *Удумлівы Шапэн, Рахманінаў чуллівы, Бетховен, Вагнер, Бах, Чайкоўскі, Барадзін* — сязгаў шматструнны зык да сонечных гадзін (А. Салавей); *Свеціць Жытнёвая Баба на руні, свеціць мне Зюзя і добры Вялес!* (М. Шэлехаў); *Стану на гары Высокай, нізка-нізка пакланюся* (Я. Пушча); *А гэта ж цуд — хоць нас ужо цудамі цяжка здзівіць — зблізку ўбачыць не толькі адваротны бок Месяца, але і планету Зямля* — напрыклад, як узыходзіць сонца ў далёкай краіне (А. Адамовіч); *Я павінна была прамаршыраваць да Дзеда Мароза, «адрапартаваць» яму пра наша «прышэсце» і зрабіць круг гонару вакол ёлкі* (Л. Рублеўская).

✎ 1. Вялікая колькасць людзей трапіла ў *Х*[Н]ямеччыну ў палон. 2. Гісторыя сучаснай вакцынапрафілактыкі пачалася 14 мая 1796 года, калі англійскі ўрач Э. Джэнер прышчапіў супраць натуральнай восны першага жыхара *Х*[з]ямлі. 3. Клімат тут суровы — да 70 градусаў спякоты на *Х*[с]онцы.

2. З малой літары пішуцца часткі *ван, да, дзі, дзю, дон* (донна), *дэ, дэр, ла, ле, фон, эль* і інш. у іншамоўных асабовых назвах: *Людвіг ван Бетховен, Леанарда да Вінчы, Лопэ дэ Вега, Тэўн Адрыянус ван Дэйк*. Аднак у некаторых выпадках і гэтыя часткі пішуцца з вялікай літары па традыцыі або ў назвах літаратурных герояў: *Дэ Лонг, Ван Гог, Эль Грэка, Дон Кіхот, Дон Хуан*.

✓ З разбітаю лютняй ідзе паэт Сірано *дэ* Бержэрак (Ю. Таўбін); Заўважым, што раўнанні, падобныя на (8.2), (8.3), упершыню былі атрыманыя Статцам *дэ* Марсам у 1960 г. (І. Сташкевіч); *Леанарда да Вінчы* нездарма раіў маладым мастакам разглядаць узоры плесні на сцяне (Л. Рублеўская); *Каб як мага бліжэй быць да ісціны ў сваёй спробе «рэканструкцыі», скарыстаем нямецкае перавыданне кнігі «Вялікае мастацтва артылерыі» 1676 года, дзе ў якасці дадатку змешчана праца па артылерыі нямецкіх даследчыкаў Даніэля Эльыха і Георга Швайбэра, а таксама працы Адама Фрэйдтага і Андрэя дэль Аква — сучаснікаў К. Семановіча* (А. Бельскі, М. Ткачоў); *Праз гады на тых рэдзенькіх, лічаных уроках спеваў у Рагачове, у незабыўным, дарагім і па-свойму мілым Белпедтэхнікуме, пачуў я песню Людвіга ван Бетховена* (Ф. Янкоўскі).

✎ *Менавіта таму і ўзнікла такая ідэя — увекавечыць вобраз героя, які мог бы стаць сапраўдным сімвалам Беларусі, як Маленькі Прынц з'яўляецца сімвалам Францыі або Х[Д]он Кіхот — Іспаніі.*

3. Аднослоўныя назвы выданняў, устаноў, прадпрыемстваў, арганізацый, твораў і пад. бяруцца ў двукоссе і пішуцца з вялікай літары: газета «*Звязда*», часопіс «*Нёман*», завод «*Прамень*», выдавецтва «*Кнігазбор*», аповесць «*Адшчапенец*».

✓ Кнігу «*Вянок*» Максім Багдановіч падарыў стрыечнай сястры Нюце (Ганне Іванаўне Гапановіч), да якой ён адчуваў сардэчную сімпатыю (Н. Ватацы); 1917 год паэт сустрэў на мінаноскы «*Забіяка*» (У. Агіевіч, І. Кудраўцаў); Прапанаваны выкладчыкам для распрацоўкі тэкст урывка з аповесці Я. Коласа «*Дрыгва*» студэнты дома, рыхтуючыся да заняткаў, абавязкова перапісваюць у канспект (А. Каляда); Можна прыгадаць работы рэжысёра У. Бокуна і кінааператара Ю. Санжарэўскага на «*Тэлефільме*» (Э. Мельнікаў).

4. Назвы прадметаў побыту, прамысловых і харчовых тавараў, вытворчых марак тэхнічных вырабаў бяруцца ў двукоссе і пішуцца з вялікай літары: набор посуду «*Журавінка*», зубная паста «*Аквафрэш*», пральны парашок «*Мара*», хлеб «*Маг*», цукеркі «*Знічка*», аўтамабіль «*Пежо*», тэлевізар «*Гарызонт*». Назвы саміх вырабаў без родавага абазначэння пішуцца ў двукоссі з малой літары (акрамя тых выпадкаў, калі яны супадаюць з асабовымі назвамі): «*фольксваген*», «*масквіч*», «*віцязь*», але: «*Мінск*» (халадзільнік), «*Волга*» (аўтамабіль).

✓ Ты мяне схавай у келлі і налі віна «*Кагор*», каб душы дзве затрымцелі і — *per aspera* — да зор (С. Чыгрын); 3 чаго пачынаецца Жодзіна? Дальбог, не з машыны «*БелАЗ*»!.. (А. Хадановіч); Праз паўгадзіны сябры вылезлі з «*масквіча*» на вуліцы Адоеўскага (А. Федарэнка); Конь чатыры стагоддзі адгойсаў і сканаў, бо не вытрымаў ён канкурэнцыі сённяшніх дзён — «*мерседэсаў*», «*фіятаў*», «*ролс-ройсаў*» (В. Тарас); І з «*юнкерсаў*» падбітых алюміній ламалі для дзяўчат на грабянцы (С. Гаўрусёў); І ехаў побач гэтай самаю дарогаю святар з залатым крыжам у «*мэрсэдэсе*» (В. Шалкевіч); Спыняліся чорныя «*Волгі*», глядзелі старшыні, гримела рок-музыка ў кожнай машыне... (М. Купрэў).

✎ Майкл са Шкетам напярэдадні накуплялі цыгарэт, напхалі поўны багажнік і пагналі на старэнькім «*Х[з]апарожцы*» ў Бранск.

5. З вялікай літары пішуцца ўсе словы ў назвах дзяржаў: *Федэратыўная Рэспубліка Германія*; найвышэйшых дзяржаўных устаноў: *Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь*; *Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь*, *Дзяржаўная Дума Федэральнага Сходу Расійскай Федэрацыі*; але: *Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь*, *Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь*, найвышэйшых пасадаў і званняў: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь*, *Герой Рэспублікі Беларусь*; найвышэйшых міжнародных арганізацый: *Арганізацыя Аб'яднаных Нацый*; поўныя назвы ордэнаў (акрамя слоў *ордэн* і *ступень*): *ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга*, *ордэн Айчыны I ступені*, але: *ордэн Дружбы народаў*.

✓ А ў шталаг час ад часу наязджала нават праверка з **Міжнароднага Чырвонага Крыжа** (Я. Брыль); Максім Танк вярнуўся з доўгай замежнай камандзіроўкі. Здаецца, з сесіі **Арганізацыі Аб'яднаных Нацый** (Я. Скрыган); Паўднёва-ўсходняя частка **Літоўскай Рэспублікі**, дзе беларуская мова знаходзіць рэалізацыю на розных макра- і мікраўзроўнях, уяўляе надзвычай цікавы полілінгвістычны рэгіён з цеснымі міжмоўнымі з'явамі (Л. Плыгаўка); Кіраўнік прадстаўніцтва ААН у Мінску Джыхан Султанаглу, ці, згодна з ААНайскай лексікай, рэзідэнт-каардынатар **Арганізацыі Аб'яднаных Нацый** у Беларусі, завяршае сваю місію ў нашай краіне.

✎ 1. Прынамсі, у саміх Злучаных ~~Х~~[Ш]татах таксама выпускаліся банкноты і залатыя сертыфікаты вартасцю ў 500, 1000, 5000, 10 000 долараў, якія ў асноўным выкарыстоўваліся ў міжбанкаўскіх разліках. 2. Учора МЗС паведаміла таксама, што з 14 па 15 мая пры садзейнічанні знешнепалітычнага ведамства нашай краіны і прадстаўніцтва ААН/ПРААН у Беларусі адбыўся бізн~~Х~~[е]с-семінар, на якім абмяркоўваўся ўдзел беларускіх кампаній у пастаўках тавараў і паслуг для патрэб Арганізацыі ~~А~~[А]б'яднаных ~~Х~~[Н]ацый. 3. Ад імя старшыні Нацыянальнай ~~А~~[А]самблеі ~~Х~~[Н]ароднай ~~Х~~[У]лады Кубы Рыкарда Аларкона намеснік міністра замежных спраў перадаў запрашэнне кіраўніцтву Палаты прадстаўнікоў на ведаць Кубу, каб вывучыць магчымасці заканадаўчага ўзаемадзеяння краін. 4. Старшыня Вялікага ~~Х~~[Н]ацыянальнага ~~Х~~[С]ходу Турцыі падкрэсліў, што тады ён прадэманстраваў рашучасць падтрымліваць адносіны з Беларуссю нават ва ўмовах негатыўных падыходаў з трэцяга боку.

6. У неаднаслоўных назвах прадпрыемстваў, устаноў і арганізацый, выданняў, свят, падзей, адзнак, твораў, дакументаў і пад. з вялікай літары пішацца першае слова: **Міністэрства транспарту і камунікацый**, **Нацыянальная акадэмія навук**, **Беларускі навукова-даследчы інстытут земляробства**, **выдавецтва «Народная асвета»**, **Першая сусветная вайна**, **Дзень настаўніка**, **Вялікая субота**; раман **«Глыбокая плынь»**, закон **«Аб адукацыі»** (параўн. сучаснае напісанне гістарызмаў: **Чырвоная армія**, **Савецкая армія**, **Расійская імперыя**).

Два словы пішуцца з вялікай літары ў назвах **Дзень Перамогі**, **Дзень Канстытуцыі**, **Дзень Незалежнасці (Дзень Рэспублікі)**, **Уваскрэсенне Хрыстова**, **Вялікая Айчынная вайна**.

Дзюкоссе ў назвах прадпрыемстваў, устаноў і арганізацый выкарыстоўваецца пры наяўнасці родавага паняцця: ва **УП «Мінскі аўтамабільны завод»**, на **Мінскім аўтамабільным заводзе**.

✓ Апрача гэтых кніжак я ўзяў яшчэ іншыя падручнікі ў розных галінах нашага жыцця і **«Палітэканомію ў пытаннях і адказах»** (А. Мрый); Верш Паўла Тычыны **«На плошчы»** ў свой час пераклаў на беларускую мову Міхась Калачынскі (В. Рагойша); Да **Новага** года заставаўся роўна адзін дзень (А. Пісьмянкоў); Кажуць, пачуўшы гукальную песню, нават **Мёртвае** мора ўваскрэсла (В. Вітка); У **Дзень Перамогі** апранаў сіні фрэнч з медалямі і ордэнамі (Г. Марчук); Пра падзеі **Вялікай Айчыннай** вайны Б. Мікуліч гаворыць і ў аповесці **«Жыццяпіс** Вінцэся Шастака» (Т. Грамадчанка);

А гэта газавая турбіна швейцарскай вытворчасці, славацкі кацёл-утылізатар і паравая турбіна вытворчасці **Уральскага трубнага завода**.

- ✎ 1. У рамках выстаўкі адбылася сустрэча Клаўса Штэка са студэнтамі і выкладчыкамі Беларускай дзяржаўнай акадэміі **М[м]астацтваў**. 2. Каб усё было па правілах, будуць сачыць сапраўдныя прафесійныя суддзі — турнір падтрымала Беларуская федэрацыя **Ж[т]анцавальнага спорту**. 3. У 2001-м Рыгор Леўкавец быў узнагароджаны ордэнам Пашаны, у 2004-м — Ганаровым знакам Федэрацыі **Ж[н]рафсаюзаў Беларусі «100 гадоў прафсаюзнаму руху»**. 4. Якраз Пысін і параіў не звязваць свой лёс з журналістыкай, а заняцца выключна літаратурай — паступаць у Маскоўскі **Ж[л]ітаратурны інстытут імя М. Горкага**. 5. Конкурс аўтарскай песні адбудзецца ў актавай зале **Ж[В]ілейскага прафесійна-тэхнічнага каледжа 22 мая а 15 гадзіне**. 6. 49-гадовы мужчына, як мяркуецца, яшчэ ў снежні 2007 года рэалізаваў прадукцыю **Ж[Г]лыбоцкага кансервавага камбіната** на суму 120 мільёнаў рублёў, а выручаныя грошы паклаў ва ўласную кішэню.

7. З вялікай літары пішуцца прыналежаўшыя прыметнікі, утвораныя ад уласных імёнаў, з суфіксамі **-аў- (-ав-), -оў- (-ов-), -еў- (-ев-), -ёў- (-ёв-), -ін- (-ын-)**: **Купалавы пераклады, Цётчыны вершы, Багдановічаў трыялет**.

- ✓ Раўнавага здрадзіла старому, і ён важка ўткнуўся тварам у **Зеленюкова** плячо (М. Зарэцкі); І неадольна, бы ў сне, Смерць зрэзала **Вылівахавога** слана (У. Караткевіч); У **Алесевай** памяці ажывае карціна, якая ідзе чамусьці побач, пераклікаецца з той вельмі простаю дзявочай фразай перад самым пачаткам вайны... (Я. Брыль); У пару **Францішкавага** маленства Кушыяны нагадвалі старасвецкі кут з усімі яго атрыбутамі, з нізкімі прысадзістымі пунямі, аборамамі, свірнамi, стадоламі, з прыдарожнымі каплічкамі і крыжамі (У. Содаль).

У складзе фразеалагізмаў і састаўных тэрмінаў прыналежаўшыя прыметнікі з названымі суфіксамі пішуцца з малой літары: **каінава пячатка, пракрустава ложка; бекфордаў шнур, вольтава дуга, піфагарава тэарэма**.

- ✓ Прадыбаюць узлессямі, — ад страху скрозь дубы стаяць, як **геркулесавы** знямелыя слупы (В. Макарэвіч); Як падпольшчык, увесь абкручаны **бікфордавым** шнуром (нясе яго ў лес), вымушаны па загаду немцаў пераносіць цераз рэчку па сплаўных бярвеннях нямецкіх паненак, і тыя вішчаць і хапаюцца за яго, а немец пасля дае гэтаму падпольшчыку тры маркі, і той, успацелы ад работы і хвалявання, думае: «Пачакайце, залью я вам яшчэ сала за шкуру» (У. Караткевіч); «Memento mori» — вось у чым сакрэт жыцця на ўсіх шляхах яго гісторый. Як меч **дамоклаў** — толькі неўпрыкмет... (С. Шах); Пры перадачы **куперавай** пары энергіі $E > 2\Delta E$ яна распадаецца на асобныя электроны (В. Бондар, Ч. Федаркоў).

- ✎ За мною цень — як меч **Д[д]амоклаў** у запрыгоненых руках.

Калі ж да прыналежаўшага прыметніка далучаецца суфікс **-ск-**, то прыметнік пішацца з малой літары: **брылёўскі стыль, купалаўскія мясіны** (у складзе ўласных назваў падобныя прыметнікі пішуцца з вялікай літары: **Коласаўскае свята, Скарынаўскія навуковыя чытанні**).

✓ Параход ішоў пад нямецкім сцягам, на якім важна чарнеў кіпцюрысты **вільгель-маўскі** арол (М. Лынькоў); Подпісы пад справаздачай сяброў **міцкевічаўскага** камітэта — апошнія паэтавы аўтографы — з канспірацыйных меркаванняў былі знішчаныя (Я. Янушкевіч); Пеўнік, нібы той **будзёнаўскі** кавалерыст, ездзіў на спіне гусака (Л. Левановіч); Імёны Хемінгуэя, Рэмарка нярэдка ўзнікаюць у гаворках **навуменкаўскіх** герояў між імёнамі Гамсуна, Ніцшэ, Канта, іншых славукасцяў (Л. Сінькова).

✎ 1. Хоць і гэтая частка **Ў[Б]**арысёнкавых насельнікаў хлеб дарма не есць. 2. Але гэта і не дзіва, бо **Ў[В]**асількаў бацька не нейкі там селянін ці рамеснік, а дружыннік. 3. Але ж шмат работы, ды і на такога шчупака застолле трэба збіраць, адзін, як казаў той **Ў[б]**рылёўскі герой, «не ўцілізіруеш». 4. Менавіта **Ў[е]**лізар’еўская харэаграфія ў спектаклі «Страсці», які прысвечаны нацыянальнай гісторыі, была высока адзначана ў 1996 годзе ў Францыі на конкурсе менавіта за харэаграфію, а сам майстар атрымаў званне «**[най]**лепшы харэограф года».

8. У афіцыйным стылі і ў афіцыйных матэрыялах публіцыстычнага стылю з вялікай літары пішуцца агульныя назвы дзяржаўных дакументаў *Дырэктыва, Дэкрэт, Закон, Указ*, калі пасля гэтых слоў выкарыстана афіцыйная назва: *ільготы ўсталяваны Законам Рэспублікі Беларусь «Аб бюджэце Рэспублікі Беларусь на 2015 год»*.

9. Назвы пасадаў і званняў пішуцца з малой літары: *міністр энергетыкі, старшыня Магілёўскага аблвыканкама, народны паэт Беларусі, заслужаны артыст Рэспублікі Беларусь*. Ганаровыя званні бяруцца ў двукоссе і пішуцца з вялікай літары толькі тады, калі гаворыцца пра іх устанаўленне і прысваенне і наяўнічае слова званне (звычайна ў тэкстах дакументаў): *устанавіць ганаровае званне «Заслужаны будаўнік Рэспублікі Беларусь»; прысвоіць ганаровае званне «Народны артыст Беларусі»*.

✓ Праз некалькі месяцаў у Лондане быў баль у **міністра** замежных спраў (Я. Маўр); Над яго [помніка] стварэннем працавалі **заслужаны** дзеяч мастацтваў БССР скульптар С. М. Вакар, архітэктары Ю. І. Казакоў і Л. В. Маскалевіч (М. Чырскі); Пасол Беларусі ў Францыі Павел Латушка сустрэўся з **прэзідэнтам** музея «Арсэй» Гуі Качэвалем; Наталля Качанава, якая стала **намеснікам прэм’ер-міністра**, была **старшынёй** Наваполацкага гарвыканкама; Сябры па творчай суполцы павіншавалі **старшыню** Гомельскага аддзялення саюза Галіну Паўлянок з высокім званнем **народнай** артысткі Беларусі, павіталі цёплым словам восеньскіх юбіляраў; За высокія дасягненні ў галіне тэатральнага мастацтва і значны ўклад у развіццё нацыянальнай культуры прысвоіць прафесійнаму калектыву мастацкай творчасці дзяржаўнай установы «Рэспубліканскі тэатр беларускай драматургіі» званне «**Заслужаны калектыў Рэспублікі Беларусь**».

✎ 1. Дзяржава сёння падтрымлівае 28 тэатраў краіны, на фінансаванне іх новых пастацовак за год накіравана 400 мільёнаў беларускіх рублёў, паведаміў

журналістам *Ў[н]ершы* намеснік *М[м]іністра* культуры Беларусі Уладзімір Рылатка. 2. Расійская прымадонна, *Ў[н]ародная* артыстка СССР Ала Пугачова спыняе канцэртную дзейнасць як спявачка. 3. Ардэнаносец, *Ў[з]аслужаны* работнік прамысловасці БССР, гэта Гурам Ільіч Лазарашвілі ў далёкіх 70-х з праекта пачынаў будаўніцтва прадпрыемства, па ўсіх неабсяжных прасторах былога СССР збіраў абсталяванне і спецыялістаў, а потым 23 гады паспяхова кіраваў заводам.

10. Складанаскарочаныя назвы трэстаў, камбінатаў, інстытутаў, банкаў, аб'яднанняў і пад. пры наяўнасці родавага паняцця пішуцца з вялікай літары, бяруцца ў двукоссе і не скланяюцца: *працуе ў інстытуце «Белдзяржспраект»*, *выканана трэстам «Белэнергабуд»*, *можна скарыстацца паслугамі АТ «Белаграпрамбанк»*. Пры адсутнасці родавага паняцця такія назвы пішуцца з вялікай літары без двукосся і скланяюцца: *працуе ў Белдзяржспраекце*, *выканана Белэнергабудам*, *можна скарыстацца паслугамі Белаграпрамбанка*.

✓ Свае «моцныя» карткі ў бліжэйшай перспектыве плануюць выпусціць акцыянерныя таварыствы «**Парытэтбанк**», «**БПС-Ашчадбанк**» і «**Банк "Масква-Мінск"**»; Сёлета ў сістэме **Белкаапсаюза** пачаў дзейнічаць адзіны аптова-лагістычны цэнтр менавіта для паставак у сістэму спажывааперацыі харчовых тавараў крытычнага імпарту; Летась **Тэхнабанк** ужо паспяхова стартаваў з новай карткай «Талака», калі адкрыў лінейку прэміяльных прадуктаў з выкарыстаннем картак «БелКарт»; Сёння карткі з далонькамі эмітуюць у сістэме «БелКарт» **Беларусбанк** і **Белаграпрамбанк**.

11. З вялікай літары пішуцца словы *Дом*, *Палац*, якія пачынаюць найменне ўстановаў: *Дом пенсіянера*, *Палац мастацтваў* (параўн.: *Палац Незалежнасці*, *Палац Рэспублікі*). Сёння некаторыя раённыя ўстановы культуры атрымалі статус цэнтраў, таму па аналогіі яны павінны пісацца з вялікай літары: *Цэнтр культуры і народнай творчасці*.

✓ І потым, праз гады, яна крыўдала на мяне за тое, што я не памятаў, якую стужку круцілі ў кіназале **Палаца** культуры... (У. Сцяпан); На лядовай арэне сталічнага **Палаца** спорту 13 снежня дружина кіраўніка дзяржавы абгуляла хакеістаў Гродзенскай вобласці з лікам 10:6 (5:2, 3:1, 2:3); Амаль столькі ж пайшло на вонкавы рамонт сельскага **Дома** культуры ў Бяларучах.

✎ Мы ж прапануем паглядзець на тое, як гэта было, знутры — з закуліснай часткі Палаца *Ў[с]порту*.

Словы *дом* і *палац* пішуцца з малой літары, калі ўжываюцца як агульныя назоўнікі: *дом* адпачынку, *дом* інвалідаў, *палац* Радзівілаў. Калі ў назве прысутнічае другое азначэнне, словы *дом*, *палац* (*цэнтр*) таксама пішуцца з малой літары: *Мінскі гарадскі дом настаўніка*, *Гомельскі абласны палац водных відаў спорту*, *Слаўгарадскі раённы цэнтр культуры і народнай творчасці*.

12. З малой літары пішуцца адносныя прыметнікі, утвораныя ад уласных назваў, якія пішуцца з вялікай літары: *мінскія паркі, украінская літаратура, дняпроўскія далечы, палесцінскія гарады* і інш. Параўн.: *Мінскі гарадскі выканаўчы камітэт, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы*.

✓ Але, на маю думку, *мюнхенская* публікацыя зроблена не з гэтага архіва (Н. Ватацы); Дом стары ля Масква-ракі прыгадаецца дыпламату пад *гудзонаўскія* скразнякі і захоцацца ў альма-матар (Р. Барадулін); І на другім паверсе сны не рэзкія, на трэцім — сны *бабруйскія, бягомльскія*, на пятым — *магілёўскія і шклоўскія*, а на дзявятым — *віцебскія, брэсцкія* (П. Панчанка); Па-першае, усе даследчыкі дзявочае прозвішча *люінскай* Ядвісі называюць Баранцэвіч, а ў С. М. Новіка-Пеюна яно гучыць як Бараноўская (А. Лойка).

✎ 1. *Надзіва* [На дзіва] таямніча ўплялося тэатралізаванае шэсце з яго стракатым і вясёлым гоманам у цяністую прахалоду *Х[с]віслацкага берага*. 2. Акрамя таго, пастаянныя кліенты ААТ «Брэстгазаапарат» — *Украіна, Малдова, Азербайджан, Казахстан, Узбекістан, Кыргызстан, Грузія, Я[n]рыбалтыйскія краіны*. 3. Антаніна Кошаль нагадала, што ў мінулым Беларусь падрыхтавала 9 *Х[a]лімпійскіх чэмпіёнаў* па гэтым відзе спорту. 4. Пілот Сяргей Шкель і штурман Аляксандр Тараненка спрабуюць пакарыць *Я[l]ацінаамерыканскія раўніны і горы*.

13. З вялікай літары пішуцца асобныя агульныя назоўнікі ў высокім стылістычным ужыванні: *Радзіма, Айчына, Бацькаўшчына, Чалавек* і інш.

✓ Ад шчырага сэрца падзяка таму, хто верны *Радзіме* і другу свайму (А. Русак); На памежжы чужыны з *Айчынай* па начох ходзіць сумны паэт, ён запаленымі вачыма, як агнём, апякае свет (А. Сыс); У чарнільным адвечным змроку, над густой, як дзёгаць, вадой круцілася ў выбухах нястрыманага, як навальніца, рогату *Ладдзя Роспачы* (У. Караткевіч); Слова знакамітага паэта прыгадваюцца, калі я думаю пра свайго *Настаўніка* (Г. Адамовіч); Але тут трэба падбадзёрыцца перад *Невядомасцю* (А. Мальдзіс).

14. З вялікай літары пішуцца найменні найвышэйшых бостваў у рэлігійных культах і ўсе словы ў спалучэннях, якія замяняюць гэтыя назвы; прыметнікі, утвораныя ад слова *Бог*; састаўныя найменні апосталаў і біблейскіх прарокаў (у тым ліку і слова *Святы*): *Бог, Саваоф, Яхве, Шыва, Госпад (Гасподзь), Пан, Усявышні, Прасвятая Тройца, Прасвятая Дзева Марыя, Божы (Боскі) суд, Святы Мацвей, Іаан Хрысціцель*. У рэлігійных тэкстах з вялікай літары пішуцца і адпаведныя боствам займеннікі: *Я, Ты, Ён, Сам, Ягоны* і інш. Параўн. таксама: *храм Усіх Святых, Нясвіжскі касцёл Божлага Цела*.

✓ Магутны *Божы*! Уладар сусветаў, вялізных сонцаў і сэрц малых, над Беларусяй ціхай і ветлай рассяп праменне *Свае* хвалы (Н. Арсеннева); І гэта адбываецца ад *Пана Бога* (У. Караткевіч); І ў *Божым* храме хам крычыць у хаце, павагу ў зайздрасць мае да маны (Р. Барадулін); Прагнуў я з праўдай жыцця пазнаёміцца, выкрыць ягоны падман, дык перад *Богам* чаго мне саромецца сэрцу нанесеных ран? (В. Гадулька);

А **Спаса Вачніцы Цёмныя** маўчалі — пакорліва змоўклі (В. Кустава); Выйшаўшы на пропаведзь, **Сам Спасіцель** адкрыта сведчыў веруючым **Яго**: «Я прыйшоў, каб жыццё мелі, і ўдосталь мелі» (Ін. 10: 10); Праз служэнне Касцёла **Езус** прыходзіць да нас, і такім чынам **Ён** на ўсе часы застаецца падарункам, бо **Яго** любоў бязмежная, бо **Ён** — гэта **Божая** ласка сярод нас, гэта святло, якое ніколі не гасне і якое асвятляе цемру нашага жыцця.

Слова *святы* пішацца з малой літары ў прэпазіцыі да ўласных імёнаў: *святая Еўфрасіння Полацкая*, *святы Уладзімір*; з вялікай літары — у састаўных уласных назвах у постпазіцыі: *Уладзімір Святы*, *Людовік Святы* (параўн.: *Жыгімонт I Стары*, *Геранім Пражскі*) і ў састаўных геаграфічных назвах: *востраў Святога Томаса*, *завулак Святой Катарыны*, *заліў Святога Мікалая*, *мыс Святога Носа* (параўн.: *востраў Вогненная Зямля*, *мыс Добрай Надзеі*).

З малой літары пішацца слова *бог* у спалучэнні з уласнымі назвамі (*бог Пярун*, *бог неба Сварог*), агульныя назвы ўяўных істот (*архангел*, *анёл*, *херувім*; *лясун*, *хатнік*, *гном*, *троль*, *хохлік*), а таксама слова *бог* (*гасподзь*) ва ўстойлівых выразах, звязаных з выказваннем розных пачуццяў, а не са зваротам да Бога паводле рэлігійнай абраднасці: *бог яго ведае*, *божа (божачка) ты мой*, *божа збаў*, *дай божа*, *крый бог (божа)*, *не давядзі бог (божа, госпадзі)*, *ратуй божа*, *дзякаваць (дзякуй) богу (табе, госпадзі)*; *бог з табой (з ім, з вамі)*, *алах з ім*.

✓ Як у гаршку, там кіпела, ад пылу аж пацямнела, суматоха — што **крыў бог!** (В. Дунін-Марцінкевіч); І так, **дзякаваць богу**, ажно вунь колькі пабыў лішняга (І. Чыгрынаў); Людская ўся бяда... Ты ёй прыкуты паўгода да пасцелі... **божа мой!** (М. Арочка); Калі ж, **барані божа**, пад нас ішла карова ці каза, то месца ім не было на гэтым шырокім аголеным беразе (Ф. Янкоўскі).

✎ Піва з сябрамі? Крыў! ~~Ў~~[б]ожа!..

Пры ўзнікненні цяжкасцяў у правапісе вялікай і малой літар трэба звяртацца да главы 6 Правілаў.

6. ПРАВІЛЫ ПЕРАНОСУ

§ 30. Правілы пераносу слоў і знакаў з аднаго радка на другі

Традыцыйны працэс стварэння і друкавання тэксту вымушае рабіць пераносы ў патрэбных месцах на канцы радка. Аўтаматычны перанос слоў, закладзены ў камп'ютарныя праграмы, не гарантуе адсутнасці магчымых памылак, таму пры праўцы-вычытцы тэксту патрабуецца праверка пераносаў.

1. Перанос слоў робіцца па складах: *са-кра-тар*, *сак-ра-тар* (нельга: *сакр-атар*), *ра-скрыць*, *рас-крыць*, *раск-рыць*, *два-ццаць*, *двац-цаць*, *бе-за-*

ва-рый-ны, без-ава-рый-ны, аднак адну літару нельга пакідаць на радку або пераносіць на наступны, хоць яна і ўтварае склад: *ар-мія*; нельга: *а-рмія*, *армі-я*. У такім выпадку некаторыя словы нельга падзяляць пераносам: *Азія*, *якар*, *Ала*, *Іван*. Складаныя словы падзяляюцца пераносам так, як бы пераносіліся асобныя складнікі слова: *збо-жжа-ўбор-ка* і *збож-жа-ўбо-рка*.

2. Пры пераносе забараняецца:

- пераносіць на наступны радок частку слова, якая пачынаецца з *й*, *ў*, *ь*, *'* (апострафа): *зай-сці*, *заў-ва-жыць*, *паў-та-рыць*, *нель-га*, *кар'-ер*;
- падзяляць пераносам [дз], [дж], калі яны абазначаюць адзін гук: *ва-дзі-цель*, *ха-джу*, але: *пад-зем-ны*, *пад-жаў-ціць*;
- разбіваць аднаскладовыя часткі складанаскарочаных слоў і абрэвіатуры, у тым ліку з лічбамі: *гар-кам*, *ЮНЕСКА*, *ТУ-104* (нельга, напрыклад, *МАЗ- / 530*);
- адрываць ініцыялы ад прозвішчаў, умоўныя скарачэнні ад прозвішчаў, скарачаныя назвы ад лічбаў, нарошчаныя канчаткі ад лічбаў; раздзяляць умоўныя скарачэнні: *Ф. М. Да-ста-еў-скі* (нельга: *Н. М. / Семяновіч*), *праф. Вік-та-раў* (нельга: *праф. / Віктараў*), 2014 г. (нельга: 2014 / г.), 18-му (нельга: 18- / му), г. зн. (нельга: г. / зн.);
- пераносіць на наступны радок знакі прыпынку (асабліва гэта тычыцца працяжніка).

3. Словы, напісаныя праз злучок (акрамя ўказаных у п. 2 выпадкаў), дазваляецца пераносіць на месцы злучка, прычым пры друкаванні на наступным радку злучок не паўтараецца: *з- / за*, *з- / пад*, *па- / беларуску*, *сам- / насам*; можа сустрацца і такі выпадак: *сам-на- / сам*.

✎ 1. Як адзначыў Прэзідэнт, Беларусь — па-свойму ўнікальная краіна. У ёй сыходзяцца [сыхо-дзяцца] ўсходняя і заходняя галіны хрысціянства (правасла-ўе [права-слаўе] і каталіцызм). 2. Алена Белаконенка некалькі слоў сказала пра сёлетнія Алімпійскія гульні ў Сочы і нагадала прысутным пра дасягненні беларускіх спартсменаў на гэтай Ал-імпіядзе [Алім-піядзе]. 3. Нядаўна, да прыкладу, з маёй пад-ачы [па-дачы або пада-чы] на нашай сцэне з'явіўся цыкл канцэртаў «Джаз-кантакт». Думаю, актывізаваць моладзь павінен і фестываль гумару, прапанаваны рэжысёрам Вячаславам Паніным... — Гэты праект задумваўся даўно [даў-но], — працягвае размову Вячаслаў ПАНІН. 4. А цяпер бо-льш [больш — не пераносіцца] падрабязна. 5. У Беларусі вызначылі жанчын, біяграфіі якіх найчасцей шукаю-ць [шука-юць] у інтэрнэце. 6. Спад-зяванні [Спа-дзяванні] былі на свой розум, рукі і сэрца. 7. ...дзе напрыканцы 1920/-х [1920-х] ён быў грамадскім сакратаром. 8. У Гарадку там і тут нешта будуюць, рамантуюць, у тым ліку і на тутэйшым «Арбаце» / — [«Арбаце» —] пешаходнай вуліцы Савецкая.

Частка другая

ПРАЎКА НА ПУНКТУАЦЫЙНЫМ УЗРОЎНІ

1. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў КАНЦЫ СКАЗА І ПРЫ ПЕРАРЫВАХ У СКАЗЕ

§ 31. Правілы пастаноўкі кропкі, пытальніка, клічніка, шматкроп'я

1. Пасля загалоўкаў і падзагалоўкаў разнастайных твораў у залежнасці ад аўтарскай задумы можа ставіцца пытальнік, клічнік, шматкроп'е (кропка не ставіцца).

✓ **У ЧЫМ ЯГО КРЫЎДА?** (М. Гарэцкі); **ТУДЫ, НА НЁМАН!** (Я. Колас); **ЯК ВАС...** (А. Салавей); **БОСЫЯ НА ВОГНІШЧЫ** // Паэма (М. Чарот) (параўн. у змесце кнігі: Босыя на вогнішчы (паэма)..... 80).

Калі заглавак ці падзаглавак складаецца з двух (і больш) элементаў, адпаведныя знакі прыпынку ставяцца пасля кожнага. Канцавая кропка не ставіцца.

✓ **КІЛАГРАМ АНАГРАМ. І НЕ ТОЛЬКІ...; НАША. ДАЎНЯЕ. НЕПАКІНУТАЕ**
// Айчыннае кіно вяртаецца пад музыку

2. У канцы закончанага апавядальнага, пытальнага і клічнага сказа ставіцца адпаведны знак прыпынку: кропка, пытальнік і клічнік.

✓ *Агню яшчэ не было. Яшчэ стаяла ціхая цемень* (К. Чорны); *Памятаю, ішоў я ў Сакалішча. Гэта было далёкае сяло, кіламетраў за дваццаць з гакам* (Я. Скрыган); *Дама. ...Патанцуем, мусье Зносілов?* (Я. Купала); *Любі, Стасюк, спрадвечную раку!* (Д. Біцэль-Загнетава).

Кропка ставіцца ў канцы пабуджальнага сказа, калі просьба ці пажаданне выказана спакойным тонам, без клічнай інтанацыі.

✓ *Не падбівай. Не падбухторвай. Дарма шчыруеш* (Н. Гілевіч); *Хай родныя і знаёмыя салдат вашага аддзялення азнаёмяцца з месцам навучання, адпачынку, сну,*

з узорамі баявой тэхнікі (Г. Марчук); *Не будзь для іншых крыжаносцам і помстай людзям не гразі* (П. Панчанка).

3. Крокка ставіцца перад злучнікамі *і, ды, а, але, аднак і* інш., калі яны звязваюць паміж сабой асобныя сказы.

✓ *Хутарцы ўздыхнулі вальней. І думалі, што навальніца мінула* (М. Гарэцкі); *Раптам Бураў падумаў, што гэтак Сушчэня можа і ўцячы, і ажно спалохаўся на момант. Ды толькі на момант, бо Сушчэня ў лесе нават не прыбавіў хады, нават часам прытрымліваў у руках якую галінку, каб дужа не сцёбнуць Бурава* (В. Быкаў); *Можа, уцякае Вася, дзякуючы чытанню, ад жыцця сапраўднага, са сваркамі, звягай, розным брудам, у свет чужоўны, чароўны, але выдуманы. Але і ў кнігах не адно выдуманая жыццё* (І. Навуменка).

4. У канцы складаных сказаў з ускосным пытаннем звычайна ставіцца кропка (пытальнік ставіцца ў адпаведнасці з аўтарскай задумай).

✓ *А гэтыя хмурынкі! Хто іх ведае, адкуль яны выпаўзаюць і куды ідуць так згодненька, такія мілыя ды прыветныя* (Я. Колас); *Думу думалі, як лепей Тараса караці, ці на полі, на кургане, ці ў бацькавай хаце* (Я. Купала); *Калі і хто гэтага навырабляў, мы так і не даведаліся* (П. Місько); *Гаворыш ты, хлопча, можа, і добра, але дзе ж я тых мясцовых матэрыялаў вазьму, калі іх у нашым калгасе не робяць?* (Я. Брыль); *Гладкі, з залацістымі вачыма Амур бег і раз-пораз аглядаўся: ці тут чалавек?* (У. Караткевіч).

Калі ж у складаным сказе пытанне выражана ў дзвюх частках або толькі ў галоўнай, то ставіцца пыталынік.

✓ *А можа, мужык у чырвонай кашулі і з віламі ў руках, які сніўся пані Марыне?* (Б. Мікуліч); *Альбо сам не жадаў прызнацца, што не так сябе паводзіў, што сам вінаваты ў такім небяспечным павароце спраў?* (Г. Каржанеўская); *Як жа мне не азірнуцца назад, нават калі б я застыў слупом солі?* (М. Танк); *Пра што, скажы, твой светлы одум, па кім такі глыбокі ўздых?* (А. Пісьмянкоў).

5. Спалучэнне «клічнік — пыталынік» ставіцца ў клічных сказах з пыталынай інтанацыяй, спалучэнне «пытальнік — клічнік» — у пыталыных сказах з клічнай інтанацыяй.

✓ *«Гордая слава»!? Я ведаў яе зараз, гэтую гордую славу, якая скончылася адзічэннем, але мне ад гэтага не было лягчэй* (У. Караткевіч); *Але ішлі дадому расчараваныя — які ж тады ён Бог, калі ахвяраванняў не прымае, дарункаў не бярэ?!* (Я. Сіпакоў); *Каб родная бабуля ды так пра сваю ўнучку?!* (П. Місько).

6. Шматкроп'е ў канцы сказа ставіцца для абазначэння незакончанасці выказвання ці для абрыву пералічэння.

✓ *Ды ўсё ж, як ні мала было ў нас часу на гэты канцэрт, як пасля аказалася — вельмі цікавы, ён пачаўся з малітвы...* (Я. Брыль); *А Хведар, уздзеўшы апошні прыстойны касцюм, хадзіў па фірмах у пошуках працы...* (Л. Рублеўская); *У нагах з'яўлялася цяжкасць, ападаць пачалі нездавальненне, страх, злосць, нянавісць, трывога...*

(К. Чорны); *Мы — залатыя каплі: і ты, і я, і ён, як Райкін альбо Чаплін, Дзісней ці Сімянон...* (П. Панчанка).

Шматкроп'е можа ставіцца ў сярэдзіне сказа для абазначэння нечаканых перапынкаў, перарывістасці ў маўленні.

- ✓ *А тут цэлы тыдзень ідзі-ідзі, а заблудзіў у сад гнілы яблык падняць, — афіцэр цябе хлабасцінаю па галаве... гоніць як свінню* (М. Гарэцкі); *Аднаго разу да яго прыйшла душа — не ягоная... душа іншага...* (В. Кустава); *І ведаеш... твая праўда: мае ногі прывялі нас да гэтага... ганебнага слупа* (М. Захаранка); *Не хочацца ім ганарыцца... здаецца, няма чым... сорамна ганарыцца... і не буду* (Г. Марчук).

Шматкроп'е ў сярэдзіне сказа ставіцца пры пропуску часткі цытаты, а таксама пры скарачэнні назвы твора, які складаецца з некалькіх слоў.

- ✓ *У. Карпаў лічыць, што ў рамане «Людзі на балоце» ўвага Івана Мележа сканцэнтравана на тым, каб на асабістым лёсе Васіля і Ганны паказаць: «...цяжка, ой, цяжка было жыць, кахаць, працаваць у аднаасобнай вёсцы тых гадоў, дзе аб коснасць і беднасць разбіваліся лепшыя надзеі людзей, дзе нявечыліся іхнія душы»* (Р. Шкраба); *Трэба зазначыць, што менавіта ў «Слове...» і знайшлі найбольш яркае і праўдзівае вызначэнне асоба і дзейнасць Усяслава* (М. Ермаловіч).

7. Для адначасовай перадачы незакончанасці выказвання з клічнай ці пыталнай інтанацыяй выкарыстоўваюцца наступныя спалучэнні знакаў прыпынку: !..; ?..; !?..; ?!. Часам для адлюстравання ў найвышэйшай ступені выяўленых пачуццяў аўтары могуць выкарыстоўваць і іншыя спалучэнні знакаў прыпынку.

- ✓ *А колькі сваіх твораў потым ён [У. Дубоўка], вярнуўшыся з «мест не столь отдаленных», прапаноўваў рэдакцыям, а іх так і не надрукавалі!..* (Б. Сачанка); *Ці не лепш было здацца першай альбо заваяваць каханне другой, каб не ламаць жыццё трэцяй?..* (Б. Пятровіч); *Не рві сабе сэрца, пацце!.. Пачуў я — ці гэта быў сон?..* (Н. Гілевіч); *Ну колькі можна цярэць такое войканне?!* (Л. Дранько-Майсюк); *Чаму яно не памерла, ты, які жартуе?! Чаму!?!?* (У. Караткевіч).

8. Асобныя часткі пры парцэляцыі часцей аддзяляюцца кропкай, радзей — клічнікам ці пыталнікам.

- ✓ *Нельга хаваць праўду. Ніякую. Якая б суровая яна ні была. Нявыгадная. Небяспечная* (І. Шамякін); *Успамінаюцца лапці — вялізныя, старыя, латаныя-пералатаныя, падбітыя нават раскляпанымі баначкамі ад ваксы. Лапці старога дзядзькі Івана. І яго расказы пра японскую вайну, якія я, таксама як і лапці, ведаю з маленства* (Я. Брыль); *Як хутка бег час! І як хутка большаў у Люсі живот! Здрадліва хутка! З кожным днём! З кожнай гадзінай!* (Л. Маракіў); *Дзеці нараджаюцца старымі, а старыя ўжо больш не дзяціняцца. Смешна? Страшна? Абсурдна?* (А. Казлоў).

9. Пры пашпартызацыі (указанні ў дужках аўтара) апавядальнага сказа кропка ставіцца пасля дужак. Пры пашпартызацыі сказаў з іншымі знакамі прыпынку яны захоўваюцца ў канцы сказа, а пасля дужак ставіцца кропка.

- ✓ Гэтыя канструкцыі заснаваны на сувязі прымыкання, парадак слоў — прэпазіцыя залежнага кампанента: *Гаснуў дзень назнарок пакрысе* (А. Астрэйка). (Л. Антанюк); Калі эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні выражаны ў катэгарычнай форме, то ў канцы пыталых сказаў можа ставіцца пыталынік з двума клічнікамі, напр.: *Прыняць усе меры... Чуеце?!!* (Э. Самуілёнак). (Л. Бурак).

2. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКАЗАХ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ

§ 32. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі, звязанымі бяззлучнікавай і злучнікавай сувяззю

1. Аднародныя члены сказа, не звязаныя злучнікамі, аддзяляюцца коскамі.

- ✓ А гэтым часам па ўсім фронце **гудзіць, шуміць, бэхае, свішча, трашчыць** (М. Гарэцкі); Мне робіцца **добра, лёгка, нават весела** (В. Быкаў); У абшары навакольным над **папарам, лугам, полем** снег тчэ мяккі змрок (Р. Барадулін); Стары колас **водзіць** вусам, **аглядае** ўсе сцяжынкі, **засцілае** стол абрусам, **запрашае** на зажынку (В. Вітка); Час **аселасці, вернасці, прозы, успамінаў, спагады, журбы...** (Л. Філімонава).

Не з'яўляюцца аднароднымі членамі і не аддзяляюцца коскай два дзеясловы ў аднолькавай граматычнай форме, якія стаяць побач, утвараючы ў сэнсавых адносінах адно цэлае: *пайду пагляджу, вазьмі аднясі, сядзем пагаворым*. Напр.: *Глядзіце не апячыцеся*, калі пырскі, промні ля сонца, навокал яблыка ўспыхнуць (Я. Сіпакоў). Параўн. з выкарыстаннем такога спалучэння, але раздзеленага іншым членам сказа і лагічна вылучанага: *Мужчына і сапраўды супакоіўся, пагадзіўся, «адкланяўся» і вырашыў пайсці ў свой пакой, выспацца*.

2. Аддзяляюцца коскамі аднародныя азначэнні, калі абазначаюць адрозныя прыкметы розных прадметаў або аднаго прадмета, характарызуючы яго з розных бакоў. Пры гэтым кожнае азначэнне непасрэдна адносіцца да азначальнага слова, паміж імі можна ўставіць злучнік *і*.

- ✓ Мільгаюць **ярка-чырвоныя, блакітныя, зялёныя, жоўтыя** шапачкі і шалікі (І. Шамякін); Высокія асіны і бярозы далучалі зрэдку і свой голас да гэтага шуму, калі часам дужэй патыхаў **сыры, халодны** вецер і варушыў іх голае вецце (Я. Колас); Я чую дуброў размову і **доўгі, працяглы** стогн, і гэтая сумная мова вядомая мне здавён (П. Броўка); **Прыемны, духмяны** водар лунаў у паветры (Л. Левановіч); **Асмяглымі, гарачымі** губамі — так п'юць ваду гаючую з крыніц — мне з гэтых рэчак піць святую памяць, прасветленую ззяннем бліскавіц (М. Мятліцкі); **Распусны, халодны, пранізлівы** бляск ліхтара! (І. Бабкоў).

- ✎ 1. Філасофія мадэлявання космасу сялянскага жылля на падставе законаў светабудовы вельмі выразна адлюстравана ў велічальных калядных[,] велікодных песнях (велічальныя песні бываюць і каляднымі, і велікоднымі). 2. Нядаўна механізатары ачысцілі ад пустазелля ўчасткі азімых і цяпер зноў выйшлі ў поле для правядзення хімапрацоўкі пасеваў яравых× зерневых і зернебабовых культур, кукурузы, бульбы, шматгадовых і аднагадовых траў (яравыя не з'яўляецца аднародным азначэннем да зерневых і зернебабовых). 3. Жыццё нібы вырашыла ўраўнаважыць становішча і дало Фёдару Парфёнавічу спрытную[,] моцную целам і духам жанчыну, не дзіва, што яна абрала сабе «мужчынскую прафесію» (калі ў бяззлучнікавай групе азначэнняў адно развітое, яны лічацца аднароднымі).

Звычайна з'яўляюцца аднароднымі азначэнні, першае з якіх — прыметнік (парадкавы лічэбнік, займеннік), а другое — дзеепрыметнікавы зварот.

- ✓ На **старым, пазвязаным дротам і вяроўкамі** возе стаяла зачыненая труна, на ёй, у задку воза, спіною к каню, сядзеў нейкі чалавек (К. Чорны); Адна **шэрая, абчэпленая торбамі** кароценькая фігурка бегла саўсім недалёка ад пруда, па канаўцы ля шасэ (М. Гарэцкі); Вострым, нервовым позіркам Іван усё ўзіраўся праз **рэдзенькую, яшчэ прытуманеную** сетку дажджу і вельмі асцерагаўся, каб не налезці на якую засаду (В. Быкаў); Айцец жа Міхал цярпліва слухаў і раіў не блытаць, аддзяляць сапраўды **высокія, Богам дадзеныя** пачуцці ад плоцевых, нізкіх жаданняў... (Г. Багданавя).

3. Не аддзяляюцца коскай неаднародныя азначэнні.

- ✓ Вельмі добра прайшла наша дэкада сярод **гасцінных латышскіх** сяброў (П. Панчанка); Але чамусьці на месцы нашай таямніцы вісела **яркая жанравая** карцінка з жыцця рускіх тракціраў (Л. Рублеўская); Не так даўно, стоячы ў чарзе ў гастраноме перад **сівенькай гарбаценькай** бабулькай, Іван раптам прызнаў у ёй... дырэктарку Тацыяну Парфіраўну! (А. Федарэнка); На знямалай рацэ ёсць **вялізны разбураны** млын (П. Ламан); **Мяккае жоўтае** святло лампы нейпрыкмет гусцела, Антон глядзеў на гэта нязыркае святло і спрабаваў уявіць свой заўтрашні дзень (В. Гапееў).

- ✎ 1. Вытворчасць аснашчана імпартным× **высокапрадукцыйным абсталяваннем** (прыкметы адносяцца да месца вытворчасці і эфектыўнасці). 2. Мы жывём у драўляным× **двухпавярховым доме, непадалёк ад якога збіраюцца адкрываць рынак** (матэрыял і вышыня па колькасці паверхаў). 3. Дзеючыя [Дзейныя] **тэхнічныя нарматыўныя акты Савецкага Саюза часткова ўстарэлі, часткова не ўлічвалі рэгіянальныя× тэхналагічныя ўмовы Рэспублікі Беларусь і павінны былі быць перапрацаваны** (тэрыторыя і сукупнасць спосабаў вытворчасці). 4. Выбіраюць сонечны **бязветраны ўчастак з лёгкай× някіслай глебай** (шчыльнасць і хімічны склад).

4. Не аддзяляюцца коскамі два аднародныя члены, спалучаныя адзіночнымі злучнікамі і, ды (у значэнні і), ці, або, альбо.

- ✓ У памяці ажыў той дажджлівы, халодны і галодны ранак 21 верасня трыццаць дзявятага года, калі нас у тым Штаргардзе **выпусцілі з таварнякоў і пагналі**

праз увесь горад у лагер (Я. Брыль); Ад цыгана і дзеўка такая **чорная ды смуглавая**, і валасы ў яе ўжменях не ўмяшчаюцца (В. Іпатава); Варыянты і сінонімы добра тады, калі яны ўзбагачаюць мову семантычнымі **ці** стылістычнымі адценнямі і не парушаюць літаратурных нормаў (А. Каўрус); Адно падчас у сумнай **песні або ў казцы** дзе якой край праўды выгляне з-пад плесні і ўскалыхне жывой душой (Я. Купала); Каму гэта можна, вам **альбо** следчаму?(А. Федарэнка).

Асабліва важна выявіць тыя пары аднародных членаў, паміж якімі коска не павінна ставіцца. Напрыклад, у сказе: *Забудзь **і** стажок **і** муражок **і** ў сад чужы не шастай!* (Р. Барадулін) — адсутнічаюць коскі з той прычыны, што ў пэўна-асабовым сказе (узнаўляецца дзейнік *ты*) першы злучнік *і* спалучае дапаўненні *стажок і муражок*, а другі злучнік *і* — выказнікі *забудзь і не шастай*.

✎ 1. Прычыну знаходзім даволі хутка*х* і прапануем свае паслугі — ёсць ручны здымнік, які дэзактывуе чыпы. 2. Мы з тэхналагічнай схемы выключылі прамыўныя помпы і кампрэсар*х* і выкарысталі метаад сіфоннай прамыўкі. 3. Толькі адзін лісцік макаўкі маладога дрэўца вырашыў папесціцца на шчодрым восеньскім сонейку*х* ды адстаў ад сваіх таварышаў. 4. Сапраўды, быць пятай Ганнай у дзіцячым садку*х* ці трэцім Сашам у класе вашаму дзіцяці не спадабаецца. 5. Праўда, існуюць выключэнні, калі гутарка ідзе аб знакавых кропках мікрараёнаў*х* або аб элітных кватэрах у дамах люкс-класа. 6. Вядома, калі ёсць адпаведныя дарожныя знакі*х* альбо разметка, то дапускаецца іншае размяшчэнне аўтамашын на дарозе. 7. Праграмы індустрыялізацыі аграрнага развіцця, што прымаліся ўрадам, стварэнне АПК, фермаў на сотні тысяч галоў, вытворчых цэнтраў па вырабе кансерваванах прадуктаў з калгаснай садавіны і гародніны, узбуйненне калгасаў і саўгасаў*х* вялі да знікнення малых вёсак*х* і ператварэння некаторых мястэчак у гарады (у сказе беспадстаўна пастаўлены коскі пасля аднародных дзейнікаў перад выказнікам і паміж дапаўненнямі, спалучанымі злучнікам і).

У асобных выпадках змена пунктуацыі патрабуе і іншых правак у сказе. Напрыклад, сказ: *Участкі будуць прапаноўвацца ў пажыццёвае валоданне з правам перадачы ў спадчыну, ці ў прыватную ўласнасць па кадастравым кошыце* — утрымлівае аднародныя акалічнасці, спалучаныя злучнікам *ці*, аднак ліквідацыя коскі спараджае верагоднае ўспрыманне ў *спадчыну і ў прыватную ўласнасць* як аднародных сінтагмаў, што недапушчальна з гледжання юрыдычных наступстваў. Змена парадку размяшчэння аднародных членаў ліквідуе гэты недахоп: *Участкі будуць прапаноўвацца ў прыватную ўласнасць па кадастравым кошыце ці ў пажыццёвае валоданне з правам перадачы ў спадчыну*.

Паміж аднароднымі членамі, спалучанымі злучнікам *і*, можа ставіцца працяжнік, калі другі з іх выражае вынік, хуткую змену падзей, нечаканасць. Зрэдку, пры асаблівым лагічным вылучэнні, працяжнік ставіцца не перад злучнікам *і*, а пасля яго.

✓ Ляснік толькі галавою пакруціў — *і* слова не сказаў селяніну (Я. Колас); Прыгледзелася, прыслухалася — *і* стала відушчая (І. Шамякін); Сказаў — *і* бліжэй

да каганца ў косці гуляць сеў: болей, маўляў, і гаманіць няма пра што (У. Арлоў);
Студня агоўталася-прачнулася ад здранцвення **і** — абамлела (У. Міхно).

5. Коскамі аддзяляюцца аднародныя члены, звязаныя пры дапамозе паўторных злучнікаў *і ... і, ды ... ды, то ... то, ні ... ні, не то ... не то, ці ... ці, ці то ... ці то, або ... або, альбо ... альбо і інш.*

✓ Уадзін час **і** ў святліцу, **і** ў дваровую хату ўварваліся чырвонаармейцы і партызаны (Я. Колас); Я **і** стаяў каля тых нораў, **і** сядзеў, **і** нават ляжаў, як на баявой пазіцыі, трымаючы перад сабою зараджаную стрэльбу (А. Наварыч); Адвячоркамі над вёскамі слаўся **не то** дым, **не то** туман (І. Чыгрынаў); Аж да той балючай мяжы мая памяць цябе ўтрымала: **то** ля плуга, **то** ля дзяжы, **то** за кроснамі, калі ткала (В. Жуковіч); **Ні** ў кнізе, **ні** ў артыкуле пра тую «недапушчальнасць думкі» не было (Ф. Янкоўскі); **Ці то** цёплы плач, **ці то** горкі дым раз'ядае мне вочы (П. Панчанка).

Калі першы з паўторных злучнікаў стаіць перад другім аднародным членам, то і першы аднародны член аддзяляецца коскай.

✓ Падзьме цёплы, **і** густы, **і** лёгкі ветрык — і ад жытняе сцяны льецца і плыве пах упрэлай палявой зямлі і ціхамірнай непрыкметнай румянкі, сыплюцца ў сем колераў вясёлкі росныя перлы, дыхаючы ўгору духам цеплыні (М. Гарэцкі); Бо холадна, **і** цёмна, **і** адчайна, і ў вокны пазіраюць голкі руж (В. Куртаніч); Стаяў у роздуме Платон, згадаўшы сноп, **і** патэфон, **і** песню на зажынках (А. Бялевіч); Мо толькі летні вечар, **ды** белая каліна, **ды** вецярок сустрэчны, **ды** сцежка каля млына (В. Шымук); Выедзе пан Дастаеўскі да Варшавы, **або** ўгосці да суседзяў, **або** на ловы ў пушчу, — палячка толькі таго і чакае (М. Гарэцкі).

Не аддзяляюцца коскай звязаныя паўторнымі злучнікамі (звычайна *і*) два аднародныя члены сказа, калі яны ўтвараюць сэнсавое і інтанацыйнае адзінства.

✓ **І** мілай пацехай заззяла **і** доля **і** слава людская (Я. Купала); А тут сабраліся, як відаць, не дурні **і** выпіць **і** закусіць (І. Шамякін); Па ўзбочынах дарог бясконцай ракой ішлі **і** салдаты **і** цывільныя, а на дарогах усюды валяліся разбітыя машыны (П. Панчанка); Услаўлены **і** вершамі **і** прозаю, паказвай ідал бронзавы шляхі (Р. Барадулін); Але ў гэты час Пашкевіч пакідае **і** курсы **і** Пецябург, вяртаецца назад у Вільню (В. Рагойша).

Калі злучнікі *і, ды* паўтараюцца і злучаюць тры аднародныя члены, якія цесна звязаны адзінствам зместу і інтанацыяй, тады коска можа не ставіцца. Таксама не ставіцца коска ў выпадках, калі два аднародныя члены звязаны сэнсавым адзінствам, а трэці аб'ядноўваецца з імі злучальнай сувяззю.

✓ Шмат злажылі казак **і** легенд **і** песень людзі пра балота, пра сваё Палессе (Я. Купала); Усё вышай **і** вышай **і** вышай прыбой сакавіты вятроў (З. Астапенка); [Грыма] Сядзіць сабе **ды** сапе **ды** пэцкае ў чарніле пальцы (У. Караткевіч).

Калі паўторныя злучнікі *і ... і, ні ... ні, то ... то* ўваходзяць у склад фразем, то паміж іх аднароднымі членамі коска не ставіцца: *і днём і ноччу, і смех*

і грэх, і так і сяк; ні сёе ні тое, ні многа ні мала, ні складу ні ладу; то скокам то бокам, то сюды то туды і інш.

✓ Мне сёння сніліся суніцы, сцяжынка праз густы хмызняк і дзераза, што хутка віцца пачне ў імхах **і так і сяк** (М. Сурначоў); Два бандзюкі — **і нашым і вашым** — і вы, апошні ліст на дрэве, квяціна ў крапіве (У. Караткевіч); Увесь час **і так і гэтак** тузаў долу падол сподняй сарочкі, каб хоць як прыкрыць свой мужчынскі сорам, але прыкрыць не было як — трэба ж было працаваць: нагружаць у фуры бульбу, цягаць кашы ў полі (В. Быкаў); Хлопчык быў дома і ўсё чуў... Ляжаў толькі ў пасцелі **ні жывы ні мёртвы** (І. Пташнікаў).

✎ 1. Увесну ды ўвосень вуліцы Лодачная і Кастрычніцкая патанаюць у брудным месце: ні прайсці́х ні праехаць. 2. Адпусціць не мог, таму што прывык атрымліваць ад Каханьня сваё ды забываць пра яго да пары́х да часу (у гэтай фразе адсутнічаюць паўторныя злучнікі, аднак пунктуацыя захоўваецца аднатыпная).

6. Калі злучнікі *і, ды ў значэнні і, ці, або, альбо* звязваюць пары аднародных членаў, то гэтыя пары аддзяляюцца коскамі (унутры пар коска не ставіцца).

✓ Сосны **і** вязы, дубы **і** асіны вокала возера вартай пасталі (Я. Купала); Ляжыць мой край на Дзвіне **і** Дняпры, на Бугу **і** Нёмане, на Прыпяці **і** Бярэзіне (Я. Колас); Час сцірае трывалыя межы паміж лірыкай **і** эпасам, лірыкай **і** драмай (І. Гоўзіч); Белае **і** чорнае, дабро **і** зло, любоў **і** нянавісьць — гэтыя кантрасты пранізваюць кожнае імгненне жыцця (Т. Старасценка); А норавы тут трохі іншыя, чым, скажам, у Венецыі **ці** Празе, у Кракаве **ці** Вільні (А. Петрашкевіч).

✎ А той этыкет прадугледжваў ля кожнага прыбора столькі відэльцаўх і відэльчыкаў, лыжак і лыжачак, што касманаўт разгубіўся.

7. У сказе можа сустракацца спалучэнне розных злучнікаў у адным радзе аднародных членаў. У такім выпадку спалучэнні злучнікаў і разам з *ці, або (альбо)* і *ці* разам з *або (альбо)* не патрабуюць пастаноўкі косак. Але часцей розныя злучнікі спалучаюць і розныя пары аднародных членаў.

✓ Буслы збіраліся ў чароды **і** доўга стаялі на грудах **або** ляніва аглядалі лагчыны (Я. Колас); Такое пытанне мела даволі грунтоўнае значэнне, бо калі здаралася, што хтосьці з кімсьці меў раней сварку **ці** бойку **або** па іншых прычынах незадаволенасць і варажасць у адносінах паміж сабой, то цяпер гэту праблему вырашалі калектывна і ўжо па-сяброўску (У. Сысоў); Ранішняя вуліца поўнілася заклапочанымі галасамі вяскоўцаў **ці** крыкам пеўняў **або** радасным рыкам кароў.

✎ 1. Можа, у ёй занадта жалеза, іржы ці якога іншага бродух альбо нават атруты? 2. У летні час па азярцы можна наладзіць катанні на лодках ці катамаранахх або паляванне на рыбу — таўсталобіка, амура, карпа. 3. Такі гравій значна таннейшы за мармуровую ці гранітную крошкух і нашмат больш даўгавечны. 4. А як падзьме вецер, агонь наогул нібы бяжыць альбо скачах і за секунды робіць аграмадныя крокі. 5. Пасля атрымання персанальнага атэстата вы зможаце як папаўняць свой электронны рахунак пры дапамозе пошты, так і здымаць з яго грошы праз касыхх альбо пластыкавую картку.

8. Коскай аддзяляюцца аднародныя члены, якія звязваюцца супастаўляльнымі адзіночнымі (*а, але, ды ў значэнні але, аднак, хоць і інш.*) і парнымі (*як ... так і, не толькі ... але (а) і, хоць ... але (а), калі ... то, як ... дык і інш.*) злучнікамі.

✓ Сонца даўно ўжо звярнула з поўдня, **але** свяціла яшчэ гарача (Я. Колас); Чарналесце гайдаецца гола, свеціць сонца маё, **ды** не грэе (В. Зуёнак); А мне здалася, што ў музеі славы, **а** не ў застрэшы летеуе каса (М. Мятліцкі); Было многа **не толькі** моладзі, **але і** старых, асабліва мужчын, — у двары прыйшлося проста прабірацца між чародак людзей (І. Мележ); Толькі **як** пылку з забытых красак, што на лёгкім ветры расце, **так і** гэтай вёсцы з былей, казак мне, сябры, часамі не стае (У. Паўлаў); Магчымасці камбінезона **калі і** не перавышалі палёт фантазіі праграмістаў камп'ютарных гульняў, **то** па меншай меры былі да яго набліжаныя (Ю. Нераток).

Калі ў сказе адзіночны супастаўляльны злучнік адсутнічае, на яго месцы ставіцца працяжнік.

✓ Не шкадаваць — спачуваць толькі можна тут (Я. Колас); Моладзь, адгуляўшы ў клубах і кафэ, не расходзіцца — раз'язджаецца (І. Шамякін); Але па балоце ён [Вацура] не пайшоў — падаўся па наезджанай дарозе, што вяла міма маўклівага шведскага кургана, на якім вялі ад спёкі дзікія ружы (І. Чыгрынаў); А неба песціць жаўрукоў паэзіяй — не прозай... (Я. Хвалеі).

9. Паміж развітымі аднароднымі членамі сказа, якія маюць свае знакі прыпынку (звычайна коскі), можа ставіцца кропка з коскай.

✓ Азалаціла восень поле ржышчам, дрэвы лісцем, гумны снапамі; абвеяла хаты жытнім пылам; вострым пахам кастрыцы напоўніла вуліцу... (К. Чорны); Ён [Жаваранка] цераз галаву закінуў аўтамат за плечы, нібы ён яму не мог спатрэбіцца; падняў з зямлі ручны кулямёт, пстрыкнуў ножкамі — зачэпіліся за рамень — і паклаў яго на правае плячо, узяўшыся рукою за прыклад (І. Пташнікаў).

✎ Прыводзіліся цікавыя факты: арганізацыя ў яе доме бібліятэкі[Х] устанавленне літаратурнай узнагароды імя Элізы Ажэшкі ў Гродне[Х] вылучэнне (двойчы) кандыдатуры пісьменніцы на атрыманне Нобелеўскай прэміі (лепш паставіць коскі паміж неразвітымі аднароднымі членамі).

§ 33. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі, якія маюць абагульняльнае слова

1. Пасля абагульняльнага слова перад пералічанымі аднароднымі членамі ставіцца двукроп'е.

✓ З высокага пункту відаць далёка-далёка **ўвесь прастор** наўкол: жоўтае жыта, сівыя хаты з зялёнымі канаплянікамі, маркотны могільнік збоку і сіняя каёмка лесу з усіх бакоў (М. Гарэцкі); Грыбы не раслі **нідзе**: ні ў бярэзніку, ні ў сасонніку,

ні ў ельніку (К. Чорны); У беларускіх вялікіх месцах, як Вільня, Менск і інш., жыды мелі свае вялікішыя культурныя **цэнтры**: школы, абшчыны, прафесіянальныя цэхі і інш. (З. Бядуля); Публікацыі пра творчасць Я. Купалы ў ФРГ раздзяляюцца на **дзве групы**: крытычныя матэрыялы (кнігі, артыкулы, рэцэнзіі) і біяграфічныя звесткі (У. Сакалоўскі).

2. Перад абагульняльным словам пасля пералічаных аднародных членаў ставіцца працяжнік.

✓ Будынак, парк і агароджа — было **ўсё** слаўна і прыгожа (Я. Колас); Нос, мосцік, труба, мачта — **усё** знікла ў белым шаленстве бурану (У. Караткевіч); Адзенне, твар, зямля пад рукамі — **усё** чорнае і ліпкае ад крыві (М. Касцюкевіч); Сур'ёзная аўтарская думка, напружаныя маральныя пошукі герояў — **вось пафас** твораў гэтых аўтараў (В. Локун); Тэрактавыя форты Барселона, белыя вежы-маякі, малахітавага колеру марская вада, сіняе неба — **усё гэта** плыло, гайдалася ў яе вачах, якія штохвілінна мянялі свой колер... (У. Сцяпан).

3. Калі абагульняльнае слова стаіць у пачатку або ў сярэдзіне сказа, пасля яго ставіцца двукроп'е, а пасля пералічаных аднародных членаў — працяжнік.

✓ **Усюды**: на чыгунцы, у дэпо, на электрастанцыі — працуюць нашы людзі (М. Лынькоў); Вецер усё мацней, і хутка **ўсё**: неба, і дарога, і чэзлыя балотныя хмызнякі — патанула ў снежнай завірусе (Я. Колас); Нам радасць гэтая перадаецца больш, чым усё астатняе, хоць гэтае **астатняе**: начное дзяжурства каля агню, перазарадка-запраўка бітонаў з брагай і вадой, цяганне ў хату вады і дроў, а галоўнае — нейкая асцярожлівасць, гаварэнне прыцішанымі галасамі, выраз сакрэтнасці — **усё** вельмі цікавае (А. Наварыч).

✎ Гэта цудоўнае месца, дзе нават для кароткага адпачынку ў святы ёсць усё належае[:] ✕ шыкоўная прырода, абсталяваныя пляцоўкі для смажання шашлыку, аквапарк з саўнай, більярд, новая кавярня...

4. Перад абагульняльным словам ставіцца коска з працяжнікам, калі гэтага патрабуе структура апошняга аднароднага члена. У сказе: *Каларытныя бытавыя сцэнкі, створаныя жывым уяўленнем Паўлюка Труса, дасціпны дыялог, афарбаваны сялянскім гумарам,* — **усё гэта** надоўга застаецца ў памяці (А. Клышка) — коскай аддзяляецца адасоблены дзеепрыметнікавы зварот; у сказе: *Мастацкі лаканізм і тая асаблівая чысціня пачуццяў, якая ўласціва Алесю Наўроцкаму,* — **усё гэта** сплятаецца ў дзіўны па сваёй прастаце і выразнасці вянок (У. Караткевіч) — коскай аддзяляецца даданая частка.

У асобных выпадках коска з працяжнікам ставіцца і без удакладнення апошняга аднароднага члена, калі трэба лагічна вылучыць пералічаныя аднародныя члены: *Чыстая вада, жоўцеенькі пясочак на дне, прыгожы беражок,* — **усё гэта** вабіла такой спакусаю, што маладыя настаўнікі змушаны былі спыніцца (Я. Колас).

5. Калі ў сказе абагульняльнае слова лагічна вылучаецца, а пералічаныя аднародныя члены маюць характар удакладняльнай заўвагі, то замест двукроп'я перад пералічэннем і пасля яго ставяцца працяжнікі. Напрыклад, у сказе: *Ніхто — ні маці, ні Толік — ні ў чым не напракнулі* (Б. Сачанка), спрэчным з гледжання каардынацыі дзейніка і выказніка (выказнік граматычна павінен мець адзіночны лік), пералічаныя аднародныя члены вылучаны працяжнікамі. У выпадку, калі і перад аднароднымі членамі, і пасля іх выкарыстана абагульняльнае слова, то з абодвух бакоў ставіцца коска з працяжнікам.

✓ *Усе — і леснікі, і мы — пасталі вакол вогнішча, выстаўляючы рукі да агню і адварочваючы твары* (І. Чыгрынаў); *Спадарожнікі японца — брытагаловы брытанец і ружовы белавалосы швед — пачціва адхінуліся ў калідоры і разглядалі волат, як нейкае дзіва* (А. Вялюгін); *Усё, што я там назіраў — падзеі, факты, людзі, агульная атмасфера жыцця, — запаміналася, адкладвалася ў памяці* (А. Макаёнак); **Усё гэта**, што вакол, — *Прыпяць і Піна, ласы ласкавыя, наплавы мокрыя, дрэвы раскідзістыя, пчаліныя свепеты на векавых дзічках, няяркае палескае неба, — усё гэта было, мабыць, такім самым, як у часы Уладзіміра, што, паводле падання, заснаваў горад, такім самым, як і ў часы асляплення князя Васілька* (У. Караткевіч).

✎ *Будаўнічыя матэрыялы — пяскі, гравій, гліна, даламіты і іншыя [—] здабываліся і працягваюць здабывацца ў Беларусі традыцыйна ў вялікіх аб'ёмах.*

3. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКАЗАХ З АДАСОБЛЕНЫМІ, ДАЛУЧАЛЬНЫМІ І АБМЕЖАВАЛЬНЫМІ ЧЛЕНАМІ

§ 34. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі азначэннямі

1. Адасабляюцца дапасаваныя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі зваротамі, якія стаяць пасля азначальнага слова.

✓ *А маковае малако, засалоджанае мёдам, пілі смагла, ажно цякло па губах іх мімаходам* (Я. Купала); *Камандзір шостаі стралковай роты Кротаў, апыразаны па ватоўцы дзвюма кавалерыйскімі партупеямі, нібы не чуючы выкліку, валюхаста брыдзе па сыпкім снезе ўзбочыны* (В. Быкаў); ... *Прыйшоў я да Цябе сягоння не да кранцаца ран Тваіх рукамі, а ціха цалаваць Твае далоні, прабітыя* наскрозь *цвікамі* (М. Сяднёў); *Мне б таксама знайсці падкову, згубленую* вольным канём... (С. Блатун); *Там усё было ў парадку: ложкаю засланы, а падушкі, узбітыя* бабулінымі *рукамі, узнімаліся* ледзь не да *столі* (А. Васілевіч); *І хай у восені ў абдымках я гару, як клён, імжой апалены, вясну з ружова-светлай дымкаю, як ён, чакаю я за далямі* (Міх. Клімковіч); *А кляновы ліст, падмыты* дажджавымі *ручайкамі, вецер адарваў ад шкла, ірвануў і панёс яго азалелае цела ўдалячынь...* (В. Гапееў); *Аўчарка, удзячная* за пашчоту, *адышлася і пакорліва села на сваё звыклае месца* (В. Шабалтас);

Глядзяць жылыя карпусы ў свет, да нітачкі **зялёны** (В. Жуковіч); Ты ж прасіла будзёншчыны, **блізкай** усім (М. Калачынскі).

- ✎ 1. Іншым краінам, вольна ці не, прыходзіцца прытрымлівацца правілаў гульні[.] Ў[у]станоўленых ЗША ў фінансава-эканамічнай сістэме свету. 2. Дэлегалізацыі «фондаў сквапнасці» і ўсялякіх фінансавых інструментаў, разлічаных на генерыраванне «несумленых прыбыткаў» [.] дамагаецца епіскап Рэйнхард Маркс з Баварыі. 3. Дошкі, склееныя з некалькіх слаёў фанеры[.] недаўгавечныя, таму іх нельга пакідаць у вадзе. 4. У вогнішчах[.] распаленых непайналетнімі вандаламі[.] гарэлі творы Бацічэлі і Мікеланджэла. 5. Хто надаў небывалую святочнасць лесу[.] выстуджанаму нядаўняй зімой?

2. Адасабляюцца адзіночныя і аднародныя дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, якія стаяць пасля азначальнага слова і маюць падкрэсленую сэнсавую нагрузку.

- ✓ **Матрона, смутная**, пастаяла трохі, пакі не схавалася фігура Івана за выступам яру, куды павярнула дарога, а потым пайшла на свой агарод збіраць зелле, падаткнуўшы спадніцу (Я. Колас); Мы ўвесь час крочым побач, а ў канцы ўсё роўна ў кожнага свой шлях, **асобны** (В. Гадулька); Люблю валошкі позняе пагляд, **задумлівы і** недасяжна **строгі**, і цьмянай пазалоты далягляд, і стому цёплай і сухой дарогі (З. Дудзюк); Аленка сабрала цэлае бярэмца шклянoga павуціння, **лёгкага, мяккага**, і, кідаючы яго ў скрыню, з жахам падумала, што сапсавала гэтулькі каштоўнага матэрыялу (А. Савіцкі); Была субота, **слотная, ветраная** (Р. Баравікова).

3. Адасабляюцца дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, якія адносяцца да асабовага займенніка (нават калі ён адсутнічае, але ўзнаўляецца з кантэксту).

- ✓ Ад родных ніў, ад роднай хаты ў панскі двор дзеля красы **яны, бяздольныя**, узяты ткаць залатыя паясы (М. Багдановіч); **Светлага воласу, з абветраным тварам і з рэдкімі вяснушкамі на пераносі, ён** здаваўся ціхманым і не вельмі рухавым (К. Чорны); **Спакутаваны болей і душэўна распяты, я** не адразу цямлю, чаго яны [салдаты] маўчаць (В. Быкаў); **Зачараваны і анямелы**, гляджу на гэты імклівы бег (М. Танк); **Усхваляваны знойдзеным да слёз**, не чуеце, як конь заржаў у стайні і раздувае храпамі авёс (Л. Геніюш).

- ✎ 1. Увечары ён[.] вясёлы і шчаслівы[.] вяртаўся дамоў, дзе чакалі жонка і маленькі сын. 2. Плямістыя, аранжава-чорныя, шурпатаскурыя, з зубчастымі грабянямі на спінах[.] яны плавалі ў сонечна-цёплай вадзе.

4. Адасабляюцца дапасаваныя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікамі і прыметнікамі, дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі зваротамі, якія аддзелены ад азначальнага слова іншымі членамі сказа.

- ✓ Неяк дайшлі да Юткевіча брыдкія анекдоты пра Маслоўскага, але **ён** адварнуўся ад іх, як адварочваўся, **самотны**, ад усяго бруднага ў жыцці (Б. Мікуліч); Лёг

адпачыць **я** ад гэтай падзеі вялікай, нават забыўся, **шчаслівы**, пра што гаварылі (М. Танк); З касцёла, **прыглушаны мураванымі сценамі**, зноў загрымеў **арган** (В. Адамчык); Нап'ецца хто-небудзь, засне дзе папала — **яго і** раздзене хто, **п'янага і соннага** (І. Чыгрынаў); Шасейка праходзіць побач з вёскай, і разы два я нават бачыў, як спынялася на мосце машына, **Альберт Іванавіч** саскокваў з кузава і крочыў, **высокі і хударлявы**, напразткі праз мяжу ў вёску (Я. Каршукоў); **Угневаны**, шумеў трывожна **лес**, хілілася рабіна каля тыну, бо ў кожнага быў генія Дантэс, бо ў песню стрэліць быў гатоў Мартынаў (У. Паўлаў); Кволя **агеньчык** то мізарнее, то, **падбадзёраны кропляй тлушчу, што сцякае з кнота**, зноў успыхвае (Ф. Сіўко).

5. Адасабляюцца дапасаваныя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікамі і прыметнікамі, дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі зваротамі, якія стаць перад азначальным назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае адценне (прычыны, умовы, уступкі).

✓ **Сплечены з яловых лап**, шалашык толькі ад людскога вока ўкрываў таго, хто ў ім быў (К. Чорны); **Усхваляваная**, Вера траха што не бегла дахаты (Б. Мікуліч); **Верныя сваёй пастанове**, случчакі хапіліся за зброю, каб спыніць бальшавіцкі наступ (П. Рагач); **Патрывожаны бразганнем засавак, рыпам жалезных дзвярэй**, вязень падняў галаву (В. Чаропка); **Абураная гэтым вераломствам**, гаспадыня падхапіла на дарожцы лазовы гучок, якім надоечы гнала валацугу дахаты, і з лямантам, з кленічамі, няшчадна лупцючы, пазырыла іх далёка за хлеў (В. Гардзеі).

6. Не адасабляюцца дапасаваныя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікамі і прыметнікамі, дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі зваротамі, якія стаць перад азначальным назоўнікам і не маюць дадатковага акалічнаснага адцення (прычыны, умовы, уступкі).

✓ На верхавіну дрэўца звісае **раскудлачаная ветрамi** салома з стрэшкі (М. Гарэцкі); **Расколаны і ахоплены агнём** дом упаў і пахаваў пад сабою Надзеіну магілу (К. Чорны); **Сонцам атачонае** прырэчча плавала ў сп'янеласці малін (В. Зуёнак); **Гнаны рэвалюцыйнымі віхурамi** цырк падаўся далей, а місцюкі наважыліся перакакаць пачатак новае эры ў гісторыі чалавецтва ў Капысіцы: набылі кароўку і атабарыліся на пакінутай сядзібе наводшыбе ад вёскі (У. Арлоў); **Высокі, ладны, чыста паголены** Саламаха здаваўся ўвасабленнем сілы і здароўя (М. Касцюкевіч).

✎ 1. Праехаў некуды трактар, замычэлі ~~Х~~ прыгнаныя з пашы каровы. 2. Завяршальным і відовішчным акордам начнога мерапрыемства стала дэманстрацыя ~~Х~~ знятых супрацоўнікамі музея ~~Х~~ відэафільмаў пра родны край. 3. Усё бліжэй і бліжэй падступала да горада ~~Х~~ ашчапераная дзідамі людская хваля.

7. Не адасабляюцца дапасаваныя азначэнні, якія сэнсава цесна звязваюцца з азначальным назоўнікам або ўваходзяць у склад выказніка.

✓ Сцёпка **вясёлы** ішоў дадому, каб у вольную часіну ўзяцца за дробы (Я. Колас); Я прачнуўся ўначы: мне пачуўся ў палатным паўзмроку голас **чысты і свежы і гэткі знаёмы** (А. Зарыцкі); Аўсеенка прыходзіў **маўклівы, схмурнелы**, валіўся на ложка, адварочваўся тварам да сцяны, і ўся няўхлюдная, вялікая ягоная постаць адно гаварыла: не руш, буду маўчаць, маўчаць упарта і доўга (Б. Мікуліч); Вецер дзьмуў **ёдкі, вадзяністы** (І. Чыгрынаў).

8. Адасабляюцца недапасаваныя азначэнні, выражаныя назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі або без іх.

✓ Каля гэтай хаты быў вельмі блізка малады лес, **без падлеска** (К. Чорны); Чорныя рыцары, **у сацыялістычных забралах дзеля блізіру**, ускалыхнулі ў народзе зварыную помсту за мінулае, і народ цяпер сам сябе ўстрымаць не можа (З. Бядуля); Надарылася і навальніца, **з бурным, імклівым дажджом, доўгім старэчым кашлем грому і белымі пісягамі маланак ва ўспененых хмарах** (Б. Сачанка); Вецік, **у велікаватых бацькавых штанах і таксама велікаватай рубашцы**, нібыта саромеўся сваёй несамавітасці і прыадстаў крыху, а потым і прыпыніўся, загаварыў з мужчынамі (А. Жук); Для сваёй палонкі, дзе стаяла трыгубіца, усё яшчэ боўтаўся дзед Тадот, **у цыратавым фартуху, увесь мокры, з ліхтаром у руцэ** (В. Дайлідэ).

9. Сэнсава вылучаныя постпазіцыйныя аднародныя азначэнні могуць адасабляцца пры дапамозе працяжнікаў.

✓ Здаду з Сёмкам Цераховічам едзе стары Тодар Дрозд — **хітры і самаўпэўнены** (К. Чорны); Ён [месяц] зоры топча — **круглы, жоўты і горды** (А. Бярозка); Бабуля — **высахлая, з учарнелым ад работы і старасці тварам** — адсцябала матузамі малага ўнука за тое, што паабшчыпаў, не дачакаўшыся вячэры, акрайчык ацеслівага, спечанага з бульбы і ячменных шароек хлеба (М. Стральцоў); Гэта быў адзіны ў нашым пітомніку цагляны двухпавярховы будынак — **доўгі і нязграбны** (Н. Гальпяровіч); З грудзей тваіх узнік шалёны жарсны р-р-рык — **самотны, як абсент, жаданы, як нірвана** (В. Кустава).

§ 35. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі прыдаткамі

1. Адасабляюцца коскамі постпазіцыйныя (зрэдку — прэпазіцыйныя) прыдаткі, якія адносяцца да асабовых займеннікаў.

✓ **Плытнікам, нам** не спыніцца з вірам жыцця маладога (П. Трус); Дык ведайце, што першы сярод іх я, Ваш **халоп** пакорнейшы, Княгіня (Р. Барадулін); Сівы, бывалы, культурны **чалавек, ён** гаварыў пра аднаго са «сталічных класікаў» (Я. Брыль); Купала і Колас прапануюць **нам**, сваім **нашчадкам**, уласныя апрабаваныя гісторыі і асвечаныя горкім вопытам адказы на нашы запытанні і спадзяюцца на наша ўменне слухаць, бачыць, чытаць, думаць, рабіць высновы (М. Тычына).

2. Адасабляюцца коскамі прыдаткі, якія адносяцца да назоўнікаў і не ўтвараюць з імі цеснага сэнсавага адзінства.

✓ У панскім доме жыве старая пані і яе **ўнук, студэнт** (Я. Колас); **Дзяўчаты, даяркі**, насілі бідоны (Т. Хадкевіч); **Хлопцы**, яе **спадарожнікі**, круціліся вакол і рознымі спосабамі памагалі Тарасу развесяліць яе (І. Шамякін); **Кухар**, высокі, худы **салдат** у пачарнелай ад дажджу фуфаечцы, якая, мабыць, наскрозь прамокла, пакуль хадзіў ад вежы да паднавесніка з паходнаю кухняю, стаяў на парозе з пустою каструляй у руцэ (А. Жук).

✎ 1. Сёлета толькі за месяц адзін са старэйшых флорычных калектываў, драматычны тэатр імя Лаўранёва[,] сабраў на сваіх прадстаўленнях у гэтым унікальным месцы больш за дзесяць тысяч гледачоў. 2. Асіповіцкі РАУС распачаў крымінальную справу ў дачыненні да капітана, ваеннага дырыжора адной з вайсковых часцей[,] за захоўванне і рэалізацыю наркатычных рэчываў.

Адасабляецца прыдатак і ў тым выпадку, калі ўведзены ў сказ пры дапамозе злучніка як з акалічнасным (звычайна прычынным) значэннем.

✓ **Як** напрактыкаваны ў гэтых справах **чалавек, пракурор** павольна звярнуўся да суда (Я. Колас); **Як майстра**, я перад паходам сам варанага падкаваў (А. Вялюгін); **Шэршань**, **як** найбольш **знаёмы** з дубам і болей **адукаваны і спрытны** на язык, выступіў ад імя сходу (Я. Колас); **Ліда**, **як сакратар** камісіі, першая залезла за стол (І. Шамякін).

3. Адасабляюцца коскамі прыдаткі, якія з'яўляюцца ўласнымі імёнамі, стаяць пасля агульнага назоўніка (ён можа адсутнічаць і ўзнаўляцца з кантэксту) і маюць удакладняльнае значэнне (перад імі можна без змены сэнсу ўставіць словы *гэта значыць, а іменна*).

✓ Адвезці ў Загор'е меўся сам **бацька** яе, **Андрэй Гарнашка** (Я. Колас); **Майстар** цэха, **Антон Гаўрылавіч Шульга**, чытаў і перачытваў кароткую заметку аб наватару (І. Гурскі); Але **дырэктар, Чупрэйчык**, сам выбраў: сем хлопцаў і трох дзяўчат (П. Місько); **Большая, Монця**, узняўшыся на падушцы, з падпёртаю шчакою, быццам застыгла ў думках, а **меншанькая, Ядвіська**, нервова заклапаціла па хаце (М. Гарэцкі).

✎ 1. Унук брата Эдварда Жалігоўскага, вядомы польскі генерал Люцыян Жалігоўскі[,] ўвайшоў у гісторыю як стваральнік новай дзяржавы — Сярэдняй Літвы, куды ўваходзіла і тэрыторыя Вілейшчыны. 2. Пераможцы Першага міжнароднага конкурсу паслухмяных хлопчыкаў, юнаты Міця Фукін і Гоша Цыпка[,] за лета абдземулі 40 га дзыхаўцоў. 3. Яшчэ адзін прадстаўнік нашай краіны, сярэбраны прызёр Алімпіяды ў Афінax Магамед Арыпгаджыеў[,] выйграў прэтэндэнтны бой на тытул чэмпіёна СНД і славянскіх краін у паўцяжкай вагавай катэгорыі (79,379 кг). 4. Нездарма настаўнік гасцей, чылійскі спецыяліст Мануэль Луіс Пелегрыні[,] заўважыў (магчыма, гэта быў жэст дыпламатыі?), што некаторыя беларусы варта гуляць у Іспаніі.

4. Адасабляюцца коскамі прыдаткі, якія адносяцца да ўласнага імя, стаяць пасля яго і маюць удакладняльнае значэнне.

✓ Бабка **Параска, жонка** Рамана, трохі наплакала на Івану. Маладзіца **Матрона**, Іванавя **жонка**, была маўклівая (Я. Колас); Узяў слова **Андрэй Шыбянкоў**, Тацянін **брат** (М. Зарэцкі); **Яўхіма**, найлепшага **паляўнічага і гаспадара**, завуць менавіта так, бадай, з павагі (А. Каско); Па тых сухіх звестках, якія расказаў Жыцкаў, атрымлівалася, што **Ірына Бардоўская**, Насціна **маці**, працуе ў раённай газеце (В. Патапенка); Але больш істотна іншае: беларускі паэт вылучае **Дантэ, волат** сусветнай мастацкай культуры, і падкрэслівае яго значэнне, перш за ўсё, як песняра Пекла, які шматпланавы і непераўзыхадны адлюстраванні пакуты ў «Боскай камедыі» (І. Чарота).

- ✎ 1. Сяргей Сушко, начальнік аддзела тэхнічнага кантролю цэха № 13[,] кажа, што пад яго кіраўніцтвам працуе каля 230 чалавек, прычым 216 — гэта жанчыны.
2. Кандыдат медыцынскіх навук Валерый Моластаў, выкладчык адной з мінскіх ВНУ[,] мае свой адказ на гэта пытанне.

Перад уласным імем і агульным назоўнікам прыдатак аддзяляецца коскай толькі тады, калі мае дадатковае акалічнаснае значэнне.

✓ Сам **шавец** па прафесіі, **Арон** любіў дасканалую і сумленную работу (Р. Мурашка); **Майстар** палёту, **страла** старанна, бы рала, разворвае аблог прасторы, не пакідаючы за сабой ніякіх адзнак і прыкмецін (А. Разанаў); Выдатны **знаўца** царкоўнага права, законаў Вялікага Княства Літоўскага і яго гісторыі, **Я. Руцкі** лёгка заўважыў памылковыя сцверджанні М. Смятрыцкага, дакладна вызначыў лагічныя хібы ды наўмысную блытаніну прадметаў у яго разважаннях (І. Саверчанка); Некалі рослы, жылісты **мужчына, аднагодак** Бонуся, **Міш** дачасна састарэў, усюх неяк (А. Жук).

Пры пералічэнні пасады і званняў асобы размешчаныя за ўласным назоўнікам прыдаткі заўсёды адасабляюцца і паміж імі ставяцца коскі. Калі ж такія прыдаткі знаходзяцца перад уласным назоўнікам, тады яны без дадатковага акалічнаснага значэння не адасабляюцца, а паміж імі ставяцца коскі толькі пры наяўнасці трох і больш прыдаткаў.

✓ Успаміны **Уладзіміра Адамава, выхаванца** Маскоўскага ўніверсітэта, **прафесара** батанікі, былі напісаны ў 1933 годзе, перад яго ад'ездам з Мінска ў Крым (А. Мальдзіс); **Укладальнік** кнігі, **загадчык** кафедры літаратурна-мастацкай крытыкі Інстытута журналістыкі БДУ, **кандыдат** філалагічных навук, **дацэнт** **Людміла Саянкова** зазначыла: з пасляваеннага часу на журфаку працавалі выкладчыкі, якія давалі студэнтам грунтоўныя веды не толькі па праграмных прадметах, але і па творчасці, культуры, мастацтве.

5. Калі злучнік як мае значэнне «ў якасці», то ўведзены ім зварот не з'яўляецца прыдаткам і коскамі не аддзяляецца.

✓ **Міхась Лынькоў як рэдактар** зноў паказаў сябе добрым, удумлівым арганізатарам і палітработнікам (П. Панчанка); **Рэпатрыянт** парушала спакой польскіх улад **як прэтэндэнт** на пасады па спецыяльнасці, а ў Польшчы пасады высокай кваліфікацыі пакідаліся для палякаў ці ў лепшым выпадку маглі перападаць

акаталічаным асімілянтам (У. Калеснік); **Чалавек як асоба і чалавецтва як грамадская супольнасць** нясуць адказнасць за нялёгкі, нярэдка драматычны выбар паміж добром і злом (У. Конан); У Прудніках хаты не замыкаліся, **замкі адсутнічалі як з'ява** (А. Глобус); Пасля арміі ён выбраў **медыцыну як процівагу** адцягненым каштоўнасцям экзістэнцыялізму і юнгіянізму (А. Брава).

- ✎ 1. Прадпрыемства пачало свой адлік у Беларусі ў 2004 годзеX як падраздзяленне нямецкай будаўнічай хіміі «Хенкель» з гандлёвай маркай Ceresit. 2. Наколькі эфектыўнае пазбаўленне воліX як мера пакарання? 3. Гэту дваістасць можна было патлумачыць тым, што венікX як прадмет хатняга ўжыткуX быў прызначаны для ачышчэння чалавечага жылля ад смецця і бруду. 4. Калі раней капустуX як лякарстваX выкарыстоўвалі на аснове вопыту, то сёння карысць капусты даказана навукай. 5. Пазамінулым летам Баркалабаўскі абраз Божай Маці, які народ шануеX як чудатворны, вярнуўся ў родны манастыр, адбудова і рэстаўрацыя якога цягнуліся не адзін год.

6. Для адасаблення прыдаткаў, размешчаных у канцы сказа, можа выкарыстоўвацца працяжнік тады, калі яны тлумачаць, удакладняюць папярэдні назоўнік (пасля яго без змены сэнсу можна ўставіць словы *а іменна*) або калі неабходна падкрэсліць адценне самастойнасці такіх прыдаткаў. У паэтычных творах такія прыдаткі могуць стаяць і ў пачатку сказа.

- ✓ Усякія травы, кветкі, кожны кусцік, кожная саломінка, падымалі голавы, цягнуліся к сонцу, віталі яго і ў чэсць яго курылі найлепшымі **ладанамі** — чысцейшымі **туманамі** раніцы і прыямнейшымі **пахамі** свежых красак лугу (Я. Колас); Звераватую панурасць Лявону Бушмару перадаў **бацька** — княжацкі дробны **арандатар** (К. Чорны); Першы на чарзе быў слаўны **кіраўнік** драмгуртка і месчакковы **філосаф** — **аптэкар** Плакс (М. Зарэцкі); Я не знаю, ці шчыра вы хваліце **вобраз** — **вакханалію** дзікую ліній і плям (М. Танк); Пра падзеі ў Панасавым сяле апавядальніку паведамляе нечаканы **госць** — **чорт** (У. Казбярук); **Сведкі** сівой даўніны — высяцца белыя **вежы** (М. Барсток).

- ✎ 1. З Ельскімі суседнічалі ВысоцкіяX [—] пан Вячорка з жонкаю Фядорай. 2. Не памагло нават і тое, што ўжо назаўтра аб'явіўся сапраўдны віноўнікX [—] малакроўная ціхоня-дзяўчынка з паралельнага класа, з каснікамі, большымі за галаву, падобная на Мальвіну і П'еро адначасова... 3. Ля дзвярэй вешалкаX [—] пафарбаваная прыбітая да сцяны дошка, на якой шмат кручкоў, каб хапіла на ўсе кажухі, якія віселі тут зімою, а летам на брызентавыя плашчы з капюшонамі. 4. Дэпутатаў усіх мясцовых Саветаў аб'ядноўвае агульная задачаX [—] рашэнне пытанняў сваіх выбаршчыкаў. 5. Дрэздэнскае прадпрыемства STRABAG Umweltsanlangen GmbH рэалізуе праект у БрэсцеX [—] мантаж абсталявання на перапрацоўцы адходаў. 6. Абслугоўвай вельмі сур'ёзную ў савецкія гады зброюX [—] устаноўкі «СС-20».

7. Прыдаткі, якія носяць тлумачальны характар і размешчаны ў сярэдзіне сказа, могуць адасабляцца працяжнікамі з двух бакоў. Другі працяжнік можа замяняцца коскай у адпаведнасці са структурай сказа.

- ✓ Падаюць **сняжынкi** — **дыяменты** росы, падаюць бялюткі за маім акном... (П. Трус); Вакол цішыня, на небе — белы **качан** капусты — **месяц**, на зямлі рыпіць сняжок (Г. Марчук); На плоце **певень** — **жар-птушка** — галёкае, збудзіўшыся, бзыкае ў шыбе пчала (К. Цвірка); У гэтым войску ён [Касцюшка] не толькі займаўся інжынернымі **работамі** — **умацаваннямі, мастамі і пераправамі**, але і камандаваў баявымі лінейнымі аддзелаў (Я. Юхо, У. Емяльянчык).

§ 36. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі акалічнасцямі

1. Коскай аддзяляецца акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам і размешчаная ў пачатку сказа.

- ✓ **Не падаючы** духам, мы павінны ісці праз жыццё ў новы год і моцна трымаць сцяг змагання за вызваленне, за незалежнасць сваёй Бацькаўшчыны (Я. Купала); **Падымаючыся** на пукаты грудок, напінаўся і трос доўгаю сіваю грываю белы Мондраў конь (В. Адамчык); **Адлюстроўваючы** ў працэсе дзейнасці аб'ектыўны свет, чалавек у слове, у фразеалагізме фіксуе вынікі свайго пазнання (В. Ляшчынская); **Ашчаджаючы** малады беразняк, я рэзаў толькі ніжнія галінкі (Б. Стральцоў); Я грамадзян усіх шаную, мяне баіцца ліхадзей. **Змяніўшы** «у» на «а», пачну я пладамі надзяляць людзей (І. Курбека).

Коскай аддзяляецца акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам і размешчаная ў канцы сказа.

- ✓ Тым часам нашая Траляля захварэла і ў тры дні навек заснула, **пакінуўшы** дзіцятка драбнюсенькае (Ф. Багушэвіч); Часта заплача мужык араты дзеля злой долі, цяжка **працуючы** (Я. Лучына); Толькі адзін Мікітка стаяў каля лямпы з адною разутаю нагою і круціў у руках бот, **разглядаючы** на ім новыя дзіркі (К. Чорны); І, каб не праслыць сентыментальным, я прыносіў кветкі з ніў вясновых, **захінуўшы** іх у цень змяркальны (М. Танк).

Коскамі адасабляецца акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам і размешчаная ў сярэдзіне сказа.

- ✓ А цыганы, **выехаўшы** за вароты, зноў загаварылі (К. Чорны); Бус, **не помнячы** сябе ад злосці, кінуўся да Мачулы, за ногі сцягнуў яго з русалкі (Я. Сіпакоў); Зноў адкаціліся хвалі-сіроты, **паплужкаваўшы** жвіровае поле, у ледзяны бяскрай адзіноты, да ледзянога полюсу болю (Д. Біцэль-Загнетава); Дзядзька Язэп Кручонік, **трымаючы** на каленях лейцы і **пагойдваючыся** ў такт конскай хадзе, пазірае пустымі вачамі на вокны нашай хаты, праязджае міма (Ф. Сіўко).

- ✎ 1. Што да праекта, то мы[,] ў[у]першыню пабываўшы ў Вільні, пабачылі там дарогу ад Друскінінка да Варэнчы, прысвечаную Чурлёнісу, пабывалі і на радзіме Івана Франка ў Львоўскай вобласці... 2. Ствараючы ў сябе ў кватэры духмяны сад[,] можна вырошчваць і іншыя расліны, якія не толькі ачышчаюць паветра, прыносяць вам эстэтычнае задавальненне. 3. Імкнуўся да набліжэння да стандартаў прыгажосці[,] можна набыць непрыемныя хваробы. 4. Працягваючы транспартную тэму на кубінскі лад[,] трэба адзначыць, што на Востраве свабоды няма дакладнага абазначэння дарог і знакаў.

2. Не аддзяляюцца коскамі акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія з'яўляюцца ўстойлівымі выразамі.

✓ Мікола маўчаў **сцяўшы зубы** (Цётка); Пайшоў Амелька **нос навесіўшы**, каб лішняй звязі не чуць (М. Лынькоў); Растуць тут яны [дзеці] **на лес гледзячы** (Я. Брыль); Дома ў час летняга адпачынку ён [Колас] не сядзеў **склаўшы рукі**: днём дапамагаў маці па гаспадарцы (бацькі ўжо не было), а вечарамі і ў нядзелю чытаў кнігі (М. Жыгоцкі).

✎ Толькі восенню прадзед Васіль прыбываў у Гарадок, але доўга **склаўшы рукі** не сядзеў — наладкоўваў лодку вэнджаным мясам, бобам, цыбуляй, сухімі слівамі, аўчынамі, кавальскімі, бандарнымі і шавецкімі вырабамі і з двума вольнымі ад работы сынамі плыў у Тураў і далей.

3. Звычайна аддзяляюцца коскамі акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі.

✓ Байцы пераступілі граніцу берага, дзе ўжо нельга было спыніцца, і, **упаўшы**, пакаціліся адзін цераз аднаго ў вір (Я. Колас); Змрочныя цені, **шалеючы**, сцеляюць зямлю... (У. Хадыка); **Гаснучы**, сыпаўся дзень пазалотай з неба на тонкіх бяроз пераплёты (Н. Арсеннева); Стаю, **стаміўшыся**, над стромай (А. Вольскі); **Знікаючы**, ноч заплакала — дождж... (Я. Малец); У роздуме Міхась Скакун глядзеў, як Насця, **спатыкаючыся**, брыла па дарожцы да выхаду (Ю. Станкевіч); Вузел не вытрымаў шалёнае сілы інерцыі, развязаўся, і вядро, **адчаніўшыся**, засталася на дне (У. Міхно).

Калі акалічнасць выражана адзіночным дзеепрыслоўем, стаіць пасля дзеяслова-выказніка і паказвае спосаб дзеяння, яна не адасабляецца. Часам не адасабляюцца і прэпазіцыйныя падобныя акалічнасці.

✓ Старэйшы жыў ужо **аддзяліўшыся**, на хутарку за вёскай (Я. Брыль); Вярталіся **не спяшаючыся** (В. Казько); Труцень стаяў **хістаючыся**, высока падняўшы пярэдняю нагу, якая ад капыта і да самага калена была тоўстая, як калода (А. Федарэнка); Рамей умеў піць **не п'янеючы** (Л. Дайнека); Бронік Літавар глядзеў на гэтую магілу **сумеўшыся** (В. Адамчык); **Прыгнуўшыся** ідуць пад небасхілы асеннія маўклівыя дажджы (А. Пысін).

Параўн. таксама выкарыстанне дзеепрыслоўяў у якасці азначэнняў без адасаблення: На ўроках мовы і літаратуры настаўнік дзейнічае словам у позах **стоячы і седзячы** (А. Каляда).

4. Калі адасобленыя акалічнасці, выражаныя двума дзеепрыслоўямі, або двума дзеепрыслоўнымі зваротамі, або прыслоўем і дзеепрыслоўем, або прыслоўем і дзеепрыслоўным зваротам, звязваюцца злучнікамі *і, ды ў значэнні і, ці, або, альбо*, перад імі коска не ставіцца, як пры аднародных членах сказа. Пры адсутнасці злучніка коска паміж аднароднымі адасобленымі акалічнасцямі ставіцца.

✓ **Адрапартаваўшы і адпісаўшыся**, мы распальвалі вясёлую пячурку і бралі па добрай франтавой чарцы (П. Панчанка); **Падапрануўшы** кажухок і **падперазаўшыся** путам, Тамаш выйшаў з хаты (Я. Колас); **Моўчкі і не гледзячы** ў вочы сваім спадарожнікам, ён [Ярмаліцкі] падвёў усіх да вязаў (К. Чорны); Дзікія гусі зноў паляцелі

нізка над лесам. Нібы **ўцякаючы ці даганяючы**, — так яны гегаяць на ляту і спяшаюцца (Я. Брыль); **Асцярожна, ступаючы** след у след, мы выбіраемся з лугавіны (І. Навуменка); Літавару ўспомнілася, што маці першы раз абняла яго, што жывы астаўся, і ён замёр, **апусціўшы рукі, учуўшы** першы раз цёплую, не перажытую яшчэ ласку да сябе (В. Адамчык); **Не спыняючыся, бегма** ён [Хведар] сунуўся туды (В. Быкаў); Сонца ўжо было вялікае і чырвонае; яно нібыта бегла цяпер па небакраі, **хаваючыся** за пагоркамі, **выныраючы** зноў, і калі шыбавала над далёкім лесам, то здавалася, што яно губляе там, чапляючыся за макаўкі дрэў, кавалачкі сваёй чырвані (І. Чыгрынаў).

5. Калі акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным звяротам, знаходзіцца паміж аднароднымі дзеяслоўнымі выказнікамі, звязанымі злучнікамі *і*, яна адасабляецца коскамі без злучніка. Калі два аднародныя выказнікі, звязаныя злучнікамі *і*, маюць пры сабе адасобленыя акалічнасці, яны адасабляюцца кожная паасобку.

✓ Руневіч прыкусіў губу **і, не стрымаўшы** вейкамі слёзнай гарачыні, сказаў... не тое, што хацеў — нібы баронячыся ад непатрэбнага (Я. Брыль); Алег стаяў, **прываліўшыся** бокам да алешыны, **і** заціскаў рукою правае плячо (А. Федарэнка); Правадніца адкінула прыступку **і, высунуўшыся**, глянула ўздоўж цягніка (У. Сцяпан); Іван зацяў дыханне, **стараючыся** як найлепей пацэліць, **і**, трошкі не **падпусціўшы** сабаку да каменя, стрэліў (В. Быкаў).

6. Калі акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным звяротам, стаіць пасля злучніка ці злучальнага слова ў складаным сказе, яна адасабляецца без гэтага злучніка (акалічнасць у гэтым выпадку можна пераставіць без змены сэнсу ў іншае месца).

✓ Іначай адкуль бы ўзяліся нараканні? А яны былі і прывялі да таго, што Галубін, **які, паказаўшы** сябе ў баі, ужо камандаваў узводам падрыўнікоў, потым «зноў панізіўся да радавога» (Д. Бугаёў); Я быў такі выснажаны, **што, запаліўшы** свечку, ледзь не заснуў на ложку, напалову сцягнуўшы адзін бот (У. Караткевіч); Маці ўжо не раз потым расказвала, **як, кінуўшы** серп, бегла з поля, **як, баючыся** перуна, падала ў разоры, покуль не ўбачыла, што на іхняе гумно паляцела ясная страла (В. Адамчык); Хворы Шапэн зразумеў гэта, **калі, прахапіўшыся** ноччу ў Парыжы, хацеў прыгадаць песні родных Мазур, якія заўсёды ратавалі яго на чужыне, і не здолеў... (В. Шуткевіч).

✎ 1. І зусім не выключаная сітуацыя, калі[,] шпацыруючы па Парыжы ці Празе, можна будзе сустрэць сваіх знаёмых... 2. Чалавек яшчэ не разумее, што[,] зрабіўшы шкоду прыродзе, ён шкодзіць сабе. 3. А з другога боку, гэта нават і добра, бо[,] асвойваючы праект, мы бачым, што засвойваецца лёгка, а што даецца з цяжкасцю. 4. Скрыпач Сцяпан Яковіч яшчэ нядаўна выходзіў на сцэну ў складзе аркестра Юрыя Башмета «Салісты Масквы», але[,] абездзіўшы ўвесь свет з калектывам, цяпер наш зямляк стаў выступаць асобна.

7. Калі злучнік *а* па сэнсе непасрэдна звязаны з акалічнасцю, выражанай дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным звяротам, тады пасля гэтага злучніка

коска не ставіцца (акалічнасць у гэтым выпадку нельга пераставіць без змены сэнсу ў іншае месца).

✓ Але хворая ўвесь час дапытвалася пра цётку, **а ўспамінаючы** пра Лазара, залі-валася слязьмі (Б. Мікуліч); Паліцаі трывожна пераглянуліся, **а пачуўшы** першыя выстралы, хутка пакінулі вёску (М. Лынькоў); Па пушчы ішоў шпарка, **а выйшаўшы** да сваёй нівы, раптам спыніўся як укапаны — стаяў за кустамі, не варушачыся, здзіўлена назіраючы за тым, што адбывалася на паляне (Я. Сіпакоў); Паглядзеўшы кінаролік, я тады ўсур'ёз падумаў, што куміры заходняй эстрады злоўжываюць кока-калай, **а ўпіўшыся** да божае моцы, вычвараюцца на сцэне (В. Мудроў).

8. Калі дзеепрыслоўе (або вытворныя прыназоўнікі дзякуючы, нягледзячы на) мае ў якасці залежнага кампанента злучальнае слова які ў складзе дада-най азначальнай часткі, пасля злучальнага слова коска не ставіцца.

✓ Тут жа пачынаўся Доўгі роў з ручаём унізе, **прайшоўшы па-над якім** Хведар апынуўся на ўзлеску (В. Быкаў); Тым не менш сёння мы павінны быць удзячны кінастудыі «Беларусьфільм», якая захавала для нашчадкаў узоры таленавітай акцёрскай ігры найвыдатнейшых майстроў беларускай сцэны — Б. Платонава, Г. Глебава, Л. Рахленкі, Г. Грыгоніса, Л. Ржэцкай і іншых, **дзякуючы якім** тэатр імя Я. Купалы стаў адным з лепшых драматычных калектываў краіны (А. Каляда); Кожны год станаўлення калектыву, яго дзейнасць з'яўляецца важным крокам наперад і нагадвае сабой прыступку, скажам, у пад'ездзе шматпавярховіка, не **адолеўшы якую** чалавек не можа ступіць на чарговую.

✎ 1. Каб неяк выйсці з сітуацыі, вучоныя мужы зрабілі для Карла шпаргалку, гледзячы на якуюХ ён змалёўваў свой подпіс на дакумент. 2. У турме ён прачытаў кнігу пра свяшчэнную гару Шып Рок, пра возера на яе вяршыні, выкупаўшыся ў якімХ можна вылечыцца ад любой хваробы. 3. У Тураве знаходзіцца адміністрацыйны цэнтр парку і музей прыроды, не наведваўшы якіХ не атрымаеш уяўлення пра каштоўнасць для Беларусі, Еўропы і свету гэтых запаведных мясцін. 4. Дваццаць прыступак, пераадолеўшы якіяХ я ператваруся ў паслухмяную «біямасу» і маё цела перастане мне належаць.

9. Акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам, зрэдку аддзяляюцца працяжнікамі, калі іх адасабленне падкрэслена з асаблі-вай сілай. Пры гэтым часцей адасабляюцца працяжнікам прэпазіцыйныя (пе-рад паяснёным дзеясловам) акалічнасці, а постпазіцыйныя толькі тады, калі стаяць у канцы сказа.

✓ Бацькаў кухталь — гэтак жа **любячы** — паддаў жару (М. Лынькоў); **Падрыхтаваўшы** ўрокі — дзеці пайшлі гуляць (У. Краўчанка); Упору **пасеяўшы**, — добры ўраджай збярэш (У. Шахавец); Ды аднолькава яны спалі — **падклаўшы** пад шчаку правую ручку (Б. Мікуліч).

10. Факультатыўна адасабляюцца коскамі акалічнасці, выражаныя назоўні-камі ва ўскосных склонах (звычайна з прыназоўнікамі), калі інтанацыйна і сэнсава выдзяляюцца.

- ✓ 3 прамывіны, **каля** калоды, чырвоным вокам свеціць язь, і рэчка дыхае з-пад лёду (М. Лужанін); Гарыць лампадка тут і дзень і ноч, і кожны раз я, **пасля** працы, завітваю сюды, апроч калі сюды я не магу дабрацца (М. Сяднёў); Вернемся яшчэ раз да таго моманту, калі Чаховіч, **пасля** многіх пакут і нягод, пасяляецца нарэшце ў Бясядах (Г. Кісялёў); І, **насуперак** некоторым крытычным меркаванням, не дэманструюць яны [героі] сваю прынцыповасць, не выстаўляюць яе напаказ, а проста кіруюцца ёю ва ўсім, бо іначай рабіць не могуць — не дазваляе сумленне, адчуванне сваёй чалавечай годнасці (Д. Бугаёў); Вялікіх намаганняў каштавала Міцкевічу пераканаць палешукоў **насуперак** іх закаранелым традыцыям у тым, што ў школу павінны хадзіць не толькі хлопчыкі, але і дзяўчынкі (М. Жыгоцкі).

Прэпазіцыйныя акалічнасці з прыназоўнікамі нягледзячы на і дзякуючы адасабляюцца часцей, постпазіцыйныя — толькі тады, калі адасабленне падкрэслена з асаблівай сілай.

- ✓ **Нягледзячы на** тлустую ежу, усе хутка ап'янелі, бо пілі так, як нават Яноўскаму не даводзілася бачыць (У. Караткевіч); Але, **нягледзячы на** заручыны, Гальшка захацела, каб Марылька ехала — і застаўся самотным Яська, баючыся, што не дачакаецца цяпер з далёкіх краёў нарочнай... (В. Іпатава); **Дзякуючы** заступніцтву Максіма Танка, служыць пасля вучылішча я трапіў зноў жа ва Уручча (С. Панізнік); Курсы **дзякуючы** сваёй агульнадаступнасці адразу заваявалі сімпатыі рэвалюцыйна настроенай моладзі (В. Рагойша); Нас панясло на плёс **дзякуючы** няспрытнасці Мірона (Я. Майр).

11. Факультатыўна адасабляюцца коскамі акалічнасці, якія выражаны прыслоўямі ці прыслоўнымі зваротамі і маюць значэнне дадатковай заўвагі. Пры асаблівым сэнсавым падкрэсліванні названых акалічнасцяў для адасаблення зрэдку выкарыстоўваюцца і працяжнікі.

- ✓ На ўзлессі, **па-асенняму**, шумелі хвоі (Я. Колас); Абняў на развітанне, **нясмела, нязграбна** (І. Мележ); Калі разліць на сталё трохі вады і, **побач**, трохі малака, каб гэтыя лужынкi сышліся, мяжу паміж вадой і малаком не правядзеш (Я. Брыль); І, **невядома адкуль**, па ўсім лесе паплыла ціхая чароўная музыка (Л. Прокша); Хведар бег, **аслабела і няўцямна**, ужо не выбіраючы шляху (В. Быкаў); Квактуха пазнала яго, узлавалася і дзюбнула — **моцна, балюча** (Я. Брыль); Пасярод вёскі, ля Махоркі на гарадах, стралялі — **густа**, як палкай хто вадзіў па плоце (І. Пташнікаў); Пусты той выпадак дурным нейкім чынам прыліп да Івана — **радзімай плямаю, жуйкаю да падэшвы**, — пачаў жыць разам з ім і міжволі ўплываць на яго характар, паводзіны і нават лёс (А. Федарэнка).

§ 37. Знакі прыпынку ў сказах са словамі і спалучэннямі слоў, якія ўдакладняюць ці абмяжоўваюць значэнне іншых слоў у сказе

1. Коскамі адасабляюцца акалічнасці, выражаныя словамі і канструкцыямі са значэннем месца, часу, спосабу дзеяння і інш., якія стаяць побач і ўдаклад-

няюць, канкрэтызуюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдняй акалічнасці з больш шырокім значэннем.

✓ Уранні, **яшчэ цёмненька**, мы выйшлі з хаты на зборны пункт і зараз рушылі ў дарогу (М. Гарэцкі); А дзесь далёка, **на глухой ускраіне чужога Саратава**, самотна дажываў свой век (яму было каля 89) апошні «айцец» БССР (А. Калубовіч); **Недзе там, у глыбіні неба**, плылі і плылі шэрыя веснавыя аблогі, што неслі кудысь веснавыя дажджы — на азіміну, пад ярыну, на родныя палі і гоні (В. Быкаў); Да самай вяршыні зялёнай гары ўзбіраюцца дрэвы, якія адгэтуль, **з марскога берага**, здаюцца кустамі (Я. Брыль); Але і там, **на віражы**, дзе я ўспыхваў, як камета, не абрывалася ў душы мелодыя зямнога света (А. Грачанікаў); Яфімка ўзяў кавалак гліны, загадзя размяты бацькавымі рукамі, паклаў на круг і паступова, **шнур за шнурам**, пачаў яе налепліваць (С. Тарасаў); На працы, **на маёй мілай літаратуразнаўчай выспе**, паведамілі, што мяне пыталася па тэлефоне нейкая паненка (П. Васючэнка).

Калі другая акалічнасць у такім спалучэнні сэнсава і інтанацыйна не выдзяляецца, яна не адасабляецца і не аддзяляецца коскай ад першай.

✓ На балоце **паабাপал дарогі** раслі кусты лазы і алешніку (Я. Колас); Учора **вечарам** я вярнуўся ў роднае сяло (Б. Мікуліч); Недалёка **за ўзгоркам** віднелася вёска (П. Галавач); Якія раслі тут бярозы **на гэтых пясчаных узгорках!** (М. Танк).

Найбольш частыя памылкі выкліканы якраз няпоўным адасабленнем другой акалічнасці, г. зн. пасля першай коска стаіць, а пасля другой — не, пасля другой коска стаіць, а пасля першай — не (патрабуецца або адсутнасць косак, або адасабленне дзвюма коскамі другой акалічнасці).

✎ 1. Вось і цяпер[.] на восьмым дзясятку жыцця, былая швачка сама вядзе хатнюю гаспадарку, але ўсе справы па-за кватэрай складаюць для яе вялікую праблему. 2. Тады, у сярэдзіне 2008 года[.] эканамічным аналітыкам здавалася, што фінансавы крызіс можна будзе лакалізаваць, утаймаваць на першай фазе яго развіцця. 3. На востраве Хакайда ў Японіі, у гарналыжным курорце Тамаму[.] адкрыўся ўнікальны ледзяны гатэль, які з'яўляецца часткай цэлага комплексу з лёду з барам і ледзяной капліцай. 4. У Белавежскай пушчы, у самай глыбіні векавога лесу[.] стаіць ўнікальны помнік ахвярам фашызму.

2. Калі другая акалічнасць мае больш шырокае значэнне, чым папярэдняя, то яна не ўдакладняе, а толькі дадаткова тлумачыць папярэднюю і коскамі не выдзяляецца.

✓ Кудысьці далёка, **у невядомую туманную далечыню** адплыў прыкры клопат думаць, куды б ехаць далей, у тую брадзячую непрытульнасць (К. Чорны); Зусім інакш ішло жыццё ў сасняку **за горадам**, дзе быў штаб фронту (І. Мележ).

3. Калі ў сказе стаяць побач адна за адной тры і больш акалічнасці, з якіх наступная ўдакладняе папярэднюю, то яны звычайна адасабляюцца і аддзяляюцца коскамі. Коска пасля апошняй акалічнасці можа не ставіцца, калі яна мае больш шырокае значэнне, або не мае актуалізаванага ўдакладнення, або цесна звязана з выказнікам.

✓ Плыў з шырыні вецер, радасны і лёгка, і нёс вольнасць поля ў горад, а камяніцы, што недзе **там, трохі далей, на гары**, заціхалі на ноч, спынялі свае грымучыя гімны (К. Чорны); **Там, на КП, каля прыбора**, нешта крычалі, нешта камандавалі, але каманды гэтыя не мелі дачынення да нас, гарматных разлікаў (І. Шамякін); **А там, у акне, з-за фіранкі** дзяўчынка глядзіць і смяецца і штосьці таўчэ бесперастанку ў бліскучай мядзянай мажджэрцы (З. Астапенка); І ад таго паху мокрае зямлі, ад таго водару з жытнёвага палетка і **цяпер, праз многа гадоў, праз цэлае жыццё** адзываецца ў душы незабытая радасць жыццю... (А. Жук); Яму [Івану] нават шкада крыху было, што **хутка, праз якую хвілінку-дзве, максімум да канца перапынку** недарэчнасць развеецца, праўда возьме верх і ён выйдзе з настаўніцкай такім жа самым, якім пераступіў парог (А. Федарэнка).

4. Часам для адасаблення ўдакладняльных акалічнасцей з узмацняльным значэннем выкарыстоўваюцца працяжнікі або коскі з працяжнікамі.

✓ Пастаяць некалькі чалавек каля канцавой хаты ды ідуць далей, — **уновы дзеравяны дом** з белымі вокнамі ў поле (К. Чорны); Там жа — **проста пад дрэвамі** — шпал запасных штабляі (А. Куляшоў); Я многа іх [грыбоў] набраў — **паўнютокі кошык** (П. Панчанка); Стрэлы чутны толькі недзе далёка — **у лесе** (Я. Скрыган).

5. Коскамі адасабляюцца дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, якія ўдакладняюць, падкрэсліваюць значэнне папярэдняга азначэння (прыметніка, дзеепрыметніка, займенніка).

✓ Але доўга разважаць аб гэтым ім [падарожнікам] не прыходзілася, бо перад імі паўстаў другі, **важнейшы**, клопат (Я. Маўр); Такія заглядкі наперад у другіх, **най-больш — гарадскіх**, людзей называліся мараі (І. Мележ); У паводзінах Дзямідзёнка мне не хацелася бачыць адно звычайнае, **няхай нават дзіцячае**, захапленне адзінокага старога (І. Чыгрынаў); Калі ўлічыць, што на працягу твора шматлікія прадчуванні дзяўчыны, на жаль, усё **благія, спраўджваліся**, дык ёсць падставы думаць, што і гэтае апошняе, **ужо добрае**, прадчуванне можа збыцца (Д. Бугаёў); Так сталася, што яны пад'ехалі да кінатэатра з нязручнага, **супрацьлеглага**, боку (Б. Пятровіч); І каб народ не анямеў, свой, **пераліты ў песню**, гнеў нашчадку ён пакінуў... (В. Зуёнак); Вексілалогія (сцягазнаўства) адрознівае дзяржаўную, **афіцыйна ўзаконеную**, і нацыянальную сімволіку (В. Вячорка); Звесіўшы долу ногі, сядзела на возе чырванашкокая дзяўчына, а чарнявы казак, пагладжваючы маленькія, **на англійскі манер**, вусы, чапляўся да яе з двухсэнсоўнымі прапановамі (Б. Мікуліч); Агністы, **на паўнеба**, шар вісеў зусім блізка (М. Касцюкевіч).

6. Коскамі адасабляюцца спалучэнні слоў і асобныя словы, якія ўдакладняюць або абмяжоўваюць, выдзяляюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх ці наступных слоў, далучаючыся да іх непасрэдна або пры дапамозе слоў і спалучэнняў слоў у тым ліку, у тым ліку і, апроча (апроч), акрамя, амаль, за выключэннем, галоўным чынам, па прозвішчы (па мянушцы і інш.), гэта значыць, так званы, або, ці (у значэнні «гэта значыць»), асабліва, нават, напрыклад, як, пераважна, у прыватнасці, і ў прыватнасці, і прытым і інш.

Пасля названых слоў і спалучэнняў слоў коска не ставіцца (адасабляецца канструкцыя цалкам).

✓ Часамі над прасторами зялёнага мора, як вартаўнікі, узнімаліся пышныя постаці адзінокіх дрэў, **пераважна дубоў**, параскіданых дзе-нідзе сярод лугу, а месцамі і цэлыя дубовыя гаі (Я. Колас); Сапраўдны мастацкі дыялог — гэта, **акрамя ўсяго іншага**, закончанае кампазіцыйнае і структурнае цэлае (М. Цікоцкі); Горад пачалі адбудоўваць з першых дзён пасля вызвалення, хоць ішла яшчэ вайна, **і нават** не за мяжою, а на роднай зямлі (Т. Шамякіна); Але з цягам часу рэпарцёрска-публіцыстычны парыват, **у прыватнасці ў газетах**, пачаў парушацца (Б. Стральцоў); У хлопца-жаніха ў зборную суботу на зыходзе дня збіраліся паджанішнікі, **або старшы шафер**, яго сябры, браты, сёстры (У. Сысоў); Сёй-той са шляхціцаў, **асабліва сярод беларусінаў і жмудзінаў**, хаваючы ў руках усмешку, штурхаў пад бок суседа (У. Арлоў); Адзначым, што для вектарнага здабытку ўжываюць і іншыя абазначэнні, **напрыклад $a \times b$** (А. Брычыкава, А. Гусак); Пабудаваў яго [мост] на грошы, ахвяраваныя другім земляком, **дакладней зямлячкай** — з вёскі на правым беразе: яна атрымала прэмію як актрыса за галоўную ролю ў знакамітым фільме (Б. Пятровіч).

✎ 1. Новы пералік павялічыўся на 61 найменне[,] або на 31 працэнт[,] у параўнанні з папярэдняй яго рэдакцыяй. 2. Цяпер гэта 1,5 тысячы рублёў за 1 куб. м[,] ці ў 2,5 раза больш, чым па тарыфе, па якім плацяць уладальнікі лічальнікаў. 3. Удзяцей[,] асабліва ў дзяўчатак[,] нярэдка адбываецца інфіцыраванне мочаспускарнага канала і мачавога пухіра фекальнымі масамі. 4. Тут выканаем і некалькі прыгожых збудаванняў, у прыватнасці\ маленькія перапады і нават фантан. 5. Гэта вельмі важна, асабліва\ \[ў] час пераадолення наступстваў глабальнага фінансавога крызісу.

7. Калі спалучэнні слоў з *апрача*, *акрамя* і іншымі маюць пры сабе ўзмацняльную часціцу *і*, то яны звычайна коскамі не адасабляюцца.

✓ Хтосьці пабываў каля рэчкі **і апрача нас** (Б. Мікуліч); Праўда, яна ведае, што існуе **і акрамя Жэнькавай групы** багата другіх маладзёжных груп (М. Лынькоў); Нешта было **і акрамя прыгажосці** (А. Чарнышэвіч).

4. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ СЛОВАХ І КАНСТРУКЦЫЯХ, ГРАМАТЫЧНА НЕ ЗВЯЗАНЫХ З ЧЛЕНАМІ СКАЗА, І ПРЫ ПАЎТАРЭННІ СЛОЎ

§ 38. Знакі прыпынку ў сказах з пабочнымі словамі і канструкцыямі

1. Адрозніваюцца коскай пабочныя словы, якія стаяць у пачатку сказа.

✓ **Можа**, маўленча-мысленчая тактыка нашых СМІ апраўдана псіхалагічна? (М. Карповіч); **Пэўна**, яна там на ганак выйшла (М. Танк); **Значыцца**, іх [немцаў]

трэба прасіць (Л. Арабей); **Відаць**, пракляцця знак ляжыць на нас ад роду, і таму так цяжка шлях нам церабіць да Беларусі (Н. Гілевіч).

Аддзяляюцца коскай пабочныя словы, якія стаяць у канцы сказа.

- ✓ Тут дні ў нябыт ідуць, каб па вясне нанова зарунець, але не мне, а на мяне падобнаму, **магчыма**... (Р. Барадулін); Клопату было, **маўляў** (М. Станкевіч); Не, не спіцца аднаму, **напэўна** (К. Камейша); І Святаполк, і Радзівіл цяпер гісторыя, **урэшце** (В. Сахарчук).

Адасабляюцца коскамі пабочныя словы, якія стаяць у сярэдзіне сказа.

- ✓ Няўтомленых, **мабыць**, вачэй наіўнасць змушала пайсці ад сярпа і касы (Ал. Русецкі); Як вецер над плошчай прагуў кірмашовай, аж снег ад дыхання, **здаецца**, растаў (Я. Сіпакоў); Мама грозна грукое заслонкай, качарга, **вядома**, не магніт (М. Баравік); Але ёсць яшчэ, **прынамсі**, тры моманты, якія давеку забяспечаць і нам і шэрагу наступных за намі пакаленняў прыцягальную моц паэзіі Багдановічавай (А. Лойка).

- ✎ 1. Вядома[,] камунікатыўная сітуацыя, якую мы сёння маем, уплывае на беларускія гаворкі. 2. Каб рукі памыць пасля, напрыклад[,] лепкі трэба пачакаць, пакуль з калодзежа прынясуць вады. 3. Сёння дзяржаўныя інвестыцыі, магчыма, павінны быць перагледжаны, і[,] мабыць, дзявдзеца зрабіць пэўную паўзу ў аб'ёмах дзяржаўных інвестыцый. 4. Яны [воіны-інтэрнацыяналісты] прайшлі асабліваю жыццёвую школу, магчыма[,] таму іх не трэба доўга ўгаворваць. 5. Праўда[,] банкі гарантавалі сям'і Меркле, жонцы і чатыром дзецям захаванне дамоў, якімі валодалі, невялікага замка ў Растоку, дастаткова вялікага лесу і некалькі мільёнаў еўра. 6. Мабыць[,] таму вынікі на прыватных падворках такія, што яшчэ некалькі гадоў таму [назад] сярэдні калгас мог бы пазайздросціць (заменай слова ліквідавана таўталогія).

2. У творах мастацкай літаратуры ХХ ст. сустракаюцца выпадкі, калі пабочнае слова *можжа* (і са злучнікам: *а можжа*) не аддзелена коскай у пачатку сказа або другой часткі складанага сказа. Сёння такія прыклады ў перавыданнях трэба лічыць узорамі гістарычнага развіцця і паступовага нармавання пунктуацыйнага афармлення сказаў.

- ✓ **Можжа** вы і не паверыце, што гэта ўсё праўда (Я. Колас); Ну, уздыхайце сабе самі, рад і я вам падцінаці; **можжа** траплю дзе часамі і па сэрцу табе, браце (Я. Купала); **Можжа** гэта ўжо фармавалася жаночая душа, у якой многа месца для чужой бяды (К. Чорны). **А можжа** ў гэты ранні час спыніла ворагаў сталіца?.. (А. Бялёвіч) (параўн. у тым жа творы: **А можжа**, ты даўненька ўжо не ела? — палезла цётхна ў халодны склеп).

- ✎ **Можжа**[,] ты падумаў, што я выступаю супраць дапамогі сляпым, глухім і хворым?

3. Пабочнае слова *мо* (усечаная форма ад *можжа*) коскамі не адасабляецца.

✓ **Мо** таму і сёння мяне вабяць вуліцы забытыя ўскраін... (М. Танк); **Мо** таму абарваўся напеў, і журбою туманяцца вочы... (Х. Ільяшэвіч); А хто мяне не падма-не? Адна мама і сястра **мо**... (М. Рудкоўскі); Прыйдзе змена **мо** на свеце, не дасць бедным бедаваці, будзем жыць, і жыць хацеці, і пець весела, мой браце (Я. Купала); Нават з-за гэтай мянушкі, а **мо** па якой іншай прычыне, але Зіне гэты дзядзька Міхей адразу не спадабаўся (У. Дамашэвіч).

✎ 1. У Беларусі Франко быў тыдзень, але дзяўчыну сабе так і не знайшоў. Моў шукаў не там? А можа[,] дзяўчат, якія б згадзіліся сустракацца з іншаземцам, не знайшлося? 2. У дэфіцыце былі і добрыя майстры (моў таму савецкія грамадзяне з рамонтам і самі спраўляліся ў вольны ад працы час?).

4. Пабочныя канструкцыі, калі стаяць у пачатку ці ў канцы сказа, аддзяляюцца коскай; калі стаяць у сярэдзіне сказа, адасабляюцца коскамі.

✓ **Адным словам**, такая прыўдалая шчыліна, што рэдка якому вераб'ю здаралася такая ўдача (Я. Колас); Ён [Башлыкоў] адчуваў, што наступленне цяпер, **можа быць**, у самым вялікім напружанні, што іменна цяпер трэба напярэць усе сілы, каб зламаць праціўніка, рушыць далей (І. Мележ); Тое, **відаць па ўсім**, спадабалася кошцы, якая абедзвюма лапкамі пачала кідаць з боку на бок маленькую сымулянтку, бы запрашаючы яе да гульні (В. Быкаў); І наша задача цяпер у тым, каб перадача эстафеты ад аднаго пакалення да другога адбывалася без непатрэбных выдаткаў, **як кажуць**, без крыві (А. Мальдзіс); Такое дадатковае харчаванне, **на думку некаторых вучоных**, павінна быць роўным па якасці прыкладна 1 літру малака і 100 г масла ў суткі (І. Усаў); Мама! Расталкуй мне, **калі ласка** (А. Макаёнак).

✎ 1. Лорд Гары Герберт зрабіў і некалькі заўваг па праекце. На яго думку[,] стайняў на 120 месцаў недастаткова. 2. Даехаць з Іерусаліма да месца нараджэння Збавіцеля горада Віфлеема ўдалося меней чым за гадзіну — падзяляюць іх некалькі дзясяткаў кіламетраў дагледжанай шашы іў так званаяў сцяна бяспекі (канструкцыя так званы не пабочная).

5. Пабочныя словы і канструкцыі могуць аддзяляцца працяжнікам або адасабляцца працяжнікамі, калі суправаджаюцца ўзмоцненай інтанацыяй і падкрэслены лагічна.

✓ **Бывае** — цягнуцца, цягнуцца дні, шэрыя, звычайныя (У. Караткевіч); Вечар у калгасе пачаўся пазнавата. **Вядома** — вясна, гарачая пара на вёсцы (А. Капусцін); Тут пачнуць — **ужо наперад ведаеш!** — біць у грудзі, памяць абяцаць (М. Лужанін); Матацыклы — **чуваць было** — аддаляліся, і Іван адразу ж пашкадаваў, што не стрымаўся (В. Быкаў); Пахавалі Насту на левым беразе Палужа, пад дубамі, куды ніколі — **казалі людзі** — не заплывае вада, нават вясной (І. Чыгрынаў).

6. Коскамі аддзяляюцца пабочныя словы і канструкцыі, якія знаходзяцца ў сярэдзіне іншых пабочных канструкцый, адасобленых членаў сказа або ўстаўных канструкцый.

- ✓ Людзі слухалі ўважліва, баючыся, **відаць**, прпусціць хоць адно слова (П. Пестрак); Некалі сюды, у гэтыя ровішчы, ці, **як называлі яшчэ**, Загарушчыну, верасаўскія грыбнікі прыбегалі ўкрадкам адзін ад аднаго раненька, яшчэ нават рупныя гаспадыні не ўстаюць падаіць кароў (В. Адамчык); Багушэвіч выпакутвае-кліча Закон, над якім час не меў бы ўлады і які б адпавядаў выяве духу. Найноўшы, альбо, **дакладней**, Спрадвечны Закон (А. Разанаў); У першы бой маці свайго малодшага сына, як, **дарэчы**, і старэйшага, выправіла сама (В. Локун).

7. Коска не ставіцца пасля пабочнага слова, якое стаіць на пачатку іншых пабочных канструкцый, адасобленых членаў сказа або ўстаўных канструкцый.

- ✓ Клімчанка збянтэжыўся яшчэ болей — такім нечаканым здаўся яму гэты, **на сутнасці** такі звычайны, загад (В. Быкаў); Снег, **бадай** за адну ноч, пабраўся бліскачай скарынкай (І. Чыгрынаў); Адносна нязменны выгляд, **прынамсі** на працягу жыцця некалькіх пакаленняў людзей, маюць такія матэрыяльныя адзінкі і формы мовы, як набор членападзельных гукаў (у алфавітным пісьме — літар), граматычныя катэгорыі, структуры сказаў, асноўны слоўніковы склад, закадыфікаваныя арфаэпічныя, арфаграфічныя, сінтаксічныя і іншыя нормы літаратурнай мовы (Б. Плотнікаў); Мае вучні, **канечне** не ўсе, старанна асэнсоўваюць сакрэты двухмернай і трохмернай прасторы (А. Глобус); Касцюшка, атрымаўшы свабоду разам са сваім ад'ютантам і сакратаром Юльянам Нямцэвічам, **дарэчы** ўраджэнцам Берасцейскага павета, пастанавіў выехаць у Злучаныя Штаты Амерыкі (Я. Юхо, У. Емяльянчык).

8. Коска ставіцца паміж пабочнымі словамі і канструкцыямі, якія ўскажэ ідуць адно за адным.

- ✓ **Значыцца**, **па-вашаму**, нічога рабіць не трэба (Я. Колас); **Словам**, **на наша шчасце**, хата нейкім чынам уцалела (З. Бядуля); **Праўда**, **здаецца**, пакуль што павялі не расстрэльваць, а кудысь у падвал з даўгім калідорам, дзе было цёмна, і толькі недзе ў канцы падзямелля цьмяна свяціў закапцелы ліхтар (В. Быкаў); А можа, ёй [дзяўчыне] перадаваўся настрой Еўкі, **можа**, **у рэшце рэшт**, таксама нечакана палягчэла ўдалечыні ад суровай маці? (В. Іпатава).

9. Коскай аддзяляецца пабочнае слова ці канструкцыя ад папярэдняга злучніка і злучальнага слова ў сказе.

- ✓ Па-першае, трэба праверыць словы маладзіцы і па-сапраўднаму разведаць, якое становішча ў мястэчку, **і**, **па-другое**, трэба параіцца з Букрэем (Я. Колас); Начальнік гестапа Цынздорф працаваў значна больш аператыўна **і**, **безумоўна**, не так саматужна, як паліцыя (І. Шамякін); Вядома, і ў гэтым творы адчуваецца моцная рэалістычная лінія, **але**, **на жаль**, яна не паслядоўная (В. Каваленка); Яшчэ ўзімку, седзячы ў заснежаных лесавых нетрах, яны спадзяваліся ператрываць халады, дачакацца вясны, **калі**, **можа**, яшчэ ім пашчасціць (В. Быкаў); Знайшоў ён [настаўнік] час паказаць мне і пратоку Старуху, **дзе**, **бывала**, дзесяць разоў на леце плоткі ў даўжэзную чаргу станавіліся... каб уззяцца на вудачку (Ф. Янкоўскі);

Рэсентымент ёсць радыкальнае антыхрысціянскае ўспрыманне свету, **што, відавочна**, нейкім чынам вытлумачвае невытлумачальнае, рацыянальна татальнае, бальшавіцкае «богоборчэство» (А. Белая).

- ✎ Аднак цунамі ці тарнада маюць уласцівасць у ходзе іх развіцця і руху набіраць ці[,] наадварот[,] страчваць сваю моц.

10. Злучнік *а* не аддзяляецца коскай ад пабочнага слова або канструкцыі, калі складае з імі адно цэлае (ліквідаваць для праверкі пабочнае слова ці канструкцыю немагчыма, бо сказ страчвае сэнс).

- ✓ Думкі лятуць, як дэпешы без адраса, можа, ад смутку, **а можа**, ад радасці (У. Дубоўка); **А можа**, мама ручнікі свае бяліць выносіць з хаты (І. Бусько); **А галоўнае**, усімі гэтымі тысячамі рухаў голад або прывід блізкага голаду (У. Караткевіч); Злучыўшы свой лёс з Глінскім, які перайшоў на службу да маскавіцкага гасудара, ён, Недабой Асташ, страціў Айчыну, цяпер ён ваюе супраць яе, **а значыць**, і супраць Бутрыма Ваўчка, які за гэтыя грошы набудзе сабе зброю і каня (В. Чаропка); Па-першае, на нашым курсе іх [такіх дзяўчат] больш не было, **а па-другое**, мне падабалася Люда (А. Кажадуб).

Калі ж пры праверцы ліквідацыя ці перастаноўка пабочнага слова або канструкцыі магчымая, тады коска ставіцца і пасля злучніка *а*.

- ✓ Дарослыя бэйбасы, **а, скажы ты**, як ашалелі (У. Караткевіч); Задыханае сэрца мрела, яно білася ўжо не ў грудзях, **а, здаецца**, у горле, перад вачыма плылі цёмныя кругі, і ўсё ярчэй высвечвалася ў галаве, яшчэ больш затуманьваючы позірк, — Антэк... (Л. Арабей); Па-першае, яно [слова] даволі часта ўжываецца ў рэспубліцы ў якасці тапоніма, што не садзейнічае яго аўтарытэту, **а, наадварот**, вядзе да пэўнай дэвальвацыі (Л. Лыч); У летнія адвячоркі выразней адчуваюцца калектывізм і дабрыня людзей, іх спакой, іх добрая стомленасць, якая не заганяе ў хаты, **а, наадварот**, трымае ўсіх на вуліцы — мужчын, жанчын, дзяцей, старых (І. Шамякін).

- ✎ 1. Зразумела, што палова, **а можа**[,] і больш такіх ідэй на стадыі рэалізацыі пацярпаць крах. 2. Доля ўся перада мною, **а**Х магчыма, і за мной. 3. Тады ж чаму мне пра гэта не гавораць, **а**[,] наадварот, расчыняюць перада мной усе дзверы? 4. Па-першае, аб'ёмы будаўніцтва мы не змяняем, **а**[,] наадварот, павялічваем.

11. Не аддзяляецца коскай ад пабочнага слова ці канструкцыі ўзмацняльная часціца *і*, якая стаіць перад імі.

- ✓ Бригада, **і сапраўды**, даўно стала яму і домам і сям'ёй (І. Мележ); Дожджык, **і праўда**, так і поўз за каўнер (Я. Брыль); Ад весніц Скасырскіх, **і праўда**, цягнуцца дзве каляіны ад палазкоў з сабачымі слядамі пасярэдзіне і радам чалавечых крыху наўзбоч (Ф. Сіўко).

12. Калі пасля пабочнага слова або канструкцыі знаходзіцца часціца, то коска ставіцца пасля яе.

- ✓ Сам Нёман, здавалася, казаў ім: «**А можа б**, вы, хлопцы, пакупаліся?» (Я. Колас); Хто бяду не выглядае, **пэўна ж**, не згадае, як красуня маладая на бядзе гадае (Т. Бондар); Нягледзячы на, **здавалася б**, спрыяльныя ўмовы для далейшага наступу пасля Слоніма, Серакоўскі вырашае адысці ад Ружанаў, а потым пад Бярозу (Я. Юхо, У. Емяльянчык); У кожнага з нас да слова, ім моўленага, **напэўна ж**, прамаўляў і голас іншы — унутраны (А. Лойка).

13. Калі на пачатку вылучаных працяжнікам (працяжнікамі) частак сказа знаходзяцца пабочныя словы ці канструкцыі, то коска ставіцца толькі пасля іх (перад імі — толькі працяжнік).

- ✓ Нейкі жаль закрадаўся ў сэрца — **можа**, аб тым, што было ды сплыло і чаго назад не вернеш (Я. Колас); На адзін момант — **здаецца**, дужа кароткі — думкі вылятаюць з галавы (Б. Мікуліч); Цяпер — **калі ласка**, зірніце навокал (М. Машара); Усё ж была нейкая надзея на яе — **можа**, параіць, куды пайсці, да каго падацца (І. Мележ); Дзетдомаўцы пры гэтым дружна засмяяліся — **мусіць**, ім добра знаёмы былі буракі (І. Чыгрынаў); Аслу раз выдалі мандат — **няйначай**, памылкова (К. Крапіва).

Аднак калі структура складанага сказа патрабуе адпаведнага вылучэння, то коска можа пакідацца: *Гэта дзядзька Марцін рэзаў сечку на саматужнай сячкарні, — **відаць**, збіраўся ехаць араць папар* (Я. Колас).

14. Калі ў парнай пабочнай канструкцыі прапушчана пэўнае слова другога кампанента, якое ўзнаўляецца з кантэксту, то пасля яго звычайна ставіцца працяжнік.

- ✓ Нічога не разумею: **на мой погляд**, работа ўжо скончана, **на ваш** — толькі пачынаецца (У. Краўчанка); Рэалістычнае пранікненне ў першапачатковыя глыбіні мацярынства адкрывае, **з аднаго боку**, сутнасць грані дыялектыкі вайны, **з другога** — своеасаблівасць і складанасць гуманістычнай праграмы ваеннай прозы, яе барацьбу за сцвярджэнне чалавечнасці і справядлівасці паміж людзьмі (В. Локун).

15. Калі пабочныя словы і канструкцыі суправаджаюцца ўзмоцненай інтанацыяй і падкрэслены лагічна, для іх адасаблення могуць выкарыстоўвацца працяжнікі.

- ✓ Калі маці падала на стол аладкі і нават — **дзіва!** — скарародку з салам, Валодзька амаль не аддаў гэтаму ўвагі, па-ранейшаму чакаў (І. Мележ); Цяпер адсюль — **гавораць жартам** — усё па край зямлі відно (А. Вялюгін); **Карацей** — нават па самых строгіх мерках нязначнай гэтай падзеі надаецца раптам самая сур'ёзная ўвага (А. Федарэнка).

16. Слова аднак, спалучэнні слоў між тым, тым не менш, да таго ж, калі ўжываюцца для сувязі асобных сказаў у складзе абзаца, састаўных частак складаназлучанага сказа, аднародных сузалежных даданых частак

складаназалежнага сказа, аднародных членаў сказа, далучальных канструкцый з папярэдняй часткай сказа, выконваюць функцыю злучніка, пры іншым становішчы ў сказе з'яўляюцца пабочнымі.

✓ Праўда, называецца і іншая дата, іншая краіна: 1900 г., Швецыя. **Аднак** гэты этычны кодэкс не атрымаў шырокага распаўсюджвання (Т. Падаляк); Пры адсутнасці такой п-связі бром пераходзіць з воднага ў вугледадародны пласт, **аднак** жоўтая афарбоўка застаецца (В. Толкач); **А між тым** сярод рабочых і сялянскіх мас царскай Расіі пачынаецца пад'ём (У. Ігнатоўскі); **Тым не менш** мову нельга ізаляваць ад нямоўных формаў камунікацыі, якія часта маюць самастойную вартасць (параўн.: некаторыя жэсты ў вусным маўленні, ілюстрацыі ў пісьмовым тэксце) (Б. Плотнікаў); Нашто яму, адзінокаму, партыйцу, **да таго ж** вельмі занятаму, харомы (І. Мележ).

✎ 1. АднакХ менавіта ўкараненню інфармацыйных тэхналогій у рабоце цэнтра надавалася і надаецца найбольшая ўвага. 2. АднакХ што будзе, калі спадзяванні на выхад з эканамічнага крызісу з дапамогай Еўропы не спраўдзяцца? 3. Між тымХ сёлета ў вобласці пачынаецца праектаванне і будаўніцтва новай школы ў Мазыры. 4. Тым не меншХ апекуны не абавязаны ўтрымліваць пад апеку за кошт уласных сродкаў. 5. І тым не меншХ у цэлым ва ўсіх краінах назіраецца паступовы рост падобнай захваральнасці. 6. За некалькі дзясяткаў метраў ад пад'езда мы ўбачылі дзіўную для сярэдзіны снежня карціну: малады мужчына, абсалютна голы вышэй пояса, да таго жХ без абутку, адчайна жэстыкулюючы, нешта гаварыў хлопцу і дзяўчыне, якія стаялі непадалёк.

✓ Хутка, **аднак**, дол знік пад нагамі, знянацку Хведар шуснуў з галавою ў густую багністую прорву, аднак усё ж вынырнуў, згубіўшы з галавы шапку (В. Быкаў); Адным словам, стары пачаў прыглядвацца, западозрыў няшчырасць, а калі пачуў, **да таго ж**, сакраментальнае «Трымайцеся, цёця Віля», то ўзненавідзеў кватаранта ўсёй душой (Г. Каржанеўская); Выдавецтва «Беларусь», **тым не менш**, у аўтабіяграфіі С. Шушкевіча пакінула мясіны, якія тычыліся яго далёка не літаратурнай працы (А. Марціновіч).

✎ 1. Сам кіраўнік кабміна[,] аднак[,] не плануе засяляцца ў прэзідэнцкі палац. 2. Дзякуючы кінаіндустрыі з 60-х гадоў мінулага стагоддзя мода на апэратыў распаўсюдзілася па ўсім свеце, не страціўшы[,] аднак[,] налёту французскага шыку. 3. На першы погляд — тыповыя «ролевыя гульні», праз якія[,] аднак[,] Радзівілы імкнуліся захаваць народныя традыцыі. 4. Таму кімсьці прадказанні Сораса, які[,] аднак[,] не назваў дакладных тэрмінаў краху еўра, успрымаюцца не такімі ўжо і фантастычнымі.

17. Канструкцыя *разам з тым* (блізкая па значэнні да 'адначасова'), якая стаіць у пачатку сказа або другой часткі складанага сказа, выконвае функцыю злучніка і коскай не аддзяляецца. У сярэдзіне сказа *разам з тым* можа адасабляцца як пабочная канструкцыя.

✓ **Разам з тым** аналіз тэксту мемуараў дазваляе выдзеліць некаторыя асаблівасці мовы аўтара, якія з'яўляюцца вынікам фанетычнай інтэрферэнцыі

(У. Свяжынскі); **Разам з тым** вывад А. М. Адамовіча насцярожае, хоць і вынікае лагічна з папярэдняга аналізу вобразаў (Ю. Пшыркоў); **Разам з тым** вялікае значэнне меў і асабісты прыклад П. Лесгафта (В. Рагойша); **І разам з тым** была незразумелая, невытлумачальная, шчымлівая, трывожная радасць гэтай радаснай праяве, усё роўна як і ты частачка гэтае непадуладнай нікому сілы... (А. Жук); Акрэсліваючы сёлетнія захады па барацьбе з карупцыяй, Эдуард Нікіцін зазначыў, што адна з задач, якая будзе вырашацца спецпадраздыяленнямі, закліканымі адсочваць сітуацыю ў краіне і рэагаваць на магчымыя пагрозы, — не нашкодзіць рэальнаму сектару эканомікі, канкрэтнаму прадпрыемству і, **разам з тым**, не страціць наступальнасці ў спыненні супрацьпраўных дзеянняў з боку асобных людзей пры пасадзе.

- ✎ 1. Разам з тым✕ эксперты ў чарговы раз падкрэсліваюць, што на фоне нестабільнасці курсаў сусветных валют золата па-ранейшаму з'яўляецца прывабным інструментам зберажэнняў. 2. Разам з тым✕ ужо па заключаных дагаворах наўрад ці стаўкі будуць пераглядацца ў бок зніжэння: яны будуць прафінансаваныя дарагімі дэпазітамі. 3. Разам з тым✕ сёлетняя рок-прэмія ў пэўным сэнсе стала першай — першай выязной. 4. Разам з тым✕ Ганна папярэджае, што да ачышчэння сасудаў гэтымі і любымі іншымі сродкамі трэба падыходзіць вельмі асцярожна.

18. Слова прычым можа быць толькі злучнікам са значэннем 'да таго ж, у дадатак да гэтага', таму коска пасля яго не ставіцца.

- ✓ І прыснілася дзеду сцэна з дзікім вепрам, **прычым** вепр быў не проста вепр, а сам дзед Талаш, на якога нападаў страшны воўк і біў дзеда хвостом па твары (Я. Колас); **Прычым** тыя будуць біцца за сябе, а ён бярэ на сябе абарону Братчыкавай праўды (У. Караткевіч); **Прычым** даволі часта замест дакумента пісьменнік абавіраецца на легенды, фальклор, «памяць народную» (Арк. Русецкі); **Прычым** месца, дзе былі выяўлены знаходкі — на беразе возера, — практычна супадае з цяперашнім цэнтрам Расонаў.

- ✎ 1. Прычым✕ найбольшыя па памерах зніжкі назіраліся якраз на першым навагоднім тыдні. 2. Шпак, як і многія іншыя птушкі, вяртаецца ў тыя мясціны, дзе нарадзіўся. Прычым✕ не проста ў сваю мясцовасць, а менавіта на сваё дрэва. 3. ...У гэтых нататках асноўную ўвагу мы надалі найперш буйной складанабытавой тэхніцы, прычым✕ айчыннай вытворчасці. 4. Ва ўсім свеце захавалася не больш за сем такіх манет, прычым✕ наша — у найлепшай ступені захаванасці...

19. Слова нават можа быць часціцай 'для ўзмацнення сэнсавай выразнасці таго слова, да якога адносіцца', або выкарыстоўвацца ў значэнні злучніка, таму коскамі не аддзяляецца.

- ✓ Ніякая іншая птушка, **нават** праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам (Я. Колас); Аднак трэба ж было такому здарыцца, што праз Глінскага трапіў у няміласць да манарха троцкі ваявода Ян Забарэзінскі і ў выніку **нават** страціў ваяводства! (Г. Сагановіч); Калі зямля спакойна засынае і ў зорак **нават** сплюшчваюцца вейкі, тады здаецца, што на цэлым свеце не спяць адны

вартаўнікі (Г. Бураўкін); Бачыў я цырымонію з заломам, крапіўныя святкі, гульню ў забытага **нават** тады «яшчура» (У. Караткевіч); Плачуць таполі, бярозы і **нават** малы дубок, нібы рассыпае слёзы кожны драбнютка лісток (П. Броўка).

✎ Я не зведвала ні сімпатыі, ні прывязанасці, ні~~х~~ нават~~х~~ жалю.

20. Слова быццам, быццам бы, як бы, як быццам, нібы, нібыта і інш. могуць быць толькі параўнальнымі злучнікамі ці часціцамі, таму коскамі не вылучаюцца.

✓ Сэрца ў Крамарэвіча **быццам** адарвалася і ўпала ў бездань (К. Чорны); А якая тут сувязь з Палесsem? Знешне **як быццам** няма ніякай (У. Казбярук); Мроілася разагрэтае сонцам паветра і **нібыта** цякло да жытнёвага небакраю (А. Жук); Суме песня. **Быццам** я згубіла яе пачатак дзесьці ў той траве (Т. Бондар); У вочы **нібы** пяску нехта насыпаў (У. Караткевіч); І ў той жа час спакой і цішыня **як бы** навечна ўсталяваліся на ўскраіннай затравелай вуліцы (І. Навуменка).

✎ 1. Брат~~х~~ нібыта падслухаў яе думкі, зазірнуў на кухню ўжо з шалікам на шыі. 2. Ды дзіўна: свой бераг нябыту яшчэ ўяўляецца~~х~~ быццам чужы. 3. Зноў вяртаюся ў сталічны сусвет, дзе нічога~~х~~ быццам~~х~~ не змянілася, дзе ніхто не заўважыў маёй адсутнасці, дзе прайшоў усяго адзін мітуслівы тыдзень за значны перыяд майго жыцця. 4. Матэрыял~~х~~ быццам~~х~~ павінен быў выйсці ў свет на старонках газеты «Літаратура і мастацтва», але па нейкіх прычынах (пазней стала вядома) быў зняты. 5. Вядомы ў горадзе прадпрымальнік А. Войцік аб'явіў, што прадпрымальнікі гатовыя дапамагчы і~~х~~ быццам бы~~х~~ могуць частку свайго прыбытку адлічваць на будаўніцтва лядовага палаца. 6. Фонд~~х~~ быццам бы~~х~~ быў зарэгістраваны ў Маскве.

21. Адны і тыя словы і канструкцыі могуць выкарыстоўвацца або ў якасці пабочных (з адпаведным аддзяленнем коскай ці адасабленнем коскамі), або ў якасці членаў сказа (часцей за ўсё выказнікаў ці акалічнасцей).

• **Можа**: 1) пабочнае слова са значэннем 'можа быць', 2) выказнік.

✓ 1) Так вось і залічаць у нябожчыкі, **можа**, найжывейшага з людзей (М. Лужанін); І, **можа**, для таго, каб быў шчаслівым, сляпіла ўсіх рабінавая ноч (А. Пысін); 2) Часам хлопчыку здавалася, нібы ён разумее сэнс жаўранкавых песень і **можа** адрозніць спева «сваіх» жаваранкаў ад спеваў «чужых» (Ю. Пшыркоў); **Можа** і так атрымацца, што давядзецца ехаць у горад па паліва, аднак жа пропускам туды павінна стаць поўная каністра (В. Ткачоў).

• **Магчыма**: 1) пабочнае слова са значэннем 'можа быць, можа', 2) выказнік або акалічнасць (прыслоўе).

✓ 1) Так, гэта рыпелі вазы. Многа, **магчыма**, сотні вазоў (У. Караткевіч); **Магчыма**, мне выпала меней, чым той, якую заслоняць плячыма (Я. Янішчыц); Ты нечага варты? **Магчыма**, і так (Я. Міклашэўскі); 2) Але калі такое **магчыма**, тады як жа жыць? (В. Быкаў); Гэта было і **магчыма**, і больш чым верагодна (У. Сцяпан); І **магчыма** спыніцца між «тут» і між «там» (Г. Булыка).

• **Мусіць:** 1) пабочнае слова са значэннем ‘мабыць, напэўна, відаць’, 2) выказнік.

✓ 1) Знясілена хіляцца пальмы й сосны над змоўклай красой зламанай; калісь, **мусіць**, нейкі сіноптык злосны даў буры імя каханай (Ал. Русецкі); **Мусіць**, так, са здзіўленнем і лёгкім пабойваннем, глядзелі мірныя жыхары Парыжа на вясёлых мушкецёраў, якія вярталіся з начной папойкі (У. Караткевіч); 2) **Мусіць** недзе яшчэ быць сякера і вядро, што бразгала з асверам (М. Танк); І такім **мусіць** быць кожны паэт, калі ягоная душа баліць за кожную праяву работнага дня і кожную дробязь жыцця і побыту, у якіх, бывае, люструецца гісторыя (А. Вялюгін).

✎ Мы не ведаем і[, мусіць] ніколі не даведаемся ўсіх дэталей першапачатковага плана Руцкага, але бяспрэчным застаецца галоўнае [—] выразнае імкненне дасягнуць адміністрацыйнай незалежнасці Хрыстовай Царквы Вялікага Княства Літоўскага ад Масквы, Канстанцінопаля і Рыма.

• **Здаецца (здавалася):** 1) пабочнае слова, 2) выказнік.

✓ 1) Доктар чуў, што хворы цяпер дыхае роўна, **здаецца**, заснуў (Л. Арабей); Белая полымя дрыгацела, хісталася, падымалася і ападала і вось-вось, **здавалася**, пагасне (Я. Колас); 2) Усё, што ён [стары] робіць, у гэты самы драматычны момант у жыцці Ганны, **здаецца** аўтаматычным (Р. Шкраба); Сонца, ахутанае шэраю смугою, нясмела і ленавата ўставала з-за лесу, і **здавалася**, што яму не хочацца прачынацца (П. Броўка).

✎ На выправінах Вецік глядзеў на п’янае застолле [і] здавалася, не п’янеў, хоць і піў нараўне з усімі.

• **Відаць:** 1) пабочнае слова са значэннем ‘як здаецца, мабыць, напэўна’, 2) выказнік.

✓ 1) **Відаць**, сама не праглыну зараз (Я. Янішчыц); У першую ж машыну сеў маёр з жонкай і двума хлапчукамі, **відаць** блізнятамі (У. Корбан); 2) Тут праходзіць дарога з вёскі, і сама вёска **відаць** адгэтуль (Я. Колас); 3) той гары **відаць** далёка: на яе ўзысці нялёгка: не зара — зямля гарыць... (Т. Бондар).

• **Нарэшце, урэшце, у рэшце рэшт:** 1) пабочныя словы, паказваюць на завяршэнне працэсу, дзеяння, з’явы; 2) акалічнасці (прыслоўі).

✓ 1) І, **нарэшце**, Вера і цёця Феня пайшлі па ўскраіннай вуліцы (Б. Мікуліч); Зарастае травой, зацвітае, лілеі люляе, забывае чысцеець і, **нарэшце**, забудзе забыць (П. Ламан); Калі ён, **урэшце**, паклаў слухаўку, Насці ў пакоі не было (Ю. Станкевіч); 2) Краем лесу паляцела задорыстае водгулле, прыціхла, а потым павярнула назад, бегучы другім крылом, і **нарэшце** зусім заціхла на яго заломе (Я. Колас); **Урэшце** эстрадная паэзія, якую часам агулам крытыка па дабраце душы надзяляла высокім эпітэтам «трыбунная», памалу адшумела (А. Кабаковіч); У гэтым жа **ўрэшце рэшт** і заключаецца сэнс пісьменніцкай працы (Э. Гурэвіч).

• **Дарэчы:** 1) пабочнае слова са значэннем ‘у дадатак да сказанага, у сувязі са сказаным’, 2) акалічнасць (прыслоўе).

✓ 1) Аналагічным чынам пісалася тады, **дарэчы**, і гісторыя яўрэйскага Бунда (М. Біч); **Дарэчы**, балючае перажыванне трагічнасці нацыянальнага Шляху было і застаецца сталым спадарожнікам, неад’емнай вобразнай дамінантай мастацкага пошуку (А. Каўка); 2) Шмат парад паганскіх, ды з усіх прыгадалася адна **дарэчы**: каб адразу кашаль пераціх, трэба грывнуць кулаком у плечы (Р. Барадулін); Я пакляўся Выйсцем, што з-за такога Левіяфана, можа, і варта было біцца і ён быў бы тут вельмі **дарэчы** (У. Караткевіч).

• **Наогул (увогуле)**: 1) пабочнае слова са значэннем ‘у цэлым, у выніку’, 2) акалічнасць (прыслоўе).

✓ 1) **Наогул**, наш Ціханавіч добра адчуваў гумар, любіў жартаваць, часам уедліва (П. Панчанка); **І, увогуле**, міліцыянт сказаў Антошцы: «А можа, гэта ты сама мужыка пабіла з рэўнасці...» (Л. Рублеўская); 2) Пасля гэтых слоў мне **ўвогуле** здаецца, што вы вядомы мне з пачатку дзён (У. Караткевіч); Такая з’ява **ўвогуле** адметная асаблівасць скарапісных помнікаў (У. Свяжынскі).

• **Сапраўды**: 1) пабочнае слова са значэннем ‘так, насамрэч’, 2) акалічнасць (прыслоўе).

✓ 1) **І, сапраўды**, гэта было ўрачыстасцю (Б. Мікуліч); Не варта, **сапраўды**: ледзь, ледзь паспееш выпіць, а смага зноў шчыпае і пячэ (Н. Арсеннева); 2) **Сапраўды** ўтвараўся нейкі правал, і яна [Таіса] адчувала сябе непатрэбнай у хаце (І. Шамякін); Работу хлопцы робяць **сапраўды** ювелірную.

• **Канечне (канешне)**: 1) пабочнае слова са значэннем ‘само сабой зразумела, без сумнення’, 2) акалічнасць (прыслоўе) са значэннем ‘абавязкова, што б ні здарылася’. Варта адзначыць, што пабочнае слова *канечне (канешне)* знаходзіцца ў межах дыспазітыўнай лексічнай нормы, і многія аўтары і рэдактары абіраюць для яго замены адпаведнікі *вядома, зразумела, безумоўна, бяспрэчна, натуральна* (гл., напрыклад, адпаведны артыкул «канечна» ў РБС).

✓ 1) А дзе браць кнігі? **Канешне**, у школьнай бібліятэцы, якая была не дужа багатая, ды ўсё ж класіка ў ёй знаходзілася, і беларуская і руская, і што-нішто з сусветнай (В. Быкаў); **Канешне ж**, не гэта было галоўнаю мэтай для нашага суайчынніка (Я. Юхо, У. Емяльянчык); 2) Я пастанавіў папрацаваць гадоў на каморніцкай службе, падрыхтавацца да гэтае «спеласці» і зарабіць троху грошай, каб і самому было з чым далей ісці ў навуку і бацьку троху дапамагчы, каб **канечне** вучыў Лаўрыньку (М. Гарэцкі); Бацюшка Васілій зрабіў крок ад ложка, мусіць, збіраўся ўжо адыходзіць, бачыў, што цяпер ён ужо **канечне** не патрэбен (Л. Арабей).

• **Вядома**: 1) пабочнае слова са значэннем ‘зразумела, несумненна’, 2) выказнік.

✓ 1) Усе яны прысутнічалі, **вядома**, не таму, што былі закаханыя ў паззію (А. Вялюгін); Мы ўсе ўпершыню бачылі мора і, **вядома**, днямі пякліся на адэскіх пляжах (П. Панчанка); 2) Апавяданне «Як звяргаюцца ідалы» добра **вядома** не толькі беларускаму чытачу — яно перакладзена на ўкраінскую і польскую мовы (Арк. Русецкі); Адно толькі **вядома** бяспрэчна: свайму народу і толькі яму пісьменнік аддаваў усе сілы, незвычайны талент, ахвяраваў маладое жыццё (У. Казбярук).

• **Безумоўна:** 1) пабочнае слова ‘бяспрэчна, несумненна’, 2) акалічнасць (прыслоўе).

✓ 1) Гэта ўсё, **безумоўна**, не нова (Г. Бураўкін); Для маці, **безумоўна**, важна, каб сыны яе засталіся жывымі, і думае яна аб гэтым пастаянна, але думае яшчэ і аб іншых дзеях, ужо дарослых і зусім немаўлятах (В. Локун); 2) Герой Караткевіча **безумоўна** разумее, што «шчасце не з’явіцца прадчасна», што нельга «выскачыць» за межы сваёй эпохі (А. Мальдзіс); Мільярдныя тэлемасты, калі яны будуць прадаўжацца і развівацца, **безумоўна** належаць да ліку самых шчаслівых у гэтых адносінах і, галоўнае, наспейшых праектаў (А. Адамовіч).

• **Бадай:** 1) пабочнае слова, якое ‘выказвае дапушчэнне якой-небудзь магчымасці, схільнасць згадзіцца з чым-небудзь’, 2) акалічнасць (прыслоўе са значэннем ‘амаль’).

✓ 1) Ад дотыку да сынавай галавы, **бадай**, ад таго, што ён не запярэчыў, не крутнуў галавой, Таісе Міхайлаўне зрабілася хораша, радасна (І. Шамякін); 2) Сябры не сумняваліся, **бадай**, што я з гадамі выб’юся ў паэты (У. Скарынін); І, прыйшоўшы на рынак, яны [гараджанкі] доўгі час, пазіраючы адна на адну, маўчалі, бо за дарогу перагаворана было **бадай** усё, а рынак стрэў іх незразумелым бязлюддзем (Б. Мікуліч); Максім **бадай** узрадаваўся, што паўза скончылася і не трэба працягваць гэтую недарэчную сапраўды-такі студэнцкую гульню ў запісачкі (І. Шамякін).

• **Напэўна:** 1) пабочнае слова са значэннем ‘мабыць, хутчэй за ўсё’, 2) акалічнасць (прыслоўе са значэннем ‘абавязкова, беспамылкова, з разлікам, без рызыкі’).

✓ 1) Шукаць работу недзе ў горадзе ці на панскім двары Антон (ці, як яго ў сям’і называлі, Антось), **напэўна**, не адважыўся, таму што па сваёй натуры, па характары і схільнасцях быў прыроджаным хлебаробам (Ю. Пшыркоў); Цяпла таму голасу мала і сонца, **напэўна**, мала (К. Камейша); 2) Магчыма, прыедзе Валя. **Напэўна** прыедзе (І. Шамякін); Каб не манах, што вартавым стаіць каля варот, **напэўна** б і каменны конь з манастыра ўцёк (М. Танк).

• **Пэўна:** 1) пабочнае слова са значэннем ‘відаць, відавочна, мабыць’, 2) акалічнасць (прыслоўе са значэннем ‘надзейна, безумоўна’).

✓ 1) **Пэўна**, і песні маёй, табе выснутай, усёй ты, бядачка, не чула (Я. Купала); Што было — быллём не парасло: **пэўна**, перажытае прыдасца (С. Гаўрусёў); 2) А без гэтага ж **пэўна** не жыць (Г. Пашкоў); Трэба даць шанц на лепшае жыццё, можа, і **пэўна** не столькі злачынцам, як пракурорам, суддзям і тым, хто па абавязку службы вымушаны забіваць бяззбройнага чалавека (А. Глобус).

• **У прыватнасці:** 1) пабочная канструкцыя, якая знаходзіцца ў сярэдзіне сказа і, адпаведна, адасабляецца; 2) выконвае функцыю злучніка для ўвядзення ў сказ удакладняльнай канструкцыі (гл. § 37, п. 6).

✓ 1) Гэта, **у прыватнасці**, датычыць некаторых «палымянскіх» матэрыялаў мінулага года (М. Мушынінскі); Вельмі добрыя, **у прыватнасці**, вынікі ў рабоце

сумесных беларуска-італьянскіх прадпрыемстваў «Любава-люкс» і «Любава-інвест»; 2) Я люблю гэтага пісьменніка, **у прыватнасці** раман «Налівайка», але гэтае апавяданне напсавана газетчынай і штампамі (У. Караткевіч); Падзеі драмы разгортваюцца на Гродзеншчыне, у Вільні, Пецярбурзе, Мінску, згадваецца Магілёўшчына, **у прыватнасці** Доўгая Круча, на беразе Дняпра, дзе ўрадавае войска разбіла паўстанцаў (А. Верабей).

✎ 1. Шмат чаканняў і ў арабскім свеце, у прыватнасці **і** на Блізкім Усходзе. 2. Нафтавыя кампаніі ЗША імкнуліся з прыбыткам вярнуць свае велізарныя выдаткі на цяперашнюю адміністрацыю прэзідэнта Буша, у прыватнасці **і** на яе вайну ў Іраку. 3. Да фіналу беларуская дружина таксама ўзмацнілася, у прыватнасці **і** на лёд сталічнага Палаца спорту выйшлі абаронца Аляксандр Радзінскі і нападаючыя Канстанцін Захараў і Раман Раманенка (усе трое выступаюць за сталічнае «Юнацтва»).

• **Праўда:** 1) пабочнае слова са значэннем ‘сапраўды, насамрэч’, 2) член сказа (назоўнік ва ўсіх склонах).

✓ 1) **Праўда**, і маладыя аленіхі самаахвярна бароняць дзяцей, але ўсё ж з імі прасцей справіцца (У. Корбан); Мяне, **праўда**, нікуды не цягалі (В. Мудроў); 2) Яно такі і **праўда**: як бы там ні было добра, але калі гэтае дабро цэлы век астаетца без усякай змены, то яно лёгка перастае быць дабром (Я. Колас); Але хто б мог падумаць, што Ахрэм зайграе на іншы лад, вось ужо **праўда**, што чужая душа пацёмкі, ніколі не ўбачыш усё да дна, што там схавана (Л. Арабей).

• **Такім чынам:** 1) пабочная канструкцыя для афармлення высновы, падагульнення, 2) акалічнасць (прыслоўе са значэннем ‘так’).

✓ 1) Прырода дзяцінства, **такім чынам**, устойліва захоўвае свае характэрныя тыпалагічныя асаблівасці (Э. Гурэвіч); **Такім чынам**, мысліцельная дзейнасць людзей хаця і не з’яўляецца ва ўсіх выпадках адэкватнай маўленчай дзейнасці, сваімі галоўнымі рысамі знітавана з мовай, утварае часцей за ўсё разам з ёй арганічную маўленча-мысліцельную еднасць (Б. Плотнікаў); 2) Нейкая развясёлая і дзябёлая жанчына, што сядзела ў першым радзе, рашыла, што чалавек **такім чынам** крыўляецца, смяшыць публіку (А. Мальдзіс); **Такім чынам** кошка міністра «накруціла» за 4 гады на службовым аўтамабілі больш за 150 тыс. км.

§ 39. Знакі прыпынку ў сказах з устаўнымі словамі, канструкцыямі і сказами

1. Коскамі адасабляюцца ўстаўныя канструкцыі і сказы, якія маюць маларазвітую структуру і лагічна не вылучаюцца.

✓ Віхрасты хлопчук, **яму было год шэсць**, штосьці мармытаў праз сон і смяяўся (К. Чорны); Людзі, **а іх тут было багата**, проста за жываты хапаліся ад смеху (М. Лынькоў); За яе, **была часіна**, ледзь я не загінуў (П. Броўка); Кабеты, **а было іх з дзясятка**, зацікаўлена паглядзелі на мужчыну.

2. Дужкамі адасабляюцца ўстаўныя словы, канструкцыі і сказы, якія аб'яднаны з асноўным сказам сэнсавай сувяззю і служаць у якасці заўваг, тлумачэнняў, удакладненняў і пад.

✓ Вам трэ было, панове, адным будаваць вялікі Захад (**спекуляцыі**), а другім — вялікі Усход (**таксама спекуляцыі**) (Я. Купала); Ішло прадвесне, і, як у нас гаворыцца, у многіх бог Вярбіч (**першая ажывае вярба**) паеў ужо і сена, і салому, і амеці (Я. Брыль); Во і бярозаўская (**блізка ад вёскі Бярозаўка**) грэбля, што цягнецца на цэлую вярсту (Ф. Янкоўскі); У яго [лектара] абавязкі ўваходзіць распрацоўка аб'ёму і зместу ведаў па прадметах сваёй кампетэнцыі, складанне праграмы кожнай дыцыпліны (**сілабы — у тэрміналогіі славацкай адукацыі**) на навучальны год з дыферэнцыяцыяй на семестры (В. Ляшук).

3. Працяжнікамі або дужкамі адасабляюцца ўстаўныя канструкцыі і сказы з больш развітой структурай або са значным сэнсавым і інтанацыйным вылучэннем.

✓ Нямала іншых шафёраў і пасажыраў — **спыніліся два аўтобусы** — стаялі на шашы і давалі парады, кожны выдаваў сябе за вялікага знаўцу, як тушыць машыны (І. Шамякін); Мы з Міхасём Ціханавічам — **ці то не паспелі, ці то шкада было чаю** — засталіся на месцы і грэліся самым тады жаданым для салдата пітвом (П. Панчанка); Рыжык — **так я назваў ката** — спыніўся акурат насупраць веснічак апошняй сядзібы (У. Ягоўдзік); І несмяротны будучы Купала Гамеру цісне — **бачу я** — руку (А. Салавей); Васіль, сапраўды, быў у «пуні» (**так ён называў зімовае памяшканне для яхт**) (У. Караткевіч).

Развітыя ўстаўныя канструкцыі і развітыя часткі са сваімі знакамі прыпынку выклікаюць дадатковыя цяжкасці пры чытанні, таму рэдактару варта перасцерагаць аўтараў ад такой «пунктуацыйнай вольнасці».

✎ 1. Насцярожанасць і лёгка спалох [—] відаць, яна баялася, што шчасце можа раптам скончыцца, [—] з'яўляліся то ва ўсмешцы, то ў позірку, але хутка раставалі. 2. Уражаны сустрэчай са сваім былым калегам па інстытуце, [—] а ён закончыў юрыдычны факультэт прыкладна ў адзін год з Пётрам, які вучыўся на філалагічным, [—] Міхась Скакун доўга ляжаў у сваёй палаце на вузкім і цесным салдацкім ложку.

4. Толькі працяжнікамі або дужкамі вылучаюцца ўстаўныя канструкцыі і сказы, якія заканчваюцца клічнікам ці пыталнікам.

✓ Пакуль нехта — **ці не дзед мой?** — не сцяміў: зачаравалі вяселле, адпомсцілі за якое ліха, зрабілі грамаду ваўкалакамі-пярэваратнямі (А. Каско); Але затым — **хто ведае чаму?** — раптоўную слязу на вейках выцер (А. Вольскі); А вось другі, ужо ў срэбнатканым каптане, шырокі бабровы каўнер падае на плечы (**хітрая ты быў пратабестыя, хлопча!**) (У. Караткевіч); Тут (**калі б пачуў!**) — і экзамен аўтара (Ф. Янкоўскі).

5. Пры вылучэнні ўстаўной канструкцыі або сказа працяжнікамі ці дужкамі коска, якая павінна была стаяць перад імі, пераносіцца на канец устаўной

канструкцыі або сказа, г. зн. ставіцца спалучэнне знакаў прыпынку: коска з працяжнікам або дужка з коскай.

✓ Алеся, прайшоўшы далей, спынілася каля бязногага — **толькі кароткае тулава спаднізу падшыта скурамі**, — што палажыў на самы ходнік сваю кепку (В. Адамчык); На вуліцы ў гэты час было вельмі людна — **якраз вярталіся з абеду рабочыя друкарні**, — і Геша папала ў людскі вір (А. Васілевіч); Выпіўшы поўную шклянку — **яе брыгадзёрскай чамусьці ўсе называлі**, — Птушка шумна, са смакам, нюхаў духмяную лусту хлеба ржаного, а закусць ніколі не кратаў (А. Пісьмянкоў); Усе спыніліся і, сабраўшыся пасярод дарогі вакол Васіля Карапета (**ён ужо стаў у нас як бы важаком: урэшце за ім жа пайшлі!**), утаропіліся адзін на аднаго (І. Чыгрынаў); Здавалася, з апошніх сіл Юля дабрала да разасланай плёнкі (**яе не паспелі яшчэ згарнуць**), упала тварам уніз (П. Місько); Хутчэй за ўсё, яна абуралася абставінамі, якія ператварылі мужчыну ў няшчасную істоту (**такую няшчасную, што нават яна, слабая, замардаваная жыццём адзінокая жанчына адчула сябе мацнейшаю за яго**), а не кпіла з гэтае ахвяры незразумелых ёй амбіцый (А. Крэйдзіч).

✎ 1. Эксперыментам — і ўжо можна сказаць, што ўдалым[,] — стала запрашэнне ў якасці харэографа Вольгі Зайцавай, заслужанага майстра спорту, чэмпіёнкі свету і Еўропы па мастацкай гімнастыцы. 2. Нягледзячы на сваю малаколькаснасць — працуе ўсяго пяць чалавек[,] — аддзел праектавання штучных збудаванняў выконвае вельмі вялікі аб'ём работы. 3. У Слоніме мы спыталі ў мінакоў, дзе паварот на Елку (недалёка ад гэтай вёскі патрэбная нам сядзіба)[,] і чалавек, які адказваў, адразу здагадаўся: «Да Макея?» 4. Не сакрэт, што воўк (асабліва калі колькасць папуляцыі вялікая)× наносіць адчувальны ўрон не толькі дзікай прыродзе, але і народнай гаспадарцы. 5. Рэцэптура пячэння не змянілася, аднак новае замежнае абсталяванне — велізарная печ[,] ✕ у якой пячэнне запякаецца ў некалькі этапаў, [—] дазволіла не проста павялічыць аб'ёмы вытворчасці, а~~жэ~~ і палепшыць смакавыя якасці.

6. Больш моцным для вылучэння знакам прыпынку з'яўляюцца дужкі. Акрамя істотнага інтанацыйнага вылучэння, дужкі даюць магчымасць захаваць усе знакі прыпынку як у галоўным сказе, так і ва ўстаўной канструкцыі або сказе. Напрыклад, пры выкарыстанні працяжнікаў можа страчвацца коска, калі ўстаўны сказ заканчваецца клічнікам або пытальнікам; можа адна коска паглынацца другой, калі ўстаўная канструкцыя заканчваецца коскай, а ў галоўным сказе паводле структуры на гэтым месцы таксама павінна быць коска.

Напрыклад, у сказе: *Не, палохала не набліжэнне старасці — усе старэюць!* — а нейкае неасэнсаванае, незразумелае адчуванне, што яна [Таіса] не паспела зрабіць ці пражыць... прпусціла ў жыцці па няведанні — ніхто не паказваў! — нешта асаблівае, самае цікавае, незвычайнае і прыгожэ (І. Шамякін) — першы ўстаўны сказ — *усе старэюць!* — на канцы мае працяжнік, які паглынуў коску перад злучнікам а пры спалучэнні аднародных

членаў. Сказ: *Вінцэс не мог паехаць адсюль на цэлы год — гэта ж бясконцасць!* — не пабачыўшы Яе... (Л. Рублеўская) — меў бы большую сэнсавую пераканаўчасць і пунктуацыйную завершанасць, калі б устаўны сказ быў вылучаны дужкамі: *Вінцэс не мог паехаць адсюль на цэлы год (гэта ж бясконцасць!), не пабачыўшы Яе...* Параўн.: *Пайшла чутка (ці не сам ён, новы, пусціў?), што яго, мабыць, дырэктарам зробіць* (Ф. Янкоўскі) (асноўны сказ захоўвае коску перад злучнікамі *што*).

7. Калі ўстаўныя сказы і канструкцыі маюць развітую будову, вылучаюцца лагічна і інтанацыйна, для іх выдзялення могуць выкарыстоўвацца спалучэнні коскі і працяжніка.

✓ *Вогнішча, — а яно далёка было відаць, — начлежнікі раскладалі кожны вечар (З. Бядуля); І той стары лад палескага жыцця, — які б ён ні быў раней, але ўсё ж спакойны, унармаваны, — пачаў разбурацца, перайначвацца (У. Казбярук); Змрокам купальскім, — год дакладна не ведаем мы, — кветку шчасця свайго ў лесе панскім бачыў ён, як вяртаўся з карчмы (А. Куляшоў).*

8. Устаўныя сказы, якія маюць характар унутрытэкставых заўваг, дадатковых аўтарскіх тлумачэнняў у выглядзе закончанага сказа (сказаў), афармляюцца ў дужках з вялікай літары (перад закрывальнай дужкай ставіцца адпаведны знак прыпынку). Пасля гэтай дужкі знак прыпынку не ставіцца, а наступны сказ тэксту пачынаецца з вялікай літары.

✓ *Пінжак зроблены ў форме фрэнка, з хлясцікам, з вялікімі нагруднымі кішэнямі, моцна адтапыранымі, і яшчэ большымі бакавымі, таксама нечым напампаванымі. (Можа, гэта і зручна для рыбакова — такое мноства кішэняў.) Яшчэ больш старамодна выглядала шапка... (І. Шамякін); Алеся ўзялі ў палон толькі ў мундзіры, так, як ляжаў у акупчыку за кулямётам. Бялізны, праўда, у тым акапе парваць не паспеў... (Быў такі звычай у польскіх казармах: кожны салдат, атрымаўшы ў суботу бялізну, стараўся, па традыцыі, здаць яе праз тыдзень як мага больш падзёртую. Гэта быў нават шык такі, спаборніцтва і малады бяздумны рогат.) На фронце, а потым у палоне стала не да гэтага (Я. Брыль); О, гэты зверху і сысподу наскрозь усмажаны каўбух! За чатырох змалоў — уходаў! (Хоць сам ты лічыш, што за двух.) (Н. Гілевіч); Позна званиць. (Звоняць у дзверы.) Выпыхваю. (Самсон Пятровіч. Сусед.) (Я. Янішчыц); Ён быў першы вядомы паэт у сваім Краснапольскім раёне. (Я радкі падбіраю сягоння, як абрыўкі забытых газет.) (А. Пысін).*

§ 40. Знакі прыпынку пры зваротку

1. Пры звычайнай інтанацыі коскай аддзяляюцца звароткі ў пачатку сказа разам са словамі, якія да іх адносяцца.

✓ — *Цёця Агата, яшчэ* (К. Чорны); — *Тоня, я набіў морду Кідалу* (І. Шамякін); *Сябры мае, ці засыналі калі вы на печы, пад спеў цвыркуна сіратлівы* (М. Танк); *Сілы нябесныя, кут ратаваць вашай спагады малю і падмогі!* (С. Шах).

У такім самым становішчы пасля звароткаў, якія суправаджаюцца ўзмоцненай інтанацыяй, ставіцца клічнік, а наступнае слова пачынаецца з вялікай літары.

- ✓ **Краю мой родны!** Як выкляты Богам — столькі ты зносіш нядолі (М. Багдановіч); **Дачушка!** Што ты сказала? (А. Макаёнак); **Таварышы!** Я не разумею, за што яго абвінавачваюць? (М. Матукоўскі); — **Хлопцы!** Адыходзьма ў лес! — Муха дапамог узняцца Сяменіку — і разам з ім, прыгінаючыся, дабеглі да канца траншэі (А. Пашкевіч).

У творах пачатку і сярэдзіны ХХ ст. сустракаюцца напісанні з малой літары пасля клічніка, аднак такія выпадкі не з'яўляюцца нарматыўнымі, напр.: *Ой вы, гусі! паняслі вы за сабою лета!* (Я. Колас).

2. Коскамі выдзяляюцца звароткі, якія размешчаны ў сярэдзіне сказа.

- ✓ *Маліся ж, **бабулька**, да Бога, каб я панам ніколі не быў: не жадаў бы ніколі чужога, сваё дзела як трэба рабіў* (Ф. Багушэвіч); *Дзякуй табе, **браце Бурачок Мацею**, за тое, што ў сэрцы збудзіў ты надзею...* (А. Гурыновіч); *Спіце вы, **слаўныя гора і працы патомкі**, хутка над вамі распалім памінкаў агні!* (Я. Купала); *Ці скоро ж ты, **жаданы час вясны-красны**, ідзеш да нас?* (Я. Колас); — *Ідзі, **кумочак**, покуль адзін, — весела, але неяк сур'ёзна сказала Сарока* (І. Мележ).

3. Коскай аддзяляецца зваротак, размешчаны ў канцы сказа; сказ завяршаецца тым знакам прыпынку, якога патрабуе змест і інтанацыя.

- ✓ *І куды ж і к чаму ведзяце вы сёгодняшнюю гісторыю, **усе антанты, проці-антанты і вам падобныя?*** (Я. Купала); *Імя тваё — золку пунсовы колер, **міль!*** (Л. Сільнова); *Добрай ночы, **зара-зараніца!*** (М. Багдановіч); *Не рыдайце так жаласна, **росаў чыстыя россыпы!*** (З. Астапенка); *Мне ж сакавік прысніўся твой маркотны і апошні, **Федзя*** (У. Скарынкін); *Паехалі, **Каландзёнак!*** (В. Быкаў); *Не рві сабе сэрца, **пазце!..*** (Н. Гілевіч); *Падэшвы казалі: сцерліся мы, **спадар...*** (М. Купрэў); *Заплачце расою наўзрыд, **наплавывы...*** (А. Бачыла).

4. У адпаведнасці з § 31 (п. 6, 7) пасля зваротка можа ставіцца шматкроп'е або клічнік і шматкроп'е.

- ✓ ***Дарагая... каханая... залатая...** Ці ты чуеш, як цяжка мне?* (У. Дубоўка); *Адно толькі, **дзеду...** хацеў бы я чуць — як плача жалейка ў полі* (Л. Геніюш); ***Мае сябры!..** Суровы сівер змеў са старту вас* (А. Куляшоў); ***Мой імператар!..** Юр узачыне!..* (В. Кустава).

5. Некалькі звароткаў, звязаных паміж сабою бяззлучнікавай сувяззю, аддзяляюцца адзін ад другога коскай або клічнікам (у пачатку сказа).

- ✓ *Паўстань з народу нашага, **Прарок, праяваў бураломных варажбіт**, і мудрым словам скінь з народу ўрок, якім быў век праз ворагаў спавіт!* (Я. Купала); ***Птах пералётны, птах, журавочак**, ты на чужыне кожны куточак самы маленькі помніш радзімы, дзе вы з сяброўкаю золак будзілі* (А. Дзеружынскі); — ***Алісеечка***

мой, сыночак маленькі! Я больш не буду (Я. Брыль); — **Беларусь мая! Гаротная маці!** Плач! (У. Караткевіч); **Літва! Літва!** Як мне не паўтараць тваё імя, што стала родным гукам (М. Танк).

6. Калі зваротак мае пры сабе часціцы *о, ну*, яны не аддзяляюцца коскай ад зваротка. Калі ж перад звароткам знаходзяцца выклічнікі *о, ну і інш.*, яны аддзяляюцца ад зваротка ў адпаведнасці з інтанацыяй коскай, клічнікам або шматкроп'ем.

✓ **О Беларусь, мая шыпына**, зялёны ліст, чырвоны цвет! У ветры дзікім не загінеш, чарнобылем не зарасцеш (У. Дубоўка); **О сэрца матулі**, жывая крыніца, дазволь мне сягоння ля куфра спыніцца (Л. Геніюш); **Гэй, вольныя птахі**, саколіны дзеці! У вырай! Да сонца вясёлкавым шляхам! (Я. Купала); **О, край**, — калі ж ты станеш краем фабрык дымных і машын?.. (П. Трус); **О, слова салодка-хмялёвае**, схаванае ў думках маіх! Яно мне абраз вымалёўвае, яно мне — святая святых (Р. Крушына); **Ах, мой край каханы**, залаты мой край, не хачу так рана ў песнях дагараць (В. Маракоў); — **Ну, разявакі-салапякі**, кладзіце ўсё да ног гаспадыні (У. Караткевіч).

7. Калі паміж звароткамі-паўторамі ёсць займеннікі *ты, вы*, то яны адносяцца да першага зваротка і коска ставіцца пасля займенніка, напр.: **Лета ты, лета прыгожа-квяцістае**, колькі ты ўносіш аздобы з сабой! (Я. Купала).

§ 41. Знакі прыпынку ў сказах з параўнальнымі канструкцыямі

1. Параўнальныя канструкцыі ўводзяцца ў сказ пры дапамозе параўнальных злучнікаў *як, бы, як бы, нібы, нібыта, быццам, быццам бы, як быццам, што, як і, чым і інш.* Аддзяляюцца коскай параўнальныя канструкцыі, якія стаяць на пачатку сказа.

✓ **Як тая рабіна**, цвіла ў гэтае лета Ганна (І. Мележ); **Як зубр**, што зубрыху ўгледзеў, выгуквае радасны вокліч (В. Рагойша); **Маўляў кісель**, трымціць наветра, брукі, плечы замлелых камяніц... (Н. Арсеннева); **Што белы гай**, узнесеныя шпілі даўно з хмурын вякоў пыхлівасць збілі (Р. Барадулін).

Аддзяляюцца коскай параўнальныя канструкцыі, якія стаяць на канцы сказа.

✓ **Зубр паспрабаваў быў устаць, але захістаўся і ціха паваліўся на бок, нібы вялікі падсечаны дуб...** (Я. Маўр); Ён сцерці намагаўся рукавом яскравы след, не верачы нягодзе, **як Чаплін**, што ў славутым эпізодзе бот палісмена засыпаў пяском (А. Куляшоў); Чарнявыя плячystыя мужчыны стрыманыя і велікадушныя, **як мудрацы між свавольніц** (В. Быкаў); Звіняць мячы, крывавацца шаломы, і коп'яў лес трашчыць, **нібы прыснэг** (В. Шніп).

Адасабляюцца коскамі параўнальныя канструкцыі, якія стаяць у сярэдзіне сказа.

✓ Алень падышоў з другога боку, і цёмныя, добрыя, **бы ў каровы**, вочы пачалі глядзець на дзяцей, дзьмухаць на малюнкi сiвой парай з ружовых вуснаў (У. Караткевіч); І тады, **быццам цень**, няўзнак, безгалосы слуга граматык, раптам выступіў Мяккі Знак на арэну смяротных схватак (С. Сокалаў-Воюш); Цяпер і відаць ужо: гэта — Немец, і я, не могучы адгадаць, хто ён мне, сябра ці вораг, **нібы збавення**, чакаю яго набліжэння, яго прыходу, а звер... (А. Разанаў); Хвалі дыбцяца і, **як пантэры**, з пенай кідаюцца на барты (М. Сяднёў).

✍ 1. То ваўкоў у іх не было, то, нібы маланка[,] прамільгнуць яны між дрэў, то, як кажа Сцяпан Мікалаевіч, дым густы — абед пусты. 2. Як усе юныя душы[,] мы востра адчувалі фальш, удушлівасць сістэмы. 3. У кожнага прайгравальніка, нават не самага дасканаллага, ёсць рычаг, які паварочваецца, як рука[,] і вастрыё іголки мякка і чуйна датыкаецца да лёдзё бачнай дарожкі. 4. Зразумела, як і ў кожнай справе[,] **Ў[х]дача** мае велізарнае значэнне, але поспех у многім залежыць і ад ініцыятывы, няўрымслівасці думкі, рызыкі і нават авантурызму.

Калі перад злучнікамі як і стаяць удакладненні **таксама** (гэтаксама) ці **рыхтык**, пасля іх коска не ставіцца.

✓ Маскоўскі чыноўнік, **таксама як і** польскі пан, глядзеў на беларуса як на «скот» (той — як на «быдло») (Я. Купала); Гэта ўсё мае сваячкі, і не сягоння-зўтра яны, **таксама як і** я, дадуць пачаткі новым крынічкам (Я. Колас); Не прадбачачы нічога небяспечнага, Кейстут, **гэтаксама як і** Ягайла, распусціў сваё войска (М. Ермаловіч); Стандартны, **рыхтык як і** ў яго, толькі што не такі едка-зялёны (о гэты пракляты колер!) камбінезон вольна аблягаў па-дзіцячы кволяы плечыкі і крыху нязграбную сутулаватую постаць (М. Касцюкевіч).

2. Не адасабляюцца коскамі ўстойлівыя параўнанні з як: відна як днём, гол як сакол, галодны як воўк, злы як сабака, белы як палатно, белы як снег, моцны як дуб, здаровы як бык, лёгкі як пярынка, няўклюдны як мядзведзь, патрэбны як паветра, чорны як сажы, цвёрды як камень, чырвоны як рак, цёмна як ноччу, хітры як ліса, палахлівы як заяц, халодны як лёд, баяцца як агню, берагчы (глядзець) як вока, ведаць як свае пяць пальцаў, маўчаць як рыба, біцца як рыба аб лёд, не бачыць як сваіх вушэй, як рукой зняло, як рукой падаць, як кот наплакаў, растаў як снег, лопнуў як мыльны пузыр, прыстаў як смала, стаіць як укупаны, спаў як забіты, расце як на дражджах, адчуваць сябе як дома, усе як на падбор, як на далоні, як на іголках і інш., а таксама ўстойлівыя выразы як мага, як след і інш.

✓ А таму і гора мала: спіць сабе на баку, толькі носам свішча і храпе **як пшаніцу прадаўшы** (Я. Колас); А дожджык **як з рэшата** сыпе (Ф. Багушэвіч); Курыў па полі дожджык і, урэшце, паліў **як з вядра** (М. Гарэцкі); Калматы Дзік не толькі пачакаў сваю маленькую, пушыстую і белую **як снег** сяброўку, — ён вярнуўся назад і пабег з ёю разам (Я. Брыль); Але ўсё гэта было проста і ясна **як божы дзень**, яно ядналася адным акрэсленым паняццем — быццё (І. Шамякін); Кабыла адчула, што з намі нешта здарылася, стала **як укупаная** і па-разумнаму скасіла нібы заінелае вока

(І. Чыгрынаў); У Храм ён ідзе, каб за бедных маліцца, каб людзі **як людзі** на свеце жылі (В. Шніп); Збялелы **як палатно** дзед, паціраючы шыю, моўчкі пасунуўся на двор (А. Федарэнка); Стараюся ступаць **як мага** раўней (В. Быкаў); Тады, перад адыходам ягоным, і не пагаманілі **як след** (Ф. Сіўко); Увесь **як ёсць** перахварэў душой, памкненнямі на крылы (У. Дзюба).

✎ 1. Наташка мая ўляцела ў пакой **як** на крылах і з парога закрывала: «Я сустрэла яго! Я сустрэла!..» 2. І ўсе хваробы **як** рукой зніме. 3. Затое, калі яна не працуе, адчуваем сябе **як** без рук (дакладней, без мышы). 4. Валера падышоў да стала, каб узяць там акуляры (палажыў! Дакладна помніў!), але яны (такія дэфіцытныя тады «хамелеоны») **як** скрозь зямлю праваліліся!

3. Коска не ставіцца перад злучнікамі **як** і чым у спалучэннях *больш як* (не *больш як*), *больш чым* (не *больш чым*), *менш як* (не *менш як*), *менш чым* (не *менш чым*), *не бліжэй як*, *не далей як*, *не часцей як*, *не радзей як*, *не іначэй як*, *усё роўна як* і інш., якія выражаюць абмежаванне ў прасторы, часе, колькасці.

✓ **Болей як два** гады назад Валодзевага бацьку раскулачылі, але без высылкі, і ён з'ехаў з мястэчка (І. Навуменка); **Больш чым** ганебна трымаў сябе капітан (У. Караткевіч); Бо той жа амерыканскі трактар «Джон Дзір» без шлейфа адпаведнай тэхнікі — **не больш чым** калос у пустыні; Бо па заканадаўстве кіраўніцтва арганізацыі **не менш чым** за два месяцы да меркаванага змяншэння штату абавязана паведаміць падобную інфармацыю ў раённыя службы занятасці.

Пры сэнсавым і інтанацыйным вылучэнні коска перад **як** і чым ставіцца.

✓ Уладу ў краіне трымала нямецкая суполка, якую гістарычны лёс Рэчы Паспалітай цікавіў **не больш, чым** будучыня зорак на небе (К. Тарасаў); Любая гаспадыня ведае, што малако і кефір у тэтрапакеце каштуюць **больш, чым** падобны прадукт у поліэтыленавым пакеце; Калі з'ядаць «натрый хлору» **больш, чым** дыктуе фізіялагічная патрэба арганізма, у клетках пачынае назапашвацца лішак вадкасці, павялічваецца нагрузка на ныркі і сардэчна-сасудзістую сістэму.

4. Адасабляюцца коскамі або адзяляюцца коскай канструкцыі **як адзін**, **як правіла**, **як звычайна**, **як знарок**, **як цяпер**, **як заўсёды** і інш., а ўстойлівыя выразы **як мае быць**, **як належыць**, **як не ў сябе** — не адасабляюцца. Аднак прыклады з тэкстаў сведчаць пра тое, што пры выкарыстанні канструкцый **як звычайна** і **як належыць** мае значэнне інтанацыйнае і сэнсавое аўтарскае вылучэнне і парадак слоў у сказе, пры якім канструкцыя можа моцна звязвацца з выказнікам і не адасабляцца.

✓ Самыя жорсткія, **як заўсёды**, выявіліся самымі баязлівымі (У. Караткевіч); Першы дзень прайшоў **як звычайна** (Я. Маўр); Высветлілася, што пясчанкі, якія сядзелі на «разумнай» дыеце, хутчэй вырашалі прапанаваныя задачы (напрыклад, хутчэй знаходзілі дарогу ў лабірынце), чым мышы з другой групы, якіх кармілі **як звычайна**; Тады ўжо Янка Самахвал, **як належыць**, стаў напроціў двара і пачаў

глядзець на Буланага (К. Чорны); Пакуль не станем, **як належыць**, цаніць сумленнасць у сабе — Вядзьмак не кіне нас драпежыць (Ф. Вядзьмак-Лысагорскі); Прымаю, **як належыць**, поўнай мерай: і ўсмешку закаханую ў акне, і светлую ў будучыню веру (Г. Бураўкін); Тыдзень для Зіны прайшоў **як у гарачцы** (У. Дамашэвіч).

✎ Сёння, як ніколі[,] патрэбна разважлівасць і ашчаднасць.

5. Коскай не аддзяляюцца (коскамі не выдзяляюцца) параўнальныя канструкцыі, калі перад злучнікам ёсць часціца *не* або прыслоўі *зусім*, *амаль*. Аднак і ў гэтым разе такія канструкцыі моцна звязваюцца з выказнікам.

✓ Выступаючы на семінары ў Гродне, работнік Галоўліта БССР В. Пепяляеў ахарактарызаваў Караткевіча, Адамовіча, мяне, а заадно чамусьці і Думбадзэ ледзь **не як ворагаў народа** (А. Мальдзіс); Сонца прыгавала **зусім як летам** (М. Паслядовіч); Кругленькая, **амаль як бочачка сярэдняй велічыні**, з пухленькімі ручкамі — яна так і напрошвалася на тое, каб яе клікалі «маці» (У. Караткевіч).

6. Калі параўнанне падкрэслена з асаблівай сілай і суправаджаецца адпаведнай інтанацыяй, параўнальныя канструкцыі могуць аддзяляцца працяжнікам або выдзяляцца працяжнікамі (у творах мастацкай літаратуры сустракаюцца і дужкі).

✓ І ў гэтую восень — **як і летась** — натыкаешся на спробы ўхіліцца ад здачы абавязковых падаткаў (І. Мележ); Добры ягоны рот быў сціснуты як мага больш жорстка, а ля яго дрыжалі — **зусім як у Ларысы** — ямачкі (У. Караткевіч); Удзікай тайзе акенца — **як вока ваўчынае, белае...** (Я. Сіпакоў); Высокім быў — **як свет стары** — спеў петушыны на зары (А. Вярцінскі); А вішні — **што нявесты** — у вэлюме да пят... (У. Мазго).

§ 42. Знакі прыпынку пры паўтарэнні слоў у сказе

1. Коскамі аддзяляюцца аднолькавыя словы і радзей — спалучэнні слоў, не звязаныя паміж сабой злучнікамі (за выключэннем *і*, *ды* ў значэнні *і*), якія пераважна стаяць побач і паўтараюцца для сэнсавага падкрэслівання працягласці, бесперапыннасці дзеяння, для колькаснага або эмацыянальнага вылучэння прадметаў, з'яў, асоб, для ўзмацнення прыкметы і ступені якасці, сцвярджэння або адмаўлення і інш.

✓ **Думалі, думалі** хлопцы, як выкрасці кажух (Я. Колас); **Алеі, алеі** шумяць над ракою (П. Броўка); **Снягі, снягі, снягі** глыбокія (Л. Яўменаў); Ад светлай музыкі снягоў, якой так навакол замнога, **расце, расце** мая любоў да свету нашага зямнога (А. Грачанікаў); Пусты перон журботна неяк на мой адчай **глядзеў, глядзеў...** (Міх. Чарняўскі); **Многа, многа** людскіх касцей валялася навакол гары, а каршуны і крумкачы разносілі іх на ўсіх кутках спустошанага краю (Я. Колас); **Доўга, доўга** ты мне гаварыла аб шчасці, аб долі людзей (В. Маракоў).

2. Калі перад словам, якое паўтараецца, стаяць словы *толькі* (*і толькі*) ці *іменна*, *менавіта*, то коскамі выдзяляецца ўсё гэтае спалучэнне.

✓ *Перад Лабановічам усплыў вобраз Ядвісі, і зноў аб ёй, **толькі аб ёй**, пачаў ён думаць* (Я. Колас); *Значыць, ты з ім, **іменна ты з ім**, а не ён з табой* (А. Кулакоўскі); *У яго, **і толькі ў яго**, хацела б яна вучыцца мужнасці, высакародству, адданасці справе* (А. Васілевіч).

3. Калі перад кожным словам, якое паўтараецца, стаіць злучнік *і*, то коска ставіцца перад другім *і*, як пры аднародных членах сказа. Коска таксама ставіцца перад далучальнымі злучнікамі *і*, *ды*.

✓ ***І гудуць, і гудуць** па азімай раллі трактары* (М. Танк); *Глуха шэпча лес зялёны, **і шуміць ён, і шуміць*** (Я. Колас); *Я **пакахаў** цябе з дзяцінства, **і пакахаў** да слёз* (П. Трус).

4. Коскай не раздзяляюцца паўтораныя словы, калі яны:

- звязаны злучнікамі *і*, *ды* ў значэнні *і*;

✓ *А Хмарка, шчаслівая і радасная, ясная, як майская раніца, усё ішла, ішла **далей і далей** да неведомых краёў свету, і толькі ёй рабілася крыху сумна, ёй шкода было пакідаць тую малюнку, да якіх ужо прывыкла, але жывая натура **гнала яе і гнала**, не даючы супачынку* (Я. Колас); *Кругом была **вада і вада*** (Я. Маўр); *Месяц падымаецца ўсё **вышэй і вышэй*** (К. Крапіва); ***Паўзла ды паўзла** зямля насустрач фурманцы* (К. Чорны).

- раздзелены адмоўем *не*: *было не было, прасі не прасі, хочаш не хочаш, дагоніш не дагоніш, купіў не купіў, злавіў не злавіў, дрэва не дрэва, брат не брат, і ён не ён, насіць не перанасіць, вазіць не перавазіць, прасіць не дапрасіцца, чакаць не чакакацца, капаць не дакапацца, сказаць не скажаш, зрабіць не зробіш і інш.;*

✓ *Ёсць яшчэ ў Лёксы конь. **Конь не конь**, а кабыла сівая* (М. Лынькоў); — *А цяпер **маліся не маліся** — адзін канец* (В. Быкаў); *Ён ляжаў з прыплюшчанымі вачамі: **слухаў не слухаў, драмаў не драмаў*** (М. Лужанін); *Можа, збоку і не вельмі было відаць, але ж, жывучы ў адным пакоі, **хочаш не хочаш** — здагадаешся* (Г. Багданава); ***Варыла не варыла**, абы добра гаварыла* (Прыказка).

- раздзелены часціцамі *то*, дык для ўзмацнення меры дзеяння, ступені якасці: *бачыў **то** бачыў, зрабіў **то** зрабіў, уехаў **то** ўехаў, закінуў дык закінуў, падскочыў дык падскочыў, сказаў дык сказаў, скакаць дык скакаць, страсянуў дык страсянуў, вецер дык вецер, паводка дык паводка, чалавек дык чалавек і інш.;*

✓ ***Блізка то блізка**, але каб не было слізка* (Я. Купала); ***Пачаць дык пачаў**, але чым скончыш?* (Я. Колас); *Налівайце шклянкі — **п'янка дык п'янка*** (У. Караткевіч); ***Вудзіць дык вудзіш**, а вячэраць што будзеш?* (Я. Брыль).

- раздзелены дзеяслоўнай звязкай *быць*, часціцай *усё-такі* і інш.;

✓ **Маці ёсць маці** (І. Шамякін); **А дзеці ёсць дзеці**, ім хочацца ёлку, які ж Новы год, калі ёлкі няма?! (С. Басуматрава); **Горад усё-такі горад** (М. Гарэцкі); **Хлеб усё-такі хлеб** (Я. Брыль).

• маюць розныя склон: назоўны (першае слова) і творны (другое слова).

✓ **Спрэчкі спрэчкамі, а дружба дружбай** (Т. Хадкевіч); **Гандляр гандляром**, але ж калі ў цябе нешта бясконца адбіраюць на гандлёвых дарогах, то ці такі грэх забраць нешта і сабе пры паходзе! (В. Іпатава); **Непарадку ніякага не будзе: усё зробім чын чынам**, як след (П. Галавач).

✎ Аднак формулы $\neq$ формуламі, а для беларускай літаратуры меў вялікае значэнне сам па сабе факт, што яе надзённыя творчыя праблемы абмяркоўваліся на такім пачэсным форуме, як усесаюзны пісьменніцкі пленум.

5. ПРАЦЯЖНІК ПАМІЖ ЧЛЕНАМІ СКАЗА

§ 43. Працяжнік паміж дзейнікамі і выказнікамі

1. Працяжнік ставіцца паміж дзейнікамі і выказнікамі:

• калі абодва галоўныя члены сказа выражаны назоўнікамі у назоўным склоне і пры выказніку адсутнічае дзеяслоў-звязка;

✓ **Старыя заборцаўцы** — раскіданыя **хмары** пасля навальніцы (Я. Колас); **Цунамі** — **гнеў** зямлі (А. Куляшоў); **Беларусь** — мая **маці і мова, наветра і хлеб** (А. Вялюгін); **Прырода** — найвыдатнейшы **мастак** (Г. Бурайкін); **Аблокаў плач** — мая **туга**, мая няўцешная **панурацць** (А. Салавей); **Мамін ручнік** — белая **дарога** ў Вечнасць (Н. Загорская); **Пакой** — развагі **зона** (В. Стрыжак); **Ветру здзічэлага жудасны зык** — п'яныя **полькі** вясельных музык (В. Гадулька); **Партызанская тэма** ў беларускай ваеннай прозе — асобны і досыць значны яе **мацярык** (В. Локун); **Сфера** — **мноства** пунктаў прасторы, аднолькава аддаленых ад дадзенага пункта (цэнтра), таму для адвольнага яе пункта $M(z, y, z)$ атрымваем $\rho(CM) = R$ (А. Брычыкава, А. Гусак); **Марфема** (з грэч. *morphē* форма) — найменшая састаўная **частка** слова, якая мае ўласнае значэнне (П. Шуба).

✎ Хоць зіма [—] вясёлая падзея і сняжыць, выбельвае зару, — а сцяна ў хаце рашае.

• калі абодва галоўныя члены выражаны інфінітывам ці адзін — інфінітывам, а другі — назоўнікамі у назоўным склоне;

✓ **Вядома, зразумець** — неабавязкова **апраўдаць** (В. Быкаў); Я не пісаў бы, можа, байку гэту, але **праблема** — **узараць** гарод цяпер (Э. Валасевіч); **Вялікая мне радасць** — **ісці** скардзіцца пасля таго, як ён мяне перакуліць (А. Макаёнак); **Паставіць** музыку — **рытуал** (У. Сцяпан).

• калі перад выказнікам ёсць словы *гэта, вось, значыць, гэта значыць, гэта ёсць*;

✓ Самы найлепшы **прыцель**, самы найлепшы **збайца** наш ад нашага ліхалеця — **гэта мы** самі (Я. Купала); **Лес** — **гэта храм** (А. Сыс); **Адмовіцца** ад вячэры — **значыць вымавіць** праўду пра хуткую дарогу, **давесці**, што шчасце з каханай распалася, што на вясельнага каня пакладзена важкае вайсковае сядло (В. Коўтун); **Праявы** сацыяльнай і інтэлектуальнай інфантальнасці, **нежаданне** самастойна думаць над складанымі праблемамі, дрэннае **веданне** гісторыі літаратуры і гісторыі крытыкі — **вось што абавязкова выявіцца** (М. Мушынскі); **А напісаць** пра гэта праўдзіва, таленавіта — **гэта значыць** зрабіць свой вопыт часткаю вопыту чалавецтва (П. Панчанка).

• калі дзейнік і выказнік выражаны лічэбнікамі або адзін з іх выражаны назоўнікам у назоўным склоне, а другі — лічэбнікам ці колькасна-іменным спалучэннем;

✓ **Сямнаццаць і шэсцьдзесят — семдзесят сем**; **Памер** экрана па дыяганалі — **356 мм** (А. Кучынскі); **Зараз праектная магутнасць** толькі адной ЦЭЦ-4 — **900 тысяч кілават** (У. Караткевіч); **Правільнае дыханне** — **адна з галоўных якасцей** спрынтара (М. Прохар).

• калі выказнікам выступае ўсечаная форма дзеяслова, выклічнік або гукераймальнае слова.

✓ **Лабановіч — скок** на ганак (Я. Колас); **Вочкі ў Піліпа — лып-лып** (М. Лынькоў); **А куля — дзык!** (Я. Брыль); **А хлопчык — плясь** яму ў лоб далонню і кажа: **сінёр**, я забіў вашага ворага (В. Карамазаў).

✎ 1. Ідэя гэтага праектаХ [—] прыцягнуць увагу да праблем сям’і і шлюбу, даць магчымасць сямейным парам зноў акунуцца ў вясельную атмасферу. 2. Былі сфармуляваны і задачы выдання, сярод якіх галоўнаяХ [—] быць памочнікам і заступнікам беларускага сяляніна. 3. Але разумення таго, што наша мова [—] гэта велізарная духоўная каштоўнасць, у большай часткі нашага грамадства, на жаль, няма. 4. Адсутнасць кадрарХ [—] гэта і сапраўды вялікая праблема для вышэйшай школы... 5. Але самы галоўны вынік ад такіх стасункаў з суседзяміХ [—] гэта адчуванне, што ты не адзін, што тут, у Хмелішчах, ёсць людзі, якія ў любой сітуацыі прыйдуць на дапамогу. 6. Хоць сама гаспадыня «Вераса» кажа, што самы лепшы тэрмін на сядзібеХ [—] тры дні.

2. Калі паміж дзейнікамі і выказнікамі, выражанымі адзначанымі ў п. 1 часцінамі мовы, знаходзіцца адасобленае азначэнне або даданая азначальная частка для ўдакладнення, тлумачэння дзейніка, то пасля іх ставіцца спалучэнне коскі з працяжнікам.

✓ **Другі**, што быў са мной, — **гэта камандзір** майго палка (К. Чорны); **Самае лепшае**, што ёсць цяпер у Васіля, — **гэта вечары** ў пустой канторы (І. Навуменка); **Спявачка**, якая стварыла вядомую групу «Начныя снайперы», — **наша зямлячка** (А. Карлюкевіч); **Няўрод**, пра які наведамляе ў сваіх допісах і лістах Багушэвіч, — **гэта** таксама **праява** іншароднасці (А. Разанаў); **Амністыя**, якую вы далі зараз Салавейчыку, — **гэта злачынства** перад грамадствам (М. Матукоўскі).

- ✍ 1. Апошняя, што Віктар бачыў[,] — асляпляльная ўспышка, якая кінула яго ў нябыт пад матыў вясельнякай песенькі: «Не вяртай...». 2. Першае жаданне дарослага чалавека, які страціў зрок[,] — накласці на сябе рукі. 3. Адна з найбольш распаўсюджаных прычын, на якую прынята ківаць[,] — выбрыкі надвор'я. 4. Адпаведная прадукцыя, асабліва цяпер, ва ўмовах павышанага попыту на яе[,] — гэта рэгулярныя паступленні грошай, «жывая капейка». 5. Аднак тое, што мы робім сёння[,] — гэта толькі пачатак вялікага шляху да моцнай і незалежнай Беларусі.

3. Пры інверсійным размяшчэнні дзейніка і выказніка, выражаных назоўнікамі ў назоўным склоне, працяжнік не ставіцца.

- ✓ **Добрая рэч гэты Дом** селяніна, і не аднаго толькі **Сцёнку** прыхіліў ён (Я. Колас); **Асаблівы чалавек** яго [Хомкі] **бацька** (М. Гарэцкі); **Дзіўны чалавек** гэты **Галілей!** (М. Зарэцкі); **Круты чалавек дзед** Грысь (А. Васілевіч).

4. Калі паміж дзейнікам і выказнікам, выражанымі назоўнікамі ў назоўным склоне, стаіць параўнальны злучнік, часціца, прыслоўе, пабочнае слова, то звычайна працяжнік не ставіцца.

- ✓ **І дом твой як** поўная **чара**, аднак хіба гэта **шчасце?** (Я. Міклашэўскі); **Горад як кватэра** без гаспадароў (У. Сцяпан); **Дзень як дзень** (У. Марук); **Поўня як студня**, напоўненая золатам... (В. Шніп); **Верасень як пачатак**, пошук — няўдзячны занятак, калі яго не ацэніць знаходка (А. Данільчык); **Сляпы** сляпому **не павадыр** (Прыказка); **Душа быццам шарык** праколаты... (В. Стрыжак); **Загадчыца** курсаў **якраз Брусіцына** (І. Навуменка); Але найпрыгажэйшая **ўкраса** сядзібы, яе **аздоба, безумоўна, прысады** (У. Содаль); **Мігайла, відаць, хвалько** (І. Навуменка).

Пры сэнсава-інтанацыйным вылучэнні выказніка ў названых выпадках можа ставіцца працяжнік.

- ✓ Гусцінішына **дзічка** — **як** зялёная **хмара** (І. Навуменка); **Сівелы попел** — **як** счарнелы **снег** (А. Вольскі); **І ўся тайга** — **як** грозная **Галгофа** (Л. Беларуска); Даследчык мае рацыю, **аптымізм** літаратуры — **не вынаходства** саміх мастакоў, іх **аптымізм** вынікаў з самога жыцця (В. Локун); **Рак** — **не рыба, кажан** — **не птушка** (Прыказка).

- ✍ Наш чэмпіянат~~х~~ як дыстанцыя бегуна: менш нельга, больш нельга, а вось інтэрпрэтацыя ўласна бегу — гэта ўжо асобнае пытанне.

5. Калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам, а выказнік — назоўнікам у назоўным склоне, працяжнік звычайна не ставіцца.

- ✓ **Мы людзі** свабодныя, вольныя птахі, — **магутныя, грозныя крылляў** размахі (Я. Купала); **Я** таксама **хлопец** біты (А. Сербантовіч); **На** прамовы **ён мастак** (М. Лужанін); Усё падман, і **ты падман** таксама (А. Барскі); **О мой край, ты пакутнік, ты воін** адзіны, што сябе не шкадуе для грэшных дзяцей (В. Шніп); **Я інтраверт**, разумееш? (Ю. Станкевіч).

Пры сэнсава-інтанацыйным вылучэнні выказніка ў названым выпадку можа ставіцца працяжнік.

✓ **Я** — *калгасніца* маладая, жыву весела, ані дбаю (Я. Купала); **Я** — *кропля* вялікага творчага мора, **я** — *іскра* квяцістага полымя зораў, **я** — *водбліск* нябесных адвечных прастораў (З. Бядуля); *І адкуль яму вядома, што я — інвалід* вайны? (В. Быкаў); **А мы — дзеці, мы — дзеці** камбата, **мы** — адзіныя **дзеці** яго (А. Пысін); *Я ведаю рэўнасць, і подзвіг, і страсць, я* — вечнага часу **жанчына!** (Я. Янішчыц); **Ты — боль, паэзія. Ты — бой. Ты** — праўды непрыступнай **вежа. Я — праведнік і грэшнік** твой (Л. Галубовіч).

6. Калі дзейнікам з'яўляецца займеннік *гэта*, працяжнік можа ставіцца пры лагічным падкрэсліванні дзейніка і яго інтанацыйным вылучэнні.

✓ **Гэта думкі** Ігнація (У. Караткевіч); **Гэта** толькі **словы** (А. Моркаўка); **А гэта — брынза, гэта — сыр** жаданы, а кветак пахкі акіянякі! (Я. Сіпакоў); **Гэта — прыклад** тэнзара валентнасці два (які залежыць ад двух індэксаў), каварыянтнага па або двух індэксах (двойчы каварыянтнага) (А. Брычыкава, А. Гусак); *Ну, для Максіма гэта — не навіна*, што Аксана і тут выдае сябе за ягоную жонку (М. Станкевіч).

7. Калі дзейнік выражаны назоўнікам у назоўным склоне, а выказнік — прыметнікам, працяжнік у пераважнай большасці выпадкаў не ставіцца. Працяжнік можа ставіцца толькі пры значным лагічным вылучэнні і працяглай інтанацыйнай паўзе.

✓ Пасля дажджу **наветра чыстае і празрыстае** (Я. Колас); **Плошча** нязвыкла **пустая і вялікая** (В. Быкаў); *Нават дзяжурная* **вылазка** ў варожы тыл **няпростая** (І. Навуменка); **Радасць перамогі — самая шчаслівая** (Б. Мікуліч); **І ніткі** логікі — **парваныя!** (Я. Міклашэўскі).

§ 44. Працяжнік у няпоўным сказе і пры пропуску членаў сказа. Лагічны працяжнік. Злучальны працяжнік

1. Працяжнік ставіцца пры наяўнасці паўзы ў эліптычных сказах (адсутнічае выказнік, але ён узнаўляецца паводле сэнсу).

✓ **На даляглядзе** — вечная **дарога**, бясконцых хваль **расплаўленае шкло** (А. Куляшоў); **Нада мною — неба, сонца, а перада мною — далеч** (М. Танк); **Учора — куміры, а сёння — ахвяры** (А. Пісьмянкоў); **У словах смутку — водгалас** нягод, і **кволасць** апустошанай галіны: так восень ператруджанай нагой ступае па балоцістых сцяжынах (Я. Пфляўмбаўм); **Пяскі — эскортам** па пустэчы, пасля між гор грывіць вагон... (С. Ліхадзіеўскі); *Што ж, не буду наракаць на час:* **сонца — побач!** (Т. Бондар); *Шукаю на Лошу я кладку, а* **кнігаўкі ў плечы — крылом!**.. (А. Астрэйка); **Уціхім завулку — прытулак** рабін, празрыстага верасня чыстыя скарбы... (П. Марціновіч).

Пры адсутнасці паўзы ў эліптычных сказах падобнай структуры працяжнік не ставіцца.

✓ **Вы ў сваім доме** (К. Чорны); **На** бязмежным сінім **небе ні аблачынкі** (І. Навуменка); **Над макаўкамі** елак маладых маладзіка сярэбраныя **рогі** (Г. Пашкоў); **Пад нагамі**

патрэсканы, разбіты **асфальт**, **над галавой** зменлівае **неба** (У. Сцяпан); **Сцежка** свежая **ў расе** (Р. Тармола-Мірскі); **Столькі** сіняга і залатога **ў нябёсах, прагалах, вадзе!** (М. Рудкоўскі); Лістоты й гронак вязіва шуміць, **пад небам** вечнае **зачараванне** (Н. Мацяш); **Тут і радасць і трывога**, кожны кут мне дарагі (А. Пісьмянкоў); **На бровах і на шапцы лёгка іней** (Ф. Баторын); Толькі **я ўсё далей** ад вясёлых ручаёў, што ў абгонкі дурэюць (В. Зуёнак); **Я на зямлі заўсёды дома**, а ў небе — быццам бы ў гасцях (Х. Жычка); **Пад** сухою **вішняй стол**, пад ім — зламаны падкова, вокладкі — Купала і Талстой, павуціна ў шклянцы Малянкова (М. Купрэеў).

2. Працяжнік ставіцца ў эліптычных сказах асаблівай структуры з выразным інтанацыйным падзелам сказа на дзве часткі, аснову якіх складаюць два назоўнікі без прыназоўнікаў.

✓ **Радзіме** — нашы **сэрцы** (П. Глебка); **Пчолам** — пільны **догляд** (Б. Мікуліч).

3. Працяжнік ставіцца ў няпоўным сказе — частцы складанага сказа, калі прапушчаны член (звычайна выказнік) узнаўляецца з папярэдняй часткі фразы і на месцы пропуску робіцца паўза.

✓ Твар у гэтай жанчыны не зусім страціў яшчэ свайго ранейшага дзявочага характа, але вочы **свецяцца** ўтомаю, твар — непазбыўным **клопатам** (К. Чорны); **Крычаў** [народ] «асанна!» у хвалу збавіцелю свайму, і ў галаву прыйшло Аслу, што гэта **ўсё** — **яму** (К. Крапіва); Вясёлкі **ляглі** на рабіны, на клёны — **усход** прамяністы, а колер даспелай шыпыны адбіўся на небе агніста (Р. Няхай); Марозікам **пахне** капуста, жаўруковаю **песняй** — **яблык, вераснем** — **сопкая бульба, расой** — **агурок** крамяны, **селядзец** — **глыбінёй** акіяна, **сонцам** — **акраец** хлеба, **ветрам і небам** — **піва...** (Я. Сіпакоў); **Вось прабегла** імгненне, **затым** — **залатая мінута** (Я. Янішчыц); Але **жыве** дзіцячы смех і слова, у небе — **сонца**, пад гарой — **крыніца**, і завязі жывая таямніца гасцюе ў свеце, як раней гасціла (А. Грачанікаў); Лік **а называюць** рэчаіснай часткай, лік **б** — уяўнай **часткай** комплекснага ліку $a + b$ (А. Брычыкава, А. Гусак).

Пры адсутнасці паўзы працяжнік можа не ставіцца.

✓ **Над** ракой **стаіць** каліна, **а над возерам вярба** (П. Трус); Хто **са стрэльбы** добра **страляе**, а хто **вачыма** (Я. Колас); **На** яе **галінах растуць** яблыкі, **на карэннях камяні** (А. Сыс); Начное **жыццё** сышло, **а дзённае не пачалося** (У. Сцяпан).

4. Працяжнік ставіцца на месцы распаўсюджвання простага сказа на канструкцыі, каб удакладніць або падкрэсліць сэнсавыя адносіны паміж членамі сказа. Напрыклад, у сказе: *А фарбы такія — знаходкі: крануць каго хочаш маглі* (Я. Міклашэўскі) — працяжнік сігналізуе пра аднесенасць азначэння *такія* да дзейніка *фарбы*; калі б працяжнік быў пастаўлены перад азначэннем, яно б характарызавала выказнік: *А фарбы — такія знаходкі: крануць каго хочаш маглі*.

Працяжнік ставіцца з мэтай размежавання асобных канструкцый у складаным сказе, каб удакладніць іх аднесенасць да пэўнай яго часткі.

Напрыклад, у сказе: *Дзе засланялі мы сабою Радзіму, — нібы Млечны Шлях, устаў вясёлкавай дугою бяссмерця нашага прасцяг* (П. Прыходзька) — працяжнік падстаўна наяўнічае, каб паказаць аднесенасць параўнальнай канструкцыі да галоўнай часткі складаназалежнага сказа.

Падобны лагічны працяжнік можа выкарыстоўвацца і ў простых, і ў складаных сказах, можа аддзяляць любую частку сказа, якую аўтар хоча падкрэсліць і вылучыць. Часам лагічны працяжнік можа выкарыстоўвацца для выражэння нечаканасці.

✓ Аднак не варта забягаць наперад, бо што такое шчасце і што такое няшчасце — **пазнаецца** заўсёды ў канцы ўсякае справы (М. Гарэцкі); Песня як бы адлюстроўвае прызнанне закаханага хлопца, але яго невераемае жаданне — **збываецца** (В. Коўтун); А песня зямлі — **паўтараецца**... (С. Панізнік); Даўні выбух — чорнай **ямаю**, колькі злых слядоў! (Х. Гурыновіч); А ноч — **то стрымае** хмарку, каб тут пахадзіла, **то** бліскотнаю зоркай з вышыняў **махне** (К. Кірэнка); Ды **ўцеснаце — не ў бядзе** (У. Някляеў); Я ведаю, што не без болю і смутку пакіну краіну **пад назвай — Жыццё** (В. Жуковіч); Горычы не трэба і — **слаты** (В. Гардзеі).

✎ А вось выехаць, паказаць сябе і забяспечыць ансамблю нейкае развіццё [—] няма за што.

5. Варта таксама сачыць за тым, каб пры наяўнасці працяжніка паводле п. 1, 3, 4 не страчвалася коска, якая ставіцца ў адпаведнасці са структурай сказа.

✓ А побач, за станком, — галасы (І. Шамякін); На сподку, што стаіць поруч, — перакулены кубак з напай празрыстага фарфору (У. Сіўчыкаў); Можна дарэшты пераканаць сябе, што дрэва, каля якога ты праходзіш штодня, — няма (С. Дубавец); І ў той жа час, як джала з зеўры хмар, — маланка (П. Дзіміtryk).

✎ 1. Сярод лотаў аўкцыёну каштоўных папер, што пройдзе сёння ў Маскве[,] — прыватызацыйны ваўчар з аўтографамі 14 чыноўнікаў. 2. Сярод прагалаў, якія варта запаўняць[,] — нявызначанасць ніжняй мяжы ўзросту моладзі. 3. Напісаць цікава пра чалавека, які займаецца даволі будзённай справай і спадзяецца толькі на сваю галаву і рукі[,] — няпроста. 4. Потым месца бою пачалі называць Шумным борам, а вёсачку, што з'явілася тут[,] — Шумным сялом.

6. Злучальны працяжнік ставіцца паміж двума ці некалькімі словамі для абазначэння прасторавых, часавых, колькасных адносін, а таксама паміж уласнымі назвамі, сукупнасцю якіх называецца якое-небудзь вучэнне, установа, каманда і інш.: цягнік **Мінск — Кіеў**; школьныя вакацыі ў **чэрвені — жніўні**, рукапіс аб'ёмам **дзесяць — пятнаццаць** аўтарскіх аркушаў, закон **Бойля — Марыёта**, матч **«Віцебск» — «Гомель»**. Пра выкарыстанне працяжніка і злучка ў падобных выпадках гл. частку 6.

✓ Дарэчы, ён [Карней] першы і сустрэў Валю: ішоў са школы і ўбачыў, як яна выскачыла з адным партфельчыкам з экспрэса **Ленінград — Кіеў** (І. Шамякін);

У тых жа савецкіх фільмах **канца 60-х — пачатку 70-х гадоў** усе мяззотнікі на-сілі джынсы; у нашым маладым Наваполацку ў джынсах нельга было хадзіць у школу і нават на скокі: ля ўваходу на танцпляцоўку «джынсавікоў» хапала міліцыя (В. Мудроў); Даказаная тэарэма называецца тэарэмай **Ньютана — Лейбніца** (А. Брычыкава, А. Гусак).

6. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ

§ 45. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе

1. Асноўным знакам прыпынку для аддзялення частак складаназлучанага сказа з'яўляецца коска, якая ставіцца перад разнастайнымі злучнікамі: спалучальнымі (*і, ды ў значэнні і, злучальнымі словамі потым, затым, пасля*), супастаўляльнымі (*а, ж і жа, але, ды ў значэнні але, аднак, затое, толькі*), размеркавальнымі (*ці, або, альбо, ці то, не то*), пералічальна-размеркавальнымі (*і ... і, ні ... ні, або ... або, альбо ... альбо, ці ... ці, то ... то, не то ... не то, ці то ... ці то*), далучальнымі (*а то, і то, ды і, ды і то, прычым, прытым, і таму, а таму і інш.*).

✓ На дрэвах спявалі сабе птушкі, **і** спакойна шастала трава пад ветрам (К. Чорны); Цёпла прыгавала сонейка, **і** над полем плыло павуцінне (А. Чарнышэвіч); Радзіма ўся на карце ажывала, **і** чуўся нам гарачы кліч гудкоў (Э. Агняцвет); Паэт уласны ў кожнага народа, **і** ў кожнага паэта свой Дантэс (П. Макаль); Снег стаяў кагадзе, **ды** ўсцяж блішчаць галіны адценнем жутлага, старога серабра (Н. Арсеннева); Жонка ў ваннай мыла бялізну, **а** маленькі сын спаў у сваім пакоі (А. Пісьмянкоў); За малой прыпусціўся разбуджаны вецер, **а** за ветрам услед паляцелі аблокі, **ды** малая была ўжо далёка-далёка (П. Глебка); Адлягло, **ды** сэрца калацілася, бы ў вераб'я (В. Гапееў); Дзед Цыбулька падкраўся і выхапіў у Скаромнага партфель, хацеў перадаць яго старшыні, **але** нарыхтоўшчык дагнаў дзеда, наваліўся на яго, паваліў і адабраў свой партфель (А. Макаёнак); Так доўга б ён [тэарэтык] чытаў яшчэ натацыі з уласнай дысертацыі, **ды**, як на злосць, пачаў з ім нехта спрэчку (К. Крапіва); Госці сядзелі румяныя, гаманілі, спрабавалі спяваць, **аднак** стройнасці і сілы ў іх галасах ужо не было (В. Гілевіч); Добрыя людзі з'яўляюцца на нашым кругаглядзе як узнагарода за добрыя справы, за розум і характэр, **або** чалавеку проста шанцуе на добрых людзей (Д. Бічэль-Загнетава); **То** цень ад чаплі навакола машыны сноўдае ў глушы, **то** бусел узляціць з-пад колаў і сядзе ззаду на шашы (М. Аўрамчык); Але я ішоў дадому, лёгка несучы свой пакунак, **і** на вуліцы было многа сонца, **і** ўсе твары насустрач ішлі шчаслівыя, як бы да ўсіх людзей сёння дакрануліся нейкія добрыя тайны (Я. Скрыган); Сагравала мяне воўна, **ды і** пушча сагравала (К. Камейша).

✎ 1. Паблізу вяла пачыналася будаўніцтва камбіната па вытворчасці цэменту[] і ў гарадок панаехала людзей здалёк, і не самых лепшых. 2. У сярэднім будоўля

дома амерыканцу абыходзіцца ў 180 тыс. долараў[.] і чалавек за той дом разлічваецца сам. 3. Вынясенне прысуду пераносілася некалькі разоў[.] і вось нарэшце ён абвешчаны. 4. Будынак сучаснай «Грацыі» першапачаткова планавалася пабудавана ў гарадскую лазню[.] і першая цаглінка была закладзена ў далёкім 1987 годзе. 5. Усё гэта ўдала злучылася ў яго творчасці[.] і цяпер славянскі, беларускі фальклор выкарадка гучыць у еўрапейскай афарбоўцы. 6. Малюскі і земнаводныя — не грыбы[.] і патрэбен час, каб яны набралі таварную вагу.

2. Коска перад злучнікамі *і, ды ў значэнні і, ці, або, альбо* не ставіцца, калі часткі складаназлучанага сказа:

- маюць агульны даданы член сказа або агульны злучнік *ці* злучальнае слова;

✓ Будзе **знойку** Дунай біць хвастом ля парога **і** спадаць на прыганак пукаты гарох (Ю. Таўбін); **На бульбяным полі** навокал цяжка гупаюць міны **і** ядавіта звіняць асколкі (Я. Брыль); **Каля гэтых капцоў** дажывала свой век крывая сухаверхая хвойка **і** стаяў ружаваты, яшчэ не замшэлы камень з высечаным крыжыкам (В. Адамчык); **А ў потным сквары** млява дрэмлюць лозы **і** заедзь па-над заваддзю імжыцца (Г. Пашкоў); **Аднак** пасля падобных жартаў у мяне счарнела рука **і** пальцы з месяца не згіналіся... (І. Грамовіч).

✎ 1. Раптам дзверы адчыніліся[.] і на кухню басанож, у доўгай, па самыя пяты, клятчастай начной кашулі павольна ўвайшла дачка (акалічнасць раптам не можа быць агульным членам, бо ў другой частцы сказа ёсць акалічнасць павольна). 2. Эксперты, аднак, лічаць, што гэта наўрад ці ўдасца: па законе перасаджаная нырка лічыцца дарункам[.] і вярнуць яе немагчыма (агульны член сказа па законе). 3. Грамада літаральна за хвіліну навучылася крокам «раз-два-тры» [.] і ўсе закружыліся ў вальсе! (акалічнасць літаральна за хвіліну не можа быць агульным членам да другой часткі).

Наяўнасць агульнага даданага члена пры выкарыстанні паўторных пералічальна-размеркавальных злучнікаў не ўплывае на пастаноўку косак паміж часткамі складаназлучанага сказа, напр.: **А адтуль з шашы, раскалыхваючы ціш вечара і прашываючы поцмак, бухалі стрэлы, і лапаталі скоранькімі сполахамі агню аўтаматы, і стаяў гергатлівы крык** (В. Адамчык);

- маюць агульнае пабочнае слова або агульную пабочную канструкцыю;

✓ **Здавалася**, абоз пройдзе спакойна **і** нічога не здарыцца (Я. Колас); **Здалося**, грукнулі дзверы **і** некуды выбегла Волька (І. Пташнікаў).

- маюць маларазвітую структуру, форму пыталых, пабуджальных, клічных сказаў ці выражаныя двума намінацыйнымі сказамі.

✓ Малюнак балота **і** стужкі дажджу... (А. Моркаўка); **Зной шаша і зной расхлябаны аднастайны крок** (І. Навуменка); **Вады празрыстая імклівае і неба чыстае без хмар** (А. Пісьмянкоў); **Сцямнелыя каменьчыкі ў вушах і стомленай сукенкі колер цёмны** (Г. Булыка); **Дзве бярозкі ў яркіх хустках і барвяныя ціхі клён** (І. Рубін); **Шалёныя ўспышкі маланкі і шоргат, хліпанне, сачэнне вады...** (У. Сцяпан); **Ад чаго ж гэта**

пабялелі столь, ляжанка і печ і сцены адсвечваюць белізной? (І. Грамовіч); Ніякай радасці і гэтулькі пакут! (І. Шамякін).

3. Калі ў другой частцы складаназлучанага сказа падкрэсліваецца вынік, перадаецца нечаканасць, хуткая змена падзей або рэзкае супрацьпастаўленне ў адносінах да першай часткі, то паміж імі перад злучнікам (пераважна і) ставіцца працяжнік.

✓ *Услухайся, паймі адвечнае — і гімны вырвуцца з грудзей (У. Жылка); Хвіліна, дзве — і неба край згарыць, у змроку ціха патанулі кветкі (І. Летка); Штуршок — і вядзерца зноў паехала ўгору, не зачэпіўшы з сабою і конаўкі вады (У. Міхно); Сонкі скончацца — і бераг перакуліцца ў праліў (А. Сербантовіч); Дзверына натужліва рыпіць паржавелымі завесамі, два крокі — і я на волі (Ф. Сіўко); Я гнаў абруч і бег за доўгім ценем праз палыны, каля размытых круч — і пакаціўся ўслед за летуценнем па небе звонкі сонечны абруч (С. Грахоўскі); Зажмурыш вочы на выгодзе — і свет звініць тады ў вушах (М. Сяднёў); Сэнс гэтых слоў спрабую змераць — і аж мурашкі па спіне (С. Законнікаў).*

✎ 1. А вось віншавальная паштоўка для аматаркі шопінгу: Ражство [—] і жанчына радасна цягне дадому шматлікія пакункі з падарункамі. 2. Праходзіць паўтары гадзіны карціны [—] і раптоўна ў кіназале ўспыхвае святло (пастаноўка працяжніка тлумачыцца наяўнасцю ў другой частцы акалічнасці раптоўна). 3. Дзве-тры хвіліны [—] і я іду.

Часам у якасці першага складніка складаназлучанага сказа выступаюць бяззлучнікавыя часткі, аднак на агульных падставах пастаноўка працяжніка перад злучнікам і захоўваецца. Калі неабходна сэнсава падкрэсліць адносіны паміж часткамі, перад злучнікам і можа ставіцца коска з працяжнікам.

✓ *Ціха і меладычна заспявалі флейты, прыглушана, аксамітавым тэмбрам загучаў фагот, скрыпачы затармазілі смычкі — і ў рознакаляровых промнях пражэктараў узнікла Эльга Райх (Б. Мікуліч); Спустошыўся сад, мільгануў лістапад — і песенька восені спета (Я. Міклашэўскі); Запахнуць ноччу духавітай травы, лагоднасцю павее ад ракі, — і блізкае становіцца яскравым, хвалючым, кранаючым такім (Л. Гаўрылаў).*

4. Калі часткі складаназлучанага сказа значна развітыя, маюць свае знакі прыпынку, то ў большасці выпадкаў паміж часткамі ставіцца кропка з коскай.

✓ *Цяпер і вы загаварылі, з апекай выйшлі, як з зямлі; а што ж да гэтуль вы рабілі? (Я. Купала); Цікавы месяц выплыў з-за белага хмаркі і, глянуўшы на гэтую працэсію, мусіць, засаромеўся людскога глупства, бо зараз жа схваўся ў другой хмарцы; ды яшчэ сучка старога Базыля была сведкам камедыі, што разыгралася ў Галадранцы (Я. Колас); Помнілася ўсё; але, загарэўшыся на момант, сэрца адразу ж патухла: толькі на момант успамін засмуціў скрухаю (І. Мележ); Круглае ж адразу падабралі тоўстыя, як каровіны сіскі, пальцы з рудымі валасамі ля костачак; затым узляла іншае яйка з краю маладая, не дужа чыстая шафёрская рука, што выпнулася са знаёмага караткаватага рукава мундзірчыка (В. Быкаў).*

§ 46. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе

1. Коска ставіцца:

- перад галоўнай часткай пасля даданай, якая стаіць у пачатку сказа;
- ✓ **Хто** толькі ведаў старога Анісіма, той ведаў і яго стары кажух (Я. Колас); **Як** навучыцца хадзіці, маткі мову разумець, ты вучы яго любіці ўсё сваё ў пашане мець (Я. Купала); **Пакуль** развіднела, ён [Кастусь], не заходзячы ў хату, выкаціў з пуні два бервеньчукі з той сухой хвоі і стаў часаць (К. Чорны); **Калі** ж усё скуюць марозы ў калядную начную сіль, прыходзяць да стажар'яў козы і расахатыя ласі (М. Танк).
- ✎ Што стала прычынай аварыі[,] пакуль не выяўлена.

• пасля галоўнай перад даданай часткай, якая стаіць у канцы сказа.

- ✓ Па дрывы нашы ездзілі пры панах далёка, **бо** лес бліжэйшы быў малады, казённы і не прадаваўся (Я. Брыль); За гэтым відовішчам Міхал не заўважыў, **што** ў дзвярах ужо стаяў сам кароль, заспаны, азызлы, і моцна соп носам (У. Караткевіч); Падпалкоўнік чвэрць стагоддзя праслужыў у міліцыі і навучыўся з незвычайнай праніклівацю адгадаць, **які** адказ патрэбны начальству ў той ці іншы момант (І. Шамякін); Рака жыцця згубіла б воблік свой, **калі** б не знала самаачышчэння (М. Арочка); Віктар гатоў быў ахвяраваць усім, **абы** толькі вярнуць час на паўгадзіны (М. Касцюкевіч); Мог пачакаць хоць дзень які, **каб** не чакала я (В. Гурская).

- ✎ 1. Але ніхто не ведае[,] ў[у] што выльеца сённяшні крызіс у цэлым. 2. Цяпер, калі я доўга не трэніруюся, то цягне ў зал[,] нібы гэта наркотык. 3. За кожнай лічбай — жывы чалавек з яго паўсядзённымі праблемамі, вырашыць якіяў самастойна ён часам не можа. 4. Час хутка выдаляе сляды чалавечай прысутнасці: шыкоўныя палаты разам з адметнымі паркамі знікаюць[,] быццам іх і не было ўвогуле.

2. Коскамі з двух бакоў выдзяляецца:

- даданая частка, якая стаіць у сярэдзіне галоўнай;
- ✓ З лучынкаю пад гарцам ці ў гарлачы, **каб** вецер не згасіў, ідуць па двары ў пуню (М. Гарэцкі); Пад поўдзень, **калі** бліскотна пякло з неба, падсохлую вуліцу, затравелыя прыгуменні і двары апаноўвала дрымотная млоснасць (І. Мележ); Балотам снежным праз сасоннік, **які** смаловым пахам вабіць, прастор балот зімою соннай люблю санямі разухабіць (М. Чарот); Нават гэтыя тры гады, **як** астатлася тут у Верасаве, прайшлі, нібы адзін дзень (В. Адамчык).
- ✎ 1. Але тое, што дыспетчар, ведаючы, што ён здаў машыну, звоніць яму[,] чамусьці спалохала. 2. Рабіць стаўку на хутаран, якія будуць мець падсобныя гаспадаркі і насычаць рынак мяснымі і малочнымі прадуктамі[,] не атрымаецца па вельмі простае прычыне. 3. Генеральны пракурор Беларусі падчас сустрэчы з журналістамі заявіў, што карупцыя — хронічнае захворванне[,] ў[у] дачыненні да якога ні адна дзяржава не мае абсалютнага імунітэту. 4. Таму разгледзець за хвіліну птушку, якая толькі што праляцела недалёка ад нас[,] мне здавалася немагчымым. 5. Наадварот, падкрэслены момант, што аўтар невядомы[,] дазваляе ўявіць, колькі яшчэ таямніц чакаюць адкрыцця. 6. Таму застаецца

спадзявацца на тое, што дзяржава зразумее, у чым яе дзяржаўны інтарэс у сувязі з выданнем кніг для дзяцей[,] і зробіць нейкую палёжку ў гэтым працэсе...

• галоўная частка, з двух бакоў ад якой размешчаны даданыя часткі.

- ✓ Нават **калі** ўжо і за спіной у яго [Аляксея], можа кіламетраў за пяць якіх, вухнула колькі разоў, ён не падумаў, **што** гэта рвуцца снарады (І. Чыгрынаў); **Каб** ведала, не тыцкала б у той універсал пальцам з пярсцёнкам, **бо** не гразьбу слала Валкавіцкім, а загадвала прыслаць ёй медавухі і журавінавага сочыва (У. Арлоў); **Калі** пішу гэтыя словы, успамінаецца і чуецца катэгарычны голас Піліпа Пестрака, яго ацэнка, **што** ішла са мною неадступна з часу майго аспіранцтва, першых подступаў да феномена заходнебеларускай літаратуры: «Шырма? О, гэта — дэмакрат!» (У. Калеснік); **Паколькі** культурныя цэнтры Беларусі не былі разбураны, беларуская культура развівалася бесперашкодна, **што** было прычынай яе высокага ўзроўню (М. Ермаловіч).

3. Коскамі аддзяляюцца паміж сабой даданыя часткі ў складаназалежных сказах з сузалежным, паслядоўным і змешаным падпарадкаваннем.

- ✓ Скончыўшы работу, Максім адышоўся крыху і азірнуў сваю працу, **ці** няма яшчэ якога знака, **на якім** можна было б заўважыць, **што** тут украдзены дуб (Я. Колас); Трэба біць, у молату біць тысяч, **пакуль** сталь яшчэ не ўстыла, **каб** не ўздумаў у гэты час лясны сыч засмяяцца з вольных сілаў (Я. Купала); І ўздумаў Лявон на свае даўнія леці, **калі** так смачна была вырваная рэпка, **што** елі яны з Лаўрынькам напалам, **калі** так прыемна было пакаштаваць яблычка з-пад кожнай яблынькі (М. Гарэцкі); Праўда, **як** бы глыбока яе ні закопвалі, **у якія** б віры ні тапілі, **у якіх** бы архівах ні хавалі, яна ўсё адно ўсплыве, вырвецца на волю і з'явіцца людзям у сваім першародным харастве (І. Шамякін); Горш за ўсё, **што** фактычна церпіць паражэнне Чырвоная армія, **якая** таўчэцца на Карэльскім перашыўку без ніякага руху наперад (І. Навуменка); **Каб** так зрабіў, **каб** гэтакі наў мяне завабіў на сцяжынку моды, дальбог, павыміралі б салаўі на ўчастку мне адведзенай прыроды (М. Стральцоў); На што брыла тысячагоддзі, **пакуль**, як арабіны ў лета, крок у гэтую хвіліну не зрабіла, **якая** — памылкова ці знарок — са сну маю свядомасць абудзіла? (Н. Мацяш).

4. Коска не ставіцца паміж аднароднымі даданымі часткамі, звязанымі пры дапамозе адзіночных злучнікаў і, ды ў значэнні і, або, альбо, ці.

- ✓ А калі прайшла чутка, што Сцёпка задумаў асушыць Гнілое балота, то адразу не ведалі, **што** на гэта сказаць і **якое** даць тлумачэнне такому смеламу замаху (Я. Колас); Пётра адчыніў фортку і пачуў, **як** шуміць вецер **ды** ціха скуголіць у двары сабака (Ю. Станкевіч); **Каб** усёй гэтай справе надаць афіцыйны ход і **каб** нічога не засталася ў сакрэце, мужа і жонку запрасілі прысесці і падрабязна расказаць пра сваю «фірму» і пра яе сакрэт (Я. Пархута); **Калі** ж ёй [маці] не хапала жару **ці** пачынаў агонь дымець, то качаргою пагражала, каб не працівіўся гарэць... (Ю. Свірка); [Увага] Роўная, можа, цяперашняму ананімнаму званку аб тым, **што** школа замініраваная **альбо што** ў кабінёце хіміі разбіўся літровы слоік ртуці... (А. Федарэнка); Паколькі Алег Чарнігаўскі менавіта ў Барыса Друцкага для

сябе выпрасіў палоннага смаленскага князя Мсціслава, то можна беспамылкова меркаваць, **што** друцкі князь быў у складзе полацкага войска і **што** ён адыграў вельмі важную ролю ў разгроме Смаленска і ўзяцці ў палон аднаго з яго князёў (М. Ермаловіч); Вяселле прызначылі на месяц, **калі** пышным колерам расцвітаюць у гарах дрэвы і маладая трава набірае сакаўную сілу (В. Іпатава).

1. **Калі** б мы жылі ў Старажытным Рыме*Х* і незадаволеных людзей кідалі ў яму з ільвамі, то першым, хто б туды трапіў, быў бы я. 2. Але, магчыма, лепш усё ж такі рыхтавацца да будучых іспытаў у аўдыторыях ВНУ, дзе ўладарыць дзелявая атмасфера*Х* і экзамен успрымаецца зусім інакш. 3. **Калі** самі не можаце выявіць алерген*Х* або сімптомы не знікаюць нават пасля таго, як вы спынілі выкарыстанне касметыкі, звярніцеся да доктара. 4. Каб добра жыць*Х* і каб на заробатную плату заўсёды хапала, трэба ўмела, па-сапраўднаму гаспадарыць, словам — працаваць. 5. Няўжо не бачыш, што яна халодная як лёд*Х* і што ты са сваёй закаханасцю для яе — нішто? 6. Таму тут можна сустрэць расліны, птушак і жывёл, якія знаходзяцца пад пагрозай глабальнага знікнення*Х* і якіх ужо няма нідзе ў Еўропе.

Коска ставіцца паміж аднароднымі даданымі часткамі, звязанымі пры дапамозе супраціўных злучнікаў *а, але, ды ў значэнні але, аднак, а* таксама *калі* перад часткамі паўтараецца злучнік *і*.

- ✓ Ранг квазітрохвугольнай матрыцы (4.2) роўны *r*, **наколькі** яе мінор з галоўнай дыяганаллю $a_{11}, a_{22} \dots, a_{rr}$ роўны здабытку $a_{11}a_{22} \dots a_{rr} \neq 0$, **а** ўсе міноры больш высокага парадку роўныя нулю (яны змяшчаюць нулявыя радкі) (А. Брычыкава, А. Гусак); Для мастка, **што** быў воддаль ад дарогі, **і па якім** некалі тралявалі з бору дрэва леспрагасаўцы, **і па якім** хацеў рыскнуць праехаць і Сцяпан, тырчалі дзве сухія тычкі (І. Пташнікаў).

5. Коска не ставіцца перад злучнікамі *і, ды ў значэнні і, або, альбо, ці*, што звязваюць дзве галоўныя часткі, да якіх адносіцца адна даданая частка. Коска ставіцца перад злучнікамі *а, але, ды ў значэнні але, аднак*, што звязваюць дзве галоўныя часткі, да якіх адносіцца адна даданая частка.

- ✓ Свет не перавярнуўся і рэвалюцыі не адбылося ад таго, **што** ён, Лабановіч, у споведзь не пайшоў, а клопату нажыў (Я. Колас); **Калі** наступае глыбокая восень, над зямлёй густа сцелецца туман **або** імжыць дробны дождж (К. Чорны); Вядома, ва ўмовах такога дынамічнага грамадскага росту ішла ломка старых прававых нормаў і нараджалася настойлівая патрэба ў выпрацоўцы новых, **што**, відаць, і складала важную частку дзейнасці Усяслава (М. Ермаловіч); Успомнілася, **што калі** хавалі дзеда, то быў вецер і ён растрапаў яму валасы (В. Шніп); **Калі** браты дабеглі да Сцёпкі, то яны моцна затаміліся ад шпаркага бегу, **але** твары іх былі вясёлыя (Я. Колас).

- 1. **Калі** чалавек смяецца, прыток крыві да мозга ўзмацняецца*Х* і клеткі атрымліваюць больш кіслароду.

6. **Калі** даданая частка стаіць перад галоўнай і звязваецца з ёй пры дапамозе састаўных падпарадкавальных злучнікаў (перш чым, пасля таго

як, для таго каб, па меры таго як, да таго часу пакуль, з прычыны таго што, нягледзячы на тое што, дзякуючы таму што, у сувязі з тым што і інш.), то коска звычайна ставіцца толькі пасля даданай часткі (злучнік не разрываецца). Аднак у залежнасці ад сэнсу і аўтарскай задумы коска можа ставіцца і пасля першай часткі састаўнога злучніка.

- ✓ **Для таго каб** даведацца, якая яна [зямля], трэба заглыбіцца ў яе (У. Караткевіч); **Толькі пасля таго як** студэнты зразумеюць, канкрэтна вызначаць для сябе, што і для чаго яны будуць чытаць, засвояць вобразна-эмацыянальны змест, яны пачынаюць распісваць партытуру чытання (А. Каляда); **Пасля таго як** зняты па ёй фільм «Жыццё і ўзнясенне Юрася Братчыка» безнадзейна, здавалася, назаўсёды лёг на паліцу, аўтар рашыў, што мае ўсе юрыдычныя і маральныя правы ператварыць сцэнарыі ў самастойны твор (А. Мальдзіс); **І пасля таго, як** палавіна тушы была абсмалена паяльнай лямпай, пачалі дасмальваць саломай (І. Шамякін); **Нягледзячы на тое, што** ў вершах і паэмах даволі часта прасочваюцца асабістыя матывы, а жыццядзейнасць лірычнага героя пераплятаецца з біяграфічнымі даведкамі паэта, творы ўсё ж не нясуць у сабе эгаістычнай замкнутасці (Арк. Русецкі).

Калі даданая частка стаіць пасля галоўнай, то коска ставіцца або перад другой часткай састаўнога злучніка, або перад гэтым злучнікам у поўным яго складзе ў залежнасці ад сэнсу і структуры сказа.

- ✓ За гэта яго [Сцёпку] прызвалі другім Ламаносавым, **тым больш што** ён не пабаяўся пайсці пяхотам цэлых сто вёрст, каб паступіць на рабфак (Я. Колас); Неабходна ў духу перабудовы працягнуць абмеркаванне і кнігі К. Тарасава, і публікацыі А. Залескага, **тым больш што** кніжка мае шэраг не прыдуманых, а наяўных недакладнасцей, зусім не заўважаных А. Залескім (А. Трусаў); Мяне леснікі павезлі на той бок толькі **пасля таго, як** убачылі лясгасаўскую машыну (І. Чыгрынаў); Жыву сустрачаю цяпер я і гэтакі радасны **таму, што** з чарады птушынай пер'е мне зноў напаміла зіму (А. Сербантовіч); Відаць, твой ліст у ЦК дапамог, **таму што** ніхто не збіраецца ляць цябе за гісторыю з той поўхай (У. Караткевіч); Я бяру другую, цягнучы нізам жэрдкі па зямлі, **так што** ззаду застаецца неглыбокая баразна, валаку следам (Ф. Сіўко); Апошні ўпадак цягнуўся бясконца, **так, што** чалавек паспеў убачыць і абдумаць свой прайздзены шлях (М. Касцюкевіч).

7. Калі побач стаяць два падпарадкавальныя злучнікі (ці злучнік і злучальнае слова), а таксама злучальны (супастаўляльны) і падпарадкавальны злучнікі (у сказах з рознымі відамі сувязі), то паміж імі ставіцца коска.

- ✓ З жахам Калюгін падумаў, **што, пакуль** ён сядзеў тут, можна было з другога боку даўно пранікнуць на склады!.. (А. Жук); Ды так бег, **што, пакуль** з'явіўся тут Бус, яго [Мачулы] ўжо і след прастыў (Я. Сіпакоў); Мне тое ўжо дае натхненне, **што, каб** мяне крытыкаваць, не хопіць крытыку цярпення маё тварэнне прачытаць (В. Рагойша); Здаецца, Брэдберы напісаў, **што, калі** чалавек адыходзіць, мы сумуем не па ім, а па тым, што страцілі з ягоным адыходам (Л. Рублеўская);

І прабачце — вы ўсё ж паны, і нам па дарозе толькі зараз, — **але, калі** мы адшукаем іх, мы, мужыкі, не толькі заб'ём гэтых мярзотнікаў, мы спалім іхняе гняздо, мы зробім жабракамі іхніх нашчадкаў (У. Караткевіч).

- ✎ 1. Давялося паверыць у чорта, бо[,] калі мы выйшлі з кароўніка, ні Радзімавага, ні Сцёпкавага ровараў не было. 2. Праверана на сабе, што[,] калі не адлічваеш каштоўныя дні адпачынку, час цягнецца даўжэй. 3. Паліна добра разумела, што[,] калі Айчына ў небяспецы, яе трэба ратаваць.

Перад другім злучнікам коска не ставіцца тады, калі галоўная частка пачынаецца са слоў *дык, то*.

- ✓ Лабановіч хацеў адказаць, **што калі** чалавек з настаўніцтва пераходзіць у пісарства, **дык** аб вальнадумстве гаварыць не прыходзіцца (Я. Колас); І крыху сумна мне, **бо калі** падумаць усё ж, **дык** даўно пушчаны гадзіннік майго жыцця на зямлі (М. Кусянкоў); **Але калі** Віцень і Гедзімін распраўляліся з жамойцамі за іх сепаратысцкія намеры, **то** Ягайла паўстаў супроць Кейстута за яго гегеманісцкія памкненні, а дакладней, за спробу вывесці жамойць на першае месца ў дзяржаве (М. Ермаловіч); **І калі** нават мова мая замаўчыць, **то** не зробіцца мёртвай латынню (Р. Барадулін); **Але калі** каханне было шчырае, **то** і смерць не можа разлучыць закаханых (В. Коўтун).

- ✎ 1. АлеХ калі вартаўнік застаўся ў сховішчы, то цяляты з перапуду выламалі драўляныя дзверы і гуртам рынуліся на луг, у пойму Дняпра. 2. ХоцьХ калі глядзець на сітуацыю па-гаспадарску, то неабходна было б не ўпусціць момант і зрабіць запас. 3. ПрычымХ калі такія просьбы ці пажаданні прызнаюцца абгрунтаванымі і не патрабуюць значных матэрыяльных выдаткаў, то яны павінны задавальняцца адразу ж сіламі мясцовых службаў. 4. ЗатоеХ калі ёсць надзейныя сябры, то можна спытаць у іх. 5. Вынікі эксперыменту даказваюць, штоХ калі аўтамабіль будзе рухацца з перавышэннем хуткасці ў 10–15 км/г, то спыніць яго пры ўзнікненні небяспекі будзе нерэальна.

8. Калі перад падпарадкавальным злучнікам ці злучальным словам стаіць адмоўе *не* або злучальны злучнік (*і, ці, або* і інш.), які звязаны з даданай часткай, то яна не аддзяляецца коскай ад галоўнай.

- ✓ У хлопца дапытваліся **не дзе** ён быў, а што звязвае яго з пацярпелым; Мацвей трымаўся свайго пункту гледжання **і калі** спрачаўся з загадчыкам аддзела, **і калі** пераконваў камісію.

9. Даданая частка, выражаная адным словам ці спалучэннем злучальнага слова з прыназоўнікам, у становішчы пасля галоўнай часткі коскай не аддзяляецца.

- ✓ Я на чужой зямлі і сам не ведаю **дзе** (К. Чорны); Сам ты добра ведаеш **што** (І. Шамякін); Зноў пачалі страляць — з хаты цяжка было пазнаць **дзе**, мусіць, у тым канцы (І. Пташнікаў); Ад вас я сёння ціха адыходжу, знікаю, хоць не ведаю **куды** (М. Дукса); І разумела **чаму** (А. Марціновіч); Ён [Асташ] звяртаўся да некага, сам не ведаў **да каго**, невядомага і магутнага (М. Касцюкевіч).

- ✎ 1. Моцна гаварыла Волька, але ён не разбіраў~~х~~ што. 2. Акрамя таго, будзе шмат і іншых праблем — праўда, не казалі~~х~~ якіх.

10. Калі перад падпарадкавальным злучнікам стаяць словы *асабліва, нават, толькі, у прыватнасці, а іменна, а менавіта, гэта значыць, а таксама* і інш. з далучальным значэннем, то коска пасля іх не ставіцца.

- ✓ На выпіўкі пісар страчвае не адну ноч, **асабліва калі** паедзе ў Пінск (Я. Колас); Нічога, жандарам пагарджаюць, **толькі пакуль** ён у нізкіх чынах (У. Караткевіч); **Нават калі** песня канчалася, некаторы час усе гаварылі шэптам, нібы баючыся спалохаць цудоўнае імгненне (В. Грыцкевіч); **Нават калі** ўспомніць, што наш рэспандэнт працуе аўта механікам, што яго службовыя заняткі вельмі далёкія ад літаратуры і тэатра, — таксама не трэба здзіўляцца (С. Лаўшук).

- ✎ 1. Няўтульна чуешся ў шкарпэтках, асабліва~~х~~ калі яны не надта чыстыя і папраціраліся на пазногцях, як у Лукаша. 2. Як мала трэба для шчасця — толькі~~х~~ каб перад Новым годам была гарачая вада, — думала я сярод будаўнічага смецця раніцай у сераду, 31 снежня, і хуценька прыбіралася. 3. А праблемы заўжды ўзнікаюць, асабліва~~х~~ калі гэта будзённые дні. 4. Нават~~х~~ калі гэта так, не затрымлівайце бацькоў, а прапіце іх купіць шакаладных цукерак абавязкова розных гатункаў, рознай формы, у каляровых, яркіх паперках. 5. Увогуле, ніводная заява, нават~~х~~ калі яна наўпрост не датычылася кампетэнцыі Вярхоўнага Суда, не засталася па-за ўвагай.

11. Кропка з коскай ставіцца паміж разгорнутымі даданымі часткамі, падпарадкаванымі адной і той жа галоўнай, калі паміж даданымі няма злучальнага злучніка, асабліва калі ў сярэдзіне такіх даданых ёсць свае знакі прыпынку. Кропкай з коскай аддзяляюцца складаназалежныя часткі ў адным складаным сказе.

- ✓ Багата што напамінала дарога Апейку. Напамінала, **як** ветраным кастрычнікім днём ехаў у Гомель, на курсы; **як** вяртаўся з курсаў летам ужо з жаданым, сумленна заробленым дакументам пра тое, што ён — настаўнік; **як** ездзіў у валасны цэнтр на партыйныя ды настаўніцкія нарады (І. Мележ); Альбіна ведала, **што** там, за курганам, цячэ рака Котра, плыве, як у вянку з размаітых красак; **што** на выгібе Котры, дзе яна робіць паварот, стаіць стары млын, каля якога некалі бурліла, пенілася вада, перагароджаная плацінаю (Л. Арабей); То бачу хмураю, такой, якой даўней яна [Радзіма] бывала, калі на шлях выходзіў свой з жалейкаю Купала; калі ішоў ён маладым, а над яго шляхамі гнязда раскіданага дым клубіўся ланцугамі (А. Александровіч); Ды калі апускаў ты далоні ў ваду, рукі не могуць рабіць справы бруднае; калі хоць аднойчы глядзеўся ў тую ваду, вочы будуць, бы вёсны, ясныя; калі сэрцам крануўся струменьчыка тое вады, сэрца будзе да скону шчырае (М. Рудкоўскі); Пакланіся шчыра, нізка перад тым, хто быў нам бліжэй, хто паіў жыццёвым хмелем, у зямную радасць верыў; хто натхняў нас родным словам у часіну год суровых (П. Пруднікаў).

12. Даданая частка, якая размешчана перад галоўнай і вылучана ўзмоцненай інтанацыяй, можа аддзяляцца пры дапамозе працяжніка ці коскі з працяжнікам.

Пры наяўнасці дзвюх даданых частак і пры большай паўзе і лагічным распадзенні складаназалежнага сказа на дзве часткі звычайна ставіцца коска з працяжнікам.

✓ **Дзе** б ні была я — ты заўжды са мною (Э. Агняцвет); **Хоць** і сыду я ў цень, — я там навек не згіну (К. Буйло); **Калі** адкрыў я цябе аднойчы, убачыў сябе з тваёй вышыні, — сталі іншымі мае ночы, сталі іншымі мае дні (А. Вярцінскі); **Калі** заход палошчацца ў азёрах і цені дрэў цалуюць бляскі хваль, — цвіце вада, прамежняцца ўзоры... (І. Плаўнік); **І хоць** вецер гне сухое лісце, **і хоць** іней срэбрам лёг на скронь, — нельга мне, шкада змахнуць, як смецце, ліст, які сагрэў маю далонь (В. Гадулька); **Калі** ж маё зломіцца слова і стане мне пухам зямля, — хацелася б ведаць, што мова жыве, як і песня мая! (Я. Янішчыц); **І якімі** б важкімі ні былі польныя лусты, **якімі** б густымі ні былі лугавыя травы, **якім** бы едкім ні быў пот на чале, — песня працы мае лёгкія крылы і бясхмарнае неба... (В. Коўтун).

Калі даданая частка стаіць пасля галоўнай, працяжнік можа ставіцца толькі ў тым выпадку, калі апушчаны пэўныя члены сказа або часткі злучніка, напр.: *Спяваць — каб песню зоры чулі. Рабіць — каб нылі мазалі* (В. Гардзей).

Для адасаблення даданай часткі, якая размешчана ў сярэдзіне галоўнай, вылучана інтанацыйна і паводле сэнсу набліжаецца да ўстаўной канструкцыі, можа выкарыстоўвацца коска з працяжнікам, напр.: *Толькі Вецер, — хоць і часта ён дзьме ў пустых галовах, — умее быць стальым, умее маўчаць* (Я. Колас).

13. Кропка з коскай ставіцца перад галоўнай часткай сказаў з рознымі відамі сувязі і сказаў з характэрнымі рысамі перыяду (з выразным падзелам на дзве часткі, з анафарычнай будовай першай састаўной часткі).

✓ Ці то птушка божжа кінула зярно, ці то занялося бураю яно, ці з дзіравай торбы конік чый згубіў, на чужую скібу зерне пасаdziў, — неба яго знае, як сюды папаў, хто ад роднай нівы зерне адарваў (Я. Колас); Ці завылі ваўкі, ці заенчыў віхор, ці запеў салавей, ці загагала гусь, — я тут бачу свой край, поле, рэчку і бор, сваю матку-зямлю — Беларусь (Я. Купала); І хоць не з такім хваляваннем сягоння за свет, у краіны заморскія еду, як некалі ехаў праз родныя гоні па дровы, па сена, кірмашаваць з дзедам; і хоць, пакідаючы дом свой, краіну, даўжэй, як тады, не адводжу я зроку ад белай у імгле развітальнай хусціны, ад родных прычалаў, зямлі і аблокаў, — і зноў я ў дарозе... (М. Танк); Дзіўна: хіба не самі яны [пісьменнікі] казалі ўчора гэтыя словы, хіба не іхнія твары адлюстраваліся на гэтых здымках, хіба не іхнія прозвішчы складаюцца з гэтых літар, — каб зараз вось гэтак заўзята, уважліва, з хваляваннем распазнаваць у газетах адно і тое ж — саміх сябе?! (А. Разанаў).

14. Дзукроп'е ставіцца перад падпарадкавальным злучнікам у рэдкіх выпадках пры значнай паўзе, калі галоўная частка складаназалежнага сказа лагічна вылучаецца (пасля яе можна ўставіць словы *а іменна, а менавіта*).

✓ Прачнуўся Ракуцька вельмі рана: калі яшчэ толькі-толькі заружавела неба на ўсходзе (К. Чорны); Мяфодзій Шляхтун думаў толькі пра адно: каб ніхто не перашкаджаў яго планам (П. Кавалёў); Выданні з надпісамі — гордасць калекцыі і яшчэ адна яе асаблівасць: бо кожная з кніг, якая захоўвае сціслыя радкі-адрасаванні аўтара, яго почырк, захоўвае і непаўторную гісторыю яе з'яўлення ў хатняй бібліятэцы Пашкевічаў; Інакш і быць не магло: бо тое, што мы спажываем у ежу, мае важнае значэнне для паўнацэннай жыццядзейнасці чалавечага арганізма.

✎ 1. Навагоднюю ёлку ў Нясяцкім сельсавеце ўсталявалі і ўпрыгожылі даўноX[.] каб у літаральным сэнсе адчуваць пах свята, прасякацца адпаведным настроем і рыхтавацца да Новага года. 2. Моладзь сёння нават на ранній стадыі свайго прафесійнага станаўлення рэальна ацэньваеX[.] што кожная галіна занятасці можа ёй даць — жыллё, памер пенсіі.

§ 47. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавым складаным сказе

1. Коскай аддзяляюцца часткі бяззлучнікавага складанага сказа, якія па сэнсе і інтанацыйна звязаны паміж сабой.

✓ Абсыпалася пажоўклае лісце, праляцелі на поўдзень даўным-даўно апошнія журавы, восеньскі вецер хістае галінкі ў прысадах (М. Гарэцкі); Нарэшце бярэзнік канчаецца, Дробыш і Вера асцярожна выходзяць на поле, перад сабой бачаць чыгуначны насып (Б. Мікуліч); Ішлі гады, міналі дні падзей суровых, вяртацца сталі ўсе ў асірацелы дом (У. Хадыка); Мне жыццё — сусветнае свята, мне прапаны — большы разгон (А. Дудар); Па-над прасторами бярозавага просінь упадае дым у залатую гладзь, за верхавінамі смалістых сосен ружовы дзень спусціўся падрамаць (Т. Кляшторны); Горнай дарогі крук, выгнуты хвост калоны (А. Усенья); Сонца сцішвала свой жар, ад Ясельды цягнула халадком (Р. Баравікова); Світае далеч, млее збажына, расяны колас спелы долу гнецца (Г. Пашкоў); Дрэўца расло, ствол таўсцее, галіны выцягваліся ўверх і ў бакі (А. Федарэнка).

2. Кропкай з коскай аддзяляюцца часткі складанага бяззлучнікавага сказа, якія сэнсава больш аддалены адна ад другой, структурна разгорнутыя і маюць свае знакі прыпынку.

✓ Развёўся злосці змей паганы, на брата брата падбівае; расой чырвонаю паляны блішчаць, як тая кроў жывая (Я. Купала); Пажоўклыя палі, сухія травы, пагарэлая збажынка гаротна віталі Хмарку; пацямнела яна, зажурылася, папускала пасмы і заплакала халоднымі слязьмі над роднымі палямі... (Я. Колас); Жабракі пераспявалі і пайшлі дарогай; зноў навокала маўклінасць, цішыня, убогасць... (П. Трус); Лес выпусціў толькі каля самых калінкавіцкіх хат; зразу за соснамі заблішчалі агеньчыкі, пачалася вуліца (І. Мележ); Вельмі хутка Даша навучылася разважаць пра дойлідства так, што нават старыя архітэктурныя зубры не адразу разгадвалі звычайную дылетантку; маскоўскі акадэмік увесь доўгі вечар, знаходзячыся ў іх у гасцях, лічыў яе за калегу, дарыў кампліменты (І. Шамякін); На першай плоскасці зафіксуем некаторы пункт; няхай, напрыклад, $x_0 = 1$, $y_0 = 1$, тады з першага раўнання знойдзем $z_0 = 1$ (А. Брычыкава, А. Гусак).

3. Двукроп'е паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа ставіцца:

• калі ў другой частцы (або ў некалькіх наступных частках) тлумачыцца, раскрываецца змест першай часткі (пасля першай часткі можна ўставіць словы *а іменна, а менавіта*).

✓ *І тут выйшла тое, што і сягоння спатыкаецца: беларускія баяры і багацейшыя гаражаны, так называная значь, каб заслужыцца на ласку ў польскім урадзе, мець цёпленькае і выгаднае месца, пачалі скідаць з сябе свае родныя аўчынкі і напінаць чужую падробленую, нашываную скуру (Я. Купала); А потым, у наступнае імгненне, малюнак мяняўся: галубы ператвараліся ў белыя кучаравыя аблачынкі, падобныя на вялізныя дзьмухаўцы, якія аж залаціліся на сонцы (В. Карамазы); Ціха ў дварах: не бразгаюць вёдры, не размаўляюць людзі, не брэшучь сабакі і не сакочуць куры (А. Разанаў); Калі прасачыць гісторыю адносін бацькоў і дзяцей, то выпывае агульная тэндэнцыя: найчасцей і ахвотней мы ўспамінаем пра маці і нясём яе светлы вобраз да апошніх дзён (Г. Марчук); Трывога перадавалася і жывёле: вылі сабакі, пранізліва ржалі коні, спуджана вішчалі ў хлявах свінні, мыкалі каровы (В. Чаропка).*

Калі ў першай частцы сказа ёсць указальныя словы *такі, так, адно, вось што, усё і інш.*, перад другой часткай таксама ставіцца двукроп'е;

✓ *Я не знаю, удаўся ў каго я **такі**: цягне дзіўная сіла мяне да ракі (Г. Бураўкін); Запавет на чужыне **такі** ад бацькоў пераходзіць дзецям: іншаземныя маякі тваю ноч не асвецяць (У. Клішэвіч); Ясна, што тут **такое**: шлюб пад плотам, а вяселле — потым (У. Караткевіч); Зрэшты, **так** яно і было: імя нарадзілася не ў бацькоўскіх галовах, а ў зашмальцаванай вайскавай фуражцы, таму й было адрынута душою (В. Мудроў); Да бруды скрозь **адзіны** падыход: заўсёды пысу мые кот, старанна поўсць вылізвае сабака і курыца заўжды сябе ў парадак прывядзе (У. Корбан).*

✎ 1. Галактычная федэрацыя планет адпраўляе на Зямлю пасланца з папярэджаннем[.] ✕ калі ўрады не спыняць разбуральныя ўмяшанні ў прыроду, планета будзе знішчана. 2. Свой пункт гледжання на абдыманне ёсць і ў медыкаў[.] ✕ на меркаванні італьянскага прафесара Вінчэнца Марыньяна, эліксірам жыцця з'яўляюцца абдымкі. 3. Прынамсі, думкі наконце некаторых вялікіх манетных скарбаў у розных навукоўцаў могуць не супадаць ✕[.] адны лічаць, што гэта схаваная казна, другая — што сыравіна для пераплаўкі і вытворчасці іншых вырабаў. 4. Гэта ўвогуле адметнасць «Ілюзій» [.] ✕ у пустым пакоі перад гледачом усё ўзнікае і ў нішто знікае, пакідаючы напрыканцы перад вачыма зорнае неба з літар (відэашэраг Алесі Давідовіч), гледзячы на якое ✕ пайшоў з жыцця апошні ўдзельнік гэтай забытанай гісторыі пра каханне Дэні...

• калі першая частка заканчваецца дзеясловамі *бачыць, глядзець, разгледзецца, чуць, адчуць, адчуваць, заўважыць, разумець, ведаць, даведацца, верыць, казаць, азірнуцца, прыслухацца* і пад., якія папярэджваюць пра тое, што далей будзе пададзены пэўны факт або зроблена якое-небудзь апісанне (пасля першай часткі звычайна можна ўставіць злучнік *што*; калі ў першай частцы адпаведны дзеяслоў адсутнічае, тады ён можа быць узноўлены дабаўленнем выразаў *і бачыць, што; і глядзіць, што* і г. д.);

✓ *Гляджу: пяхота сыпле ўніз, як бульба, бразгае кацялкамі, куляецца з вінтоўкамі ў адстаўленай руцэ — скок! скок! — хто куды, цераз плот, цераз канаву і навокал усяго хутара (М. Гарэцкі); Іван кінуўся ўбок, да маладой ялінкі, і, прыгнуўшыся, выглянуў між галін: цераз бугор, мільгаючы ў траве палавою спіной, па ягоных слядах імчалася аўчарка (В. Быкаў); Глянё: імклівакрылая руплівіца-ластаўка засяроджана ладзіць гняздзечка (Г. Тварановіч); Зразумею аднойчы: не хопіць жыцця, каб наслухацца выраю песні... (В. Аколава); Я ведаю: гэтак, як ёсць, не павінна быць (А. Разанаў); Ёй здалося: ён таксама яе пазнаў (А. Бржава).*

✎ 1. Аднак мудрая студня разумела×[:] з падлеткаў надта не спрабаеш, адно не трэба з іх спускаць вачэй. 2. Арганізатарам давялося праводзіць своеасаблівы «аўтатрэнінг»×[:] маўляў, гэта толькі гульня, успрымайце ўсё, што з вамі адбываецца, як прыгоды, магчымаць займець новых сяброў. 3. Паводле слоў Алены Герасіменкі, сёння большасць гора-бацькоў зразумела[:] ✕ грошы на дзяржаўнае выхаванне дзяцей рана ці позна даведзецца вяртаць і даўгі ніхто не спіша. 4. У прыватнасці, кажа Генадзь Балбатоўскі, было вырашана[:] ✕ дзяржказ павінен прыносіць здраўніцам толькі мінімальную рэнтабельнасць.

• калі ў другой частцы ўтрымліваецца падстава, прычына таго, пра што ідзе размова ў першай частцы (пасля першай часткі можна ўставіць злучнікі *бо, таму што, паколькі*);

✓ *Але цяпер ніхто работы не дае: самім рабіць няма чаго (Я. Колас); Мне сумна, я зрываю: ні цёплых слоў, ні ласкі... (А. Паўловіч); У другі раз Яўхім ударыць не ўправіўся: на яго, як рысь, увесь падаўшыся ўперад, рынуўся Сцяпан, нецярплівымі рукамі рвануў ззаду за каўнер (І. Мележ); Калі спецыяльнік рушыў на захад, сэрцы нашыя былі перапоўнены чаканнем і трывожнай радасцю: нарэшце наш народ уз'яднаецца (П. Панчанка); 3 сопак відаць караблікі: лаўцы трапанга працуюць (У. Караткевіч); І супярэчанняў няма: найлепшая ў жыцці хвіліна, калі ўсміхаецца жанчына (Э. Валасевіч); Не піша Жаўняровіч даль: ён Друю бачыць зблізку (С. Панізнік); Я кладуся на дол: мне заўсёды хацелася быць бліжэй да нябёсаў, цяпер — бліжэй да зямлі (А. Разанаў); На прыкладах можна паказаць, што адваротнае сцвярджэнне няправільнае: існуюць абмежаваныя функцыі, якія не з'яўляюцца інтэгральнымі (А. Брычыкава, А. Гусак).*

✎ 1. Сэрца караля Польшчы і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста разрывалася ад болю і адчаю[:] ✕ яго каханая, яго любая жонка памірала, і ніхто ўжо не мог бы выратаваць яе ад смерці. 2. Пра мараль тут размову весці ўвогуле бессэнсоўна[:] ✕ глабальнае сеціва — тэрыторыя, вольная ад маралі. 3. Жыццё парашутысту выратавалі маты са спартыўнай залы мясцовай школы×[:] іх здагадаліся падкласці выратавальнікі. 4. Дапушчэнне гучала праўдападобна[:] ✕ спакон веку ад рабункаў на рачных шляхах штогод гінулі сотні падарожнікаў, ішлі на дно дзясяткі суднаў.

• калі ў другой частцы ўтрымліваецца прамое пытанне;

✓ *Заходзіць пытанне: чаму ж так трымаліся беларусы ўсяго свайго роднага? (Я. Купала); Я са здзіўленнем глянуў на яе: няўжо яна ніколі не пакідала гэтага*

дома? (У. Караткевіч); *Калі цвіце за вёскай грэчка і пахнуць рошчынай палі, здаецца недарэчнай спрэчка: у небе лепш ці на зямлі?* (Х. Жычка); *Максім хацеў абурыцца: для чаго Аксана прыпісала сабе тое, чаго ў Максіма з ёй ніколі не было?* (М. Станкевіч).

• калі (звычайна ў загалоўках публіцыстычных твораў) у першай частцы выкарыстаны назоўны тэмы, а ў другой — канкрэтызуецца праблема, факт, тэма гутаркі.

✓ *БелАЭС: таннейшая электрычнасць — чысцейшае паветра; Багдановіч: знаходкі; Казкі мужчын: верыць ці не верыць?; «Мухавэцька кумора»: акцэнт на аўтэнтычнасць; Дзмітрый Зубрыч: за гэтым імем — сорок шэсць гадоў склада-нага, напружанага і яркага, імклівага зямнога жыцця.*

4. У бяззлучнікавым складаным сказе, які мае больш за дзве часткі, можа быць два двукроп'і, пастаўленыя паводле пункта 3. Аднак трэба ўлічваць, што пісьмовы тэкст таксама павінен выклікаць пэўныя эстэтычныя пачуцці, таму варта пазбягаць такога пунктуацыйнага афармлення: шырокія магчымасці сінтаксічнага канструявання выказвання на беларускай мове дазваляюць пабудаваць сказ і без двух двукроп'яў.

✓ *У цэнтры гурту звычайна быў Міканор: ён прыходзіў амаль заўсёды з гатовымі планами: перад тым, бачылася, вымеркаваў, што трэба, разважаў сам з сабою (І. Мележ); Ды яна, Нінка, у думках дзякавала яму: ён, словапрафесіянал, падказаў простую, але зноў жа мудрую рэч: чуйнасць яе, Прыгажосці, у кожнага свая (Г. Далідовіч); Зіна перавяла вочы на чыстае неба — і жахнулася, перахрысцілася: якраз падала зорка, працарціўшы на небе яркі, трохі загнуты хвост святла і знікшы назаўсёды: вось яна знічка — была і няма (У. Дамашэвіч).*

5. Двукроп'е ставіцца перад рубрыкамі пералічэння. Калі пункты рубрык пачынаюцца лічбамі з кропкай, тады першае слова рубрыкі пішацца з вялікай літары і ў канцы пунктаў ставіцца кропка. Калі пункты рубрык пачынаюцца лічбамі або літарамі з дужкай, тады першае слова рубрыкі пішацца з малой літары і ў канцы пунктаў ставіцца кропка з коскай.

✓ *Усю сваю мудрасць і празорлівасць яны [палітыкі-ваякі] выказвалі ў двух кароткіх пунктах: 1. Японцы — гэта макакі, або жаўтамордыя малпы. 2. Белы цар, цар-бацюшка, намне ім шыі так, як яны таго і не снілі, бо хто не адчуваў на сабе сілы царскага кулака? (Я. Колас); Другая матрыца атрымалася з першай у выніку наступных дзеянняў: 1) першы радок памножылі на (–2) і дадалі да другога; 2) першы радок памножылі на (–3) і дадалі да трэцяга (А. Брычыкава, А. Гусак).*

6. Працяжнік паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа ставіцца:

• калі ў першай частцы паказана ўмова або час дзеяння таго, пра што паведамляецца ў другой частцы (перад першай часткай можна ўставіць злучнік *калі*);

- ✓ *Запаяеш па душы, дасі ўцехі гасцям — поўны гуслі насыплю дукатаў; не пад мысль песня будзе каму-небудзь нам — канапляную возьмеш заплату; знаеш славу маю, знаеш сілу маю...* (Я. Купала); *Пашанцуе — будзе юшка булькаць* (В. Зуёнак); *Вепр ікламі выцяў камель кедрача — задрыжэлі крыніц валошкі* (В. Лукша); *Старэе свет — зямля лысее* (П. Макаль); *Маршыруе парад па бруку — адгукаюцца сцены глуха* (Г. Булыка); *Сплыве вада — згіне бяда* (А. Глобус); *Пераначуем — болей пачуем* (Прыказка).

• калі ў другой частцы паказваецца вынік або робіцца выснова з таго, пра што паведамляецца ў першай частцы (перад другой часткай можна ўставіць злучнік *таму, так што*);

- ✓ *Святлее зямля — святлее душа чалавека* (І. Шамякін); *Бліснула маланка — стала відна як удзень* (С. Грахоўскі); *На турыстаў крыкнуў — у каталажку, вузкія штаны надзеў — у сатырыкон, дзяўчыну пацалаваў — прымусяць жаніцца* (І. Шамякін); *Уразаецца ў нетры прагрэс — расступаецца дзікі лес, лес непраходны, лес непрабудны, — блізка, блізка дзень яго судны...* (В. Зуёнак).

- ✎ 1. *Наверсе з-за недахопу паліва значна паменела аўтамабіляў* [—] *кінутыя машыны грувасціліся ўздоўж дарог, а святло ў дамах запальвалася на адну-дзве гадзіны ў суткі*. 2. *Дыхнуў свежым паветрам, і галава закружылася яшчэ больш* [—] *ледзь утрымаўся на нагах*.

• калі змест частак супрацьпастаўляецца ці супастаўляецца (паміж часткамі можна ўставіць злучнікі *а, але*);

- ✓ *Хацеў сказаць слова — язык не варушыўся; хацеў бегчы за Максімам — ногі не слухалі* (Я. Колас); *Яшчэ прайшло мо год ці два — штудзіруе разумнік том за томам, трашчыць аж галава, а ўсё канца няма крыніцам невядомым* (К. Крапіва); *Бабулька пусціла слязу — яе ўсе старыя настаўнікі пры сустрэчы з былымі вучнямі пускаюць* (А. Федарэнка); *Хмурэў — ты ўсмешку мне вяртала. Звярэў — ты мудрасць мне вяртала. Хварэў — ты сілы мне вяртала. Старэў — ты свежасць мне вяртала, высокае неба ідэала!* (А. Вярцінскі); *Продкі газет не чыталі — продкі чыталі па зорках* (А. Пісьмянкоў); *Гаюць цябе ў мінулым, гаюць цябе ў наступным — ты адгукаешся рэхам майго гукання* (А. Разанаў); *Думак не было — навокал плёскаўся чысты акіян асалоды* (А. Брова).

- ✎ *Канешне, для пачынання садоўніцкай дзейнасці мала адной зацікаўленасці* [—] *неабходны трывалыя веды ў гэтай галіне*.

• калі другая частка перадае хуткую змену падзей або характарызуе неадпаведнасць, нечаканы вынік (паміж часткамі можна ўставіць злучнік *і*);

- ✓ *Часлава Карлаўна адчыніла акно — у вагон хлынуў тугі вецер і закруціўся разам з салодкім паравозным дымам* (В. Адамчык); *Але спакуса з'есці хлеб увесь, каб і духу яго не было ў хаце, каб ім і не пахла нават, была такая вялікая, такая неадольная, што я не выцерпеў — зноў падсеў да стала, узяў скарыначку ў рукі і ўкінуў яе ў рот...* (Б. Сачанка); *Яшчэ часіна — перуноў трамбоны ўдараць марш, вясновы з рэ мажор* (М. Кавыль); *Чакай — твой дух, твой нораў непакорны ў спрэчцы апярэдзіць бег гадоў* (П. Макаль); *Рука белы аркуш паперы складае і пускае ў ноч галубка — ноч світае...* (А. Емельянаў).

✍ Пачнеш чытацьX [—] не стрымаешся, каб не засмяяцца.

- калі другая частка з'яўляецца параўнаннем у адносінах да першай;

✓ Слова сказаў — сякераю адсек (Прыказка).

- калі другая частка з'яўляецца абагульняльнай у адносінах да папярэдняй (папярэдніх);

✓ *Трэба было стрэльнуць проста ў бэз ці нават проста кінуцца бегчы — **усё** было б разумней таго, што я зрабіў (У. Караткевіч); Ленш спакойна абмазгаваць магчымыя вынікі таго, што адбылося, — **вось чаго** хацелася яму [Максіму] (І. Шамякін); У чалавеку спалучаны гісторыя і сучаснасць, першая і другая прырода, зямля і космас, будні і святы — **усё** пэўным чынам суадносіцца ў яго духоўным свеце (У. Гніпамёдаў); Ці гэта банкет, ці базар, ці любы іншы збор — **усюды**, дзе прысутнічаюць людзі, прысутнічае і збан (А. Разанаў); На караблі адны спяць, другія моляцца, трэція займаюцца любоўю — **усё гэта** выпадковыя дзеянні, якія не маюць нічога агульнага з мэтай падарожжа (А. Брава).*

- калі другая частка з'яўляецца далучальнай (другая частка пачынаецца словамі *значыць, так, такі* або іх можна ўставіць перад другой часткай).

✓ *Жыццё мяняецца. Адна яго форма змяняе другую, і так бесперастанку — **такі** ўжо закон жыцця (Я. Колас); Але ж гаспадар быў тут — **значыць**, баяцца не было чаго (У. Караткевіч); Мурашка аж замлела — **так** моцна яна задумалася (Я. Колас); З батальёнам, лічы, нас мільёны — **так** засведчыць бы мог палітрук (А. Пысін); Сумняваюцца не выпадала — **так** кляваць магла толькі вялікая рыбіна (А. Крэйдзіч); Нас часта абганяюць машыны — вяртаюцца з могілак наведвальнікі (В. Шніп).*

✍ *Не паступіць металалом да насX [—] значыць[.] ужо мы не зможам перапрацаваць яго і паставіць на нашы ліцейныя вытворчасці.*

§ 48. Знакі прыпынку ў складаных сказах камбінаванай будовы

1. Прэдыкатыўныя часткі складаных сказаў камбінаванай будовы, звязаныя непасрэдна адна з другой, аддзяляюцца тымі знакамі прыпынку, што і прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў.

✓ *Як жа ў розум убярэцца твой сыноч, як макаў цвет, дужым стане, што, здаецца, павярнуў бы цэлы свет, — выпраўляй яго ў людзі, на дарогу блаславі, разам з крыжам дай на грудзі роднай вузельчык зямлі: каб не даўся ў крыўду здэкам, не забыў сваіх старон, каб вярнуўся чалавекам к роднай бацькаўшчыне ён ды ўзяўся шчыра, міла сеяць шчасце, гнаць бяду: стаў адважна словам, сілай за свой край і грамаду (Я. Купала); Мая хата ўзімку расянай палянай зрабілася, да мяне, нібы ў лес, столькі птушак пагрэцца набілася; і забілася ў цесным пакоі птушыная песня, бы ўвесну, — і чаплялася песня за шторы, за крэслы, падвескі; затрымцела, зацінькала, засвістала, зачэкала, забулькацела, запінькала, засакатала — быццам хацела заглушыць яна некага... (Я. Сіпакоў).*

2. Трэба ўмець дакладна вызначаць прэдыкатыўныя часткі ў сказах камбінаванай будовы, выяўляць сэнсавыя сувязі паміж імі і тлумачыць пры неабходнасці пастаноўку таго ці іншага знака прыпынку. Напрыклад, сказ: *Яму дастаткова хуткага позірку на адпачынніка, каб вызначыць, з якой краіны той прыехаў, — і тады музыка ўсміхаецца яшчэ шырэй, яшчэ больш прыязна і ветліва* (У. Сцяпан) — выразна распадаецца на два прэдыкатыўныя кампаненты, спалучаныя злучнікам *і*. Першы кампанент — складаназалежны сказ з дзвюма даданымі часткамі паслядоўнага падпарадкавання (злучнік *каб* і злучальнае слова *якой* з прыназоўнікам *з*); другі кампанент — просты сказ. Паміж першым і другім кампанентамі наяўнічае злучальная сувязь як у складаназлучаным сказе з выніковай часткай, і таму яны раздзелены працяжнікам. Коска перад працяжнікам закрывае другую даданую частку першага кампанента.

Сказ: *Прозвішча Дыбоўскіх раз ад разу трапляецца ў матэрыялах следства па справе наваградскіх паўстанцаў; таму і помста ўлад была вельмі суровая: у мінскай турме апынуліся, апрача Уладзіслава, яго бацька, памянёны ўжо стрыечны брат — Эміль Дыбоўскі, сястра Эміля Юзя; другая сястра паехала за мужам, асуджаным на катаргу, у Сібір* (С. Галакціёнаў, Г. Яцкевіч) — аўтары падзяляюць на тры прэдыкатыўныя кампаненты, паміж якімі ставяць кропку з коскай. Варта было ўлічыць, што першая кропка з коскай стаіць паміж галоўнай і даданай часткай складаназалежнага сказа, што не практыкуецца пры пунктуацыйным афармленні, таму тут трэба паставіць коску і, такім чынам, падзяліць сказ толькі на два кампаненты (да двукроп'я і пасля яго). Другую кропку з коскай можна пакінуць.

3. Нават у невялікіх па аб'ёме сказах камбінаванай будовы патрабуецца захаванне лагічных сувязяў, выяўленых праз знакі прыпынку. Прывядзем прыклады.

Але і на гэты раз нічога не атрымалася ў беларусаў: улетку 1914 г. пачалася Першая сусветная вайна і мясцовай адміністрацыі зусім было не да стварэння беларускіх нацыянальных школ (Л. Лыч). Сказ складаецца з двух кампанентаў з бяззлучнікавай сувяззю, паміж якімі пастаўлена двукроп'е. Другі кампанент сказа мае дзве злучальныя часткі (злучнік *і*), паміж якімі не ставіцца коска, бо яны абедзве раўнапраўна паказваюць прычыну таго, пра што сказана ў першым кампаненце.

Загарэліся хлопцы помстаю: калі гэтак — адплата не грэх! (М. Чарот). Сказ складаецца з двух кампанентаў, паміж якімі пастаўлена двукроп'е. Другі кампанент — складаназалежны сказ, даданая частка якога стаіць перад галоўнай і інтанацыйна вылучаецца, таму пастаўлены працяжнік. У галоўнай частцы другога кампанента паміж дзейнікам і выказнікам знаходзіцца часціца *не*, таму працяжнік не ставіцца.

Пакуль сонца ў тумане, сабраная ў кроплі раса нерухома трымаецца на мураве і колер муравы мутнавата-зялёны (П. Галавач). Сказ складаецца

з двух кампанентаў: першы — даданая частка са злучальным словам *накуль* — адначасова адносіцца да другога кампанента — дзвюх галоўных частак, спалучаных злучнікам *і*, перад якім коска не ставіцца.

Вачам не ўбавіцца святла, калі да клёна прытулюся і ўбачу: восень надышла (В. Гардзеі). Сказ мае два кампаненты, ідэнтычныя складаназалежнаму сказу: першы кампанент — яго галоўная частка, другі кампанент — даданая частка, у якой выяўляецца тлумачэнне аднароднага выказніка праз бяззлучнікавую сувязь (замест злучніка *што*), аформленую двукроп’ем.

У сваёй знакамітай «Залатой ружы» Канстанцін Паўстоўскі распавядае, як стары карэктар Благаў узяў на ноч для праўкі апавяданне, паабяцаўшы, што не выкіне і не ўпіша ніводнага слова. Раніцай, працягвае Канстанцін Георгіевіч, «я анямеў. Гэта была празрыстая, літая проза». На роспыты, як гэта ўдалося, Благаў адказаў: «Ды проста правільна расставіў усе знакі прыпынку. У Собаля з імі форменны кавардак. Асабліва пільна я расставіў кропкі. І абзацы. Гэта вялікая рэч, дарагі мой. Яшчэ Пушкін казаў пра знакі прыпынку. Яны існуюць, каб вылучыць думку, прывесці словы ў правільныя суадносіны і даць фразе лёгкасць і правільнае гучанне. Знакі прыпынку — гэта як нотныя знакі. Яны цвёрда трымаюць тэкст і не даюць яму рассыпацца». Гэтыя словы як найлепш тлумачаць важнасць пунктуацыі для стварэння яснага тэксту, для выяўлення закладзеных у ім аўтарскай інтэнцыяй лагічных сувязяў і стварэння яскравага мастацкага вобраза (для пісьменніка) або цэласнага, звязнага, інфармацыйна насычанага журналісцкага твора.

7. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ ПРОСТАЙ МОВЕ І ЦЫТАТАХ

§ 49. Знакі прыпынку пры прастай мове

1. Калі простая мова пачынаецца не з абзаца і знаходзіцца пасля слоў аўтара, то перад ёй ставіцца двукроп’е, а сама простая мова пачынаецца з вялікай літары і бярэцца ў двукоссе. У канцы прастай мовы ставіцца адпаведны знак прыпынку: кропка (пасля двукосся), пыталнік, клічнік або шматкроп’е.

- ✓ *А хто іх чуў, той казаў або думаў сабе: «Вось шчаслівае дрэва! Эх, каб мне быць такім!»* (Я. Колас); *Імжыць пытанне: «Як пражыць майму збяднеламу народу?»* (М. Башлакоў); *Перапёлкі заходзяцца ў жыце, атрасаючы долу тугу. Я прашу іх: «Хоць вы не кажыце, што прыстаў, што дайсці не магу»* (С. Грахоўскі); *Злоснікі, вядома, будуць радыя: «Ну, нарэшце, дуба даў стары!»* (М. Лужанін); *Здзівіўся Вацік, але і засердаваў: «Ах, ты так, не захацела дома разрадзіцца, у госці выправілася. Ну то і гасцюй сабе тут...»* (А. Бутэвіч).

✎ Пасля пэўнай паўзы мужчына спытаў: ✕ [«]Льяс, растлумач, чаму ў вас у Беларусі такія прыгожыя дзяўчаты?»

Калі пры такім спалучэнні простая мова пачынаецца з абзаца, перад ёй ставіцца працяжнік і яна ў двукоссе не бярэцца.

✓ *Раптам салдат спяхмурнеў, устаў і сказаў:*

— **Ну**, немец, у дарогу (К. Чорны);

Дзядзька ў кажушку не вытрываў, папракнуў маладую:

— **Што** ж это ты, Маня, так нявежліва да гасцей? Спінаю, так сказаць... (І. Мележ);

Пасажыры пачалі выцягваць галовы, прыслухоўвацца да нас, асабліва жанчыны, а я спытаў зноў:

— **Дык** хваліся, як жывеш, дзе працуеш? (В. Дайліда);

Дзед, як ягадка наліты, спусціць вёслы на ваду і гукне:

— **Скачы, Мікіта!** (Г. Пашкоў).

2. Калі простая мова пачынаецца не з абзаца і знаходзіцца перад словамі аўтара, то перад імі ставіцца працяжнік і яны пачынаюцца з малой літары. Простая мова бярэцца ў двукоссе і пасля яе перад працяжнікам ставіцца коска (пасля двукосся), пыталнік, клічнік або шматкроп'е (перад двукоссем).

✓ «Зараз папрасіць ляльку ўзяць з сабою», — **сумна** падумаў Яноўскі (У. Караткевіч); «Няхай забівае», — **скрушна**, абыякава падумала студня (У. Міхно); «Няўжо заспаў?» — **мільганула** трывожная думка (І. Грамовіч); «Дзе ты, вечнасць сляпая?» — **слоўка** ўставіць пагляд (У. Марук); «Чаму ты дазваляеш яму так сябе называць?!» — **пытаецца** Вівіян (А. Брова); «Заб'ю!» — **хрыпеў** ён [гаспадар], хапаючыся за што папала (Г. Каржанеўская).

✎ 1. «Фактычна кампанія адбылася[», — сказаў Дзмітрый Рыбалоўлеў✕. 2. «Ці не ў казённым доме ён набыў спецыяльнасць?!» — **закралася** думка.

Калі пры такім спалучэнні простая мова пачынаецца з абзаца, перад ёй ставіцца працяжнік і яна ў двукоссе не бярэцца, а іншыя знакі прыпынку ставяцца ў адпаведнасці з правіламі.

✓ — *Са стрэльбай*, — **сказаў** сам сабе стары (М. Гарэцкі); — *Калі прыйшоў ты, ягамосць, дык ні!* — **яму** сказаў (М. Танк); — *Стой, там глыбока!* — **асцярог** Сцёпку пільны вартаўнік (А. Глобус); — *Каця, будзеш есці?* — **спытала** жонка (А. Бадак).

✎ — *Хлопцы ведаюць, што чым больш заробіш, тым больш прынясеш грошай у сям'ю, [—] гаворыць Валерый Ліхарад.*

3. Калі словы аўтара стаяць у сярэдзіне простае мовы, падзяляючы яе на дзве часткі, то перад словамі аўтара, якія пішуцца з малой літары, у залежнасці ад інтанацыйнага афармлення першай часткі простае мовы ставяцца пыталнік, клічнік, шматкроп'е ці коска і за гэтымі знакамі — працяжнік, а пасля слоў аўтара — або кропка і працяжнік (калі першая частка простае

мовы з'яўляецца закончаным сказам), або коска і працяжнік (калі першая частка прастай мовы не з'яўляецца закончаным сказам). Пасля кропкі і працяжніка першае слова далейшай прастай мовы пішацца з вялікай літары, пасля коскі і працяжніка — з малой. Пры афармленні прастай мовы без абзаца двукоссе ставіцца перад першым і пасля апошняга слова.

✓ «Першая гадзіна, — **падумала** старая, — **паспее** яшчэ, хаця б у тры выехаць з дому. А то яшчэ і сам акалее недзе пад кустом, чакаючы злодзея» (Я. Брыль); «Рамяні аўтаматычна адшпіляцца пасля пасадкі, — **ўспомніў** ён інструкцыю даследчыка. — **Павінны** адшпіліцца, хі-хі!» (Ю. Нераток); «Я — еду! — **крыкнуў**. — **Гэта** пастка!» (Н. Гілевіч); «Чаму я не папрасіў, не ўзяў у суседа стрэльбы? — **кусала**, іголкі калола думка. — **З** шасці звяроў аднаго ўпаляваў бы дакладна. Пэўна, гэтую во, малую, апошнюю ліску!» (А. Наварыч); «Вось зараз я магу паквітацца з табою! — мільганула думка. — **Дый** хлопцаў я пацешу!..» (Р. Бензюрук).

✎ 1. «Я яшчэ не ўвайшла ў гэтую ролю», — смяецца Саша. — «У мяне зараз усе думкі пра вучобу». 2 «Авіяцыю плануецца пераўтварыць у род войскаў з рацыянальнай структурай і рацыянальным баявым саставам, — зазначыў генерал-маёр [X] — [X] таксама аснасціць яе шматфункцыянальнымі баявымі самалётамі і верталётамі».

Калі пры такім спалучэнні прастая мова пачынаецца з абзаца, перад ёй ставіцца працяжнік і яна ў двукоссе не бярэцца, а іншыя знакі прыпынку ставяцца ў адпаведнасці з правіламі.

✓ — Вы, — **хтось** кажа асцярожна, — **не** ўсе ў грамадзе (Я. Купала); — Братка Міхал, — **сказаў** я ціха, — **ёсць** жа людзі, смерць якіх не выклікае думак змагацца з прыродай... Але ты памёр! (К. Чорны); — Познішся, Ганчарык, — **змрочна** папракнуў Лявон. — **Даўно** трэба... (В. Быкаў); — Дзеці, дзеці! — **расставіла** рукі маці. — **Во** не думала, што вы такія пеўні. Чаго вы не падзялілі? (І. Шамякін); — Што, не пазнаеце? — **раптам** спытала жанчына. — **Я** Маруся, ваша суседка (Н. Гальпяровіч).

✎ — Мне вельмі дапамагае мой трэнерскі і выкладчыцкі вопыт, — дадае Алена [X] — [X] таксама я бяру нейкія тэхнікі з танцавальна-рухальнай тэрапіі, якую захапляюся.

4. У словах аўтара могуць ужывацца два дзеясловы са значэннем маўлення, думкі ці блізкія да іх па значэнні. Калі другі дзеяслоў адносіцца да другой часткі прастай мовы, то пасля слоў аўтара ставіцца двукроп'е і працяжнік, а працяг прастай мовы пішацца з вялікай літары.

✓ — Я таксама не люблю, — зусім спакойна і зноў па-французску **сказаў** ён [Алесь] і **дадаў**: — Я думаю, нам лепей за ўсё вярнуцца (У. Караткевіч); — Ведаеш, мама, каго я прывяла? — весела **сказала** дачка і таемна **прашпталала**: — **Гэта** той самы госць, якога мы ўсе калісьці ратавалі ад немцаў (Я. Маўр); — Ды хапае, — **сказала** Валя; азірнуўшыся, яна сустрэла добразычлівы і разам з тым цікаўны позірк, і ёй зрабілася няёмка ісці наперадзе яго, здалося, што Віктар яе разглядае, але дзяўчаты ў тэхнікуме не раз казалі, што ў яе прыгожыя ногі,

наогул прыгожая, стройная фігура, і Валя пайшла больш упэўнена, **адказала Віктару: — Грузчыцамі** мы працуем... Скрынкі, пакеты цягнем, то туды, то сюды (Л. Арабей).

- ✎ 1. «Мне стала вядома, што мой прадзед у Цярэшках заўсёды быў бацька, — кажа Валерый і заключае: [—] **Ў**[Гэта для мяне вельмі істотная акалічнасць». 2. «Туды нельга, — нервова перагарадзіла ёй дарогу тая і на недаўменны позірк Бачылы дадала неяк ужо таямніча: — **Ў**[Там займаюцца с**Ў**[е]ксам». 3. «Дык мы яго, гэта, працэдзім...**ЎЎ** — як тыя героі з мульціка[.] адрапартавалі “два молодца из ларца”. — І гадзіны за паўтары пакліім. А там і брыгадзір пад’едзе...» 4. «У кожнага чалавека бываюць моманты, калі ён знаходзіцца без справы, тады лепей за ўсё ўзяцца за іголку і ствараць прыгожае, — раіць жыхар гарадскога пасёлка Шаркаўшчына Валерый Кавалёнак і дадае: — **Ў**[Гэта лёгка, цікава і карысна». 5. [—] Выходзіць, што ў ЖРЭТ проста карыстаюцца нашым энтузіязмам? — здзіўляюцца актывісткі. І працягваюць: [—] **Ў**А камунальнікі ж у прынцыпе павінны праводзіць рамонт за ўласныя сродкі! Мы ж своєчасова плацім за пражыванне і абслугоўванне дома!»

5. Калі ў складзе слоў аўтара, што стаяць перад прастай мовай, няма дзеясловаў са значэннем маўлення, думкі ці блізкіх да іх па значэнні, то ў канцы слоў аўтара ставіцца кропка.

- ✓ Ціхенька ступаючы, выходжу з-за шырмы на хату і... уздрыгваю ад здзіўлення: дзядзька, толькі ў бялізне, стаіць, як здань, каля стала і моршчыцца, каб я маўчаў.

— Я не спаў. Бачыў, як ты рысуеш. Пакажы (Я. Брыль);

Твар настаўніцы ўспыхвае нібы макаў цвет.

— Вон з класа! (І. Навуменка);

Мужчына зноў, цяпер дзвюма рукамі, правёў па твары, нібы хацеў сцерці нейкае мроіва.

— І зараз ягоныя вочы бачу: глыбокія-глыбокія... (Б. Пятровіч);

Неяк у пазта спыталі, што ён рабіў да абеду.

— Я перачытваў верш, які нядаўна напісаў, і ў адным месцы паставіў коску (А. Пісьмянкоў).

6. Рэплікі дзвюх і больш асоб (у дыялогу і палілогу) звычайна запісваюцца з вялікай літары з чырвонага радка і з працяжнікам перад кожнай рэплікай.

- ✓ — Скажы, а Паліне ты пашыў?

— Пашыў.

— Часта ты не начуеш дома?

— Яна просіць, каб перайшоў да яе. Але я не магу. Тады я ўжо не вырвуся адсюль, я ведаю (Я. Скрыган);

— Што, тут, камандзір?

— Тут.

- Можа б, далей?
- Не, далей нельга, Мяцельскі. Можам не ўправіцца. Адна ж рыдлёўка (В. Быкаў);
- А можа, падвязеш мяне, хлопец, а то я колькі паўзці буду, а табе мінут дзесяць, не больш? Я і заплачу табе.
- Бач, зрабі чалавеку добра, яму яшчэ лепш захочацца. Як таму мядзведзю, дай пакласці лапу, ён і сам улезе.
- А што табе, грошы лішнія будуць? Я і чарку пастаўлю.
- Свая ці з магазіна? (А. Жук);
- Ты чуеш, прыйшоў я!
- Цішэй!
- Ледзь хату знайшоў я.
- Цішэй! (М. Танк).

7. Калі некалькі рэплік запісваюцца ў радок без пазначэння, каму яны належаць, то паміж імі ставіцца працяжнік і кожная з іх бярэцца ў двукоссе.

- ✓ «Хавай сваю кніжку, а то прачытаю!» — «Не, браце, дудкі! Схаваю ў халяву». — «Калі-небудзь дабяруся». — «Хіба ў Смаленску» (М. Гарэцкі); Падышлі дзве кабеты, пытаюцца: «Колькі каштуе пёўнік?» — «За пятнаццаць рублёў аддаю». — «А ён курэй топча?» — «Какой топча? Он інтэлігентный петух. Оч-чэнь харошы». — «Дык на храна ён трэба. Гэткі анцілягент» (Л. Левановіч); Сцішаная гамана: «Тост трэба добры! Скажыце хто першы тост!» — «Аляксей лепш за ўсіх скажа. Наш пісачель... Алёша, давай!» — «Тамаду трэба выбраць!» — «Не будзем бюракратыю разводзіць!» (П. Місько); «Што з табой? Табе балюча?» — «Не... так добра, што цяжка стрываць». — «У шчасці і ў пакуце — адна сіла». — «Адкуль гэта?» — «Сампрэм. Чалавек, якому пасля канцлагера любыя сцены здаваліся турмой» (А. Бржава).

8. Калі пасля папярэдняй рэплікі ідуць словы аўтара, то перад наступнай рэплікай працяжнік не ставіцца.

- ✓ Проста явачны званок — Л. не любіць размаўляць. «Што робіш?» — пытаюся. «Гатую два яйкі на вячэру», — адказвае. «О! У цябе госці?!» — ускрываю здэкліва (М. Вайцяшонак); Але той толькі насупіўся і сказаў: «Гэны ўсё можа». — «Дык што ж мне рабіць?» — разгублена спытаў Хведар. І Кузняцоў, утаропіўшы ў яго суровы погляд, сказаў: «Будуць чужыя — хавай дачку». — «Куды ж схаваеш на плыце?» — шчыра здзівіўся Хведар. На што атрымаў хуткі адказ. «А пад плытом і схаваеш», — кінуў брыгадзір і пасігаў сабе па слізкіх бёрах у хвост да стырнаваго (В. Быкаў).

9. Калі простая мова стаіць унутры аўтарскіх слоў, то перад ёй ставіцца двукроп'е, а пасля яе — коска, працяжнік ці іх спалучэнне паводле структуры сказа.

- ✓ Каб нехта сказаў мне: «Пане, зганьбіце гэтую дзяўчыну, а іначай мы вас павесім», — я адказаў бы яму: «Бярыце мяне, менш буду пакутаваць. Адным ганебным успамінам будзе ў мяне менш на зямлі» (У. Караткевіч); Сілком прыпадымае хлапчука, гучна шэпча: «Кыш! Здаду ёсць месца!» — і садзіцца побач з Юлькай (П. Місько); Потым з'явіліся ў хату да Ваньковічаў бацькі Анжэлы, дзяўчыны з іхняга мікрараёна,

з пытаннем: «Што рабіць?», бо іх дачка зацяжарала ад Алежкі (В. Жуковіч); Суткамі [бацька] спяваў «мароза», успамінаў маму: «О-ох, навошта ж ты на-ас пакіну-ла-а», — стагнаў, плакаў, апускаўся, паміраў (Л. Маракоў).

§ 50. Знакі прыпынку пры цытатах

1. Цытаты, як і простая мова, уведзеная ў сказ у падбор, бяруцца ў двукоссе, пры гэтым выкарыстоўваецца пунктуацыя згодна з § 49 (п. 1–3).

- ✓ У адным з твораў ён [М. Сяднёў] прызнаецца: «Гляджу назад і бачу ясна — не ўмеў я жыць» (Б. Сачанка); Вось як разважае адзін з крытыкаў аб ролі пейзажу ў беларускай паэзіі: «Пралетарскія паэты скінулі з сябе ўладу зямлі, у іх творах рэдка трапляюцца нават пейзажы прыроды» (Р. Шкраба); «Пакуль царызм крамсаў і мардаваў Украіну, Беларусь, Літву і другія народы ў рэальным жыцці, гісторыкі рабілі тое самае з гісторыяй гэтых народаў у сваіх працах», — прызнаецца савецкі гісторык У. Пашута (В. Чаропка); «Хваляванне наша было велізарным, — піша С. Мацкевіч, — пальцамі мы дакраналіся да нашай гісторыі, нашага мінулага» (К. Шышыгіна-Патоцкая); «Надзвычайнае, глыбока хваляючае ўражанне зрабіў гэты сход, — пісаў пясняр у лісце да Сяргея Гарадзецкага. — Мне ніколі яшчэ не здаралася бачыць такі з'езд, такі народны сход, дзе б з такой сілай вылівалася душа народа» (М. Жыгоцкі).

2. Калі цытата складаецца з некалькіх абзацаў, то двукоссе ставіцца ў пачатку і ў канцы цытаванага тэксту.

- ✓ У апавесці «Дзікае паляванне караля Стаха» аўтар, быццам пацвельваючы над сабой і чытачом у поглядзе на тое, дзе ў яго творах праўда, а дзе мастацкая фантазія, гаварыў ад імя галоўнага героя: «А вам цікава будзе паслухаць дзіўную гісторыю і пасля сказаць, што яна вельмі падобна да выдуманай. Дык вось, перад пачаткам я скажу, што тут праўда, шчырая праўда, толькі праўда, хоць вам давядзецца пакласціся ў гэтым толькі на адно маё слова» (В. Каваленка).

3. Калі цытата мае форму дыялогу, аформленага з новага радка з працяжнікамі, то яна бярэцца ў двукоссе ў пачатку, г. зн. перад першым працяжнікам, і ў канцы цытаванага тэксту.

- ✓ Пасля гэтага дарэмна чакаў Лабановіч, што Ядвіся скажа яму аб сваім засмучэнні, але яна ўмела ўласныя перажыванні глыбока таіць у сваім сэрцы, не хацела перад людзьмі адкрывацца.
«— Я ні разу не бачыў вас у такім добрым гуморы, — сказаў да яе Лабановіч. — Вы сёння такая вясёлая, як ніколі.
— А вы хацелі б, каб я плакала? — спытала яна» (Ю. Пшыркоў).

4. Цытата з вершаванага твора, уведзеная з новага радка, у двукоссе не бярэцца.

- ✓ На ўсхваляванай і шчымліва-балючай ноце перададзена сцэна іхняй апошняй сустрэчы і развітання:

Ціха-ціха ўздымаюцца да бінтоў, ад крыві рабых,
Чыстыя-чыстыя рукі — белыя галубы... (А. Верабей);

З павагаю і гордасцю за продкаў бярэ паэт у рукі старажытную кнігу.

Псалтыр, пакрытую няжорсткай бурай кожай,
Я ўзяў і срэбныя засцёжкі адамкнуў... (Н. Ватацы).

Калі пасля вершаванай цытаты аўтарскі тэкст сэнсава працягвае абзац перад цытатай, то наступны сказ пасля цытаты пачынаецца без абзацнага водступу.

- ✓ Пры стыкавых сітуацыях і рытміка-сінтаксічным паралелізме адбываецца ў песні ўдакладненне сітуацый, падзей, характарыстык:

— Зачым, салавейка, нягромка спяваеш,
Ці ты, салавейка, голасу не маеш?

.....

— Валеі жа мне, млодай, сто рублёў не знаць,
Сто рублёў не знаць і сына не гадаваць.

Радкі песні добра зладжаныя і шчыльна падагнаныя, як бёрны ў зрубе (В. Коўтун).

Калі вершаваная цытата размешчана ў сярэдзіне слоў аўтара, то пасля яе ставіцца коска з працяжнікам (сустракаюцца і іншыя знакі прыпынку паводле агульных правіл), а працяг слоў аўтара пачынаецца на наступным радку без абзаца.

- ✓ Дамінуючае месца займалі, безумоўна, хваласпевы ў гонар вялікага правадыра, які ашчаслівіў савецкія народы:

У сэрцы ён кожнаму глянуць умее,

Выполвае злое, разумнае сее —

Вялікі і мудры ў сваёй прастаце —

Дзе гляне, там радасць і слава расце, —

гэта вытрымка з падборкі «Радзіме і правадыру», што ўключала пятнаццаць розных вершаў і песень (М. Мушынскі).

5. Калі цытата сінтаксічна звязана з аўтарскім тэкстам, утвараючы самастойную канструкцыю, то першае слова цытаты, як правіла, пішацца з малой літары.

- ✓ Максім Танк у сваіх «Лістках календара» сцвярджае, што «адышлі ў мінулае паэты-прарокі, паэты-прапаведнікі» (М. Арочка); Яго [Я. Коласа] перш за ўсё ўразіла «штодзённая работа знішчэння адных другімі» і страшэнны рознагалосы гул гармат, якія «**грымелі** доўга і працяжна» і «**ўсе** разам рабілі... нейкае дзікае ігрышча, даўшы поўную волю сваёй прагавітасці да людскай крыві» (Ю. Пшыркоў); Сярод шматлікіх даволі прымітыўных рэклам, змешчаных у праграме, спадабалася адна: фірма «Труман Хэнберы» вітае «**новага** лорда-мэра Лондана, 318 лорда-мэра на гэтай пасадзе з тых часоў, як мы пачалі варыць добрае піва і эль на

нашым бровары па Брык-лайн» (А. Мальдзіс); Сваёй бліжэйшаю мэтай БСГ абвясціла звяржэнне самадзяржаў «ў саюзе з пралетарыятам усіх народаў Расейскага гасударства» і (паводле праграмы 1903 г.) выказалася за ўтварэнне незалежнай дэмакратычнай рэспублікі (М. Біч).

6. Скарачэнне цытаты абазначаецца шматкроп'ем у яе пачатку пасля адкрывальнага двукосся, у яе канцы перад закрывальным двукоссем і ў сярэдзіне. Калі цытата, скарачаная ў канцы, не з'яўляецца закончаным сказам, то пасля шматкроп'я і закрывальнага двукосся ставіцца кропка.

- ✓ Другі крытык знайшоў, што ў творах Цішкі Гартнага побач з іншымі часцінамі мовы ўжываюцца дзеясловы, і неадкладна зрабіў вывад: «...дзеяслоўная насычанасць надае стылю твораў актыўнасць, што вельмі пасуе да стылю твораў пралетарскага кірунку пісьменнікаў, якія маюць актыўнае дачыненне да жыцця» (Р. Шкраба); Штольцман у сваёй кнізе сцвярджае: «Адзіны ацалелы паасобнік знішчанага выдання мае цяпер Ягелонская бібліятэка ў Кракаве...» (Г. Кісялёў); Нарэшце, вялікую заслугу аўтара паэмы даследчык бачыў у творчым і ўважлівым стаўленні да роднай мовы, у тым, што Я. Колас, «шырока карыстаючыся живою народнаю гутаркаю... асабліва ўдала сінтэзаваў яе асноўныя мастацкія сродкі, іменна эмацыянальнасць народна-паэтычнага стылю і яго малюнкавасць» (Ю. Пшыркоў); Пазней, у 1839 годзе, едучы праз Магілёўскую і Віцебскую губерні, А. Розэн бачыў тое ж самае: «...Уся Беларусь мімаволі наводзіць сум: направа — беднасць, налева — бядота, сяляне замучаны, храмы Боскія і ў свята пустыя... Жыхары ў большасці мелі выгляд хворы і незадаволены; палеткі іх былі такія ж бедныя, як і статкі іхнія» (М. Ткачоў).

7. Калі пазначэнне аўтара ці крыніцы цытаты знаходзіцца непасрэдна за ёй, то яно бярэцца ў дужкі, прычым у канцы цытаты захоўваюцца пыталынік, клічнік і двукоссе (кропка не ставіцца), а пасля закрывальнай дужкі ставіцца кропка.

- ✓ Адсюль «эпітэт паказвае меру разумення мастаком той або іншай з'явы, прыроды рэчаў, душы чалавека» (Леў Озераў). (М. Пазнякоў); Так ён [Ф. Янкоўскі] жыў сам, таму працу выдатнага педагога, вучонага, пісьменніка «не сорамна пакласці ад імя Беларусі на міжнародны стол» (Янка Брыль). (Г. Малажай); Аднак, думаецца, меў рацыю Алег Лойка, калі пісаў: «Выйгрышнай для паэмы з'яўляецца менавіта гераічная тэма, і каб аўтар не абцяжарыў яе сямейна-бытавой гісторыяй, пытанне ўнутранага адзінства твора было б у значнай ступені вырашана» («Маладосць», 1961, № 7). (А. Верабей); Нездарма вядомы дарэвалюцыйны гісторык, адзін з першых даследчыкаў феномена петрашэўцаў, В. І. Сямёнаўскі лічыў: «З ліку петрашэўцаў найбольш энергічным выкладчыкам-прапагандыстам быў Іван Фердынанд Львовіч Ястржэбскі...» (Тамсама. С. 138). (Г. Кісялёў).

Калі пазначэнне аўтара ці крыніцы цытаты знаходзіцца асобна ўнізе пад тэкстам, тады ў канцы цытаты ставіцца кропка, пыталынік, клічнік ці шматкроп'е, а спасылка ў дужкі не бярэцца і пасля яе ставіцца кропка.

✓ Радаводнае дрэва Беларусі далёка пусціла свае карэнні, працягнула галіны ў бок братняй Літвы.

З небыцця нам надзею дае Каліноўскі Кастусь,
што грудзьмі сваймі выкарміць сына ізноў Беларусь
і яго родным сынам прызнае літоўскі народ.

Д. Бічэль-Загнетава.
(Г. Кісялёў)

8. Цытаты, якія з'яўляюцца эпіграфамі твораў і іх частак, звычайна ў двухоссе не бяруцца і выраўноўваюцца па правым полі аркуша. Аўтар або крыніца цытаты пазначаецца на наступным радку ў курсіўным напісанні без кропкі.

✓

СІВАЯ ЛЕГЕНДА

I

І жывы, і быў мёртвы, і се, жывы ўва векі
вякоў, аман; і маю ключы пекла і смерці.

Апакаліпсіс 1:18

Lasciate ogni speranza.

Дантэ
(У. Караткевіч);

ДЗЯКУЙ, ЗАМБІЯ

Замбія нам дапаможа: «Пяць тон бульбы,
200 кг ананасаў, свежая гародніна і са-
давіна напраўлены ў панядзелак рэйсам
“Аэрафлота” ў Маскву. Гэты груз — дар
замбійскага народа савецкім дзіцячым
і медыцынскім установам».

«Комсомольская правда»,
30 студзеня 1991 г.
(П. Панчанка);

ВОЗЕРА СТРУСТА

...Азёры — сляды Бога.

Максім Танк
(А. Пісьмянкоў).

ПРАЎКА НА ЛЕКСІЧНЫМ УЗРОЎНІ

§ 51. Дакладнасць словаўжывання

Праўка ўключае ў сябе як абавязковы элемент працу над лексікай, таму што слова — аснова для разумення тэксту, асноўная адзінка мовы.

Кожнае слова мае план выражэння і план зместу, якія ўтвараюць арганічнае адзінства. План выражэння складаецца з гукавой і пісьмовай формы слова, план зместу ўключае ў сябе значэнне і сэнс. Значэнне слова з'яўляецца стабільным, зафіксаваным у слоўніках паказчыкам, а сэнс рэалізуецца ў канкрэтных маўленчых сітуацыях. Напрыклад: *Дойны статак у гаспадарках раёна пачалі выводзіць на пашы з 25 красавіка. У гэты дзень паядалі сакавітую атаву 15 гуртоў*. Значэнне слова *атава* — 'трава, што вырасла ў той жа год на месцы скошанай' — рэалізавана ў другім сказе правільна. Але маўленчая сітуацыя, аформленая з дапамогай і першага сказа, паказвае, што сэнс разгляданага слова зрушаны і патрабуецца праўка — замена слова *атаву* на гіперонім *траву*.

Лексічнае значэнне вызначаецца суаднесенасцю слова з прадметамі і з'явамі рэчаіснасці, якім у нашай свядомасці адпавядаюць пэўныя паняцці. Таму асноўнай функцыяй слова з'яўляецца назывная. Напрыклад, слова *сканер* асацыіруецца і з канкрэтным прадметам (прыстасаваннем), і з паняццем аб пэўных прадметах.

Неабмежаваная колькасць прадметаў і з'яў рэчаіснасці прыводзіць да таго, што адно слова можа абазначаць некалькі паняццяў, і ў выніку ўзнікае мнагазначнасць слова (полісемія). Адназначныя словы маюць толькі адно значэнне: *самалёт* — 'лятальны апарат, цяжэйшы за паветра, з рухавіком і нерухомымі крыламі'; мнагазначныя — два і больш значэнняў: *валюта* — 1) 'грашовая сістэма краіны, а таксама грашовыя адзінкі гэтай сістэмы'; 2) 'грошы замежных краін, якімі карыстаюцца ў міжнародных разліках'.

Слова трэба выкарыстоўваць у строгай адпаведнасці са значэннем, якое фіксуецца ў тлумачальных слоўніках беларускай мовы. На сёння найбольш аўтарытэтнымі сярод іх з'яўляюцца два акадэмічныя выданні: 1) «Тлумачальны

слоўнік беларускай мовы» ў пяці тамах (пяты том у дзвюх кнігах), выдадзены ў 1977–1984 гг., складаецца з больш як 100 тысяч слоў і фразеалагізмаў; 2) «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996) змяшчае больш за 65 тысяч слоў і прызначаны для шырокага кола чытачоў. На падставе акадэмічных слоўнікаў выдаюцца невялікія па аб'ёме тлумачальныя слоўнікі, якія таксама могуць быць выкарыстаны падчас праўкі, але не заўсёды прыдатныя для працы са складанымі па лексічным напаўненні тэкстамі.

Праца з тэкстам на лексічным узроўні немагчымая без паглыбленага аналізу словаўжывання на адпаведнасць замацаванаму за словам значэнню. Праўка ў такіх выпадках часта зводзіцца да лексічнай замены недакладна выкарыстанага слова на іншае. Адносна працы са словам слухна выказаўся Максім Лужанін: «Працаваць над моваю трэба кожны дзень, тады яна расчыніць усе свае скарбы, тады прыдадуцца і слоўнікі, не для рабскага следавання, а для свядомага выбару лексікі, папаўнення яе і адштурхвання ад пэўнага матэрыялу, каб знайсці нешта больш удалае і новае».

Разгледзім прыватныя выпадкі недакладнага словаўжывання.

1. У многім з-за таго, што таварная **вокладка** была вельмі прывабнай, практычна кожны з нас купіўся на растваральны напой а-ля «юпі», розныя «чупсы», растваральныя бульбяныя пюрэ «хвілінка» і шэраг аналагічнай прадукцыі. Слова **вокладка** зафіксавана ў тлумачальных слоўніках са значэннем, звязаным толькі з паняццямі кнігі або сшытка. Сэнс сказа, такім чынам, скажаецца: атрымліваецца, што названыя прадукты харчавання таксама аформлены ў выглядзе кніг. Безумоўна, павінна быць прапанавана лексічная замена слова **вокладка** на гіперонім **абгортка**.

✓ З **вокладкі** брашуркі на мяне насмешліва касілі вялікімі вачыма-маслінамі два шахматныя кані — белы і чырвоны (А. Федарэнка); **Веранічка** жуйку — у рот, а **абгортку** — на падлогу (Л. Рублёўская).

2. Што ж датычыцца алмазаў, то прамысловых радовішчаў пакуль не **вынайджэна**, а вось перспектывы ёсць. Значэнне слова **вынайсці** — «працуючы творча, стварыць што-н. новае, невядомае раней» (праўка: **выяўлена** або **знойдзена**).

✓ У 1891 годзе капітан С. І. Мосін **вынайшаў** і пусціў у свет сваю славутую вінтоўку-трохлінейку (У. Содаль); Ім [А. М. Рубінавым] **распрацаваны** арыгінальныя метады вызначэння ўласцівасцей лазерных асяроддзяў пры іх апраменьванні магутнымі светлавымі патокамі, упершыню **выяўлена** і вывучана паглыннанне ўзбуджанага рубіну.

✎ Аднак за апошнія некалькі гадоў мы **вынайшлі** [выявілі] шмат цікавых гістарычных фактаў і [імёнаў] вядомых землякоў.

3. На святочным застоллі павінны пераважаць агароднінныя і фруктовыя закускі і салаты, што, наогул, зусім нядрэнна, калі ўлічыць, з якім жахам мы

звычайна набліжаемся да **шаляў** пасля сустрэчы Новага года. Слова **шалі** мае значэнне ‘вагі, якія складаюцца з плоскіх і круглых талерак’, таму незразумела, як можна чалавеку ўзважвацца на іх (праўка: *вагаў*).

✓ ...**Лабарантка** ўзважвала на звычайных магазінных **вагах** дзікага ката (У. Караткевіч); **Шалі** правасуддзя схіляліся то ў адзін, то ў другі бок (Г. Кісялёў).

4. А самая лепшая туш для **павек** з прадстаўленых на конкурс вырабляецца на гродзенскай фірме «Аркабела». **Павека** — ‘рухомая складка скуры, якая прыкрывае вока’ (праўка: *веек*).

✓ О, места, — усё цуд, хараство! Дзяржаўная думнасць **павекаў**, узнята рашуча брыво! (У. Жылка); І бачу ягоны пагляд, і шчокі, і **вейкі**, і вушы... (Г. Каржанеўская).

5. У той дзень я вырашыла **зварочваць** свой эксперымент, бо мая любімая спадніца ўжо два дні таму пачала сігналізаваць мне: маўляў, хопіць, дарагая, а то пры такіх тэмпах нам давядзецца развітацца. Усе значэнні полісеманта **зварочваць** не рэалізуюцца ў сказе (праўка: *згортваць*).

✓ Бег прама па прамой, нідзе не **зварочваючы** (А. Федарэнка); Сёння ж у выніку эканамічнага крызісу, **згортвання** вытворчасці ў суседзяў беларускія гастарбайтары пачынаюць вяртацца.

✎ 1. Але насельніцтва, так і не дачакаўшыся спрыяльных умоў, «**зварочвае**» [згортвае] сельскагаспадарчую вытворчасць на ўласных падворках — ніхто не хоча працаваць сабе ў мінус, са стратамі. 2. Будаўніцтва спачатку ішло нармальнымі тэмпамі, але ў 1999 годзе запаволілася, а ў 2001-м цалкам было **звернута** [згорнута]. 3. Едуць да нас з усёй Еўропы, бо ў сваіх краінах так **развярнуцца** [разгарнуцца] не атрымліваецца — вясной там паляванне забаронена. 4. А тут снег пайшоў, ды не малы, на Слуцкай шашы ўтварылася каляіна, з якой некалькі аўтамабіляў вылецелі ў кювет, некалькі **разгарнуліся** [развярнуліся] насустрач руху, а адна ўрэзалася ў раздзяляльную агароджу.

6. Другі этап **прадбачыць** падвядзенне вынікаў форуму і выхад творчага спадорніцтва на міжнародны ўзровень. **Прадбачыць** — ‘загадзя ўлічваць, угадваць магчымасць праяўлення, недахопу чаго-н.’, таму гэты дзеяслоў асацыіруецца толькі з чалавечай дзейнасцю (праўка: *прадугледжвае*).

✓ Без уваходжання ў раку — людскую памяць, без спасціжэння мора — шматвяковага вопыту народа немагчыма зразумець дзень сённяшні, **прадбачыць** будучы (В. Шынкарэнка); Адным словам, усё было **прадугледжана** (Я. Маўр).

7. Так, **напрыклад** уздым Брытаніі як сусветнай дзяржавы быў звязаны з **поўсцю** і тэкстылем, а шоўк стагоддзямі адыгрываў важную ролю ў міжнародным гандлі. У сувязі з тым, што ў сказе размова вядзецца пра тканіны, слова **поўсць** у значэнні ‘шэрсць; падшэрсак’ не стасуецца

з кантэкстам (праўка: *воўнай*). У разгледаным сказе, акрамя таго, наяўнічае пашыраная ў публіцыстычных і навуковых тэкстах збыткоўнасць: паводле ТСБМ, часціца *так* ‘выкарыстоўваецца ў пачатку сказа, які растлумачвае папярэдняе выказванне, у значэнні: а іменна, напрыклад’, таму першыя два словы ў сказе ёсць лексічныя дублеты і адно з іх павінна быць ліквідавана. Таксама патрабуецца праўка на пунктуацыйным узроўні: трэба зняць адасабленне коскамі канструкцыі, у якой злучнік як выкарыстаны ў значэнні ‘ў якасці’ (як *сусветнай дзяржавы*).

✓ Каровы былі падобныя на сабак, сабакі на кароў, лядашчыя, што жывыя шкілеты, няроўна палінялыя пасля зімы, дзе аблезлыя да скуры, а дзе са збітай у лямец **поўсцю** (В. Казько); *Вось тады ён [Пацёмкін] і ўспомніў сваіх беларускіх ткачоў і ткачых, што ў маёнтку яго ля Дуброўны ткалі з лёну палотны і з воўны* (Р. Хацкевіч).

8. *Калі прыйдзеце з царквы дадому, запаліце грамнічную свечку каля парог[а] і кожнаму са сваякоў злёгка падсмажце крыжападобна валасы на галаве.* Слова *падсмажыць* мае значэнне ‘прыгатаваць для яды смажаннем або абсмажыць з паверхні’ (праўка: *прыпаліце* або *падсмаліце*).

✓ Пачалі **падсмажваць** сала на агні, падстаўляючы знізу лусты хлеба (А. Федарэнка); *Брат, пасля таго як дзяўчына сядзе на пасады, тройчы абносіў запаленую свечку вакол галавы сястры, пры гэтым за кожным разам прыпальваў ёй невялічкае пасемца валасоў спераду і з двух бакоў на скронях* (У. Сысоў); *Калі вы ўжо так верыце, што Хрыстос, то чаго вы пяткі свае парэпаныя падсмаліць баіцеся?* (У. Караткевіч).

9. *Напрыклад, спявачка Алеся была ўжо гатовая да ўдзелу, але, калі даведалася, што давядзецца на 4 месяцы адмовіцца ад гастроляў, — не вырашылася. Вырашыцца са значэннем ‘атрымаць вырашэнне, стаць вырашаным’ як дзеяслоў залежнага стану не можа адносіцца да дзеянняў самога аб’екта* (праўка: *адважылася*).

✓ Спачатку ён [У. Арлоў] з’ехаў адзін, а калі **вырашылася** пытанне з жытлом, забраў сям’ю (А. Аркуш); — *А ты — што?.. — адважыўся* Васіль. *Натапырыўся, як малады каршачок, гатовы біцца* (І. Мележ); *Ды толькі ніхто на гэта тут не адважыцца: у Нацыянальным парку павінна быць не штучная прыгажосць, а натуральная.*

✎ 1. *Я вырашылася [адважылася] ўдачыцы дзіця, бо на асабістым вопыце ведала, як гэта горка — не дачакацца, калі нехта цябе забярэ з дзіцячага дома. 2. Мне стала нават трохі ніякавата. Таму я вырашылася [адважылася] не адразу.*

10. *Зменшылася колькасць стратных прадпрыемстваў наогул па раёне — да 11 працэнтаў ад іх агульнага чысла. Чысло — ‘дзень у парадкавым радзе іншых дзён гэтага месяца; дата’* (праўка: *агульнага ліку*).

- ✓ У дваццатых **чыслах** ліпеня роўны, глыбокі, акуратны канал ляжаў між Гнілым балотам і рэчкаю (Я. Колас); Мастоцкі талент, як магічны крышталёвы пазнання, застаецца ў **ліку** таямнічых з’яў, непазнаных (У. Калеснік); І, на падмогу брата клічучы, лічыў, лічыў — і збіўся з **ліку** (Х. Гурывіч).

11. Як і ў іншых **рэгіёнах** Палесся, добры прыбытак жыхары Морачы маюць з грыбоў і ягад. Рэгіён — ‘вялікая вобласць, група суседніх краін або тэрыторыі, раёны, аб’яднаныя па якіх-н. агульных прыметах’, таму само Палессе — гэта рэгіён (праўка: кутках, або раёнах, або мясцінах).

- ✓ Лагойшчына, Плешчаніцы, легендарнае возера Палік, Ушаччына — лясныя партызанскія **раёны**, якія не раз станавіліся суцэльнай вогненнай зонай і спазналі на сабе ўсю жажлівасць яшчэ аднаго віду масавага вынішчэння — блакады (М. Ароўка); У культуры Падняпроўскага **рэгіёна** чалавечае «Я» падкрэслена сцвярджае іманентнасць самому сабе праз перажыванне іманентнага адзінства з жыццём прыроды і з вопытам продкаў — вялікім агулам радзімічаў (А. Рагуля).

- ✎ У абласным турзлёце ўдзельнічалі 23 каманды з усіх **рэгіёнаў** [раёнаў] вобласці.

12. Расонскі праект з’явіўся ўзорным для краіны; ён у такіх маштабах, па сутнасці, рэалізаваны ўпершыню. Дзеяслоў з’явіцца са значэннем ‘стаць, зрабіцца’ ў якасці дзеяслоўнай часткі іменнага выказніка засмечвае тэксты, паказвае аднастайнасць думкі аўтараў, іх нятворчы падыход да канструявання матэрыялу. Акрамя таго, з’явіцца мае яшчэ чатыры значэнні (з’явіўся дахаты, з’явіўся ў час, з’явілася машына, з’явілася ўсмешка). Як падкрэсліваў Ян Скрыган, «гэтае слова стала бадай што адзіным для перадачы ўсяго багацця адчуванняў, звязаных з гэтым паняццем». Каб пазбегнуць хібаў, можна выкарыстоўваць звязкі *быць, стаць, стацца, зрабіцца* і інш., а таксама трансфармаваць выказнік, ліквідаваўшы звязку, у нашым выпадку: *Расонскі праект — узорны для краіны...*

- ✓ Мы з нецярплівасцю і цікавасцю сталі чакаць гаспадара — гадзіну, другую, трэцюю. Нарэшце каля шасці **з’явіўся** (А. Мальдзіс); Скажам, напісаны яшчэ ў 60-я яго [Р. Іванчука] «Жураўліны крык» — пра горкі лёс «салавецкага пакутніка», запарожскага атамана Пятра Калнышэўскага, якога па загадзе Екацярыны II на дваццаць пяць гадоў пасадзілі ў яму-адзіночку на Салаўках, — упершыню **з’явіўся** толькі ў канцы 80-х у львоўскім часопісе «Жовтень»... (В. Рагойша).

- ✎ 1. Указ Прэзідэнта № 21 «Аб павышэнні ролі органаў мясцовага кіравання і самакіравання ў вырашэнні пытанняў жыццезабеспячэння насельніцтва» з’явіўся [стаў] ключавым у рабоце мясцовых Саветаў Прыдзвінскага краю. 2. Падрыхтоўка і выпечка з’яўляліся [былі] не проста гаспадарчымі клопатамі, а пэўным абрадам. 3. Крыніцамі [Крыніцы] папаўнення з’яўляліся [—] зямельны падатак, падатак на нерухомасць, дзяржаўныя даходы ад здачы ў арэнду памяшканняў, арэнда зямельных участкаў, а таксама даходы ад аўкцыёнаў. 4. — Вялікі дзякуй! — удзячнасць Канстанціна Басалыгіна з’яўлялася [была] такой жа непадробнай.

13. Пры розных **адзнаках** ступені ўплыву сродкаў масавай інфармацыі на свядомасць соцыуму цяжка адмаўляць той факт, што ў сучасным свеце яны з'яўляюцца найбольш уплывовым фактарам, які фарміруе грамадскую свядомасць. Значэнне лексемы **адзнака** ўтрымлівае ў сабе семы з канкрэтным пазначэннем (знак, метка, лічба і пад.), таму патрабуецца яе замена ў сказе на ацэнку са значэннем 'думка, меркаванне пра якасць, значэнне каго-, чаго-н.'.

✓ 3 троечніка па малюнку і жывапісе я неўзабаве перарос у чацвёрчніка, а за дыпломны эскіз «Рэпін сярод бурлакоў» (1956 г.) атрымаў выдатную **адзнаку** і ўвайшоў у лік так званых пяціпрацэнтнікаў (В. Шматаў); У **ацэнцы** творчасці іншых пісьменнікаў кіруюцца Скрыган уласным разуменнем, уласным адчуваннем роднага слова (С. Андрэюк).

✎ 1. Па розных **адзнаках** [ацэнках], у акцыі пратэсту ўзялі ўдзел ад 3 да 7 тысяч чалавек. 2. У беларускага мастацтва цалкам еўрапейскі код мыслення, хоць у саміх мастакоў могуць быць розныя манеры, сістэма бачання, крытэрыі **адзнакі** [ацэнкі]. 3. Паводле **адзнак** [ацэнак] амерыканскай выведкі, стварыць ядзерную бомбу Іран зможа толькі да 2010 года, а паводле меркавання некаторых аналітыкаў — яшчэ пазней, да 2015-га.

14. У Доме афіцэраў прайшла ўрачыстая **інаўгурацыя** — пасвячэнне першакурснікаў у студэнты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў. Паводле СІС, **інаўгурацыя** — 'ўрачыстая працэдура ўступлення на пасаду кіраўніка дзяржавы, каранацыі манарха'. Няма ніякіх падстаў надаваць новае значэнне нядаўна пазычанаму слову, тым больш што для называння гэтай урачыстасці існуе ўжо іншае (праўка: **цырымонія**).

✓ Але паколькі іх [малых] многа — уся далейшая **цырымонія** праходзіць пад акампанемент: «А-а... О-о-о... Крэх-крэх» (У. Караткевіч); Праўда, пасля **інаўгурацыі** Перона ў чэрвені 1952 года яго жонцы быў дадзены сімвалічны тытул «Духоўнага лідара нацыі».

15. Да позняга вечара гараць настольныя лямпы над сталамі вучняў і **хлюпаюць** «на дазапраўках» дзверцы халадзільніка. Дзеяслоў **хлюпаць** у сваіх значэннях не мае таго сэнсавага напаўнення, якое закладзена ў аўтарскім сказе (праўка: **ляпаць** або **стукаць**).

✓ Спачатку вада толькі чулася, дзе пасталы ўціскалі пакошу, потым стала **хлюпаць** між куп'я (І. Мележ); У хаце нікога не было, толькі чутна — у прысценку за дзвярмі матка **ляпала** ў качарэжніку вілкамі (М. Гарэцкі); Але Лявон, нічога не кажучы, ізноў **стукнуў** абухом па дрэве; рэха не адазвалася — стук быў глухі, як бы гэта не па дрэве, а па зямлі **стукаў**... (Ядвігін Ш.).

16. Расійскія камунальныя службы ва ўмовах крызісу неплацяжоў вырашылі творча падысці да пытання **звароту** запазычанасцяў. Аددзеяслоўны назоўнік

зварот мае значэнне ‘вяртанне адкуль-н. назад, на ранейшае месца’ і ‘заклік, выступленне, ліст’ (адносіцца яшчэ і да тэрміналогіі ў лінгвістыцы: *дзеяпрыслоўны зварот*), таму патрабуецца праўка: *вяртанне*.

- ✓ *Сардэчна вітаю Вас са шчаслівым **зваротам** дамоў (В. Вітка); Тэкст казкі выйграе ад таго, што аўтарка выкарыстоўвае вершы, разнастайныя загадкі, паданні, нават **зварот** да ветру (В. Локун); Ехаць у Маскву, магчыма, дзевядзецца неаднойчы. Тым больш што рахунак мае мэтавы характар, і сродкі, сабраныя на ім, могуць быць выкарыстаны толькі на далейшае лячэнне, а не, скажам, на **вяртанне** даўгоў.*

17. Аднак жыццёвы і прафесійны вопыт, атрыманы пры такіх умовах, можа стаць **закладам** будучага поспеху, а добрасумленнае выкананне абавязкаў не толькі дапаможа ў развіцці пэўнага рэгіёна, але і проста не застанецца забытым мясцовым насельніцтвам. Назоўнік *заклад* — ‘аддача чаго-н. у забеспячэнне абавязацельстваў’ і ‘рэч, грошы, на якія паспрачаліся’, таму патрабуецца праўка: *зарукай*.

- ✓ *Яе [паэзіі] вітаізм — **зарука** таго, што беларусы застануцца доўгажыхарамі на планеце Зямля (М. Скобла); — Што, зноў Бэрку шаблю ў **заклад** аддасі, пане дабрадзею? — казаў пан Пратасавіцкі, звяртаючыся да Налёткі-Чарняўскага (А. Наварыч).*

18. У апошнія гады Турцыя вядзе актыўныя перамовы *на ўступе* ў Еўрапейскі саюз. Аддзяяслоўны назоўнік *уступ* мае значэнні ‘прыступка’ і ‘пачатковая частка’, таму патрабуецца праўка: *на ўступленні*. Падобная праўка павінна быць зроблена і ў сказах, у якіх слова *выступ* мае значэнне ‘выступленне’.

- ✓ *Яго [ксяндза] папярэднія казанні толькі **ўступ**, падрыхтоўка да трэцяга, самага асноўнага і патэтычнага, дзе ён запыняецца і з усёю сілаю свайго красамоўства накідаецца на бальшавікоў, носьбітаў атэізму (Я. Колас); Ён [Напалеон] уваходзіў у Віцебск раніцой, роўна праз месяц пасля **ўступлення** ў Вільню (У. Арлоў).*

19. Зніжэнню карупцыйнай злачыннасці спрыяюць меры для лібералізацыі эканомікі, увядзенне *наведамляльнага* прынцыпу замест *дапушчальнага*, што перашкаджае атрыманню чыноўнікамі хабару, паколькі такога кшталту злачынствы часта звязаны з выдачай тых ці іншых дазволаў, ліцэнзій і г. д. Пасля прачытання сказа ўзнікае пытанне: як жа называюцца прынцыпы, якімі кіруюцца чыноўнікі падчас рэгістрацыі, напрыклад, малога бізнесу? Выяўляецца, што гэтыя прынцыпы — *заяўны* і *дазвольны* (першае слова СБМ не фіксуе, і гэта пры тым, што ёсць *заяўнік*, *заяўніца*).

- ✓ *Ад пачатку лютага ў Беларусі дзейнічае **заяўны** прынцып рэгістрацыі юрыдычных асобаў і індывідуальных прадпрымальнікаў; Раней працаваў **дазвольны** прынцып, калі ты прыходзіш у гарвыканкам і просіш «адкрыць фірму», а там думваюць...*

20. Нямецкая аўчарка Норд навяла міліцыянераў на след злачынцаў, якія нядаўна абакралі магазін тавараў народнага **попыту** «Фея», што ў Астраўцы. Назоўнік **попыт** — ‘патрабаванне на тавар, рабочую сілу; патрэба, неабходнасць у кім-, чым-н.’ — не рэалізуе сваіх значэнняў у сказе (праўка: *спажывання*).

✓ Другім — тут рай і панаванне і ўсіх дабротаў **спажыванне** (Я. Колас); Адзінкавыя пастаўкі на сталіцу ўсё ж адбываюцца — агародніна заўсёды карыстаецца **попытам** на неабсяжным рынку мегаполіса.

21. Але ўзнікае пытанне: калі існаваў такі вялікі гандаль і праз нашу тэрыторыю **прасоўвалася** вялікая сума грошай, чаму тады так мала скарбаў, датаваных XIII стагоддзем, сустракаецца на Беларусі?; Нагадаем, што наш заяўнік у кастрычніку 2006 года набыў гэты сродак **перасоўвання** вытворчасці Мінскага мотавелазавода. Слова з **-соў-** (**-су-**) захоўваюць сему кораня, якая б прыстаўка ці які б корань да яго ні далучаліся: **перасоўвацца** — ‘пасоўваючыся, перамяшчацца’, **перасоўванне** — ‘перамяшчэнне з дапамогай пасоўвання’ і пад. (параўн.: *высунуць, высоўваць шуфляду*). Такія словаўжыванні — прыклад за-касцяненасці думкі, нятворчага падыходу да канструявання тэксту, штампаванасці маўлення. У першым сказе можна было выкарыстаць дзеясловы *праходзіла* або *перамяшчалася*, у другім — назоўнік *руху*.

✎ 1. Для зручна~~х~~[*ў*] **пера~~с~~оўвання** [*хад*у] работнікаў на незаасфальтаванай глебе былі прыцягнуты велізарныя бетонныя пліты, — утварылася дарожка. 2. З медыцынскага пункту гледжання~~х~~ *гэта* не хвароба, а рэакцыя арганізма на ненатуральны для яго спосаб **пера~~с~~оўвання** [*руху*]. 3. Для ўтойвання парушэнняў кіраўнікі афармлялі фіктыўныя справаздачныя дакументы аб **пера~~с~~оўванні** [*перамяшчэнні*] жывёлы пасля яе афармлення і наступнай рэалізацыі праз рознічную гандлёвую сетку крамаў Віцебскага райпа. 4. Асобна хачу запытацца, як **пера~~с~~оўваюцца** *справы* [*ідзе праца або падрыхтоўка да свята*] ў Нясвіжы? 5. Гэта спрыяльны дзень для **пера~~с~~оўвання** [*павышэння*] на службе (калі спрыяльны, то ж не для паніжэння).

22. Збіраць **плады** сваёй працы будзеце крыху пазней. У назоўніку **плады**, які ўжываецца толькі ў множным ліку са сцёртым метафарычным значэннем ‘прадукт якой-н. дзейнасці, вынік чаго-н.’, аснова параўнання ўсё ж асацыіруецца з раслінай, дрэвам або з зародкам чалавека ці жывёлы. Таму пажадана выкарыстоўваць менавіта адзіночналікавы назоўнік **плён** ‘вынік старанняў, дасягненне’, які больш дакладна перадае сэнс выказвання.

✓ Дзіця свайго часу, «блудны сын» арыстакратычнага радаводу, **плён** мастацкай выдумкі, ён [Алесь] надзелены рамантычна ўзвышанай і паэтычна ўражлівай душой (В. Шынкарэнка); Тыя мускатныя арэхі, што мы ведаем, з’яўляюцца ўнутранай косткай плада, крыху падобнага да слівы, а тут разам пахнуць і кветкі, і **плады** (Я. Маўр).

23. Графік пераходу даволі жорсткі — ужо ў верасні павінны быць зроблены **вопытныя** ўзоры пэўных дэталей. Ужыванне прыметніка **вопытны** ў значэнні **доследны** стрымліваецца яго мнагазначнасцю (**вопытны** *токар, вопытная будаўнічая арганізацыя*). Доследны ж мае адно значэнне, дарэчнасць яго выбару пацвярджаецца і ўласнымі назвамі: не **вопытна-эксперыментальны**, а **доследна-эксперыментальны** завод.

✓ Міколка, як самы **вопытны** ў чыгуначных справах, кіраваў пасадкай атрада на цягнік (М. Лынькоў); Не дзіўна — усё, пра што ён [Анцік] марыў, тычылася **доследаў** у прыродазнаўчых навук, а набываць у якасці каляднага падарунка квартиру фармаліну, далібог, нікому б і ў галаву не прыйшло (Л. Рублеўская).

✎ 1. Безумоўна, што гонарам прадпрыемства з'яўляецца серыйны выпуск зернеўборачнага камбайна «Ліда»-1300 [«Ліда-1300»] і **вопытнага** [доследнага] ўзору прынцыпова новага камбайна «Ліда»-1600 [«Ліда-1600»]. 2. Сёння ўжо зробленыя **вопытныя** [доследныя] ўзоры беларускага біяметрычнага пашпарта. 3. На працягу 11 гадоў у **падвопытных** [паддоследных] было зарэгістравана амаль 1,5 тыс. выпадкаў ІХС, у тым ліку інфарктаў, стэнакардыі, паражэння сасудаў сэрца.

24. Але ж некалькі інфарктаў і клінічная смерць, напэўна, памяняюць думкі і **вобраз** жыцця ўсякага, хто хоча жыць і шануе лёс за права жыць далей. Назоўнік **вобраз** — шматзначны, гэта выгляд, аблічча, уяўленне, адлюстраванне, тып, характар. У сказе рэалізавана значэнне іншай лексемы — **лад** 'спосаб жыцця' (таму праўка на **лад** неабходная).

✓ Не! Духу волі плынь жывая такога **ладу** не прымае і не прыхіліцца ніколі да гэтай лішне простае долі, бо свет і жыццё мнагалучны і мнагавобразны, выключны (Я. Колас); — Незразумела, уцяміць не можна, што за штукавіна такая, — ламаў галаву медык, і на глыбіні яго душы пачалі капашыцца **вобразы** таёмнага, страшнага, шчыра беларускага... (М. Гарэцкі).

✎ Казак — гэта стан духу, **вобраз** [лад] мыслення і норма жыцця!

25. Абмежаваць знаходжанне **на вуліцы** ў сонечнае ветранае надвор'е. ТСБЛМ як фразему пасля знака ◇ падае **на дварэ** са значэннем 'на адкрытым паветры, не ў хаце' і адначасова ў тлумачэнні слова **вуліца** 'месца пад адкрытым небам у процілегласць памяшканню'. Аднак фразеалагічныя спалучэнні заўсёды паўней адлюстроўваюць нацыянальнае светабачанне, чым звычайныя канструкцыі (**на вуліцы** асацыіруецца з месцам паміж хатамі ці дамамі, дзе ходзяць людзі і рухаецца транспарт), таму патрабуецца замена: **на дварэ**.

✓ І **на дварэ** глуха грукатаў гром і бліскала, то й глядзі, малання. Збіралася бура (М. Гарэцкі); Будзем спаць **на дварэ**, на каламажцы! (М. Лынькоў); Ды яшчэ там-сям на **вуліцы** лавачкі засталіся, тыя, што знаходзіліся воддаль ад платоў (У. Гніламёдаў).

- ✎ 1. Мама, можна я пайду на **вуліцу** [двор] з Вовам пагуляю? 2. А Данік, зноў ператварыўшыся ў звычайнага хлопчыка, выбег гуляць на **вуліцу** [двор].

26. Умяшаць буйна **рубленыя** арэхі і муку, змяшаную з содай і разрыхляльнікам. Прыметнік **рублены** звязаны толькі з будоўляй чагосьці з бярвення, таму па-трабеецца замяніць на **пасечаныя** (можа, праўда, выкарыстоўвацца ў дачыненні да швіва: **падрублены, зарубіць**). Аднак іншыя словы маюць карань -сек(ч)-: **пасекчы, пасечаны, рассечаны, рассяканне**.

- ✓ Ёй, дашкольніцы, прачытаў словы Паэта, **высечаныя** на метале... (У. Ліпскі); Нават я, уздоўж і ўпоперак абышоўшы гэты лес ці не дзесяць тысяч разоў, магу дзе-нідзе і заблукаць з-за **высечак** (Мік. Чарняўскі); Ці ў роднай хаце, **рубленай** з вякоў, мы будзем глухнуць, быццам кватаранты, каб злыдні мелі нас за дзівакоў, хвалілі люта: люд вы талерантны! (Р. Барадулін).

- ✎ 1. Пад страхам смерці забаранялася **вырубачь** [высякаць] дрэвы на могілках!!! 2. Ахвярай няшчаснага выпадку стаў вясковы жыхар, які спрабаваў **зрубіць** [ссекчы] з лініі электраперадач **электракабель**. 3. Забруджванне паветра, вадаёмаў, **вырубка** [высечка] лясоў, ненатуральныя прадукты харчавання, знікненне рэдкіх відаў жывёл і птушак — тыя тэмы, якія падымае аўтар у сваёй творчасці. 4. Дарэчы, дарога да мора вельмі сучасная, хуткасная і бяспечная, дзеля чаго былі **прарублены** [зроблены] доўгія тунэлі ў гарах (лексема **прарубіць** кадыфікавана СБМ, відаць, як прафесіяналізм, які выкарыстоўваецца ў гарнаруднай прамысловасці, аднак запазычанне можна без праблем замяняць: **зрубіць шурф, прасекчы тунэль**).

27. МТС для жыхароў такіх аграгарадкоў, як Башні, — магчымасць карыстацца перадавымі тэхналогіямі ў **вобласці** сувязі. Лексема **вобласць** мае значэнні, звязаныя з часткай тэрыторыі і месцам (напрыклад, у прафесійным ужыванні: **болі ў вобласці сэрца**). Значэнні, звязаныя з пэўнай навукай, вытворчасцю, рэалізуюцца ў слове **галіна**.

- ✓ **Натура** страсная і паслядоўная, ён [А. Адамовіч], каб і ў гэтай **галіне** свайго служэння не быць верхаглядам, пайшоў вучыцца: доктар філалогіі — на двухгадовыя кінасцэнарныя курсы (Я. Брыль); Прычым, паводле звестак за верасень, розніца паміж коштам масла ў гэтай **вобласці** і самым танным маслам, якое прадаецца ў Мінскай **вобласці**, складае 30 %.

- ✎ Перавага цэнтра «Маці і дзіця» перад іншымі клінікамі не толькі ў канцэнтрацыі тут найноўшай апаратуры і высакласных спецыялістаў **Х** [на] **гэліне** жаночага [ым] і дзіцячага [ым] здароўя [і], але і ў тым, што тут ёсць магчымасць кансультацыі [най] лепшых спецыялістаў краіны па ўсіх **абласцях** [галінах] медыцыны.

28. У **экспазіцыі** будучь **прадстаўленыя** бранятанкавая тэхніка, ракетнае, артылерыйскае і стралковае ўзбраенне, сістэмы ППА малога і сярэдняга радыуса дзеяння, транспартныя сродкі (аўтамабілі, цягачы), пілатажна-

навігацыйныя комплексы і сістэмы аўтаматычнага ўпраўлення, ваенная медыцына, спецпрыналежнасці і г. д. Лексема ўпраўленне кадыфікавана як ‘установа... якая кіруе пэўнай галіной дзейнасці’, таму патрабуецца праўка: кіравання.

✓ Сотнікаў сядзеў на галаўным трактары і як збавення, як самага вялікага шчасця чакаў каманды збочыць з гэтай праклятай дарогі, развярнуцца і з ячэйкай **кіравання** выйсці насустрач немцам (В. Быкаў); — Каго? Таварышаў з **упраўлення** гандлю? Трое (І. Шамякін).

✎ 1. Алеся Шымановіч са спецыяльнасці «Дзяржаўнае ўпраўленне [кіраванне] і эканоміка» здолела не толькі выдатна выканаць усходні танец, але і паказаць фокус амаль што імгненнага пераапраанання... 2. Традыцыяй для ваеннаслужачых 361-й базы аховы і абслугоўвання цэнтральных органаў вайсковага ўпраўлення [кіравання] сталі нядзельныя ранішнія [«]агеньчыкі[»], на якія запрашаюцца Героі Савецкага Саюза, удзельнікі вайны, навукоўцы, алімпійцы, вядомыя творцы. 3. Адметным для будняў амерыканцаў з’яўляецца тое, што, пачынаючы з самага галоўнага звяна ўпраўлення [кіравання] — менеджара — і заканчваючы простым рабочым, ніхто не «адлыньвае». 4. Як высветлілася пры расследаванні абставінаў парушэння, 27-гадовы вадзіцель з Гродна два гады таму ўжо быў пазбаўлены вадзіцельскага пасведчання на пяць гадоў за ўпраўленне [кіраванне] аўтамашынай у нецвярозым стане.

Варта звярнуць увагу на тое, што гістарызм *управа* ‘назва некаторых мясцовых устаноў у дарэвалюцыйны час’ функцыянуе і са значэннем слова *ўпраўленне* ў вышэйназваным значэнні. Гэта можа тлумачыцца вяртаннем гэтага слова ў актыўны ўжытак у рускай мове, наяўнасцю *ўправы* ў статутах грамадскіх арганізацый і палітычных партый на Беларусі і, відаць, нежаданнем некаторых аўтараў і СМІ карыстацца калькай *ўпраўленне*.

✓ Гісторыя распаздзілася так, што пісьмовая форма беларускай мовы доўгі час была пад забаронай, і яе носьбіт вымушаны быў карыстацца пісьмовай формай польскай, рускай, калі трэба было напісаць паперу ва **ўправу**, да чыноўніка (В. Іўчанкаў); Правілы рэгламентавалі работу **ўправы** і канцылярыі, прыём наведвальнікаў, улік дакументаў і арганізацыю справаводных працэсаў (І. Грыбко); Ганаровы госць Кобрыншчыны галава **ўправы** Выхіна-Жулебін (г. Масква) Васіль Аўчыннікаў наведваў прысутным аб тым, што міжнародны легкаатлетычны прабег стартаваў 27 кастрычніка з Манежнай плошчы расійскай сталіцы; А гэтакія эліта патрабавала, каб пра яе штомесяц ва **ўправу** давалася адмысловая аператыўная справаздача (Я. Скрыган); Без асаблівай увагі [Іван] прачытаў развагі прафесара Кракадзілава пра натаўскіх людзяраў, потым пераклучыўся на артыкул літаратуразнаўцы Лява Бердашкевіча аб крываваых оргіях, што ўчыняюцца ва **ўправе** ПЭН-цэнтра, потым пазяхнуў і памацаў угрэтую макаўку (В. Мудроў).

Таксама цяжка згадзіцца з уяўнай дакладнасцю абрэвіятуры АСУ (аўтаматызаваная сістэма кіравання). Заўсёды лепш ствараць **свае** абрэвіятуры са **сваіх** слоў, г. зн. павінна быць АСК (як і натуральнае АМАП, а не АМОН).

29. *Зараз ужо пабудавана мадэль і праведзены поўны цыкл аэрадынамічных іспытаў.* Пазычаная лексема *іспыты* — дублет таксама пазычанай лексемы *экзамены*, таму ў сказе патрабуецца праўка: *выпрабаванняў*.

- ✓ *Надышла сярэдзіна лета, Зіна паехала здаваць уступныя **экзамены*** (У. Дамашэвіч); *На трэцім курсе трэба было здаваць беларускую літаратуру, але так атрымалася, што Міхась не падрыхтаваўся да **іспыту*** (В. Шніп); *Прайсці праз усе **выпрабаванні** з адною мэтай: вярнуцца назад, у тое жыццё, з якога ён патрапіў сюды...* (Б. Пятровіч).

«Калі чытаеш кнігу і заўважаеш нейкія фальшывыя, непісьменныя мясціны, то хоць ведаеш, што ніхто не бачыць, як табе брыдка і няёмка, і цябе гэта не так шакіруе», — пісаў Ян Скрыган. Каб такога не здаралася, уся не толькі друкаваная, але і візуальная прадукцыя павінна праходзіць этап праўкі на лексічным узроўні, вынік якой шмат у чым залежыць ад чуйнага стаўлення аўтара і рэдактара да слова. Як відаць з прапанаваных прыкладаў, праца са словам — вельмі адказны этап літаратурнай праўкі, які патрабуе ўважлівасці і звароту да тлумачальных слоўнікаў.

§ 52. Лексічная спалучальнасць

Для дакладнага выкарыстання слоў неабходна ўлічваць магчымасць іх лексічнай спалучальнасці, іх здольнасць знаходзіцца ў пэўных лексічных і граматычных адносінах у моўнай плыні. Напрыклад, можна сказаць *учыніць крадзеж*, але нельга — *учыніць подзвіг (здзейсніць)*, можна сказаць *адыгрываць ролю*, але нельга — *адыгрываць значэнне (мець, надаваць)*. Праз кантамінацыю (змешванне) кампанентаў асобных словазлучэнняў можа ўзнікнуць неабходнасць праўкі, напрыклад, выразу *складаецца адчуванне*; трэба *складаецца ўражанне* і *ўзнікае адчуванне*.

Памылкі ў парушэнні лексічнай спалучальнасці ліквідуюцца лексічнымі заменаі. Прывядзем прыклады.

1. *У раёне сістэма сацыяльнага забеспячэння тых, хто **аддаваў** [выконваў] інтэрнацыянальны доўг, працуе амаль без збояў.* Прамое значэнне канструкцыі *аддаць доўг* і пераноснае *аддаць жыццё за радзіму* не сведчаць пра тое, што можна аддаваць і доўг у значэнні ‘абавязак перад кім-н.’ (у ТСБЛМ адсутнічае ‘перад чым-н.’).

- ✓ *Ты таго варты. А што — афганец, ветэран і так далей. Узнагароджаны баявым ордэнам за **выкананне** інтэрнацыянальнага доўгу...* (В. Быкаў); *Тагачасныя падзеі сталі гісторыяй, але іх трэба памятаць і з павагай ставіцца да тых, хто, **выконваючы** інтэрнацыянальны доўг, прайшоў дарогамі Афганістана.*

2. *Задачай цяперашняй экспедыцыі з’яўляецца даследаванне пытанняў старажытнага клімату і праблем узаемаадносін плямёнаў каменнага*

стагоддзя [веку] з навакольным асяроддзем. Лексема *стагоддзе* абазначае ‘прамежак часу ў 100 гадоў’ (напрыклад, *XX стагоддзе*), а *век* — не толькі ‘стагоддзе’, але і ‘гістарычны перыяд, эпоха’ (*жалезны век*), і жыццё чалавека (*доўгі век*). Пры аналізе гэтага сказа выяўляецца і так званая паразітная рыфма *стагоддзям* — *асяроддзем*, што таксама з’яўляецца падставай для праўкі сказа (яна ліквідую і названы недахоп).

✓ Прафесійны інтарэс маладога навукоўцы палягае ў даследаванні мезалітычных помнікаў і вывучэнні тэхналогіі апрацоўкі крэменю плямёнамі **каменнага веку**; Не здзіўляла яго [Апейку] і тое, што ім так шкада было затхлага спакою: той, хто **век** жыве на балоце, не мог не прывыкнуць да ядавіта-злётнага характава раскі... (І. Мележ); Тым не менш у **XIX стагоддзі** ўжо ясна бачыцца беларускі нацыянальна-культурны рух, узнікаюць і множацца спробы стварэння літаратуры і тэатра на занябданай народнай мове (Г. Кісялёў).

3. Мы называем гэтае раішэнне рэвалюцыяй у сістэме падтрымання правапарадку, таму што такі прынцып марылі рэалізаваць яшчэ афіцэры царскага войска, якіх каралі за праступкі **падпарадкаваных** [падначаленых]. Субстантываваны назоўнік **падпарадкаваны** мае больш шырокае значэнне, чым **падначалены**, які асацыіруецца менавіта з афіцыйнымі адносінамі (на вытворчасці, у войску і пад.).

✓ Зрабіўшы гэта, Валік адчуў палёжку. Нават крыху і прыемна было, што ён не прэтэндуе на ролю камандзіра, а згодзен быць **падначаленым** (А. Федарэнка); Адмыслова да свята эксперты рэкрутынговых кампаній склалі своеасаблівы рэйтынг, у якіх краінах свету **падначаленыя** больш за ўсё задаволеныя сваімі босамі.

4. Пакуль завод працуе толькі на патрэбы Мінскай вобласці, аднак, як раскажаў яго дырэктар Вадзім Ганчар, праз тры-чатыры гады, калі замена цеплатрас у цэнтральным рэгіёне завершыцца, папярэдне ізаляваныя гатаўскія трубы будуць **экспартавацца** [пастаўляцца або прадавацца] ў іншыя рэгіёны краіны і **замежжа** [экспартавацца]. Дзеяслоў **экспартавацца** ад **экспартаваць** ‘вывезці, вывозіць што-н. за мяжу’ не можа спалучацца з назвамі рэгіёнаў сваёй краіны, акрамя таго, у дэфініцыі прысутнічае канструкцыя ‘за мяжу’, г. зн. у **замежжа**.

✓ У мінулым годзе ажыццяўляліся пастаўкі не толькі на ўнутраны рынак, прадукцыя **экспартавалася** ў 16 краін, найбольшая колькасць — ва Украіну; З беларускіх губерняў ракаў **экспартавалі** ў Германію, Польшчу, Францыю, Аўстрыю (І. Браім).

✎ Сок будзе [і] **экспартавацца** і **за мяжу** (лепш: Сок таксама будзем **экспартаваць**).

5. **Коўзкі** [Слізкі] мяч можа прыпаднесці не адзін сюрпрыз. Прыметнікі **коўзкі** і **слізкі** спалучаюцца з назоўнікамі, якія асацыіруюцца з паверхняй на

мясцовасці (коўзкая і слізкая дарога), але толькі: коўзкія лыжы (спалучэнне з назоўнікамі, які абазначае гладкія часткі таго, што рухаецца па слізкай паверхні). У іншых выпадках выкарыстоўваецца толькі прыметнік *слізкі*.

- ✓ Гліна **коўзкая**. Падзол сыры (А. Пысін); Чаго ён так разагнаўся па **слізкай** дарозе? (М. Зарэцкі); Ды і сцены ў тунэлі мокрыя, **слізкія**, ліпкія (А. Якімовіч).

6. *Карацей кажучы, усё было, як у ранейшыя часы, калі беды і радасці людзі перажывалі ўсёй талакоў [грамадой].* Лексема *талака* з прамым значэннем ‘калектыўная дапамога пры выкананні сельскагаспадарчых работ’ і пераносным значэннем ‘бязладны натоўп людзей’ недакладна спалучана са словам *перажываць* (дакладныя словаўжыванні: *талакой выбраць бульбу, пабудаваць хату; прыйсці талакой і да т. п.*).

- ✓ Сёлета вяскоўцы вырашылі **талакой** узяцца за будаўніцтва ўласнай царквы; Калісьці і ў нас, на Беларусі, будавалі разам, **талакой** (А. Якімовіч). Веснаплынных вятроў **талака** пыл з кароны атрэсла іржавы (Р. Барадулін).

- ✎ Украму, як у маркет, або «Аграгарадскі» камфорт для вясковай *талакі* [грамады] (загаловак журналісцкага матэрыялу характарызуе вяскоўцаў як «бязладны натоўп»); Так і хочацца сабрацца каля яго [агменю] *талакоў* [грамадой].

7. *Адбылася высакародная місія* — адкрыўся невялікі помнік вялікаму чалавеку, асобе. Лексема *місія* не спалучаецца з дзеясловам *адбыцца* — ‘ажыццявіцца, прайсці, быць праведзеным; здарыцца’, *місію* можна *выканаць*. Увогуле сказ патрабуе перапрацоўкі, напрыклад: *Мы выканалі высакародную місію* — адкрылі...

- ✓ **Выканаў місію** заахвочвання і начальнік райсельгасхарчу І. І. Мятлікаў; Гэтую ганаровую **місію выканала** мастацкі кіраўнік рэспубліканскага фестывалю Святлана Іванавна Караневіч.

8. *На нашай жывёлагадоўчай ферме важнае значэнне цяпер удзяляюць [надаецца] падрыхтоўцы кармоў.* З назоўнікамі значэнне лексічна спалучаюцца дзеясловы *мець, набываць, надаваць (надавацца)*, а з назоўнікамі увага — *і ўдзяляць, і надаваць, і аддаваць*.

- ✓ Пры гэтым кіраўнік дзяржавы выказаў перакананне, што цяпер «вельмі шмат **увагі ўдзяляецца** тым, хто, зносячы помнікі і выкопваючы косці, глуміцца з памяці герояў»; Вялікая **ўвага ўдзялялася і ўдзяляецца** шматдзетным сем’ям, якія маюць дзяцей-інвалідаў, работнікам, якія знаходзяцца на лячэнні або страцілі сваіх блізкіх ці атрымліваюць платную адукацыю; Як бачыце, у масмедыя, разлічаных на шырокую аўдыторыю, **надаецца** вялікая **ўвага** экалагічнай праблематыцы, энергазберажэнню, альтэрнатыўным крыніцам — немцаў гэта вельмі і вельмі цікавіць; Улады беларускага і кітайскага рэгіёнаў будуць **надаваць** вялікую **ўвагу** найперш адносінам у гандлёвай сферы.

9. Мы скакалі цераз ямы, лезлі цераз ~~гурбы~~ [кучы] пяску і радаваліся, што нам, нарэшце, напавяць дарогу аж да самай аркі ў доме на пачатку вуліцы. Слова гурба ‘куча снегу, намецена ветрам’ не можа выкарыстоўвацца ў канструкцыі гурба пяску. Не варта таксама разам з лексмай гурба выкарыстоўваць збытковае *снег*: *Цэлыя гурбы снегу ляжаць на кустах, звешваюцца з берагавых абрываў.*

- ✓ Толькі пад самы Новы год маразы скавалі зямлю як след і зіма стала ўладарыць адна: засцілала абшары новымі і новымі выбеленымі палотнамі, абложвала хаты і хлявы **гурбамі**, пераразала вуліцы белымі гарамі... (І. Мележ); Усё пазамятала, а каля рабіны наогул намяло велізарную **гурбу**, якая вясной доўга не магла расцяць (В. Шніп).

10. Мужчыны сталлага ўзросту за вуглом крамы раскаркавалі бутэльку таннага віна, а кампанія прыстойных ~~на~~ [з] выгляд[у] маладых людзей без сарамлівасці *раеклала на няньку гарэлку з закуекай* [паставіла на няньку бутэлькі і расклала закуску]. Дзеяслоў раскласці ‘размясціць па розных месцах у пэўным парадку’ не спалучаецца з рэчыўным назоўнікам *гарэлка*; у якасці прамога дапаўнення выкарыстоўваюцца канкрэтныя і зборныя назоўнікі: *раскласці ручкі, тавары, посуд, прысмакі.*

- ✓ Гарошка дастае з торбы сваю закуску і **раскладае** на століку (Я. Купала); Абрусамі, пашытымі з пялёсткаў кветак, накрывала стол, запарвала зёлкі ў гарбатнічку, на талерках **расклдала** разнастайныя ласункі (А. Масла).

11. Загадчык лабараторыі захворванняў і наступстваў траўмаў пазваночніка і спіннага мозгу Андрэй Бабкін падкрэслівае, што апошнім часам, *менавіта ў хірургічным аспекце, хваробы пазваночніка не толькі павялічыліся, але і памаладзелі.* Паводле значэння дзеяслоў *павялічыцца* ‘стаць большым (па аб’ёме, колькасці і пад.)’ не спалучаецца з лексмай *хвароба*; можа *павялічвацца*, напрыклад, *попыт, выпуск прадукцыі, колькасць*. Дзеяслоўная метафара *памаладзець* у дачыненні да хвароб у апошнія дзесяцігоддзі выкарыстоўваецца ў прафесійным маўленні медыкаў. Праўка: *колькасць хвароб пазваночніка павялічылася і яны «памаладзелі».*

12. Для гэтага ~~зроблены~~ [праведзены] адпаведныя рамонтныя работы і [распрацаваны] дызайн памяшкання, устаноўлена сучаснае абсталяванне. Пасля праўкі ліквідуецца недарэчнае спалучэнне *зроблены дызайн і таўталогія зроблены работы.*

13. То было сапраўднае свята для лельчукоў, якія з задавальненнем назіралі за тым, як спартсмены на ~~грандыёзных~~ конях пераадольвалі бар’еры вышыняў да 90, 100 і 110 сантыметраў і як іхняй Марыі Карыцька ў намінацыі «За волю да перамогі» быў уручаны дыплом першай ступені. Прыметнік *грандыёзны* не спалучаецца з адушаўлёнымі назоўнікамі: *грандыёзныя*

планы, *грандыёзны палац*. Праўка: *грацыёзных* (магчыма, аўтар менавіта гэта меў на ўвазе).

- ✓ Праз тыдзень напружанай працы Бялянка здаў нам пяць **грандыёзных** плакатаў (А. Мрый); Краіну чакаюць **грандыёзныя** культурныя праекты; Рухі яе былі павольныя, **грацыёзныя** (С. Тарасаў); Персанажы паўстаюць у **грацыёзных** паставах, вобразы іх прасякнуты глыбока эмацыянальным жыццесцвярджальным пафасам.

14. Пасля яе [вечарыны] у амфітэатры ўпершыню ~~адбылася~~ [была *паказана*] *рок-опера* паводле паэмы Янкі Купалы «Курган». З дзеясловам *адбыцца* (гл. п. 7) спалучаюцца, напрыклад, *назоўнікі фестываль, прэм'ера, канцэрт, пастаноўка*, але ніяк не *опера*.

- ✓ **Прэм'ера** «Рэкруцкага яўрэйскага набору» **адбылася** ў Мінску ў верасні 1841 г., а грошы, сабраныя на пастаноўку, пайшлі «на карысць дзіцячага прытулку» (Я. Янушкевіч); Як вядома, **адбылася** паспяховая **пастаноўка** рэжысёра М. Захарава.

15. Галоўная задача фестывалю *складалася* ў пошуку маладых аўтараў, якім цікава займацца творчымі эксперыментамі. Назоўнік *задача* ў якасці дзейніка і дзеяслоў *складалася* ў якасці выказніка могуць быць пачаткам, напрыклад, такога сказа: *Галоўная задача складалася з арыфметычных і алгебраічных дзеянняў*. Пасля праўкі сказ можа мець наступны пачатак: *Галоўная задача фестывалю — пошук...* Сёння вельмі пашырылася канструкцыя *заклучалася ў тым*, што не спрыяе лексічнай (і сінтаксічнай) разнастайнасці тэкстаў. Не варта забывацца і на іншыя канструкцыі: *задача палягала ў...; задача зводзілася да...*

- ✓ Наша **задача** **заклучалася ў тым**, каб нормы дагавора былі празрыстыя і не выклікалі праблемных сітуацый; У ходзе аднаўленчых работ **галоўная задача** **заклучалася ў тым**, каб захаваць мноства арыгінальных элементаў XVI–XVIII стст. унікальнага помніка архітэктуры; **Задача** **палягала ў** вылучэнні дзеепрыметных і дзеепрыслоўных канструкцый у беларускім мастацкім тэксце [4, 13] і іх суаднясенні з рускім варыянтам [5, 16] (В. Мюлер); **Задача зводзілася да** выпрацоўкі такіх кантрактаў, якія былі б найбольш прыстасаваны да асаблівасцяў кожнай канкрэтнай здзелкі.

§ 53. Дакладнасць слова пры выбары яго з сінанімічнага рада

Сінонімы — словы з аднолькавым або з блізкім значэннем: *рыса* — *лінія*, *невялікі* — *малы* — *дробны* — *мізэрны* — *мініяцюрны*.

Семантычныя сінонімы адрозніваюцца адценнямі значэнняў, таму пры выбары слова з такога сінанімічнага рада неабходна ўлічваць найбольш прыдатнае значэнне сіноніма і яго лексічную спалучальнасць. Напрыклад,

сінонімы *апынуцца* — *аказацца* маюць агульнае значэнне ‘трапіць куды-небудзь’, і выкарыстанне слова *апынуцца* са змененым значэннем павінна разглядацца як недакладнасць: *Дакладчык апынуўся [аказаўся ці быў] непадрахтаваным даваць абгрунтаваныя адказы*.

- ✓ Мне лепш не спаць, бо сну я не ўпільную і **апынуся** зноў на папалішчах (М. Танк); Юрый Трафімавіч, здаецца, і сам таго не заўважыў, як **апынуўся** перад аднапавярховым, жоўтага колеру будынкам, на якім кідаецца ў вочы шыльдачка з надпісам «Банк» (В. Ткачоў); На жаль, у жыцці ягоны кудмень **аказаўся** не такім і ўсясьільным (А. Марціновіч).

Сустрэкаюцца выпадкі, калі праз наяўнасць сінонімаў выяўляецца ўплыў на марфемную структуру аднаго з іх на другі. Гэта, у прыватнасці, тычыцца сінонімаў *успомніць* — *згадаць* (і адпаведных назоўнікаў *успамін* — *згадка*). Першае слова сінанімічнага рада мае прыстаўку ўс-, другое — з-.

- ✓ **Згадаўся** думцы кволы Шэлі, ягоны светласпеўны лёс... (У. Жылка); Больш не будзем **згадваць** нікога: хопіць іх, покуль сонца ходзіць (В. Зуёнак); Дырэктару мы падпарадкоўваліся па рангу, а **згаданых** настаўнікаў проста паважалі (В. Мудроў); Няхай жа будзе **згадкаю** надзённай, як квецень, чысты, сціплы мой радок (П. Пруднікаў); Ажываюць **згадкі** дарагія, робіцца акрэсленым абрыс (Г. Каржанеўская).

Праз наяўнасць розных прыставак атрымала пашырэнне нічым не матываванае слова *ўзгадаць* замест *згадаць*.

- ✎ 1. І ўсё ж **ўзгаданы** «жарт» сяброў у душы развярэдзіў крыўду. 2. Ён [Яўхім] закурыў, хвіліну **паўзгадаў** сам сабе, нарэшце пачаў казаць, пазіраючы на прабліскі агню, што звінеў за дзверцамі грубка. 3. **Ўз[з]гадаем** тое ж падзенне паказчыкаў у знешнеэканамічнай дзейнасці, у першую чаргу **падзенне** па экспарце, якое перавышае падзенне па імпарце. 4. А яшчэ вельмі важна, лічыць Таццяна Іванаўна, каб захоўвалася пераемнасць: «**Х[К]алі** будзем усё тое, што нам у спадчыну **засталася**» **ўзгадаць**, то яно ў сэрцы, у памяці захаваецца».

Нюансы значэнняў могуць быць ледзь заўважнымі, што патрабуе ад рэдактара асаблівай увагі.

1. Здзейсніць — ажыццявіць — учыніць. Гэтыя тры дзеясловы знаходзяцца нібы на шалях азначнасці, г. зн. першы з іх мае высокую стылістычную афарбоўку: ‘ажыццявіць, ператварыць у рэчаіснасць’, ‘зрабіць што-н. незвычайнае’, другі — нейтральную: ‘здзейсніць, зрабіць рэальнасцю’, трэці — зніжаную: ‘зрабіць, утварыць’.

- ✓ А час і гісторыя паказалі, што паэтычны і грамадзянскі подзвіг, **здзейснены** Багушэвічам, значна больш велічны, чым уяўляў яго сам паэт (У. Содаль); Веру: з ёй [марай] мяне бура нікая не спалохае, з ног не саб’е, ёй, **няздзейсненнай**, шчыра я дзякую — за **здзяйсненне** самога сябе (В. Гадулька); [Дамейка] Распрацоўвае і **ажыццяўляе** школьную рэформу, падарожнічае сярод нападзікіх араўканцаў, робіцца іх другам, бароніць іх (У. Караткевіч); Дык што ж, сённяшні чытач, асабліва

малады, павінен ухваліць гвалт, **учынены** Уладзімірам над юнай Рагнедай, пасмя-
яцца з крывавага забойства яе родных, радавацца людскім ахвярам на капішчы,
ухваліць распуснасць? (М. Ткачоў).

- ✎ 1. ТДА «Халадзільнае абсталяванне» з'яўляецца прадстаўніком кампаніі DeLaval, а таксама на высокім прафесійным узроўні здзяйсненне [ажыццяўляе] ўсталяванне ахаладжальнікаў аднайменнай маркі па даручэнні нашых швед-
скіх партнёраў. 2. Першы самалёт быў прыняты 17 верасня і ўжо праз некаль-
кі дзён здзейсніў [ажыццявіў або выканаў] першы камерцыйны рэйс па маршруце
Мінск — Амстэрдам — Мінск. 3. Вадзіцелі, якія не выконвалі хуткасны рэжым,
здзейснілі [учынілі] сёлета ў сталіцы 129 дарожна-транспартных здарэнняў.
4. Прычым, адзначае Інэса Чысцякова, у гэтых выпадках аплата працы здзяйснен-
ня [ажыццяўляецца або праводзіцца] так, як і «дарослым» работнікам.

2. Станоўчы — дадатны. Першы прыметнік у сваіх значэннях не ўтрымлівае тэрміналагічных складнікаў, другі мае два значэнні, звязаныя з матэматыкай, фізікай і хіміяй (*дадатны лік, дадатны зарад*). Хоць некаторыя значэнні гэтых слоў і перасякаюцца, рэдактару пажадана рабіць выбар на карысць лексемы *станоўчы*, калі размова не ідзе пра навуковыя тэрміны.

- ✓ Але характэрнай прыкметай апошніх гадоў стала тое, што гэты рынак ператварыўся, а дакладней, набыў такую функцыю грошай, як іх зберажэнне. Прычым зберажэнняў эфектыўных, са **станоўчай** дынамікай росту; Прыклад. Метадам датычных знайсці **дадатны** карань раўнання $x^4 + 2x - 1 = 0$ (А. Брычыкава, А. Гусак); А вось **дадатнымі** іонамі арганізм зможа абагаціцца ў бурштынавым пакоі — спецыяльным, незвычайнай прыгажосці памяшканні з прыродным бурштынам; знаходжанне ў ім **станоўча** ўплывае на лячэнне захворванняў сардэчна-сасудзістай сістэмы, суставаў і пазваночніка, шчытападобнай залозы, бронхіяльнай астмы і іншых.

У апошнія дзесяцігоддзі актуалізаваўся эканамічны тэрмін *сальда*, у якасці азначэння да якога пакуль выкарыстоўваюцца абодва прыметнікі: *дадатнае* і *станоўчае*: Склалася **дадатнае** сальда знешняга гандлю ў памеры 12,3 мільёна долараў (у студзені — жніўні 2011 года яго велічыня таксама была **дадатнай** і складала 14,7 мільёна долараў); **Станоўчае** сальда пойдзе на пагашэнне знешняй пазыкі Беларусі і забеспячэнне сацыяльнай палітыкі.

- ✎ 1. Важна захоўваць **дадатную** [станоўчую] дынаміку развіцця гандлёва-эканамічных адносінаў, у тым ліку і праз выпрацоўку планаў сумесных дзеянняў ва ўмовах сусветнага фінансава-эканамічнага крызісу. 2. На жаль, не абышлося без дробных хібаў, але яны не ўплываюць на агульнае **дадатнае** [станоўчае] ўспрыняцце аповесці.

3. Згубіць — страціць. У выніку перасячэння значэнняў гэтых дзеясловаў узнікаюць цяжкасці пры іх выбары ў розных рэферэнтных сітуацыях. Аднак важна ўсвядоміць, што *згубіць* (з некаторымі выключэннямі) спалучаецца з канкрэтнымі прадметамі, а *страціць* — з абстрактнымі паняццямі:

згубіць мабільнік — страціць цярпенне, згубіць брата (у горадзе) — страціць брата (памёр) і да т. п. Акрамя таго, гэтыя дзеясловы могуць памылкова выкарыстоўвацца ў пераносным значэнні і ў фраземах.

✓ Твар у гэтай жанчыны не зусім **страціў** яшчэ свайго ранейшага дзявочага хараства, але вочы свецяцца ўтомаю, твар — непазбыўным клопатам (К. Чорны); **Страціў** слова, **страціў** спадчыннае слова — штосьці **страціў** у душы абавязкова! (Н. Гілевіч); Сляды былі прыкметныя: некалькі стрэльбаў, сумкі з патронамі, якія вада не магла вынесці з-пад каменняў, нават два **згубленыя** самародкі (Я. Маўр); Ды ў дадатак **згубіў** красала, якім выкрэшваў заўсёды агонь для свае піпкі (М. Лынькоў).

✎ 1. Тадэвуш Дзятлік не **губляе** [траціць] надзеі і працягвае пошукі інвестара. 2. А адставаць тут нельга, паколькі вельмі хутка можна **згубіць** [страціць] свой узровень і апунуцца ў ролі аўтсайдара. 3. Інакш можна адразу і назаўсёды **згубіць** [страціць] сваё месца, а жыхары без цяжкасцяў знойдуць іншую кампанію, якая здолее ўсё арганізаваць належным чынам. 4. І Таццяна Мархель не страціла жыццярэдаснасці не **згубіла** [ды] энергетыкі і захавала галоўнае: жаданне звяртацца да людзей, дарыць ім часцінку сваёй душы. 5. Нават калі грошы скончыліся зусім і нават на хлеб няма, добрая гаспадыня не **згубіцца** [разгубіцца] — яе выратуюць бліны. 6. Сіноптыкі нават **губляліся** ў здагадках [не дабіралі розуму]: упершыню ці то за 100 апошніх гадоў маем такія рэкорды, ці то за 150...

4. Пабудаваць — узвесці. Другі дзеяслоў мае адно са значэнняў ‘збудаваць, паставіць’, але ў яго семантыцы прыстаўка ўз- паказвае накірунак ‘уверх’, таму нельга ўзвесці станцыю метро, узвесці падземныя стаянкі. Стылістычна абмежаванымі выглядаюць выразы ўзвесці хлеб, кароўнік і да т. п.

✓ Добра, што воддаль двароў **пабудавалі**: на сяло не перакінецца (М. Гарэцкі); А цяпер, глядзі ты, — **пабудавалі** [мост]. **Пабудавалі**, каб ездзіць, ганяць свае машыны далей на ўсход, да фронту, каб вазіць сваёй арміі ўсё, што ёй трэба (В. Быкаў); Чалавеку цяжка **ўзвесці** такое (У. Караткевіч); Першыя вышыннікі пойдучь на перасячэнні асноўных магістраляў, **узводзіць** іх узяліся мінчане і «Гроднажылбуд».

✎ 1. У населеных пунктах, якія размешчаны на забруджанай радыенуклідамі тэрыторыі, **узведзена** [пракладзены] 31,7 км водаправодных і 21,1 км газавых сетак, [прабураны] 6 артэзіянскіх свідравін і [пабудаваны] 2 станцыі абезжалезвання. 2. У Сямёнавічах **узведзілі** [будавалі] сучасны малочнатаварны комплекс. 3. За апошнія гады ўзьялі [ўвялі ў дзеянне] шэсць сушылак, бо нарошчваем вытворчасць збожжа, і зараз будзем яшчэ адну, прадукцыйнасцю 40 тон у гадзіну.

5. Свойскі — хатні. Першы прыметнік ужываецца ў дачыненні да жывёл, птушак, выгадаваных чалавекам, а таксама да рэчаў, прадметаў не куплёных, вырабленых дома; другі мае большую колькасць значэнняў, адно з якіх ‘прыручаны, не дзікі’, што выклікае дадатковыя цяжкасці ў выбары слова.

✓ Гэта была чарада звычайных **свойскіх** гусей (Я. Колас); І на каленях скруціўся **свойскі** белы гарнастай (У. Караткевіч); У беспарадку накідана ўсякіх **хатніх** рэчаў, як бы яны сабраны былі з некалькіх пакояў (Я. Купала); Хуценька зрабіўшы **хатнія** заданні, дзяўчынка прымасцілася да камп'ютара (Л. Багдановіч).

✎ 1. Раніцай гаспадары абыходзілі падворак і ўсё, што можна было, перакульвалі або пераварочвалі: **хатнюю** [свойскую] жывёлу ставілі галавой да дзвярэй, перасыпалі зерне, прыгатаванае для сяўбы, і г. д. 2. У прыватных гаспадарках вяскоўцаў зменшылася колькасць **хатняй** [свойскай] жывёлы.

6. Адчыніць (расчыніць) — разгарнуць — распачаць — расплюшчыць — адамкнуць — адкрыць (раскрыць) — адкаркаваць (і іх антонімы **зачыніць, загарнуць, завяршыць, заплішчыць, замкнуць, закрыць, закаркаваць**). У гэтым сінанімічным радзе неапраўдана шырока выкарыстоўваецца дзеяслоў **адкрыць (раскрыць, закрыць)**, у той час як першыя пяць канкрэтызуюць сэнс выказвання і перадаюць яго больш дакладна (**адчыніць** дзверы, **разгарнуць** кнігу, **распачаць** канцэрт, **расплюшчыць** вочы, **адамкнуць** шафу, **адкрыць** радовішча нафты).

✓ Тады ж пачуўся гвалт, і ў адрыву праз раптоўна **расчыненыя** вароты ўварвалася салдатня са штыхамі на карабінах (Я. Брыль); Але акно было **прыадчыненае**, і я, блукаючы, выпадкова трапіла ў пакой праз яго (А. Масла); Севярын моцна зашчапіў кручок, усунуў у ручку дзвярэй лату і сеў ля стала, спіною да нараў. **Разгарнуў** «журнал» (У. Караткевіч); Павел Іванавіч вяртаўся з работы дадому. У пад'ездзе прывычна спыніўся ля доўгага рада паштовых скрынак, выняў ключык, **адамкнуў** сваю (Л. Арабей); Усё гэта — хлусня, бо вароты на тое і робяць, каб кагосьці кудысьці не пускаць, і яны бываюць больш **зачынены**, чым **адчынены** (Х. Жычка); Я неахвотна **расплюшчваю** вочы (Б. Сачанка); Вачэй **заплішчваюць** не трэба: гэта не паможа забыцца, дзе ты (Я. Брыль).

✎ 1. Па стане на 28 студзеня былі **закрыты** [зачынены] на каранцін 68 школ у 22 раёнах. 2. На свавольствы мясцовых аматараў-рыбаловаў тагачасныя ахоўныя службы часта проста **зачынялі** [заплішчвалі] вочы. 3. Фізічнае перанапружанне, стомленасць, недасыпанне — на гэта не варта **закрываць** [заплішчваюць] вочы. 4. Госці пайшлі дадому, а гаспадар **раэжынуў** [расчыніў] акно і кінуўся ўніз. 5. Мінскія лячэльнікі спецыяльна да гэтага свята падрыхтавалі прэм'еру: 3 кастрычніка міжнародны тэатральны форум **адчыніцца** [распачнецца] «Баладай аб белай вішні» Святланы Клімковіч.

7. Вызначаны — пэўны (і антонімы **нявызначаны — няпэўны**). Адно са значэнняў дзеепрыметніка — 'ўстаноўлены, назначаны', а прыметніка — 'дакладна вызначаны, прызначаны'.

✓ І я ведаю, што хутка пошасць спатоліць свой голад і засне. На нейкі, не тут **вызначаны**, час (Л. Рублеўская); Аднак больш як палова садаводаў у **вызначаны** тэрмін так і не аформілі свае правы на зямельныя ўчасткі; — Так, брат! Падумаць моцна трэба, — само не зваліцца нам з неба, — каб мець больш **пэўны** свой

прыпынак і мець у ўласнасці будынак... (Я. Колас); *Высока над столлю гарэла тры цьмяныя лямпачкі, і іх няпэўнага колеру святло сцякала па шэрых сценах і спынялася на каменнай падлозе* (У. Сцяпан).

- ✎ 1. На тэрыторыі калоніі ёсць магазін, два разы на месяц у ім можна купіць прадукты на вызначаную [пэўную] суму. 2. Пераможцам становіцца той, хто здолее набраць вызначаную [пэўную] колькасць балаў (звычайна 11 балаў), але для таго, каб стаць пераможцам, не трэба ўсіх перамагаць — неабходна «змагання» толькі з задачамі. 3. Старшыня федэрацыі хакея Уладзімір Навумаў пацвердзіў, што з паўночнаамерыканцам заключаны кантракт, які пачне дзейнічаць з ліпеня, на нявызначаны [няпэўны] тэрмін — да той пары, пакуль клуб будзе паказваць добрую гульню.

8. Хацець — жадаць. Адно значэнне другога дзеяслова ‘хацець што-н. здзейсніць, зрабіць, займець’, другое — ‘зычыць’.

- ✓ Начаваць жа ў гэтым горадзе, хай сабе і ў пекнай дзяўчыны, яму [Стаху] зусім не **хацелася** (Б. Пятровіч); Яшчэ горшы варыянт, калі высвятляецца, што бацька ўсё ж — бацька, але такім несумленным чынам **хацеў** адмовіцца ад сына, каб толькі не плаціць аліменты, або проста пацягнуць час, патрапаць нервы былой жонцы; Тысячы маўклівых і суровых сыноў Палесса супраць сваёй волі і **жадання** мусілі пад аховаю польскай ваеншчыны ісці ў глыбокія тылы для фарміравання новых часцей, на папайненне войск на фронце (Я. Колас); Клікну цыганскае рушэнне, і калі будзе мае **жаданне**, магчыма, і ашчасліўлю цябе, мой бедны, але мужны сваяк (У. Караткевіч); А ў апошнія гады столькі людзей **жадаюць** атрымаць гэтую свяцоную ваду, што яе раздача адбываецца менавіта каля царквы, тут ставяцца тры вялізныя ёмістасці, і народ абкружае іх, становіцца ў чэргі за тым, каб добраахвотныя памочнікі налілі найчасцей у пластыкавыя бутэлькі (такі наш час, такая эпоха!) вады, якая бярэцца і прыносіцца са звычайнага гарадскога водаправода напярэдадні.

Дзеяслоў **жадаць**, з аднаго боку, з’яўляецца базай для ўтварэння аддзяслоўнага назоўніка **жаданне** (стылістычна нейтральнага і больш частотнага за назоўнік **хаценне**), а з другога — мае генетычную сувязь з лексэмамі **пажадлівы, пажадлівасць, пажаднасць**, у семантыцы якіх прысутнічае складнік ‘моцна хацець’. Слушна выказаўся Ян Скрыган: «У слова “жадаць” ёсць элемент прагавітасці, смагі, большай напружанасці, шкадобы». Таму ўжыванне дзеяслова **жадаць** са значэннем ‘хацець’ павінна дыктавацца канкрэтнай маўленчай сітуацыяй, рэалізаванай у выказванні. Заўважым таксама, што заменнікам лексемы **жаданне** можа быць назоўнік **ахвота**, параўн.: *Натоўп не разумеў гэтых перашкод, адольваць іх у яго не было ахвоты* (Я. Колас), *Станавіцца ў хвост чаргі дзядзьку няма ахвоты*, і ён плячом і локцем спрабуе зашчаміцца між таўстуном з пакетам пад пахай і чалавекам у скураной куртцы (В. Быкаў), а лексемы **жадаючыя** — субстантывы **ахвотныя, ахвочыя** і назоўнік **ахвотнікі**.

- ✎ 1. Студэнты дужа здзівіліся: ледзь не палова аўдыторыі (а на курсе сем груп, каля 200 чалавек) жадала [хацела] з'ездзіць у тую ці іншую мясціну аўтастопам, каб потым напісаць рэпартаж. 2. Не спрабуйце растлумачыць гэта, абавіраючыся выключна на логіку, — ва ўсіх прыведзеных выпадках працуюць законы псіхалінгвістыкі, ведаючы якія можна падштурхнуць чалавека жадаць [хацець] таго і рабіць тое, што трэба вам.

9. Паспрабаваць — паспытаць — пакаштаваць. Усе тры дзеясловы маюць у адным са сваіх лексічных значэнняў сему 'вызначаць смак', аднак у тэкстах пераважае *паспрабаваць* (ён і так мае больш шырокія магчымасці для ўжывання). Рэдактар павінен рабіць прапановы аўтару выкарыстоўваць у адпаведных маўленчых сітуацыях, калі гаворка ідзе пра вызначэнне смаку, другі і трэці дзеясловы.

- ✓ Не, браце, ты ў мяне адсюль, не **пакаштаваўшы** халодных пірагоў з гусінай пачонкай, не пойдзеш (У. Караткевіч); ... Таргуюцца з дзядзькам, гуркі **паспытаўшы**, манументальныя капітаншы (Р. Барадулін); Васіль хутчэй звязаў парваныя канцы, але, калі **паспрабаваў**, пацягнуўшы з усяе сілы, ці моцна завязаны вузлачок, той разышоўся (І. Мележ); Я амаль два тыдні пераадольваў спакусу **паспрабаваць** самому згуляць у рэхесо, і сёння, убачыўшы на стале ў нашага мастака парэзаную вокладку кнігі «Мінск: падарожжа па горадзе», прапанаваў яму згуляць (В. Шніп).

- ✎ Перш за ўсё *паспрабуйце* [пакаштуйце] мёд.

10. Харчаванне — сілкаванне. Гэтыя аддзяслёўныя назоўнікі супадаюць у значэнні 'падмацоўвацца ежай'. Аднак калі размова вядзецца пра атрыманне чаго-н. неабходнага для нармальнага дзеяння, напрыклад, прылад, павінна выкарыстоўвацца толькі другая лексема. Аналагічныя асаблівасці маюць і ўтваральныя дзеясловы *харчавацца* і *сілкавацца*.

- ✓ Ад задухі і дрэннага **харчавання** пачаліся хваробы, людзі сталі мерці, як мухі (Я. Маўр); А як закончылі складацца, зайшлі ўсе ў хату **сілкавацца** (Я. Колас); Гэтая вера **сілкуецца** поглядам у мінулае, зваротам да герояў народных легендаў ды паданняў, якія ўмелі шанаваць сваю годнасць, сваё імя (М. Мішчанчук); Для дыетычнага **харчавання** рэкамендуецца сыры альпійскага рэгіёна — чэдар, мацарэла, правалонэ і ўсе швейцарскія сыры; ТАА «Юджэн» вырабляе тараідалныя трансфарматы для **сілкавання** галагенных лямпаў.

- ✎ 1. Пры моцных маразах сасуды звужаюцца, парушаючы такім чынам **харчаванне** [сілкаванне] скуры. 2. Роля **сілкавання** [харчавання] ў папярэджанні хваробы.

11. Вугал — кут (куток) — рог. Назоўнік *вугал* стаў у апошні час універсальным заменнікам двух наступных у радзе слоў, якія абазначаюць 'вугал у памяшканні (ці чым-н.) або звонку яго' (*кут, куток*) і 'вугал, дзе звонку сыходзяцца два бакі чаго-н.' (*рог*). Акрамя таго, у беларускай мове

існуе слова *покуць* ‘месца ў хаце пад абразамі’ (рус. *красный угол*), якое нельга замяняць калькай *чырвоны кут*.

- ✓ *У **куце** дагарала свечка, некрануты адвар на акне* (І. Снарская); *Хата і тут па **кутах** атулена дрэвамі: з паўднёвага захаду — дзвюма ліпамі, з поўначы — вязам* (У. Содаль); *Мы з Аленай абышлі вучэбны корпус, завярнулі за **рог*** (Л. Рублеўская); *Валя ўзяла хустку за адзін **рог**, каб пачапіць яго на другі цвік, мімаволі глянула ў акно і застыла* (Л. Арабей); *Нейкае імгненне сабака вагаецца, але потым бяжыць за **рог** дома* (У. Сцяпан); *Алесь паслухмяна кленчыць побач з бацькавым узгалоўем і спалохана, з вялікім пытаннем у светлых вачах глядзіць то на бацьку, то на «бога», які высока на **покуці*** (Я. Брыль).

- 1. *У адным з выдавецкіх кабінетаў супрацоўнікі ачышчалі ад смецця **вузля*** [кут].
- 2. *Пры ўваходзе ў хату чалавек павінен быў абавязкова перахрысціцца перад іконай у **чырвоным куче** [на покуці] і толькі пасля гэтага пачынаць размову з гаспадаром **хаты***. 3. *У час вяселля ў **чырвоным куче** [на покуці] еяджалі [садзілі] маладых, побач з якімі размяшчаліся пары шафераў і хросных бацькоў*.

12. Цяпер — зараз. Прыслоўе *цяпер* мае адно значэнне — ‘зараз, у гэты момант’, *зараз* мае чатыры значэнні: ‘цяпер, у сучасны момант’, ‘у самым хуткім часе, неўзабаве’, ‘толькі што, зусім нядаўна’ і ‘(звычайна з часціцай «жа») неадкладна, у гэты ж час’. Праз такую кадыфікацыю любы аўтар можа запярэчыць, калі рэдактар прапануе замену *зараз*, выкарыстанага ў першым значэнні, на *цяпер*, якое паступова змяншае сваю частотнасць у тэкстах. Аднак варта ўсвядоміць, што *зараз* выкарыстоўваецца тады, калі гутарка вядзецца пра тое, што яшчэ адбудзецца. У ілюстрацыях, напрыклад, Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка Вацлава Ластоўскага (там, праўда, выкарыстаны дыялектызм *зара*, што не мяняе сутнасці) падаюцца словаўжыванні: *Зара прыду, зраблю. Зара буду ў вас. Жыдоўскае «зара», а панскае «пачакай»*. Што да прыслоўя *цяпер*, то па нашых падліках у аповесці Якуба Коласа «Дрыгва» яно сустракаецца 105 разоў (*зараз* — толькі 19). Такія суадносіны лагічна вынікаюць з немагчымасці прыслоўя *зараз* удакладняць дзеянне, якое адбываецца ў сучасны момант. Як лічыць Алесь Каўрус, «паслабленне (а то і здача) словам *цяпер* здаўна займаных ім пазіцый — у значнай ступені вынік недапрацовак (несвядомых ці мэтакіраваных) беларускіх лексіколагаў і лексікографав». Сапраўды, аналіз кадыфікацыі лексемы *зараз* наводзіць на такую думку.

- ✓ *Ідзе час, **зараз** да горада рыхтавацца пара...* (М. Гарэцкі); *Снуецца нечысць там ліхая, мярцвяк пад елкай прытуліўся, на іх цяпер утарапіўся і **зараз** мёртваю рукою пачне хрысціць перад сабою, каб рух адняць, скаваць іх сілу, каб зацягнуць іх у магілу* (Я. Колас); *Міргнуў Сёмка Міколку і дзеду, каб **зараз** жа хаваліся ў лесе* (М. Лынькоў); — *У мяне толькі дзесяць, — прамармытаў «Тувім».* — *Але затое ёсць ашчадная кніжка, я **зараз** збегаю, здыму тысяч з пяць — і тады паспраўднаму пагуляем!* (А. Мальдзіс).

- ✎ 1. Балазе, *зэрэз* [цяпер] у гарадскіх кватэрах працуе ацяпленне, калі яно не адключана, працэс можа *некалькі* [крыху] зацягвацца па часе. 2. Лепш за ўсё было б скончыць размову *зэрэз* [цяпер], і нават неабходна было скончыць яе менавіта *зэрэз* [цяпер], пакуль вада зноў не астыла, але юнак працягваў трымаць тэлефон каля вуха і нават з нейкім нецягпеннем чакаў адказу на сваё пытанне. 3. Той спосаб, які выкарыстоўваецца ва ўсім свеце *зэрэз* [цяпер], мае сур'ёзны дэфект. 4. Усе гэтыя ідэі *зэрэз* [цяпер] рэалізаваныя ў новай прыладзе, якую ўмоўна можна было б назваць воблераджыгам. 5. У 1948 вёску адсялілі з прымежнай зоны, якой стаў бераг Заходняга Буга, у лес, там яна і *стаіць зэрэз* [цяпер].

13. Вучэбны — навучальны. У тлумачэнні гэтых двух прыметнікаў назіраецца поўнае дубляванне: ‘які мае адносіны да вучобы, навучання’, у тым ліку і ў прыкладах (*вучэбны і навучальны год, вучэбны і навучальны дапаможнік*, але: *вучэбны працэс, навучальная ўстанова*). Выдавецкі стандарт патрабуе ў дачыненні да *дапаможніка* выкарыстоўваць толькі прыметнік *вучэбны* (дастаткова зірнуць на тытульныя лісты такіх кніг). Аднак нават у розных артыкулах акадэмічнага выдання — энцыклапедыі «Беларуская мова» — назіраецца двойное словаўжыванне: *вучэбны дапаможнік* (с. 620) і *навучальны дапаможнік* (с. 546). Пісьмовая традыцыя замацавала ў якасці больш пашыранай канструкцыі *навучальны год*. Параўн.: ВНУ — *вышэйшая навучальная ўстанова*.

- ✎ 1. Гэтая друкарня выпускала і *навучальныя* [вучэбныя] дапаможнікі для *патрэб пратэстанцкіх школ*. 2. У 2008 годзе *другаснай занятасцю* было ахоплена 8528 чалавек, з якіх 7549 былі *школьнікамі старэйшых класаў*, 484 — *студэнтамі*, 329 — *навучэнцамі ПТВ*, 166 — *навучэнцамі ЕСВУ [ССНУ]* (па аналогіі з ВНУ, сярэдняя спецыяльная навучальная ўстанова — ССНУ).

14. Любіць — кахаць. ТСБЛМ кадыфікуе *кахаць* — ‘мець вялікае сардэчнае пачуццё да асобы другога полу’, і такім чынам слова супадае з *любіць* толькі ў адным значэнні: *кахаць (любіць) жонку (мужа)* і да т. п. Выкарыстанне дзеяслова *кахаць* у дачыненні да *радзімы, маці, вёскі* і інш. павінна разглядацца як лексічная памылка. Аднакаранёвыя словы захоўваюць тыя ж асаблівасці.

- ✓ Гэту даль у акне *любіў* Адам (Л. Калюга); А *неўзабаве пачалася ў мяне неверагодная, нейкая шалёная любоў* да гэтых кніг (Мік. Чарняўскі); *Кахаць* я стану Вас і па-за светам (А. Дзбіш); *Твая аповесць — беларускі варыянт «Крэйцэравай санаты», я называю гэта «мардабой» — калі жанчына і мужчына, кахаючы адно аднаго, абое люта мучаюцца* (А. Федарэнка); *Свет, у якім мы жывём, — не наш, яго даўно закаханыя параздавалі сваім Дульцынеям, Джульетам* (М. Танк); *Любоў, каханне — найскладанейшыя па сваёй прыродзе феномены, што ляжаць у фундаменце чалавечнасці, у аснове светабудовы* (Т. Вабішчэвіч).

- ✎ 1. Гэта вольныя людзі, якія *моцна кахаюць* [любяць] сваю Зямлю. 2. Хто будзе так *кахаць* сваіх сыноў, як я *кажаю* і раней *кажала*? 3. Яна ўжо *дзіцятка кажае*, ажно *пяе*

пад ёй зямля (другі і трэці прыклады — з вершаў, таму патрабуецца аўтарскае ўдасканаленне твораў; магчыма, гэта свядомы выбар слова *кахаць*).

У канцы XX — пачатку XXI ст. у беларускую мову пачалі актыўна вяртацца словы, якія ў 30-я гг. былі залічаныя да «нацдэмаўскіх» і цягам пяцідзесяці гадоў знаходзіліся ў пасіўным складзе або як устарэлыя, дыялектныя, або проста як непажаданыя для выкарыстання. Сёння паступова ідзе кадыфікацыя такіх лексем, праўда, пры адсутнасці грунтоўнага тлумачальнага слоўніка адсутнічае іх стылістычная дыферэнцыяцыя. З гэтай прычыны многае залежыць ад рэдактара, ад таго, як ён ставіцца да пэўнага слова. Пры гэтым непазбежна выяўляюцца асабістыя прыхільнасці рэдактара, яго суб'ектывізм. Прывядзем прыклады некаторых пар такіх слоў-сінонімаў.

• **Страсць (страсны)** і **жарсць (жарсцевы)** кадыфікаваны ў СБМ.

- ✓ Днём разлівалася вада па балоце, за ноч падмярзала, і ранішняе сонца з такой **страсцю** ўглядалася ў гэтыя лядовыя люстры, што яны пачыналі падтайваць, дыміцца лёгкай празрыстай парай, якая паступова пераходзіла ў цёплы, густы туман (М. Лынькоў); Са **страсцю**, гумарам усё скачаш, скачаш, а ноччу ў нумары ўсё плачаш, плачаш (П. Панчанка); Без Вас няме **жарсць** мая цяпер, як літары на стомленым граніце, мяне з увагі Вашай не ганіце, за дзверы не прасіце мой давер (Р. Барадулін); **Жарсцю** да ўсяго новага можна скарыстацца ў добрых мэтах: пакуль ІР-тэлебачанне з'яўляецца моднай навінкай, моладзь з задавальненнем будзе вывучаць усе яго магчымасці, у тым ліку і каталог аўдыявізуальных твораў.

• **Востраў (паўвостраў)** і **выспа (паўвыспа)** кадыфікаваны ў СБМ.

- ✓ Хаты былі на **востраве** (І. Мележ); І ваюкі сыходзілі на **астравы**, йшлі з жанчынамі ў нетры лясоў, і былі пацалункі ў джунглях травы, як свежых какосаў сок (У. Караткевіч); Стомленыя байцы, акапаўшыся на **выспе**, з трывогаю чакалі недалёкай раніцы заўтрашняга дня (Я. Колас); На адной **выспе** было так многа какосавых пальмаў, і катар праязджаў так блізка ля берага, што нельга было не спыніцца, каб набраць арэхаў (Я. Маўр).

• **Цень і сцень** кадыфікаваны ў СБМ (*сцень* у ТСБЛМ мае памету *разм.*).

- ✓ У вёсцы пачалі паяўляцца невядомыя людзі, шыраць, як **цені**, прыслухоўваюцца, дзе што гаворыцца, дзе што робіцца (Я. Колас); На гэтых **ценях**, ды яшчэ са сваімі клункамі за плячыма, хлопцы падобныя былі на колішніх пілігрымаў ці на Дон Кіхота з Санчам Пансам (А. Федарэнка); Каб залячыць у сэрцы раны, забыць пра долі цяжкі глум, прыйдзіце да касцёла Анны, там знікнуць **сцені** цяжкіх дум (М. Багдановіч); Бяроза **сцень** кідае, халадок дае (М. Гарэцкі). Калі над табою **сцені** мярэжацца, чакаюць спатканні (Д. Бічэль-Загнетава).

• **Працэнт (працэнтны)** і **адсотак** кадыфікаваны ў СБМ (без *адсоткавы*).

- ✓ Былі, вядома, сярод куранёўцаў і скептыкі, якія смяяліся з чутак, даводзілі, што ў іх дзевяноста дзевяць **працэнтаў** выдумкі, — скептыкаў у сяле жыло таксама няма (І. Мележ); Выгоды на ўсе сто **працэнтаў** (Я. Маўр); Там усе тыпы лясоў — ад верхавых да нізінных. 40 **адсоткаў** іх займаюць дубровы, і ў падросце шмат дубоў;

Самая глыбокая рэцэсія ў пасляваеннай гісторыі Вялікабрытаніі прывяла да таго, што пяць мільёнаў брытанцаў (каля 20 **адсоткаў** усіх занятых) атрымліваюць зарплату ніжэйшую за мінімальна неабходную па сацыяльных стандартах.

• **Маладзёжны і моладзевы** кадыфікаваны ў СБМ (маладзёвы адсутнічае).

- ✓ Караткевіч — гэта пісьменнік, які запаўняе прорву паміж дзіцячай, нават **маладзёжнай** аўдыторыяй і літаратурай дарослых (А. Адамовіч); У Беларусі працэс узнікнення і масавага развіцця **маладзёжнага** руху супадае з рэвалюцыйнымі падзеямі ў 1917 г. (А. Слукан); Камітэт ажыццяўляе сваю дзейнасць у цесным узаемадзеянні з міністэрствамі, іншымі цэнтральнымі органамі кіравання, мясцовымі выканаўчымі і распарадчымі органамі, установамі, арганізацыямі, **маладзёжнымі** грамадскімі аб'яднаннямі, зацікаўленымі ў вырашэнні праблем моладзі; Да гэтага часу музычнае жыццё на Беларусі не надта віравала: існавалі колькі калектываў, што выконвалі **моладзевую** музыку (С. Будкін); Да гэтага **моладзевую** плынь два гады ўзначальваў выхадзец з Бяроза Міхал Пашкевіч; Выступаючы за **маладзёвую** зборную на чэмпіянаце Еўропы сярод юніёраў, яна была шостаю на дыстанцыі 1000 метраў.

• **Марожанае і марозіва** (кадыфікавана ў СБМ першае слова).

- ✓ Давайце ж, каб добра кожны знаходзіў кірунак свой — лепш частаваць **марожаным**, чымся карміць вайной (П. Броўка); Ведаецца, я даўно марыла... Ну гэта... Каб мяне хлопец пачаставаў **марожаным** (В. Быкаў); Гэта была такая ж аксіёма, як і тое, што малочнае **марозіва** ў летамцы каля рынку каштавала 9 капеек (У. Арлоў); Пакуль астатнія частаваліся **марозівам**, Лявон узяў паперу, алоўкі і, лежачы на пяску, пачаў маляваць (Д. Пятровіч).

• **Карта — мапа** (кадыфікавана ў СБМ першае слова).

- ✓ На **карце** вялікага свету яна — як зялёны лісток (В. Вітка); Але каб жыць удвух, трэба прызнаць, што яшчэ адна кропка на **карце** мае такую ж велічыню (В. Гапееў); На **мапе** — і зіма (І. Бабкоў); Згодна з **мапай**, паміж сталіцай Беларусі і Палангай — 517 км, і, калі б не чэргі на мяжы, шлях на ўласным аўтамабілі заняў бы не больш за 7 гадзін.

• **Забастоўка — страйк** (кадыфікавана ў СБМ першае слова).

- ✓ У нас іначай, як у Гішпаніі, і не такая інквізіцыя, а **забастоўкі**, як у Германіі, спраўна, гуманна душыць паліцыя (М. Танк); А дзед з таго часу не мог спакойна глядзець на ракаў, і калі толькі даведваўся, што днём лавілі ракаў, дык перад ноччу абвешчаў **забастоўку**, не хацеў класціся спаць на падлозе (М. Лынькоў); Ён [Гражданин] з самага ранку агітуе нас канчаць п'янку і распачынаць бестэрміновы **страйк**, бо яму ў трэсцы не далі трынаццатай зарплаты (В. Шніп); У 1971 у Аб'яднаным Каралеўстве пачаўся **страйк** паштавікоў (В. Целеш).

Параўн. таксама назву першага апублікаванага верша Максіма Танка: «**Заістрайкавалі гіганты-каміны**».

Наяўнасць некадыфікаваных лексем не павінна разглядацца рэдактарам як нейкае парушэнне лексічнай нормы. У кожнага аўтара — сваё светабачанне, уласная думка наконт дарэчнасці ўжывання таго ці іншага слова, нарэшце, свой лексікон, які падкрэслівае менавіта такія кірунак яго думкі.

§ 54. Асаблівасці ўжывання мнагазначных слоў і амонімаў

Сама намінацыя мнагазначнага слова сведчыць пра тое, што яно адно, але мае некалькі значэнняў; амонімы ж — некалькі слоў (звычайна два), якія гучаць і пішуцца аднолькава.

- ✓ Побач з калодамі, карабамі і іншымі прыладамі гэтага небяспечнага і таямнічага мастацтва (сакрэты яго бацька перадаваў сыну толькі перад сваёй смерцю) стаіць і пудзіла апошняга прыпяцкага мядзведзя, які гадоў дзесяць таму прыйшоў з Украіны і некаторы час пужаў мясцовых **бруснічнікаў**; Ведаеш, што некалі твой **«тэрмін»** скончыцца (Б. Пятровіч); Прапанаваны **тэрмін** не можа задаволіць навукоўцаў лабараторыі, бо за гэты час немагчыма правесці ўсе доследы; У выніку **падарожнік** аформлены як парушальнік мяжы і затрыманы.

Выкарыстоўваючы ў тэксце сказы з мнагазначнымі словамі і амонімамі, неабходна сачыць за тым, каб быў створаны адпаведны кантэкст, які дазволіць чытачу зразумець іх значэнне. У адваротным выпадку можа ўзнікнуць недапушчальная шматзначнасць фразы: *Мы дамовіліся, што на сённяшнім свяце абавязкова павінна быць бабка* (незразумела, або старая жанчына, або ежа, або прыстасаванне ці што-небудзь іншае); праўка: *Мы дамовіліся, што да сённяшняга свята павінна быць прыгатавана смачная бабка*.

Прыклад загалоўка нататкі: *Прэмія за адмову ад палення*. Ubачыўшы такую фразу, чытач адразу задае пытанне: «Ад якога палення? Дубовага? Сасновага?» Аднак знаёмства з тэкстам паказвае, што размова вядзецца пра курэнне (дзеяслоў *паліць* у гэтым значэнні і, адпаведна, аддзеяслоўны назоўнік *паленне* ў апошні час пашыраюцца, але пакуль не фіксуюцца слоўнікамі).

Пададзім іншыя словаўжыванні, на якія павінен быў звярнуць увагу рэдактар.

*Гэта невялікія падрабязнасці, якія[,] аднак[,] сведчаць аб еднасці высокіх духоўных асоб з тысячамі хрысціян, што ў гэтыя дні здзяйснялі адарацыю да чудатворнага абраза, маліліся перад ім за росквіт Айчыны, давяралі Найсвяцейшай Панне клопат сваіх **прагнутых** ачышчэння душ*. У сказе відавочна няўдала заменены нехарактэрны для беларускай мовы дзеепрыметнік *прагнутых* (ад *прагнуць*), у выніку чаго *прагнутых* адразу прачытваецца як дзеепрыметнік *прагну́тых* (ад *прагну́ць*). Магчымы варыянт праўкі: *клопат сваіх душ, якія прагнуць ачышчэння*.

Усё гэта згадзілася потым у Сямёнавічах. Выкарыстаны ў сказе дзеяслоў мае амафон (слова з іншым націскам *зга́дзілася*), таму трэба было зрабіць лексічную замену, напрыклад: *Усё гэта спатрэбілася потым...*

*Так што адзінае **хіба**, у чым Мікалай так і не дагнаў бацьку,— гэта ў гучнасці мянушкі*. Пры першым прачытанні слова *хіба* ўспрымаецца як назоўнік з няправільна дапасаваным у родзе прыметнікам (*адзіная хіба*), аднак працяг сказа расшыфроўвае выказванне: тут *хіба* — часціца. Можна

прапанаваць лексічную замену: *Так што адзінае толькі, у чым... Параўн.: Была і яшчэ хіба ў Аляксандра Сушчэвіча. Ён сілаю-гвалтам укараняў у людское жыццё тое, што было ўласціва яму самому* (К. Чорны).

Более выпальванняў сухой расліннасці, асабліва ўздоўж дарог. Адразу думаеш, што першае слова — прыслоўе вышэйшай ступені параўнання (болей ці больш), аднак выяўляецца, што ў аўтара вылучанае слова — некадыфікаваны дзеяслоў, сінанімічны лексеме *большае* (прыбаўляецца). Таму пачатак сказа лепш перарабіць, напрыклад: *Павялічваецца колькасць выпальванняў...*

Мы прагледзелі прапановы, змешчаныя, як сказана вышэй, на сайце *Вашай арганізацыі*. Полісемант *прагледзець* са значэннямі ‘бегла прачытаць’, ‘не звярнуць належнай увагі, выпусціць з поля зроку (разм.)’ у кантэксце выказвання не дае магчымасці вызначыць, пра што ідзе гаворка (праўка: *Мы азнаёміліся з прапановамі, змешчанымі...*).

Нельга дапускаць, каб узнікала магчымасць камічнай інтэрпрэтацыі сказа праз мнагазначнасць або аманімію, калі гэта не прадугледжана аўтарам.

- ✎ 1. Прадаўца ўласнай сельгаспрадукцыі можна ~~падабраць~~ і ў калгасе [знайсці і сярод работнікаў калгаса]. 2. Вельмі важна ~~падабраць~~ [знайсці або запрасіць] не толькі добрых выканаўцаў, а і спецыялістаў. 3. Дысцыпліна ў гэтай студэнцкай групе кульгае горш, чым у сярэднім па інстытуце [праўка пачатку сказа: *Паказчыкі дысцыпліны ў гэтай студэнцкай групе ніжэйшыя, чым...*].

Амонімы могуць стварацца літаральна на нашых вачах. Напрыклад, паводле сучаснага правапісу ўзнікла новая пара амонімаў *катар* (запаленне слізистай абалонкі) — *катар* (транспартны сродак руху па вадзе).

§ 55. Асаблівасці ўжывання паронімаў

Паронімы — словы, блізкія ў напісанні і гучанні, але розныя паводле значэння: *адрасант* — *адрасат*, *вадзяны* — *вадзяністы* — *водны*, *гліняны* — *гліністы*, *факт* — *фактар* і інш. Некаторыя групы паронімаў складаюцца з больш чым двух слоў.

Безумоўна, не ведаючы значэнняў пары слоў-паронімаў, нельга быць упэўненым у дакладнасці выбранага слова; штучная замена паронімаў не павінна дапускацца, напрыклад: *акруговая камісія* — *акружная шаша*, *абагуліць маёмасць* — *абагульніць паказчыкі*, *старшыня роты* — *старшыня калгаса*, *аперацыйны пакой* — *аператыўны план*, *дзеіны чалавек* — *дзеісны метад*, *бескарысны занятак* — *бескарыслівы чалавек*, *кватэры для камандзіраваных* — *камандзіровачнае пасведчанне*, *канструктыўная прапанова* — *канструкцыйныя асаблівасці*, *планаваць сваю дзейнасць* — *планіраваць над зямлёй*, *шкада патрачанага часу* — *вялікая шкода ад граду і інш.* Прывядзем некаторыя прыклады з тлумачэннямі.

1. **Асабісты** (свой, уласны) — **асаблівы** (адметны; больш значны, чым звычайна) — **асабовы** (у складзе тэрміналагічных спалучэнняў: *асабовы займеннік*; *асабовая справа* — папка з дакументамі на аднаго чалавека; *асабовы склад* — агульны спіс работнікаў; *асабовы рахунак* — адкрыты ў банку адной асобай; у мовазнаўстве: *асабовыя займеннікі*, *асабовыя формы дзеяслова*) — **асобны** (які знаходзіцца на адлегласці ад усіх, не такі, як ва ўсіх) — **асобы** (звычайна складаны, небяспечны) — **асобасны** (які адносіцца да чалавека як да асобы з яго адметным характарам, тэмпераментам, звычкамі і пад.).

✓ **Асабістае** глыбока эмацыянальнае пытанне для героя, такім чынам, перарастае ў вялікую і хвалючую грамадскую праблему, у якое дачыненне стаць да народа (Ю. Пшыркоў); **Асаблівае** месца ў культуры беларускага этнасу і ў яго сувязях у гэтай галіне дзейнасці беларусаў з іншымі народамі займае выраб славурых слухіх паясоў (Л. Лыч); **Асобнае** месца заняў на памосце пракурор, чалавек ужо немалады, з невялічкаю сівізнаю, сярэдняга росту, панурага выгляду, даволі ёмкі ў цэле (Я. Колас); **Прынясіце асабовую справу...** (І. Чыгрынаў).

✎ 1. **Асабісты** [Асабовы] склад, задзейнічаны на баявым дзяжурстве, штодзень суправаджае больш за 400 паветраных суднаў. 2. Вось супрацоўнікі ў Толі і дапытваліся, чаму, маўляў, і навошта той выкраў з кабінета дырэктара сваю «асабістую справу» [асабовую справу], адкуль і даведаўся адрас маці. 3. «Выпусціў з азяблых рук сяўню дбайны сейбіт гістарычнай праўды», — жалкуе паэт у вершы на смерць Міколы Ермаловіча і там жа, напрыканцы, узвышае свой **асабавы** [асабісты] чалавечы голас да спрадвечнай аптымістычнай рыторыкі: «Трэба рыхтавацца да сяўбы: ён пакінуў добрае насенне». 4. **Асабую** [Асабліваю] ўвагу плануецца звярнуць і на харчовую бяспеку і біябяспеку прадуктаў харчавання. 5. Адарваныя ад агульнай **асабавы** [асобаснай] сутнасці аўтара, вершы як бы губляліся, быццам вырваная мазаічная плітка па-за цэлай мастацкай выявай.

2. **Абагуліць** (зрабіць уласнае агульным) — **абагульніць** (зрабіць выснову на падставе розных фактаў, думак, крыніц). Гэтыя ж значэнні захоўваюцца і ў дзееспрыметніках **абагулены** — **абагульнены**.

✓ **Пастанавілі адразу пачаць падрыхтоўку да калгаснага будаўніцтва, і на першую чаргу назначылі будоўлю вялікае стадолы на ўсю, якая мела быць абагулена, жывёлу** (М. Зарэцкі); **Уважліва сочачы за ростам і развіццём сельскагаспадарчых культур, назіраючы за зменамі ў прыродзе, дапытлівы селянін не забываўся падмячаць цікавыя, карысныя факты і з'явы, абагульняць іх і аналізаваць** (М. Ляснічы, К. Севярынец); **Можна абагульніць інфармацыю з розных пісьмовых ці вусных крыніц, даючы ёй разгорнутае абгрунтаванне і тлумачэнне**.

✎ 1. І гаворка ідзе пра тое, каб той вопыт, што ўжо ёсць у Беларусі, быў **абагулены** [абагульнены] і выкладзены ў выглядзе пэўнага Кодэкса. 2. І акурат з гэтай прычыны тэатральныя абліччы аўтарскіх Рагнеды, Барбары, Ядвігі зліваюцца ў **абагулены** [абагульнены] вобраз «беларускай жанчыны мінулых часоў», прытым размыты настолькі, што рэжысёр, які пазней возьме любы з твораў да пастаноўкі, можа «нафаршыраваць» гэтыя вобразы якімі заўгодна ўласнымі загадкамі, прыдумкамі і матывіроўкамі.

3. Аператыўны (здольны хутка выконваць практычныя задачы) — **аперацыйны** (звязаны з аперацыяй — хірургічнай лячэбнай дапамогай або з вайсковымі дзеяннямі).

✓ Яраш падняў галаву і з удзячнасцю зірнуў на **аперацыйную** сястру (І. Шамякін); **Аператыўная** група супрацоўнікаў міліцыі, правёўшы праверку, выявіла яшчэ дзве ахвяры: адну ва ўласным доме, другую — за прысядзібным участкам; У аснову кнігі ляглі звесткі з нямецкіх даследаванняў, расійскіх архіваў, успаміны ўдзельнікаў і жыхароў горада, дзённікі баявых дзеянняў, **аператыўныя** дакументы, справаздачы, данясенні.

✎ 1. Ёсць шмат паказанняў для кесаравага сячэння, і не хацелася б, каб існавала меркаванне, што пасля **аператыўнага** [аперацыйнага] ўмяшання жанчыну абавязкова чакае маса праблем. 2. Да таго ж чаргі на шпіталізацыю і **аператыўнае** [аперацыйнае] лячэнне няма.

4. Канструктыўны (які складае аснову чаго-н., важны) — **канструкцыйны** (звязаны з канструкцыяй). ТСБЛМ падае да першага прыметніка і значэнне другога, нібы даючы магчымасць не размяжоўваць гэтыя словы-паранімы, што нічым не апраўдана.

✓ Якая сіла **канструктыўнага** розуму ў Аляксандра Пятровіча, што дала яму магчымасць толькі на падставе аднае невялікай косткі намаляваць нам яркі вобраз дапатопнай жывёліны (К. Крапіва); Васіль III згаджаўся на **канструктыўную** размову з пасламі ад Княства (Г. Сагановіч); Высакароднай **канструкцыйнай** прастатой і цэльнасцю форм гэтыя бакалы адпавядалі стылістыцы класіцызму (М. Яніцкая); У цэлым будынак захаваў стылявую, аб'ёмна-планіровачную і **канструкцыйную** структуру, закладзеную ў сярэдзіне XVIII ст.

✎ 1. Цяпер у шэрагу выпадкаў прымяняюцца сучасныя матэрыялы, якія дазваляюць прадоўжыць тэрмін эксплуатацыі тых ці іншых **канструктыўных** [канструкцыйных] элементаў будынкаў. 2. Пліты, што выпускае УП «Гефест-тэхніка», маюць сучасны дызайн, высокую якасць за кошт прымянення найноўшых тэхналогій, **канструктыўных** [канструкцыйных] рашэнняў, новых матэрыялаў і паспяхова канкуруюць з аналагічнага класа прадукцыяй вядучых замежных вытворцаў.

5. Карысны (які прыносіць карысць) — **карыслівы** (заснаваны на карысці, які імкнецца да асабістай выгады). Такія ж адрозненні захоўваюцца і ў антонімах гэтай пары **бескарысны** — **бескарыслівы**.

✓ Ён не шкодны, а **карысны**... Жук мой, жук! (С. Дзяргай); **Бескарысная** праўда — друз, нам бы ўдосталь маны **карыснай** (Ю. Голуб); Ніхто не мае права выкарыстоўваць сацыялістычную ўласнасць з мэтай асабістай нажывы і ў іншых **карыслівых** мэтах (Канстытуцыя 1978 г.); Што ж, маўклівае, **бескарыслівае** захапленне прыемна кожнаму, і нават патрэбна (Л. Рублеўская).

✎ 1. Ёсць пэўная катэгорыя людзей, якія могуць выкарыстоўваць закон аб зваротах грамадзян у сваіх **карысных** [карыслівых] мэтах. 2. Такую сустрэчу было б шкада

не выкарыстаць у *карыёных* [карыслівых] мэтах і не пагутарыць з трэнерам аб выступленні нашай зборнай у адборачным матчы чэмпіянату Еўропы-2008 з Люксембургам.

6. Дзейсны (здольны ўздзейнічаць, эфектыўны) — **дзеіны** (актыўны, жывы, энергічны).

✓ **Дзейнай** сілай добра і сацыяльнай справядлівасці прасякнуты новыя вершы Янкі Сіпакова (У. Гніламёдаў); У гэтай бясконцай справе прымаюць **дзеісны** ўдзел: дрэвы спагадлівым пошумам, хвалі лагодным гайданнем, людзі громам жалезных руляў замест пярэ (Ю. Голуб); Верце, што мы з'яўляемся **дзеінымі** асобамі-героямі чараўнічай песні, чудатворнай містэрыі, якую тварыць на Беларусі паклікала нас само жыццё (Я. Купала).

У апошні час прыметнік *дзеіны* часта выкарыстоўваецца замест *дзеючы* 'які дзейнічае, функцыюе' з нехарактэрным для беларускай мовы суфіксам *-юч-*; у гэтым словаўжыванні бачыцца творчая пераемнасць з выкарыстаннем гэтага слова Янкам Купалам у пададзеным вышэй прыкладзе.

✓ 1. Рускіх людзей Васіль Світка рознымі спосабамі імкнецца прыцягнуць да сумеснай барацьбы пад лозунгам «За нашу і вашу волю», бо, як нарэшце высвятляецца, ён *дзеіны* [дзеіны] эмісар польскага цэнтра нацыянальна-вызваленчага руху. 2. Па выніках вывучэння сітуацыі на рыбным рынку Камітэт дзяржаўнага кантролю накіраваў аналітычныя матэрыялы ў Савет Міністраў, рэкамендаваў ураду максімальна ліквідаваць недахопы па руху айчынай рыбы да спажывца, прыняць *дзеіныя* [дзеісныя] меры па пашырэнні наменклатуры сажалкавай рыбы і вырабаў з яе. 3. Разам з гэтым мастак здольны «ажыўляць» свае малыя скульптуры, надаючы ім дынаміку, ператвараючы рухавых сабак і птушак у *дзеіныя* [дзеіных] удзельнікаў быцця, што ўзнікае на невялікай выставачнай прасторы. 4. Дапаможа невялікі кубачак кавы, асноўнае *дзеіснае* [дзеінае] рэчыва якога — кафеін — спрыяе іх [сасудаў] расшырэнню.

7. Запаведны (які знаходзіцца пад аховай, недатыкальны) — **запаветны** (дарагі, задушэўны, які па-асабліваму цэнніцца).

✓ На Беларусі шмат заказнікаў і **запаведных** зон (як вакол возера Свіцязь) (У. Караткевіч); Антошку ў яе **запаветны** тэатральна-мастацкі не прынялі, і бацькі «паступілі» яе ў малацікавую навучальную ўстанову вытворчага профілю (Л. Рублеўская); Ёсць, значыць, у людзей нейкая **запаведная** мясцінка, раз прыехалі сюды! (А. Федарэнка).

✎ 1. Так, толькі 12 лютага сярод кніжак, якія будуць прапанаваны наведвальнікам кірмашу, — энцыклапедыя «Рэспубліка Беларусь», «Мінск і ваколіцы», «250 асобаў з Беларусі ў дыялогах культур», «Запаветныя [Запаведныя] тэрыторыі Беларусі», «Курорты і здраўніцы Беларусі», «Турыстычныя зоны Беларусі» і іншыя. 2. Дапамагаюць раскрыць шчырую душу абаяльнага хлопца, парадавацца прыгожай сіле жыцця і чужоўныя беларускія краявіды з лясамі, лугамі, рэчкай — фільм здымаўся на ўлонні **запаведнай** [запаведнай] беларускай прыроды (у гэтым

сказе, магчыма, і не трэба праводзіць праўку, калі высветліцца, што фільм не здымаўся ў пэўным запаведніку).

8. Перыферыіны (аддалены ад цэнтра на мясцовасці і пад.) — **перыферычны** (які знаходзіцца не ўнутры, а на перыферыі, на паверхні, напр. **перыферычныя нервы**).

✓ Складаючы **перыферыйную** групу лексікі, уласныя імёны ў параўнанні з апелятывамі з'яўляюцца больш адчувальнымі да розных уплываў і змен суб'ектыўнага характару (І. Гапоненка); Таму што ў **перыферыйных** тэатрах на той час былі надзвычай мізэрныя заробкі, а людзі, якія там працуюць, — сапраўдныя майстры; Адны з іх — ліпапратэіды нізкай шчыльнасці — нясуць халестэрын з крывёю ў **перыферычныя** тканкі з печані, дзе ён сінтэзуецца; Клешчавы энцэфаліт — вірусная інфекцыя, якая паражэе цэнтральную і **перыферычную** нервовую сістэмы.

✎ Нават калі параўноўваць сталічныя клубы з **перыферычнымі** [перыферыйнымі], то ў прынцыпе розніца невялікая, даганяюць сталіцу.

9. Старшыня (выбарная асоба, кіраўнік установы) — **старшыня** (спецыяльнае званне і пасада).

✓ Тады **старшыня** павярнуўся са шклянкай да Ганны, прымусіў і яе ўзяць чарку (І. Мележ); Каня таго, што праўда, і канём назваць цяжка: маладое, ледзь аб'езджанае палахлівае жарабя, якое плуга баялася, як п'яны мужык калгаснага **старшыню** (А. Бутэвіч); **Старшыня** выносіць хлеб і сала, выдае па норме канцэнтрат і дарэчы ўспомніць, як бывала, сам быў неабстрэлены салдат (П. Прыходзька); Калі б на месцы **старшыны** быў які малады міліцыянер, дык не толькі адказ, а і само з'яўленне Крушынскага задаволіла б яго (А. Федарэнка).

✎ Праз тры гады ў казацтве становішся сотнікам, яшчэ праз два гады — пад'есаулам. Потым — есаул, вайсковы **старшыня** [старшыня], палкоўнік і генерал.

10. Ружавы (які адносіцца да ружы) — **ружовы** (светла-чырвоны).

✓ На другі год сын паставіў на магіле помнік з **ружовага** мармuru і срабрыстую белую агароджу (А. Жук); Свая пара зялёнай рамантычнай маладосці, што, ветразі падставіўшы вятрам, шукае ў **ружовых** далях штосьці (А. Звонак); Калі гаспадар ламаў з **ружовага** куста кветку, яна, схіснуўшыся, ураніла свае вочкі, быццам дзве дробныя слёзкі, і сталася маркотнай, як зжатае поле... (В. Ластоўскі); Лісліва ўсміхаючыся, ён паказаў Жывене ўвесь працэс выціскання алею з **ружавых** пялёсткаў і кветак лаванды, а таксама базіліку, бадзяну і іншых пахкіх зёлак (В. Іпатава).

✎ **Ружовыя** [Ружавыя] пялёсткі можна дадаваць у просты чорны чай, апошні пры гэтым становіцца больш смачным, набывае высакародную аскамістую нотку і лёгкую кіслінку.

11. Працяжны (які гучыць павольна, цягуча) — **працяглы** (які доўга працягваецца).

✓ — У-у-у! — пачулася **працяжнае** выццё (В. Шырко); Ты зацягнеш родную, **працяжную**, душэўную песню (З. Вайцюшкевіч); Пасля **працяглай** размовы пра выдавецкія справы і пра тое, што такое шчасце, я пагадзіўся, што прафесар-пенсіянер прынясе рукапіс кнігі і я пагляджу яго (В. Шніп); Біяфлаваноіды — гэтыя прыродныя хімічныя злучэнні з’яўляюцца гарантамі **працяглага** і здаровага жыцця клетак.

✎ Да наступнай Алімпіяды яшчэ чатыры гады чакаць, таму і «зганяць» вагу такі **працяжны** [працяглы] тэрмін няма сэнсу.

12. Грамадскі (звязаны з дзейнасцю людзей у грамадстве і інш.) — **грамадзянскі** (уласцівы грамадзяніну як свядомаму члену грамадства).

✓ Трудна ўжо яму [дзеду Талашу] займацца **грамадскаю** работаю, але без работы ён застацца не хоча (Я. Колас); Вынікам татальнай сацыялізацыі асобы стала і пераўтварэнне жанчыны — маці, жонкі, гаспадыні — у **грамадскага** дзеяча (В. Самусевіч); Падкрэслівалася, што раману ўласцівы «высокі **грамадзянскі** і гуманістычны пафас, бязмежная вера ў магчымасці ўдасканалення чалавека, у магучнасць яго розуму» (А. Мальдзіс); З успамінаў Бенядзікта і самога Уладзіслава паўстае вобраз сям’і вельмі дружнай, унутрана багатай і шчырай, з культам светлых **грамадзянскіх** ідэалаў, вялікім піетэтам перад ведамі і адукацыяй (С. Галакціёнаў, Г. Яцкевіч).

✎ Паўсядзённым клопат аб здароўі насельніцтва, папярэджанне захворванняў, вяртанне хворых да паўнацэннага жыцця — усё гэта надае асаблівы статус медыцынскім работнікам, людзям высокага **грамадскага** [грамадзянскага] абавязку.

13. Наспець (перан.: стаць патрэбным, надзённым, непазбежным) — **выспець** (перан.: скласціся, прыняць закончаную форму).

✓ І ўсё ж думка пра неабходнасць, непазбежнасць барацьбы ўжо **выспела**, адчувалася ва ўсім (В. Шынкарэнка); ...Даўно **наспела** пара арганізаваць такія штогодні семінары ў Мінску — для тых замежнікаў, якія хацелі б вывучыць беларускую мову і літаратуру і стаць прапагандыстамі і папулярызатарамі беларускага мастацтва і культуры ў сваёй краіне (Н. Гілевіч).

✎ Пра тое, што ў Беларусі **выспела** [наспела] неабходнасць прыняцця новага закона адносна дзяржаўнай моладзевай палітыкі, гаварылі даўно.

14. Глядацкі (які адносіцца да гледача) — **гледзельны** (прызначаны для гледачоў). Ні СБМ, ні ТСБЛМ не кадыфікуюць лексему **глядацкі**, хоць яна шырока функцыянуе ў публіцыстычным і навуковым стылях мовы.

✓ Гэта сведчанне сфарміраванай **глядацкай** культуры, чаго часам не хапае ў нас; Што ж, фестывальная афіша дакладна прадэманстравала ўсе ступені гэтай градацыі, пачынаючы ад першапачаткова арыентаванай на касу і **глядацкую** забаўляльнасць...; У Гомелі адкрылася самая вялікая ў вобласці **гледзельная** зала; У гэты дзень прасторнае памяшканне аддзялення дзённага знаходжання для інвалідаў умоўна падзялілася на **гледзельную** залу і сцэну.

- ✎ 1. Цяпер амаль 6 тысяч жыхароў гэтага населенага пункта маюць магчымасць наведаць глядацкую [глядзельную] залу на 300 месцаў, дыказалу, 10 пакояў для арганізацыі работы гурткоў... 2. Міхаіл Ціцянкаў ад імя кіраўніцтва горада Мінска прапанаваў дапамагчы ў выдзяленні глядацкай [глядзельнай] залы некалькі разоў на тыдзень для патрэбаў Саюза.

15. Шкода (урон) — *шкада* (безасабова-прэдыкатыўнае слова). СБМ падае *шкада* і *шкода* як раўнапраўныя варыянты безасабова-прэдыкатыўнага слова. Аднак *шкода* ўсё ж варта лічыць прыналежнасцю гутарковага і мастацкага стыляў (у навуковым і афіцыйным стылях пажадана выкарыстоўваць *шкада*).

- ✓ Палаючая будыніна нават глынула фашысцкага прыслужніка, старасту, па той жа прычыне: *шкада* выпускаць многа дзяцей, а кожнае з іх — нейкая прэтэнзія на «жыццёвую тэрыторыю» (М. Арочка); Як *шкада*, што не ўдалося зрабіць магнітафоннага запісу гэтага выступлення! (У. Калеснік); Рэакцыя Алеся Загорскага на песню пра жарабя святога Міколы псіхалагічна дакладна перадае стан душы падлетка, якому вельмі *шкада* сялян і які прымушаны будзе не пазней як заўтра далучыцца да супрацьлеглага сацыяльнага лагера (Г. Ішчанка); А *шкада*, можа б, насмяяліся (С. Чыгрын).

§ 56. Плеаназмы і таўталогія

Плеаназмы — словы, значэнне якіх уваходзіць у тлумачэнне іншых слоў сказа; гэта — лішнія словы.

Напрыклад, у канструкцыі ‘ў жніўні месяцы’ лексема *жнівень* мае значэнне ‘восьмы месяц каляндарнага года’, і, як можна заўважыць, слова *месяц* уваходзіць у дэфініцыю, таму варта ліквідаваць яго: у *жніўні*.

- ✎ 1. Большасць дэпутатаў з гэтым пагадзілася, і ў чэрвені *месяцы* першая таякая паездка адбылася. 2. А галоўнае, дождж стукае ў шыбіну, і гэта ў студзені *месяцы*!

Патрабуецца праўка наступных выразаў: *падрыхтаваць прэйскурант цэн* (*прэйскурант* — ‘даведнік цэн на тавары і паслугі’), праўка: *падрыхтаваць прэйскурант*; з’явілася свабодная вакансія юрысконсульта (вакансія — ‘свабодная, нікім не занятая пасада’), праўка: з’явілася *вакансія юрысконсульта*; жадаем усяго самага найлепшага (найлепшы = самы лепшы), праўка: *жадаем усяго найлепшага або жадаем усяго самага лепшага*.

- ✎ На ўліку ў службе занятасці — 178 чалавек (133 — у горадзе і 45 — у вёсцы). А *свабодных* вакансій толькі 123, у асноўным патрабуюцца рабочыя спецыяльнасці.

Прывядзем прыклады праўкі асобных канструкцый з пэўнымі камендарыямі.

- ✎ 1. Людміла Фёдараўна не прапускае ніводнай сустрэчы з пісьменнікамі, якія *адбываюцца* ў райцэнтры. І кожны раз прывозіць кнігу з *аўтарскім аўтографам*

(аўтограф — 'уласнаручны, звычайна памятны, надпіс ці подпіс', г. зн. аўтограф не бывае «няаўтарскі»; ліквідаваўшы якія абдываюцца, можна дасягнуць сцісласці). Аднатыпная памылка: Чытаць кніжку было цёмна, і я разглядаў надпісы, спрабуючы зразумець, з якой нагоды пакідалі свае аўтографы пасажыры, чакаючы цягніка.

2. Лакалізацыя і ліквідацыя эпідэміі захворвання дызентэрыяй у [дызентэрыі ў] горадзе Горкі Магілёўскай вобласці абышлася абласному бюджэту ў 3,2 млрд рублёў (эпідэмія — 'шырокае распаўсюджанне якой-н. хваробы').

3. Застаецца дадаць, што ўсе вышэйпамянёныя гастрольныя спектаклі будуць пачынацца а 19-й гадзіне вечара (19 гадзін — вячэрні час. Пры неабходнасці акцэнтаваць увагу менавіта на ранішнім часе мерапрыемства пажадана рабіць удакладненні, напрыклад: Сустрэча адбудзецца раніцай, а 10-й гадзіне).

4. У кожным выступленні — шчырыя сяброўскія зычэнні. А яшчэ — сувеніры, як кажуць, з унутраным сэнсам. На памяць (сувенір — 'памятны падарунак; мастацкі выраб, рэч на памяць пра наведванне краіны, горада, музея і пад.').

5. Вернісаж выстаўкі — не адзіная падзея ў пасольстве Літвы ў Беларусі (вернісаж — 'урачыстае адкрыццё мастацкай выстаўкі').

6. У сярэдзіне тыдня не варта крытыкаваць калегаў па працы або начальніка, а інакш рызыкуеце патрапіць у вельмі непрыемную сітуацыю (калега — 'таварыш па прафесіі, па працы, па вучобе'. Калі ж у падобным выпадку трэба падкрэсліць месца дзеяння, то можна недапасаванае азначэнне па працы трансфармаваць у акалічнасць: ...не варта на працы крытыкаваць калегаў).

7. Якія ж праблемы і перспектывы на будучыню ў такіх прадпрыемстваў? (Перспектывы — 'віды на будучыню').

8. Калі вы пішаце свае ўласныя песні, то гэта дзеля іншых ці дзеля таго, каб выліць свае эмоцыі? (Уласны — 'свой, асабісты'. Лепш ліквідаваць і займеннік свае, бо наўрад ці чалавек будзе пісаць «не свае песні».)

9. ...На ўсходзе лесе, там, дзе ляжаў каржакаваты парэпаны камель дрэва, пралеглі дзве ледзь прыкметныя каляіны ад колаў супрацьтанкавай гарматы (камель — 'ніжня патойшчаная частка дрэва').

10. Тое, што фінансавы крызіс не абмінуў бокам ужо многія краіны і адбываецца на якасці жыцця іх грамадзян[,] — гэта факт (абмінуць — 'прайсці, праехаць міма', г. зн. бокам).

У апошні час у мове ідзе актыўны працэс семантычнай кандэнсацыі, калі меншай колькасцю слоў перадаецца пэўная інфармацыя. Гэта стасуецца і з патрабаваннем лаканічнасці тэкстаў. Лішнія словы, якія не нясуць у сваёй семантыцы адпаведнай сэнсавай нагрузкі для выказвання, варта ліквідоўваць. Асаблівай увагі патрабуюць наступныя выразы: на сённяшні дзень, да сённяшняга дня, патэнцыяльныя магчымасці, спецыфічныя асаблівасці, актуальныя праблемы (але: актуальныя тэмы), ваенная акупацыя, перыяд часу, манументальны помнік — манумент, патрыёт сваёй радзімы, планы на будучае і інш.

✓ Няхай ты хоць як хвалі сваю Радзіму, узнімай яе хоць да нябёс, — пакуль ты наважаеш другія народы, ты патрыёт (У. Караткевіч); І ўсё ж да сёння сядзіць у ва мне

тая даўня нехаць (С. Дубавец); Як правіла, людзі, якія пакутуюць ад пякоткі, маюць і такія **проблемы**, паколькі кіслае асяроддзе страўніка неспрыяльна адбіваецца на ўсіх органах эпігастрыя.

Параўн. таксама: *Прыемна ўсведамляць, што з маім татам у небе пабывала большая палова* [частка] беларускай алімпійскай зборнай: футбалісты, гімнасты, пла[ы]ўцы, хакеісты (палова ‘адна з дзвюх **роўных** частак, якія разам складаюць цэлае’ не можа быць большай ці меншай; магчымы і іншы варыянт праўкі: *больш за палову*).

- ✎ 1. Мяркуючы па запісах, *большая палавіна* [больш за палавіну] чытачоў кнігі ў бібліятэку не вяртае; Немцы занялі *большую* [больш за] палову Польшчы.
2. Нацыянальныя прасодыі маюць неаднолькавыя *патэнцыяльныя* магчымасці для з’яўлення дыярэз.
3. У хату праз верхнія шыбіны ў вёкнах скупа свяціўся кароткі зімовы дзень; Калі птушка (часцей за ўсё ластаўка) рэзка грукне ў вакенную шыбу ці заляціць у хату — чакалі смерці сярод хатніх [шыба і шыбіна — ‘кусок шкла, устаўлены ў аконную раму’; параўн.: Юры дакрануўся спацелым ілбом да халоднае **шыбіны**, уздрыгнуў (Б. Мікуліч)].
4. Пасля Радзівілаў, з другой паловы XVIII стагоддзя, Вялікія Вераб’евічы належалі розным уладальнікам, якія тут не жылі, а аддавалі вёску ў пасесію (арэнду) іншым (арэнда — ‘наём у часовае карыстанне’, г. зн. здача іншым людзям).
5. Лінкан расхінуў кіем галлё, стаў кідаць у *гарачы* прысак бульбу (прысак — ‘гарачы, распалены попел’).
6. Каманда спецыялістаў выходзіла патамства: *маяныя* конікі паводзяць сябе зусім як *чалавечыя* дзеці — сваволяць і пужаюцца (замест конікі лепш выкарыстаць жарабаты ці жарабяткі, каб не было асацыяцыі з конікамі — насякомымі).
7. Хлопцы кінуліся ўрассыпную. *Урэзныя бакі*. Адзін — на поле, у бок лесу, дзе *Х* [за] 700–800 метра*Х*[ў] праходзіць аўтамагістраль, двое — у іншым накірунку... (ўрассыпную — ‘у розныя бакі’; прычыну другой праўкі гл. п. 10 § 91).
8. Калі пагаршаюцца *метэаралагічныя* ўмовы надвор’я, ідзе праліўны дождж, б’е пярун, *неабходна* схавацца ў лесе, лясных насаджэннях, канавах на мясцовасці.

Плеаназмы могуць сустракацца і пры выкарыстанні фразеалагізмаў, напрыклад: *атрымаць першае баявое хрышчэнне*; *хітра абвесці вакол пальца*; *белыя енегавыя мухі*; *нечакана* як снег на галаву; жадаем *шчыра* і ад усяго сэрца і інш.

Таўталогія — паўтарэнне ў межах сказа аднолькавых або аднакарэнных слоў. Гэта надае выказванню ненатуральнае гучанне, сведчыць пра няўважлівасць аўтара, пра нятворчы падыход да напісання тэксту. Пры ліквідаванні таўталогіі робяцца сінанімічныя замены або выказванне будзеца па-іншаму. Звернем увагу на праўку наступных сказаў.

- ✎ 1. — Раней у вёсках *будавалі* [працавалі] будаўнічыя арганізацыі з суседніх раёнаў, але цяпер і мы за *працу* ўзяліся, — расказвае кіраўнік Краснапольскай ПМК.

2. Галоўнай задачай вайскавай контрразведкі на завяршальным этапе вайны было забеспячэнне бяспекі вываду асабістага [быў бяспечны вывад асабовага] саставу і тэхнікі.
3. Тэлефільмы, наводле заключаных дамоў [згодна з заключанымі дамовамі], будуць здымацца паводле раманаў «Без чайных цырымоній», «Анёл, які плача», «Праклён Эдварда Мунка», «Каралі Атона» і «Смяротны водар № 5».
4. Бадай што асноўная прычына такой сітуацыі [такого становішча] — дэмаграфічная сітуацыя, паколькі ні для каго не сакрэт, што вёска даволі хутка старэе.
5. Хацелася б спадзявацца, што ад вусных згадак Генадзь Барысавіч праройдзе да мемуарных згадак [запісаў] і чытач адкрые для сябе шмат новага.
6. Антаніна Дзмітрыеўна ў сваю чаргу [са свайго боку] падзякавала ўсім, і ў першую чаргу старшыні райвыканкама Алегу Морхату, за аказанне дапамогі ў вырашэнні надзённых пытанняў (можа быць іншы варыянт праўкі: Антаніна Дзмітрыеўна ў сваю чаргу падзякавала ўсім, і найперш старшыні...).
7. Курс лячэння працягваўся [доўжыўся] на працягу трох дзён, пацыент у гэты час знаходзіўся ў стане штучнай комы.
8. Калі прырода насылае на нас свае жорсткія сюрпрызы — паводкі, ураганы (не магу забыць убачаную ў 2004 годзе ў Пружанскім раёне елку, некалькі разоў перакручаную вакол сваёй восі), іншыя стихійныя праявы, раздаюцца [чуюцца] нясмелыя меркаванні, што зямля адэкватна адказвае [адгукаецца] на безадказныя паводзіны чалавека.
9. У другой палове матча чэрвеньцы не выкарысталі некалькі выдатных магчымасцяў павялічыць лік [палепшыць вынік]. У тым ліку — і з пенальці, які зарабіў, але, на жаль, не здолеў рэалізаваць Яўген Яблонскі.
10. **ДЫНАМІЧНАЯ гульня** дапамагла сярэбранаму прызёру мінулага першынства ўпершыню стаць чэмпіёнам. У загалуюку адлюстраваны вынікі чэмпіянату па хакеі з графічным вылучэннем назвы каманды-пераможцы, таму таўталогія **першынства ўпершыню** можа быць ліквідавана чэмпіянатам ўпершыню, аднак пры гэтым узнікае новая таўталогія **чэмпіянатам ўпершыню стаць чэмпіёнам**. З гэтай прычыны патрабуецца перапрацоўка выказвання, напрыклад: **ДЫНАМІЧНАЯ гульня** дапамагла сярэбранаму прызёру мінулага чэмпіянату ўпершыню заваяваць залатыя медалі.
11. А на чарзе — наступны [праект]: у наступным годзе [налета] тут мяркуюць ажыццявіць праект па згушчэнні сыроваткі, якая ў немалой колькасці ўтвараецца пры вырабе сыроў.
12. Калі прадугледзець выпадак, калі [што] назначаны ў завяшчанні спадчыннік памрэ раней за завяшчальніка, або адначасова, або не паспее прыняць спадчыну, у завяшчанні можна ўказаць іншага спадчынніка, гэта значыць падназначыць. Гэты сказ яскрава паказвае, што ў афіцыйным і навуковым стылях да ліквідацыі таўталогіі трэба ставіцца вельмі асцярожна, каб не парушыць сфармуляванай думкі (пакінуты без змен паўтораныя лексемы завяшчанне і завяшчальнік, спадчына і спадчыннік, каб захаваць дакладнасць фармулёвак і не дапусціць

розначытанняў). Тое ж у навуковым стылі: *Наяўнасць колеру ў **глюонаў** забяспечвае ўзаемадзеянне не толькі паміж кваркамі і **глюонамі**, але і паміж самімі **глюонамі*** (В. Бондар, Ч. Федаркоў).

§ 57. Канцылярызмы і штампы

Канцылярызмы — характэрныя для афіцыйнага стылю моўныя адзінкі (словы і выразы), ужыванне якіх у іншых стылях сведчыць пра няўменне аўтара праводзіць стылістычную дыферэнцыяцыю, дарэчна карыстацца ўсім багаццем лексічных сродкаў беларускай мовы.

Увядзенне без патрэбы канцылярызмаў зніжае культуру вуснага і пісьмовага маўлення, таму важна арыентавацца ў маўленчай сітуацыі, пазбягаць падобных выказаў у неафіцыйных зносінах, у тэкстах мастацкага і публіцыстычнага стыляў. Напрыклад, сказ: ***У пытанні палепшэння харчавання ў сталовай вялікае значэнне мае прысядзібная школьная гаспадарка*** — праз канцылярызмы набывае расплывісты сэнс, характарызуецца недакладнымі фармулёўкамі, таму патрабуецца праўка: *Дзякуючы прысядзібнай школьнай гаспадарцы палепшылася харчаванне ў школьнай сталовай*. Меў рацыю на гэты конт Ян Скрыган: «І ўсё ж найгорш псуюць мову канцылярска-бюракратычныя штукарствы». Яскравы прыклад такіх штукарстваў — моўная тканіна рамана Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя», у якім аўтар падстаўна сцвердзіў новы тып чыноўніка-бюракрата. Пададзім толькі адзін абзац з твора.

✓ *А калі звярнуліся мы з Гарачым у Шапалёўку, мне сказалі, што за гэты час Лін некалькі разоў прыходзіў да Крэйны і наладжваў пасяджэнні з ёю, зрабіў з ёю 5 экскурсій на Лютнянскае поле і лес, з невядомымі мэтамі (нібы на кірмаш?) правёў экспедыцыю на канёк у в. Пільну. Мала гэтага, вечарам у сваім пакоі ў РВК зачыніўся з ёю і правёў вечар самадзейнасці, прычым на брудэршафцік была высмактана адна бутэлька чырвонага і з'едзена два кілё лахардзікаў.*

Афіцыйныя матэрыялы, якія адлюстроўваюць штодзённае палітычнае і эканамічнае жыццё краіны, вобласці, раёна, займаюць значную частку пачатковых палос друкаваных СМІ і, здараецца, неапраўдана перанасычаны канцылярызмамі. Засмечваюць маўленне штампаваныя выразы кшталту «трэба будзе мабілізаваць усе магчымыя рэзервы», «трэба мабілізаваць кадры на работу ў рэальных умовах», «узялі курс на выраб карысных, неабходных рэчаў», «разгледзець дадзеную праблему пад трошкі іншым вуглом», «увязаць пытанні ўстойлівага развіцця з праблематыкай змянення клімату», «дадаткова завастрыць пытанне аб мяцежных правінцыях», «мае месца рэальнае адстаўанне арганізацыйна-метадычнага забеспячэння», «у выніку праведзеных мерапрыемстваў, накіраваных на павышэнне...», «на сённяшні дзень мы маем уласныя магчымасці», «мае месца частковая незадаволенасць», «дасягненні на раённым уборачным фронце», «перад аграпрамысловым комплексам раёна

пастаўлена задача». У чытача ўзнікае адчуванне, што журналісцкі тэкст абавязкова павінен утрымліваць канцылярскія выразы, што гэта і ёсць сапраўдная беларуская мова, не здатная да лагічнай перадачы думкі, да яскравай вобразнасці і індывідуальна-аўтарскага каларыту.

Прывядзем прыклады праўкі сказаў з канцылярызмамі.

- ✎ 1. Таму **на парадку дня стаіць задача** цэлае лета нарыхтоўваць дровы, для чаго будзе створана мабільная брыгада [Каб цэлае лета нарыхтоўваць дровы, будзе створана мабільная брыгада].
2. Важнае **значэнне надавалася арганізацыі работы** з насельніцтвам **у пытаннях** утрымання **домаўладанняў і прыдамавых тэрыторый**, ролі ў гэтым накірунку работы мясцовых органаў улады [Удзельнікі нарады абмеркавалі асаблівасці працы з насельніцтвам адносна ўтрымання дамоў і двароў і ролю ў гэтым мясцовых органаў улады].
3. Як паказаў маніторынг міністэрства, у параўнанні з 2005 годам **адбылося зніжэнне** долі хатніх гаспадарак з даходамі ніжэй бюджэту пражыткавага мінімуму — з 9,3 да 8,4 працэнта. Пры гэтым найбольшы **паказчык хатніх гаспадарак з даходамі ніжэй рысы БМП быў адзначаны** на Гомельшчыне (11,4 працэнта), а найменшы (2,6 працэнта) — у сталіцы [Як паказаў маніторынг міністэрства, у параўнанні з 2005 годам знізілася доля хатніх гаспадарак з даходамі ніжэйшымі за бюджэт пражыткавага мінімуму — з 9,3 да 8,4 %. Пры гэтым найбольш такіх гаспадарак — на Гомельшчыне (11,4 %), а найменш — у сталіцы (2,6 %)].

Да канцылярызмаў набліжаюцца нязграбныя з гледжання напісання і вымаўлення абрэвіятуры, звычайна складзеныя з частак афіцыйных найменняў прадпрыемстваў, устаноў і арганізацый. Такія цяжкія для расшыфроўкі словы становяцца пажыўнай глебай у працы гумарыстаў, напрыклад: *Рак узначаліў збытавую кантору «Без рыбы і рак рыба» і «Ракклюшняпанцырзбыт»* (М. Чавускі).

Канцылярызмы з'яўляюцца разнавіднасцю **штампаў** — распаўсюджаных у моўнай практыцы слоў і выразаў з цьмяным лексічным значэннем і са сцёртай эмацыянальнай афарбоўкай. Штампам можа стаць любая не раз паўтораная моўная адзінка: *прыняць меры, засяродзіць увагу, у разрэзе асобных брыгад, сябраваць з кнігай, другі хлеб, чорнае золата* і інш. Пра зменлівасць моўных штампаў можа сведчыць, напрыклад, шырокае выкарыстанне ў апошнія дзесяцігоддзе пабочнай канструкцыі *скажам так*: *Мы рыхтуемца атрымаць на спаборніцтвах, скажам так, не апошнія месца*. Вылучаныя словы без змены сэнсу могуць быць ліквідаваны. У іншых выпадках выказванне карэктуюцца ў залежнасці ад канкрэтнай сітуацыі, аформленай сказам (гл. прыклады праўкі).

- ✎ 1. Так што карысць тут ~~скажам так~~ можа быць дваякай. 2. Акустычныя вартасці яго [тэатра] залы адразу ж выклікалі ~~скажам так~~ скептычнае стаўленне на абодва бакі рампы. 3. Сакрэт поспеху ў тым, што прапануецца шырокі выбар тавараў не толькі ~~скажам так~~ [нашага,] аўтамабільнага профілю, але

і іншых, у тым ліку харчовых. 4. Ёсць ужо нават дызайн~~х~~ скажам так~~х~~ [так званая] лёгкага адзення для кухараў, наколькі ім даводзіцца працаваць ва ўмовах павышаных тэмператур.

Пазбаўляцца ад моўных штампаў — гэта значыць рабіць сваё маўленне больш дакладным і разнастайным, індывідуальным. «Штамп — гэта толькі прывід думкі, — сцвярджаў Рыгор Шкраба і ў іншым месцы дадаў: — Штампам часцей за ўсё спакушаюцца людзі, якія не паспелі выпрацаваць добрага густу».

Ад штампаў неабходна адрозніваць моўныя стандарты (клішэ), якія выкарыстоўваюцца як гатовыя мадэлі пры канструванні адпаведнай маўленчай сітуацыі і не выклікаюць негатыўных адносін: у якасці доказу, з гэтага вынікае, пацвердзім сказанае (навуковы стыль); прызначыць на пасаду, дагаворныя бакі, накласці спагнанне (афіцыйны стыль); органы выканаўчай улады, калегія міністэрства, сілавая структура (публіцыстычны стыль); Сардэчна запрашаем!, Калі Вам не цяжка..., Вялікі дзякуй! (гутарковы стыль).

§ 58. Інтэрферэнцыйныя памылкі

Сітуацыя беларуска-рускага двухмоўя актыўна ўплывае на працэсы функцыянавання як беларускай, так і рускай мовы. Неапраўданае змешванне элементаў абедзвюх моў успрымаецца як паказчык нізкай моўнай культуры, а засмечаная русізмамі беларуская мова атрымала назву *трасянка*. Інтэрферэнцыйныя з'явы беларуска-рускага двухмоўя ў многім аднаскіраваныя, несупастаўныя па ўплыве, што праяўляецца ў досыць рэдкім функцыянаванні беларусізмаў у рускамоўных тэкстах на Беларусі.

Уменне заўважаць неапраўдана выкарыстаныя рускія словы ў беларускіх тэкстах сведчыць аб свядомым размежаванні рэдактарам двюх моў. Русізмы прыводзяць да лексічных памылак, скажаюць сэнсавы бок выказвання, у тым ліку і праз непатрэбныя дадатковыя асацыяцыі і канатацыі.

1. Памылкі могуць быць выкліканы наяўнасцю міжмоўных амонімаў, напрыклад: *бескарысны* (бел.) — *бескорыстны* (рус.); *ухаць* (бел.) — *ухать* (рус.), *плот* (бел.) — *плот* (рус.) і інш.

• У якасці прыкладу прывядзем наступны сказ: *Мы пелі пра жаданне перамен, пра скованых адным **цэпам** і пра сценку, якая нам перашкаджае жыць...* Слова *цэп* абрана аўтарам у якасці адпаведніка рускаму *цепь*, што зусім не адно і тое ж (міжмоўныя амонімы *цэп* — *цеп*, *ланцуг* — *цепь*). У выніку ўзнікае сэнсавая памылка: немагчыма *скаваць* адным *цэпам* — 'прыладай для малацьбы збожжа ручным спосабам, у выглядзе доўгай палкі (цапільна) з прымацаваным да яе гужыкам драўлянага біча' (праўка: *ланцугом*).

✓ *Пастаў цяпер ты Богу свечку, за **цэп** бярыся ды за грэчку, «начаткі» ж сунь ідзі пад стрэху!* (Я. Колас); *Васіль скінуў, разаслаў некалькі снапоў, намацаў павешаны*

на сук сахі **цэп**, размахнуўся, весела выцяў бічом па калоссі (І. Мележ); Большы, хлапчук гадоў мо трынаццаці, па-гаспадарску важна, але ж па-дзіцячы няўмела, адным вузлом навязаў вядро на **ланцуг** (У. Міхно); сарвеца душа з **ланцуга** схуднелага цела (В. Трэнас).

• Памылкі з выкарыстаннем русізмаў сустракаюцца і ў вершаваных творах. Напрыклад, у радках: *Гарадскіх выхадных не люблю, на **дыване** ляжаць мне пакута...* — рэдактар павінен быў выявіць памылку, таксама выкліканую неадрозненнем міжмоўных амонімаў **дыван** і **диван**. Ва ўдумлівага чытача ўзнікае думка: «Сапраўды, на **дыване** ляжаць пакута... Гэта часам робяць для выпрошвання хрыбетніка. Але ж звычайна ляжаць на канапе!». Рэдактар мог бы прапанаваць лексічную замену на **дыване** — на **канапе**, і радкі ўспрымаліся б без дадатковых пытанняў.

✓ *Архін устаў з **канапы** і засігаў па святліцы ў задумленні* (М. Гарэцкі); *Палкоўнік сядзеў на **канапе** і выціраў спацелы лоб* (М. Лынькоў); *Дык вось: атрымалі мы кватэру, пераехалі са свайго пакойчыка, агледзеліся, **дываны** паслалі, сёе-тое з мэблі прыдбалі* (Мік. Чарняўскі); *У старой кватэры з высокай столлю, без **дываноў** і абавязковага крышталю, затое з кніжнымі паліцамі і такімі зручнымі, хаця і цвёрдымі фатэлямі было ўтульна і спакойна* (Л. Рублеўская).

• *Сярод зробленых захадаў, якія аказаліся вельмі эфектыўнымі, — **адказ** [адмова] ад паслуг пасрэднікаў пры закупцы сыравіны і матэрыялаў*. Прычына памылкі — міжмоўныя амонімы **адказ** — *ответ, отказ* — *адмова*.

✓ *Хоць мяса іх і нясмачнае, але фуіджынцы не могуць **адмовіцца** і ад яго* (Я. Маўр); *Усё гэта вам прыпомняць. І ад згону **адмову**, і абразу пану, і... тое, што іконы святыя закласці іўдзеям сабраліся...* (У. Караткевіч); *Каб **адказаць** на гэтае пытанне, трэба ўлічыць наступную акалічнасць* (А. Мальдзіс); *Згадайма словы, якія мы чуем з вуснаў самога Мефістофеля ў **адказ** на пытанне Фаўста: «Дык хто ж ты?»* (Е. Лявонава); *Пагарды ці абразы не баюся і не чакаю літасці ў **адказ*** (В. Русілка).

✎ 1. Ужо за поўнач, дзядзькі **адказваюцца** [адмаўляюцца] заехаць на хутар, выпіваюць па шклянцы проста ва «ўазіку». 2. Будзьце гатовыя да таго, што візу не так лёгка атрымаць і ў адкрыці візы вам могуць **адказаць** [адмовіць] без раскрыцця прычын. 3. Але сабралася шмат, прасторная зала Дома культуры была запоўнена да **адказу** [цалкам].

• У поўнай меры вазьміце тое, чаго так не хапіла ў сапраўдную навагодняю ноч: **вяселля** [вяселосці], **песняў**, **танцаў** і **добрага настрою** (**вяселле** — **свадьба, веселье** — **вяселосць**).

✓ На **вяселле** разгул напылыло, як на сход, госці знатных зусюль, за паўсвету, гэткай гучнай бяседы не бачыў народ, гэтых скарбаў, брыльянтаў, саэтаў!.. (Я. Купала); Гэта ж праяўленне бесхарактарнасці — згода на такое **вяселле** (І. Шамякін); Міканор чуў гэты пляскат, лавіў позіркам узмахі рыдлёвак, і яго брала **вяселосць** (І. Мележ); Была, была, вядома, і людская здатнасць, і непадробная **вяселосць**, і бесклапотны гумар... (А. Васілевіч).

• Польскай паліцыі ўдалося знайсці чатыры савецкія танкі, *узнаныя* [выкрадзеныя або скрадзеныя] з ваеннага палігона пад горадам Люблін, дзе яны былі выстаўленыя ў якасці экспанатаў (*угнаць* — вогнаць, *угнаць* — выкрасці, *украсці*; у апошні час выкарыстоўваецца і лексема *сагнаць*).

✓ Туляючыся навакол станцыі, яны ўбачылі там некалькі коней, і ім прыйшла да галавы думка *ўкрасці* каня (Я. Маўр); А вось злодзеяў, увагу якога прыцягнуў «фольксваген-пасат», прыпаркаваны на вуліцы Астроўскага, пайшоў куды далей — падабраўшы ключ, ён *выкраў* аўтамабіль; Аўтамабільныя злодзеі настолькі знахабіліся, што ўзяліся за машыны літоўскіх парламентарыяў, а аднойчы *сагналі* аўтамабіль, прыналежны прэзідэнцкаму гаражу.

• Дні будуць чаргавацца, напрыклад: на другі дзень заезду прапаноўваецца пад'ём на канатнай дарозе, на трэці і чацвёрты — мора, на пяты — рафтынг па рацэ Мзымта (спуск на *платках* [плытах]), на шосты — зноў мора, на сёмы — наведванне горнай пасекі, фарэлевай гаспадаркі, экскурсія на гару Ахун, з якой адкрываецца непаўторны *выгляд* [від] на Каўказскія горы, парк «Дэндэраый», на восьмы — мора... (*плот* — забор, *плот* — плыт).

✓ Няўжо канец табе, пагроза, і вечны ціск пад панскім ботам, і страх знайсці канец пад *плотам*? (Я. Колас); Недзе гады чатыры назад, калі я прыезджаў у вёску і корпаўся ў градах, да *плота* падышоў Сашка і папрасіў пазычыць тысячу (В. Шніп); Загарэлыя мужчыны гоняць рэчкаю *плыты* (П. Глебкі); Як *плывуць* за *плытам*, яго [Дзямяна] думы плывуць... (А. Бялевіч).

• Вось 15-гадовы Лёня Насановіч, які вучыцца ў ліцэі пры БДУІР, грае на гітары і акардэоне, займаецца *акадэмічнай грэбляй* [акадэмічным веславаннем], марыць стаць банкірам і самае галоўнае... мець *пяцёрка* [ярых] дзяцей (*грэбля* — плотина, *галь*, *грэбля* — веславанне).

✓ Галава абозу ўжо мінала *грэблю*, паабапал якой залеглі партызаны і чырвонаармейцы (Я. Колас); Калі ішлі назад, ужо ў самым канцы *грэблі* Васіль убачыў Міканора зноў, з Міканорам быў Хоня (І. Мележ); Гэтае «пакуль што» неяк адразу астудзіла разгарачанага і ўзлаванага цяжкім *веславаннем* хлопца (І. Шамякін); Займацца тут змогуць не толькі выхаванцы спартыўнай школы па *веславанні*, але і простыя гамяльчане.

• А вось, памятаю, у нас у дзіцячым садку таксама хлопец адзін быў. Усіх біў. Акрамя мяне. Я дуэжы, заўсёды *рэшты* [здачы] даваў (*здача* — сдача, *рэшта* — сдача).

✓ Мікалай Шпадаровіч, усё гэтак жа гледзячы паўзверх Ганулькі, прыняў з яе дрыжачых рук пакупкі і *рэшту*, прыўзняў на развітанне капялюш і знік у веснавым сонечным паветры (Л. Рублеўская); На пакупкі пайшла ўся без астачы *рэшта* даляраў (А. Федарэнка); Пшавара й гэты бой прыймае: схопіў Абрэцкага, трымае, зубамі сам дае ён *здачы* і нават гыркнуў па-сабачы... (Я. Колас); — Сабака віляе хвастом, а ты языком, — даў *здачы* Мацей (А. Якімовіч).

2. Шмат якія лексічныя памылкі сведчаць пра тое, што выказванне першапачаткова канструявалася па-руску, а потым было перакладзена на беларускую мову. Звернемся да прыкладаў.

• Заява ~~рушыла~~ [з'явілася або была агучана] ўслед за наведаннем ад кіраўніцтва групой ~~ХАМАС~~, якое абвясціла пятніцу «днём гнева» і заклікала мусульман выйсці на антыізраільскія дэманстрацыі. Словаўжыванне можна растлумачыць толькі няправільным перакладам з рускай: *последовала* — з'явілася.

• Але і фізічна вельмі цяжка — 12-кіламетровы ~~марш-брасок~~ [марш-кідок] у поўнай амуніцыі, вогненна-штурмавая паласа, практыкаванні стрэльбаў з трох відаў зброі і фінальны рукапашны бой. У беларускай мове адсутнічае дзвербатыў **брасок* — утвораны нульсуфіксальным спосабам аддзяяслоўны абстрактны назоўнік (рус. *бросать* — *бросок*, бел. *кідаць* — *кідок*). Параўн.: У санчасці гнайнікі ўскрывалі без абязбольвання і, перавязваючы рану, адпраўлялі на наступны ~~марш-кідок~~ (А. Брава).

• І ў гэты ж час на ~~ветках~~ [галінках] з'явіліся шыпы. У беларускай мове русізм *ветка* выкарыстоўваецца толькі ў значэнні 'адгалінаванне чыгункі'.

✎ Асноўныя мерапрыемствы па энергазберажэнні на гэты год наступныя: павелічэнне цеплавой нагрузкі на цепламагістралі на ~~ветцы~~ [на адгалінаванні] да, але праз паўтор прыназоўніка на лепш: ў напрамку да] рэабілітацыйна-аздараўленчага цэнтра «Сідзельнікі», павелічэнне яе па зоне ~~абхвату~~ [ахопу] кацельні лазнева-пральнага камбіната, рэканструкцыя цеплавых сетак з выкарыстаннем ПП-труб.

• Глядзела на рабят [дзяцей або школьнікаў] і радавалася, якіх цудоўных нашчадкаў выхавалі іх бацькі. ТСБЛМ змяшчае лексему *рабяты* са значэннем 'хлопчыкі і дзяўчаткі, дзеці' і з паметай *разм.* Аднак няма ніякіх падстаў выкарыстоўваць названы русізм (невыпадкова не фіксуецца назоўнік адзіночнага ліку **рабёнак*). У СБМ слова *рабяты* адсутнічае.

✎ Гэтым летам у раёне плануецца аздаравіць 1560 ~~рабят~~ [дзяцей].

• Пры такім надвор'і ~~ўпаўне~~ [цалкам] дастаткова месяца для высывання травы. Русізм *ўпаўне* не фіксуецца ні ТСБЛМ, ні СБМ.

✎ Дырэктарам стаў у сакавіку 1987 года на конкурснай аснове, у выніку ~~ўпаўне~~ [цалкам] дэмакратычных выбараў.

• Маленькі прывід у белай сарочцы ўскараскаўся на ~~стул~~ [крэсла] і дадаўся на волю цёплых, пяшчотных рук. Лексема *стул* як прадмет мэблі не фіксуецца ТСБЛМ (зафіксаваны *стул* як спецыяльны тэрмін — 'дзеянне кішэчніка, спражненне'). РБС падае і *стул* пасля лексемы *крэсла*, што нічым не абгрунтавана. У адносінах да мяккага *крэсла* ў апошні час выкарыстоўваецца лексема *фатэль*.

✓ **Фатэлі** з рухомымі мядзянымі колцамі на фігурных ножках (У. Содаль); Антошка пазнала мяне і зараз жа, прысеўшы на бакавіну майго **фатэля**, абрынула сваю

«інфармацыю» (Л. Рублеўская); Тэлефануе Л. з майстэрні, там яна часцяком і начуе, седзячы ў **фатэлі** напроці пачатага габелена (М. Вайцяшонак).

• Толькі за адну змену з канвеера сыходзіць каля 1250 ~~напольных~~ [падлогавых] пліт на галаўным прадпрыемстве і каля 500 — на даччыным прадпрыемстве «Гефест-тэхніка», а таксама 240 наветраачышчальнікаў, 500 настольных пліт, звыш 80 адзінак убудоўваемай тэхнікі. Пры наяўнасці аманімічных пар *пол¹* і *пол²* у беларускай і рускай мовах яны супадаюць толькі ў значэнні ‘генетычна супрацьпастаўленыя разрады жывых істот’. У значэнні ‘размешчаны на падлозе’ выкарыстоўваецца лексема *падлогавы*.

✎ Не трэба быць бухгалтарам, каб падлічыць, колькі можна ~~Х[с]~~эканоміць толькі на ўкладцы ~~напольнай~~ [падлогавай] пліткі на гэтым супераб’екце.

• Так, бясплоднай жанчыне раілі з ‘есці ~~печкі~~ [пупышкі] пладовага дрэва (грушы ці яблыні), якое завітнела ўпершыню. У беларускай мове адпаведнікі рускаму слову *почка* — *пупышка* і *нырка* (русізм *почка* кадыфікаваны як заалагічны тэрмін ‘зародак новага арганізма’).

• І не падумай, што дзве ~~уліткі~~ ўзвялі закідкі свае на ўра. Радкі з перакладу верша К. Бальмонта «Царкі лясныя» патрабуюць грунтоўнай перапрацоўкі, бо русізм *улітка* ў беларускай мове выкарыстоўваецца толькі як анатамічны (медыцынскі) тэрмін са значэннем ‘частка ўнутранага вуха’. У перакладзе павінна быць слова *смоўж* са значэннем ‘павольны малюск з ракавінай’ (або *слімак*).

✎ Беларусь ужо мае станоўчы вопыт экспарту вінаградна[га] ~~уліткі~~ [смаўжа] (прынамсі, не абарыгеннага віду нашай фаўны, а завезенага з Паўночнай Амерыкі).

• Кінулася ў вочы, што на прыёме выслухоўваліся як наведвальнікі, так і тыя ~~наеадавыя~~ [службовыя] асобы ці прадстаўнікі кантралюючых арганізацый, якія мелі дачыненне да праблемы. Памылка праз няправільны пераклад рускага прыметніка *должностные* (*должность* — *пасада*). Але ад назоўніка *пасада* не зафіксаваны ўтвараны ад яго прыметнік, а ёсць тэрміналагічнае спалучэнне *службовая асоба*.

• Парфуму, якая вам спадабалася, нанясіце на запясе. Але памятайце, што там не павінна быць ~~чаеаў~~ [гадзінніка] ці бранзалетак, бо яны могуць змяніць пах да непазнавальнасці. Памылка праз перасячэнне значэнняў слова час у беларускай і рускай мовах; параўн.: *цяжкія часы* — *трудные времена*, *залаты гадзіннік* — *золотые часы*.

• Пачынаецца і пашырэнне прaeзнай часткі ў раёне падземнага перахода, каб надоўга забыцца пра аўтамабільныя ~~прэбкі~~ [заторы]. У ТСБЛМ русізм *пробка* ў значэнні ‘вялікая колькасць машын’ падаецца з паметай *разм.*, а ўласнабеларуская лексема *корак* чамусьці не фіксуецца з адпаведным пераносным значэннем, хоць сустракаецца ў разнастайных выданнях:

За чатыры кіламетры да Ходасаў селі ў лагчыне, у якой на два кіламетры сядзеў **корак** з машын, занесеных снегам, і ўзрадаваліся, што не адны будзем у чыстым полі, што вакол людзі, хаця некаторыя з іх сядзелі тут ужо пяць гадзін пры трыццаці градусах марозу і ўраганным ветры (У. Караткевіч); З Гомеля Іван Ахлабысцін ехаў на аўтамабілі, які затрымаўся ў **корку** разам з іншымі. Часцей выкарыстоўваецца лексема **затор**: Просты спосаб барацьбы з такімі **заторамі** на дарогах, як можа падацца. Аднак асобныя фрагменты тэкстаў могуць запатрабаваць наяўнасці абедзвюх уласнабеларускіх лексем, напрыклад: Так і ехалі праз ~~пробкі~~ [коркі] вячэрняга Мінска (вопытны кур'ер заўсёды выбера правільны маршрут, каб не страціць час, стоячы ў **заторы** хвілін дваццаць) (без праўкі застаецца немілагучнасць: **праз пробкі**, гл. § 61).

3. Лексічныя памылкі могуць узнікаць праз адметнае гукавое ці марфемнае афармленне слоў у кожнай з двюх моў (фактычна можна весці гаворку пра міжмоўныя паранімы).

- Ды і сама *Машка хворая на астму. Моцна кашляе, калі ў наветры кружыцца кветкавая*[ы] ~~пыльца~~ [пылок]. У беларускай мове з прычыны мужчынскага роду назоўніка **пыл** фіксуецца лексема з суфіксам **-ок** (рус. *пыль* — *пыльца*). Параўн.: *Дрыжэў над зямлёй ледзь прыкметны залаты пылок* (З. Бядуля).

- Новая вакансія адкрылася для Маркі Гіля лічы што выпадкова: колькасць самазабойстваў у падземцы рэзка ўзрасла, а службоўцы аховы і міліцыянтны не маглі даць рады шматлікім «скакунам», якія з невытлумачальнай упартасцю раз-праз кідаліся на ~~рэжыё~~ [рэйкі] пад колы лакаматываў. У беларускай мове фіксуюцца словы-аманімы *рэйка*¹ і *рэйка*², у рускай мове *рейка* і *рельс* — розныя словы. Параўн.: *За сцяной праходзілі цягнікі, грымелі **рэйкі**, ляскалі вагоны, грукаталі колы, і восеньскую цішыню разразаў моцны і рэзкі гудок* (У. Сцяпан).

- У фермера чатыры трактары МТЗ, пагрузчык, ёсць ~~апрысквальнікі~~ [апырсквальнікі], іншыя агрэгаты, неабходныя для работы, уласная мехмайстэрня. У рускай мове існуюць дзеясловы *обрызгивать*, *опрыскивать* і назоўнік *опрыскиватель*, у беларускай — *апырскваць* і *апырсквальнік*. Параўн. таксама неапраўданае выкарыстанне новага русізма (тэхнічнага тэрміна): *Калі іх такіх збярэцца ў чараду штук пяць, яны лёгка могуць адгрызці ~~брызгавік~~ [пырскавік] у КамАЗа*.

- ✎ 1. Ёсць у мужчын патрэба ў пастаянным ~~упрыскванні~~ [упырскванні] адрэналіну ў кроў — і, калі яны не лазяць на скалы, не абганяюць адзін аднаго на трасе і не спіліся да гэтага часу, — яны шукаюць ЖАНЧЫНУ, як кажуць французы.
2. На памежжы сну і явы (ён адчуваў гэту танюткую павуцінку падзелу) цела ў яго пакрывалася ліпучым і халодным потам, у скроні сякерай-калуном цюкала кроў, павекі выглядалі цяжка набрынялымі, быццам у іх ~~упрысквалі~~ [упырсквалі] расплаўлены свінец.

• Так, у 2006 годзе на свет з'явіліся больш як 96,7 тыс. *малышоў* [немаўлят] — на 6,4 працэнта больш, чым у 2005 годзе. Русізм *малыш* фіксуецца ў ТСБЛІМ са значэннем 'маленькі хлопчык' і з паметай *разм.*, а гэта сведчыць пра сэнсавую памылку (маюцца на ўвазе ўсе дзеці, а не толькі хлопчыкі). У сказе размова вядзецца пра нованароджаных, таму дапушчальная праўка на *немаўлят* (можна таксама *дзяцей*). У іншых канкрэтных сітуацыях часта выкарыстоўваецца субстантываваны назоўнік *малы*. Параўн.: *Малыя сядзелі, вядома, абапал дзеда* (Я. Брыль); *Дзе не баіцца бліскавіц **малое**, сініцца радасць светлая ў вачах* (Г. Пашкоў).

4. Русізмы сустракаюцца і ў перакладных з заходнееўрапейскіх моў матэрыялах, і гэтым пацвярджаецца факт іх першапачатковага перакладу на рускую мову.

• *Калі верыць **слыху** [чутцы], то аднойчы падчас афіцыйнага прыёму ў Перу Браў[ў]н запрасіў патанчыць нейкую асобу ў фіялетавым*. Лексема *слых* (скажонае ад *слух*) у гэтым сказе сведчыць пра тое, што выкарыстаны другасны тэкст на рускай мове, таму што пры арыгінальным перакладзе з англійскай немагчыма было б настолькі сказаць сэнс: *rumor* — *чутка*, *пагалоска*, а не *hearing* — *слых*, *чутнасць*. Параўн.: *Па верхавінах хвойніку праплыве невялічкі ветрык, і да вашага **слыху** даляціць лёгенькае, мілагучнае дзіньканне* (А. Кулакоўскі).

• Паводле звестак Брытанскай асацыяцыі дэрматалагаў, ад лямпачак новага пакалення могуць пацярпець перш за ўсё людзі з павышанай святлоадчувальнасцю скуры, бо флуарысцэнтныя лямпачкі выпраменьваюць больш інтэнсіўна[ае] *святло* [святло], чым звычайныя. Рускім амонімам *свет*¹ і *свет*² і ў англійскай, і ў беларускай мовах адпавядаюць розныя лексемы: *light* — *святло* і *world* — *свет*.

✎ 1. Леанід Фёдаравіч, колькі перад самітам было дыскусій, прагнозаў, цікавых прапаноў у яго парадак дня, у многіх людзей з'явілася надзея ўбачыць *святло канцы тунелю* [святло ў канцы тунэля]. 2. *Сусветны* [Міравы] суд брытанскага горада Уэлшпул забараніў мужчыну, які неаднаразова сімуляваў перадазіроўку наркатыкаў, карыстацца паслугамі медыцынскіх устаноў краіны.

5. Першаснасць рускамоўнага тэксту пацвярджаецца наяўнасцю гукавых і літарных абрэвіатур, якія ніяк не тлумачацца беларускімі лексэмамі.

• Азаранка ўпершыню выйграла турнір *ВТА* [СТА]. Рус. *Всемирная теннисная ассоциация* (ВТА) — бел. *Сусветная тэнісная асацыяцыя* (СТА).

• У кіраўніка раённага *БООР* [БТПР], калі ён спускаўся ў яр да жывёліны, адвольна стрэліў карабін. Рус. *Белорусское общество охотников и рыболовов* (БООР) — бел. *Беларускае таварыства паляўнічых і рыбаловаў* (БТПР).

• Прычым падрабляюцца як дарагія, так і танныя лекі, падкрэслівае *ВОЗ* [СААЗ]. Рус. *Всемирная организация здравоохранения* (ВОЗ) — бел. *Сусветная арганізацыя аховы здароўя* (СААЗ).

• *Цэнтральная сядзіба ААА [ААТ або ТАА] «Белавежскі» — прыкметнае месца на карце Брэсцкай вобласці.* Рус. *открытое акционерное общество* (ОАО) або *общество с ограниченной ответственностью* (ООО), бел. *адкрытае акцыянернае таварыства* (ААТ) або *таварыства з абмежаванай адказнасцю* (ТАА).

• *Сапраўды, тут жа бачым печ СВЧ [ЗВЧ], выгляд якой ну ніяк не на-завеш сучасным.* Рус. *сверхвысокой частоты* (СВЧ) — бел. *звышвысокай частаты* (ЗВЧ).

• *Між іншым, ведучы размову пра льготнае крэдытаванне насельніцтва, Мікалай Лузгін не выключае, што ў перспектыве магчымы ўдзел у гэтым працэсе, акрамя ААТ «АСБ [ААБ] Беларусбанк» і ААТ «Белаграпрамбанк», і іншых банкаў.* Рус. *акционерный сберегательный банк* (АСБ) — бел. *акцыянерны ашчадны банк* (ААБ).

• *Параўн. выкарыстанне русізма ва ўмоўным скарачэнні: Укладка керамічнай пліткі ў індывідуальных прадпрымальнікаў каштавала ад 10 долараў за квадратны метр, у адным з таварыстваў з абмежаванай адказнасцю — ад 12 тых жа ў.е. [у.а.] за «квадрат».* Рус. *условная единица* (у.е.) — бел. *умоўная адзінка* (у.а.).

6. Трэба супастаўляць асобныя часткі перакладнога матэрыялу, кантраляваць сувязь сказаў з папярэднім кантэкстам. Незахаванне такога патрабавання выклікае наяўнасць «схаваных» русізмаў.

• *Не менш неабходнай мерай у цяперашніх умовах становіцца павелічэнне дапамогі на беспрацоўі. Сёння ў сярэднім яно [яна] вагаецца ў межах 50–55 тыс. рублёў.* Выкарыстанне займенніка *яно* можа быць патлумачана толькі наяўнасцю ў зыходным тэксце назоўніка *пособие* (бел. *дапамога* — *яна*).

• *«А наогул, Міхаіл Лявонцьевіч, колькі на Гомельшчыне фермерскіх (сялянскіх) гаспадарак?» — «На 1 студзеня гэтага года 245. На два [дзве] больш, чым было на такі ж перыяд летась».* Журналісту варта было б перачытаць сваё перакладзенае на беларускую мову пытанне і зразумець, што ў адказе чыноўніка *два* — гэта не рускія *хозяйства*, а *дзве* беларускія *гаспадаркі*.

7. Прапанаваныя варыянты правак інтэрферэнцыйных памылак складаюць толькі малую частку рэдактарскай працы ў гэтым кірунку. Звернем увагу на некаторыя іншыя тыповыя недахопы.

• *Адказнасць, канешне, вялікая, аднак і цікава працаваць над увасабленнем унікальных тэхналогій.* Лексема *канешне* фіксуецца ў ТСБЛМ, *канешне* і *канечне* (менавіта ў такой паслядоўнасці) — у СБМ. Аднак РБС падае адпаведнікамі рускай лексемы *конечно* некалькі слоў: *безумоўна, бяспрэчна, вядома, зразумела* (*натуральна*). Атрымліваецца, што русізм *канешне* (*канешне*) як пабочнае слова пры перакладзе не выкарыстоўваецца. Адкуль жа тады ён з'яўляецца ў беларускамоўных тэкстах?

Лексему *канечне* можна лічыць натуральнай для беларускай мовы толькі як прыслоўе ў значэнні ‘абавязкова, што б ні здарылася’ (ТСБЛМ), і гэта пацвярджаюць прыклады з класічнай літаратуры.

✓ Але ўзяць у ворага тое, што табе **канечне** патрэбна ў баявым жыцці, дазваляецца (Я. Колас); Аплікант намагаўся, каб **канечне** нарэзаць хутары да зімы і барэджэй уцячы з гэтай убогай шляхоцкай ваколіцы ў горад на зімаванне (М. Гарэцкі); Але яшчэ адзін вясковы звычай мела ...ская вуліца: была ціхая, народу мала хадзіла па ёй, дык абы цень матнуўся ці пачула крокі — **канечне** было ёй ведаць хто там, зірнуць у акно (Л. Калюга).

✎ 1. Крызіс, *канешне* [бясспрэчна], паўплываў на сітуацыю. 2. Маршруты можна «варстаць» якія заўгодна — наколькі дазваляе фантазія і, *канешне* [безумоўна], падрыхтоўка. 3. Мы даражым даверам сваіх кліентаў — і вадзіцеляў асабістых аўтамабіляў, і, *канешне* [зразумела], прадпрыемстваў і арганізацый, якія займаюцца перавозкамі вя[е]лікагрузным транспартам. 4. Разам з нашым фатографам вы, паважаныя чытачы, можаце пабываць на гэтых гарачых, у прамым сэнсе слова, кропках і[,] *канешне* [вядома], палюбавання на пераможцаў — санітарную дружыну Глыбоцкага мясакамбіната.

• Ху Цзіньтаа нагадаў, што ў **сапраўдны** момант сітуацыя ў свеце, у краіне і ўнутры партыі працягвае перажываць глыбокія змены, і ёсць небывалыя шанцы на развіццё, але ў той жа час і нябачаныя раней небяспекі і выклікі. **Сапраўдны** адпавядае рускаму *настоящий*, якое пры перакладзе мае некалькі адпаведнікаў: *настоящее время* — **цяперашні час**, *эта подпись настоящая* — гэты подпіс **сапраўдны**, *параграфы настоящего учебника* — *параграфы гэтага (дадзенага)* падручніка, таму ў сказе патрабавецца замена слова **сапраўдны** на **цяперашні** (дадзены).

• Прааналізуем сказ: У пупышках сасны многа эфірнага **масла**, *фітанцыдаў*, якія забіваюць хваробатворныя бактэрыі і вірусы. Цікава прасачыць значэнні двух слоў у ТСБЛМ: **масла** — ‘**харчовы** (вылучана намі. — П. Ж.) тлушч, прыгатаваны з рэчываў жывёльнага, расліннага або мінеральнага паходжання. *Топленае м. Змазачнае м.*’; **алей** — ‘тлушч з насення раслін. *Сланечнікавы а. Какосавы а. Канапляны а.*’. Ужо ў прыкладах да тлумачэння першага слова выяўляецца супярэчнасць: *харчовы тлушч* і *змазачнае масла*. Параўн. дакладнае словаўжыванне: *Агурочную салату выдатна дапоўняць лімонны сок і аліўкавы алей*, зверху можна насыпаць тонка парэзанай хрумсткай смажанай цыбуляй, а калі да ўсяго гэтага дадаць кансерваванага тунца і падаць на лісці зялёнай салаты, атрымаецца лёгка карысная закуска. Аднак зразумела, што *раслінны тлушч* можа быць і *нехарчовы*, а *рэчыва мінеральнага паходжання* наўрад ці будзе *харчовым*. Звернем увагу на падачу слова *алей* у Беларуска-расійскім слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча (1925): ‘**Алей** м. — растительное масло; **земны** ~ — масло горное (= **нафта**). НТЗ’. Такім чынам, слоўнік падкрэслівае выкарыстанне слова *алей* у дачыненні да

ўсіх тлушчаў расліннага паходжання. А як жа быць з мінеральнымі тлушчамі? У рамане «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» знаходзім фразу: *Гэта каменны алей плыве* (У. Караткевіч). А названы слоўнік падае слова *аліва* з перакладам ‘деревянное масло’, і лексема сёння выкарыстоўваецца ў тэкстах са значэннем ‘машыннае масла’: *Небяспека ў тым, што аліва сцякае ў водную сістэму*. Усё сказанае пацвярджае мэтазгоднасць выкарыстання лексемы *алей* у дачыненні да тлушчаў як расліннага, так і мінеральнага паходжання (да жывёльнага (каровінага) — *масла*). Гэта стасуецца і з агульнаеўрапейскім каранем лексемы *алей* (англ. oil, ням. Öl і інш.). Параўн. таксама: *алейная фарба*, *алейны жываніс*, *рапсавы алей*; *Застыў вясёлым роспісам алей* (Р. Баравікова). І лексема *аліфа* мае свой сінонім — *пакост*.

На думку Максіма Лужаніна, «гэтак карыстаўся словамі народ, гэтак зафіксавана і ў “Тэхнічнай тэрміналогіі” (Мінск, выд. Акадэміі навук, 1933, с. 72), дзе нават даецца група вытворных тэхнічных тэрмінаў (аліваправод, алівазбіральнік, аліўны буфер і г. д.). Але ў далейшы абыходак уведзены: змазачныя матэрыялы, *мінеральныя масла* (множнага ліку жывая мова не ведае)».

✎ 1. Многія элітныя маркі начных крэмаў утрымліваюць нават натуральныя эфірныя маэлы [алей], якія дапамагаюць хутчэй расслабіцца і заснуць. 2. Інтэрвал замены маэла [алівы] і свечаў [свечак] у такім аўтамабілі ў 1,5 раза большы, чым у бензінавых аналагаў.

• Выкарыстаем у якасці апошняга (ледзь не анекдатычнага) прыкладу сказ: *А тут робім адразу некалькі прыпынкаў: людзі зноў паляць смецце і лістоту — і зноў спрабуюць адкрыжавацца* [адхрысціцца] словамі «Мы ж побач». Лексемы *адкрыжавацца* не існуе ў беларускай мове, яна створана аўтарам шляхам памарфемавага калькавання рускага слова: *от-крест-иться*. Размова ж у сказе вядзецца пра пераноснае значэнне слова *адхрысціцца* ‘адмовіцца, ухіліцца ад каго-, чаго-н.’ (разм.). Неапраўданая словатворчасць аўтара і няўважлівасць рэдактара выклікалі зацямненне сэнсу сказа і адхілілі чытача ад асноўнай думкі пра небяспеку ўзнікнення пажару.

§ 59. Ужыванне фразем

Фраземы кампрэсіўна насычаны з гледжання семантыкі і сведчаць і пра максімальна эканомны лад пісьма, і пра імкненне далучыць чытача да параджэння аргументацыі, і пра ўсведамленне іх значнасці як выказаў-«залацінак», у якіх адлюстроўваецца шматвяковы досвед народа і яго мудрасць. Безумоўна, і стаўленне аўтара да выкарыстаных фразем павінна быць адпаведнае. Падчас працы з тэкстам варта звяртаць на іх асаблівую ўвагу найперш з той прычыны, што ў кожным разе такія моўныя адзінкі адыгрываюць адведзеную ім ролю і маюць індывідуальныя падставы для выкарыстання ў тэксце. Акрамя таго, моўна-стылёвая праўка грунтуецца не на асабістых

прыхільнасцях рэдактара, а на глыбокім веданні мовы і на ўліку асаблівасцяў мовы аўтара. Калі пэўныя моўныя адзінкі ў аўтарскім рукапісе супярэчаць выпрацаваным заканамернасцям іх функцыянавання, узнікае неабходнасць у правядзенні паглыбленага рэдактарскага аналізу і тэарэтычна абгрунтаванай моўнай праўкі.

Фразеалагічнае напаўненне тэксту можа быць экстрапалявана на праблему яго прэцэдэнтнасці. У прэцэдэнтных тэкстах утрымліваецца вербалізаваны кагнітыўны фон маўлення, г. зн. у працэсе камунікацыі павінны захоўвацца, па-першае, прэзумпцыя камунікатыўнай роўнасці і, па-другое, прэзентаваны ў фраземе кагнітыўны кампанент культуры народа. З гэтай прычыны ўзнікае цікавая антыномія: калькаваныя ў тэксце фраземы праз набліжэнне да «больш прывычнага выгляду» ствараюць станоўчую прэсупазіцыю і ў той жа час разбураюць нацыянальна беларускае аблічча выказвання. Аўтар як стваральнік тэксту ў такой сітуацыі пачынае ў чымсьці нагадваць нявызначанага ў сваіх моўных прыярытэтах рэцыпіента.

1. Фраземы з кампанентамі, што выяўляюць беларускае светабачанне або маюць адмысловы для беларускай мовы склад кампанентаў, успрымаюцца найперш як паказчык моўнага майстэрства пісьменніка, журналіста або навукоўца. У адваротным выпадку страчваецца якраз адметны ментальны нацыянальны складнік фраземы, напр.: *Гучала гэта, згадзіцеся, гучна, але ж тэхнікі там было з гулькін [камароў] нос: збажыну касілі косамі, а найбольш — жанчыны жалі сярпамі, вязалі ў снапы, якія потым звозілі ў такі і малацілі*. Руская фразема *с гулькин нос*, якая ўтрымлівае вызначальны кампанент *гулькин* (ад ласкавай назвы голуба — *гуля, гулька*), перанесена ў беларускамоўны тэкст пры адсутнасці зафіксаванага адпаведніка моўнай адзінкі.

2. Падобнае разбурэнне фраземы можа адбывацца і праз няведанне формы асобных кампанентаў.

✎ 1. Мужчыны ўмеюць рабіць гэта проста цудоўна — каб у выпадку, калі вы яўна не ў ~~гумары~~ [гуморы], спакойна рэціравацца, не страціўшы пры гэтым пачуцця годнасці. 2. Пачулі нас дзікі, на імгненне ўзнялі галовы, а потым так ірванулі са сваёй лежні, толькі снежны пыл за імі ~~закурэў~~ [закурэў]. 3. «Каб свет існаваў, а не гаснуў», — ~~напрамілуй~~ Бог [напрамілы бог] просіць бабуля Аляксандра праваслаўных іерархаў даслаць у Слаўнае новага святара. 4. Глянуў я — і сам сябе не пазнаў. Пудзіла ~~ды~~ [дый] годзе!

✓ Ясна відаць, што Іван Пракопавіч, казённы ляснічы, **не ў гуморы** (Я. Колас); Але дзед Астас быў **не ў гуморы** і ў адказ на Міколкавы падміргванні так сурова зірнуў на яго і так рашуча ўзяўся парадкаваць пяцярнёй сваю бараду, што Міколка палічыў за лепшае «не падсыпаць дзеду солі на раны», як казалася часам маці (М. Лынькоў); Але Віхор быў з раніцы **не ў гуморы** і сыраватай хмурынкай беглыя накіды сцёр таропка (Р. Барадулін); Ведаючы, што будзе значыць для яго спыненне, Панас задаў такога драпака, што **снег курэў** пад яго нагамі (Я. Колас).

3. Фраземы часцей за ўсё — агульнавядомыя шырокаму колу чытачоў устойлівыя выразы.

✓ Ганна **для прыліку** ўзяла гурок, з'ела са скібачкай хлеба (І. Мележ); На дзедаву хату знаходзіліся купцы, ды бацька не дужа спяшаецца яе прадаваць, ён прапануе мне забраць і перавезці хату куды-небудзь пад Мінск, але робіць гэта хутчэй **дзеля прыліку** і ў глыбіні душы спадзяецца, што я адмоўлюся (А. Пісьмянкоў); Л. Сапега **меў рацыю**: у любую хвіліну непарадкі ды рэлігійныя спрэчкі ў Вялікім Княстве маглі перарасці ў поўную анархію і хаос (Г. Сагановіч); А злыдні як?.. І ў іх жа дзеці ёсць (жыццё спрадвек **ідзе сваім парадкам**), і іх жа сэрцы, пэўна, песціць млосьць бацькоўскае любові да нашчадкаў?.. (Г. Пашкоў); Напачатку ўсё ішло **як мае быць** — працавалі эфектыўна і рэнтабельна.

✎ А дні ішлі сваёй [ім] **чарадой** [парадкам] — ледзь світала, Алекса ўставаў, мыўся з чорнага вузкагорлага сасуда, які трымала перад ім Заміра, снедаў і ішоў у бібліятэку.

Фраземы для (дзеля) прыліку, мець рацыю, ісці сваім парадкам, як мае быць, нейтральныя паводле эмацыйнай маркіраванасці і пераважна гутарковыя паводле функцыянальна-стылістычнага прызначэння, арганічна ўключаны ў структуру сказаў мастацкага і публіцыстычнага стыляў, выкарыстаны без змянення формы, таму і не зведалі рэдактарскай праўкі. Выказванні кшталту: Як бачым, сапраўды **лукулаў стол**, процьма разнастайнай ежы — і відэлец, звычайны відэлец для спажывання ўсяго гэтага (А. Касцень) — патрабуюць ад рэдактара і чытача як успрымальнікаў тэксту асаблівай падрыхтоўкі, у прыватнасці ведання антычнай (рымскай) гісторыі, умення супастаўляць сэнс кніжнай фраземы з аўтарскай задумай і яе рэалізацыяй. У гэтым разе аўтар твора, паводле Віктара Іўчанкава, «павінен быць упэўнены ў тым, што яго сразумеюць», і задача рэдактара палягае ў антыцыпацыі рэакцыі чытача.

4. Недасведчанасцю і аўтара, і рэдактара можа быць патлумачана выкарыстанне простага, здавалася б, фраземы ў наступным сказе: Цікава, што сярод 18 настаўнікаў трэцяя частка — былыя выпускнікі, якія пасля заканчэння ВНУ вярнуліся працаваць у сваю **«альма-матар»**. Аўтар імкнецца засведчыць свае адносіны да сэнсу фраземы двукоссем, аднак называнне школы старадаўняй студэнцкай назвай універсітэта павінна было б сігналізаваць рэдактару пра неабходнасць правядзення праўкі (яе магчымы варыянт: ...пасля заканчэння альма-матар вярнуліся працаваць у сваю школу).

У сказах: Але, магчыма, меркаваў **пра сябе** Міхась, ён чаго і не разумее?; ...Развітваючыся з дзеткамі, **сам пра сябе** падумаў... — вылучаныя фраземы ўводзяць чытача ў зман, бо далей ідзе фраза пра думкі, а не меркаванне пра самога аўтара (праўка: сам сабе).

✓ Лабановіч усміхнуўся **сам сабе**: яму прыпомнілася казка пра асла (Я. Колас); Верны сябра і зямляк, нязменны памочнік у ягоных блуканнях па сталіцы, цяропліва зносіў цяжкія звязкі ды, мабыць, **сам сабе** ціха кляў гэтую непад'ёмную кніжную дурасць

(Г. Каржанеўская); *Не можа быць, думаю **сам сабе**, каб у такога разумнага ката ды не было цёплай печы, добрых, гасцінных гаспадароў* (У. Ягоўдзік).

Калі чытаеш сказ: ***На ноч глядзячы** паставілі сеткі на рацэ, а ранкам выправіліся на ўлоў*, — узнікае жаданне паставіць пасля дзеепрыслоўнага зварту коску, г. зн. героі глядзелі на ноч і адначасова паставілі сеткі (праўка: *Проці ночы...*). Падобная праўка патрабуецца і ў фрагменце: *Гэта дзіўна: неба хмарнае, вось-вось нахопіцца дождж — якая там сушка. Ды яшчэ **на-ноч глядзячы** [проці ночы]*.

У двух сказах: *Нядаўна праходзіла праз двары на адным з магільёўскіх мікрараёнаў і **на свае вочы** ўпэўнілася, што вулічны алкагалізм — **актуальная** [значная] праблема; Ігар Судніковіч не першы год узначальвае мясцовую ўладу і **на ўласныя вочы** неаднойчы пераконваўся ў тым, як часам складана даводзіцца сталаму чалавеку — фразема бачыць на свае вочы* выкарыстана з дзеясловамі, якія пашыраюць яе ўстойлівы характар (лепш усё ж правесці праўку: *асабіста*). Параўн.: *Ён [падвочык] праязджаў **непадалёку і бачыў усё на свае вочы*** (А. Пальчэўскі). Дарэчы тут прывесці выказванне Рыгора Шкрабы: «Фразеалагізмы ў кожнага ў памяці, і трэба вельмі важная прычына, каб іх перайначваць».

5. Пераважная колькасць няўдалых фразем — калькі з рускай мовы, якія патрабуюць рэдактарскага ўмяшальніцтва найперш праз склад кампанентаў, бо рэдактар павінен адрозніваць «фразеалагічнае наватарства», г. зн. стылістычна зададзеную аўтарам трансфармацыю фразеалагізма, і міжвольнае змяненне яго складу. Выяўленыя калькаваныя фраземы якраз і сведчаць пра тое, што рэдактар як першы чытач не выявіў іх беспадстаўную трансфармацыю і не прапанаваў аўтару прымальныя варыянты праўкі. Для гэтага вылучым некалькі груп фразем.

5.1. Шматкампанентныя рускія фраземы, якія ў беларускай мове маюць аднаслоўны адпаведнік.

- ✎ 1. *Што датычыцца трох месяцаў, то паказчыкі, **на крайняй меры** [прынамсі] ў жывёлагадоўлі, не пагаршаюцца, а паляпшаюцца*. 2. *Гаспадыня там у **міг вёка** [вокамгненна] нешта на стол паставіла, гаспадар штось сыну шагнуў і «казёнкі» пляшку выцягнуў*. 3. *Прасцей кажучы, Ю. Будчанін сам стварыў праблему і **апынуўся з ёю адзін на адзін** [сам-насам]*. 4. ***Незлічоная колькасць** [Безліч] спецыяльных сродкаў, у першую чаргу разнастайныя спрэі і пенкі[,] павінны дапамагчы дасягнуць лёгкай фіксацыі прычоскі, гладкасці, выцягнутасці, шаўкавістасці*.

Рэдактарская кампетэнтнасць, дапамога аўтару ва ўдасканаленні выказвання, слухная парада, тлумачэнне неабходнасці правядзення праўкі пазбавілі б сказы ад беспадстаўнага калькавання.

Відавочна, што прыведзеныя прыклады адлюстроўваюць няведанне стваральнікам тэксту безэквівалентнай лексікі, у якой закладзены значныя

камунікатыўныя і выяўленчыя магчымасці і якая не ў меншай ступені, чым фразеалогія, з'яўляецца выразнікам беларускай ментальнасці. Пададзім яшчэ некаторыя прыклады.

- ✓ Толькі яда была не дужа дрэнная, **прынамсі**, не горшая, чым у звычайнага, сярэдняга гаспадара ў нашай вёсцы (М. Гарэцкі); Самім нават дзіўна бывае — **прынамсі**, Алесь так думае пра самога сябе, — калі і як гэта пачалося? (Я. Брыль); Чуць ды бачыць Цябе — і **зашмат**, і **замала** (Р. Барадулін); Пачынаеш чытаць і мімаволі сам пранікаешся гэтай урачыстай цішынёй лесу, як быццам **увачавідкі** бачыш нахіленыя пад цяжарам снегу сасновыя галіны, голыя сучкі дуба ці бярозы, гэтыя маленькія «дравінкі», якія застылі ў вялікай задуме і стаяць, не варухнуцца (С. Грабчыкаў); Адтуль чулася звонкае, па-свойску для Алеся любое цырканне **сырадою** ў пустое яшчэ вядро (Я. Брыль); Сістэма (5.17) мае **безліч** рашэнняў (А. Брычыкава, А. Гусак).

5.2. Шматкампанентныя рускія фраземы, якія ў беларускай мове маюць адпаведнік з меншай колькасцю кампанентаў (двух- або трохслоўны).

- ✎ 1. Гранёная шклянка дагэтуль папулярная, бо яна як **нельга лепш** [як най-лепш] падыходзіць для вымярэння вадкіх і сыпкіх прадуктаў і вылічэння іх масы. 2. Міліцыянеры паставілі на сляды сабаку Графа, і той **прывёў** іх у суседні дом, дзе **як ні ў чым не бывала** [як нічога ніякага] гуляла п'яная кампанія з трох чалавек, якія і ўчынілі тое цяжкае злачынства. 3. Нягледзячы на тое, што выпускнік не з'яўляўся на працу, прараб **працягваў** [як нічога і не было [як нічога ніякага]] фіксаваць у табелях час прыходу і адыходу маладога чалавека (апошнюю фразему аўтар імкнецца перайначыць, лічачы, відаць, што праяўляе творчы падыход, а ў выніку атрымлівае ўсё тую ж недарэчную кальку).

Гэтыя прыклады не толькі пацвярджаюць няўменне некаторых аўтараў карыстацца фразеалагізмамі, але і сведчаць пра рускамоўны лад мыслення. Рэдактар павінен разумець і выкарыстоўваць на практыцы ўніверсальны закон эканоміі моўных намаганняў, які выразна праяўляецца ў творчасці і садейнічае кампрэсіі выказвання.

5.3. Фраземы з аднолькавай колькасцю кампанентаў у рускай і беларускай мовах (або на адзін больш — у беларускай).

- Фраземы з кампанентам *на*.

- ✎ 1. **Да шчасця** [На шчасце], гісторыкі і прадстаўнікі ўлады дзейнічалі энергічна і хутка знайшлі паразуменне з заказчыкамі будоўлі. 2. Сёння **да** [на] ўвесь рост паўстала праблема энергазберажэння, таму надаём яшчэ больш сур'ёзную ўвагу эканоміі **цеплаэнергарэсурсаў**. 3. Чаму мы не гаворым **да** [на] ўвесь голас, выкарыстоўваючы дэпутацкі корпус, аб тым, што выкананне праграмы па барацьбе з алкаголем у краіне часцяком ігнаруецца — як у частцы яго ўжывання, так і ў частцы продажу, у частцы працягвання выпуску пладова-ягадных вінаў, якія прыводзяць да хуткай алкагалізацыі? 4. Правільна, мы рыхтуем праекты на ўсякі выпадак **пра** [на або у] запас, але здараецца, што потым яны патрабуюць нейкіх удакладненняў,

змяненняў. 5. *Не да добра* [на добрае] за хлеб без малітвы брацца. 6. А вось калі грошы траплялі ў кішэню да зладзюжак, «запал» апошніх адразу сыходзіў на ~~не~~ [нішто]: яны альбо знікалі, альбо не спяшаліся дапамагаць. 7. *Не хачу казаць, што ў той час я поўнасю асэнсавана і адказна разумеў, што чакае мяне наперадзе, але жаданне атрымаць адрэналін ад наведвання дагэтуль такой далёкай, невядомай, таямнічай і ад гэтага яшчэ больш прывабнай Амерыкі, убачыць сваімі вачыма* [на свае вочы] дзівоцтвы і незвычайнасці пераважала і прытупляла здаровы сэнс.

- ✓ Тады дзед спалохаўся не на жарты і пачаў **на ўвесь голас** клікаць унука (М. Лынькоў); Удзячнасць за гэту заслугу беларускага народа я пабачыў **на свае вочы** ў апошнія дні, калі побач з беларусамі мяне ў Віцебску, Оршы, Горках, тут, у Мінску, нават з Украіны віталі грамадзяне другой нацыі — гэта грамадзянства яўрэйскае... (Я. Купала); — **Не на добрае**, ведамо... — з роздумам прамовіў дзед (І. Мележ); Раптам жыццё тут сышло **на нішто**, жорстка раскіданым стала жыццё (С. Шах); **На шчасце**, у Хлебнай даліне ўсё па-ранейшаму: цёпла, светла, радасна (А. Масла).

• Фраземы з кампанентам *раз*.

- ✎ «Зараз [Цяпер] інтэрнаты ні ў якім **выпадку** [разе] не павінны ісці насустрач суб'ектам гаспадарання, якія маюць намер «скінуць» сюды прадукцыю, што не знаходзіць рэалізацыі ў рознічным гандлі і ляжыць на складах па 10–15 гадоў», — падкрэслівае міністр працы і сацыяльнай абароны Уладзімір Патупчык.
- ✓ **У кожным разе**, ён, калі пачуў, што ў суседнім з гэтым раёне раённыя кіраўнікі арганізавалі партызанскі атрад і скрыліся ў лясы, сказаў... (К. Чорны); Адцягнулі бандыта за сотню крокаў. Замацавалі так, каб ён **ні ў якім разе** не мог развязацца, і пакінулі (Я. Маўр); І ён быў адным з аморфных зомбі. **Ва ўсялякім разе** ў тыя хвіліны, калі ўліваўся ў патока астатніх гараджан (А. Казлоў).

На прыкладзе гэтага кампанента можна праілюстраваць рэкамендацыі рэдактарам абачліва карыстацца нарматыўнымі даведнікамі, бо ў ТСБЛМ, напрыклад, пададзены дзве фраземы: *ва ўсякім разе* са значэннем 'пры любых абставінах' і *ва ўсякім выпадку* са значэннем 'пры любых абставінах, незалежна ні ад чаго'. Рэдактар ведае фразему калі *што якое*: *Можна будзе сказаць, калі што якое, што конюх даў пакатацца?* (У. Сцяпан); *Яны бегалі б па гэтым лузе, дурэючы, даганяючы адно аднаго, а потым кінуліся б у ваду, і ён плыў бы побач з ёй, каб падтрымаць, калі што якое* (В. Гапееў) — і ў сказе: *Дарэчы, і побач з КПП міліцыянеры будуць здымаць усіх, хто ўваходзіць, каб потым у ~~выпадку чаго~~* [калі што якое,] можна было б лёгка «вылічыць» падазроных ва ўчыненні злачынстваў — прапануе выправіць калькаванне, аднак у тым жа слоўніку знаходзіць у *выпадку чаго* 'калі будзе патрэба' і калі *што якое* 'калі здарыцца што-н. нечаканае, узнікнуць якія-н. цяжкасці, непрыемнасці'. Складваецца ўражанне, што моўная практыка калькавання фразем пачынае набываць кадыфікацыю, праўда, патлумачыць гэтую з'яву з гледжання культуры маўлення і рэдактарскай дзейнасці цяжка.

• Фраземы з кампанентам *дзень*.

- ✎ 1. Незвычайную аперацыю давялося правесці *на днях* [з гэтымі днямі] брытанскім выратавальнікам, якіх выклікалі на дапамогу п'янаму поні. 2. *На днях* у [Днямі ў] Мінску ўгадвалі імя Саламона Міхоэlsa, вялікага акцёра і кіраўніка Маскоўскага яўрэйскага тэатра. 3. Але *на днях* [з гэтымі днямі] я зноў лётала ўсю ноч, ёсць надзея, што прыйдзе натхненне, бо і болю зноў столькі, што аднымі слязамі не выплакаць. 4. Парк акрасу ахвярна нішчыць і завершыць, аднак, *на днях* (верш неабходна дапрацаваць, бо скалькаваная фразема пры замене днямі ліквідуе рыфму; далей у страфе — не падняць). 5. Служба ў радавога пехацінца складалася з некалькіх элементаў, што паўтараліся з *дня ў дзень* [дзень пры дні].

- ✓ Хваліўся Васіль — Адамаў найлепшы дружка, — што **з гэтымі днямі** была вечарынка ў іх (Л. Калюга); **Дзень пры дні** начальнік лесапункта ганяў на станцыю разгойсаны на лясной бездаражы «газік», кожны вагон пад лес вырываў немалымі нервамі, горлам, і нарэшце, знясілены, не вытрымаўшы беганіны па чыгуначных службах, збіраў у кабінет мужыкоў, прывычных да плытніцкага шаста (В. Карамазы); **Што ні дзень** я ўсё болей іржой заростаю, дождж абгрыз мяне, камень вытупіў лязо вострае (А. Наўроцкі); Шукаюць рукі ласкі блізкіх рук, якую ж радасць **дзень пры дні** насіла, што ад тваіх, — усё даўжэй, — разлук гатова месяц здзьмухваць з небасхілу (Р. Баравікова).

• Фраземы з кампанентам *крок*.

- ✎ Спадзявацца можна было толькі на выпадковае спатканне знадворку, дзе *на кожным кроку* [што ні крок] іх чакала небяспека і дзе адзіным сапраўдным гаспадаром быў вецер.

- ✓ Цяжэюць **што ні крок** хвіліны, і ўжо не абмінуць бяды з адважнай лёгкасцю: павінна! (Т. Бондар); Я дотыкам далоні — **што ні крок** — сузор'е бульбяное адкрываю (П. Макаль).

• Фраземы з кампанентам *пункт*.

- ✎ Гэта была *да[ў] сапраўдна[ы] кропка* [пункт] адліку развіцця дарожнай галіны на Віцебшчыне.

- ✓ У вёсцы самым цвёрдым і непарушным арыенцірам у свеце, **пунктам адліку**, адносна якога чалавек мог выяраць уласныя думкі ды ўчынкі, была зямля, цвердзь (С. Дубавец); Толькі комплексны падыход да праблемы — з розных **пунктаў гледжання** — можа забяспечыць поспех справы (Э. Гурэвіч); Я паходзіў са звычайных інтэлігентаў, якія выслужвалі з пакалення ў пакаленне асабістае шляхецтва, былі вучонымі, юрыстамі, інжынерамі — плебеймі з **пункту гледжання** гэтага пыхатага шляхцюка, у якога продак быў даездчыкам у багатага магната-забойцы (У. Караткевіч).

Разам з кадыфікаванай фраземай *пункт гледжання* ТСБЛІМ падае і *пункт погляду*. Аднак у сучасных тэкстах сустракаюцца сказы, дзе кампанент *пункт* увогуле адсутнічае: з *гледжання* і з *гледзішча*, таму фразема *пункт погляду* збыткова. Лексемы *гледжанне* і *гледзішча* кадыфікаваны ў СБМ.

✓ Гэты тэзіс можна трактаваць з **гледжання** натуральнасці існавання з'явы інтэртэкстуальнасці ў тэкстах СМІ (С. Зелянко); 2-і радок, наадварот, слухны з **гледзішча** харэя, але інверсіяваны з **гледзішча** неона трэцяга (Ю. Пацюпа).

• Фраземы з кампанентам як (так бы).

✎ 1. І кіраўнікі завода спадзяюцца, што зменаў у гэтым плане ў іх не будзе, бо істотную дапамогу аказвае Белкаапсаюз, ды і ён сам, як гаворыцца [як кажуць або так бы мовіць], не спіць у шапку. 2. У надзейныя, як мовяць [кажуць], рукі перадаў. 3. А пераможца, як вадзіцца [заведзена або звычайна], атрымлівае ўсё.

✓ Відаць, філосаф у ім абранай галіне — **як той казаў** — не з голых-босых і нешта мае ў галаве (Н. Гілевіч); Мастацкі эффект дасягаецца сінхраніяй, **так бы мовіць**, трайнага бачання рэчаіснасці — вачыма трох пакаленняў (А. Рагуля); Які ж я малайчына, што здагадаўся і прыйшоў раницаю і застаў яго пакуль яшчэ жывога і, **як кажуць**, пры памяці!.. (А. Федарэнка).

• Фраземы з кампанентам дзіва.

✎ 1. «Учотчык» дзед Міхал зрабіў выгляд, што нічога не заўважыў: **яшчэ ё** [дзіва што] — яны з Лёшкавым дзедам разам цаліну аралі! 2. Усё было прыгожа і інтрыгуюча. **Яшчэ ё!** [Дзіва што!] Напрыклад, у стральбе з аўтаматычнай вінтоўкі ўдзельнічалі ажно сем кіраўнікоў райвыканкамаў і райсаветаў дэпутатаў, у тым ліку і старшыня аблвыканкама Аляксандр Якабсон.

✓ Здаецца, ён і Зоі падабаўся. **Дзіва што:** Сашка быў і вышэйшы за нас, і спрытнейшы, і за словам у кішэню доўга не лазіў (В. Шніп); Праз тынкоўку на тарбаватых шчоках прабілася плямамі чырвань, а вушы яе [Юлі] гарэлі шыза-барвовым агнём. **Дзіва што!** Не адгубіла мо ніводнай чаркі! (П. Місько); Пякельнае, анамальнае лета выцягнула з зямлі апошнія сокі. **Дзіва што!** Чатыры месяцы, ці не з красавіка і аж да кароткага восеньскага адхлання, стаяла летась Пятроўка: смаліла, пякло, сушыла (У. Міхно).

• Фраземы з кампанентам рэй.

✎ На мінулым форуме ~~тён задаваля~~ [рэй вяла] ў многім дэлегацыя Злучаных Штатаў.

✓ Пражэрнай саранчы не дайся на з'ядзенне: змяці яе! Стапчы! **І рэй вядзі** — надзейна! (Н. Гілевіч); Скажу без перабольшання: атрымаўся цудоўны літаратурна-музычны вечар, на якім **рэй вялі** не толькі госці, але і навучэнцы прафліцэя.

• Фраземы з кампанентам навывёлт.

✎ «А яшчэ за пятнаццаць гадоў працы я навучылася бачыць людзей **наскрозь** [навывёлт]», — дадае мая суразмоўніца, працягваючы грошы ў акенца аптэкі.

✓ — Угледзеў! Як зірну, **навывёлт бачу** — што да чаго!.. (І. Мележ); Віцька! Прызнайся, хто такі? Я **іх навывёлт бачу** (А. Савіцкі).

• Фраземы з кампанентам маеш.

✎ 1. На некалькі хвілін жыхар зайшоў у сталоўку вёскі Судкова, і вось **на табе** [табе і маеш]... 2. **І вось табе** ~~ма-а~~ [ма-аеш] — астма! 3. Ну, вось **табе і** ~~ма~~ [маеш]!

Не кіем, дык палкаю — адной паганялкаю! (другі сказ з адметнай беларускай парэміяй не падтрымліваецца формай першага з фраземай).

- ✓ **Вось табе і маеш!** Спярша была «творчая ўдача», а на самай справе і герой духоўна абмежаваны, і сапраўдных праблем пісьменніца не ўбачыла (М. Мушынскі); Прыбегла Таня ў садзік, а там ні Дзімы, ні Петрыка. Вось табе і **маеш**: захварэлі! (І. Аношкін); Садзіла кваткуху ў тым жа дзіравым рэшаце, ночы недасыпала, калі настаў час індычанятам прадзеўбацца на белы свет, і, вось табе **маеш**, — усе да аднаго індычыя яйкі аказаліся баўтунамі (В. Гардзей).

• Фраземы з кампанентам *справа*.

У беларускай мове фіксуецца амонімы *справа*¹ (прыслоўе) і *справа*² (назоўнік). Прыслоўе *справа* выкарыстоўваецца без абмежаванняў, напрыклад: На ўзбочыне **справа** — халодная ліпкая твань. На ўзбочыне злева — кустоўяў былых патарчакі (Г. Бураўкін). Мнагазначны назоўнік *справа* шырока ўжываецца ў значэннях ‘род заняткаў’, ‘судовы разбор, працэс’, ‘папка з дакументамі’: Міністэрства ўнутраных спраў, камітэт па справах моладзі, слухаецца справа аб забойстве, асабовая справа (параўн.: *справаздача, справаводства*). Іншыя значэнні назоўніка *справа* можна (і пажадана) рэалізоўваць шляхам выбару іншых лексем. Напрыклад, як можна зразумець загаловак «СПРАВА ЗВЫЧКІ?» Ці гэта звычкі знаходзяцца *справа* ад нас, ці гэта павінна разглядацца *крымінальная справа звычкі*, ці гэта калька рускага выразу *дело привычки*? Калі другое, тады патрабуецца праўка, напрыклад: «ПРЫЧЫНА — У ЗВЫЧЦЫ?» або «ГЭТА ЗВЫЧКІ?».

На Беларусі гаворка пра ўжыванне слова *справа* ідзе з 1920-х гг., у прыватнасці з часу апублікавання артыкула Кузьмы Чорнага «Небеларуская мова ў беларускай літаратуры» (1928), дзе прыводзіцца прыклад фразы сялянкі: «У чым справа?». Класік беларускай літаратуры з гэтай прычыны абураецца: «Няўжо гэта крычыць сялянка? Не, гэта крычыць сам аўтар п’есы. <...> І вінавата тутак моўнае думанне аўтара». Тэарэтык і практык рэдагавання рускіх тэкстаў Дзітмар Разенталь канстатуе беспадстаўнае пашырэнне выразаў са словамі *дело, факт* і ў рускай мове, бо «ў падобных выпадках словы *дело, факт* звычайна страчваюць канкрэтнае значэнне і без усякай шкоды могуць быць ліквідаваны. Часам іх неапраўданае ўжыванне парушае нават логіку думкі». Праблемай калькаваных фразем са словам *справа* не адзін год займаецца Анатоль Клышка, які 19 мая 2007 г. апублікаваў у «Звяздзе» матэрыял пад красамоўнай назвай «“Як справы?” — “Як злева, так і справа!”». Даследчык падстаўна робіць выснову, зважаючы на экстралінгвістычныя прычыны: «З-за абагульнення рускага адпаведніка *справа* была вельмі папулярная ў свой час, калі гэтым словам добра было прыкрываць усялякі неакрэслены, няпэўны занятак, надаючы яму выгляд работы. Але ў жывой мове ў нас такое шырокае ўжыванне *справы* ўспрымаецца нечым штучным, наносным і нежывым». На наш погляд, такія

фраземы набліжаюцца ў большасці выпадкаў яшчэ і да канцылярызмаў, і да штампаў.

Моўная практыка 1920–1930-х гг. і апошняга часу дае прыклады па-збаўлення ад слова *справа*. Часта ўжываецца слова *рэч*, а безэквівалентнае слова *насамрэч* як заменнік калькі *на самай справе* (*на самой справе*) кадыфікавана ў СБМ.

✓ Ён, **вядомая рэч**, не чакаў ад яе гэткае дурасці, ён цяпер пагарджае ёй (М. Зарэцкі); Безаглядныя сімпатыі прафесара да князя Уладзіміра — яго **асабістая рэч** (М. Ткачоў); **Іншая рэч**, што цяпер нараджаецца менш, чым памірае (У. Дамашэвіч); Я не магу сказаць, што быў апанаваны жывёльным страхам, але душа — **рэч зразумелая** — млела (В. Мудроў); Мы рэканструявалі чын узвядзення крыжа, а не мелі мэтай узвесці яго **напраўду** (У. Мароз); А праца ў Латвіі Езавітавым **насамрэч** разгортвалася шырокая (А. Пашкевіч); Гаворым, адно каб не расплёхаць, не пераліць цераз край тое, што **насамрэч** нас напаўняе (У. Сцяпан); **Насамрэч**, «Імя грушы» — гэта, безумоўна, з'ява ў нашай літаратуры: раман, паўнютка алюзіі, гумару, дзівоснай лексікі, незвычайны замес з гісторыі, фантастыкі, эзатэрыкі.

У іншых выпадках можна прапанаваць такія варыянты праўкі.

✎ 1. Усё прагрэсіўнае чалавецтва ўжо паўстагоддзя ў гэты дзень *першай справай* [перш-наперш або найперш] кідаецца віншаваць сваіх босаў з іх прафесійным святам. 2. ...Творчая група пераканана, што за спажывцамі паслуг, арганізаваных ~~я~~ належным узроўні [чынам], *справа не стане* [затрымкі не будзе] (у сказе таксама ліквідавана немілагучнасць — паўтор **на належным**). 3. *Справа ў тым, што на сённяшні дзень* [Праблема ў тым, што сёння] Мсціслаўскі масласырзавод (філіял якога знаходзіцца ў Клімавічах) плаціць людзям па 600 рублёў за літр здадзенага малака замест 665, як гэта было да 9 лютага.

Заменнікам рускай фраземы *дело в том* А. Клышка прапануе беларускую ўсё ў тым, напрыклад: **Усё ў тым**, што Пётр Уладзіміравіч Піскуновіч пару гадоў таму перадаў МТФ «Шыпы» Лёлі Міхайлаўне Піскуновіч... сваёй жонцы. Аднак лепш праводзіць дэталізацыю фразы: *пытанне ў тым, праблема ў тым і інш.* Параўн. яшчэ: **Рэч у тым**, што Альгерд, аддаўшы Ягайлу ўсё свае ўладанні, не аддаў яму Полацка (М. Ермаловіч); **Рэч была ў тым**, што яго [Івана] жалезныя апраўданні нікому і непатрэбныя былі (А. Федарэнка); **Рэч у тым**, што рэстаран «Зубр», які быў у даўгах як у шаўках, ніхто не хацеў купляць.

✎ 1. Трэба да ўсяго мець *справу* ✕ бо яна [дачыненне, бо гэта] можа ~~д~~атычыцца ўласна цябе і тваёй сям'і. 2. Сёлета — Год роднай зямлі, і навесці парадак — *справа* [клопат] не толькі ўладаў, але і кожнага канкрэтнага грамадзяніна.

Вельмі часта ў такіх канструкцыях слова *справа* збыткуўнае праз тую ж неакрэсленасць значэння, таму праўка зводзіцца да ліквідацыі гэтага кампанента.

✎ 1. У сувязі з гэтым высылкі Краснаполля ў *справе стварэння* [стварэнні] новых працоўных месцаў ацэнены добра. 2. Зразумела, адна *справа* [адно] — быць

першапраходцам, іншая [іншае] — ісці па ўжо пракладзенай сцежцы. 3. У клубе ў асноўным прысутнічалі жанчыны і выступленне слухалі ўважліва, але калі справа дайшла [дайшло] да пытанняў, то, як ні дзіўна, наконт ільгот не было ніводнага. 4. Уся справа [Усё], аднак, тармозіцца з-за слабай дастатковасці [ю] і часам нават адсутнасці [ю] неабходнага фінансавання. 5. Сённяшняе становішча спраў у [ў] вобласці кіраўнік аблсавета ахарактарызаваў як стабільнае. 6. Справаю гонару [За гонар] палічыў прывесці памятнае месца ў належны стан, нават рады быў, што лёс наканаваў Юрыю Нічыпару гэткую місію. 7. Маштабную працу заказалі ў майстра ўладальнікі музея, пачуўшы, што Вера Яўгенаўна ўжо мае досвед у гэтай справе [гэтым].

Безумоўна, праца рэдактара не павінна зводзіцца да пурысцкіх патрабаванняў наогул не выкарыстоўваць фраземы са словам *справа*. Аднак калі прапанова змяніць выказванне абгрунтаваная, калі яна паляпшае тэкст, не змяняючы аўтарскай задумы, і калі пісьменнік ці журналіст усведамляе гэта, то праўку варта рабіць: У любым выпадку, *справа адраджэння* [адраджэнне] родавых сімвалаў — *справа, якая* [праца, якая або занятак, які] патрабуе асабістых намаганняў і капіталаўкладанняў...

Ужыванне фразем — праблема, якая патрабуе далейшага навуковага асэнсавання, бо закранае складаныя пытанні псіхалінгвістыкі і, у прыватнасці, ментальную дзейнасць аўтара-білінгва па стварэнні тэксту. Скажы кшталту: *Як гаворыцца, свежае наданне, ды воць толькі верыцца з цяжкасцю* [Як той казаў, многа чуецца, ды мала верыцца]; *Мусіць, таму, што на свеце ёсць маці, у самыя чорныя, чорныя ночы, калі не было і ў нас* [і заваду не было] *запалак, не з’яўляе* [знік] *агеньчык у печы: з вугельчыка на вугельчык ён пераскокваў чатыры гады — з ночы ў ноч,* — прымушаюць аўтара і рэдактара не толькі звяртацца да лексікаграфічных крыніц, але і штодзённа ўдасканальваць рэдактарскае майстэрства, вучыцца ў знаных творцаў прыгожага пісьменства і аўтарытэтных даследчыкаў фразеалогіі (І. Лепешава, Ф. Янкоўскага, А. Аксамітава, Я. Рапановіча і інш.). Важна свой рэдактарскі досвед перадаваць аўтарам і чытачам, каб яны не страчвалі крэўнай сувязі з мовай твора і яе невычэрпнай скарбніцай — фразеалогіяй.

§ 60. Дарэчнае выкарыстанне вобразных сродкаў

Вобразныя сродкі (метафары, эпітэты, параўнанні, перыфразы і інш.) у тэкстах мастацкага стылю выкарыстоўваюцца для стварэння вобраза і адначасова выконваюць эстэтычную функцыю. Майстры прыгожага пісьменства пакінулі ў беларускай літаратуры яскравыя прыклады па-сапраўднаму невычэрпных магчымасцяў беларускага слова.

- ✓ Пад **нелагодным** небам, **вылізаныя** ветрам, цьмяна лсьніліся заледзянелыя лужы на вуліцы, балотныя разлівы, што падступалі да **голых** зараснікаў (І. Мележ);

У **чарнільным** адвечным змроку, над густой, **як дзёгаць**, вадой круцілася ў **выбухах** нястрыманага, **як навальніца**, рогату Ладдзя Роспачы (У. Караткевіч); **Заглух** той дом, што **быў** маім **гняздом**, што ў **свет пусціў і радасць, і бяду** маю (А. Куляшоў); **Як на Млечным Шляху**, сляды на **знямелым** пяску **гарэлі** (Р. Барадулін).

Дапамагаюць стварэнню мастацкага вобраза і іншыя лексічныя сродкі, напрыклад сінонімы, антонімы, амонімы і інш.

✓ **Навокал усё гуло, трэслася, выла, скуголіла** (Я. Колас); **Думкі віхурыліся, паклі, каралі** (І. Мележ); **Снег і агонь... Агонь і снег... Агонь** на зямлі ад выбухаў бомбаў, бясконцых залпаў гармат. Калі яны на нейкі час сціхаюць, **снег** усё адно гарыць — свеціцца блакітным водбліскам ад пажараў, што шугаюць у горадзе (І. Шамякін); **Дні відушчым святлом** маладзяць небасхілы. **Ночы змрокам сляпым** смутак зводзяць у зман (Р. Барадулін); Тут стаяў калісьці Берынг і ў **праліў** віно **праліў** (А. Сербантовіч).

Маўленне, насычанае вобразнымі сродкамі (тропамі), патрабуе напружанай працы рэдактара, у тым ліку выяўлення аб'ектыўнай супастаўнасці з'яў і прадметаў. Калі ў тропе паэтычнага твора цяжка выявіць пэўнае падабенства, рэдактар павінен патлумачыць гэта аўтару і вярнуць верш на дапрацоўку. У радках: *Толькі будзе сэрца й памяць, як нявывучаны ўрок — цяжка зразумець, што з'яўляецца асновай параўнання сэрца, памяці ды нявывучанага ўрока*. Радкі: *Дзверы насцеж, — Вам, як ветру, рада, толькі клён за шыбкаю замёр, бы рысак пад пугай канакрада* — выклікаюць няўцямныя пытанні: клён з рысаком, магчыма, і можна параўнаць, а вось чаму конь замірае пад пугай?

Прывядзем прыклад чатырохрадкоўя з верша.

*Парушацца глыбокіх нетраў дахі,
тысячагоддзяў расхінецца полаг,
адкрые нас дасужы археолаг,
адкрыўшы нашых збудаванняў гмахі.*

Тут наяўнічаюць, па-першае, генітыўная метафара *дахі нетраў* (цяжка зразумець, як нетры могуць мець дахі, а калі маюцца на ўвазе дахі будынкаў, якія праз тысячы гадоў будуць у нетрах, то пра гэта ведае толькі аўтар); па-другое, няўдала абранае азначэнне — русізм *дасужы*; па-трэцяе, зусім нематывавана выкарыстаная анафара ў трэцім і чацвёртым радках (*адкрые і адкрыўшы ўспрымаюцца як таўталагія*); па-чацвёртае, плеанастычнае спалучэнне *збудаванняў гмахі* (*гмах* — 'вялікі і высокі будынак'). У выніку такога рэдактарскага аналізу страфу варта грунтоўна перапрацаваць (напрыклад, такі варыянт: *Парушацца ў глыбокіх нетрах дахі, / тысячагоддзяў расхінецца полаг, / адкрые нас руплівы археолаг / і ўбачыць нашы сённяшнія гмахі*).

Цяжка (ды і немагчыма) зразумець тropy ў радках: *Праз мутнае акно знікае сон; Варушыцца ў вачах прарочы звон, у камяні сівыя пераліты; За дальнім полем лес густы ідзе падковай маналітнай; Я з суседам сівелым стаю каля*

нашай палаты. І паволі **плыве міма нас калідор**. Рэдактары паэтычных кніг, магчыма, шкадуючы аўтараў, не падумалі пра чытача, для якога і прызначаны такія вершаваныя творы. Яшчэ раз падкрэслім: праца рэдактара з вершамі — адмысловая і перадусім зводзіцца да рэдактарскага аналізу (крытыкі).

У тэкстах з праяўным выкладам матэрыялу металагічнае маўленне павінна быць стылістычна матываваным. Найбольш гэта тычыцца публіцыстычнага стылю, які часам празмерна насычаны тропамі, у выніку чаго ўзнікае зусім неабгрунтаваная вобразнасць, залішняя ўзвышанасць. Да прыкладу, чытаем у партрэтным нарысе (напісаным не журналістам, а паэтам): *Вогненнае зарыва смерчу ахінула юнацтва паэта. Ранняя сівакрылай птушкай забілася ў паднябессі сталасць*. Двухсказавы пачатак абзаца з такой колькасцю ўяўных тропай выклікае камічны эффект, бо яны выкарыстаны прыблізна, недакладна: *зарыва смерчу* (*смерч* — ‘моцны віхор, які падывае ўверх і круціць слуп вады, пяску, пылу’, г. зн. ён не вынікуе зарыва), *зарыва ахінула юнацтва* (*ахінуць* — ‘перан. Агарнуць увагай’, г. зн. дзеяслоў лексічна не спалучаецца з негатыўна ацэнчаным *зарывам смерчу*). Пасля прачытання другога сказа толькі ўзнікаюць пытанні, а не ствараецца пэўны вобраз.

У журналісцкіх матэрыялах недарэчнае выкарыстанне тропай можа ствараць камічны эффект. Напрыклад, пра тое, што з дзяржбюджэту прадпрыемству вылучана пэўная сума, аўтар піша: *Такім чынам, хмары над прадпрыемствам шырокім дзяржаўным узмахам рукі былі разогнаныя*. Што такое *шырокі ўзмах*? Вялікая сума? І *хмары* ж падзецца нікуды не могуць, значыць, яны «закрылі сонца» іншым прадпрыемствам? Відаць, так, бо ў дзяржаўным бюджэце ёсць унёсак кожнага прадпрыемства і працаўніка.

Асабліва часта сустракаецца награванне тропай у матэрыялах на спартыўную тэматыку. Гаворку пра такія тэксты вядуць стылісты не адно дзесяцігоддзе, але, відавочна, заўвагі спецыялістаў не ўспрымаюцца ўсур’ёз: тэксты па-ранейшаму стракаюць няўдалымі метафарами і параўнаннямі, што зусім не стварае рэальнай карціны гульні або паядынку ў пэўным відзе спорту, а спараджае двухсэнсоўнасць, недакладнасць словаўжывання. Напрыклад, сказаны з рэпартажу пра футбольную гульню: *Хутка атакуючую палітру барысаўчан дапоўніў яскравымі фарбамі Віталь Радзівонаў, які нядаўна вярнуўся з Германіі. Ён хоць і пырхаў нябачным матыльком, але джаліў як пчала*; Толькі нападаючы БАТЭ Віталь Радзівонаў, *як той моцны дубок, насуперак колкім вятрам трымаецца ўласнай глебы*.

У матэрыялах на сацыяльна-эканамічную тэматыку актывізуецца ўжыванне тропай падчас крызісу. Вось некаторыя прыклады.

✓ А што ж зараз, калі свае **«зубы»**, вобразна кажучы, **паказвае** сусветны фінансавы крызіс?; Наіўныя ўяўленні аб тым, што ў новым стагоддзі мы ціха і мірна ўвайшлі ў адносна стабільны перыяд эканамічнага існавання краін і народаў, разбіліся аб **рыфы** глабальнага фінансавога **крызісу**; Там цвёрда ўпэўненыя ў карысці

скаардынаваных дзеянняў устаноў і структур Еўрапейскага саюза, фінансавых устаноў, банкаўскіх груп, увогуле ўрадаў усіх еўрапейскіх краін для выцягвання Усходняй і Цэнтральнай Еўропы са **смяротных** для яе банкаў і прамысловасці **абдымкаў крызісу** (пасля смяротных абдымкаў наступае смерць, а банкі і прамысловасць усё ж дзейнічаюць); Гэта значыць, што расіяне прыкладна на 15–20 % (а можа, і больш, **крызіс** яшчэ не **дасягнуў дна**) мусяць сёлета менш набыць імпортных тавараў, у тым ліку нашых камплектавых частак, тэхнікі, трактароў, грузавікоў і г. д. (Дасягнуць дна можа тое, што апускаецца, напрыклад даходы насельніцтва, выпуск прамысловай прадукцыі, а крызіс можа дасягаць найвышэйшага пункта, апагея. Тут метафарычнае значэнне супярэчыць прадметнаму.)

Неахайнасць у стварэнні тропаў выяўляецца ў наступных двух сказах.

«*І словы ад сэрца, як споведзь народа*», як чыстыя кроплі расы **напрудвесні**, яшчэ доўга гучалі і **ірзеліся ўсімі колерамі вясёлкі** ў сценах гарадскога Палаца культуры. Па-першае, у параўнанні патрабуецца ліквідаваць **напрудвесні** — ‘на зыходзе зімы, перад самым наступленнем вясны’ (наўрад ці ў гэты час будзе раса), па-другое, метафара **ірдзецца** ‘рэзка вылучацца (пра што-н. чырвонае), чырванець; быць ярка-чырвоным ад чаго-н.’ не мае асновы параўнання са **словамі** і не можа спалучацца з акалічнасцю **ўсімі колерамі вясёлкі** (магчымы варыянт праўкі: **пераліваліся**).

Людзі абдымаліся, спявалі, танцавалі. І ў гэтай людской радасці адчувалася шчыmlівая нота, а на **вачах свята** блішчала асаблівая сляза. Відаць, памылка ў стварэнні метафары выклікана няправільным успрыманням радкоў з песні «*Это праздник со слезами на глазах*», бо якія ж *вочы ў свята*? А магчыма, у сказе *свята* не назоўнік, а амонім — прыслоўе (акалічнасць спосабу дзеяння, якая адносіцца да выказніка *блішчала*)? Адказ ведае толькі аўтар.

У раённай прэсе асаблівая трапеічнасць выяўляецца ў матэрыялах на сельскагаспадарчую тэматыку. Усмешку выклікае фраза пра зборшчыцу малака: *Усяго ж за год гэтая малаказборшчыца зліла ў дзяржаўны бітон 100,8 тоны гэтай каштоўнай прадукцыі*. Асобныя выказванні чыноўнікаў мясцовай вертыкалі ўлады, перанесеныя ў шматлікія справаздачы і рэпартажы раённых газет, заслугоўваюць выкарыстання іх у часопісе «*Вожык*», напрыклад: — *...Вось толькі аддачы належнай з боку сельгасвытворцаў пакуль не бачу, — адзначыў кіраўнік раёна і падкрэсліў: — Урэшце ўсе павінны зразумець, што ўсім трэба працаваць на малако, шанаваць, берагчы карову, паколькі яна — і фабрыка малака, і друкарскі станок*. Каментарый, як кажуць, залішнія.

Рэдактару варта надаваць увагу і выкарыстанню перыфразы, метаніміі, сінекдахі, антанамазіі, гіпербалы і літоты.

✓ *Калі ў Нюрнбергу судзілі ўсіх гэтых герынгаў, гесаў, кальтэнбрунераў і паказалі на экране фашысцкія лагеры смерці, а потым запалілася святло, людзі, усе, хто быў у зале Суда Народаў, усталі з месцаў, каб лепш убачыць істот, якія такое намыслілі, такое натварылі* (А. Адамовіч); Хай не раўня мы **Еўропам**,

Амерыкам, — заўтра абгонім мы іх (Т. Кляшторны); **Былі свае Сальеры** ў Куляшова, у Быкава — хоць імі гаць гаці, кішма кішаць (Р. Барадулін); **Паважныя сур’ёзныя людзі, узяўшы вуду ці стрэльбу, ператвараюцца ў дзяцей і мюнхаўзенаў** (І. Шамякін).

Праўда, каранцін для небаракі з Мінска аказаўся нядоўгім: хвілін праз 20 намаганнямі гіда наш палонны быў на **свабодзе на Востраве свабоды**... У сказе ўдала выкарыстана перыфраза **Востраў свабоды** (Куба) побач са словам у прамым значэнні.

Вікторыю ў дзявочым і агульнакамандным заліку ўпершыню святкавалі беларускія **майстры чорна-белых палёў**. Значэнне вылучанай перыфразы — шахматысты ці шашысты — не выяўляецца з тэксту нататкі.

Шыкоўны «лексус» рухаўся па 77-м кіламетры шашы Мінск — Ашмяны, калі яму пад колы кінуўся дзік. **Клыкасты самазабойца** загінуў, аўтамабіль сур’ёзных пашкоджанняў не атрымаў. Аўтарская перыфраза **клыкасты самазабойца** недарэчная, бо не адпавядае сапраўдным намерам жывёліны.

Студэнцкія атрады **спяшаюцца ў лета**; 3 Калдуна зрабляць **цукерку** — сцвярджаюць загаловкі, а чытачу незразумела, як расшыфраваць такія метаніміі.

Горад з’яўляецца сапраўднай турыстычнай **меккай** і таму **шмат увагі надае** свайму знешняму выгляд; **Выканана добраўпарадкаванне, і жыхары нядаўняй «Венецыі» задаволены**. Сінекдаха **горад** у значэнні яго жыхароў актыўная ў выкарыстанні, а вось **мекка** і **Венецыя** — рэдкія ў беларускамоўных тэкстах, таму важна суаднесці іх з тэзаўрусам чытача.

§ 61. Пазбаўленне ад немілагучнасці

Кожная мова мае асаблівасці ў сваім фанетычным ладзе і дае майстру слова багаты матэрыял для стварэння зручнага ў вымаўленні і лёгкага ў чытанні тэксту. Параўнайма радкі Рыгора Барадуліна пра мову: «Вымаўленне, як да нябёсаў маленне дубровы, адкрытае». Многія даследчыкі беларускай мовы (асабліва важныя меркаванні замежных навукоўцаў) адзначаюць яе мілагучнасць. Сапраўды, спрыяюць гэтаму ўнікальныя перавагі: пары зычных па мяккасці-цвёрдасці, у тым ліку адметныя [д] — [дз’] і [т] — [ц’]; санорны [ў], які ў становішчы перад зычнымі і на канцы слова не чаргуецца з глухім [ф] (напрыклад *праўка, гадоў*); фрыкатыўны, а не выбухны [г] (*нага, пагінацыя*); асіміляцыйная мяккасць свісцячых перад мяккімі гукамі (*дзверы, звер, прайсці, Мацвей*); падоўжаныя зычныя (*голле, суквецце*); прыстаўныя галосныя перад спалучэннем зычных (*імчацца, іржавы, ільнозавод*); поўныя (не нулявыя) канчаткі ў асобных катэгорыях назоўнікаў са збегам зычных на канцы слова (*міністэрстваў, эскадраў*); адсутнасць [й] на канцы асобных часцін мовы (*лёгка, чацвёрты, самы, заінелы*); замена [н] на [й] на пачатку займеннікаў (*за ім*) і іншыя.

Шматгукавыя (больш за тры гукі) спалучэнні зычных ствараюць дыскамфорт у слуханні і ва ўспрыманні (*падстрахавацца, спартсмен*). Аднак пераважнай большасці слоў уласцівыя менавіта прыемныя спалучэнні гукаў (наяўнічае ўзыходная гучнасць склада), у прыватнасці тады, калі першым зычным у спалучэнні стаіць шумны, а другім — санорны. Спашлёмся на падлікі: у навеле У. Караткевіча «Ладдзя Роспачы» спалучэнне *пр* сустракаецца 201 раз, а *рп* — толькі 1, спалучэнне *кл* — 30 разоў, а *лк* — 12, *ск* — 256 разоў, а *кс* — толькі 6.

Гукапіс у мастацкай літаратуры выкарыстоўваецца пісьменнікамі для стварэння мастацкага вобраза. Дзякуючы радкам з арганічна ўключанымі ў іх алітарацыямі і асанансамі паэты дасягаюць максімальнай вобразнасці пэўных фрагментаў, пры гэтым у чытача ўзнікае эстэтычнае задавальненне ад іх гучання, нават калі яны не чытаюцца ўголас. Прывядзем два прыклады.

- ✓ Лілею млявы плёс люляе, з-пад злежаных аблок здалёк ляціць віхлясты і бялявы, плялёстак лёгкі — матылёк (Р. Барадулін); Шуміць шаша! Шыпяць шыпамі шыны... (У. Някляеў).

І аўтару, і рэдактару трэба сачыць за мілагучнасцю, за спалучэннем асобных гукаў і складоў у моўнай плыні. Як выказаўся Максім Лужанін, «мову трэба адчуваць навобмацак, на смак і на гук, тады яна дазволіць паказваць рэчы ў патрэбных вымярэннях».

Пільную ўвагу трэба звяртаць, калі сустракаюцца наступныя выпадкі.

1. Неапраўданы анафарычны пачатак двух суседніх слоў. Найчасцей такія выпадкі сустракаюцца тады, калі:

- супадаюць прыназоўнік (злучнік) і пачатак наступнага слова;

- ✎ 1. *Нас у гэтай гісторыі цікавіць тое, што першы вопыт сцэнарнай працы ў кіно беларускага аўтара Андрэя Курэйчыка аказаўся настолькі паспяховы, што прадзюсары задумаліся пра працяг [над працягам] камедыі.* 2. *Сяргей Гатаўлін таксама рэказаў пра працу [спыніўся на працы] трэнерскага складу, [сказаў] пра тое, што на іх плячах у час канікулаў падвойная нагрузка.* 3. *І мы ганарымся, што некаторыя нашы аб'екты пры прыёмцы [падчас прыёмкі] іх у эксплуатацыю атрымалі высокую ацэнку прэзідэнта краіны Аляксандра Лукашэнкі.* 4. *Па словах С. Матуса, падлікі паказалі, што штогадовая дадатковая абарона ў Беларусі можа быць прапанавана каля 20 замежным грамадзянам або асобам без грамадзянства, прычым палова з іх будзе непаўналетнія.*

- супадаюць або блізкія па гучанні суседнія ці недалёка размешчаныя словы.

- ✎ 1. *Усяго ў Мінскім гета было знішчана больш як 100 тысяч яўрэяў. Гэта гета [Яно] лічыцца найбуйнейшым у Еўропе.* 2. *Вельмі зацікавіла шведаў возера Шо, што [якое] некаторыя даследчыкі лічаць цэнтрам Еўропы.* 3. *Хто б, скажыце, з юнакоў і дзяўчат напрыканцы 1990-х гадоў узгадаў [згадаў], напрыклад, пра тых жа піянераў ці акцябрата? 4. Над абеда [Перад абедам] неба на захадзе праяснілася,*

нібы нехта нябачны за лесам павольна цягнуў на сябе шэрую дзяругу хмараў, яна рвалася, і ў гэтыя дзіркі адразу прасочваліся сонечныя промні. 5. Можна, вядома, сказаць, што на пачатку вайны ўзнагароды **давалі** ~~давалі~~ [дасыць] рэдка. 6. Венька ж — сапраўдны сябар, ну і ~~штэ~~ [нічога], што бывае залішне рэзкі... 7. Былыя саслужыўцы ~~адвезлі~~ [падвезлі] Антона Ягоравіча **на** «вілісе» ~~на~~ [да] станцыі [л], пасадзілі ў вагон.

2. Аднолькавыя або блізкія па гучанні канцавое спалучэнне зычных і пачатковае ў наступным слове або два канцавыя спалучэнні ў суседніх словах.

✎ 1. **Заместь старых** [Узамен старых] пракладаюцца трубы сучаснага тыпу з энергаэфектыўных матэрыялаў, іх кошт аплачваецца з абласнога бюджэту — 813 мільёнаў рублёў. 2. Менавіта пра гэты **хуткацечны і вечны** [хуткаплынны і вечны] час пайшла размова паміж удзельнікамі сустрэчы, бо ўсе мінулыя гады сцвярджалі бессмяротныя каштоўнасці творчасці Коласа, а кожны **ённяшні** [наступны] дзень адкрывае нам новыя грані яго прарочага таленту. 3. Яго садзяць вясной адразу пасля таго, як глеба расстане, **прычым чым** [і ўлічыце, што чым] радзей пасадзіце, тым большы будзе ўраджай.

У сувязі з тым што некаторыя словы са збегам зычных могуць пісацца з прыстаўной і (*груша і ігруша, зноў і ізноў* і пад.), трэба аналізаваць дарэчнасць іх ужывання. Безумоўна, калі папярэдняе слова заканчваецца галоснай, выкарыстоўваць слова з прыстаўной і непажадана (тым больш калі папярэдняе слова заканчваецца таксама на і).

✎ **Максімавы думкі** ~~Х~~зноў варочаліся да шчымлівага, да «кашулькі-таткулькі».

3. Незапланаваная ў праявічным выкладзе матэрыялу рыфма (паразітная рыфма).

✎ 1. Такім чынам, агульнымі намаганнямі ў чарговы **раз** за кароткі час у [прамежак часу ў] горадзе былі вырашаны непрадбачаныя праблемы. 2. Значным укладам у ~~справу перамогі~~ [перамогу] была і іншая ~~дапамога~~ [карысная дзейнасць]. Жыхары вёсак Малыя і Вялікія Князікоўцы пяклі хлеб і перадавалі яго партызанам за Нёман. 3. Марская **паўночна-афрыканская** краіна, дзе працавалі бацькі Кацярыны і дзе яна прыйшла ў **свет**, пакінула прыкметны **след** у яе творчасці. Акрамя таго, што ў сказе наяўнічае арфаграфічная памылка, патрабуецца яго перапрацоўка з прычыны паразітнай рыфмы, напрыклад: *Прыкметны след у творчасці Кацярыны пакінула марская паўночнаафрыканская краіна, дзе працавалі бацькі паэткі і дзе яна прыйшла ў свет.*

4. Выкарыстанне [ў] пасля зычных, знакаў прыпынку і на пачатку сказа ў пазычнай мове. У некаторых выпадках такія памылкі лёгка выпраўляюцца, напрыклад: *Сон — далёка, / ў былым...* (можна ліквідаваць коску, сэнс радка не зрушыцца: *Сон — далёка ў былым...*). Аднак часцей у выніку такой вольнасці ўзнікаюць цяжкавымоўныя спалучэнні зычных з сыходнай гучнасцю склада: *Цякла вада, струменьчыкі цягнуліся, а шэры цень ўстрыможана*

радзеў; *Ўспаміны* — зацэнні задум, ім нельга ў яву перабрацца; Але адбіткам ў памяці — Радзіма, куды адвеку ўсе шляхі вялі. У першым прыкладзе — спалучэнне аж з чатырох (з улікам папярэдняй [н'] — з пяці) зычных, якое ў складзе практычна немагчыма вымавіць (атрымліваецца натуральнае рускае вымаўленне, параўн.: *встре... [фстр'э...]*); падобнае можна сказаць і пра другі прыклад; у трэцім жа прыкладзе непрафесійнасць у стварэнні радка навідавоку. Такія, з дазволу сказаць, «вершаваныя практыкаванні» рэдактар павінен вяртаць на дапрацоўку. Гл. таксама § 19, п. 10.

Дарэчы спаслацца на раздзел «Прозвішча абавязвае» з літаратурна-сентыментальнага падарожжа «Думаць вершы» Алеся Пісьмянкова (прывядзем яго амаль цалкам).

✓ Усе мае кніжкі, выдадзеныя «Мастацкай літаратурай», рэдагаваў мой равеснік і сябра Леанід Дранько-Майсюк. Рэдагуючы зборнік вершаў «Планіда», ён раптам пачаў прымушаць мяне скрозь пасля галосных паставіць у нескладовае. Натуральна, я абурўся, бо прыняў ягонае пажаданне за звычайную рэдактарскую сваволю. Я, помніцца, пачаў пярэчыць, што вельмі цаню ў вершы музыку, што вершы нарадзіліся арганічна, і гэтая хірургічная аперацыя разбурыць натуральнасць радка, але Дранько-Майсюк трымаўся жалезна і ўпарта даводзіў сваё. Я пачаў спасылацца на класікаў, на вопыт старэйшага пакалення і г. д. Уважліва выслухаўшы ўсе мае аргументы, рэдактар з уласцівым яму спакоем, цвёрда і пераканана заявіў:

— Ім — можна, а табе — не. Ты — Пісьмянкоў, значыць, пісьменны.

Што тут скажаш, давялося саступіць і, дзе толькі магчыма, напавіць: прозвішча абавязвае...

Дададзім, што абавязвае не толькі прозвішча, але і само прызначэнне любога паэта і прэзаіка, любога журналіста, якія павінны штодзённа ўдасканалваць сваю мову і тым самым пашыраць магчымасці роднага слова. «Пісьменнік, які не працуе над мовай, не клапаціцца аб папярэненні сваіх моўных запасаў, можа стаць перад небяспёкай апынуцца за дзвярыма літаратуры», — пісаў Якуб Колас у артыкуле «Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову». А памылкі, неахайнасць у мове якраз і сведчаць пра недапрацоўкі самога аўтара. «Найбольш нельга дараваць гэтага пісьменнікам выяўленым, — працягвае далей народны паэт, — бо невялікія моўныя неахайнасці ў іх творах, дапушчаныя ці праз недагляд, ці праз паспешнасць, успрымаюцца літаратурнай моладдзю як канон, пашыраюцца ў новых творах і пагражаюць небяспёкай стаць моўнай нормай». У сённяшняй сітуацыі можна было б удакладніць, што небяспека памылак яшчэ больш узрастае, бо яны ўспрымаюцца тымі, хто толькі далучаецца да роднага слова, як норма.

Скончыць гэты раздзел хочацца зваротам да рэдактараў быць абачлівымі ў працы з аўтарамі, не праяўляць свавольства, рознымі спосабамі даводзіць ім правільнасць свайго меркавання. А бывае, на жаль, і па-іншаму. У прадмове

да паэтычнай анталогіі гаворыцца: «Дарэчы, плагіят — хвароба заразная, і яе сімптомы заўважаліся мною не аднойчы. Скажам, радок “едзе восень на рабым кані”, напісаны ў 1943 годзе А. Астрэйкам, трапіўся мне на вочы яшчэ тройчы, прычым у вершах паэтаў, чый талент не выклікаў сумневаў». Атрымалася, што з-за гэтага радка ў анталогію не ўвайшлі і «таленавітыя» вершы некаторых паэтаў. Але мне, напрыклад, выраз «восень на рабым кані» вядомы не з Анатоля Астрэйкі, а з часоў дзяцінства: ён прыйшоў ад маці, ад народа, у якога ўзнікла такая асацыяцыя з хмарамі, якія ідуць адна за адной. Народная творчасць якраз і становіцца больш пераканальным аргументам, чым развагі пра плагіят, бо ў адваротным выпадку ўсе прыклады з фраземамі ў § 59 таксама трэба лічыць плагіятам.

Прачытайма, якія па-сапраўднаму яскравыя радкі ў недаацэненага да сёння паэта (на жаль, рана памерлага) Віктара Стрыжака: *Восень едзе на рабым кані, паганяючы жоўтай журбою...* І, відаць, з вышэйназванай прычыны складальнік анталогіі гэты верш не ўключыў у кнігу.

ПРАЎКА НА МАРФАЛАГІЧНЫМ УЗРОЎНІ

1. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ НАЗОЎНІКАЎ

§ 62. Асаблівасці катэгорыі роду назоўнікаў

1. Пры выбары формаў роду назоўнікаў трэба ўлічваць замацаваныя слоўнікамі варыянты, якія не заўсёды пазначаны стылістычнымі паметамі і вар’іруюцца ў розных слоўніках і граматыках.

Раўнапраўныя формы жаночага і мужчынскага роду маюць назоўнікі *гліцэрына* і *гліцэрын*, *зала* і *зал*, *клавіша* і *клавіш*, *салата* і *салат*, *сахарына* і *сахарын*, *таполя* і *топаль* і некаторыя іншыя. Аднак у тэкстах абсалютна пераважаюць формы жаночага роду.

✓ Прасторная і светлая **зала** была ўбрана чысценька і акуратна на мяшчанскі лад (Я. Колас); *І вось паволі ўсплывала ў памяці аблітая месячным святлом **таполя**, а вось нібыта Марына схілілася да Васіля, і такі яркі за вуліцай выган у маладым і ядраным бляску* (М. Стральцоў); *Галавой кіўнуў гулліва вяз **таполі** сарамлівай, маладзейшым стаў* (Р. Барадулін); *Крона **топаля** хіснулася, храбуснула недапіленая абалонь, адкалоўшы ад камля доўгую шчапу з бурай карой, і, замёршы на міг, важка бухнула на зямлю* (А. Камароўскі); *Кожны націск клавішаў Alt + Tab выклікае назвы і значкі дадаткаў (праграм), але не разгортвае іх вокны, пакуль не адпушчана **клавіша** Alt* (А. Кучынскі); *Яшчэ адна **клавіша** нацадзіла ў кубак вострапахучай вадкасці — таксама ўніверсальнай* (М. Касцюкевіч); *Хлопец з люлькай шчоўкнуў **клавішам** радыёлы, і кватэру запоўніла музыка* (В. Хомчанка); *У пакой увайшла Валя з падносам, дзе месцілася нейкая **салата**, зірнула на яе і захвалывалася...* (Р. Баравікова); — *Мая парада дыябетыкам — ешце сырыя клубні **тапінамбуру** альбо рабіце **салату** разам з капустай,— гаворыць лекарка; Расліны можна закласці адразу, расшчапіць сцябло і заліць растворам **гліцэрыны** і вады ў прапорцыі 1:2.*

Назоўнік *санаторый* мае стылістычна абмежаваную форму жаночага роду *санаторыя* (уст.). Назоўнікі *ціша* (*ціш*), *шыр*, *шэрань* маюць форму

жаночага роду. Назоўнік *неруш* у СБМ кадыфікаваны з формай жаночага роду (*нерушы*), у ТСБЛМ — і мужчынскага (*нерушу*), і жаночага (*нерушы*) роду. Для назоўніка *цуд* СБМ і ТСБЛМ не фіксуюць форму ніякага роду (*цуда*), таму выкарыстанне гэтай формы павінна лічыцца парушэннем літаратурнай нормы.

✓ **Цішу** прарэзаў чыйсьці немы лямант (У. Караткевіч); Дзень, прызначаны на стварэнне подзвігу ці **цуду**, беззваротна праходзіў ва ўчмурэнні (А. Наварыч); А як надарыцца часамі табе, вандруючы лясамі, найсці на **неруш**, дзе ніколі ніякай Тэклі, ні Аўдолі нага ні разу не ступала і вока іх не зазірала! (Я. Колас); Для больш шырокага доступу тутэйшага насельніцтва да платных, вельмі запатрабаваных паслуг **санаторыя** аўтапарк № 4 г. Ваўкавыска ўзяўся ўжо ў бліжэйшыя дні забяспечыць рэйс гарадскога аўтобуса з заездам у **санаторый**.

✎ 1. Варта, каб цяперашняе пакаленне хутчэй зразумела, што нельга спадзявацца на нейкае [л] там *цуду*, а больш разлічвала на ўласны розум, сілу і працу. 2. Неўзабаве «Святы Фадзей» выплыў на рачны [ую] шыр. 3. Грэбліва падымаючы лапы, кот прабег па траве, пабеленай шэрань [ню].

Часам род назоўнікаў можа размяжоўваць значэнні слоў: *гваздзік* (расліна) — *гваздзіка* (прыправа); *прастор* (абшар, раздолле) — *прастора* (у іншых значэннях). Параўн. выкарыстанне назоўніка *транш* і *транша* (СБМ падае толькі варыянт мужчынскага роду): *Расія паскорыць выдачу Беларусі **другога траншу** крэдыту ў памеры \$1 млрд; Яшчэ адна добрая навіна, якую агучыў віцэ-прэм'ер, — атрыманне ў лютым нашай краінай **другой траншы** з Расіі на 1 млрд долараў: РФ пацвердзіла сваю гатоўнасць зрабіць гэта.*

2. Толькі ў форме жаночага роду ўжываюцца назоўнікі *акруга*, *гонта*, *гусь*, *жырафа*, *замша*, *камода*, *кішэня* (*кішэнь*), *макарона*, *пара* (стан вадкасці), *плацкарта*, *спазма*, *ухаба*, *цыкорыя*, *шпона* і інш. Назоўнік *табака* (жаночага роду) у значэнні 'тытунь' мае размоўную афарбоўку.

✓ Увайшла гаспадыня. Яна прынясла **зарэзаную гусь** і стала завіхацца з ёй каля печы (К. Чорны); З боку **камоды** каля аконца сядзела тая самая дзяўчына, з якой спаткаўся Лабановіч, гуляючы па чыгунцы (Я. Колас); Што нам Гаваі, што нам Канары, калі ляцяць ва ўсе бакі: — Эй, мужыкі, паддайце **пары**, паддайце **пары**, мужыкі! (А. Лягчылаў); На верхнім [малюнку] — Валік, з даўжэзнай, як у **жырафы**, шыяю стаіць перад пустымі варотамі і, зноў-такі як **жырафа** расставіўшы ногі, не ведае, што рабіць з шайбаю (А. Федарэнка); На прадпрыемстве вырабляюць **макарону**, бялкова-вітамінныя дадаткі і камбікорм.

✎ 1. Я аформіла свой куток у беларускім нацыянальным стылі: з саматканымі поцілкамі, ручнікамі, запякла парсючка, гусь [ь], каўбасы павесіла. 2. З жывёлагадоўчымі комплексамі праблемы ёсць, і з чаплямі перагнулі палку, а што датычыць дзікіх гусей, то за трыццаць гадоў палявання я ніводнага [ую] не застрэліў, ды і ніхто са знаёмых не пахваліўся такім трафеем. 3. Непадалёку ад двухпавярховага будынка станцыі хуткай дапамогі быў стары заглухлы парк; ён паказаў ёй

зарослыя лопухам ды цыкоры~~ж~~[яў] лаўкі летняга тэатра, дзе калісьці пазнаёміўся з той, што забяспечыла неабходны «састаў сям'і» для пераезду на законныя квадратныя метры. 4. Вось у грудзіне — «пад лыжачкай» — узнікае цёплая плямка, якая пашыраецца, павялічваецца, падступае да горла, прыемны~~ж~~[ая] сух~~ж~~[ая] спазм[а] перахоплівае яго там, дзе збіраецца сліна, і цяпло ідзе да вушэй, вачэй, да самага цемечка... 5. Бульбу ўрачыста заносзяць на стол проста ў каструлі, з якой валіць пар[а].

3. Пад уплывам рускай мовы парушаецца род назоўнікаў мужчынскага роду *ахапак*, *боль*, *валяр'ян*, *гар*, *гармонік*, *жаль*, *медаль*, *насып*, *палын*, *пачак*, *продаж*, *пыл*, *рамонак*, *сабака*, *стэп*, *туфель*, *цень*, *шынель*, *юхт*, *яблык* і інш.; назоўнікаў, утвораных ад дзеяслова 'пісаць': *вопіс*, *запіс*, *летапіс*, *роспіс* і інш.

✓ **Гармонік** у патронавых руках пад той час, ужо проста як жывы, **галасіў** кракавяка, ці полечку, ці кадрылю (М. Гарэцкі); Над абрываю відзён толькі белы, вельмі доўгі грабенчык плота і, перад плотам, той **мамін палын**, які адтуль сюды зусім не пахне (Я. Брыль); **Белы пыл**, як туман серабраны, залёг нізам, вышай... (Н. Арсеннева); Сяргей паставіў чамадан на траву, паклаў на яго **пацёрты шынель** і выпрастаўся, аглядаючы станцыю (І. Чыгрынаў); **Бяскрайні стэп** (А. Разанаў); Ды **мёртвы зыб** — не наша стыхія (А. Вярцінскі); Зноў будзеш на возеры адзін, і возера атуліць твой клопат **прыемным ценем** гаючай забыўлівасці (Л. Дранько-Майсюк); Адчыніў дзверы: варушыцца на сходах **мой цень зламаны** (М. Шайбак); У студні, глыбака на дне, гарачых зор ляжыць **ахапак** (А. Якаўлева); З-за вугла выходзіць Д'ябал, вымае з кішэні **пачак** цыгарэт (С. Кавалёў); Хваля — **прыручаны белы сабака** — лашчыцца, пальцы шчаслівыя ліжа (М. Дукса); Ты — сад з **адзіным яблыкам** спакусным (Л. Галубовіч).

✎ 1. Мне да бол~~ж~~[ю] ўрэзалася ў сэрца тое, як у вёсцы праводзілі хлопцаў у армію ў той час, калі ішла вайна ў Афганістане. 2. ...Правесці аўкцыён~~ж~~[ы] **прадажу** [продаж] фірм, утвораных пры Упраўленні справамі прэзідэнта... 3. Да **шчасця** [На шчасце], сабака абыш~~ж~~[а(оу)]ся перапудам, але гаспадыню так і не займе~~ж~~[ў] — збег~~ж~~[а] ад ратавальнікаў пасля абязбольнага ўколу. 4. У выніку знайшлі яшчэ 1880 **пачак** [пачкаў] замежнай вытворчасці, не маркіраваны~~ж~~[х] айчыннымі акцызнымі маркамі. 5. Як кажуць, яблык~~ж~~ ад яблыні. 6. І нешта гарачае, вялікае, як крамян~~ж~~[ы] ружават~~ж~~[ы] яблык~~ж~~, спела ў Міцэвай душы да Чэсі за гэтае падарожжа ў невядомы свет. 7. Травы шмат, але важна выбіраць участкі, якія будуць малакагонныя: з люцэрнай, канюшынай. Калі загонім на **рамёнку** [рамонак ці рамонкі], то будзем мець і адпаведны вынік. 8. Каганцы слаба гарэлі, смуродзіла гар~~ж~~[ам].

4. Форму ніякага роду маюць назоўнікі *брыво*, *крысо*, *сцябло*, *шво*, *шчаўе*.

✓ Больш хлеба ў доме няма, але Рафаэліта і **брывом** не вядзе, наадварот, пасадзіў дурніцу ў крэсла-качалку, частуе кавай: а як жа, гэта ж — сям'я, *la familia* (А. Брава); А швачка... **Шво** бжыць з-пад рук, і твар яе мне быў бы мілы, — хай паспрабуе хто без мук укласці ў працу час і сілы (Р. Баравікова); Пасля працы мы з жонкаю

приселі на мяжу і ўбачылі, што на ёй паднялося ўжо **квола-зялёнае шчаўе** — **кісленькае, смачнае** (Б. Пятровіч); **Чорнае крысо** апостальскай рызы іх [жанчын] засмучае (М. Баярын).

5. Пры ўзнікненні цяжкасцяў у вызначэнні роду назоўнікаў неабходна звяртацца да слоўнікаў. У прыватнасці, выяўляецца няўменне адрозніваць словы-паранімы **хіб** (м. р.) і **хіба** (ж. р.), **кавадла** (н. р.) і **кувалда** (ж. р.) і інш.

✓ Парсюк наставіў **хіб**, Парсюк раз'юшан: — Цераз цябе я чырванець прымушан! (К. Крапіва); А самі вы бывалі паміж малатком і **кавадлам**? (П. Макаль); ...А мы кіркавалі, білі **кувалдамі** ў нейкую сіваю мерзлую гліну (Л. Геніюш).

✎ 1. Пасярод кузні стаіць **агромніста** [e] **кавадла**, у кутку, ля горна з агнём, — мяхі: яны падпарадкоўваюцца слову **Гефеста** і раздзьмуваюць гарачае полымя. 2. Пазбаўляцца **гэта** [ŭ] **хіб** [ы] плануецца шляхам дазволу грамадзяніну «зарэгістраваць толькі сваю долю ва ўласнасці».

6. Назвы маладых істот маюць форму ніякага роду: **бусяня** (-ё), **дзіця** (-ё), **жарабя** (-ё), **парася** (-ё) і да т. п. Падобныя формы выкарыстоўваюцца і пры ўтварэнні аказіяналізмаў.

✓ Дрэва заскрыпела, запішчала, быццам стала жаліцца, як тое **дзіця**... а з-пад Лявонавай сякеры шчэпкі ляцелі і ляцелі... (Ядвігін Ш.); У шыбе смяецца **дзіцё**, трымаючы ў прыгаршчах сонца (Я. Золак); **Галчанё!** Маладое, нявопытнае, кволы жаўтаваты пушок у кутках дзюбкі... (А. Кудравец); Хвоя родная калыша ў дупле **ваверчання** (Е. Лось); Гравійкі і грунтоўкі з калюжынамі ды рытвінамі, калі пасля залеваў **«жыгуляня»** толькі нейкім цудам выцярэбліваецца наперад, прыбраліся ў асфальт (У. Мароз).

✎ Спецыялісты вырашылі падсяліць да медзведзяняці «кватаранта» — ішчання прыкладна аднаго з ім узросту, каб то [e] дапам [æ] [агло] «дзікунцы» пазбавіцца комплексаў, адаптавацца да новых умоў.

7. Род абрэвіятур вызначаецца па апорным слове: **ААН** (ж. р., арганізацыя), **ВНУ** (ж. р., установа), **БелТА** (н. р., агенцтва), **ЦУМ** (м. р., магазін), **БДУ** (м. р., універсітэт), **МУС** (н. р., міністэрства). Напрыклад: **Fishman Group** гатова інвеставаць \$500 млн у **беларускі ПВТ** (ПВТ — Парк высокіх тэхналогій).

✎ 1. Калі ў Беларусі аснашчанаць збожжаўборачнай тэхнікай, што эксплуатаецца не больш за 10 гадоў, складае прыкладна 70 працэнтаў (гэта значыць, старых машын засталася ўсяго трыццаць працэнтаў), то па ўс [e] астатніх [я] СНД сітуацыя роўна адваротная. 2. У меншай ступені пацярпелі [ŭ] СВК «Стаўскі», краем зачэпіла стыхія і «Савецкую Беларусь». 3. Сучасныя студэнты тут выходзяць на слаўных традыцыях свайго [ё] ВНУ. 4. Але, скончыўшы Беларускі тэхналагічны інстытут па спецыяльнасці «ахова навакольнага асяроддзя» і трапіўшы ў інспектары экалагічнага нагляду сталічна [ŭ] ДАІ, Жанна адчула і знайшла прызвание.

8. Азначэнні дапасуюцца да назоўнікаў, якія абазначаюць назвы жаночых асоб па прафесіі, пасадзе, званні і родзе заняткаў (*дацэнт, інжынер, кандыдат, намеснік, прафесар, сакратар, стажор, токар*), у мужчынскім родзе, а дзеясловы прошлага часу маюць жаночы род пры наяўнасці ўласнага імя ў ролі дзейніка: **Новы галоўны рэдактар С. М. Кавалёва...; Малодшы навуковы супрацоўнік Н. У. Раішэўніца ў выступленні спынілася...**

✓ **Малады спецыяліст** падатковай інспекцыі па Берастаўіцкім раёне **Юлія Давідоўская** знаходзіць падыход да кожнага чалавека; Вельмі карысны бытавы прыбор — электрапараварку — **спецыяльны** карэспандэнт «Радзё Маладзечна» **Людміла Цар уручыла** Вікторыі Ярмук з Астравецкага раёна...; **Кіравала** аперацыяй **намеснік** начальніка следчага аддзела Цэнтральнага РАУС Магілёва **Наталля Караткевіч**; На факультэце міжнародных адносін Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта адбыліся III Міжнародныя літаратурныя чытанні, прысвечаныя гэтай асобе, удзел у іх **прымала доктар** гістарычных навук **Юка Курата** з Японіі.

Калі пол асобы з’яўляецца важным паказчыкам інфармацыі, дапускаецца выкарыстоўваць дзеяслоў у форме жаночага роду і без уласнага назоўніка.

✓ У велікодную ноч у Гарадоцкі райаддзел унутраных спраў **звярнулася вартульнік** хімскага абласнога аб’яднання сельгасхіміі; Суд Савецкага раёна Гомеля прызнаў **вінаватай былога намесніка** начальніка аддзела фінансавай палітыкі камітэта эканомікі Гомельскага аблвыканкама і прыгаварыў **яе** да 8 гадоў пазбаўлення волі, паведамілі ў прэс-групе ўпраўлення КДБ па Гомельскай вобласці.

✎ 1. Паводле слоў галоўна[га] суддзі Марыны Лобач, турнір сапраўды ўжо выйшаў на высокі ўзровень, застаецца толькі падтрымліваць яго і працягваць традыцыю — арганізоўваць карысныя для юніёраў спаборніцтвы, бо для дарослых хапае і гран-пры, і чэмпіянатаў, а для юных гімнастак іх амаль не праводзіцца. 2. Будуча[ы] прэзідэнт Латвіі атрымала дыпламы магістра псіхалогіі і мовазнаўства і вось ужо шмат гадоў з’яўляецца прафесарам Манрэальскага ўніверсітэта. 3. З намі на сувязі бы[ла] дзяжурны сіноптык Белгідраметцэнтра Кацярына Цумак. 4. Новы ўрад Ісландыі ўзначаліць был[ы] міністр сацыяльных спраў, прадстаўнік ад сацыял-дэмакратычнай партыі Іахана Сігурдардоцір, паведамляе ВВС.

9. У гутарковым, публіцыстычным і мастацкім стылях выкарыстоўваюцца назоўнікі жаночага роду з суфіксамі *-к-, -ніц-* і інш.: *касёрка, лабарантка, мастачка, сакратарка, намесніца, настаўніца, матальшчыца* і пад. Слова *балерына* функцыянуе толькі ў форме жаночага роду, таму ў адносінах да асоб мужчынскага полу ўжываецца слова *танцоўшчык* або апісальная канструкцыя *артыст балета*.

✓ Я загаварыў з **кандуктаркай** па-нашаму — быў упэўнены, што яна з Беларусі (Я. Сіпакоў); Прыветлівая, гаваркая **сакратарка**, якая неаднойчы падавала каву, не падняла ад папер галавы, нічога не сказала — чула праз дзверы (І. Шамякін); У **доктаркі** і сапраўды надрывалася сэрца (М. Чавускі); **Аграномка** і камандзір

экіпажа пайшлі да самалёта (П. Місько); Для ўдзелу ў балеце былі запрошаны італьянскія **танцоўшчыкі** Л. і К. Петынеці, балетмайстрам балетнай школы працаваў француз Ф. Ле Ду (Л. Лыч).

Выбар формаў павінен абгрунтоўвацца кантэкстам, стылістычнай афарбоўкай выказвання і г. д. У афіцыйным стылі і ў афіцыйных матэрыялах публіцыстычнага стылю такія назоўнікі звычайна выкарыстоўваюцца ў форме мужчынскага роду. Акрамя таго, не ўсе такія назоўнікі ўтвараюць адпаведныя пары: **доктар** — **доктарка** і **дакторка**, **стыліст** — **стылістка**, але: **геолаг**, **інжынер-тэхнолаг**, **сакратар-рэферэнт**, **тэхнік**, **урач**, **электрык** (параўн.: **ткач** — **ткачыха**).

✓ За значны асабісты ўклад у развіццё беларускай музычнай культуры, плённую творчую і педагагічную дзейнасць прысвоіць **дацэнту** кафедры кампазіцыі ўстановы адукацыі «Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі» Гарэлавай Галіне Канстанцінаўне ганаровае званне «Заслужаны дзеяч мастацтваў Рэспублікі Беларусь»; Узнагародзіць Граматай Пракапенку Наталлю Уладзіміраўну — **лабаранта** кафедры французскай мовы; Спачатку Людміла Канстанцінаўна была ўчастковым **тэрапеўтам** мясцовай ЦРБ, а потым яе прызначылі **загадчыкам** раённай паліклінікі; Каментарый галоўнага **спецыяліста** па кадрах упраўлення райсельгасхарчу Анжэлы Пятроўны Дрозд; Ёсць свой **бухгалтар** — Жанна Сташкевіч і свой **сакратар-рэферэнт** — Таццяна Зайкоўская.

У адносінах да разглядаанай групы зафіксаваны адзінкавыя назоўнікі з суфіксам **-ш-**: **манікюрша**, **педыкюрша**, але і яны часта замяняюцца ўтварэннямі з суфіксам **-к-**: **манікюрка**, **педыкюрка**.

✎ 1. — Паглядзіце на гэтыя пацалункі, і вы не пабачыце ніякай пошласці і моднай цяперэротыкі, — паказвае старш^а[ы] навуков^а[ы] супрацоўн^і[к] Мсціслаўскага музея Валянціна Цімашкова. 2. Фарбавала ліфцёр^а[к]а кіпці і гартала часопіс мод. 3. Пад вечар аграном^і[к]а, завітаўшы на бульбяны палетак, палічыла, што настаўнікі навывіралі сабе самых лепшых клубняў. 4. Па выніках праверак, што праводзіліся мясцовым упраўленнем службы кантролю, былую банкір^а[к]у абвінавачваюць у злоўжыванні службовым становішчам.

10. Субстантываваныя нязменныя словы адносяцца да ніякага роду: **гучнае** «ўра», **апошняе** «бывай», **тваё** «я».

✓ Але яснай сонца ўзнялося пад самае неба **гучнае** і **радаснае** «ўра» (М. Лынькоў); Яна [думка] прыйшла раптоўна, з нейкім вельмі балючым штуршком сэрца: а што, калі яе пацалунак — гэта развітанне назаўсёды, **апошняе** «бывай»? (І. Шамякін); На **Ваша** «ты» сказаць Вам «ты» не смею, і калі позірк позіркам злаяўлю, як птушанё, спалохана нямею (Н. Мацяш).

Слова **дзякуй** (без двукосся) у этыкетным ужыванні фіксуецца пераважна ў форме мужчынскага роду (ніякі род успрымаецца як калька з рускай мовы).

✓ **Сяргей**. Дзякуй вам, **вялікі дзякуй** (У. Караткевіч); «Дзякуй, **вялікі дзякуй!**» (А. Варцінскі); **Вялікі дзякуй** табе, Генадзь Антонавіч... (В. Шніп); **Нездарма**,

прачытаўшы маю кнігу «Максім Танк: на скразняках стагоддзя» (1999), у якую ўвайшлі многія архіўныя дакументы, яго дачка Ірына Яўгенаўна яшчэ 25 верасня 2000 года ў лісце да мяне пісала наступнае: «Паважаны Мікалай Уладзіміравіч! **Вялікі дзякуй** за Вашу кнігу» (М. Мікуліч); **Сардэчны дзякуй** усім, хто павіншаваў мяне з 60-м днём нараджэння, нават калі нехта зрабіў гэта толькі ў думках! (У. Арлоў); **Вялізны дзякуй** за вашу самаахвярнасць, адданасць справе, высокі прафесіяналізм, якія вы аддаеце на карысць здароўя і жыцця чалавека; **Шчыры дзякуй** усім гасцям, якія завіталі ў суботу, 25 красавіка, у Вілейку, каб разам з намі адсвяткаваць 20-годдзе!

✍ І вялікі ~~дэ~~ [і] дзякуй раённаму жылкамунгасу: там не сталі цягнуць час і адразу пасля выхаду ўказа запыталі інфармацыю і забралі ўсё, што ім павінна належаць.

11. Пры вызначэнні роду нескланяльных назоўнікаў кіруюцца значэннем слова:

- мужчынскі род маюць назвы асоб мужчынскага полу, жывых істот, гарадоў, часопісаў: *поні, фламінга, кенгуру; аташэ, парцье; Дэлі, Тбілісі, Токіа;*

✓ Гэта здарылася і з **поні, які** з'еў каля сотні пладоў; **Трохметровы кенгуру** пранік у дом сямейнай аўстралійскай пары ў Кенберы; Вёску Копці Віцебскага раёна ўчора наведваў **ваенны аташэ** Францыі ў Рэспубліцы Беларусь Эрык Галіярд; Што яшчэ прыкметнага адбылося гэтым часам у **алімпійскім Сочы**.

- жаночы род маюць назвы асоб жаночага полу, дзяржаў, рэк, гор, пустынь, газет, моў: *пані, мадам, Мэры, Перу, По, Ай-Петры, Гобі, «Юманітэ», хіндзі;*

✓ 3-паміж іншых гасцей будуць у мяне сягоння: **адна мадам**, Поп, спраўнік і Пан... (Я. Купала); — Няўжо **пекная пані** Дарбутова? — жажнуўся падобны да аблезлага ката шляхціц з велізарным дыямантавым гузам на шапцы (Л. Рублеўская).

- ніякі род маюць неадушаўлёныя назоўнікі і назвы азёр: *бюро, алібі, Антарыа.*

✓ Палонныя, праўда, загнаны ў **асобнае купэ** (Я. Брыль); Зрэшты, тэзіс пра хранічнае адставанне за доўгія гады ператварыўся ва ўстойлівы газетны штамп, **стылёвае клішэ**, агульнае месца, у неад'емную прыналежнасць дакладаў самага рознага ўзроўню (М. Мушынскі); Валодзя цягнуў каларытным барытонам, Янка заспяваў тэнарам, ляснічыха навічавала **мяккім сапрапа** (У. Калеснік); Вёска дыміць на месцы, дыміць, як **дэпо паравознае** (В. Сідарэнка); Пад дажджом стаяць аўтамабілі, без парасона ў **дзіравым паліто** прыйшла восень (С. Макаль); «Вось каб пакатацца на **сапраўдным канозі**!» — падумаў я (А. Якімовіч).

Калі неабходна падкрэсліць пол жывёліны (самка), можа выкарыстоўвацца адпаведны маркёр (прыметнік, дзеяслоў, займеннік) жаночага роду: *Рост поні на мянушцы Мэйфлаўэр складае ўсяго 66 сантыметраў: у яе нармальных памераў тулава і вельмі кароткія ногі.*

Выключэнне складаюць назоўнікі *беры-беры* (хвароба, ж. р.), *івасі* (рыба, ж. р.), *кальрабі* (гатунак капусты, ж. р.), *пенальці* (адзінаццаціметровы

ўдар, м. р.), *салямі* (каўбаса, ж. р.), *цэцэ* (муха, ж. р.) і інш. Сустракаюцца сярод нескланяльных назоўнікаў і двухродавыя: *калібры* (м. і ж. р.), *еўра* (м. і н. р.), *эсперанта* (н. і ж. р.), *фэн-шуй* (м. і н. р.).

✓ У хаце яшчэ доўга не маглi ўлегчыся, перавалкоўваючы свежыя ўражанні ды смакуючы Пётраву **рымскую «салямі»** (Я. Запруднік); Адсутнасць у арганізме вітаміну В выклікае хваробу пад назвай **беры-беры**, пры якой адзначаецца сухасць у роце і запаленне слізістай (Ю. Мятліцкі, К. Перкаль); Неўзабаве пасля пачатку гульні польскі рэферы прызначыў даволі **спрэчныя пенальці**, і румыны выйшлі наперад.

✎ 1. Ужніўні Зімбабвэ **правял[а]** дэнамінацыю, у ходзе якой з купюры зімбабвійскага долара знялі 10 нулёў. 2. І ў далёк[а] Чылі ты вернешся зноў, але ты назаўжды застанешся душою ля бацькоўскіх магіл, ля азёр, ля дубоў, што асветлены першай тваёю слязою (змена канчатка прыметніка не парушае вершарада). 3. Таму я абсалютна не хваляваўся, калі ў сне прыляцеў на самалёце ў т[а] Сочы. 4. **Лепшы** [Найлепшае] аўто — нов[а] аўто, сцвярджаў **старына** [дзядуля] Генры Форд і меў рацыю.

Існуе праблема вызначэння роду нядаўна пазычаных іншамоўных слоў. У СБМ фіксуецца род наступных назоўнікаў: *бістро* (н. р.), *джакузі* (н. р.), *куцюр'е* (м. і ж. р.), *папарацы* (м. р.), *партфолія* (н. р.), *тату* (н. р.), *фэнтэзі* (н. р.) і інш. Напрыклад, слова *біенале* пад уплывам роду назоўніка *выстава* адразу выкарыстоўвалася ў жаночым родзе: *Адзін з самых вядомых і аўтарытэтных форумаў сусветнага мастацтва — Венецыянская біенале — быў упершыню праведзены ў 1895 годзе*. СБМ фіксуе названы назоўнік толькі ў форме ніякага роду: *Нацыянальны павільён Рэспублікі Беларусь будзе прадстаўлены на 56-м Венецыянскім біенале сучаснага мастацтва з 9 мая па 22 лістапада 2015 года*.

✎ 1. Гэта абумоўлена тым, што часовы малюнак абсалютна бяспечны, не ўтрымлівае ніякай хіміі і з'яўляецца цудоўнай альтэрнатывай пастаянна[га] тату. 2. Чаму беларускага павільёна няма на 53-[м] Венецыянск[а] [і] [б]іенале — размова асобная. 3. Перша[е] біенале на Беларусі.

§ 63. Асаблівасці катэгорыі ліку назоўнікаў

1. Назоўнікі ў назоўным склоне множнага ліку маюць канчаткі *-ы, -і* (зрэдку *-е*): *завод — заводы, цэх — цэхі, прафесар — прафесары, дырэктар — дырэктары, адрас — адрасы, брат — браты, цялё — цяляты, пашпарт — пашпарты, мінчанін — мінчане, прыхаджанін — прыхаджане*. Параўн. таксама: *бал — балы, баль — балі*.

✓ Ён быў цяпер поўны цудаў і радасці, незвычайны свет, — і ўсе **цуды** і радасць у ім тварыла Ганна (І. Мележ); Старыя хвой, як багіні, твае бароняць **берагі** (М. Краўцоў); Закон вызначаў падставы для апекі, **правы** і абавязкі апекуноў, падрабязна

рэгламентаваў і інш. пытанні, звязаныя з гэтым прававым інстытутам (І. Юхо); І хаткі на балотнай выспе паснулі, быццам **кацяняты** (Я. Каршукоў); Паснула ўсё — **прадмесці і палі**, як аджыло на свеце гэтым белым (М. Мятліцкі); Будуць, як тысячы год назад, **моры** грымець прыбоямі (М. Купрэў).

- ✎ 1. Так, прафесар~~ў~~[ы] Рэгіна Іосіфаўна Тышкевіч і Уладзімір Аляксеевіч Ямелічаў больш за 40 гадоў працуюць у вышэйшай школе. 2. Звычайна напярэдадні лета ў буслоў нараджаюцца [з’яўляюцца] птушанят~~ў~~[ы]. 3. Тут у ліку іншага праводзяць сярэдневяковыя касцюміраваныя бал~~ў~~[і], рыцарскія турніры.

Зрэдку сустракаюцца варыянты формаў: імя — імі і імёны, штабель — штабелі і штаблялі і інш. Назоўнік злодзей у множным ліку мае формы зладзеі, зладзеяў і г. д. (пры спалучэнні з лічэбнікамі 2, 3, 4 — злодзеі).

- ✓ А бацька называў ужо **імёны** нябожчыкаў дзяцей сваіх, Міканоравых братоў і сяцёр — памінаў Ілюшу, Маню, Матруну, Петрыка, Мотрыка (І. Мележ); Вось тут яны і з’являцца да Парэцкага: ваш суайчыннік... дзяржаўны **злодзей**... (М. Клімковіч); Прытым сібірскія **зладзеі** адважныя, рашучыя і агрэсіўныя (М. Пецюкевіч); Мы вызваляемся ў сваім грамадстве ад **зладзеяў** і забойцаў, страшаем іх з падэшваў, як брудную луску (М. Лужанін); Там, дзе **штаблялі** стаялі на ўскраіку берага, варта было вырваць з зямлі калкі з падпораў, як круглячкі самі сыпаліся ў ваду.

- ✎ 1. Насамрэч незвычайныя імя [імі або імёны] і хаткі божыя кароўкі маюць з-за сваёй работы: з неба на зямлю яны носяць цукеркі і хлеб. 2. О, ён ў [у] два скачкі дагнаў бы **зладзеяў** [зладзеяў], паваліў бы таго, з шапкай пад пахай, на снег, і вострыя сабачыя іклы пагрозліва наблізіў да горла перапалоханага злачынцы...

2. Толькі ў множным ліку ўжываюцца назоўнікі абставіны, грудзі, дзверы (дзверцы), крупы, каноплі і назвы большасці ягад: брусніцы, журавіны, чарніцы, дурніцы (буякі), суніцы, парэчкі і інш. (адзіночны лік абазначае адну ягаду).

- ✓ Іншы раз языкі жанок — прыдзір ці зайздросніц — меркавалі, што **грудзі** ў Ганны **малаватыя**, як кулачкі: чым толькі дзіця карміць будзе, як давядзеца? (І. Мележ); А ў Космасе блукае Панна-Воля і засынае ў Бога на **грудзях**... (А. Хатэнка); У Любы клопат спорны, дзярэ ў адрыве **крупы** ў берастовых жорнах (Л. Дранько-Майсюк); Пад вечар, як спала гарачыня, я ўзяў пужку — яе мне звіў з **канпель** дзед Васіль — і пагнаў на выган бабуліных свіней: старую рабую і двух чорных вепручкоў (А. Васілевіч); **Дзверы адчынены** насцеж... пах парафіну і поту душы п’яніць і узносіць — вышэй і вышэй (А. Дзбіш); Цешаць душу журбой **журавіны** (Д. Біцэль-Загнетава); Волечка піла цёплае, з-пад каровы, малако, якое бабуля штодзень брала ў вёсцы ў цёці Мані, ела **суніцы і чарніцы** і хутка напраўлялася (А. Рыбак); У гародчыку буялі **парэчкі** і дзікая ружа з агрэстам (І. Пташнікаў).

- ✎ 1. З трохсот кілаграмаў грэцк~~ў~~[іх] круп~~ў~~ для дыябетыкаў «бізнесмены» Магілёўскага раёна 50 кілаграмаў падзялілі паміж сабой. 2. Спружыністы вецер злавесна загуў у разгалістай кроне дуба, балюча сцэбануў па твары снежна~~ў~~[ымі] круп~~ў~~[амі], завіруха траха не скінула назіральніка — утрымала вяроўка, якой Пятрок трывала прывязваўся на сваім назіральным пункце — утульным бусліным гняздзе. 3. Калега

Галіны Іванаўны, таксама настаўніца, умелым прымяненнем лістоў і ягад чарніц паправіла зрок і развіталася з акулярамі. 4. ~~Справа~~ [Эта] не павінна стрымліваць тая ~~абстаўіна~~ [акалічнасць], што насельніцтва не прывучана да раздзельнага збору бытавога смецця. 5. Размова з дапамогай нажа закончылася дастаўкай сябра ў раённую бальніцу з раненнем грудз~~х~~[ей]. 6. Не ўсе, відаць, ведаюць, што хмель — ураджэнец заходняй Азіі, Урала і Каўказа — найбліжэйшы сваяк крапівы і ~~канопля~~ [канопляў або канापель], а маладыя парасткі хмелю не горшыя за спаржу ці боб. 7. Сонца люстранілася ў шыбах веранды, іскрылася ў лужыне ля калонкі, прасвечвала лістоту, зіхацела ў пацерках парэч~~х~~[ак].

3. У адзіночным ліку ўжываецца большасць назоўнікаў, якія абазначаюць рэчывнасць, зборнасць і абстрактнасць: *малако, золата, мёд, чарніла, моладзь, птаства, дрымота, чытанне, бляск, смех і інш.*

✓ У куточку на падаконніку стаяла бутэлька з **чарнілам** (А. Кудравец); Лісткі ў календары ўсе былі спісаныя ўдоўж і ўпоперак, і **чарнілам**, і алоўкам (Л. Арабей); Пчальнік налічвае 100–150 вулляў, якія згодна з дагаворам з сельгаспрадпрыемствам падвозяцца для апылення садоў і іншых энтамафільных культур, каб і ўраджаінасць іх павышаць, і **мёд** атрымліваць; Любая гаспадыня ведае, што **малако** і **кефір** у тэтрапакеце каштуюць больш, чым падобны прадукт у поліэтыленавым пакеце.

✎ 1. Письменник Рэдзьярд Кіплінг мог пісаць, толькі калі ў яго ручкі был~~х~~[о] заліт~~х~~[ае] чарніл~~х~~[а] чорнага колеру. 2. У салоне мікрааўтобуса было знойдзена і канфіскавана 1703 фальшывыя грашовыя купюры наміналам 20 тысяч рублёў, расходныя матэрыялы да фотапрынтара і банкі з чарнілам~~х~~.

4. Для стварэння эфекту множнасці гатункаў, паўтарэння ўласцівасцяў і інш. выкарыстоўваецца множны лік некаторых рэчывных, зборных і абстрактных назоўнікаў: *віно — вінаградныя віны, авёс — густыя аўсы, радасць — першыя радасці, продаж — аددзел продажай.*

✓ Скора з неба серп пакоціцца ў даспелыя **аўсы** (А. Астрэйка); Гэтым тлумачацца тыя пакутлівыя **болі**, якія адчувае чалавек пры вострым запаленні пульпы (Ю. Мятліцкі, К. Перкаль); Вынікам першага этапу стаў выпуск высокаактанавых **бензінаў** А-92 і АІ-95 і экалагічна чыстага дызельнага паліва, а таксама падрыхтоўка да атрымання бензіну АІ-98; Нават славутая гарэлка «Абсалют» знаходзіцца толькі на трэцім месцы па **продажах**; Не раю ўжываць такую ваду, бо яе **якасці** выклікаюць сумненні; А з запланаваных мерапрыемстваў па падрыхтоўцы да будучай зімы ўдаецца праводзіць толькі невялікія **рамонты** цеплавых камунікацый.

Варта звяртаць увагу на дарэчнасць ужывання множнага ліку абстрактных назоўнікаў, якія і ў адзіночным ліку дакладна перадаюць выказаную думку.

✎ 1. 3 улікам сітуацы~~х~~[і] на сусветных рынках прадукцыі са шкла — пад уплывам сусветнага крызісу многія шклозаводы Чэхіі, Славакіі, Польшчы збавілі абароты ці ўвогуле прыпынілі сваю работу — ААТ «Шклозавод “Нёман”» можа значна

павялічыць аб'ёмы продажаў. 2. На ўзроўні Савета Еўропы ёсць пэўныя [ae] разуменні [e], думаю, ужо ў гэтым годзе будуць першыя ластаўкі, калі нашы праекты, якія мы фінансуем за кошт дзяржбюджэту, за кошт іншых сродкаў, мы будзем рэалізоўваць, спрабуючы таксама шукаць і суарганізатараў з еўрапейскага боку.

У некаторых выпадках выкарыстанне множнага ліку замест адзіночнага і адзіночнага замест множнага мае вузкая прафесійны характар; у матэрыялах для шырокага кола чытачоў такіх формаў пажадана пазбягаць, напрыклад: *Магутнасць прадпрыемства складае 50 тон вугра і 1,25 млн яго малька ў год.*

✎ 1. Дзякуючы добраму лячэнню мы можам кантраляваць у хворых цукры [утрыманне цукру]. 2. У садах Гомельскай вобласці будзе добры яблыж [ўраджай яблыкаў]. 3. Якасць бабруйскіх ласункаў сёння не выклікае сумневаў: яны не толькі смачныя — натуральныя складнікі зефіраў [у] і мармеладаў [у] яшчэ і карысныя для здароўя.

5. Паказчыкамі множнага ліку нескланяльных назоўнікаў становяцца формы залежных слоў, дзеясловаў і інш.

✓ Праглядаю **сямейныя фота**, і перада мной паўстае трагічны лёс сям'і Багдановічаў (Н. Ватацы); **Паглядаюць пахмурныя комі** на калоны нявольных жанчын (Л. Геніюш); Касметолагі, **розныя спа**, масаж, каб выглядаць хораша, натуральна, дарага (М. Вайцяшонак); **Некаторыя мапучэ** ігралі на трутрука, для чаго абаніраліся на зямлю расшыраным канцом ствала, даўжыня якога, як нам казалі, аж чатыры метры (А. Якімовіч).

У некаторых новых нескланяльных назоўніках фіксуецца варыянтнасць: яны могуць выкарыстоўвацца або толькі ў адзіночным, або толькі ў множным ліку. Напрыклад, назоўнік *графіці*, акрамя таго што мае варыянтную акцэнтуюцыю (*графіці* і *графіці*), ужываецца і ў адзіночным (ніякі род), і ў множным ліку. У сказе: *Многія сцены ў горадзе размаляваны графіці, прычым выканана яно вельмі прафесійна — на гэта прыемна глядзець* — лепш выкарыстаць форму множнага ліку (*выкананы яны*) з прычыны множнасці такіх малюнкаў у розных месцах горада.

§ 64. Асаблівасці катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці назоўнікаў

1. Адушаўлёнасць-неадушаўлёнасць назоўнікаў — граматычная катэгорыя, якая выразна праяўляецца пры скланенні назоўнікаў у множным ліку: форма вінавальнага склону ў адушаўлёных назоўніках супадае з формай роднага склону, у неадушаўлёных — з формай назоўнага склону (*інжынер*, Р. *інжынераў*, В. *інжынераў* — адушаўлёны назоўнік; *надзея*, Н. *надзеі*, В. *надзеі* — неадушаўлёны назоўнік; *дзіця*, Н. *дзеці*, Р. *дзяцей*, В. *дзяцей* — адушаўлёны назоўнік).

2. У канструкцыях з простымі колькаснымі лічэбнікамі паказчыкі адушаўлёнасці назоўніка захоўваюцца, з састаўнымі колькаснымі лічэбнікамі, якія заканчваюцца на *два, тры, чатыры*, — звычайна адсутнічаюць: *знайсці двух чалавек, знайсці дваццаць тры чалавекі*.

✓ Немец налічвае **42 чалавекі** і перадае іх маладзейшаму рудому салдату з вінтоўкай у руках (Б. Мікуліч); Прэзідэнт Беларусі ўзнагародзіў **23 шматдзетныя жанчыны** ордэнам Маці; але: Конкурс, які адбыўся сёлета ў 16-ы раз, сабраў **42 удзельніц** з розных краін свету.

✎ 1. Адразу восем блізнятаў нарадзіла жыхарка Паўднёвай Каліфорніі — шэсць хлопчыкаў і *дзве дзяўчынкі* [дзвюх дзяўчынак]. 2. Супрацоўнікамі Гомельскай аблінспекцыі ў паляўнічых угоддзях былі затрыманы рабочы і машыніст ААТ «Гомельшпалеры», а таксама вартаўнік вучэбна-трэніровачнай базы «Прытулак», якія падчас палявання на пушныя віды паляўнічых жывёл незаконна здабылі *дзве казулі* [дзвюх казуль], у тым ліку самку з *Х* [трыма] эмбрыёнамі. 3. Мы шпацыравалі па залітай веснавым сонейкам вуліцы Багдановіча, а Наталля расказвала пра сваё кур'ерства: працуе яна ў прыватнай фірме, якая займаецца аптовым продажам, але мае ў штаце *тры кур'еры* [трох кур'ераў]. 4. У гэтым паляўнічым сезоне, напрыклад, Гродзенскаму лясгасу дазволена здабыць **22 бабрэў** [бабры], а ўвогуле на тэрыторыі вобласці — 898.

3. Граматычны паказчык адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці не заўсёды супадае з рэальным сэнсам слова. Напрыклад, назоўнікі *мярцвяк, нябожчык* — адушаўлёныя, а *труп* — неадушаўлёны: *знайшлі мерцвяка, успомніць нябожчыка*, але: *нясуць труп*. Назоўнік *ахвяра* ўжываецца пераважна як неадушаўлёны.

✓ Людзі завінуліся навакол, шукаючы жардзіны ці якой хварасціны са сцяжарні, каб змайстраваць насілку і вынесці **нябожчыка** ў больш зручнае месца на пахаванне. І тут заўважылі яны другога **мерцвяка** (М. Лынькоў); А тады мы прытарочылі **труп** да сядла і паехалі (У. Караткевіч); Божа, забяры маё жыццё, выратуй знямелую айчыну, выратуй **ахвяры** і злачынцаў... (А. Глобус); Можна дапусціць, што ад лермантаўскага вобраза адгалінавалася задума верша Пімена Панчанкі «Незакапаная дамавіны» — пра нявінныя **ахвяры** вайны (М. Арочка).

4. Назвы ніжэйшых арганізмаў (мікроб, бактэрыя, вірус, амёба, інфузорія, лічынка і інш.) часцей ужываюцца як неадушаўлёныя: *даследаваць вірусы, вывучаць бактэрыі*, радзей — як адушаўлёныя: *даследаваць вірусаў, вывучаць бактэрыі*.

✓ Прапісаў бы ты кроплі, урач, каб **мікроб** славалюбства сцішалі (П. Макаль); Даследчыкі параўналі дзеянне эфірных алеяў арэгана з 18 самымі папулярнымі антыбіётыкамі і пераканаліся, што трава забівае нават **устойлівыя** да лекаў **мікробы**; Пералік захворванняў, якія лічыліся неінфекцыйнымі, а зараз сярод прычын іх узнікнення заўважаюць **вірусы** ці **бактэрыі**, расце; Ён [метад] валодае высокай адчувальнасцю і спецыфічнасцю, дазваляе выявіць нават адзінкавыя **бактэрыі** ўзбуджальнікаў інфекцый, якія могуць быць пры сцёртай форме

захворвання або ў інкубацыйным перыядзе; але: *Летась, у шостым класе, на ўроках заалогіі гаворка ішла пра **туфелек, інфузорый**, іншую драбязу (І. Навуменка); Захоўваць **лічынак** трэба ў пенапластавай або драўлянай скрыначцы, у якой звычайна трымаюць матыля, перыядычна дадаючы для іх сілкавання змесціва тых самых жалудоў.*

5. Назвы шахматных фігур і картаў у гульнях, назвы некаторых танцаў і дзіцячых цацак маюць марфалагічныя прыкметы адушаўлёнасці: *паставіць ферзя, класці караля, танцаваць гапака, расставіць алавяных салдацікаў.*

✓ ...Вядома, звычайна шахматысты выбіраюць самую моцную — **ферзя** (А. Федарэнка); У шырокіх, даваеннага пакрою, портках вытанцоўваў **«казачка»** пад гармонікавы піск і дабратлівыя цынічнасці мажны казак, і крывая казацкая шашка бушавала разам з ім (Б. Мікуліч); Шалее вецер... плешчуць у далоні і скачуць **крыжачка** й «Лявоніху» лісты (Н. Арсеннева); Апошні раз я пабачыла Элаччыных **лялек** з белымі сляпымі тварамі ў шыкоўных, матыльковых строях — сваячка выносіла іх зваленымі ў скрыню (Л. Рублеўская).

6. Неадушаўлёныя назоўнікі ў пераносным значэнні набываюць паказчык адушаўлёнасці, напрыклад: *убачыць зорак кіно.*

✓ Часта даводзілася бачыць, як радасна людзі паціраюць рукі, калі арыштуець за нейкія махінацыі **высокага чына**; Можа, у свой час мы і **«Зорак на рынгу»** зробім?

✎ Віталь хутка дзеліць усіх на сапрана і **тэнары** [тэнараў].

7. Калі адушаўлёны назоўнік становіцца найменнем неадушаўлёных прадметаў, то захоўваецца паказчык неадушаўлёнасці: *рамантаваць знішчальнік, запусціць штучны спадарожнік, перадаць у вытворчасць лічбавы «віцязь».*

✓ **«Агент 007»** будзеш чытаць? (А. Макаёнак); Чаго толькі не хаваюць у сабе старыя пабудовы: у сутарэннях, скляпах, на гарышчы, пад страхой час ад часу мы знаходзім старыя рэчы — **сведкі** мінуўшчыны.

У складаных утварэннях кшталту **самалёт-парушальнік**, утвораных спалучэннем неадушаўлёнага і адушаўлёнага назоўнікаў, другая частка ў вінавальным склоне супадае ў форме з першай (захоўваецца паказчык неадушаўлёнасці): *назіраць **самалёт-парушальнік**, запусціць ракету-носьбіт, прыцягнуць да адказнасці прадпрыемствы-пастаўшчыкі, гутарылі пра гарады-героі.*

✓ Тым часам фермы, якія падтрымлівалі ракету-носьбіт, пачалі плаўна адыходзіць у бакі (С. Белаяр); Беларусь вярнула літоўскі самалёт-**парушальнік** на радзіму, да ўладальнікаў; Песні пра гарады-**героі** ў беларускім фальклоры не пашыраны.

§ 65. Асаблівасці формаў зборных назоўнікаў кшталту **карэнне**

1. У беларускай мове ад некаторых канкрэтных неадушаўлёных назоўнікаў можа ўтварацца і форма множнага ліку, і аднакаранёвы зборны назоўнік:

корань — карані (мн. л.) — карэнне (зб.). У зборным назоўніку ў інтэрвакальным становішчы зычнага адбываецца яго падаўжэнне.

Параўнаем выкарыстанне зборных формаў і формаў множнага ліку ў розных аўтараў.

• *Рэху мякка па лісці ісці, па яшчэ дашчэнтну не астылым* (Р. Барадулін); *Цвітуць чырвоныя і белыя герані, кактус, як скручаны ў клубок зялёны вожык, таксама набрыняе зверху тоўстай пупышкаю, з якой з'явіцца адзіная вялікая кветка, фікусы развалілі свае лакаваныя тоўстыя лісты-лапухі і ані дбаюць пра зіму* (А. Федарэнка).

• *Бачу я, крэпка ў табе роднае карэнне наша* (М. Гарэцкі); *Павыступалі з зямлі вузлаватыя карані, быццам чыесьці крыкі і нараканні* (А. Разанаў).

• *Тваіх вачэй, пад колер сталі, праменне яснае люблю* (У. Дубоўка); *Аналагічны разлік для прамянёў 3 і 4 паказвае, што $I_3 : I_4 \approx 400$* (В. Бондар).

• *Падварушваючы вуголле, раптам падумаеш, што і каханне, як неба, таксама не мае пачатку* (Л. Дранько-Майсюк); *І я — як гляну ў цемру — усё бачу яго: вочы, як тыя вугалі, зырчаць!* (І. Мележ).

• *І ты так разбіваўся аб каменне, ды ў рэчышча сабраўся тут, не счэз...* (М. Арочка); *Налева, між гор крутабок, у берагах сваіх высокіх, па камянях, бы тая змейка, вілася шумная Вілейка і, закруціўшыся дугою, знікала зараз за гарою* (Я. Колас).

• *Ці ж вядома дзікаму арлу, збіты куляй, дзе ён зложыць крылле, паўшы ніц на вострую скалу?* (А. Звонак); *Аднойчы Геша паспрабавала падступіць да акна, але правалілася па самыя крылы, і яе ледзь выратавалі з гэтага халоднага белага пуху* (А. Васілевіч).

• *Але толькі: А тым часам кудлатае веце на траву атрасае росы* (Н. Чарнушэвіч).

Да такіх назоўнікаў адносяцца: *бервяно — бярвёны — бярвенне; брус — бруссы — бруссе; волас — валасы — валоссе; вугаль — вуглі і вугалі — вуголле; галіна — галіны — галлё і голле (фіксуецца і слова веце); зуб — зубы — зуб'е; ліст — лісты — лісце; камень — камяні — каменне; кол — калы — колле; колас — каласы — калоссе; корань — карані — карэнне; крыло — крылы — крылле; полад — павады — паводдзе; полаз — палазы — палоззе; прамень (промень) — прамені і прамяні (промені і промні) — праменне; пярэ — пер'е; сук — сукі — сучча і інш.*

2. У зборных назоўніках разглядаанай групы адсутнічае форма множнага ліку (*карэнні, *лісці...), пры патрэбе можна выкарыстоўваць формы карані, лісты і да т. п. Творы мастацкай літаратуры ХХ ст. даюць шматлікія прыклады ўжывання нелітаратурных формаў кшталту карэнні, аднак

лінгвістычная навука і моўная практыка ХХІ ст. пераканальна паказваюць патрэбу праўкі такіх словаформаў. У залежнасці ад кантэксту і аўтарскай задумкі можна выкарыстоўваць два варыянты праўкі, напрыклад, наступнага сказа: *У Сярэднявеччы выкарыстоўвалі прыстасаванне, якое нагадвала патэльню — унутр засыпалі гарачыя вуголлі і вадзілі па адзенні: 1) гарачыя вуглі (вугалі); 2) гарачае вуголле; з улікам наяўнасці аднатыпных (з падоўжанымі зычнымі) назоўнікаў Сярэднявечча, прыстасаванне і адзенне пераважны — першы варыянт.*

- ✎ 1. Бярвенн~~х~~[e] спляўлял~~х~~[a]ся з лясоў Уздзеншчыны ў Масты і нават у Гродна і Літву, аж да самай Прусіі. 2. Праўда пусціла глыбокія карэнні[ані] ў сэрцы кожнага, каму неабыхавы лёс уласных дзяцей, лёс Бацькаўшчыны. 3. Назва баранчыкі звязаная з формай лісця~~х~~, пакрыты~~х~~[ага] да таго ж аксамітавым пушком, які нагадвае шкуру барана. 4. Ці пакласці мне малага пад бярозай, той, чацвёртаю... без лісця~~х~~ і без росаў. 5. Прыгожыя сукенкі на манекенах з саламянымі галовамі, незвычайны ўбор сваці, падобны на капялюшк з пер'ямі [пер'ем або пёрамі], цёплыя зручныя спадніцы са сціплым арнаментам цяпер становяцца не толькі прадметамі этнаграфічнай цікавасці, але і рэдкасцю. 6. Рабая курыца з вылінялымі ля хваста і крылля~~х~~ пёрамі хуценька перабягае панадворак, выцягнуўшы шыю, рашуча сунецца да гародчыка Скасырскіх, дзе зелянее між градак з фасолёю лапін прыбіт~~х~~[ых] да зямлі каноплі [канопляў або канпель] (двайная праўка выклікана, па-першае, заменай формы крылляў на крылля (лепш выкарыстаць зборную форму, бо з ёй суседнічае форма множнага ліку пёрамі), па-другое, заменай у назоўніку і дапасаваным да яго дзеепрыметніку адзіночнага ліку на множны). 7. Не птушка — душа, а гарлае таму, што баліць, і пер'я~~х~~ баіцца сва~~х~~[йго] з хваравітым адценнем (з-за праўкі структура вершарада не парушаецца).

§ 66. Формы назоўнікаў І скланення ў адзіночным ліку

1. Назоўнікі І скланення з асновай на -г, -к, -х у давальным і месным склонах адзіночнага ліку змяняюць зычную аснову і маюць канчаткі: (г → з) -е; (х → с) -е; (к → ц) -ы (не пад націскам) або -э (пад націскам): *дзякуючы перамозе, на стразе, у аптэцы, на рацэ.*

- ✓ Панна Людміла была крыху знароўлена кавалерамі, бо ўсе яны ў тутэйшай **акрузе** лічылі сваім абавязкам аддаць ёй падатак свае кавалерскае ўвагі (Я. Колас); Але малому Косціку запамніўся дзядзька Якуб у высокай **панасе** з добрым і цёплым выглядам вачэй (Н. Аксёнчык); Сусед млосна разагнуў спіну, у добрым настроі ўсміхнуўся **цётцы**, рады і сваёй удалай рабоце, і ўдаламу кабану, і памочнікам (В. Карамазай); Ад нечаканасці Лёня аж прысеў. Падлічвае секунды, гледзячы на компас, які носіць на **руцэ** замест гадзінніка (А. Макаёнак).

Адпаведна назоўнікі І скланення, у тым ліку запазычаныя, не могуць заканчвацца на -ге, -ке, -хе. Параўн. у нескланяльных назоўніках: *Я глядзеў, як шалёна калоціцца аб чорныя прасы скалаў шкляное і зялёнае Японскае*

мора, як яно гайдае на рэйдзе **Цецюхе** самотны параход, як прыліў залівае аўтамашыну і як уцякае ад яго, з усёй сілы ратуе жыццё пацук (У. Караткевіч).

- ✓ На парослай зялёным мохам **спрасе** чарнелі дзіркі (А. Мальдзіс); Канае ў **знямозе** жахлівая ноч над горкай нядоляю братняй... (П. Трус); Вечар неў **чаромсе**: «Дарагія госці веснавыя кветкі завілі ў вянок» (А. Вечар); У вітальню зайшоў мужчына гадоў за сорок у джынсавых светлых штанах з каляровымі заклёпкамі, у бялюткай **тэнісцы** з залацістым каўняром, з чорнымі акулярамі на пазалочаным ланцужку на грудзіне (Г. Далідовіч); І толькі сумны, задуменна-строгі кот, як лунацік, ходзіць па **спрасе**... (Я. Шабан); **Парадзіце** дапамагалі бартавы доктар і іншы медперсанал; — Чым адрозніваюцца заняткі па **ёзе** і пілатэс?

Пры неабходнасці захавання зычнай асновы ў рэдкаўжывальных назоўніках можна выкарыстоўваць нязменны прыдатак пасля родавага паняцця. Напрыклад, у сказе: *Спартыўны гімнаст Дзмітрый Баркалаў заваяваў бронзавы медаль у практыкаванні на перакладзіне на этапе Кубка свету, які адбыўся ў катарскай Досе* — дапушчальна правесці карэкціроўку: ў катарскай **сталіцы Доха**; ў **горадзе Доха, сталіцы Катара**.

2. Звычайная няўважлівасць або няўменне вызначаць склон назоўніка выклікае прыкрыя памылкі, якія патрабуюць праўкі: *вынікі закупі* [закупкі] (родны склон) *збожжжа*; *аб даццы* [даццэ] (месны склон, канчатак пад націскам) *кіраўніка*; *такой еажэ* [сасе] (давальны склон) *патрабуецца рэстаўрацыя*.

- ✓ Спаць давялося на **падлозе** (І. Чыгрынаў); І раптам за акном пачуўся шум, залапалі крылы і нехта мякка бумкнуў кіпцюрамі па **блясе** (А. Кудравец); Адсюль з грукда ў рэдзенькай **смузе** віднеліся і адсвечвалі белай яснасцю дварчанскія камяніцы (В. Адамчык); Шлях прайшлі мы цяжкі і даўгі, то ў журбе, то ў **атацы**, то з песнямі неслі мы агнявыя сцягі (П. Панчанка); Да вайны, я памятаю, малыя радаваліся кожнай **цукерцы**, кожнай **цаццы**, а сучасных дзяцей гэтым не здзівіць.

- ✎ 1. У кожным класе можна знайсці цікавых і дапытлівых вучняў. Для іх далейшага развіцця і падтрымкі [кі] іх ідэй і стварылі гэта таварыства. 2. Ну, а Лявонцій дзе сам пажадае, там няхай і сядзе: ён мае права выбару, бо путны. А дацц[э] ў вочы гляну, пранцы б на яе!.. 3. У другім выпадку на судзе нават не абвяргаліся факты, надрукаваныя ў «Гомельскай думк[цы]», аб тым, што чыноўнік загадваў сваім падначаленым чытаць у выглядзе навін інфармацыю рэлігійнай групы, за якую былі атрыманыя грошы.

3. Асобныя назоўнікі І скланення з асновай на -з, -к, -х з'яўляюцца малаўжывальнымі або неўжывальнымі ў формах давальнага і меснага склонаў. Напрыклад, у СБМ фіксуецца назоўнік *пасха* і падаюцца яго фіналі -хі, -хаў (г. зн. формы роднага склону адзіночнага і множнага ліку), хоць у іншых назоўніках І скланення кадыфікуецца форма давальнага і меснага склонаў

адзіночнага ліку і форма роднага склону множнага ліку (засуха, -усе, -ух). З гэтага вынікае, што *пасха* са значэннем ‘страва’ і, адпаведна, *Пасха* са значэннем ‘уваскрэсенне’ (у тэкстах рэлігійнага дыскурсу) не ўжываюцца ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку: *у *пассе* не *хапае цукру* і **размаўлялі аб Пассе*. У гэтым разе трэба выкарыстоўваць сінанімічныя замены, напрыклад: для *пасхі* *пашкадавалі цукру* і *размаўлялі пра Пасху*. Параўн. у родным склоне: *Як бачым, таямніца Пасхі* — гэта не толькі дар, але адначасова і заданне, якое патрабуе ад нас перайсці да якасна новага жыцця дзяцей Божых; Таму пасланне *Пасхі* заўсёды застаецца жывым і актуальным.

Падобныя выпадкі могуць узнікнуць і пры выкарыстанні назоўнікаў І скланення — назваў замежных дзяржаў, гарадоў і пад.: *Коста-Рыка*, *Осака*, *Касабланка*. Адносна краіны *Шры-Ланка* трэба мець на ўвазе ваганні ў націску гэтага назоўніка: пры націску *Шры-Ланка* форма назоўніка ў давальным і месным склонах будзе *Шры-Ланцы*, пры націску *Шры-Ланка* — *Шры-Ланцэ*.

✎ *Спектаклі на п’есах Алены Паповай у перакладзе на адпаведныя мовы паказваліся таксама гледачам у Лондане, Токіа, Осака*[[цы].

4. Назоўнікі з мяккай асновай у давальным і месным склонах адзіночнага ліку маюць канчатак *-і*, з зацвярдзела асновай — *-ы*: у гэтай *песні*, на *яблыні*, на *самай мяжы*.

✓ Як ішоў малады Хрыстос, на *зямлі* ўсё жывое не спала (Р. Барадулін); Нібы ў *пустыні*, я сярод людзей, калі на сэрцы цёмна і трывожна (М. Гудкова); У вызваленай *Гародні* свабодны гандаль ідзе (А. Чобат); Працуючы на *будоўлі*, юнак упаў з рыштаванняў (В. Вітка); Дзяўчына спала моцным сном на яго *скуры*, падагнуўшы пад сябе свае «блакітныя» ногі (Я. Маўр); Прэзідэнт Беларусі ў гэтай *сустрэчы* зрабіў 3 дакладныя перадачы, пасля якіх яго партнёры па камандзе паражалі вароты сапернікаў.

✎ 1. Сорак гадоў блукалі яўрэі на пустынь[[і], але ў егіпецкае рабства не вярнуліся. 2. Уверасні чакаецца навуковая канферэнцыя «Адам Міцкевіч і нацыянальная культура», якая пачнецца ў Мінску ў Доме дружбы і працягнецца ў Навагрудку, Вільнь[[і]. 3. Вастрыня вашых слоў можа быць злічана блізкамі як пагроза асабістай волі[[і] і вымусіць да дзеянняў у адказ. 4. Наибольшая доля стратных прадпрыемстваў — у сфер[[ы] сувязі (57,1 працэнта ад агульнай колькасці)... 5. Асфальт гарыць, шыпіць зямля, бетон трашчыць — паўзе змяя, на той змя[[і] сядзіць Антон.

5. У гутарковым, мастацкім і зрэдку ў публіцыстычным стылях могуць выкарыстоўвацца канчаткі *-ою*, *-ёю*, *-аю*, *-яю* ў творным склоне адзіночнага ліку: *травой*, *зямлёю*, *папераю*, *вішняю*. У тэкстах навуковага і афіцыйнага стыляў выкарыстоўваюцца толькі канчаткі *-ой*, *-ёй*, *-ай*, *-яй*.

✓ А тонкая сцяна між *кухняю* і *школаю* дазваляла чуць усё, што рабілася ў школе (Я. Колас); *Сірэнаю* аўтабуса вятры сталі блізка ныць, і ярасна хмары б’юцца

на шпагах бліскавіц (М. Бацюшкаў); Каб **няпраўдаю** было! — мяне б скруха так не брала, так бы сэрца не пякло! (А. Гарун); Алеся, быдта не ўчуўшы, ішла далей, наровячы схавацца за алешнік і густую лазу, што заглушыла пясок, далей **бух-таю** (В. Адамчык).

§ 67. Асаблівасці канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку

1. Правільнае ўжыванне канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку — праблема не толькі граматычная, але і стылістычная, бо выбар канчатка звязаны з семантыкай (значэннем слова).

2. Паводле патрабаванняў граматыкі канчатак **-а (-я)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

- адушаўлёнасць: **агранома, брата, бабра, шпака**;

✓ Гэта быў першы і апошні бунт маленькае молепадобнае жанчыны супроць грубай волі свайго суролага **мужа** (М. Зарэцкі); Але хто ў такім разе ўводзіць гаспадара ў статус міфічнага **героя, дэміурга**, культурнага **першапрода**? (І. Крук); Сымонка, яшчэ малым хлопчыкам, любіў спевы **салаўя** (З. Бядуля); Вясёлка пёркамі **паўліна** пад лёгкім марывам гарыць... (Р. Баравікова).

✎ Калі вы адчулі пашчыванне, дзеянне вірус χ [а] ўжо пачалося, а значыць, трэба неадкладна пачаць выкарыстоўваць супрацьвірусныя прэпараты.

- часткі цела чалавека і жывёлы: **носа, ілба, хваста**, але: **твару**;

✓ Твар у Яраша змяніўся: зніклі складкі іранічнай усмешкі каля **рота**, спакой, задаволенасць, з'явіліся спяхмурнеласць і пакута, быццам чалавеку штосьці забалела раптам (І. Шамякін); Не паспеў урач дагаварыць, як Лукашок з усяго размаху стукнуў урача знізу па руцэ, у якой ён трымаў здабытую з **носа** гарошыну (У. Юрэвіч); Акрамя таго, што стрымлівала Ганніна задзірыстасць і ганарлівасць, ім [хлопцам] помнілася, што не лішняе асцерагацца і яе **язычка** (І. Мележ); Юрась апрануўся, на дыбачках падкраўся да парога, сцягнуў з вешалкі, ласінага **рога**, мяккую бабуліну фуфайку — тое, што трапілася пад рукі, — сунуў яе пад паху, нячутна адчыніў, як толькі ён адзін мог адчыняць, лёгкія, філёнкавыя дзверы і выскачыў у сенцы (В. Карамазаў); Праз даволі ўбогае друкарскае ўзнаўленне **тва-ру** і постаці адчуўся чалавек на ўзлёце, каму падуладна многае (М. Лужанін); Дзесьці бегае Ясон за авечай шкураю, а мне яна — не да **твару** (С. Каробкіна).

✎ 1. А калі надвор'е было такім, што нос χ [а] з дома не высунеш, гэта вясёлая і гаманлівая кампанія збіралася ў кватэры яе бацькоў. 2. Ідзі будучь сыпацца з вас χ як з рогу багацця [рога дастатку].

- канкрэтныя дакументы, прадметы, будынкі, прылады і іх часткі: **пра-такола, стэлажа, нажа, тэлевізара, рычага, руля**;

✓ У гр. Сандрыгайліхі ніякага старасвецкага **пісталета** не знайшлі, затое адшукалі каля гумна нейкую дзіўную прыладу, прызначэння якой ніхто не ведае

(А. Мрый); Ад суседняга **стала** ўстае той плячысты, у шэрай куртцы бландзін (В. Быкаў); Недзе падкочвалася да **будынка** на мяккіх колах міліцэйская машына (П. Васючэнка); Што да **камп'ютара** — то гэта вялікая праблема павінна стаць для разумных бацькоў сродкам дасягнення кампрамісаў.

- ✎ 1. Наяўнасць жа шлем $\times$ [а] пры падзенні змяняе ступень рызыкі атрымаць самую сур'ёзную траўму — траўму галавы, якая цягне за сабой парушэнне дзейнасці іншых органаў. 2. Мараплаўцы звярнулі ўвагу, што ў пэўныя дні стрэлка компас $\times$ [а] раптам пачынае хаатычна круціцца. 3. Пасля чаго [зладзеі], быццам добрыя чараўнікі, прыходзілі разгубленым карыстальнікам банкамат $\times$ [а] на дапамогу. 4. Магчымасці майго выканальніцкага апарату вуснаў больш падыходзяць да фагот $\times$ [а], чым да габо $\times$ [я], бацька гэта прызнаў. 5. Калі ў добрага гаспадара няма воз $\times$ [а], ён брычку купляць не будзе. 6. Распрацоўшчыкам законапраект $\times$ [а] з'яўляецца Міністэрства працы і сацабароны.

• адзінкі вымярэння, у тым ліку дакладны час: **грама**, **гектара**, **літра**, **года**, **месяца**, **чэрвеня**, **чацвярга**;

- ✓ Што нам з жыцця недарэчнага, сумнага, з лішняга **дня**, што, як рэшта, не згас? (Н. Арсеннева); Стаяў пачатак **месяца** верасоў, і праз краты павявала, аднекуль з-за замка, з-за Нёмана, цеплынёй і мёдам (У. Караткевіч); Новыя правілы гульні для медыя пачнуць дзейнічаць ужо ў лютым, калі адзін з самых гучных дакументаў мінулага **года** ўступіць у сілу; Селекцыйная работа прынясе і іншыя станоўчыя вынікі: калі зараз прыбаўка вагі ў нованароджанага парсючка за суткі складае каля 600 грамаў, то новая парода дазволіць атрымліваць за суткі да аднаго **кілаграма** прывагі і больш.

- ✎ 3 гэтага год $\times$ [а] мы плануем стварыць дзіцячы хоспіс дзённага знаходжання.

• навуковыя і тэхнічныя тэрміны: **інтэграла**, **катэта**, **санета**;

- ✓ Метрычная схема **харэя** не парушана толькі ў шостым рытмарадзе (І. Ралько); Асабовыя і неасабовыя формы дзеясловаў утвараюцца ад дзвюх асноў: асновы цяперашняга часу і асновы **інфінітыва** (Л. Бурак); Адзначым, што $sh\ 0 = 0$, $sh\ 0 = 1$, як і для звычайных **косінуса** і **сінуса** (А. Брычыкава, А. Гусак); Для захавання інфармацыі на экране ў памяці машыны выдзяляецца спецыяльная зона, якая носіць назву **буфера** экрана (А. Кучынскі).

- ✎ 1. У выніку навязваецца памылковая аргументацыя, калі глабалізацыя, выгадная толькі заходнім краінам, падаецца толькі ў якасці імператыв $\times$ [а] развіцця ўсяго чалавецтва. 2. Колькасць падсочаных адтулін залежыць ад дыяметр $\times$ [а] і можа вагацца ад адной да чатырох. 3. Аднак памятайце: з-за высокага працэнт $\times$ [а] цукру ўжыванне фінікаў варта абмяжоўваць хворым на цукровы дыябет і атлусценне.

• прадпрыемствы, установы, арганізацыі, вайсковыя падраздзяленні, іх часткі і пад.: **банка**, **камітэта**, **саўгаса**, **трэста**, **палка**, **штаба**;

- ✓ Выйшаўшы з **сельсавета**, Зелянюк пайшоў быў разам з хлопцамі пад Сівалапы, але на краі мястэчка спыніўся і развітаўся з усімі (М. Зарэцкі); Побач, пад сумкай, ляжаў імянны спіс **узвода** аўтаматчыкаў (В. Быкаў); Да таго ж Рыгор Раманавіч прыкметна хваляваўся: адцягвалі ўвагу то гаспадары залы, то ягоныя памочнікі

з **ансамбля** (М. Лужанін); Чарнявы нецяярплівы лейтэнант з **ваенкамата** і слушаць не хацеў, каб заехаць у Краснаволле ў канцылярыю, і яго трэба было доўга прасіць (І. Пташнікаў).

✎ 1. Пасля шпіталю[я] ў Арэнбургу трапіў на фронт ужо пад зімовае наступленне: Варшава, Гдыня... 2. Ніхто з членаў экіпажу[а] судна не пацярпеў. 3. Больш за тое, тыя ж «лішнія» кармы можна і абмяняць у некага на дадатковую колькасць жывёлы для свайго статку[а]. 4. Пастаянная камісія Палаты прадстаўнікоў беларускага парламенту[а] па праблемах чарнобыльскай катастрофы, экалогіі і прыродакарыстанні выправіцца на Магілёўшчыну.

• агульныя і ўласныя геаграфічныя і астранамічныя назвы і паняцці: **мыса, берага, раёна, пасёлка, Мазыра, Нёмана, Марса**;

✓ Нас перакінулі на той бок **заліва**, на заходні (І. Шамякін); Людзі не могуць узяць з сабою **ручая** — бяруць з сабою каменчыкі (А. Разанаў); На месцы нядаўняга **пагорка** засталася неглыбокая яміна (У. Сіўчыкаў); Але з боку **горада** адзін з камп'югомаў выйшаў да ракі, круціў галавой ад непрыемных пахаў, нават спрабаваў закрывацца рукавом (А. Наварыч); Ад **Міра** і да **Турава** дымілася зямля... (У. Мазго).

✎ 1. Так, у Віцебскай вобласці проціпідэмчныя мерапрыемствы праводзяцца толькі на тэрыторыі Дубровенскага, а ў Магілёўскай вобласці — на тэрыторыі Асіповіцкага раёну[а]. 2. — Гэтае новаўвядзенне закранае толькі веснавы час, — працягвае Тамара Анатольеўна, — калі лоўля дазволена ў светлы час сутак з берагу[а]. 3. Марыя перажыла князя, была шчодрой праваслаўнай верніцай і ўласніцай Слуцку[а]. 4. І ў тых касцёлах, у Траецкай царкве і нават у аблупленай і закінутай Вялікай сінагозе[а] засталіся старыя аздобы, ляпніна і роспісы часоў росквіту Слоніму[а]!

• танцы і гульні: **вальса, хакея, тэніса, покера, прэферанса**.

✓ З усіх Ананікавых танцаў мне запамнілася толькі простая і страсная мелодыя **вальса** (Я. Брыль); Але калегі ўпускалі Лося ноччу праз акно, і ён начаваў употай, нават паспяваў снедаць разам з намі, пакуль кіраўнік адсыпаўся пасля начнога **прэферанса** (У. Калеснік); Пасля сённяшняй цырымоніі ў ёй [зале] значацца прозвішчы ўжо 195 чалавек, якія ўнеслі значны ўклад у станаўленне і развіццё **хакея** з шайбай.

✎ Вось за што я люблю беларусаў! Бо можна зайсці да незнаёмага чалавека ў гасці і паспытаць начлегу[а] альбо далучыцца да настольнага тэнісу[а] з іншымі — і нідзе ты не будзеш адрынута.

3. З канчаткам -у (-ю) ужываюцца:

• рэчыўныя назоўнікі: **лёду, алюмінію, аспірыну, пяску, шоўку, супу, тваражку**, але: **аўса, хлеба**;

✓ Цяпер, братцы, мы з **граніту**, душа наша з **дынаміту**, рука цвёрда, грудзь акута, пара, братцы, парваць пута! (Цётка); Цесць хутка затупаў пад паветку, прынёс скрутак **поліэтылену**, якім накрываюць сіласныя бурты (А. Жук); Нага ступіла

на нешта цвёрдае — ці то на кавалак **лёду**, прыхаванага пад снегам, а магчыма, і на камень, які нейкім чынам трапіўся сюды, у рэчышча ракі (А. Марціновіч); Гэта святочнасць, урачыстасць пануе і ва ўтульным буфеце з вялізным самаварам, са шклянкай смачна заваранага **чаю** (М. Лужанін); Я чую пошум колішніх лясоў, калі бяру кавалак **антрацыту** (А. Зарыцкі); Толькі цяпер цяпло не ціснула зверху, а, павольна ўзнімаючыся над размяклым асфальтам, поўніла горад пахам **бітуму**, тапалёвай лістоты і **бензіну** (М. Клімковіч); Вы хочаце **напою** нябёсаў? (У. Гарачка); Напрыклад, для **неону** ў гелій-неонавым лазеры пры $\lambda = 0,6328$ мкм, $T = 400$ К паўшырыня лініі будзе $\Delta\nu = 1,7 \cdot 10^9$ Гц (І. Сташкевіч); І да матчынага дома я прынёс снапок **аўса** (У. Хадыка); У торбе, апроч акрайчыка **хлеба**, часам ляжала скварка сала ці яйка, зваранае крута, соль, кіслы агурок, бутэлька малака ці хлебнага квасу (І. Грамовіч).

✎ 1. Але як вызначыць, ці апраўдана эканомія пры набыцці больш таннага прэпарат~~а~~[y] з улікам больш нізкай яго эфектыўнасці? 2. Так Васілеўскія сустрэлі тысяча дзевяцьсот сорок сёмы год у новай кватэры з талеркаю смачнага халадц~~а~~[y]. 3. З прыбалтыйскай краіны мужчына арганізаваў канал пастаўкі гэтага наркотык~~а~~[y] і збываў яго па 50–100 грамаў дылерам для продажу на дыскатэках Гомеля. 4. У снег~~а~~[y] позірк маіх надзей, у снег~~а~~[y] маіх летуценняў голас. 5. Кажуць, што французы не пакутуюць ад нырачнакаменнай хваробы таму, што кожны дзень ужываюць па шклянцы сідр~~а~~[y]. 6. Таму закупачныя цэны да канца гэтага года павышаць не плануецца. За выключэннем некалькіх пазіцый (у прыватнасці~~х~~ льнотрасты, ячменю і аўс~~а~~[a]).

• зборныя назоўнікі: калектыву, натоўпу, багажу, посуду, агрэсту, лесу, гаю, бярэзніку, чабору, бэзу (але з суфіксамі: лясок — ляска, гаёк — гайка);

✓ Ну, а калі ад кухоннага посуду дух ваш папросіцца ў высь Перунову — лепшага век вы не знойдзеце спосабу, як акунуць сябе ў родную мову (Н. Гілевіч); А з якой фразы пачынаецца кансалідацыя **электратату**? (С. Панізнік); Сярод гэтых мерапрыемстваў заслугоўвае адабрэння правядзенне конкурсу на лепшае збіранне **фальклору** (Э. Іофэ); Паэт малюе вобраз Скарыны шырока, панарамна, з багатым ахопам гістарычнага **матэрыялу** (Ф. Шумчык); І, заглушаючы калёсаў ляскац, над цішынёю **бору** векавога нясецца рэха песні партызанскай (М. Танк); Ніколі не ехаць хлапцу маладому да блізкага **гаю**, да роднага дому (М. Сурначоў); Маладзік пагнуўся кветкай **бэзу**, паглядзеў, стуманіўся і знік... (С. Фамін); У самым гушчары, узасені старой калматай елкі, адчула халодны подых восені і ціхая сям'я **берасклету** (М. Паслядовіч); Пад бурымі леташнімі травамі, пад амярцвелым лямцам **сіўцу** прарастаў малады шайкавісты падшэрстак (В. Карамазоў); Мо выйдзе зараз з **ляска**? (Б. Стральцоў).

✎ 1. Таму кожны з нашага аўтобусага соцыум~~а~~[y] даваў дзяўчынцы нейкія грошы. 2. Але на вяршыні ўсяго гэтага кангламерат~~а~~[y] — сістэма кіравання якасцю. 3. Моркву не сеюць пасля кропу, сельдэрэ~~х~~[ю], пятрушкі, паст~~а~~[a]рнак~~а~~[y], фенхел~~а~~[ю], кмену, каляндры. 4. Калі пасмажыць корань дзьмухаўц~~а~~[y], то атрымаецца цудоўны напой: нешта накішталт кавы, але без кафеіну. 5. А Лявон лётаў, доўга кружляў у паветры. Вяртаўся, сядаў на ўскрайку лес~~а~~[y], апранаўся і ішоў дадому без грыбоў.

- абстрактныя назоўнікі са значэннем:
 - паняццяў, якасцяў, прымет: *абавязку, гіпнозу, блакіту, ідэалу, на-строю*;

✓ 3 яснага **блакіту** знікаюць хварбы, знікаюць бліскі дня, і чыстым золатам заліта ціхіх палёў далечыня (Н. Арсеннева); — Янка, — узмаліўся Берасневіч, — пакінь, не трэба, не псуй майго **настрою**! (У. Караткевіч); Мэта гэтага рашэння — захаванне і прымнажэнне гістарычных традыцый службы штабоў ва Узброеных Сілах, выхаванне і натхненне ваеннаслужачых на ўзорнае выкананне свяшчэннага **абавязку** па абароне Айчыны, адзначылі ў прэс-службе; І вось пасля нядоўгага роздуму вырашыў усё ж такі аправуць сінія джынсы, чорны світар, «прышпільныя» карычневыя туфлі і такога ж **колэру** лёгкую куртку.

✎ 1. 3 кантэкст[у] ліста вымалёўваўся даволі адмоўны вобраз гэтай жанчыны. 2. Між іншым, упершыню за апошнія 5 гадоў прагнозна паказчык тэмп[у] росту платных паслуг не ўдалося выканаць.

- дзеянняў, працэсаў, стану, адчуванняў, пачуццяў: *адпачынку, штурму, набору, працэсу, перапісу, апетыту, сну, спакою*;

✓ Зацымбалілі цымбалы, забубнелі бубны, як вярталіся з **паходу**, з бойкі вельмі труднай (Я. Купала); Няўрымслівы прыліў **гневу** і рашучасці падхоплівае мяне з месца і штурхае да расчырванелага потнага Гарбацюка (В. Быкаў); Як чужыя, рассталіся ўранку: без **пагляду**, без **поціску** рук (Н. Гілевіч); Яшчэ ёсць пот халодны, пот баязліўца, вынік **страху**... (С. Дзяргай); Праз многія стагоддзі археолагі будуць углядацца ў знакі на ганчарных донцах і гадаць, што яны азначаюць: месца **вырабу**, сонца, прыналежнасць князю ці ганчарнаму цэху (С. Тарасаў); Мільёны дзён мяне кахаў, мільёны дзён ішоў з **нябыту**, з'явіўся ўрэшце і сказаў: «Як дзіўна, мною ты забыта» (Р. Баравікова); адышоў мой анёл **спакою** / пачакаю — сказаў (М. Лукша).

✎ 1. Зараз жа інтэрнат чакае толькі тых дзяцей, для якіх увогуле не было ніякага шанц[у] знайсці другую сям'ю. 2. Дзень пачнецца са святочнага малебн[у] аб лепшым жыцці краснапольцаў у Свята-Успенскай царкве. 3. А Павел цяпер штодня, ад сняданк[у] да вечара, быў пад прыцэлам некалькіх пар кплівых вачэй. 4. Акрамя бо[у] за тытул чэмпіёна Еўропы ў сталічным Палацы спорту пройдуць рэйтынгавыя васьміраўндавыя паядынкі з удзелам чэмпіёна нашай краіны сярод прафесіяналаў Сяргея Гулякевіча і сярэбранага прызёра Алімпіяды ў Афін, чэмпіёна Беларусі сярод прафесіяналаў Магамеда Арыпгаджыева, якія памераюцца сіламі з егіпецкім і нігерыйскім баксёрамі.

- напрамкаў у прасторы, месца і недакладнага часу: *верху, маршруту, краю, лугу, свету, фармату, часу, моманту*; але з суфіксамі: *лужска, вяршка*;

✓ Злева, бліжэй да ручая, што аддзяляў лес ад **лугу**, сосны саступалі месца дубам-асілкам, якіх нямнога засталася ў нашых лясах (І. Шамякін); Ахапіўшы падковай вышыню, рота спрабавала ўварвацца ў траншэю на самай вяршыні, але не дайшла нават да палавіны **схілу** (В. Быкаў); Дзяўчына, у якой падсудны адабраў сумачку, сядзела ў зале на лаўцы з самага **краю** (Л. Арабей); Маўчанне гор — маўчанне

мудраца, што спасцігае **часу** таямніцы (А. Грачанікаў); У час **антракту** я нікуды не пайшоў, хоць і хацеў убачыць дзяўчыну ў чырвонай спадніцы (М. Клімковіч).

✎ Вакол сядзібы ляжыць нешырокая палоска поплав[у], які летам — быццам абрус, сатканы прыродай з розных кветак і траў.

▪ грамадскіх фармацый, навуковых тэорый, мастацкіх плыняў (звычайна з суфіксам -ізм): **феадалізму**, **рэалізму**, **гуманізму**;

✓ Ой, ці не ёсць гэта толькі погляд бацькоў **сентыменталізму**, што, уміляючыся над жыццём сялянскім, бачылі ў ім адны толькі радасці (Я. Купала); Праявы такога **індывідуалізму** насцярожваюць, хоць выяўляецца ён у дачкі і сына супрацьлегла, па-рознаму (І. Шамякін); Нішто не спыніць — гэты час настане: жыццё змяце **капіталізму** бруд! (К. Кірэенка); Мішка-Майкл быў малады, верыў у ідэалы **камунізму** і ў непазбежнасць перамогі добра над злом (Л. Маракоў); Дарэчы, яго [А. Родзіна] фантастычныя, з элементамі **сюррэалізму** творы нагадваюць касмічныя пейзажы вядомага беларускага мастака-вандроўніка Язэпа Драздовіча.

▪ захворванняў: **інфаркту**, **радыкуліту**, **скаліёзу**, **грыпу**;

✓ Тыя, што заставаліся на волі, калаціліся кожную ноч, сушылі сухары, даходзілі да **псіхозу** (С. Грахоўскі); Не вярнуўся з партызан і Бальшакоў: памёр ад **тыфу** ў лагеры кутузаўцаў пад Ямскім (І. Пташнікаў); Адам Ягоровіч рабіў усё што мог, каб вылучыць дзяцей ад **туберкулёзу** (Н. Ватацы); Бываюць тры стадыі ў працяканні **амфадантозу** (Ю. Мятліцкі, К. Перкаль); Калі вірус птушынага **грыпу** сустранецца ў арганізме чалавека з вірусам чалавечага **грыпу**, з пэўнай доляй верагоднасці можа з'явіцца мутант, патогенны для чалавека.

✎ 1. Многія дыеталагі мяркуюць, што харчаванне не так моцна ўплывае на развіццё цэлюліт[у], як гарманальны фон, фізічная актыўнасць і нармальнае кровазабеспячэнне падскурнай тлушчавай клетчаткі. 2. Радзей сустракаецца вірус 3-га тыпу — яго яшчэ называюць вірусам зостэра — прычына вятранкі ў дзяцей і апаясвальнага ліша[ю] ці міжрабрыннай неўралгіі ў дарослых.

▪ з'яў прыроды, стихійных бедстваў: **ветру**, **галалёду**, **смерчу**, **пажару**; у т. л. з суфіксамі: **ветрыку**, **марозіку**;

✓ Нос, мосцік, труба, мачта — усё знікла ў белым шаленстве **бурану** (У. Караткевіч); Луг вывернуў кажух сушыць пасля **дажджу** (Р. Барадулін); Анатоць Сцяпанавіч падае мне тлумачальную запіску следчаму, напісаную Людмілай Мікалаеўнай пасля **пажару** на дачы (А. Пісьмянкоў); Зноў дожджык цёплы, дождж маёвы і **грому** гулкія ўдары... (Я. Каршукоў); Раз-пораз ад штуршкоў **ветру** сігналілі машыны каля пад'езда, надаючы ночы трывожную ўрачыстасць (М. Вайцяшонак).

✎ 1. Я перачытваю гэтыя паэмы пад шэпт цёплага летняга ліўн[ю] і стараюся ўявіць лета 1913 года ў Апоках. 2. Вось на твор мастака Гардзіенкі гляджу і разумею, чаму ён называецца «Абярэгі»: кожная травінка, кожная кветка ў полі, кожны павеў ветрык[у] нараджае ў тваёй душы гарачае пачуццё патрыятызму, якое заклікае аберагаць прыгажосць, да якой мы дакранаемся ад нараджэння.

- падзей у асабістым і грамадскім жыцці: *экзамену, конкурсу, фэсту*.
- ✓ Бачыш, заўтра мае быць трохі гасцей з **кірмашу** (Я. Купала); Бясплатна дапушчаны да **экзамену** на доктара медыцыны (ён ужо мае ступень доктара вольных навук), Скарына бліскуча здае яго (У. Караткевіч); Цікава, што ў свой час «Альтанка» пры падтрымцы ЖРЭТ была заснавальнікам уласнага **фэстывалю**; Якія вынікі работы інстытута можна падвесці напярэдадні значнага **юбілею**?
- ✎ 1. У баявой праграме фэст~~а~~[у] — пешы, лучны, конны турніры, бугурты, спаборніцтва «Кіданне суліцаў» (коп'яў), інсцэніроўка бітвы за замак у XIV стагоддзі. 2. У святкаванні юбіле~~а~~[ю] возьмуць удзел прадстаўнікі кіраўніцтва вобласці, дэпутаты, госці з суседняй Гомельшчыны і расійскага памежжа. 3. Мама прапала ў дзень здачы Люсяй апошняга экзамен~~а~~[у] за восем класаў. 4. Дзяўчаты збіраліся на працяг карнавал~~а~~[у] — на танцы, на цукеркі. 5. Затым у комплексе «Курхаус» пройдзе пленарнае пасяджэнне саміт~~а~~[у].

Даволі грувасткае правіла размежавання канчаткаў можна выкарыстаць толькі тады, калі вядома значэнне слова і існуюць навыкі аднясення яго да адпаведнага разраду: *бейсбола* (гульня), *тварагу* (рэчыўны), *стыку* (месца), *мыса* (геаграфічнае паняцце), *прынцыпу* (абстрактны), *сказа* (тэрмін), *ампера* (адзінка вымярэння), *тыражу*, *накладу* (зборныя), *цытрамону* (рэчыўны), *змроку* (з'ява прыроды) і г. д.

4. У беларускай мове налічваецца некалькі сотняў мнагазначных назоўнікаў і слоў-амонімаў, якія маюць розныя канчаткі ў залежнасці ад значэння слова. Часта праўка канчаткаў патрабуецца менавіта ў такіх выпадках.

Назоўнікі ў розных групах могуць адрознівацца наступнымі значэннямі:

- **абстрактны — канкрэтны**: *дагавору* (дзеянне) — *дагавора* (дакумент), *з'езду* (дзеянне, месца) — *з'езда* (сход), *пропуску* (дзеянне) — *пропуска* (дакумент), *пераводу* (дзеянне) — *перавода* (дакумент), *пад'езду* (дзеянне) — *пад'езда* (частка дома), *курсу* (напрамак) — *курса* (навучальны год, прадмет выкладання), *заводу* (дзеянне) — *завода* (прадпрыемства), *лістападу* (дзеянне) — *лістапада* (месяц), *раку* (хвароба) — *рака* (жывёліна), *тэрміну* (час) — *тэрміна* (слова), *тромбу* (смерч) — *тромба* (згустак), *току* (электрарух) — *тока* (памяшканне) і інш.;

- ✓ 1. Правільны пасыл **гуку** забяспечвае добрую чутнасць нават пры невялікай сіле голасу (А. Каляда); У чым выяўляецца артыкуляцыйная характарыстыка **гука**? (А. Наркевіч). 2. І тады мне зразумела стала: не **заводу**, каб ісці даўжэй, а твайго цяпла яму [гадзінніку] не стала (Х. Чэрня); Вецер хвалямі набягаў з боку кансервавага **завода** (Б. Пятровіч). 3. Ці ж старая не выканае **загаду** панскага цівуна? (З. Бядуля); Мы будзем арганізоўваць палітыўную дапамогу на падставе **загада** Міністэрства аховы здароўя. 4. Духавыя выціскалі з сябе да **звону** ў крышталёвых падвесках жырандолі скручаныя спіралямі

гукі (М. Клімковіч); *Кожны, хто хацеў, мог плюнуць тады на яго або хвастаць вярэўкай ад царкоўнага **звона**, што вісела побач на круку* (Л. Дайнека). 5. *Удзел у свяце бясплатны, але для **ўваходу** на тэрыторыю музея трэба будзе набыць квіток*; 3 дзясятка некалі заўжды асветленых вокнаў зараз свецяцца толькі два — на доле, у куце ля **ўвахода** (Ф. Сіўко). 6. *Звон, **лістапада** чароўны звон, ты і пшчота і плён* (А. Лягчылаў); А ў 998 годзе (ці ў 1030 г.) было ўведзена яшчэ адно свята — дзень памяці памерлых (2 **лістапада**). 7. *Вывезці ўсё гэта з таго тупіка — немагчыма, бо няма **пад'езду** для тэхнікі; Бабуля з **пад'езда**: усё цяжэй ёй спускацца па лесвіцы, усё цяжэй падымацца, усё цяжэй заставацца дома* (А. Разанаў).

- ✎ 1. «Чаргавікі» выплываюць крэдыт шляхам раўнамерных узносаў на працягу ўсяго тэрміну [у] пагашэння. 2. — Калі вярнуцца да абмеркавання гэтага тэрміну [а], то прапаную выдумаць цалкам свой, напрыклад не «курорт», а «турорт» — у дачыненні да Расоншчыны альбо [п]роўначы Беларусі, — прапанаваў спецыяліст па кіраванні праектамі інфармацыйна-асветнай установы «Новая Еўразія» Усевалад Рагойша. 3. Цяпер гэта цэнтр і праваслаўнага прыходу [а] з некалькімі дзясяткамі вёсак і трыма тысячамі прыхаджан, а таксама і знаная турыстычная славуцасць, якая прыцягвае людзей (прыход: 'дзеянне, паступленне грошай' — у; 'абшчына вернікаў' — а). 4. Раней даследчыкі ў сваіх работах паказалі сувязь паміж уздзеяннем штучнага асвятлення і частатой развіцця раку [у] грудзей у жанчын. 5. На адкрыцці форуму [у] намеснік міністра эканомікі Андрэй Тур адзначыў... (форум: 'сход, з'езд' — у; 'плошча, рынак' — а). 6. Форма дагавору [а], указаная ў п. 33, не была зацверджана як тыпу [а]вая (лексічная памылка выклікана неадрозненнем паронімаў тыповы — тыпавы). 7. Акрамя традыцыйнай парады «весці здаровы лад жыцця», метэапатам рэкамендуецца кожную раніцу пачынаць з лёгкай гімнастыкі і душ [у] (душ: 'працэдура' — у; 'прыстасаванне' — а). 8. Скарыстаўшы гэтую акалічнасць, генерал Чапліц аддае загад з маршу [у] атакаваць варожую кавалерыю (марш: 'спосаб хадзьбы, пераход войскаў' — у; 'музычны твор, частка лесвіцы' — а). 9. Гэта прадпрыемства — генеральны заказчык будаўніцтва падземнага пераходу [а], і яго кіраўнік мае поўнае права ацаніць, наколькі паспяхова перазімаваў вядомы магілёўскі аб'ект (пераход: 'дзеянне' — у; 'тунэль' — а). 10. Моцна абгарэлае цела хлопчыка пажарныя знайшлі ў дыму [е] за тры метры ад выходу [а]... (праўка канчатка можа падацца суб'ектыўнай, бо СБМ падае толькі -у, аднак яна абгрунтоўваецца наяўнасцю ў гэтым жа слоўніку антоніма ўваход з двума канчаткамі: 'дзеянне' — у; 'месца, праз якое ўваходзяць' -а, ды і кантэкст падказвае, што знаходзіцца за тры метры можна толькі ля чаго-небудзь канкрэтнага).

• **зборны — канкрэтны:** *апарату* (органы) — *апарата* (прыбор), *дому* (сям'я) — *дома* (будынак), *саду* (дрэвы) — *сада* (установа), *парку* (дрэвы, сукупнасць транспарту) — *парка* (месца стаянкі, прадпрыемства); *народу* (у зборным значэнні са словамі *многа, мала, шмат*) — *народа* (у іншых выпадках), *інструменту* (сукупнасць прылад) — *інструмента* (адна прылада) і інш.;

✓ 1. Сабралася шмат **народу**, што і клуб не змясціў усіх (А. Мрый); Купала асвятіў выхад беларускага **народу** на арэну гісторыі (У. Гніламёдаў). 2. Няма дастойнага выбару **гардэробу** і ў людзей з пышнымі формамі; І мы маўкліва стаім каля **гардэроба** (В. Быкаў). 3. Каля будкі валяецца некалькі паленняў дроў, куча **лому** і каля яе патухшае вогнішча... (К. Чорны); Калісьці ў маім савецкім дзяцінстве вельмі папулярнай была прымаўка: «Супраць **лома** няма прыёму». 4. Сярод дрэваў старога **парку** — дзівосная ўсыпальніца Святаполк-Мірскіх ды люстэрка замкавай сажалкі; «Павышаць культуру» паабяцалі і ўдзельніцы хору 3-га тралейбуса нага **парка** — яны здольныя, калі што, хоць кожны дзень спяваць у тралейбусах сваіх маршрутаў.

✎ 1. **Работнікі апарат** [y] кіравання Навагрудскага лясгаса працавалі на добраўпарадкаванні тэрыторыі Курачкінай гары ў Налібоцкай пушчы — месцы ўвекавечання памяці чырвонаармейцаў, якія загінулі ў «Навагрудскім катле» ў ліпені 1941 года. 2. Як высветлілася, за гэтыя грошы начальнік браўся станоўча вырашыць пытанне па выдачы адной са сталічных камерцыйных структур дазволу на размяшчэнне склад [a] ў памяшканні, якое не адпавядала патрабаванням пажарнай бяспекі (склад: 'памяшканне' — -а; у іншых значэннях — -у). 3. Рамеснай дзейнасцю прызнаецца дзейнасць па вырабе і рэалізацыі тавараў, выкананні работ, аказанні паслуг з прымяненнем ручной працы і інструмент [y] (у тым ліку электрычнага), накіраваная на задавальненне побытавых патрэбаў грамадзян. 4. Жыхар Слоніма звярнуўся ў міліцыю, бо з дом [a] яго бабулі ў в. Вялікая Лотва, што пад Ляхавічамі, нехта выкраў палову меха цукру і балон з-пад газу. 5. У такіх умовах вялікае значэнне набывае ўкараненне найноўшых тэхналогій будаўніцтва, рэканструкцыі і ўтрымання аўтамабільных дарог, абнаўленне тэхнічнага парк [y] (СБМ падае два значэнні назоўніка парк: 'зялёныя насаджэнні' — -у, 'месца стаянкі транспарту' — -а; але ў ТСБЛМ пададзена значэнне 'сукупнасць машын, механізмаў' з канчаткам -у, гэтым і трэба кіравацца падчас праўкі). 6. Многія з іх [дзяржаўных узнагарод] з цягам часу пераўтварыліся ў прадмет нятаннага калекцыйнага сувеніра, а то і болей — лом [y] каштоўных металаў.

• **рэчыўны** — **канкрэтны**: **бастону** (тканіна) — **бастона** (танец, гульня), **каменю** (як матэрыял) — **каменя** (асобны кавалак пароды, каштоўны выраб), **клёну** (матэрыял) — **клёна** (дрэва), **індыкатару** (рэчыва) — **індыкатара** (прыбор), **бялку** (рэчыва) — **бялка** (белая абалонка вока або частка яйка), **тамату** (паста) — **тамата** (адзін памідор) і інш.

✓ 1. у **каменя** імя / знікае замак / імгненні — вокны / раюся з травой (А. Разанаў); Большасць зброі і прылад працы жыхары Беларусі ў бронзавым веку па-ранейшаму выраблялі з **каменю**. 2. Узровень **бялку** падываецца і апускаецца на працягу дня, дасягаючы піку ўвечары і падзення ноччу; Ясна, што перад тым трэба было пакінуць яйка без змесціва — **бялка** і жаўтка. 3. Поліўка беларуская. 50 г жытняга хлеба, 25 г сушаных грыбоў, 1 морква, 1 цыбуліна, 1 ст. ложка тлушчу, 1 ч. ложка **тамату**-пюрэ, 1,2 л мяснота булёну, 0,5 шклянкі смятаны, соль; Звесткі аб паходжанні **тамата** і яго ранняй гісторыі вельмі бедныя, аднак

большасць даследчыкаў лічыць, што радзіма гэтай расліны — горныя раёны Перу і Эквадора.

- ✎ 1. Усе сыры карысныя для людзей, хворых на цукровы дыябет (бо ў гэтым прадукце шмат бялک[u] і мала вугляводаў). 2. Крухмал растваральны (ДАСТ 10163) — прымяняецца ў акісляльна-аднаўленчых рэакцыях у вытворчасці індыкатар[u] ў хімічных лабараторыях, а таксама ў папяровай прамысловасці для паверхневай праклейкі паперы і іншых галінах народнай гаспадаркі. 3. Як вядома, на ўтылізацыі аднаго легкавага аўтамабіля можна здабыць да 500 кілаграмаў сталі, 200 кілаграмаў чыгун[u], 170 кілаграмаў каляровых металаў, да 40 кілаграмаў шкла і нават пэўную колькасць каштоўных металаў (чыгун: 'пасудзіна' — -а; у рэчыўным значэнні — -у). 4. Вёслы Іван Носка робіць па ўсіх правілах — толькі з ясен[u]. 5. Пэўны інтарэс выклікаюць і элітныя фінскія печы з вулканічнага камен[u].

5. Сярод іншых выпадкаў неабходна адзначыць наступныя.

5.1. Некаторыя назоўнікі ў складзе фразеалагізмаў захоўваюць замацаваныя ў іх канчаткі, напрыклад: з *году* ў *год*, *год ад году*, *пункту* гледжання, *пункту* адліку і інш.

- ✓ Шла вясна па вясне, жылі пчолкі з *году* ў *год*, бралі ў соты з кветак мёд (Я. Купала); Бяднеў *год ад году* колісь багаты край (Я. Колас); На верхавіну з *году* ў *год* чапляе лес удзірах сіта (Ю. Голуб); Любое публічнае выступленне работніка крытычнага цэха — гэта адкрытая або схаваная спрэчка, імкненне не так паспавядацца, як сцвердзіць уласную думку, пераканаць слухача ці чытача, даказаць яму слушнасць уласнай канцэпцыі, свайго *пункту* гледжання (М. Мушынскі).

- ✎ 1. Важна, каб гэтым з *год[u]* ў *год* займалася адна і тая ж прадзюсарская каманда. 2. Да прыкладу, наш асноўны «па жыцці» заказчык — ААТ «Беларуськалій», мы фактычна раслі і ўдасканальваліся *год ад год[u]* на яго заказах. 3. З *пункт[u]* гледжання рэфарматараў, пазітыўнымі бакамі ўдзелу ў Балонскім працэсе з'яўляюцца ўваходжанне ў еўрапейскую адукацыйную прастору, пераход на модульную сістэму навучання і крэдытную сістэму ацэнкі ведаў, магчымасць працягу навучання ў любой еўрапейскай ВНУ і прызнанне дыпламаў беларускіх ВНУ еўрапейскімі работадаўцамі.

5.2. Узнікаюць цяжкасці і пры выкарыстанні рэчыўных і абстрактных назоўнікаў, якія ўваходзяць у склад наймення прадпрыемстваў і калектываў; параўн.: Абвінавачваюцца службовыя асобы «**Беларуськалій**»; Збіралі вяршкі з «**Беларуськалія**». Паводле значэння гэтыя назвы павінны мець канчаток -а (-я): прадукцыя гродзенскага «**Азота**», вырабы вілейскага «**Зеніта**», хакеісты «**Крышталя**». Каб пазбегнуць такіх супярэчнасцяў, можна выкарыстоўваць падобныя назоўнікі як нязменныя прыдаткі: прадукцыя Гродзенскага ВА «**Азот**», вырабы Вілейскага завода «**Зеніт**», хакеісты каманды «**Крышталь**».

5.3. Падобныя складанасці ўзнікаюць пры ўжыванні назоўніка *край* са значэннем ‘адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка Расіі’. Моўная практыка паказвае перавагу канчатка *-ю* незалежна ад значэння слова (як гэта і падаецца ў СБМ): *Трохі збоку ад гэтай сцезжкі Стах убачыў металічную лесвіцу, што вяла ўверх, да краю сцяны* (Б. Пятровіч); *Заканадаўчы сход Забайкальскага краю адзінагалосна прыняў 11 лютага статут новага суб’екта федэрацыі на сваім першым у 2009 годзе пасяджэнні*.

5.4. Назіранні за функцыянаваннем назоўніка *шэраг* паказваюць, што ў пераважнай большасці выпадкаў ён у родным склоне адзіночнага ліку мае канчатак *-у* (СБМ фіксуе *-а*). Параўн.: *шэрагу* крам — *шэрага* адзення.

✓ Праваздольнасць простых людзей не была роўнай і залежала ад *шэрагу* фактараў (І. Юхо); Пры супадзенні канфігурацыі гэтага атама вугляроду з канфігурацыяй D-гліцэрынавага альдэгіду (ОН справа) монацукрыд у цэлым адносяць да D-*шэрагу* (В. Толкач); Нясвіж захаваў адметнасці *шэрагу* архітэктурных стыляў; Паводле меркавання вядомых народных лекараў, ранаца была самым спрыяльным часам для лячэння *шэрагу* захворванняў.

6. Нельга прымяняць пералічаныя ў п. 1–5 патрабаванні да назоўнікаў ніякага роду, якія ў родным склоне заўсёды маюць канчатак *-а* (*-я*): *каля акна, без сонца, акрамя лісця, пасля імя*.

✓ За шчасце радзімы ад *мора* да *мора* народы ўстануць сцяной (А. Жаўрук); Вёсялосцю не купіш тугі на абрусе блакітнага *неба* (М. Кавыль); Прыцягвала ўвагу наведвальнікаў прадукцыя манастырскіх майстэрняў — арыгінальныя прыгожыя вырабы з керамікі і каляровага мазаічнага *шкла*; Па сутнасці, гэтая імпрэза стала апошнім вялікім публічным мерапрыемствам перад дзесяцігоддзямі заняўдбанна славутага *імя* гісторыка з Віцебска.

✎ 1. Так спяшаўся, што зачэпіўся нагой за корань і паляцеў на кусты воўчага лыкХ[а].
2. Нарэшце, калі вы дазволілі незнаёмцу зайсці ў жыллё, не выпускайце візіцёра з полХ[я] зроку: яму патрэбна няшмат часу, каб знайсці і спустошыць вашы схованкі. 3. Тут дыслацыравалася дывізія падводных лодак, у тоўшчы скал ствараліся камандныя пункты, сховішчы для палівХ[а], тарпедаў і ядзерных боегаловак. 4. Таму і паступіла прапанова персаналу філіяла сустрэцца пасля сходу з вокХ[а] на вока з прадстаўнічай камісіяй і спаўна выслухаць адно аднаго.

§ 68. Асаблівасці канчаткаў назоўнікаў II скланення ў месным склоне адзіночнага ліку

Канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду залежаць не толькі ад характару асновы, але і ад значэння слова. Гэта найперш тычыцца асабовых назоўнікаў (абазначаюць прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, назвы людзей па спецыяльнасці, пасадзе, родзе заняткаў, нацыянальнасці і пад.).

1. Назоўнікі з зацвярдзелай (на *ж, ш, дж, ч, р, ц*) асновай маюць канчаток *-ы* або *-у* (асабовыя): у *кадры, на катэдэжы, на зайцы, у продажы, аб выйгрышы, на плашчы; аб аўтару, аб Ігару, аб Аляксандру, аб гледачу, аб іспанцу, пры Івашкевічу, на мужу*.

✓ Чапляючыся за ржышча, перавязка заскакала на **ветры** (В. Быкаў); Пры **інструктажы** нам казалі, што ад хуткасці падачы сігнала залежыць наша жыццё; Пасля вайны і пасля сканчэння ваеннай акадэміі я служыў ваенным юрыстам у Маскоўскай ваеннай акрузе і жыў ва **Уладзіміры** (В. Хомчанка); Цэлы віхор розных пачуванняў пранёсся ў маладым **хлопцу** (Я. Колас); І пакуль сяго-таго яшчэ не хапае на стала, хоць і так ён аж гнецца ад усялякага рознага, госці пры **гаспадару** аглядаюць, разглядаюць яго бібліятэку (Ф. Янкоўскі); Дзіўна, у гэтым **карчмару**, у яго прыгорбленай постаці зусім не адчувалася прыніжанасці (А. Мальдзіс).

✎ 1. Паліцыі толькі праз 6,5 кіламетра ўдалося спыніць грузавік і сказаць вадзіцелю аб яго паднявольным пасажыр~~у~~[у]. 2. Супрацоўнікі музея правядуць шэраг лекцый аб выдатным дзеяч~~у~~[у] ВКЛ у навучальных установах раёна. 3. Курс долара на «чорным» рынку наўняй валюты ў Мінску дасягнуў рэкорднага паказчыка — 195.000 рублёў пры куплі і 200.000 рублёў пры продаж~~у~~[ы]. 4. Знішчаны ягоным доказам, я моўчкі ўзяў сябе, увекавечанага ў бромістым серабр~~у~~[ы], і пайшоў. 5. Уядлоўц~~у~~[ы] снуюць сініцы.

2. Назоўнікі з мяккай асновай маюць канчатак *-і* або *-ю* (асабовыя): у *музеі, на камені, на рублі, аб гандлі; аб Васілю, пры Алесю, на герою*.

✓ На другім **тыдні** прыйшла серада (В. Дунін-Марцінкевіч); Дык дружней жа за працу бярыся ты, моладзь, і заўсёды аб **краі** ты дбай (Я. Журба); У мове заканадаўства асабліва выразна гэта тэндэнцыя праявілася на сінтаксічным **узроўні** (Г. Кулеш); Аб **Андрэю** так многа думала яна [Ядвіся] ўсе гэтыя дні, да яго так моцна рвалася яе думка (Я. Колас); Так было, напрыклад, пры **Віценю** ў 1293–1294 гг. (М. Ермаловіч).

Выразы ў *цяню, у гаю, аб дню* (неасабовыя) лічацца памылковымі (трэба: у *цяні* або ў *цені, у гаі, аб дні*). Часам захоўваецца аўтарскае напісанне: *Адна турма ў ценю* змрочным (Ю. Голуб).

✓ Сабака ва ўласным **цені** студзіц чырвоны язык (Р. Тармола-Мірскі); Каля плота ў **цені** грушы-дзічкі стаяў крыж-абярэг (У. Мароз); Калі ж крытыка пра цябе піша мала, дык атрымліваецца, што ты знаходзішся як бы ў **цені**; І пры гэтым заставаліся ў **цяні** рэгіянальная адметнасць, мясцовыя адрозненні, часта вельмі істотныя, каштоўныя.

✎ 1. Я проста быў упэўнены ў Андрэ~~у~~[ю] і цяпер буду разлічваць на залаты медаль на Алімпіядзе ў Пекіне. 2. Пад канец XIII ст. пры княз~~у~~[ю] Віцен~~у~~[ю] ўсклад Вялікага Княства Літоўскага ўвайшла Берасцейская зямля, а пазней — увесь поўдзень Беларусі. 3. Адна з жанчын ехала ў якасці пасажыркi на аўтамабіл~~у~~[і] «Audi-80» разам са сваёй сям'ёй. 4. Пенсіянер паскардзіўся: нехта, падабраўшы ключы да яго «Жыгулёў», што стаялі без прыгляду на кра~~у~~[і] дарогі Мінск — Віцебск, трапіў у салон. 5. Зараз ён [Леў Тасішэр] піша карціны ў Ізраіл~~у~~[і].

3. Назоўнікі з цвёрдай асновай маюць канчатак *-е* незалежна ад значэння слова: у *спісе*, на *раёне*, на *з'ездзе*, у *воцаце*, у *ліфце*, у *выглядзе*; аб *беларусе*, пры *Іване*, аб *дэпутаце*, на *Івашыне*, аб *Тарасе Барысаве*.

✓ Людзі настылі за ранак на гліністым умерзлым **доле**, таму адразу рванулі дружна, аднак шлях іх пралягаў угору, бегчы было багата і такога імпульсу ханіла ненадоўга (В. Быкаў); Толькі яшчэ на **бэзе** сям-там трымаюцца лісты, а ў суседскіх вялізных грушах — і гола, і пуста... (Я. Брыль); Лёг зары адбітак на вадзе, і яснае сінё на **небасхіле** (П. Прануза); Прачнуўшыся, народ знойдзе ў **Барадуліне** тое, што і не сніў (У. Някляеў); Унутраная палітычная раўнавага, якая стварылася ў Вялікім **Княстве** Літоўскім пры **Альгердзе**, адразу парушылася пасля яго смерці (М. Ермаловіч); ...Па-ранейшаму, як і пры **Куляшове**, імкліва бяжыць празрыстая **Бесядзь** (А. Пісьмянкоў).

Выключэнні ў канчатках неасабовых назоўнікаў нешматлікія: гэта ўстойлівыя выразы на *хаду*, на *ляту*, на *кану*, а таксама выраз на *пасту* (пры абазначэнні месца, пасады): *стаяў на пасту*, *доўгі час знаходзіўся на пасту кіраўніка*.

✓ Бабкоў і думкі не дапускаў, што **на** пятым **пасту** першы раз хоць хто стаіць без патрона ў ствале (А. Жук); Увесь у сабе, ён пачуў недзе там, **на пасту**, смех сяціёр, але не надаў таму ўвагі — яму было добра... (Б. Пятровіч); Пірат любіў браць такіх задавак **на ляту** (М. Зарэмба); Кошт аднаго пытання па-ранейшаму 500 тысяч беларускіх рублёў, а **на кану** ў фінале — чарговая «Малая хрустальная сава».

✎ 1. Некаторая колькасць маладых людзей вучацца або працуюць за мяжой і могуць проста забыцца аб прызыв[е]. 2. Вось і атрымалася, што два карысныя спалучэнні — якасць і цана — у адным «маркоўным» трус[е]! 3. Двое паляўнічых пайшлі на кабана. На наступны дзень адзін з іх вяртаецца, ледзь ідучы з тушай звера на гарб[е]. 4. Судовы работнік склаў акт аб вопіс[е] маёмасці, і аўто пры дапамозе эвакуатара адагналі на адмысловую стаянку.

У асабовых назоўніках з цвёрдай асновай пашыраецца канчатак *-у*, які некаторыя навукоўцы лічаць варыянтным канчатку *-е*.

✓ Але аб **беларусу-сяляніне**, аб **беларусу-грамадзяніне** ніхто і не падумаў (Я. Купала); На гаспадару малатарні **дзеду Арцёму** абрываецца мужчынская лінія бацькавага роду (У. Арлоў).

Выбіраючы канчатак, трэба кіравацца мілагучнасцю фразы: аб *дзедзе Аркадзю* — лепш: аб *дзеду Аркадзю*, пра *дзеду Аркадзя*; аб *Ціце Бялове* — лепш: аб *Ціту Бялову*, пра *Ціта Бялова*; аб *Ніле Сымонавічу Гілевічу* — лепш: аб *Нілу Сымонавічу Гілевічу*, пра *Ніла Сымонавіча Гілевіча*. Іншы выхад з такога становішча заключаецца ў змяненні склону падобных назоўнікаў шляхам удакладнення фразы: Аб *Альберце Макаравічу Серабракове* — Аб *паводзінах (узнагароджаннях, заахвочванні) Альберта Макаравіча Серабракова*; Далейшыя спрэчкі былі засяроджаны на *Мацвею Восінавічу Кажадубе* — Далейшыя спрэчкі былі засяроджаны на *паведамленні (дакладзе, выступленні) Мацвея Восінавіча Кажадуба*.

4. Назоўнікі з асновай на -к заўсёды маюць канчатак -у: у замку, на блоку, у банку, аб парушальніку, пры ўладальніку, у Мінску, аб Краўчуку.

✓ На дварэ плылі, спляталіся зыкі, а ў пакоі было цішэй, яны глуха сюды даляталі, і лёгка было тут думаць у **змроку** (К. Чорны); Сядзець у **алешніку** не мела сэнсу (І. Чыгрынаў); Пры **грудку** некалі рос садок і была пчэльня (В. Адамчык); Мемарыяльная дошка ў памяць аб **класіку** казахскай літаратуры **пісьменніку** Мухтару Аўэзаву з'явілася на фасадзе будынка сталічнай сярэдняй школы № 143.

✎ Менавіта ў сакавік[у] выдадзены загад аб перадачы Нацыянальнаму алімпійскаму камітэту трох будынкаў па праспекце Скарыны, якія належалі Акадэміі фізічнага выхавання.

5. Назоўнікі з асновай на -з, -х у пераважнай большасці маюць канчатак -у: на рынгу, у Ганконгу, аб выбуху, у тварагу, на мітынг, на Бугу, аб Алегу, аб моху (імаху).

✓ Алезь сядзеў на **даху** драўлянага барака, у групе шчаслівых, то весела, то зусім абыякава адчуваючы, як растае пад ім і так нагрэты на сонцы толь (Я. Брыль); На пудкім **мурагу** расінкі звонка б'юцца (У. Мазго); Людзі не бачаць неба ў **смогу** гарадоў... (А. Дуброўскі); Певень, нібы баксёр-пераможца на **рынгу**, важна хадзіў па двары (Л. Левановіч); У Нагорным **Карабаху** прайшло адначасовае шлюбаванне сямі соцень пар.

Некалькі ўласнабеларускіх назоўнікаў змяняюць зычную асновы $z \rightarrow z$, $x \rightarrow c$ і маюць канчатак -е: **астрог** — у **астрозе**, **бераг** — на **беразе**, **верх** — на **версе**, **круг** — у **крузе**, **луг** — на **лузе**, **нарог** — на **нарозе**, **начлег** — на **начлезе**, **паверх** — на **паверсе**, **парог** — на **парозе**, **плуг** — на **плузе**, **снег** — у **снезе**, **стог** — на **стоze**, **струг** — у **струзе** і некаторыя іншыя. Дапускаецца варыянтнасць формаў: у **кажуху** і ў **кажусе**, у **гароху** і ў **гаросе**.

✓ Не спіцца і мне вераснёваю ноччу, на **беразе** сцежкай выбоістай крочу (С. Шушкевіч); Ступіўшы крокі два, Раман перайшоў увесь пакоік-спальню і апынуўся на **парозе** другога (Я. Колас); Дзесяцінны абшар твой на **версе** ўбран муравою, як відно, апавіта была ты вадою (А. Гурло); У **астрозе** думам цесна (М. Танк); У **плузе** слабеюць конскія ногі (Ф. Янкоўскі); Такое маўчанне ў **снезе**, такая далеч, такая бель — што замірае душа: не ўмее яна яшчэ быць такой (А. Разанаў); Жыла Уладзіслава Францаўна на Омскім завулку, 7, на другім **паверсе** невялічкага двухпавярховага будынка (Т. Тарасава); Ды іншы час настаў, і людзі прыйшлі з армадаю машын, каб на палетках і на **лузе** арду як след узварушыць (М. Калачынскі); — Войтак? Адкуль? — Маршалак нерашуча топчацца пры **парозе** (Ф. Сіўко); На **начлезе** (У. Лісіцын); Там, на жоўта-зялёным беразе, дзе пачыналіся нізенькія кусты ядлоўцу, сядзеў, прытуліўшыся к караваму пню крывое, голае вярбы, рыжы мужык у жоўтым, доўгім **кажусе** (К. Чорны); А сялянам — ім не зімна ў **кажусе** (М. Чарот); І праўда — бацька ў доўгім **кажусе**, перацягнуты рэменем, вымае падваротніцу і адчыняе вароты (Я. Брыль); Хлапчына ўвайшоў у зямлянку нясмела. У **кажуху** (І. Шамякін).

У мастацкім і публіцыстычным стылях сустракаюцца выпадкі змены асновы $z \rightarrow z$ і ў іншых назоўніках разглядаанай групы, напрыклад у *Пецяярбург* і ў *Пецяярбурзе* (іх трэба разглядаць як варыянтныя). Аднак у навуковым і афіцыйным стылях асновы на $-z$ і $-x$ павінны заставацца нязменнымі: у *Гётэборгу*, у *шэзлонгу*, у *Цюрыху*, пры *шаху*.

✎ 1. Калі чытаць адпаведнае месца ў некралозе [гу] Б. Грынявецкага не надта ўважліва, то можна зразумець, што ўвесь час ад канчатковага заняпаду паўстання ў 1863 годзе да гэтай даты У. Дыбоўскі правёў у турме. 2. Бізнесмен абвінавачваецца ў крадзяжах у асабліва буйных памерах, парушэнні парадку ажыццяўлення прадпрымальніцкай дзейнасці, выманьванні крэдыту, службовым падлозе [гу]. 3. Адпаведная дамова была на днях [днямі] падпісана ў галоўным офісе канцэрна ў Вольфсбурзе [гу] паміж кіраўніцтвам Volkswagen і кіраўніцтвам кампаніі «Атлант-М Фарцойгхандэль». 4. У ліку прапаноў была вылучана ідэя, каб колькасць зорак на сцязе [гу] адпавядала колькасці дзяржаў, якія ўваходзяць у Еўрапейскую супольную арганізацыю...

6. Назоўнікі *двор* і *рог* маюць розныя канчаткі ў залежнасці ад значэння слова. Калі *двор* абазначае 'не ў памяшканні', 'на адкрытым паветры', 'у прыродзе', то мае канчатак $-э$, калі 'месца каля будынкаў' — канчатак $-ы$.

✓ Гаварыў пра тое, што шукае работы, што вось надламалася кола, а на **дварэ** пачынае вечарэць (А. Мальдзіс); На **дварэ** было цёмна хоць вока выкалі (П. Рунец); Дзень пачынаўся святком на **двары**, пасля якога ў барак урываліся вахманы з кіямі (Я. Брыль); У цесця ўсё было дагледжана, усё зроблена, выфарбавана ў хаце, даведзена да парадку на **двары** (А. Жук).

✎ 1. На **двары** [э] стаяў снежань, а ў памяшканнях было па-зімняму холадна. 2. Асабліва гэта датычыцца рэгулявання падачы цяпла ў залежнасці ад тэмпературы паветра на **двары** [э]. 3. Выйшаў Янкель — бачыць: на **двары** [ы] ў мужыка камень ляжыць.

Форма на *розе* выкарыстоўваецца тады, калі *рог* адносіцца да жывёлы; форма на *рагу* — калі *рог* абазначае *вугал*: на *розе каровы* — на *рагу вуліцы*.

Трэба адзначыць, што ўсё часцей у беларускіх тэкстах памылкова выкарыстоўваецца слова *вугал* з усімі характэрнымі для рускай мовы значэннямі і канчаткамі. Безумоўна, трэба не толькі выпраўляць канчаткі, але і прапаноўваць адпаведныя замены: *рог*, *кут*, *куток*, *покуць* і інш. (гл. § 53, п. 11).

✎ 1. І тады на кожным **вуглу** [рагу або вугле] будзеце крычаць, што гэта заслуга апазіцыі, тлумачальнай работы дэмакратычнага крыла грамадства. 2. На **вуглу** [На *розе* або На *вугле*] спартыўнага поля — тры паштовыя скрыні: для лістоў ва Упраўленне Дэпартаменту выканання пакаранняў, кіраўніцтву калоніі і трэцяя — звычайная, для пісьмаў родным і сябрам. 3. У «чырвоным **вуглу** [кутку]» з'явіўся алімпійскі чэмпіён Сеула, цяперашні кіраўнік рэспубліканскай федэрацыі Вячаслаў Яноўскі, у «сінім» — заслужаны трэнер Беларусі суддзя міжнароднай катэгорыі Анатоль Грышук.

7. Назоўнікі ніякага роду маюць такія ж канчаткі, як і назоўнікі мужчынскага роду (без адпаведных змен зычных асновы *г, к, х*): *аб леце (лецейку), на памяле, на сонцы, аб рэху* і пад. Формы ў *малаку* і ў *малацэ* кадыфікуе Беларуская граматыка 1985 г., толькі ў *малацэ* — ТСБЛМ, толькі ў *малаку* — СБМ.

✓ *Прыгод усякіх так багата — тужыць аб леце* ранавата (Я. Колас); *Цэлымі стайкамі хадзілі яны [плоткі] пад лазовымі кустамі, пабліскаючы на сонцы* срэбнай луской (М. Лынькоў); *У малацэ ды ў масле* купацца будзеш! (І. Мележ); *У малацэ* густым сады, і ўсё ў садах нам спагадае (В. Дзёбіш).

✎ *Марта* ходзіць паміж дзьмухаўцовых лісткаў, частуецца кветкамі і грэецца на сонейку[ку].

§ 69. Асаблівасці канчаткаў назоўнікаў у родным склоне множнага ліку

Выбар канчатка назоўніка ў родным склоне множнага ліку шмат у чым абгрунтоўваецца прыналежнасцю да тыпу скланення.

1. Назоўнікі І скланення маюць нулявы канчатак, калі аснова заканчваецца на адну зычную: *баз, змен, куль, ліній, моў, палат, стрэх*.

✓ *Адно... не збыў яшчэ ўсіх бед: мне сняцца сны аб Беларусі!* (Я. Купала); *Вітаю буры і прыволле, плач навальніц, парыў вясны...* (П. Трус); *І над жоўтым натоўпам асін* у рызманнай асенняй адзежы горкі дым смалякоў туманамі паплыў і паплыў (Н. Арсеннева); *Простая, лаканічная канстатацыя гарантуе мінімум ту-зін балючых праблем* акадэмічнага і арганізацыйна-распарадкага ўжытку (В. Вараб'ёў).

Канчаткі *-аў, -яў* выкарыстоўваюцца тады, калі аснова заканчваецца збегам зычных: *спазмаў, паверхняў, ваннаў, мышцаў, просьбаў, скаргаў* (пры апошнім *к* у збегу зычных — нулявы канчатак з узнікненнем беглай галоснай *а, е*: *папак, бутэлек, касілак, талерак*).

✓ У беларускім фальклоры вядома шмат *песняў, карагодаў, гульняў* шлюбнага эратычнага характару (А. Лозка); *Сцягі на рэях і мачтаў* лес (А. Гурло); *На шыбе ўсё: снапкі ржаныя, чароты хвацкія, буйныя, і розных красак, траў* нямала (Я. Колас); *Па шаўковай плыні залатых нябёс* месяц-серп няўпынна *хмара*к жне пракос (П. Пестрак); *Неўзабаве Аўхім пачуў* аддалены гул прыбою, гучны піск *ча*ек (Л. Левановіч).

Тры назоўнікі маюць адметныя формы без падаўжэння зычных: *лад-дзя — ладзей, пападдзя — пападзей, свіння — свіней*.

Вялікая група назоўнікаў са збегам зычных паралельна можа ўжывацца з нулявым і поўным канчаткам: *дамб — дамбаў, секунд — секундаў, лінз — лінзаў, каманд — камандаў, норм — нормаў, казарм — казармаў, соцень — сотняў*.

- ✓ Не толькі цяпер, пасля бою, пасля першых выбухаў **бомбаў** і нашых няўмелых стрэлаў, гудзіць у вушах (І. Шамякін); Апошнія промні сонца асвятлялі толькі вяршаліны **соснаў** на супрацьлеглым беразе Лошы (А. Мальдзіс); Прапануюцца два варыянты такіх **клумб**; Рэклама без **паўз**, або Шоу аднаго Булкі; Да прыезду 9 **аўтацыстэрн** МНС адбылася дэфармацыя даху; Магчыма атрыманне сацыяльных **прывілей**.

У мастацкім, размоўным і часткова публіцыстычным стылях часам выкарыстоўваюцца поўныя канчаткі ў назоўніках без збегу зычных у аснове: **бярозаў**, **моваў**, **мэтаў**, **перспектываў**, **групаў**, **тысячаў** (у афіцыйным і навуковым стылях такія формы абмежаваныя). Аднак некаторыя з падобных назоўнікаў не могуць мець нулявога канчатка, напрыклад: **паля** — **паляў**, **лея** — **леяў**, **роля** — **роляў**, **шаля** — **шаляў**.

- ✓ А сонечныя бярозы стаяць за шклом адной з маіх кніжных **шафаў** (Я. Брыль); Прывыклі ўсе мы да прамой грывотных, да спіскаў памінальных, **тэмаў** модных (П. Панчанка); Анатоль уручыў Зіне букет пунсовых **ружаў**, а Андрэй адразу перадаў Зінінай маці прыгожую і вялікую каробку цукерак, якую дастаў са спартыўнай сумкі чорнага колеру (У. Дамашэвіч); Мой сусед Іван як толькі падаў ёй кампаніі, так заводзіць адну й тую ж пласцінку: пачынае скардзіцца, што ў свой час ад **уладаў** пацярпеў (А. Федарэнка); Была раніца — сырая і цёмная ад **хмараў**, цяжкіх, гатовых вось-вось абрынуцца на зямлю (А. Бадак); З кладоўкі чуецца грукат, з **паліцаў** валяцца міскі і ночвы.

- ✎ 1. Там зараз актыўна ідзе працэс аднаўлення вытворчасці, пачалося пашырэнне аб'ёмаў выпуску тэхнікі для сібірскіх губерняў[яў]. 2. **Лепшай** [Найлепшай] пенал для ванн[аў] журы прызнала прадукцыю лідскага прадпрыемства «Марыёла». 3. Трымаюць людзі і свінняў[ей], вырошчваюць парасят на продаж. 4. Сярод дзяржаў былога сацыялістычнага блока чатыры ўваходзяць у групу краін з высокім узроўнем развіцця чалавечага патэнцыялу.

2. Назоўнікі II скланення маюць асноўныя канчаткі **-аў**, **-яў**, **-оў**, **-ёў** незалежна ад роду: **вучняў**, **сяброў**, **рублёў**, **дакументаў**, **стагоддзяў**, **кілаграмаў**, **лімонаў**, **міністэрстваў**, **правоў**, **разоў**, **войскаў**, **гадоў**, **мораў**, **месцаў**, **запісаў**.

- ✓ Але зараз ціха стала, грук замёр ад **капытоў** (Я. Колас); Гарэла некалькі **вогнішчаў** (К. Чорны); Колькі **яблыкаў** восень ружовая, беларуская восень развесіла (Т. Кляшторны); Праз дзень на яе [Веры] долю выпадае «гаспадарыць» — атрымліваць на дваіх 400 **грамаў** хлеба, употай ад Ніны, якая супярэчыць гэтаму, выменьваць свае сукенкі на харчы (Б. Мікуліч); Каля плантацыі было раскладзена многа **вогнішчаў** (Я. Маўр); Сталін едка высмейваў «навуку», якая сумнявалася, што можна і варта ствараць зернавыя гіганты ў 40–50 тысяч **гектараў** (І. Мележ); На вежах кляшторных скрозь загараюцца тысячы зорных зырка-чырвоных **агнёў**... (Н. Арсеннева); Усё там, за вярочкаю, было зрушана са сваіх **месцаў**, папэраварочвана, састаўлена з паліц на падлогу (Я. Скрыган); У **сёлаў** імёны, як гукі цымбалаў, — Блонь, Струнь, Звонь! (П. Броўка); На стагоддзе адстаяшы ад Францыі, але ўсё ж раней за Карону, Вільня пачала выраб

і чыгунных **ядраў** (Г. Сагановіч); Былі забіты тысячы **дзікоў, зуброў і аленьў**, каб забяспечыць войска мясам на ўвесь час вайны (У. Караткевіч); Я не з анельскіх **вітражоў**, і не з евангельскага неба — мне ў сэрца ўдарылі нажом, і расквітацца ёсць патрэба (Я. Пфляўмбаўм).

- ✎ 1. Колькі раз[оў] за вясну студэнтам трэба прыехаць дамоў, каб дапамагчы матулі з пасяўной на ўласных сотках?! 2. Імёны ўсіх героў[я]ў Вялікай Айчыннай павінны быць устаноўлены... 3. Раней здымалі больш вал[д]с[асоў] на грыўцы, а зэрэз [цяпер] усе гэтыя чубкі-іракезы перамясціліся на макушку.

Назоўнік *год* кадыфікаваны з дзвюма формамі: *год* і *гадоў*. Толькі форма *год* ужываецца ў складзе назваў прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый, узнагарод (калгас «40 *год* Кастрычніка»), а толькі форма *гадоў* — у спалучэнні з парадкавымі лічэбнікамі (наэзія 1990-х *гадоў*). У іншых выпадках моўная практыка паказвае прыкладна аднолькавае функцыянаванне абедзвюх формаў, аднак варта ўсё ж аддаваць перавагу форме *гадоў* як адпаведнай парадэгме роднага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду.

- ✓ Не ведаеш хіба, што, як тая рыба ды на лёдзе б'ецца, так вот я, здаецца, сорак **гадоў** б'юся, ніяк не звярнуся... (Ф. Багушэвіч); Школу жыцця Сымонка пачаў праходзіць маючы шэсць **гадоў** ад нараджэння (З. Бядуля); Зіне тады было дванаццаць **гадоў**, яна вельмі балюча перажыла смерць бацькі, нават вучыцца стала горш (У. Дамашэвіч); Хлопчыка звалі Антон. Яму было пяць **гадоў** — на год менш, чым дачцэ (А. Бадак); Вучань пераўзышоў настаўніка — сітуацыя, якой, мабыць, ужо мільён **гадоў** (М. Прохар); І вось цяпер, праз дванаццаць з нечым **год**, калі я бываю дома, я лячуся ўспамінам пра няблізкае і падхарошанае даўняе, да мяне зноў чамусьці прыходзіць радасная туга стрэцца з Чаславой Карлаўнай (В. Адамчык); **Год** адзінаццаць, а можа, дванаццаць сэрца баліць, што не здолеў спаткацца (П. Броўка); Час бурных **год**... Пачатак сумных **год**... (М. Арочка); Літаратура ваенных **год** — мастацтва ваяўнічага гуманізму, высокіх парыванняў, глыбока ўсвядомленай адказнасці за лёс краіны, за лёс сацыялізму (У. Гніламёдаў); Ці то было жыццё, дэгенерацыя з ранніх **год**? (А. Наварыч).

Назоўнікі, якія абазначаюць назвы электрычных і магнітных адзінак вымярэння, паводле СБМ могуць мець нулявы або поўны канчатак: *ампер* — *ампераў*, *ват* — *ватаў* (пры падліку *ват*), *вольт* — *вольтаў* (пры падліку *вольт*), *герц* — *герцаў* (пры падліку *герц*), *ом* — *омаў* (пры падліку *ом*), *максвел* — *максвелаў* і інш.

- ✓ Калі вечар са змрокам прыйшоў, я пачуў ад сяброўкі загад: — Не ўключай электрычных агнёў, кветкі свецяць на тысячу **ват**! (У. Дубоўка); Мільярды **вольт** палалі і свяцілі, арганамі ігралі капяжы... (А. Пысін); У верасні 1931 года ў Мінску пачала працаваць радыёстанцыя магутнасцю 30 **кілават** (Я. Радкевіч); У гэтым выпадку аперацыйная памяць павінна складаць 640 **Кбайт** асноўнай памяці і 1 **Мбайт** дадатковай памяці (А. Кучынскі).

Паралельныя формы могуць выкарыстоўвацца ў некаторых найменнях асоб па нацыянальнасці і родзе заняткаў, параўн: *балгар* і *балгараў*, *партызан*

і партызанаў, але: *башкіраў, цыганоў, салдат*, а таксама *імён і імёнаў, гумен і гумнаў*, але: *крылаў, броваў (брывоў)* і інш. Апошнім часам пры ўжыванні падобных назоўнікаў у мастацкім і публіцыстычным стылях пашыраюцца формы з поўным канчаткам.

✓ Азірнуўся на тупат сяброў, але адзін з маўклівых дагэтуль **салдатаў** гаркнуў знячэўку і тупа штурхануў яго плячом (Я. Брыль); Аднак ён [Ягайла], забыўшыся аб сваёй прысязе Кейстуту «ніколі протыву яго не стояти и завжды в его воли быти», не пайшоў з Кейстутам, а стаў падбухторваць віленскіх **мяшчанаў** праз якіхсьці «слуг Гаставых», пад якімі некаторыя даследчыкі разумеюць нямецкіх **мяшчанаў** у Вільні (М. Ермаловіч); Дзеці і ўнукі прыгонных **сялянаў** ужо распрамілі спіны, ішлі ў гімназіі, настаўніцкія семінарыі, ліцэі, інстытуты, універсітэты (А. Сідарэвіч); Першае пяцігоддзе краса ўбіралася ў сілу, каб неўзабаве расквеціць небасхіл паззіі сузор’ем яркіх **імёнаў** (М. Скобла); За мной з-пад **броваў** тых дубоў цікуюць вочы жалудоў... (М. Федзюковіч); Ніхто ў Куранях не думаў тады, што пройдзе два-тры гады — і ад усіх **гумен** не застанеца і знаку (І. Мележ).

✎ 1. Каля 70 працэнтаў турэ(к[аў] ніколі не чыталі кніг. 2. А яблык[аў]! Куды ні зірні — жоўтымі цыбулевымі плячёнкамі звісаюць да самай зямлі, аж раздзіраюць галлё. 3. Доступ у памяшканне жорстка рэгламентаваны: адзін чалавек мае ключ ад памяшкання, але не можа адкрыць сейф; той, хто мае ключы ад сейфа, не можа трапіць у пакой; а метадысты, якія ведаюць паролі ад камп’ютараў (кожны адказвае за свой ноўтбук), не маюць ключэ(а[оў] ні ад уваходных дзвярэй, ні ад сейфаў.

3. Назоўнікі ІІІ скланення маюць канчатак *-ей* пад націскам і паралельныя канчаткі *-ей і -яў* не пад націскам: *абласцей, гусей, часцей, бандэролей* — *бандэроляў, мадэлей* — *мадэляў, ведамасцей* — *ведамасцяў* (параўн. таксама: *рэчаў, даляў, начэй, мышэй*). Назіраецца пашырэнне формаў з ненаціскным канчаткам *-яў* у парах сувязей — *связяў, якасцей* — *якасцяў* і пад.

✓ Не спытаю, чаму і завошта адрываюць ад бацькаўскіх ніў, — я юнацтва і **радасцяў** коштам за каханне сваё заплаціў (У. Жылка); Навіны адно зрэздз сягалі за межы дзвюх **крайнасцей**: хто памёр і хто ажаніўся або выйшаў замуж (А. Каско); А пераносячы вакол сябе столькі **смерцяў**, ці не станеш урэшце рэшт і сам памагатым смерці, яе страшнай світы? (В. Іпатава); І, як гавораць медыкі, першыя сто **крывей** — свае даныя ў гэты банк — унеслі першыя сто донараў.

4. Пры выбары формаў некаторых назоўнікаў (напрыклад множналікавых) могуць узнікаць цяжкасці, таму трэба звяртацца да слоўнікаў: *грошай, ведаў, тэфтэляў, ясляў, абставін, зносін, могілкаў і могілак, паводзін і паводзінаў, дроў, круп, людзей, грудзей, дзвярэй, дражджэй* і інш.: Тлумачэнне простае: населеныя пункты з’яўляліся на хоць бы ледзь-ледзь прыўзнятай касе, справа і злева ад якой былі балоты і забалочаныя землі, дзе нават для **могілкаў** не знаходзілася сухога месца. Параўн. таксама форму назоўніка *грош* у значэнні ‘даўнейшая манета’: *Кожную бочку купляў ён па 20 грошаў* (В. Іпатава).

- ✎ 1. Сучасныя хлебapéкі нават ствараюць хлеб без ужывання *дрэжджаў* [дражджэй].
 2. За сёлетняе паўгоддзе групамі здзейснена 185 цяжкіх злачынстваў — ад рэкету і вымагання грошаў[і] да буйных крадзяжоў і забойстваў.

5. Выкарыстаўшы ў тэксе які-небудзь варыянтны канчатак назоўніка, пры яго паўтарэнні ў тым жа склоне трэба ўжываць аднолькавую форму, каб захаваць стылістычную аднароднасць тэксту. Напрыклад, калі рэдактар на пачатку тэксту бачыць *фірмаў* і *каштоўнасцяў*, а далей — *фірм* і *каштоўнасцей*, то гэта павінна быць падставай для аналізу і магчымай праўкі.

§ 70. Асаблівасці некаторых формаў назоўнікаў

1. У месным склоне множнага ліку назоўнікаў сёння кадыфікаваны канчаткі *-ах*, *-ях*: *на вёсках*, *на шляхах*, *у абставінах*, *у гаях*, *у песнях*, *на сенажацях*.

- ✓ Нясліся зыкі *песень* здольных, у *лясах* раз-пораз адбівалісь, і ім узгоркі адклікалісь, і радасць біла ў *песнях* вольных (Я. Колас); На першых *прыпынках* яшчэ крапіўся крыху, а там — што далей, то ўсё болей пачаў растрасаць дарогаю (Л. Калюга); А гэта ў тых *краях* лічыцца самым страшным злачынствам (Я. Маўр); А там сапраўды знайшлі ўсё, пра што ў *песнях* чулі (А. Масла).

Паднаціскныя канчаткі *-ох*, *-эх* фіксуюцца ў пісьмовых тэкстах да рэформы правапісу 1933 г., а таксама ў тэкстах пісьменнікаў-эмігрантаў. У сучасных творах мастацкай літаратуры такія канчаткі часта выяўляюць прынцыповую пазіцыю аўтараў, таму рэдактару трэба асцярожна прапаноўваць свае праўкі.

- ✓ Янка. (да Аленкі і Гарошкі). Як жа вам спадабаліся гэтыя, не пры *людзёх* кажучы, вучоныя? (Я. Купала); Мне любы віхроў завыванні і рокат мора ў *валох*, бо ўсё жыццё ідзе ў змаганні і дні ідуць мае ў *шляхах* (З. Астапенка); Надрываецца плачам карова на прыволлі ў шырокіх *палёх* (Т. Кляшторны); Ляціць з мячом і крыжам слаўны коннік паміж агнёў на войнікаў *касцёх*... (М. Кавыль); Паэт не мае права быць паэтам цнатлівае і чыстае красы, калі ў Айчыне загніваюць рэкі і засыхаюць на *вачох* лясы (А. Сыс); Да чалавека з павязкаю *на вачох* данесліся іх галасы (М. Касцюкевіч).

2. Назоўнікі — назвы маладых істот у беларускай мове маюць у назоўным склоне варыянтныя канчаткі *-я* (*-ё*): *дзіця*, *жарабя(ё)*, *цяля(ё)*, *ягня(ё)*, *цюляня(ё)*, *кенгураня(ё)*, *ільвяня(ё)*.

Пры скланенні ў адзіночным ліку ў родным, давальным і месным склонах назоўнікі набываюць устаўку *-яц-* і канчатак *-і*; у творным склоне ўстаўка страчваецца, а назоўнік мае канчатак *-ём* (*-ом*); у множным ліку падобныя назоўнікі набываюць устаўку *-ят-*: *без парасяці, даць корм жарабяці, карова з цялём, заапарк папоўніўся цюлянятамі. Дзіцём і дзіцем* кадыфікаваны як раўнапраўныя (*дзіцём* выкарыстоўваецца радзей, відаць, таму, што «Беларуская граматыка» (1985) кваліфікуе гэтую форму як нелітаратурную).

✓ Адной з асноўных адзнак гіпатрафіі з'яўляецца схудненне **дзіцяці** (І. Усаў); Паставіўшы на месца бутэльку, мужчына падышоў да яго, **ласяняці**, нагнуўся і прыклаў халодную анучку да раны — ад чаго яго сцягну, здаецца, апалілі агнём (Г. Далідовіч); Неяк уранні дзед Аўхім пачуў адчайны піск **гусяняці**, крутнуўся за веранду і ўбачыў у кутку двара пёўня, які калашмаціў малое гусяня (Л. Левановіч); Ды нехта малым **савянём** ціхенька закугакаў (Г. Пашкоў); Цішка сядзіць на ложку, аблакаціўшыся на біла, і аж не дышае, — так хочацца яму ведаць, што далей сталася з **ваўчанём** (А. Пальчэўскі); Маржыха плюхнулася ў ваду, зачাপіла човен Коса, перавярнула яго і знікла са сваім **дзіцем** (Я. Маўр); Калі **дзіцём** я ўцякаў ад смерці, калі жывыя ў агні гарэлі, — балеў не чэрап — балела сэрца, душа ад болю тады знімала (У. Нядзведскі); А немцы тым часам спешыліся і, прывязаўшы коней да платоў, кінуліся курэй ды **парасят** лавіць, шукаць па хатах «млека ды яйкі» (М. Лынькоў).

✎ 1. Наш Працоўны кодэкс вызначае, што пры складанні графікаў водпуску наймальнік абавязаны запланаваць водпуск маці дзіцяці-інваліда ў летні або іншы зручны для яе час. 2. Акрамя гэтага, згодна з царкоўнай традыцыяй, на 40-ы дзень пасля родаў выконваецца абрад ўцэркаўлення [ўцаркоўлення] маці і яе дзіцяці (справа ў тым [таму], што пасля родаў жанчына 40 дзён не мела права заходзіць у храм). 3. На ўтрыманне аднаго такога дзіцяці бюджэт у год выдаткоўвае 33 мільёны 746 тысяч рублёў.

3. Сярод назоўнікаў III скланення ў творным склоне адзіночнага ліку адзначаецца варыянтамі назоўнік *кроў*: *кроўю*, *крывёю* і *крывёй*, прычым апошнія дзве формы апошнім часам пашыраюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях. У навуковым і афіцыйным стылях выкарыстоўваецца форма *кроўю*. Побач з унармаванай формай *далонню* ў мастацкім стылі сустракаецца і *даланёй* (*даланёю*). Параўн. таксама рэдкаўжывальную форму назоўніка *моц* — *моцай* (не **моццу*).

✓ Жакхівы сэнс няўмольнае здагадкі **крывёй** гарачай апякае скронь (С. Законнікаў); Антось задзіраў галаву, захінаў **далонню** вочы ад сонца і доўга пазіраў на гэты жывы бялёсы наплавок у мройлівай сіняве неба... (А. Камароўскі); Віталія на міг памякчэла — правяла **даланёй** па Васілёвай шчацэ, якраз так, як маці яе дакраналася да яго, Антанюковай, шчакі ў апошнюю сустрэчу, і ўжо не па-жаночаму, па-мацярынску, гэтак і яна, Віталія: не як дзяўчына прыласкала і суцешыла хлопца — як сястра (І. Шамякін); Вацік церануў **даланёю** па шчацэ, пасля таргануў за вуха — так заўсёды рабіў, калі надаралася невядомасць якая (А. Бутэвіч); 3 дня ў дзень, з году ў год, з веку ў век збіраюся з тайнаю **моцай**, каб калі-небудзь абвергнуць сваё існаванне, адолець дваістасць і стаць насампраўдзе сабой (А. Разанаў); З якой ты **моцай** ні бязы, няма туды прарыву (М. Сяднёў); **Моцай** дзень да вечара бясконцы (С. Шах).

4. Назоўнікі мужчынскага роду з ненаціскнымі канчаткамі *-а*, *-я* (*мужчына*, *дзядзька*, *дзядуля*, *хлопчына*) і назоўнікі агульнага роду з ненаціскнымі

канчаткамі (*ціхоня*, *бацька-адзіночка*) пры абазначэнні асобы мужчынскага полу маюць канчаткі І скланення ў родным і вінавальным склонах (*мужчыны*, *дзядзькі*, *дзядулі*, *хлалчыны*, *ціхоні*, *бацькі-адзіночкі*; *мужчыну*, *дзядзьку*, *дзядулю*, *хлалчыну*, *ціхоню*, *бацьку-адзіночку*) і ІІ скланення ў давальным, творным і месным склонах (*мужчыну*, *дзядзьку*, *дзядулю*, *хлалчыну*, *ціхоню*, *бацьку-адзіночку*; *мужчынам*, *дзядзькам*, *дзядулем*, *хлалчынам*, *ціхонем*, *бацькам-адзіночкам*; пры *мужчыну(е)*, *дзядзьку*, *дзядулю*, *хлалчыну(е)*, *ціхоню*, *бацьку-адзіночку*). Назоўнікі агульнага роду пры абазначэнні асобы жанчыны маюць канчаткі І скланення (*маці-адзіночцы*, *маці-адзіночкай*, *ціхоняй*, пры *ціхоні*).

✓ *Вадзіку ўсяго пяты гадоў, а дзядулю ўжо за семдзесят, але гэта іх дружбе не перашкода* (І. Аношкін); *Гэта, мусіць, таму, што, набраўшыся пры Пілсудскім, пры Мікіце разышліся: як той казаў, калі раскідалася, заўсёды памятаецца лепей, чым калі скідалася...* (Л. Дранько-Майсюк); *Хто яшчэ татам не стаў, таму, мабыць, цяжка будзе зразумець, як прыемна пачуць пахвалу з вуснаў свайго нашчадка* (М. Чавускі); *Саханюк развітаўся з калегам, заклікаючы яго да сябе ў госці* (Я. Колас); *Срэбра бяру і бяру пазалоту, адзінота мне будзе калегай* (А. Пісьмянкоў); *Вясковы бабыль Саўка, які быў верным брыгадзіравым служкам, паволі пасунуўся да стога, трымаючы доўгі кій напалатове* (М. Зарэмба).

Падобным чынам змяняюцца размоўныя формы імёнаў, якія часам выкарыстоўваюцца артыстамі ў якасці сцэнічных: *са Славам Нагорным* (м. р.), *са Славай Саўко* (ж. р.), *пры Жэню Краўчуку* (м. р.), *пры Жэні Казак* (ж. р.).

✓ *Цішка загарнуў кнігу, хуценька сунуў яе пад сарочку за пазуху, схопіў бацькаву паляўнічую стрэльбу і следам за Юрам пабег на дапамогу Букету* (А. Пальчэўскі); *Радзім са Сцёпкам і вартаўніком на радасцях распілі пляшку сівой самагонкі, пакуль я абмываўся з-пад шланга сам і змываў пясок з ровара* (А. Глобус); *Разам з Сашам Нэма па-заліхвацку пракаціліся на тройцы, гукаючы «Гэй вы, коні»*; *Сустрэліся Мікола з Васем па дарозе ў школу*.

Назоўнікі *сірата*, *старшыня*, *Ілья*, *Кузьма* і пад. (з націскным канчаткам) змяняюцца як назоўнікі І скланення: з *сіратой Вольгай*, з *сіратой Міколам*, з *Ільёй Разанскім*, *побач з дзядзькам Кузьмой*.

✓ *Нуда гняце з днём кожным болей, быт спавівае чарнатой, — як сухавей у чыстым полі, гуляе з зернем-сіратой* (Я. Купала); У 1935 годзе пры Прэзідыуме АН БССР была створана Фальклорная камісія, *старшынёй* якой быў прызначаны Якуб Колас (Э. Іофэ).

Назоўнікі кшталту *Пятро* скланяюцца як назоўнікі ІІ скланення з нулявым канчаткам: *без Пятра*, з *Пятром*, пры *Пятру*.

Назоўнікі *гняўко*, *нямко*, *хвалько* скланяюцца як назоўнікі ІІ скланення, калі абазначаюць асоб мужчынскага полу: з *нямком Сяргеем*, *без такога гняўка*, *аб нямку*. Пры абазначэнні асоб жаночага полу гэтыя назоўнікі не скланяюцца: з *нямко Аленай*, *без такой гняўко*, *аб хвалько Алесі*.

- ✎ 1. Педагогі, якія працуюць з Генаў[м] Караткевічам, канстатуюць, што яго логіка і інтуіцыя ні з чым непараўнальныя. 2. Гэта першае, што сказаў Андрэй Ніжнік, гаспадар аграсядзібы «Зарачаны», што ў Пухавіцкім раёне, Косіў[ю], Пашў[у] і Лёшў[у] пры сустрэчы. 3. Анатолий Туркоў з электрапілой шчыраваў над Зюзьў[ем], а за метр ад яго заканчваў Цёцю Валянцін Багдзевіч. 4. На Вялікай, на Айчыннай — дзед мой быў ледзь не хлапчынаў[м]; а з Вялікай, а з Айчыннай — дзед вярнуўся не мужчынаў[м], да таго ж і без нагі... 5. Вярнуліся Радзім са Сцёпкаў[м] пад вечар.

Пры назоўніках агульнага роду азначэнне мае форму мужчынскага ці жаночага роду ў залежнасці ад полу асобы, абазначанай гэтым назоўнікам: *такім валацугам, такой валацугай*.

- ✓ А збоку, у полі, недалёка стаяў прыгрэбнік адзінока, пахілкам, **горкім сіратаю**, у дол упёршыся страхом (Я. Колас); Усхапіўся верабей, **адважны задзіра**, як падыме крык... (В. Вітка); Чалавек з чорнымі рукамі каваля, **даўжэзны боўдзіла**, жоўты ў пшанічны колас, падскочыў у сядле... (У. Караткевіч); Тое, што **гэты вясаваты выскачка** тыцнуў яго [Глушака] ў гразь, яшчэ паўбяды: сорам не дым, гразь можна і выцерці з твару (І. Мележ); Думала, лепш бы я нарадзілася **якой недарэкай**, можа б, тады шчаслівейшая была (В. Быкаў); Ён ужо быў не рады, што звязаўся з **гэтаю назолай**, і ў душы спадзяваўся, што не застане яе на беразе (У. Арлоў).

Назоўнікі *знакамітасць, асоба, персана, зорка, надзея* і да т. п. не з'яўляюцца назоўнікамі агульнага роду, таму азначэнні дапасуюцца да іх паводле граматычнага прынцыпу: выразы *вялікая знакамітасць, такая асоба, важная персана, эстрадная зорка* могуць адносіцца да асоб і жаночага, і мужчынскага полу.

- ✓ Не ведае дзед, што ён — **вядомая асоба** не толькі сярод партызан і вайсковых людзей, але і сярод яго заклятых ворагаў, што за ім з асабліваю ўвагаю і пільнасцю сочаць польская контрразведка і паліцыя (Я. Колас); З Людмілай паглядзі фільм «Пока не наступит ночь» пра лёс кубінскага пісьменніка Рэйнальда Арэнаса — **зоркі** кубінскай паэзіі, **надзеі** кубінскай рэвалюцыі і любімца Фідэля Кастра (В. Шніп); **Невядомая знакамітасць** Павел Пражко.

5. Назоўнік *маці* ўжываецца пераважна ў адной форме ва ўсіх склонах адзіночнага і множнага ліку (можа таксама змяняцца з устаўкай *-ер-*). У гутарковым і мастацкім стылях выкарыстоўваюцца назоўнікі *матка* і *мацёрка* (множны лік: *маткі, мацёркі і мацяркi*).

- ✓ А вясковыя **маці** з твару ўсе як адна — гнуцца ў полі і ў хаце ад відна да цямна (С. Гаўрусёў); Дзіўна, як многа прайшло з таго дня, калі вёз іх з **мацераю** дзед з паўстанка на падводзе, якая непрывычна моцна пахла дзёгцем, як горка, бы па нябожчыку, плакала маці, клялася, што Міхась яе не вінаваты (А. Жук). Усё ж пайшоў Васіль к Міканору неахвотна: так, абы не пакрыўдзіць **маткі** і не паказаць непашаны да суседа (І. Мележ); Яна не любіць гучнай славы, бо мае востры слых і зрок, бо не бывае неласкавых і непрыгожых **мацярок** (С. Грахоўскі).

6. Назоўнік *дзяўчына* ў множным ліку мае форму *дзяўчаты*, а не *дзяўчыны*; форма *дзяўчыны* ўжываецца пры спалучэнні з лічэбнікамі *дзе, тры, чатыры*: *шмат дзяўчат, заводскія дзяўчаты*, але: *тры дзяўчыны*.

✓ **Дзяўчаты** «начавалі» адна ў адной, а хлопцам, вядома, не трэба было і прасіцца (У. Караткевіч); Разносілі яду ў сталоўцы **дзе дзяўчыны** — адна высокая, з доўгімі светлымі валасамі, якія падалі ёй на плечы і знізу падкурчваліся валікам (Л. Арабей); Адтуль насустрач нам, узяўшыся за рукі, ішлі **дзе дзяўчыны**; ...Сярод 15 чалавек, што вучыліся ў групе з нашай суразмоўцай, было ўсяго **чатыры дзяўчыны**.

Назоўнік *дзяўчынка* паводле СБМ у множным ліку мае форму *дзяўчынкі*, хоць у творах мастацкай літаратуры сустракаем таксама *дзяўчаткі* (толькі гэтую форму падае ТСБЛМ).

✓ Гэтыя **дзяўчаткі** хочуць вырвацца на шырокі прастор жыцця, бо іх забівае і губіць гнілое паветра палескіх балот і гразь розных падонкаў культуры (Я. Колас); Наведвальнікі курсаў — хлопцы, **дзяўчаткі**, звычайная вясковая галота (І. Навуменка); Нас акружылі хлопчыкі і **дзяўчаткі** зяснымі вачыма (П. Панчанка); Кіра сціснула каля грудзей худыя кулачкі і заплакала першая, за ёю мокра зашморгалі насамі ўсе **дзяўчаткі** (В. Адамчык); Аб гэтым вам дакладна могуць давесці нават хлапчукі і **дзяўчаткі** старэйшай групы любой дашкольнай установы (У. Корбан); Ідучы праз белакоры беразнячок, Бус звярнуў увагу на купку станістых, як **дзяўчаткі**, бярозак, вакол якіх добра вытаптана трава (Я. Сіпакоў).

✎ 1. У аўдыторыі гарэзуюць дзеці, у куце памяшкання заводзяць спеў дзяўчыны[аты]. 2. Модныя дзяўчыны[аты], як вясны прыкмета, сонейкам растопяць сон мой і тугу. 3. Як вы ставіцеся да навамоднага жадання некаторых дзяўч[ат], якім не шчасціць выйсці замуж, нарадзіць дзіця «для сябе» ад палюбоўніка? 4. І, нягледзячы на нейкія пастаянныя казусы з тэхнікай, якія адбываліся па віне гукарэжысёра, дзяўчыны[аты] дасканалы прадэманстравалі свае ўменні і навыкі, а таксама не разгубіліся ў крызісны момант.

7. У творным склоне множнага ліку літаратурнымі формамі для наступных назоўнікаў з'яўляюцца: *вока* — *вачамі* і *вачыма* (разм. *вачмі*), *вуха* — *вушамі* (разм. *вушыма* і *вушмі*), *госць* — *гасцямі*, *грошы* — *грашамі* і *грашыма* (разм. *грашмі*), *грудзі* — *грудзьмі* і *грудзямі*, *дзверы* — *дзвярамі* і *дзвярыма* (разм. *дзвармі*), *косць* — *касцямі* (разм. *касцьмі*, параўн.: *палегчы касцьмі*), *сляза* — *слязамі* (разм. *слязьмі*, параўн.: *залицца слязьмі*), *плячо* — *плячамі* і *плячыма* (разм. *плячмі*). У мастацкім стылі сустракаюцца ўсе пералічаныя формы.

✓ **Слязамі** не выплачаш гора з-пад сэрца — хай гнеў грудзі матчыны ўздыме! (В. Таўлай); І стаіць і плача ля варот дзяўчына, і стаіць і плача горкімі **слязьмі** (П. Трус); Наведванні маглі б быць і часцейшымі, калі б не пэўныя жыццёвыя абставіны і не фізічная прысутнасць гаспадыняў за **дзвярамі**: тыя размаўлялі, грэмелі посудам, шоргалі венікам, проста тупалі, і з'яўлялася адчуванне, што яны дэманстратыўна робяць як мага болей шуму (Г. Каржанеўская); Нарэшце

за **дзвярыма** пачуліся цяжкія крокі (А. Мальдзіс); Салдат паціскаў **плячамі** і хітра ўсміхаўся, пазіраючы на сваіх сяброў (І. Чыгрынаў); Наперадзе мільгануў, загойдаўся перад яго **вачамі** фасад малаказавода (В. Ткачоў); А перад **вачыма** па струнах плыве смычок, нібы човен па хвалях (М. Пракаповіч); Галанога цягнуў плячом, няўцямна міргнуў запалымі немаладымі **вачмі**, але праз момант апусціў руку і аддаў з пляча аўтамат (В. Быкаў); Я да сцяны **грудзьмі** прынік і слух напружыў свой (А. Салагуб); Іх колькі тут — забітых, безгалосых, **касцямі** не раз угнойвалі раллю! (Т. Лебядя).

8. Найменні населеных пунктаў, якія маюць форму ніякага роду, скланяюцца як агульныя назоўнікі з адпаведнай асновай: пад **Гроднам**, у **Маладзечне**, за **Жодзінам**, у **Заполлі**, паміж **Сянном** і **Лепелем**, у **Астрыне**.

✓ Ну, а як жывецца, працуецца ў **Гродне**? (М. Лужанін); У **Цельшыне** Лабановіч быў адзін са сваімі думкамі (Ю. Пшыркоў); Замак у **Косаве** слепіцца ў вокнах быллём (Д. Бічэль-Загнетава); Як гэта адбываецца на справе ў **Беразіне**, Прэзідэнт пабачыў, азнаёміўшыся з працай мясцовага сыраварнага завода.

У асобных выпадках, каб пазбегнуць двухзначнасці (мужчынскі ці ніякі род), малавядомае найменне населенага пункта можа пакідацца без зменаў: Беларускі лыжнік **Сяргей Далідовіч** на этапе Кубка свету па лыжных гонках у расійскім **Дзёміна** ў гонцы на 15 км вольным стылем заваяваў бронзу, 1 секунду прайграўшы лідару і на 0,2 секунды апырэдзіўшы спартсмена, які заняў чацвёртае месца.

✎ 1. Як відаць, традыцыі тытунёвай вытворчасці ў Гродн[е] маюць не менш салідны тэрмін, чым у найбуйнейшых заходніх фірмаў, а высокія патрабаванні да якасці прадукцыі былі характэрны для Шарашэўскіх, бо надпіс на іх прадукцыі абвяшчаў: «Якасць супраць ранейшай значна лепшая!». 2. Перш за ўсё дзякуючы намаганням Віктара Казлова і арганізаваных павеатраных зносіны паміж Масквой і Гродна[м]. 3. У нашым атрадзе быў Грыгорый Лоўкін, адчайна смелы хлопец, выдатны стралок. Ён жыў пад Ветрына[м], у вёсцы Верабі. 4. — Палац, які быў узведзены ў Станькава[е], ураджаў сучаснікаў раскошай афармлення, цікавымі архітэктурнымі рашэннямі, — заўважае Алег Масліеў.

§ 71. Асаблівасці ўжывання прозвішчаў

1. Мужчынскія прозвішчы на зычны скланяюцца як асабовыя назоўнікі мужчынскага роду з адпаведнай асновай: без **Крываноса**, **Кавальчука**, **Кісяля**, **Скулаўца**; з **Крываносам**, **Кавальчуком**, **Кісялём**, **Скулаўцом**; аб **Крываносе(у)**, **Кавальчуку**, **Кісялю**, **Скулаўцу**. Выключэнне складаюць прозвішчы на -ых (не скланяюцца): з **Сымонам Баранавых**, аб **Мікалаю Чарных**.

✓ Макарку **Наваку** мінула ўсяго толькі дванаццаць год, але шмат змен адбылося за гэты час (Я. Колас); Да голасу трэціх уважна прыслухоўваўся Васіль. Яны з усім згаджаліся з Міколам **Шолахам**, але... (Б. Мікуліч); Ён [Еўсцігнееў] абвеў усіх

запытальна-насяярожлівым позірмам, трохі затрымаўся на **Агееве**, які з нека-
торай нават цікавасцю слухаў грубаватую размову гэтых, відаць, даўно і до-
бра знаёмых між сабою людзей (В. Быкаў); **Зайчыку** Віктару Паўлавічу прысудзілі
чатыры гады пазбаўлення волі з адбываннем тэрміну ў калоніі (Л. Арабей); Яму,
Міхасю **Скакуну**, таксама не шанцавала ў апошні час (Ю. Станкевіч); Наступныя
два артыкулы аб'яднаныя прозвішчам аднаго аўтара — Юркі **Віцьбіча**. Першы —
«Не чарнілам, а крывёю» — распавядае пра рэпрэсаваных літаратараў Андрэя
Александровіча, Францішка **Аляхновіча**, Сымона **Баранавых**, Уладзіслава
Галубка і інш. (А. Гардзіенка).

У творным склоне мужчынскія прозвішчы славянскага паходжання на
-аў (-оў), -еў (-ёў), -ын (-ін) маюць канчатак -ым: з **Аксакавым**, **Барысавым**,
Вялюгіным, **Кузьміным**.

✓ Сёння ж следам за **Гагарыным** мы адпраўляемся ў госці да зор (М. Танк); Але мы
з **Мілаванавым** не дазваляем... (І. Навуменка); Сустрэча з **Чырняевым** — зноў
у Мінску, каля паштамта (Ф. Янкоўскі); Перапіска Жылкі з **Дварчаніным** і іншымі
студэнтамі паказвае, што навучэнцы шырока карысталіся свабодай выбару
курсаў лекцый па жаданні і мелі з чаго выбіраць (У. Калеснік).

У творным склоне мужчынскія прозвішчы замежнага паходжання на -ын
(-ін) маюць канчатак -ам: **Грынам**, **Дарвінам**, **Чаплінам**. Канчатак -ам (-ом)
маюць і назвы гарадоў: **пад Кобрынам**, **Барысавам**, **Талачыном**.

✓ Але ты чамусьці пэўны, што праз якіх 18 гадзін у яе [кветачніцы] з **Чаплінам** усё
будзе добра (С. Балахонаў); Джэймз Бонд (Дэніэл Крэйг) палюе за міжнародным
нягоднікам Дамінікам **Грынам** (Мэцью Амальрык), які плануе пераварот
у Балівіі; У блакаду на абшары між Вілейкаю, Докшыцамі, Лепелем, Халопенічамі,
Барысавам і Мінскам загінулі тысячы людзей, звалены і знявечаны незлічоныя
дрэвы і дрэўцы, а паляны ўзаралі міны, снарады і шыны смертаносных машын
(Ф. Янкоўскі); Там, у вёсцы пад невялікім горадам **Кобрынам**, шмат у яго [дзеда]
сваякоў ды радні засталося (А. Вольскі).

✎ Але ўспаміны Адамовіча, цішком паказаныя Генадзю Кісялёву Максімам Лужа-
нін[ым] у пачатку 1970-х, далі штуршок для яго росшукаў.

Пэўныя адступленні ад агульнапрынятых формаў пры скланенні назіраюц-
ца ў выпадках, калі прозвішча ўтворана ад назвы жывёліны, неадушаўлёнага
прадмета і інш. Дзеля захавання «празрыстасці» прозвішча яно або скланяецца
па-асабліваму, або зусім не скланяецца: *Допытлівасць і стараннасць палешука*
Генадзя Пятуха (а працуе ён зараз начальнікам мясцовага вытворчага ўчастка
«Энергазбыт» РУП «Гомельэнерга») не ведае межсаў (відаць, Пятуха замест
Петуха); *Крэчат — гэта творчы псеўданім Аляксея Шэнеца, выканаўцы, які*
пазбаўлены зроку, але адораны талентам: ён не проста спявае, ён выконвае
аўтарскія песні, дзе і музыка, і тэкст яго ўласныя (Шэнеца замест Шэнца).

2. Не скланяюцца жаночыя прозвішчы на зычны: аб *Вользе Кавальчук*,
разам з Галінай Лобан.

- ✓ Пазнаёміўшыся з кнігай С. **Чэстэртон** «Мае рускія прыгоды», я захацеў падрабязней даведацца пра лёс яе аўтара (А. Мальдзіс); Святлане **Алексіевіч** уручана Міжнародная прэмія міру нямецкіх гандляроў кнігамі за 2013 год; У супрацоўніцтве з беларускімі кампазітарамі Ігарам Лучанком, Валянцінай **Сярых**, Сяргеем Новікам і іншымі напісаў больш як пяцьдзясят песень; Так, пасля вечара з пісьменнікамі — мясцовымі ўраджэнцамі Соф'яй **Шах** і Ізяславам Катляровым у кожнай бібліятэцы раёна з'явілася па некалькі новых кніг гэтых аўтараў; Письменник А. Бутэвіч прыгадвае той студэнцкі час, калі вучыўся на адным курсе з Яўгеніяй **Янішчыц**.

3. Не скланяюцца мужчынскія і жаночыя прозвішчы на -о: без *Алега Сусло*, з *Кацярынай Яско* (акрамя мужчынскіх прозвішчаў, якія паходзяць ад назоўнікаў ніякага роду на -о: *Васіль Сцябло*, *Талакно*, *Шуло*; *Ігната Сцябла*, *Талакна*, *Шула*; *Дзянісам Сцяблом*, *Талакном*, *Шулом*).

- ✓ Алесю **Гурло** зычылі аднаго: каб яго творчасць развівалася ў напрамку ўзбагачэння пралетарскай літаратуры; 12 лістапада споўнілася 120 гадоў з дня нараджэння майстра-самавука разьбяра па дрэве Апалінарыя **Пупко**, які нарадзіўся і жыў у гарадскім пасёлку Івянец на Валожыншчыне; Ілоне **Сцяцко** ўдаецца пазбегнуць таго, чаго не заўсёды ўдаецца пазбегнуць нашай паэзіі: фатаграфічнасці, адлюстравання рэчаіснасці; Ілона Сцяцко не адлюстроўвае, а свядома творыць свой свет, напоўнены сваёй уласнай міфалогіяй, сваёй уласнай містыкаю, сваімі ўласнымі прыроднымі законамі, сваёй уласнай бацькаўшчынаю і сваёй уласнай магіяй (Л. Вашко); У лютым 1986 года Алесь Махнач прыехаў з Хрысцінай **Лялько**. Але: 22-га былі з **Кляўком** на пляжы (У. Караткевіч).

4. Не скланяецца большасць замежных прозвішчаў на галосны, у тым ліку тыя, што заканчваюцца на ненаціскае -я з папярэднім -і: *оперы Бізэ*, *раманы Заля*, *музыка Пучыні*, *заявы Далі Грыбаўскайтэ*, да *Зураба Жванія*, з *Гарсія*. Але замежныя прозвішчы, якія заканчваюцца на ненаціскныя -а, -я, скланяюцца як назоўнікі агульнага роду: м. р. — *Лумумбы*, *Гамалеі*; *Лумумбу*, *Гамалею*; *Лумумбам*, *Гамалеєм* і ж. р. — *Лумумбы*, *Гамалеі*; *Лумумбе*, *Гамалеі*; *Лумумбай*, *Гамалеяй*.

- ✓ Белы бэз Бетховена і змін **Вівальдзі** — хваль іх холад схованы ў начавым паглядзе (Ю. Пацюпа); Новыя алгебраічныя тэорыі з'явіліся ў працах шэрагу навукоўцаў, у першую чаргу французскага матэматыка Э. **Галуа** (1811–1832) (А. Брычыкава, А. Гусак); У **Аджымілашвілі** лёгкае раненне (А. Васілевіч); Тым жа вечарам ва ўнутраным дворыку замка кіпелі страці: ішла самая вядомая опера ў свеце — «Кармэн» Жоржа **Бізэ**; Згадаў Акруашвілі і аб загадкавай смерці ў 2005 годзе прэм'ера Грузіі Зураба **Жванія**.

- ✎ 1. Перад прэзідэнтам Баракам Абамаў[м] і яго заходнееўрапейскімі калегамі стаіць у першую чаргу задача па ўтаймаванні росту беспрацоўя, якое пагражае сацыяльнай стабільнасці іх краін, а таксама па навядзенні парадку ў фінансавай сферы. 2. Сумесна з японскім даследчыкам Тацібана[м] Каса[м] Ё[у] 1857 годзе Іосіф Гашкевіч склаў «Японска-рускі слоўнік», які лічыўся адным з [най]лепшых слоўнікаў японскай мовы, створаных у Расійскай імперыі.

5. Прозвішчы, якія суадносяцца з прыметнікамі, змяняюцца як прыметнікі: *Васілеўскага, Васілеўскай; Тарчэўскім, Тарчэўскай*. Падобныя прозвішчы на *-ой* захоўваюць націск на канчатку: *Талстога, Крамскага*.

✓ Платон дапамог **Руткоўскаму** сесці ў карэту (Б. Мікуліч); *Мы папярэдзілі Гайваронскага*, каб больш такога не рабіў (І. Навуменка); Назаўтра бургомістр паклікаў да сябе Броніся **Кіславокага** — начальнік паліцыі быў у ад'ездзе, вербаваў па новых вёсках кадры (Л. Арабей); Словы **Талстога**, Байрана, Гётэ, Міцкевіча, Шаўчэнкі, Купалы... (Я. Брыль); З 1930 года, калі ён быў беспадстаўна арыштаваны і сасланы, і да 60-х гадоў напісанае **Гарэцкім** не выдавалася (М. Кенька).

Жаночыя прозвішчы заходнеславянскага паходжання ў назоўным скло- не звычайна захоўваюць кароткія формы, ва ўскосных склонах змяняюцца як поўныя прыметнікі: *Ганна Сухоцка, Ганнай Сухоцкай*.

✓ Віслава **Шымборска** належыць да пакалення, якое дужэла і сталела ў вайну. <...> Унутранай самапавагі хапае **Шымборскай**, каб не раныць сябе нават у сітуацы- ях закрытых, інтымных (У. Калеснік).

6. Прозвішчы на *-а*, якія паходзяць ад назваў прадметаў ніякага роду, скланяюцца пры абазначэнні асоб мужчынскага полу і не скланяюцца пры абазначэнні асоб жаночага полу: *Нічыпарам Маслам, Аленай Масла; аб Нічыпару Масле(у), Алене Масла*.

✓ Вершы Дзмітрыя **Шылы** — з адчувальным лірычным лёсам, можа, апроч апошня- га, у якім я не зусім зразумеў аўтара; Высокае прафесійнае майстэрства, адказ- насць за даручаную справу ўласцівы майстрам хлебнай справы Таццяне Дубовай і Ганне Чарніцкай, пекарам Галіне Кароткай, Лідзіі Краснай і Галіне Хітрык, фармоўшчыцам Валянціне Скібе і Рыне Дзерачэнік, майстру-кандытару Людміле Ленец, старшаму майстру каўбаснага цэха Вользе Гаўрылік, саставіцелю фар- шу Марыі Раманчук, жылоўшчыцам Рыце Ленец і Алене **Шыла**, майстру забойна- га цэха Валянціне Токаравай і іншым.

7. Прозвішчы на *-га, -ка, -ха*, якія паходзяць ад назваў прадметаў жано- чага роду, скланяюцца як назоўнікі агульнага роду: *Фёдару Кнігу, Віктару Саладуху, Мікалаю Сароку; Фёдарам Кнігам, Віктарам Саладухам, Мікалаем Сарокам і Инзе Кнізе, Зоі Саладусе, Маргарыце Сароцы; Ингай Кнігай, Зояй Саладухай, Маргарытай Сарокай*.

✓ А пасля пленума з **Музыкам** выйшаў Сасноўскі і, як цыган, доўга аглядаў сапраўды прыгожага маладога жарабка (І. Шамякін); Тады побач з Зінаідай **Мурашкай** (Рублеўскай) тыдзень прапрацавала Еўдакія Мірановіч, цяпер старшая мед- сястра вочнага аддзялення.

✎ Пра гэта па гарачых слядах леташняй падзеі я і хацеў пагаварыць са старшынёй райвыканкама Анатолем Бойка[м], але ён прапанаваў сустрэцца праз пару месяцаў і спакойна пагутарыць на гэтую тэму.

Цяжка пагадзіцца з рэкамендацыямі «Кароткай граматыкі беларус- кай мовы» (2007) наконт скланення ўсіх такіх прозвішчаў як назоўнікаў

І скланення: *дапамога Фёдару Кнізе, з Віктарам Саладухай, пры Мікалаю Сароцы* (такія словаўжыванні не пацвярджаюцца моўнай практыкай).

8. Прозвішчы на *-а* (акрамя адзначаных у п. 7), *-я*, якія ўзыходзяць да назваў прадметаў жаночага роду з ненаціскным канчаткам, скланяюцца як назоўнікі І скланення незалежна ад полу асобы: *Марыне Гушчы, Ціту Гушчы; Іне Нядзелі, Валерыю Нядзелі; Нінай Варонай, Яўгенам Варонай; аб Зоі Волі, Ніле(у) Волі*.

✓ *Лідзія Іванаўна згадвае і тое, што з Соняй Лісіцай ліставалася яшчэ жонка Сымона Хурсіка...* (А. Карлюкевіч).

✎ *Прайшло тыдні два, і Зіну Саёт[у] судзілі ў раёне.*

Трэба адзначыць, што ў тэкстах пашыраецца змяненне мужчынскіх прозвішчаў гэтай групы паводле ўзору назоўнікаў агульнага роду (п. 7).

✓ *Яшчэ больш узнёслыя характарыстыкі належаць Язэпу Пушчу* (Д. Бугаёў); *У архіве Караткевіча знайшоўся таксама верш «На вуліцы Дэшчовай», напісаны ў Кракаве 16 снежня 1971 года, відаць, на развітанне і прысвечаны Здзіславу Нядзелю* (А. Мальдзіс); *Пасябраваў з Язэпам Пушчам, Максімам Лужаніным, Сяргеем Дарожным, Зінаідай Бандарынай і многімі іншымі; Напрыканцы вучні трэцяй школы прачыталі верш, прысвечаны Яну Гушчу; У СП сустрэча з Янам Гушчам.*

9. Прозвішчы на *-а*, *-я*, якія ўзыходзяць да назваў прадметаў жаночага роду з націскным канчаткам, скланяюцца як назоўнікі І скланення незалежна ад полу асобы: *Кацярыне Крапіве, Вікенцію Крапіве, Карнею Пчале, аб Дзянісе(у) Сумятні; Кацярынай Крапівой, Вікенціем Крапівой, Карнеем Пчалой, Дзянісам Сумятнёй*.

✓ *К. Крапіве ўдалося напісаць твор, які ўдала даносіць асаблівасці ідэйна-палітычнай атмасферы часу, аб'ектыўныя ўмовы нараджэння новых узаемаадносін паміж людзьмі; У чацвёртым жа выданні Гартны разам з Алесем Гурлом, Янкам Журбой, Міхайлам Грамыкам, Янкам Нёманскім, а таксама Міхасём Чаротам ды іншымі маладнякоўцамі падварстаны ў параграфі «Паслякастрычнікавы пэрыяд» (А. Сідарэвіч); але: У дваццацігадовым веку для мяне не было розніцы паміж Янкам Лучынам і Янкам Журбом* (С. Дубавец); *Многа святла пралівае на гэтую цяжкую тэму перапіска паэта Уладзіміра Жылкі з палітычным, грамадскім і культурным дзеячам, літаратурным крытыкам і публіцыстам Антонам Луцкевічам (Навіном)* (У. Калеснік).

10. Прозвішчы на *-а*, *-я*, якія не суадносяцца з назвамі прадметаў жаночага роду, скланяюцца ў тым выпадку, калі адносяцца да мужчыны: *з Бандарэнкам, Каратчэнем; аб Бандарэнку, Каратчэню*.

✓ *З таго часу і на доўгія гады Мікалая Сямагу агарнула думка, што ён праз усё жыццё будзе настаўнікам і дзе-небудзь у глухім месцы, каб не адрывацца ад прыроды* (К. Чорны); *Ад царквы да царквы, ад леснічоўкі да леснічоўкі ідзем з Арабейкам*

Іванам, напытваючы сцяжыну да той крыніцы, з якой піў святы (А. Разанаў); Так, Вашынгтон у лісце да генерала Грына ў 1780 годзе пісаў, што ён добра пазнаёміўся з **Касцюшкам** і высока цэніць яго веды, агульныя паводзіны і настойлівасць, з якімі ён праводзіў работы ў Уэст-Пойнце (Я. Юхо, У. Емяльянчык); Сучасныя папуасы, пэўна, не ведаюць, адкуль у іх узялося слова «макрай», але нам варта ведаць, бо гэтае слова гаворыць не толькі аб рускім чалавеку М. М. **Міклуху**-Маклаю, але і аб чалавечнасці наогул (Я. Маўр); Даўно ведаючы Міхаіла Дзмітрыевіча **Пацыёру** як чалавека актыўнага, паэта-публіцыста, не ведаў многага з яго біяграфіі (А. Карлюкевіч); Сэрца ў Якуба **Лакоты** ад гэтае думкі пачынае тукаць у хворых грудзях з недазвольнай заўзятасцю і збівае навакол сябе клубок даўкага болю, які прымушае спыніцца і аддыхацца (М. Зарэцкі); Але Коўзуна хіба пашлеш на такое — гэты вясковы дзядзька, мусіць, з вінтоўкі за ўсё жыццё не стрэліў, ці яму справіцца са здаровым, дужым **Сушчэнем** (В. Быкаў); [Скажу словы ўдзячнасці] Ад імя тых, хто быў пакліканы на новую кафедру нацыянальнай культуры (потым тэорыі і гісторыі) у БДПУ (з 1994 г. — факультэта народнай культуры), узначаленую ў 1991 г. А. **Рагулем** (Г. Адамовіч); Вершаваны патрыятычны тост, прамоўлены **Сыракомлем**, супаў з узвышаным настроем прысутных (У. Мархель).

- ✎ 1. ...У 10 гадзін раніцы разам са старшынёй Варнянскага сельскага Савета Іванам Пляўгаў[м], намеснікам галоўнага дзяржаўнага інспектара па пажарным нагляду Эдуардам Малышам, інспектарам дзяржаўнага пажарнага нагляду старшым лейтэнантам Андрэем Кляўдаў[м] едзем у вёску Карвэлі. 2. Я трымаю «Псалтыр», друкаваны Скарынаў[м], як малітву, чытаю Купалы радкі. 3. Дзякуючы Уладзіславу Сыракомл[ю] (сапраўднае прозвішча — Людвік Кандратовіч, 1821–1861), Стаўпецчына дзевятнаццаціга стагоддзя — і перад нашымі вачыма. 4. Шчырая падзяка галоўнаму архітэктару Аляксандру Тараненку[у] за дапамогу ў падборы фоталюстрацый.

У навукоўцаў няма агульнага пункту гледжання наконт скланення такіх прозвішчаў, калі яны адносяцца да жанчыны: або скланяць паводле ўзору назоўнікаў І скланення, або не скланяць: з *Дар'яй Бандарэнкай*, *Хрысцінай Каратчэняй*; пры *Дар'і Бандарэнцы*, *Хрысціне Каратчэні* або з *Дар'яй Бандарэнка*, *Хрысцінай Каратчэня*; пры *Дар'і Бандарэнка*, *Хрысціне Каратчэня*. У тэкстах пашыраецца скланенне падобных жаночых прозвішчаў.

- ✓ 3 кім-кім, а з **Дарошкай**, з Казачэнкам можна было б абысціся лепш. Асабліва з **Дарошкай**, з жанчынаю (І. Мележ); ...Ужо каторы дзень не сціхае дождж, а маё сэрца перапоўнена сонечнай музыкой Купалы і ўдзячнасцю Ёй — Паліне Вікенцьеўне **Мядзёлцы**, хоць яна і не ашчаслівіла паэта сваім каханнем (А. Пісьмянкоў); Спадарыні Зінаідзе **Лакотцы**, ветэрану школьнай асветы ў Мёрскім раёне (С. Панізінік); Адзін з самых цікавых гістарычных экспанатаў — гэта асабістыя рэчы савецкай лётчыцы Веры Фёдарайны **Ламакі**; Затым, пасля перапынку, выхаванцы разам з Аленай **Яфрэменкай** маляюць, лепяць; Аляксандр Лукашэнка пажадаў Вікторыі **Азаранцы** новых яркіх спартыўных дасягненняў; Трэба сказаць, што незадоўга да «залатога» турніру Аляксандр Сцяшэнка ажаніўся з чэмпіёнкай свету сярод моладзі па самба Юліяй **Отчанашкай**; Прызы, хоць і сціплыя, дасталіся

начальніку аддзялення сувязі *Малая Сваротава Алене Віктараўне Курбецы*, начальніку аддзела ЗАГС *Галіне Мікалаеўне Нікалаевай* і галоўнаму спецыялісту аддзела архітэктуры і будаўніцтва райвыканкама *Генадзю Васільевічу Візіру*; Мясцовы пасялковы Савет на чале з *Марыяй Сушчанка* спадзяецца на адкрыццё новых працоўных месцаў і развіццё аграэкалогізму; Сядзіба *Вольгі Маханенка* падчас правядзення конкурсу была адзначана Таварыствам беларускай школы як асветна-культурны цэнтр, а сама *Вольга ўзнагароджана* паездкай у Польшчу.

11. Прозвішчы, адзначаныя ў п. 8 і 10, пажадана змяняць як назоўнікі агульнага роду на ўзор п. 7, што нашмат палягчае не толькі іх ужыванне, але і ўспрыманне, бо канкрэтызуе пол асобы ў тэксце. Параўн: дапамагчы *В. Ігнаценцы* і *В. Ігнаценку*, разам з *В. Ігнаценкай* і *В. Ігнаценкам*; дапамагчы *Т. Бядулі* і *Т. Бядулю*, разам з *Т. Бядуляй* і *Т. Бядулем*; дапамагчы *М. Пушчы* і *М. Пушчу*, разам з *М. Пушчай* і *М. Пушчам*. Да прыкладу, у сказе: *Зарплату Юшчанку і Цімашэнцы зрэзалі ўдвая* — выразна праяўляецца мужчынскі (1-е прозвішча) і жаночы (2-е прозвішча) род назоўнікаў.

У афіцыйных дакументах пасля стандартызаваных канструкцый з дзеясловамі *прызначыць, ўзнагародзіць, накласці (спагнанне), выдаць (крэдыт)* і інш. даводзіцца ледзь не штодзённа сутыкацца з пастаноўкай прозвішчаў у давальным і вінавальным склонах (гэта тычыцца і бланкаў дакументаў аб адукацыі: *Дыплом выдадзены...*). У публіцыстычным стылі такія сітуацыі могуць быць купіраваны праз перабудову актыўных канструкцый на пасіўныя:

- старшыня аблвыканкама (старшыня раённага савета) падпісаў рашэнне аб выплаце грашовай дапамогі: *Рыгору Курылу і Яніне Курыле; Гардзею Шарапу і Марце Шарапе; Івану Басалыгу і Ксеніі Басалызе; Паўлу Пугаўку і Інзе Пугаўцы; Данату Шуку і Зямфіры Шуцы; Уладзіміру Чачуху і Святлане Чачусе; Уласу Ваўкаўцу і Аўроры Ваўкавец; Ізоту Клешчанку і Юзэфе Клешчанок;*

- старшынёй аблвыканкама (старшынёй раённага Савета) ўзнагароджаны: *Рыгор Курыла і Яніна Курыла; Гардей Шарапа і Марта Шарапа; Іван Басалыга і Ксенія Басалыга; Павел Пугаўка і Інга Пугаўка; Данат Шука і Зямфіра Шука; Уладзімір Чачуха і Святлана Чачуха; Улас Ваўкавец і Аўрора Ваўкавец; Ізот Клешчанок і Юзэфа Клешчанок.*

2. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ

§ 72. Ужыванне поўных і кароткіх якасных прыметнікаў.

Некаторыя варыянты склонавых канчаткаў

1. У беларускай мове прыметнік і ў функцыі азначэння, і ў функцыі выказніка выкарыстоўваецца ў поўнай форме.

✓ Поле цяпер **пустое, голае, нуднае** (М. Гарэцкі); Сакавіковая раніца ў горадзе **багатая** на фарбы і зыкі (Б. Мікуліч); Не **сляная** і стыхія, выбіраючы ахвяры (Я. Непачаловіч); Сорамна Верцы за гэтую цеснату перад суседзямі, але на каго тут наракаць — сама ж і **вінаватая** (В. Гардзей); Рады ўнучак, што да бабулі прыехаў: у вёсцы ўсё яму **новае, цікавае** (І. Аношкін); Гэтаму працэсу, абумоўленаму аб'ектыўнай рэальнасцю, **уласцівыя** і пазітыўныя, і негатыўныя рысы (Б. Стральцоў); На канцах адрэзка функцыя $F(x)$ **роўная** нулю, што правяраецца непасрэднай пастаноўкай значэнняў $x = a$ і $x = b$ у правую частку формулы: $F(a) = 0$, $F(b) = 0$ (А. Брычыкава, А. Гусак); Адкуль $y = \beta - \alpha = (n - 1) \alpha$ (гэты вугал таксама **малы**) (В. Бондар).

Усечаныя (сцягнутыя) і кароткія формы прыметнікаў сустракаюцца пераважна ў пазытных творах, у фразеалагізмах, у прыказках і прымаўках, г. зн. у мастацкім і гутарковым стылях.

✓ Блішчыць у яснай пазалоце зоранька **чырвона**, закрывалі на балоце грачы ды вароны (Я. Лучына); Затраслося помстай сэрца ў грудзёх дзявочых, спяхмурнелі **чорны** бровы, заіскрылісь вочы (Я. Купала); І цар спакойна засынаў: нуда, трывога адступалі і **цёмны** думкі не чапалі, пакуль Давід на арфе граў (М. Арол); **Непарушну** храміну ўзвяла на разумным каменні (Д. Біцэль-Загнетава); **Здароў**, марозны, звонкі вечар! (М. Багдановіч); Урадасці і ў горы **весел** матрос (А. Гурло); Кожны кулік на сваім балоце **вялік** (Прыказка).

✎ 1. Тэма ж падлеткавай злачыннасці па-ранейшаму актуальна[я] ў горадзе. 2. Утым, што здарылася, вінават[ы] адзін Васіль. 3. Наколькі мы канкурэнтаздольны[я] і маем перспектывы ў вышэйназванай сферы? 4. «Агульнанацыянальнае тэлебачанне» папулярна[е] сваімі музычнымі і музычна-забаўляльнымі праектамі. 5. Законы моўныя — няўмольны[я]: на ўсім на свеце — свой ярлык. І ўсё ж у лексіцы крамольна бытуе слова «панталык» (трэба ўдасканаліць твор: словаўжыванне знаходзіцца ў супярэчнасці з сэнсам вершаваных радкоў).

2. Некалькі прыметнікаў могуць мець кароткую форму ў функцыі выказніка. Сярод іх вылучаюцца наступныя прыметнікі: адзіночны лік — *гатовы, згодны, павінен, рады і рад, жадзён* (м. р.); *готова, згодна, павінна, рада* (ж. і н. р.); *жадна́* (ж. р.); *жадно* (н. р.); множны лік — *готовы, згодны, павінны, рады, жадны́*.

✓ Я **рад** напіць з нашага калодзежа кожнага (В. Вітка); Памяць **рада** б і сама на жывое збочыць (В. Дашкевіч); Не ведае старая, як я **рады** ўбачыць яе ўнучкусірату (С. Гаўрусёў); Вашай лагоднаю ласкай атулены, пра Беларусь мы чытаць былі **рады** (П. Панчанка); Божа мой, Божа, ніяк не **готова** да нематы, да бяды пажыццёвай, нібы ўсё сніцца жahlівы сюжэт... (С. Шах); Я ні шчасця, ні будучых дзён не **жадзён**, хай пятля, хай памерці ў журбе, хай не будзе ні шчасця, ні будучых дзён, калі ў іх не будзе цябе (У. Караткевіч); Інтэрнату № 1 ААТ «Нафтан» у наступным годзе споўніцца 45 гадоў. Сапраўды немалады, **згодна** загадчыца ўстанавы Галіна Бурмінава, але з 2001 года не саступае першага месца ў штогадовым гарадскім аглядзе-конкурсе нават інтэрнатам з еўрарамонтамі.

У жаночым і ніякім родзе адзіночнага ліку і ў множным ліку поўныя формы такіх прыметнікаў успрымаюцца стылістычна абмежаванымі, г. зн., напрыклад, у афіцыйным стылі патрабуецца праўка: *Фірма згодная (готовая, радая, павінная) падпісаць дамову, трэба: згодна (готова, рада, павінна)*; у мастацкім стылі сказ: *Нічога не папішаш, студня **готовая** была дараваць людзям, нават нягеглым, бо вельмі... любіла ўсіх* (У. Міхно) — пакідаецца без змен.

✎ 1. *Радыў ўсім наведвальнікам, гатовы ўсіх прывеціць, напаіць фірменнай гарбатай, адарыць травамі, у якіх чалавек мае патрэбу, у музеі народнай медыцыны вёскі Стрэльна. 2. Мы будзем рады ў бачыць у штаце нашага прадпрыемства маладых спецыялістаў, якія маюць электрамеханічную, радыётэхнічную, машынабудаўнічую, электратэхнічную адукацыю і па стане здароўя адпавядаюць патрабаванням да электратэхнічнага персаналу па рабоце ў электраўстаноўках.*

3. Якасныя і адносныя прыметнікі жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку могуць выкарыстоўвацца з канчаткамі *-ае, -ое, -яе*: *злёнай і злёнае травы, старой і старое хаты, летняй і летняе ночкі*, а ў творным склоне адзіночнага ліку — з канчаткамі *-аю, -ою, -яю*: *злёнай і злёнаю травой, старой і старою хатай, летняй і летняю ночкай*. Формы прыметнікаў з названымі канчаткамі сустракаюцца пераважна ў мастацкім стылі.

✓ Бура налятала парывамі, як дзікі звер, які вырываўся на волю з **жалезнае** клеткі, усім цяжарам налягала на стрэхі будынін, з шумам ганяючы па іх патокі снегу (Я. Колас); А сват і свацця, дзеля свае **святое беларускае** гасціннасці, проста з нажом прысталі, каб ён [Лявон] еў ды і еў (М. Гарэцкі); Сымон Карызна як сакратар **сельсавецкае** ячэйкі ездзіў у раён на пленум райкама партыі, і ўзрушэнне, якое панёс ён ад свае жонкі, было агульнае ўзрушэнне ўсяго калектыву — добрае, бадзёрае ўзрушэнне, імпульс да **новае пладаторнае** працы... (М. Зарэцкі); Бясконцы і жахлівы мой адчай, і асабліва між **начное** цемры, калі, здаецца, у самой кватэры зліваюцца зямля і небакрай (С. Шах).

✓ А вецер у тутэйшых краях быў **найбольшаю і найважнейшаю** асобаю (Я. Колас); Як быццам з **грубаю** зямлёю расстаўся стройны, лёгкі гмах і вось, чаруючы красою, уступае на блакітны шлях (М. Багдановіч); Далейшыя падзеі пакажуць, што Ягайла не быў такой **безаблічнаю** асобай, як яго імкнуліся паказаць, а, наадварот, — валодаў якасцямі, патрэбнымі для дзяржаўнага дзеяча (М. Ермаловіч).

§ 73. Ужыванне прыналежаных прыметнікаў

1. Прыналежаныя прыметнікі (*дырэктараў дом, Васілёвы рэчы, гаспадыніна клапатлівасць*) шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкім, публіцыстычным і гутарковым стылях; у афіцыйных і навуковых тэкстах такія прыметнікі звычайна замяняюцца іменнымі словазлучэннямі (*дом дырэктара, рэчы Васіля, клапатлівасць гаспадыні*).

2. Неабходна захоўваць асноўныя правілы ўтварэння (і, адпаведна, ужывання) такіх прыметнікаў.

Прыналежныя прыметнікі маюць суфіксы *-аў- (-ав-), -оў- (-ов-), -еў-, (-ев-), -ёў (-ёв-)*, калі ўтвораны ад назоўнікаў мужчынскага роду: *бацькаў пінжак; бацькава шапка; Міхасёвы жарты; Віцеў бацька*.

✓ — Гадаўка гэтая Насця, — сказала моцна **Паўлава** маці (К. Чорны); Цень ад **Жакавай** постаці быў даўгі і надта смешны (Б. Мікуліч); У **Генадзевым** голасе і ўсёй паставе зніклі самаўпэўненасць, развязнасць, іронія (І. Шамякін); А ўжо мой хросны, Рафалак, быў куды лепшы, чым **Андрэў** — маўклівы і скупаваты дзядзька Яўхім Заяц (Я. Брыль); Твар **Юрасёў** быў трохі бледны і мяты з пахмелля (У. Караткевіч).

Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў жаночага роду, маюць суфікс *-ін- (-ын-)*: *Марыліна, варонін*.

✓ Вялікія вочы яна [сука] ўставіла ў **Лізаветін** твар, і здавалася, скрогат яе чуцён на ўсё шырокае наваколле (К. Чорны); Міця не саромеючыся, рады, што пад сукенкаю схавалася **Чэсіна** галава, глядзеў на яе (В. Адамчык); У дзвярах з'явілася **Ладзіна** сяброўка, аднакурсніца, настырная дзяўчына, завадатарка ў гульні (І. Шамякін); Як на **ведзьміным** ігрышчы, вар'яцелі проста жах (Я. Сіпакоў).

Пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад назоўнікаў жаночага роду змяняецца зычная асновы (*к → ч, х → ш, г → з і г → ж*): *даччын, галчын, свякрушын, Інзін*.

✓ Так карцела даведацца, чым закончыцца **Алёнчына** казка, але ў кватэру нехта завітаў, і на тым казка скончылася (У. Ліпскі); Бой **перапёлчын**, боль **перапёлчын** льецца разораю, як ручаёк (В. Зуёнак); **Дачушчына** ёлка, што лепей не трэба — якія гірлянды, якія шары! (С. Басуматрава); Не краскі ад ганка глядзяць, — а ўдумныя вочы **суседчыны** (У. Мазго); Але ўсё адно лавіў раўнівыя **Вользіны** позіркi (І. Шамякін).

✎ 1. Пасля з Мінска прывозяць землямераў, якія «прыразаюць» да бабуль*ж* [чы]ных 10 сотак яшчэ 15 аж да самай ракі. 2. Калі Папаялушка, збягаючы з балю, пакінула на лесвіцы туфлік, то ў дадзеным выпадку праз нейкі час за кулісамі мы ўбачылі бела-блакітны валёнак, вельмі падобны на стыль*ж* [і] да «Снягур*ж* [чы]нага» канцэртнага ўбору Жанэт. 3. Панядзелак атрымаў назву Сустрэча, аўторак — Зайгрыш, серада — Ламака, Разгул, Пералом; чацвер — Шырокі, пятніца — Цешчыны вечары, субота — Залоў*ж* [чы]ны пасядзелкі, нядзеля — Дараваны дзень (Дараваная нядзеля) (пажадана замяніць русізм: Залоўчыны на Залвічыны).

Лічыцца памылкай змешванне суфіксаў прыналежных прыметнікаў: **Жэніны** падручнікі (пра хлопца), трэба: **Жэневы**; **Васін** сябар, трэба: **Васеў**. Такім чынам, адрозніваюцца прыметнікі *Шураў і Шурын, Сашаў і Сашын, Жэнеў і Жэнін*. Параўн. таксама няправільныя выразы: **Скарыніны** выданні, **Скарынінскія** чытанні (трэба **Скарынавы** выданні, **Скарынаўскія** чытанні).

✎ 1. Каб атрымліваць больш грошай, дала Віц*ж* [ев]аму бацьку прозвішча першага мужа, а імя па бацьку — дзядуль*ж* [ев]а. 2. Але ж Федз*ж* [ев]ы добрыя фота — гэта

абсалютная нечаканасць. 3. Ноччу ж адпраўляліся на пошукі соў (дарэчы, адна з самых любімых Дзім[ж[ав]ых птушак. 4. Па ягонай просьбе памочнік гандляра прынёс Саўк[ж[аў] плашч. 5. Да чарговага турыстычнага сезона, які адкрыецца 19 снежня, абнавілася Зюз[ж[ев]а карчма. 6. Хлопцы былі Вас[ж[ев]ымі суседзямі, жылі ў доме насупраць і часцяком ездзілі на саракавым тралейбусе.

3. Прыналежныя прыметнікі маюць кароткую форму ў назоўным (вінавальным) склоне: *цётчына запрашэнне, Васева просьба (Васеву просьбу), Марыніны прысмакі, дзядзькаў човен*. Лічацца адступленнем ад літаратурнай нормы поўныя формы такіх прыметнікаў: **цётчынае запрашэнне, *дзядзькавы човен*. Часам такія формы можна сустрэць у паэтычных тэкстах на пачатковым этапе развіцця новай беларускай літаратуры: *Ты прымі ад нас пашану о, Тадэвушавы ценю, абудзі ў сэрцах раны, навяртай іх з амярцвення* (Ф. Багушэвіч).

✓ На гары, за млыном, дзе пачыналіся Сівалапы, вострае **Зеленюкова** вока згледзела маленькі хліпучы агеньчык, які здаваўся далёкаю зоркаю (М. Зарэцкі); Ужо за мостам, узышоўшы на гару, Валашка азірнуўся: здрабнелай удалечыні кропкаю на ранейшым месцы стаяў гняды **Агейчыкаў** конь, а сам Агейчык усё сядзеў на калёсах (В. Карамазу); ...А сёння на шкле падсыхала **вароніна** кроў, і голуб за шыбай бялюткія перыікі чысціў (Л. Рублеўская); І ля двара запахлі раптам **дзедавы** каноплі — прынада позняя для снегіра (А. Пысін); А Дзімку ўсё больш падабаўся **Марынчын** падарунак (У. Ліпскі); **Воваў** тата толькі лыпае вачыма (М. Чавускі); Вышай, чым школьную, **бацькаву** лічаць вучобу (Д. Біцэль-Загнетава).

У родным і давальным склонах адзіночнага ліку прыметнікі мужчынскага і ніякага роду маюць канчаткі *-ага* і *-аму*: *цётчынага, цётчынаму; Васевага, Васевому; Марынінага, Марынінаму; дзядзькавага, дзядзькаваму*.

✓ **Дзедаваму** цяргенню прыходзіў канец — трэба кудысь ісці, трэба нешта рабіць (Я. Колас); Нямкіня ўзяла грошы і перадала старому. Той схаваў іх у кішэню ў штаны, напрануў сваю капоту і пайшоў к **Васілёваму** бацьку (М. Гарэцкі); Канец **Цімохавага** агарода таксама абрэзаны (І. Навуменка); Выйшла так, што Ціхамір яшчэ падлеткам паехаў жыць у Сібір, да дзядзькі, **бацькавага** брата (І. Чыгрынаў); Вось толькі з **бабульчынага** агарода нейкая пачвара яму, Юрку, мяцёлкай грозіць (І. Аношкін); Мо паспрабаваць прыкарміць кавалачкамі катлет, як **Мішкавага** Дымка? (В. Праўдзін); І цёпла мне, і цёпла верасам, і цёпла ў сэрцы **матчынаму** слову (А. Салтук).

✎ 1. Паэт даражыў сяброўствам з Алесяй-Былінкай, аб гэтым сведчаць і радкі з Коласава[га] пісьма ад 09.12.46 г. да А. А. Кетлер... 2. Твар камісара[ж[ў]] знянцку пасуравеў, а чырвоны пісяг на шчацэ набыў хваравітае адценне. 3. Яна цяжка перажывала сына[ж[ў]] развод.

4. Прыметнікі з абазначэннем групавой прыналежнасці (мядзведжы, салаўіны, чалавечы і інш.) не адрозніваюцца формамі ад якасных і адносных прыметнікаў: *мядзведжая хада, салаўіная трэль, чалавечы голас*.

§ 74. Асаблівасці ступеняў параўнання прыметнікаў

Якасныя прыметнікі могуць мець вышэйшую і найвышэйшую ступені параўнання, якія паказваюць на праяўленне прыметы ў большай ці ў меншай ступені. Ступені параўнання могуць быць сінтэтычнымі і аналітычнымі.

1. Вышэйшая ступень параўнання (сінтэтычная форма) утвараецца далучэннем да асновы прыметніка суфіксаў *-ейш-*, *-эйш-* і адпаведных канчаткаў: *весялейшы*, *даражэйшы*.

- ✓ Ранне робіцца яшчэ **прыгажэйшае** (М. Гарэцкі); Няма за што на лёс мне плакаць, знайсці **шчаслівейшы** мне дзе б? (У. Жылка); Так блізка бачыць смерць, якая нависла над роднай, дарагой крывінкаю, і не ведаць, як дапамагчы — хіба бывае **страшнейшае** пакаранне? (У. Міхно); І позірк твой, за матылька **лягчэйшы**, ляціць на просьбу спевака (Л. Дранько-Майсюк); Значна **бяднейшымі** выглядаюць у слоўніку старабеларускай мовы тэматычныя групы, якія аб'ядноўваюць назвы паўзуноў і земнаводных (А. Булыка); Калі пара, дык трэба выбіраць **важнейшую** з дзвюх неабходных рэчаў: пажыць яшчэ ці спешна паміраць (З. Дудзюк).

Чатыры прыметнікі ўтвараюцца ад суплетыўнай асновы: *вялікі* — *большы*, *малы* — *меншы*, *добры* — *лепшы*, *дрэнны* — *горшы*.

- ✓ А тут ёсць дэталі не **большыя** за гадзіннікавыя, асабліва ў электраабсталяванні (І. Шамякін); У літаратуры таксама сустракаецца падобнае жаданне бачыць рэальны факт у **лепшым** асвятленні (В. Каваленка); Ёсць **лепшыя** за мяне, ёсць **горшыя**, але сам я ні **лепшы**, ні **горшы** — адзіны, угледзьцеся... — чалавек моўчкі кажа людзям (А. Разанаў); Будаўнікам і дарожнікам не пасаваў кароткі светлавы дзень, заводу па вырабе напояў — малая рэалізацыя прадукцыі ўзімку, маслазаводу — **меншыя** пастаўкі малака ў халодны сезон.

Пры ўжыванні сінтэтычнай формы вышэйшай ступені параўнання найбольш частыя памылкі выкліканы змешваннем прыметніка і прыслоўя пад уплывам інтэрферэнцыі (у рускай мове гэтыя формы нязменныя: *Он выше меня* — прыметнік і *Он прыгнул выше меня* — прыслоўе). У беларускай мове маем выразнае размежаванне: *Бег вады стаў мацнейшы*, так што лодка пасоўвалася яшчэ *цішэй* (Я. Маўр) (*мацнейшы* — прыметнік); *Да Новага года заставаўся амаль месяц*, але ягоны подых адчуваўся ўсё *мацней* (Л. Левановіч) (*мацней* — прыслоўе).

- ✎ 1. Такім чынам, у параўнанні са «свабодным» кошт пуцёвак, якія прадастаўляюцца праз Рэспубліканскі цэнтр, атрымаўся на 15–20 працэнтаў ніжэй[шы]. 2. Дарэчы, колер курынага жайтка залежыць ад колькасці ў ім бэта-караціну: чым яго больш, тым, зразумела, ярчэй[шы] жайток. 3. Свята не стане горш[ым], калі паводзіць сябе згодна з некаторымі простымі правіламі. 4. А карціна яшчэ прыгажэй[шая] зрабілася! 5. Экспартныя беларускія тавары станавіліся ўсё даражэй[шымі]. 6. Паверце, што жыццё даражэй[шае], чым пару тысяч рублёў! 7. Чым танчэй[ейшы] лёд, тым больш на яго хочацца?

У некаторых тэкстах калькаванне выклікае ўтварэнне формаў з прыстаўкай *па-*, якія патрабуюць абавязковай праўкі.

- ✎ Укагосьці класічны рэпертуар, а ў іншых спевы «**пацяжэй**» [крыху «цяжэйшыя»], — як, напрыклад, у Ван Хельсінга і Крэчата.

2. Вышэйшая ступень параўнання (аналітычная форма) утвараецца далучэннем слоў *больш (менш)*, *болей (меней)* да прыметніка: *больш (болей) светлы, менш (меней) каштоўны*. Слова *болей, меней* сустракаюцца пераважна ў мастацкім, гутарковым і часткова ў публіцыстычным стылях. Састаўная форма вышэйшай ступені ўжываецца часцей тады, калі ад прыметніка з пэўнымі суфіксамі немагчыма ўтварыць простую форму: *зразумелы, кланатлівы, гераічны, ліпкі* і інш.

- ✓ З кожным стогнам ахвяры, з кожным крыкам распачы, з кожным уздрыгам голага жаночага цела пад свістам бярозавага дубца светла-шэрыя вочы ксяндза наліваліся ўсё **болей дзікім** бляскам (З. Бядуля); Кажуць, што яны, мужчыны, **больш эгаістычныя, больш самотныя**, больш знаходзяцца пад уладай страцей (Г. Марчук); Змяніць тэмбр моўнага голасу цяжка, аднак зрабіць яго **больш чыстым** (зняць сіпату, хрыпласць, гугнявасць, вісклівасць і іншыя недахопы) можна, займаючыся спецыяльнымі практыкаваннямі (А. Каляда); Напрыклад, спрэй **больш практычны** за гель, наносіцца тонкім слоём, не патрабуе развядзення ў вадзе; Лепш прыслухацца да парады таго, хто старэйшы і **больш вопытны** за вас.

3. У апошні час назіраецца тэндэнцыя ўтварэння сінтэтычнай формы і ад суфіксальных прыметнікаў, таму рэдактару трэба вызначыць падставу ўжывання такіх формаў.

- ✓ Ці можна казаць, што пакаранне рублём у шэрагу выпадкаў значна **эфектыўнейшае** за пазбаўленне свабоды?; Іншыя [лічаць лысіну] — прыкметай усялякіх хваробаў, слабай патэнцыі і зласлівага нораву (згадайце народную адмову «Чорта лысага!», якая павінна быць яўна **крыўднейшая** за «чорта звычайнага»); Жанчыны-бландзінкі адчуваюць сябе больш упэўнена, маладзейшымі і **прывабнейшымі** ў параўнанні, скажам, з брунеткамі ці рыжымі, кажа Бартан.

У пададзеных сказах прыметнікі *эфектыўнейшае, крыўднейшая, прывабнейшымі* — некадыфікаваны, таму пажадана замяніць іх састаўнымі формамі: *больш эфектыўнае, больш крыўдная, больш прывабнымі*.

- ✎ Здаецца, нічога не мяняецца, а шаты з кожнай раніцай усё **празрысцей** [больш празрыстыя], усё цішэй[шыя], і вось паказаўся голы пруток галінкі...

4. Пры наяўнасці аб'екта параўнання выкарыстоўваецца прыназоўнік за (з вінавальным склонам), злучнікі *як і чым*: *магазін па плошчы большы за ЦУМ; тавары менш якасныя, чым у фірме «Страла»*.

- ✓ Замарожаная цішыня скоўвала поле, а гул лесу быў **спакайнейшым за** ўсялякую цішыню (К. Чорны); Смалякоў кульгаў наперадзе — яго правая нага была

карацейшая за левую, відаць, гэта на вайне зачепіла яго (І. Чыгрынаў); **Маці! За** кужэльную нітку **даўжэйшы** твой смутак па нас, **за** кужэльную шэрую нітку з твайго калаўрота (Н. Арсеннева); **І за** расу, **і за** слязу нічога **чысцейшага** няма (Р. Барадулін).

- ✎ 1. Прыйшоў, а там жанчын, маладзіц — аж вочы разбегліся: адна **другой** [за другую] прыгажэйшая — у светлых сукенках усе, у басаножачках, з завіўкамі, а ўжо размаляваныя... 2. Кошт будаўнічых сумесяў Ceresit, вырабленых у Беларусі, на 15–20 працэнтаў **менш аналагаў** [меншы за кошт аналагаў], што экспартуюцца. 3. Для выхаду ў плэй-оф нашым хакеістам трэба займаць месца не **ніжэй 4-га** [ніжэйшае за 4-е].

Значная колькасць памылак на ўтварэнне і ўжыванне ступеняў параўнання прыметнікаў зафіксавана ў паэтычных творах. Сапраўды, часам эквіметрыя не дазваляе «ўціснуць» правільную форму ў радок, але гэта толькі і значыць, што патрабеецца яго дапрацоўка. Не варта пускаць у друк, нават у вершах, няправільныя формы, якія ў растыражаваным выглядзе могуць успрымацца як нарматыўныя: Ты — апошні абярог хаты, дзе **чысцей нябёс** парог таты...; У верасні, відаць, няма хвілін **званчэй**, чым гэтаю шчымліваю парою...; Раскрыжаваць на прыступцы да раю — **вытанчанней** пакарання не мець.

У мастацкім і зрэдку ў публіцыстычным стылях у канструкцыях са ступенню параўнання прыметніка выкарыстоўваецца прыназоўнік **ад** (лепшы **ад** мяне).

- ✓ Увайшла сярэдняя дачка, Саша, зусім не падобная да сястры. Яна была **шчаслівейшая ад** яе, бо мела жаніха ў асобе тутэйшага ўрадніка (Я. Колас); Тым часам у Вільні па пустынным яшчэ ўзбярэжжы Віліі, насустрач адзін другому ішлі двое мужчын: адзін высокі, падцягнуты, у акуратна падагнанай форме штабс-капітана, другі ж прыкметна **ад** яго **ніжэйшы**, паўнейшы і — калі прыгледзецца — гадоў на дзесяць маладзейшы (А. Мальдзіс); Ды крышачку **старэйшая ад** той, першай, **і ад мяне** (П. Васючэнка).

5. Нельга змешваць сінтэтычную і аналітычную формы вышэйшай ступені параўнання, бо ўзнікаюць плеанастычныя выразы кшталту **больш лепшы**, **больш прыгажэйшы**.

- ✎ 1. Здавалася, мы страцілі не толькі дзень, не толькі сонца, але [і] нешта яшчэ **больш значнае**, яшчэ **больш даражэйшае** [дарагое]. 2. Тут застрэлілі некалькі дзікіх качак і, выбраўшы **больш сушэйшае** і [больш] зручнае месца, зрабілі прыпынак. 3. Рэпа не баіцца пахаладанняў, караняплоды робяцца яшчэ **больш саладзейшымі**. 4. **Больш** X [П]расцейшы Барыс Бурда на «Ладзе».

6. Найвышэйшая ступень параўнання (сінтэтычная форма) мае прыстаўку **най-**, якая далучаецца да простаі формы вышэйшай ступені: **найгусцейшы**, **наймацнейшы**. Формы ў элятыўным значэнні выяўляюць безадносную меру якасці (**найярчэйшы талент**).

✓ Бо прырода — **найцікавейшая** кніга, якая разгорнута прад вачамі кожнага з нас (Я. Колас); Справа Сымона Карызыны, Пацяроба і яшчэ некаторых **найбліжэйшых** іхніх паплечнікаў разглядалася на пашыраным, спецыяльна для гэтае мэты скліканым пасяджэнні бюро райкама (М. Зарэцкі); Хоць цяжкая праца з просценькім сярпчочкам, — прабягуць гадоўкі, і ў глухой даліне **найбуйнейшым** жытам завіт-нее ніва, дружна з калектывам загудзе машына (П. Глебка); **Найпрасцейшы** адказ прапаноўвала хрысціянства, але сама прастата гэтага адказу расчароўвала (А. Брова).

Формы ў суперлятыўным значэнні маюць абмежавальныя канструкцыі з прыназоўнікамі з, сярод, на, у і інш.: **найпрыгажэйшыя** з дзяўчат, **найлепшыя** ў нас.

✓ І, вядома, **найцікавейшая ў свеце** галіна — электроніка або радыётэхніка (В. Быкаў); Адзін з блокаў абгарадзілі зноў жа калючым дротам, паставілі туды камендантам **найгоршага** гада з лагерных **унтэраў** — Шранка (Я. Брыль); Лічу, што гэта не ганебна мне, **найруплівейшай з князін**! (Е. Лось); Але здарылася **найгоршае з усяго**, што магло здарыцца на вайне (В. Жуковіч); Печ мае шмат патаемных пачураў, **найважнейшыя з іх** — прыпечак і падпечча: з аднаго частуюць гасцей, у другім хаваюцца ад ворагаў (А. Давыдаў); Сад мой, садок, душа **най-лепшая з душ**, прыбязы да мяне ў Беласток у белых кашулях груш (Я. Чыквін).

Найбольш пашыраныя памылкі звязаны з адсутнасцю ў такіх формах прыстаўкі **най-**.

✎ 1. **Буйнейшую** [Найбуйнейшую] з пачатку гэтага года партыю кантрабанднай валюты затрымалі супрацоўнікі мытні «Заходні Буг». 2. ЗШВ — **адно са старэйшых** [з найстарэйшых] прадпрыемстваў Магілёўскай вобласці. 3. Раней гэтае жыллё існавала быццам бы ў «іншым вымярэнні» і жыхары, здаралася, не маглі вырашыць [най]прасцейшыя пытанні. 4. Вызначэнне дугі Струвэ лічыцца адной з **важнейшых** [най]важнейшых падзей у развіцці сусветнай астраноміі, геадэзіі і геаграфіі.

Вялікае значэнне падчас праўкі разгляданых формаў мае кантэкст. Мы выпускаем цяпер **якаснайшую прадукцыю** — трэба ўдакладніць, прадукцыю больш якасную, чым раней, ці самую якасную? Акрамя таго, формы ў злятыўным значэнні могуць запатрабаваць увядзення выразаў **адзін з (адна з...)** для ўдакладнення выказвання.

✓ На нашых вачах гінуў яшчэ **адзін з найпрыгажэйшых** гарадоў Беларусі (П. Панчанка); Міф у гэтым працэсе адыгрывае **адну з найгалоўнейшых** роляў (В. Максімовіч).

✎ 1. Гандлёвы цэнтр «Карона» рыхтуе да адкрыцця **буйнейшы ў** [адзін з найбуйнейшых у] Беларусі магазін адзення «Модны Мол». 2. Адзін з [най]мацнейшых алергенаў — морапрадукты, незалежна ад таго, як яны будуць гатавацца.

7. Заслугоўваюць асобнага разгляду простыя формы найвышэйшай ступені параўнання без суфіксаў: **найвысокі, найпросты** і да т. п. Такія формы выходзяць за межы афіцыйнага і навуковага стыляў. Назіранні над сучаснымі

тэкстамі паказваюць, што падобныя словы з мастацкага стылю ўсё больш пашыраюцца на публіцыстычны і займаюць пэўную нішу, у прыватнасці ўтвараюцца ад тых суфіксальных прыметнікаў, якія не маюць сінтэтычных формаў вышэйшай ступені параўнання, або калькуюць рускія формы кшталту *превеликий*.

✓ І колькі гневу нараджаецца за тое зло, за тое няшчасце, за тое гора, што рабіў родны-родны бацька сваім **найродным** дзеткам (А. Наварыч); Калекі, сіраціны, жабракі, **найродная** сястрыца ім — нястача (С. Шах); Пазней я прачытаў, што старажытныя японцы **найжахлівае** пекла ўяўлялі не вогненным і гарачым, а ледзяным; Вердзі выступае ў гэтым творы **найвялікім** псіхолагам; Гэта павінна быць **найсучасная** вытворчасць з робатамі для даення; Ва ўсякім разе, мы са свайго асабістага спажывецкага пункту погляду можам смела засведчыць (а без дэгустацыі, вядома ж, ніяк не магло абысціся): любанскія сыры па сваіх смакавых якасцях — **найвыдатныя**.

8. Найвышэйшая ступень параўнання (аналітычная форма) утвараецца далучэннем слоў *самы, найбільш (найменш)* да прыметніка: *самы дзейсны метада, найбільш складаная праблема*.

✓ Рэкі дзяцінства — **самыя глыбокія**, дрэвы дзяцінства — **самыя высокія**. Нівы дзяцінства — **самыя шырокія**, сцёжкі дзяцінства — **самыя далёкія** (В. Зуёнак); **Самыя шчаслівыя** хвіліны за цалюткі дзень (А. Казлоў); Знікненне шчочнага тлушчу сведчыць аб **самай цяжкай** форме знясілення, так званай атрафіі (І. Усаў); Мангсцяў зубы, напружыўся і чакаў **найбольш зручнага** моманту, каб кінуцца на ворага (Я. Маўр); На жаль, навукі прыродазнаўча-матэматычныя, якім аддавалася перавага ў вучэльні, былі **найменш даступныя** інтэлекту Данілка, а быць святаром... (Л. Рублеўская); Аляксандр Лукашэнка асабліва падкрэсліў, што сумесныя праекты належаць да **найбольш актуальных і запатрабаваных** на сусветным рынку.

Ужыванне аналітычнай формы найвышэйшай ступені параўнання не характарызуецца рэгулярнасцю. Каб падкрэсліць асаблівае значэнне найвышэйшай ступені якасці, у мастацкім і публіцыстычным стылях замест пачатковай формы можа выкарыстоўвацца простая форма вышэйшай або нават найвышэйшай ступені. У кожным разе ўжыванне такіх састаўных формаў павінна быць матываваным: *Паколькі даходная частка бюджэту прадпрыемства памяншаецца, мы разглядаем магчымасць скарачэння тых выдаткаў, працэнт якіх у кошыце прадукцыі самы вышэйшы*; *Паяданне абяскрыленых мух было не самае найгоршае ў наводзінах злой мартышкі*; *Нізкі наклон ім ад усіх жыхароў і самыя найшчырэшыя вінішаванні*.

9. Некаторыя варыянты простых формаў ступеняў параўнання адрозніваюцца па значэнні:

• **найвялікішы** — ‘выдатны; геніяльны, таленавіты’, але часам выкарыстоўваецца і ў іншых значэннях, паралельна з *найбольшы*;

✓ Пасля Германіі Італія была другой краінай, якая засвоіла друкарства. Асаблівага росквіту яно дасягнула тут, у Венецыі, пад апекай і кіраўніцтвам **найвялікшага** майстра кніжнай справы Альда Мануцыя (А. Петрашкевіч); Некаторыя ціхенечка падыходзілі да дзвярэй кватэры настаўніка і з **найвялікшай** цікавасцю заглядалі ў шчылінкі (Я. Колас); Святло — **найбольшае** ўвасабленне: у ім ёсць усё (А. Разанаў); Але **найбольшую** павагу і зайдзрасць выклікае стары скураны партфель Альберта Іванавіча — вялікі, ёмісты, перахоплены пасяродку, як і гаспадар, шырокім поясам з блішчастым замком... (Я. Каршукоў).

• **малодшы, старшы** з'яўляюцца часткамі ў назвах пасадаў і званняў (**малодшы сяржант, старшы эканаміст**) і яшчэ ў некаторых выпадках (**малодшыя класы, малодшая сястра, але: старэйшы брат**); пры ўказанні на ўзрост выкарыстоўваюцца формы **маладзейшы, старэйшы**.

✓ Клімчанка не наважыўся парушыць цішыні, каб закрычаць на **малодшага** сяржанта Галанозу, які там камандаваў (В. Быкаў); **Старшы** лейтэнант задаволена пацёр рукі і неяк радасна, амаль па-дзіцячы заўсміхаўся нам, паказваючы свае белыя зубы (І. Чыгрынаў); Чула, маці, **старэйшы** наш жаніцца захацеў (У. Бутрамееў); Пеця аддаў свой магнітафон і касеты з яшчэ нядаўна любімымі запісамі, пад якія засынаў і прачынаўся, **старэйшаму** брату, што вучыўся ва ўніверсітэце (Г. Багданава); Параўняўшыся з брамаю, вазніца, худы мужчына ў падзёртым жупанчыку, аддае лейцы **маладзейшаму** напарніку, што дагэтуль з абыякавым выглядам цягнуўся заду, ідзе да брамы (Ф. Сіўко).

✎ 1. Прадпрыемствы, на якіх студэнты праходзяць практыку, самыя розныя. Ад буйных прамысловых дзяржаўнай формы ўласнасці (такіх, як, скажам, завод халадзільнікаў ці Беларускі аўтамабільны завод) і **найвялікшых** [найбольшых] гандлёвых цэнтраў (ГУМ, ЦУМ, ГД «На Нямізе») да невялікіх прыватных турыстычных фірмаў. 2. Трое ўдзельнікаў, якія сабралі **найвялікшую** [найбольшую] колькасць бутэлек у раёне, узнагароджаны дыпламамі раённай інспекцыі прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя, а таксама каштоўнымі прызамі. 3. У свой час пачынаў слесарам, пасля быў аператарам, **старэйшым** [старшым] аператарам і намеснікам начальніка ўстаноўкі. 4. Ты быў **малодшы** [маладзейшы] за мяне на год, і гэта дазваляла нам удзельнічаць у розных спаборніцтвах, дзе ты мог перамагачь.

10. Некаторыя прыметнікі для праяўлення рознай ступені якасці ўтвараюць формы пры дапамозе прыставак і суфіксаў: **ультрамодны, вялізны, шырачэнны** і інш. Такія словы звычайна маюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і выкарыстоўваюцца пераважна ў мастацкім і публіцыстычным стылях.

✓ Тут быў **страшэнны** непарадак — на тое час быў перабору (Я. Колас); — Капуста ўрадзіла! — сказала здзіўлена Ганна, любуючыся **вялізным** лабастым качаном (І. Мележ); Мы валім лес у снег **глыбозны**, не расстаёмся ў дождж з пілою (М. Маляўка); Адметнасцю творчасці Людмілы Рублеўскай з'яўляецца той факт, што вершы яе насамрэч **ультрасучасныя**; Зала рэстарачыі была **здаравеннай**, як стадыён; І хай паралельна досыць паспяхова ідуць дзядулі-ветэраны, «Сімсаньы» і «Саўс Парк», гледачам хочацца чагосьці **навяткага**.

3. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ЛІЧЭБНІКАЎ

§ 75. Асаблівасці склонавых формаў лічэбнікаў

1. Колькасныя лічэбнікі.

1.1. Лічэбнік *адзін* мае форму творнага склону *адным* (*аднымі*): ~~аднім~~ [*адным*] *чалавекам*, ~~аднімі~~ [*аднымі*] *намі*.

1.2. Лічэбнікі *два*, *дзе* захоўваюць адрозненні ў родзе ва ўсіх склонах: *двух актаў*, *дзвюх сенажацяў*, *аб двух сказах*, *на дзвюх падстанцыях*.

✓ У кутку, каля **двух** вокнаў, шыбы ў якіх блішчалі чорным, сядзела падвыпіўшая кампанія (Л. Арабей); Стала ля **дзвюх** абшарпаных, з абабітай тынкоўкай калон і здзівілася: усюды было ціха і пуста (І. Пташнікаў); Святло ад машыны кідалася ўноч **двума** замглынімі вільгаццю слупамі і быццам разляталася на дробненькія кропелькі, на туман (А. Жук); Пісарава гасціная ярка асвятлялася **дзвюма** лямпамі (Я. Колас).

✎ 1. Сёлета на аб'ектах прадпрыемства плануецца ўвод **двух** [дзвюх] кагенерацыйных устаноў, якія акрамя электраэнергіі генеруюць цяпло. 2. Дарэчы, толькі сёлета ўкраінцы пасадзілі на Беларусі каля **двух** [дзвюх] з паловай тысяч дрэваў, у тым ліку і дубы ў Лідзе.

1.3. У творным склоне лічэбнікі *два*, *дзе*, *тры*, *чатыры* маюць канчатак *-ма*: з **двума** *заказамі*, *разам з дзвюма тонамі*, з **трыма** *амперамі*, з **чатырма** *экзаменамі*.

✓ Насупраць, на другі бок вуліцы, выглядала школа з белымі аканіцамі і **двума** ці **трыма** развіслымі вязаўмі каля яе (Я. Колас); За спевам, падхопленым яшчэ **дзвюма-трыма** жанчынамі, Іван Васільевіч не чуў званка, не бачыў, хто адчыніў дзверы, нехта з моладзі (І. Шамякін); Слабае ўзаемадзеянне пераносіцца **трыма** прамежкавымі базонамі W^+ , W , Z^0 , якія валодаюць вельмі вялікімі масамі (В. Бондар, Ч. Федаркоў); З таго часу знікае аднастайнасць маладой беларускай паэзіі, яе пошукі ідуць **двума** шляхамі — і шляхам працягу, актуалізацыі класічнай нацыянальнай традыцыі, і шляхам яе абнаўлення, пераадолення (Т. Чабан); Міфодзя вярнуўся яшчэ раз з двара і акінуў вачыма хату — вочы засланіў матчын ложак з **дзвюма** падушкамі і ходзікі на сцяне (І. Пташнікаў).

✎ Тым больш што размешчаны каледж побач, а паміж дзвюм[а] навучальнымі ўстановамі існуе дагавор на прафарыентацыі.

1.4. Лічэбнікі *пяць* — *дваццаць* і *трыццаць* скланяюцца як назоўнікі III скланення (*радасць*, *соль*), г. зн. у родным, давальным і месным склонах маюць канчатак *-і*, у творным — *-ю* (паміж галоснымі *ц* падаўжаецца): *пяці*, *шасці*, *сямі*, *васьмі*, *дзевяці*, *дзсяці*, *адзінаццаці* — *трыццаці*; *пяццю*, *шасцю*, *сямю*, *васьмю*, *дзевяццю*, *дзсяццю*, *адзінацццю* — *трыцццю*:

- ✓ Піхнулі свае «ЛМ» за бясцэнак, вярнуліся дахаты маркотныя з **пяццю** доларамі ў кішэні (Г. Марчук); Нам, студэнтам эпохі перабудовы, было няпроста зразумець прагу старэйшых да недасягальных раней, схаваных за **сямю** замкамі ў спецархівах літаратурных твораў (М. Скобла); Але яна любіла іншыя старонкі: дзе Вечнае Царства параўноўваецца то з закваскаю, то з вінаграднікам, то з **дзесяццю** дзевамі, якія выйшлі са свяцільнямі насустрач жаніху... (А. Брава); Акружэнцу-салдату не было **дваццаці** (С. Гаўрусёў); Да **трыццаці** гадоў бадзяўся, а лепшай долі не знайшоў (І. Ласкоў).

1.5. Лічэбнік *дзевяноста* мае адну форму ва ўсіх склонах. Лічэбнікі *со-рак*, *сто* ва ўскосных склонах маюць формы *сарака*, *ста*.

- ✓ Ягоны настаўнік бацька ўсё жыццё пражыў для людзей і дацягнуў да **дзевяноста** гадоў (В. Быкаў); Гэта быў стары моцны, як дуб, пражыў ён на свеце год, мусіць, з **дзевяноста** і рабіў усё да самых апошніх дзён сваіх (К. Чорны); Перад **сарака** гадамі ўжо вычарпаны ўсе авансы, цяпер — будзень жыцця без маладосці, дужасці, перспектывы (В. Бечык); У **ста** гаях ён [разьбяр] выбіраў, а вось такое бракавала (Ю. Голуб); Ад **ста** паверхаў вокны волата шапілі сонечнае полымя (Р. Крушына).

1.6. У складаных лічэбніках пры скланенні змяняецца кожная частка слова: *сямідзесяці*, *пяццюдзесяццю*, *васьмюдзесяццю*. Лічэбнікі ад *двухсот* да *дзесяцісот* маюць пры скланенні наступныя формы другой часткі: Р. — *сот*, Д. — *стам*, Т. — *стамі*, М. — *стах*: *дзвесце* — *двухсот*, *трыста* — *тромстам*, *чатырыста* — *чатырмастамі*, *восемсот* — *васьмюстамі*.

- ✓ Шырыня дасягала ад **дваццаці** да **пяцідзесяці** метраў (А. Марціновіч); Пры народзе напракае яна [Бона] мужа пасагам — **пяццюдзесяццю** тысячамі фларынаў, заплочанымі за яе (В. Іпатава); Адна авечка пры двухразовай стрыжцы давала ад **васьмісот** грамаў да кілаграма і больш воўны (М. Ляснічы, К. Севярынец); Што такое дзесяць гадоў у параўнанні з **пяццюдзесяццю** або **шасцюдзесяццю** гадамі, якія я збіраюся пражыць, ні ў чым сабе не адмаўляючы?

1.7. У састаўных лічэбніках змяняецца кожная частка: аб 2875 рублях — *аб дзвюх тысячах васьмістах семідзесяці пяці рублях*; разам з 20 680 знакамі — *разам з дваццаццю тысячамі шасцюстамі васьмюдзесяццю знакамі*.

- ✓ Гэта быў малады чалавек гадоў **дваццаці двух**, убраны ў чорнае адзенне, ціхі, смірны (Я. Маўр); Я б, напрыклад, палічыў за лепшае схавання за каго-небудзь з большым лёсам і большым правам на такую размову — за чалавека, які перажыў ленінградскую блакаду, трагедыю адной з **шасцісот дваццаці васьмі** беларускіх Хатыняў... (А. Адамовіч); — **Сто пяцьдзесят тры** на **дзевяноста шэсць**, — паныла адказала слухаўка (Л. Дайнека).

2. Парадкавыя лічэбнікі.

2.1. Простыя (*першы*, *другі*, *трэці*, *чацвёрты*, *пяты*, *шосты*, *сёмы*, *восьмы*, *дзявяты*, *дзясяты*), складаныя і састаўныя парадкавыя лічэбнікі маюць канчаткі прыметнікаў.

- ✓ Пайшлі ў хаду раўнятка, гладка, як з маслам **першая** аладка (Я. Колас); Толькі стаер, які вырашыў стаць марафонцам, накручвае **сто дваццаць пятае** кола (П. Васючэнка); У век прэзентацый бяздумных, рэклам смехатворных, грызні прэтэндэнтаў на ўежнае месца, разгулуцэн і мафіёзі, усёмагутнага бартару і бясільнай міліцыі, у век, калі табе пад шэсцьдзесят, хочацца чытаць-перачытваць **шэсцьдзесят шосты** санет Шэкспіра (У. Верамейчык).

У канструкцыях з назвай месяца пераважае форма роднага склону парадкавага лічэбніка: *адзінаццатага* ліпеня, *Першага* мая.

- ✓ Гэты дзень быў — **дваццаць другога чэрвеня** дзевяцьсот сорок першага года (К. Чорны); **Сёмага** ліпеня. Слёзнымі ўсхліпамі памяць скуголіць, просіць і моліць (Н. Гілевіч); **Дваццаць восьмага** лютага ўночы ўсхадзілася завіруха, і да раніцы ўвесь горад замяло снегам (В. Хомчанка); Яна [Вярбіцкая] **трыццатага траўня** гэтага года, у аўторак, дала хабар Кузьмянкову і забрала труп Альховіка, якога ў той жа дзень крэміравала (В. Праўдзін); **Дваццаць дзявятага** студзеня мы выйшлі гуляць у хакей (Р. Бензярук).

2.2. Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў скланяецца толькі апошняе слова: *трыццаць сёмага, сто восемдзесят дзявятай*.

Гэта патрабаванне захоўваецца пры ўжыванні года: у *тысяча дзевяцьсот дзевяноста другім* годзе, у *дзве тысячы трэцім* годзе. У *двухтысяч трэцім* годзе, пасля *двухтысячна* дзясятага года — ненарматыўныя формы. Яны ўзнікаюць пад уплывам формаў парадкавых лічэбнікаў, якія заканчваюцца на *-тысячны, -мільённы, -мільярды*; першая частка слова ў іх ставіцца ў родным склоне і не змяняецца, а скланяецца толькі другая частка: у *двухтысячным* годзе, *чатырохсотдваццаціпяти*тысячная дэталё.

- ✓ **Двухтысячны** год, злом вякоў, сорок першы, другі, сорок трэці, пяты, шосты, пяцьдзесят другі, дань для тундры, шахтаў, для смерці жывых душ (Л. Геніюш); Былі праведзены ядзерныя выпрабаванні. Калі б не яны, то зямля б загінула ў **двухтысячным** годзе, калі ўсе планеты сталі ў адну лінію (А. Праўдзін).

3. Зборныя лічэбнікі.

Зборных лічэбнікаў налічваецца абмежаваная колькасць: *абодва, абедзве, абое, двое, трое, чацвёрта, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзявяцера, дзясяцера*.

Пры скланенні лічэбнікі *абодва, абедзве* змяняюцца як лічэбнікі *два, дзве*: *абодвух, абедзвюх, абодвума, абедзвюма*, а ў астатніх націск пераходзіць на канчатак: *абаіх, абаімі, чацвярых, пяцярэм, семярэм, васьмярымі, дзевяцярэм, дзесцярымі*.

- ✓ **Сямага** пайшоў адчыняць сенцы і ўвёў у хату **шасцярэх** немцаў (К. Чорны); Я з прыязнасцю стаўлюся да **абодвух** аўтараў, лічу, што ёсць свае вартасці ў кожным з названых твораў, і наогул, на маю думку, не мае сэнсу вызначаць, дзе больш, дзе менш верагоднасці (К. Тарасаў); І раптам здрыгануўся, ускінуў галаву

і моцна грукнуў **абодвума** кулакамі ў стол (В. Карамазаў); Дацэнт сядзеў верхам на сплазаваным студэнце і, ухапіўшы яго за вопратку на грудзях, **абедзвюма** рукамі падымаў і апускаў, як заганяў у падлогу (В. Карамазаў); Калі раптам што-небудзь здарыцца ці машына перастане падпарадкоўвацца, дык ад іх **абаіх** застанецца толькі мокрае месца... (Т. Мушынская); Жанчына і мужчына задаволена рагатнулі з удалага, як **абаім** падалося, жарту (А. Крэйдзіч).

- ✎ 1. А ў Ірачкі і «барадатага» выходзіла хораша ў **абодвух** [кожнага], яны абое адчувалі музыку, рухі ў **абойх** [абаіх] былі зграбныя. 2. Завялі ружы пад акном, што мы з табой пасадзілі, яны **абойх** нас любілі... (варта было прапанаваць аўтару дапрацаваць вершаваныя радкі, напрыклад: яны нас абаіх любілі).

§ 76. Асаблівасці дробавых лічэбнікаў

1. Дробавыя лічэбнікі абазначаюць дробавую частку адзінкі і змешаную колькасць. Лічнік дробу з'яўляецца колькасным лічэбнікам, а назоўнік дробу — парадкавым: *адна шостая, нуль цэлых пяць дзясятых, дзевяць і дзве сотыя*.

2. Калі ў лічніку дробу знаходзяцца лічэбнікі *два, тры, чатыры*, то ў назоўным і вінавальным склонах назоўнік дробу мае канчатак *-ія (-ыя)*; калі ў лічніку дробу знаходзяцца большыя лічбы (якія не заканчваюцца на *два, тры, чатыры*), то ў названых склонах назоўнік дробу мае канчатак *-іх (-ых)*: *дзе трэція, чатыры сямнаццатыя, дваццаць дзве сямідзясятныя*; але: *сем дзясятых, трыццаць восем тысячных*. Гэтую асаблівасць мае і слова *цэлая* ў змешанай лічбе: *пяць цэлых і тры дзясятныя, трыццаць чатыры цэлыя і дзевяць сотых*.

3. Лічэбнік *паўтара* ўжываецца з неадушаўлёнымі назоўнікамі мужчынскага роду, а *паўтары* — жаночага: *паўтара яблыка, паўтары шклянкі*.

- ✓ Удзень вучні распускаліся на **паўтары** гадзіны для абеду (Я. Колас). — Так, — сказаў Хілінскі, — гэта адчуванне цяперашняе нагадвае мне, як адзін нямецкі язык, лётчык, якога мы аднойчы ўмыкнулі, і на радасцях, што даў вычарпальныя паканні, далі **паўтары** шклянкі ашмянскай самагонкі (У. Караткевіч); «Цягні, чаго вылупілася!» — крыкнуў, і ў тую ж хвіліну ў яго перад вачыма бліснуў і гайдануўся да жаночых рук ладны такі, далоні на **паўтары**, карасік (А. Крэйдзіч); Для таго, каб рыба набрала **паўтара** кілаграма вагі, патрабуецца не менш за сем месяцаў.

Лічэбнікі *паўтара* і *паўтары* нязменныя, а пасля іх назоўнікі маюць наступныя формы: Н. *паўтара кілаграма, паўтары тоны*; Р. *паўтара кілаграма, паўтары тоны*; Д. *паўтара кілаграмам, паўтары тонам*; В. *паўтара кілаграма, паўтары тоны*; Т. *паўтара кілаграмамі, паўтары тонамі*; М. (аб) *паўтара кілаграмах, паўтары тонах*.

- ✓ Французскі кароль Карл VIII, ваюючы ў Італіі, спраўдзіў агнявую моц новых гарматаў у полі: з **паўтары сотнямі** іх здабыў ён велікапышныя перамогі пад

Равэнай і Марыньянай ды стаў праз тое бацькам палявой артылерыі (Г. Сагановіч); Заліваем **паўтара літрамі** вады ды гатуем 2-3 хвіліны.

4. Залежныя ад дробавых лічэбнікаў словы (адзінкі вымярэння і пад.) ставяцца ў родным склоне адзіночнага ліку і не змяняюцца: з *0,7 метра*, аб *16,1 гектара*; нельга *85,3 тэн* [тоны]. Іншыя канкрэтныя назоўнікі могуць мець адзіночны або множны лік у залежнасці ад значэння выразу: *вынеслі з бібліятэкі 2/3 кніг*, *адрэдагаваць 2/3 кнігі*. Параўн. таксама: *18,0 мікрона* (а не *мікронаў*).

✓ На трэці дзень я схапіў ліст здрадніка Арахвейчыка, перачытаў яго **3 1/2 разы** і ў мэтлахі разнёс яго! (А. Мрый); На працягу сутак слінныя залозы чалавека выдзяляюць да **1,5 літра** сліны (Ю. Мятліцкі, К. Перкаль).

✎ 1. Аз 9589 выпускнікоў устаноў прафтэхадукцыі, якія атрымалі будаўнічыя прафесіі, былі размеркаваныя 97,1 працэнт[а], а працаўладкаваліся 86,4 працэнта. 2. У прыватнасці, удзельная вага ВУП, вырабленага суб'ектамі прадпрыемства за 9 месяцаў гэтага года, склала 8,9 працэнта ад агульнага аб'ёму ВУП і вырасла ў параўнанні з аналагічным перыядам 2007 года на 1,3 працэнт[а] пункта. 3. З пачатку года ва ўсіх раёнах Магілёўскай вобласці істотна паменшылася колькасць скаргаў і зваротаў — у **паўтара раз**[а] і вышэй.

5. Нельга змешваць дробавыя лічэбнікі кшталту 3,5 з канструкцыямі з колькаснымі лічэбнікамі кшталту 'тры з паловай (палавінай)', пасля якіх менавіта колькасны лічэбнік кіруе назоўнікам, параўн.: **3,5 грама** і **тры з паловай грамы**.

✓ Атрымаўшы сярэдняю адукацыю, яна [Я. Васілеўская] паступіла на завочнае addзяленне Маскоўскага мастацкага ўніверсітэта, дзе вучылася **пяць з паловай гадоў** (В. Шніп); За гэтыя **два з палавінаю дзесяцігоддзі** мы адкрылі каля 50 новых імён.

✎ 1. Намінальная налічаная сярэднямесячная зароботная плата склала 5352,3 тыс. рублёў[,] або 360,5 долараў ЗША. 2. За апошні час грамадскі статак тут зменшыўся амаль у два з паловай раз[ы], але моцныя сялянскія падворкі па-ранейшаму трымаюць кароў. 3. Тым больш што запасы гліны дазваляюць павялічыць вытворчасць у два з паловай раз[ы].

§ 77. Спалучэнне колькасных і зборных лічэбнікаў з назоўнікамі

1. Колькасныя лічэбнікі *два, дзве, тры, чатыры* (і састаўныя, якія заканчваюцца на *два, дзве, тры, чатыры*) у назоўным і вінавальным склонах па-трабуюць ужывання назоўнікаў з канчаткамі *-і, -ы* і залежных прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў і займеннікаў з канчаткамі *-ія, -ыя* (*-ы, -е*): *чатыры метры, дваццаць тры хворыя, трыццаць два вучні, сорок чатыры ачкі, тры першыя класы, дзве паўгадавыя справаздачы, шэсцьдзесят тры дарожна-*

транспартныя здарэнні, дзве вашы праблемы, тры свае канспекты. На гэтыя формы не ўплывае род залежных назоўнікаў: тры новыя сталы і тры новыя парты.

✓ Страшэнная санлівасць апанавала мяне, бо за гэтыя тры дні паходу дужа змарыўся фізічна (пад'язджаць на двухколцы забараняюць, трэба ісці пехатою) (М. Гарэцкі); Чатыры вялікія чорныя лодкі адна за адной чырканулі насамі па пяску (Я. Брыль); Дзіўныя бываюць сны. Гэты мой сённяшні амаль дакладна паўтарыў тое, што здарылася дваццаць два гады назад (І. Шамякін); Два белыя яйкі знізу відаць, бо гняздзечка вельмі рэдзенькае (І. Навуменка); Тры маўклівыя стрэльбы праважаюць мяне (А. Коршак); Два пустыя вядры ў руцэ — ішла на ваду (В. Карамазаў); Два вялікія акны, скругленыя ўверсе, былі каламутныя ад пылу і цёмныя — на вуліцы быў вечар (У. Сцяпан).

✎ 1. Дзякуючы фальшываму вэксалю на суму 2 мільёнаў[ы] долараў, нібыта выдадзенаму ёй бацькам, Кэсі атрымала пазыкі ў розных банках на агульную суму ад 10 млн да 20 млн долараў. 2. Два маўж[e] таварышы ўзрадаваліся. 3. Сёння ў імправізаванай стайні Беларускага грамадскага аб'яднання верхавой язды і інтэрнаціі тры навучаныя[я] для працы з дзецьмі кані — Запаветны Поспех, Мадлен і Арцём. 4. Пайшлі ў партызаны і тры Валіны[я] браты.

Прэзентаваныя ў тэкстах СМІ заменнікі канструкцый 'залаты медаль' і 'срэбраны (срэбны) медаль' словы золата і серабро (срэбра) пры кіраванні лічэбнікамі 2, 3, 4 таксама маюць канчатак -ы: два золаты, тры срэбры.

✎ На рахунку малодшых грацыяў чатыры ўзнагароды: «серабро» ў камандным спаборніцтве, а таксама два «серабраў[ы]» і адна «бронза» ў асобных відах (тут нарадавалі Марыя Трубац і Настасся Рыбакова. — Аўт.).

Прыметнікі і дзеепрыметнікі ў адасобленых канструкцыях маюць тыя ж формы, што і іншыя залежныя ад лічэбніка словы: чатыры вышынныя дамы, здадзеныя ў чэрвені...

✎ 1. Ужывайце штодня хоць бы 4 прадукты, багатыя[я] на біяфлаваноіды: чарніцы, цыбулю, часнок і зялёны чай. 2. Два самыя высокія каэфіцыенты інтэлекту IQ, калі-небудзь зафіксаваныя[я] чалавекам, належалі жанчынам.

Ацэнаныя азначэнні добры, поўны, цэлы, які і некаторыя іншыя ў становішчы перад лічэбнікамі два (дзве), тры, чатыры, паўтара, паўтары ў маўленчай практыцы сустракаюцца ў формах і назоўнага, і роднага склонаў.

✓ Таму што людзі, мы, у гэтым выпадку спазніліся з дапамогай. На добрыя тры з паловай стагоддзі (У. Караткевіч); Няміра згасіў свечкі, потым, як быў, скінуўшы толькі боты, лёг на коўдру за добрыя чатыры футы ад Чорнай (М. Клімковіч); Пасля — паўза на цэлыя чатыры месяцы, а 22.III.1938-га — «заявление» на імя начальніка апэратыўнай групы «куста», падпісанае вязнем белацаркоўскай турмы (Я. Брыль); Не дужа складаная гэта справа, хоць і лічылася чыста мужчынскай, — забуртаваць якія два вазы бульбы (В. Быкаў); Потым — на цягнік. Не — лепш на самалёт. І праз якія паўтары-дзве гадзіны ён апынецца ў Таліне (Ю. Станкевіч).

✓ Я калі варухнуў снапы, дык мышэй **цэлых дзве** плоймы і яшчэ маленькая плоймачка бяжыць ззаду (К. Чорны); **Цэлых тры** тыдні я быў заняты някельнай працай і не мог пільна сачыць за злачыннай дзейнасцю майго канкурэнта Ліна (А. Мрый); Струна шашы пасля моста ўразалася ў лес і праглядалася на **добрых паўтара кіламетра** (М. Южык); Ісці трэба было **добрых тры кіламетры**.

2. Пасля колькасных лічэбнікаў ад **пяці** і больш (акрамя састаўных, якія заканчваюцца на **два, тры, чатыры**) залежныя словы ставяцца ў родным склоне множнага ліку: **васямнаццаць этапаў, пяць ампер, восемдзесят рабочых**.

✓ Ён [Архіп] ізноў зацягнуўся, вылаяў у думцы пісаку, што, нягледзячы на добры сялянскі пачастунак і **пяць капеек**, так дрэнна піша пісьмы, саўсім нечытэльна, і задумаўся аб далёкім родным сяле, аб міленькіх старэнькіх, сялібах і садку, што сам з бацькам садзіў колькі гадоў назад (М. Гарэцкі); — Уюноў сушаных **нізак дзесяць** будзе... — падумаў нарэшце ўголас бацька (І. Мележ); Стаха абступілі **пяць ці шэсць мужчын** (Б. Пятровіч); У панядзелак выканаўчы савет Міжнароднага валютнага фонду ўхваліў праграму «стэнд-бай» для Беларусі ў аб'ёме каля 2,46 мільярда долараў ЗША тэрмінам на **15 месяцаў**.

3. Лічэбнік **абодва** спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага або ніякага роду, **абедзве** — з назоўнікамі жаночага роду: **абодва практыкаванні, абедзве лініі**. Калі ў сказе гаворка ідзе пра асоб мужчынскага і жаночага полу, ужываецца лічэбнік **абое**: **За выкананне плана адказвалі абое** (напрыклад, слесар і зборшчыца).

✓ У віленскіх выданнях сустракаюцца **абодва** тыпы напісанняў... (І. Гапоненка); З адчыненай грукі нас **абодвух** абдало жарам (А. Каско); Плачуць сын і матка, як бабры, **абое** (Ф. Багушэвіч); Так і памерлі **абое** — маці і Максімаў дзед, — не памірыўшыся (І. Чыгрынаў).

✎ 1. Цярэшкі нездарма называюць сябе багатым[і] дзядулем і бабуляй. **Абодва** [Абое] «залатыя маладыя» гавораць на чыстай беларускай мове. 2. У вёсцы Моталь Іванаўскага раёна ад агню не ўратаваліся 72-гадовая пенсіянерка і яе 39-гадовы сын: шкодная звычка аднаго, на жаль, згубіла **абодвух** [абаіх]. 3. Мы з жонкай **абодва** [абое] пенсіянеры, **абодва** [абое] — малалетнія вязні.

4. Не спалучаюцца са зборнымі лічэбнікамі назоўнікі жаночага роду і неасабовыя назоўнікі мужчынскага роду: **Трое настаяніц** [Тры настаяніцы] **запрошаны**, **Заказалі дзве статуі** [два сталы].

✎ 1. Цёмным лістападаўскім вечарам мы ўгаварылі малодшую з **двух** [дзвюх] нашых выхавацелей ісці паглядзець таямнічую з'яву. 2. Нотр-Дам дэ Пары падае ў суд на актывістак феміністычнага руху **Femen** — адну ўкраінку і **сем** [сем] французжанак — пасля ўчыненай імі ў саборы ў аўторак акцыі, **наведамляе Le Figaro**.

5. Могуць спалучацца як з колькаснымі, так і са зборнымі лічэбнікамі наступныя назоўнікі:

- асабовыя мужчынскага роду: *два студэнты і двое студэнтаў*;

✎ Гэта азначала, што бандыты збіраюцца ісці ўсе **трое** (Я. Маўр); Письмовыя крыніцы данеслі да нас звесткі пра **шасцярых** сыноў Усяслава: Барыса, Давыда, Глеба, Рамана, Святаслава і Расціслава (М. Ермаловіч); Праўда, слупняк слупняком, але нечаканае з'яўленне жаніха з **двума** кунакамі, як мне цяпер здаецца, сталася той кропляй, што пратачыла сцежку да сэрца гордай дачкі дырэктара гасстранома (А. Кажадуб); Потым яна [падвода] з ездавым і **трыма** супольнікамі праплывае міма ярка-залацістай скірды саломы — так абазначаўся ў кадры выезд у лес (У. Мароз).

Перавага аддаецца колькаснаму лічэбніку пры спалучэнні з асобамі высокага службовага становішча: *тры міністры, чатыры генералы, а не трое міністраў, чацвёрта генералаў*.

- назвы маладых істот: *пяць цялят і пяцёра цялят*;

✓ Хаця не, вунь там мажная жанчына з **трыма** дзецьмі, і ўсё! (Р. Баравікова); Прыглядаюся: у логаве **двое** маленькіх ваўчанят (А. Пальчэўскі); Дарэчы, белы лебедзь прылятае дасюль: летась у пары гэтых грацыёзных птушак быў даволі вялікі вывадак — **пяцёра** лебедзянятак.

- субстантываваныя: *тры ваенныя, трое ваенных*.

✓ На аблаву выйшлі перад самым усходам сонца. **Чацвёрта** паляўнічых са стрэльбамі ды яшчэ тры чалавекі з доўгімі жалезнымі кіямі (М. Зарэмба); Кожны год выяўляецца па **два-тры** хворыя на ВІЧ.

6. Множналікавыя назоўнікі маюць наступныя спалучальныя асаблівасці.

6.1. Дапускаецца спалучэнне са зборнымі лічэбнікамі *двое, трое, чацвёрта*; не дапускаецца — з колькаснымі *два, тры, чатыры*: *двое шчыпцоў, трое нажніц* (два ці дзве шчыпцы, тры нажніцы — памылковыя выразы).

✓ **Двое сутакаў** падрад наляталі чорныя, ненасытныя птахі (М. Лынькоў); І вось тры коннікі, сцёбаючы пугамі, дзве гадзіны ганялі быка, пакуль не загналі ў пустое гумно. Ім удалося зачыніць усе **трое варот** (У. Караткевіч); Вырашыла спрэчку тое, што па тэхналогіі вырабу размаляваны кактус **двое сутакаў** сох, а на трэція — Элчка наклеіла на яго кветкі (Л. Рублёўская).

Не трэба пакідаць без увагі сказу, у якіх выкарыстаны кантэкстуальны множналікавы назоўнік (г. зн. у пэўнай сітуацыі ён можа мець адзіночны лік). Напрыклад, у сказе: *Марыя Васільеўна скончыла двое спецыяльных курсаў, наведвала (і наведвае кожны тыдзень) мноства лекцый па насеннегадоўлі* — такі назоўнік курсы (параўн.: *праслухаць курс*), ёсць і недакладнасць у выбары апошняга слова, таму патрабуецца перапрацоўка выказвання. Магчымы варыянт: *Марыя Васільеўна двойчы вучылася на спецыяльных курсах і атрымала пасведчанні, наведвала (і наведвае кожны тыдзень) мноства лекцый па насенняводстве*.

✎ — У суткі мы прымалі па 3-4 родаў, — прыгадвае акушэрка (сказ лепш перапрацаваць, каб не выкарыстоўваць спалучэнне *трое-чацвёрта родаў*, напр.: — У суткі мы прымалі роды ў трох-чатырох жанчын, — прыгадвае акушэрка).

6.2. Дапускаецца спалучэнне паралельна са зборнымі лічэбнікамі *пяцёра* — *дзясяцера* і колькаснымі *пяць* — *дзесяць*: *пяць нажніц* і *пяцёра нажніц*.

6.3. Дапускаецца спалучэнне толькі з колькаснымі лічэбнікамі ад *адзінаццаці* і больш (акрамя састаўных, якія заканчваюцца на *два*, *тры*, *чатыры*): *сямнаццаць абцугоў*, *дзевяноста дзевяць сутак*.

6.4. У выпадку неабходнасці спалучэння з састаўнымі лічэбнікамі, якія заканчваюцца на *два*, *тры*, *чатыры* (нельга: *трыццаць тры нажніцы* і *трыццаць трое нажніц*), выкарыстоўваюцца апісальныя выразы ‘ў колькасці’, ‘на працягу’: *Выпісаць са склада для рамонтных работ 43 абцугі* [абцугі ў колькасці сарака трох]; *Дождж цягнуўся 22 суткі* [22 дні і ночы або на працягу дваццаці двух сутак]. Часам можа ўжывацца слова *штука*: *Прададзена дваццаць чатыры штукі акулараў* (іншы варыянт: *Прададзены акуллары ў колькасці дваццаці чатырох*). Напрыклад, сказ: *На балансе УП «Спецкамбінат КБА» знаходзяцца 23 могілак агульнай плошчай каля 400 гектараў, на якіх больш за 415 тысяч пахаванняў* — патрабуе пераробкі, па-першае, праз немагчымасць спалучэння лічэбніка 23 з множналікавым назоўнікам *могілкі* і, па-другое, праз няправільнае суаднясенне злучальнага слова *якіх*. Варыянт праўкі: *На балансе УП «Спецкамбінат КБА» знаходзяцца 23 месцы пахавання агульнай плошчай каля 400 гектараў. На гэтых могілках больш за 415 тысяч пахаванняў*.

7. Зборныя лічэбнікі могуць выкарыстоўвацца пры лічэнні прадметаў парамі, а колькасныя — пры ўказанні на адзінкавыя прадметы: *двое туфляў* (дзве пары), *два туфлі* (дзве адзінкі).

✓ Аднак Бус усё ж спадзяваўся нашморгаць лыка на **двое-трое лапцей** (Я. Сіпакоў); За спінамі грукацелі **восем ботаў** (М. Клімковіч).

8. Толькі зборныя лічэбнікі ўжываюцца з асабовымі займеннікамі: *Іх было трое* (нельга: *тры*); *Адказалі нам пяцярэм* (нельга: *пяці*).

✓ *Іх было двое*: *медсястра, стомленая жанчына сталага веку, і ўрач гадоў трыццаці, невысокі і хударлявы, у джынсах, рукавы халата закатаны да локцяў, з кішэні — чорная трубка фанендаскопа* (А. Бржава).

4. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ЗАЙМЕННІКАЎ

§ 78. Ужыванне асабовых займеннікаў

1. Граматычную сувязь асабовых займеннікаў ён, яно, яна, яны маюць з найбліжэйшым назоўнікам таго ж роду і ліку: *Хутка збіраць ягады абедзвюма рукамі Марыя навучылася яшчэ ў далёкім дзяцінстве, калі хадзіла ў лес па суніцы і чарніцы са сваёй бабуляй Зосыя. Ад яе ў спадчыну дастаўся і гэты*

гарлачык, пацямнелы, з маленькай шчарбінкай пры самай адтуліне. У другім сказе назіраецца ўстойлівая граматычная сувязь займенніка *яе* з назоўнікам *Зосйя* першага сказа.

Пры выкарыстанні ў сказе займеннікаў 3-й асобы павінна быць дакладна вызначана, заменнікамі якога назоўніка яны з'яўляюцца, у адваротным выпадку ўзнікае двайное прачытанне або сэнсавая памылка. Сказы выпраўляюцца зменнай парадку слоў, увядзеннем замест займенніка сіноніма ці перапрацоўкай выказвання. Напрыклад, калі прачытаеш сказ: *Інжынер папрасіў сакратара вычытаць яго тэкст*, — можа ўзнікнуць пытанне: «Чый тэкст: сакратара ці інжынера?». Сказ можна выправіць наступным чынам: *З просьбай вычытаць свой тэкст інжынер звярнуўся да сакратара*. У выказванні: *Ну, а найбольш вядомы гараджаніну, зразумела, бурак сталовы — Beta vulgaris esculenta. Жыхары сталіцы, буйных гарадоў прызвычаліся купляць іх у крамах на продажы гародніны ўжо апрацаванымі, чырвоненькімі, альбо ружавата-чырвоненькімі, альбо нават чорна-чырвонымі* — 2-і сказ утрымлівае займеннік *іх*, перад ім — два назоўнікі множнага ліку, заменнікамі якіх ён не з'яўляецца (у папярэднім сказе — назоўнікі толькі адзіночнага ліку), таму патрабуецца праўка двух сказаў, напрыклад: *Ну, а найбольш вядомыя гараджаніну, зразумела, буракі сталовыя — Beta vulgaris esculenta. Іх жыхары сталіцы, буйных гарадоў прызвычаліся купляць у крамах на продажы гародніны ўжо апрацаванымі, чырвоненькімі, альбо ружавата-чырвоненькімі, альбо нават чорна-чырвонымі*.

- ✎ 1. Там адзін з супрацоўнікаў і заўважыў неспакойны мех. Ён выклікаў урача, які вызначыў, што бабуля вельмі нават жывая (праўка робіцца змяненнем парадку слоў у першым сказе: Там неспакойны мех і заўважыў адзін з супрацоўнікаў).
2. Але тэорыя не сухая: дзякуючы цікавым экспанатам, жывому расказу і абаяльнаму ўсмішліваму экскурсаводу Алене Жураўскай многае з яе ўразаецца ў памяць назаўсёды (можна ліквідаваць займеннік з прыназоўнікам).
3. Панок сядзеў на мяхах як укупаны, закрываючы рукою рот, — відаць, кашляў, але яго не было чуваць.
4. Жаночыя рукі, якія ткалі ручнікі доўгімі зімовымі вечарамі, укладвалі ў яго таямніцу сваёй душы, нападўнялі глыбінным зместам гэту «белую дарогу жыцця», аздабляючы мудрагелістымі арнаментамі (адсутнічае назоўнік, замест якога выкарыстаны займеннік, сказ мае сэнсавыя хібы: рукі маюць душу і інш.; варыянт праўкі: Жаночыя рукі, якія доўгімі зімовымі вечарамі ткалі ручнікі, аздаблялі іх мудрагелістымі арнаментамі. Жанчына ўкладвала ў ручнік таямніцу сваёй душы, нападўняла глыбінным зместам гэту «белую дарогу жыцця»).
5. Замест бульбы ешце тапінамбур — у ім больш не толькі вітамінаў С і групы В, але і жалеза [X] яго можна есці сырым [клубні можна есці сырым], запякаць або дадаваць у суп і кашы.

2. У мастацкай літаратуры і публіцыстыцы можа быць сувязь і сэнсавая, калі займеннік 3-й асобы паўтараецца ў цэлым абзацы, а то і ў некалькіх, замяняючы імя (прозвішча) персанажа. Безумоўна, тады да праўкі трэба

падыходзіць вельмі асцярожна, прыслухоўвацца да меркавання творцы і ўлічваць успрыманне чытача.

✓ Туды ўпрасіўся перабрацца **Вінцанцюк**. **Ён** яшчэ не зусім перайшоў з суседняга дома, таксама прылеснага. Рабіў **ён** гэта чамусьці вельмі павольна (кватэру тую звальняць льга было і не спяшаючыся). Дык от **ён** так рабіў, як бы раздумваючы. Шмат хто дзівіўся гэтакай павольнасці, некаторыя бачылі ў гэтым нейкія намеры — пасля таго, як прапаў конь, думка, можна сказаць, усіх не была вельмі даверліваю да **яго** (К. Чорны).

У фрагменце займеннікі **ён** і **яго** з'яўляюцца заменнікамі прозвішча персанажа (**Вінцанцюк**) і ўтрымліваюць з ім моцную сэнсавую сувязь. Ні ў кога, мяркуем, не ўзнікае жадання суадносіць гэтыя займеннікі з назоўнікамі *дом* і *конь*.

3. Для ўдакладнення лексічнага напаўнення займенніка можа выкарыстоўвацца прыдатак.

✓ Мець **яе, бомбу**, усё яшчэ лічыцца як бы прэстыжным (А. Адамовіч); Кантора была ў канцы пасёлка, ля аўтабазы, і **яна, Таня**, бегла спачатку па доўгай небрукаванай вуліцы, грукала пасля нагамі па дашчатым тратуары ля нізенькіх старэнькіх хат, аж пакуль не задыхалася на глыбокім пяску (І. Пташнікаў); **Яны, паданне і любошчы**, аднолькава даўгавечныя, пройдуць, пэўна ж, і скрозь «кампусцэрны» век (А. Каско); «Так лягчэй памяці», — прамовіць Васіліна. **А яна, памяць**, ужо многа чаго не трымае; Мы закончылі распрацоўку праекта невялікай спартыўнай залы памерам 24 на 12 метраў з мінімальным наборам падсобных памяшканняў. **Яны (спартыўныя залы)** прызначаны для невялікіх неселеных пунктаў, у тым ліку для аграгарадкоў.

4. Асабовыя займеннікі непажадана выкарыстоўваць замест зборных назоўнікаў, якія маюць адзіночны лік, але ўказваюць на множнасць асоб ці прадметаў (моладзь, чалавецтва, калектыў і інш.): *І, як падкрэсліў кіраўнік раёна Міхаіл Анікееў на сустрэчы з дэпутатамі Нацыянальнага сходу, у Горках не баяцца актыўна браць на працу моладзь, давяраюць ім кіраваць і задаволены вынікамі.* Назоўнік *моладзь* можна замяніць толькі займеннікам *ёй*, а не *ім*. Аднак лепш выкарыстаць у сказе канкрэтны назоўнік: *І, як падкрэсліў кіраўнік раёна Міхаіл Анікееў на сустрэчы з дэпутатамі Нацыянальнага сходу, у Горках не баяцца актыўна браць на працу маладых людзей, давяраюць ім кіраваць і задаволены вынікамі.*

✎ 1. У кагосьці з гэтай кампаніі ёсць вуды, і яны бесцырымонна ўсаджваюцца побач з вамі, але неўзабаве, пакліканыя таварышамі, пакінуўшы ля вады снасці, накіроўваюцца да сваёй стаянкі (сэнсава займеннік *яны* суадносіцца з кампаніяй, а не з вудамі, кампанія — зборны назоўнік, таму патрабуецца праўка: У кагосьці з гэтай кампаніі ёсць вуды, і «рыбакі» бесцырымонна ўсаджваюцца побач з вамі, але неўзабаве, пакліканыя таварышамі, пакінуўшы ля вады снасці, накіроўваюцца да сваёй стаянкі). 2. На прайшоўшым днямі на базе БДЭУ пасяджэнні круглага

стала якраз абмяркоўваліся пытанні ўдасканалення работы з адоранай моладдзю, іх дзяржаўнай падтрымкі і сацыяльнай абароны (патрабуюцца праўка не толькі ўжывання займенніка, але і дзеепрыметнікавага звароту: *На пасяджэнні круглага стала, якое прайшло днямі на базе БДЭУ, якраз абмяркоўваліся пытанні ўдасканалення работы з адоранымі маладымі людзьмі, іх дзяржаўнай падтрымкі і сацыяльнай абароны*). 3. Першаму раду добра, у іх устойлівая пазіцыя, а мы падымаемся на апошні, чацвёрты, на нязручных прыступках — тут здаецца, што ўся канструкцыя хістаецца (назоўнік рад не можа замяняцца займеннікам яны, таму патрабуюцца ўдакладненне фразы: *Першаму раду добра, там у гледачоў устойлівая пазіцыя, а мы падымаемся на апошні, чацвёрты, на нязручных прыступках — тут здаецца, што ўся канструкцыя хістаецца*).

§ 79. Формы і ўжыванне займеннікаў іншых разрадаў

1. Зваротны займеннік *сябе* мае гэтую форму ў родным і вінавальным склонах, а форму *сабе* — у давальным і месным.

✓ Адночы вечарам мы з Рыгорам доўга хадзілі па горадзе, і ён запрасіў да **сябе** (П. Панчанка); Пакуль мужчыны хвасталі **сябе** бярозавымі венікамі, жанчыны абмяркоўвалі важныя надзённыя пытанні, без якіх спыніцца, няйначай, жыццё на зямлі, бур'яном зарасце (В. Ткачоў); Такім чынам, з самых старажытных часоў у эстэтычных ідэальных уяўленнях вызначальны быў духоўны пачатак, і ён падпарадкоўваў **сабе** прыродныя імкненні чалавека (В. Каваленка); Я адчуў на **сабе** позірк і павярнуў галаву (У. Сцяпан).

Няўважлівасць у вызначэнні склону выклікае прыкрыя памылкі. Часам праўка можа быць зроблена толькі з улікам кантэксту: *А вось нешта мяняць у **сябе** і сваім жыцці гатовыя многія*. Калі ў тэксе размова вядзецца, напрыклад, пра пачыненне хаты, тады пасля прыназоўніка павінен быць займеннік у форме роднага склону і сказ не патрабуе праўкі; калі ж размова вядзецца пра нейкія ўнутраныя змены ў чалавеку, то патрабуюцца праўка роднага склону займенніка на месны: *сабе*.

✎ 1. Каму перадаваць? Мы для с[д]а[я]бе ўжо даўно вырашылі — натуральна, дарожнікам. 2. Іншымі словамі, Расія і без членскага білета арганізацыі з вялікай выгадай для с[д]а[я]бе можа працягваць гандаль сыравінай.

Разам з тым памылкі, разгледжаныя ў § 78, п. 1, могуць узнікаць і пры ўжыванні зваротнага займенніка: *Старшыня калгаса прапанаваў шафёру пад'ехаць да **сябе*** (да каго: старшыні або шафёра?). Сказ можа выглядаць наступным чынам: *Старшыня калгаса прапанаваў шафёру пад'ехаць да праўлення*.

2. Пры ўжыванні прыналежных займеннікаў могуць парушацца клонавыя формы; *мой, твой, свой* у родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак *-го*, у давальным — *-му*: *майго, твайго, свайго; майму, твайму, свайму*.

- ✓ Пчала, пачуўшы сонца, размярэжыць туманай прыдарожную кайму, хацела верыць голасу **твайму**, як вераць у адлівы прыбярэжжы (Р. Баравікова); Мы губляем **свайго** чытача, не выходзім яго, не прывідаем яму густ да сур'ёзнага чытання (М. Мушыньскі).

Пры ўжыванні займенніка *свой* сустракаюцца памылкі, адзначаныя ў п. 1: *Маці дазволіла Ганне апрануць **сваю** новую сукенку, праўка: Маці выняла сваю новую сукенку і дазволіла Ганне апрануць яе.*

Займеннікі, якія выражаюць прыналежнасць 3-й асобе (формы роднага склону асабовых займеннікаў *яго, яе, іх*), ужываюцца ва ўсіх стылях літаратурнай мовы. Такую самую функцыю выконваюць прыналежныя займеннікі *ягоны, ейны, іхні*, якія сустракаюцца пераважна ў гутарковым, мастацкім, часам публіцыстычным і нават навуковым стылях.

- ✓ Краба перакідаеш на спіну і цвіком багарца трохі адхіляеш панцырны шчыток на **ягоным** жываце (У. Караткевіч); Тады Ціма яшчэ не ведаў, што наперадзе на іх водным шляху будзе **ягоная** вёска (В. Карамазаў); Рэцэнзент такую відавочнасць не хоча разумець, гэта яму нявыгадна, таму што тады ўвесь комплекс **ягоных** надуманых абвінавачанняў рассыпаецца, як картачны домік (М. Ткачоў); Карызна памятае, як усяго месяцы з тры таму прыехаў быў у **іхні** раён таварыш Гайдук (М. Зарэцкі); Дрэвы жылі прадчуваннем недалёкай вясны, і хоць замест бурлівага соку ў жылах дрэў быў яшчэ халодны лёд, і хоць карані **іхнія** драмалі ў мёрзлай зямлі, як спруццанелыя чорныя вужакі, нешта змянілася ў дрэвах, і Мірошка адразу ж прымеціў гэту перамену (Л. Дайнека).

Займеннік *ейны* не фіксуецца ні СБМ, ні ТСБЛМ, але функцыянуе ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы, у гутарковым стылі.

- ✓ Знайшлася першай паэтэса: сярод пустых яшчэ сяліб, на **ейных** сотках, побліз лесу, шпакоўна вырасла, як грыб (Ф. Вядзьмак-Лысагорскі); І вось ужо месяц [бабулька] не мае спакою: паліцыя як толькі затрымае падазронага, валачэ **ейных** старыя косці ў пастарунак — каб пазнавала Муху (А. Пашкевіч); Чамусьці ёй [Галцы] успомнілася, як уражаны быў Лагуцкі, **ейны** былы муж, калі гадоў шэсць таму яны разам паехалі да цёткі, нават загарэўся зрабіць прыбудовачку з цэглы (Р. Баравікова); Цікава, што яна, гэтая жаклівая Сястра, зробіць са мною, як толькі пабачыць, што я тут зюсюкаю з... **ейнай** сястрой? (П. Васючэнка); Пэўна, толькі гэтая гаротніца з аблезлым хвостом і была тут **ейнай** сям'ёй... (А. Брава).

3. Для жаночага роду ўказальнага займенніка *гэты* ТСБЛМ падае формы *гэта і гэтая*, а СБМ — толькі *гэта* (аднак у вінавальным склоне кадыфікуюцца формы *гэту і гэтую*). Прыклады паказваюць, што займеннік *гэтая* ўжываецца ва ўсіх стылях літаратурнай мовы без абмежаванняў.

- ✓ Напэўна, **гэтая** вадзіца, мабыць, якая чараўніца, калі наўперад многа знае і пра раджайнасць нешта бае (Я. Колас); Хоць бы скончылася **гэтая** ноч! (Я. Маўр); Яўхім кінуў апошнія словы так, што ўсе адчулі: яму надакучыла **гэтая** нудная,

непатрэбная гаворка (І. Мележ); **Гэтая** няхітрая акалічнасць і цяпер прыдавала нашаму знаёмству нейкую даўнасць (Я. Скрыган); У філасофіі XX стагоддзя **гэтая** з'ява адлюстравана ў месце канцэптаў страчанае пакаленне і пусты час (А. Рагуля); Не пераказваючы змест папярэдніх публікацый, нагадаем, што **гэтая** асоба — яркая зорка ў зносінах кітайскага прыгожага пісьменства са славянскімі літаратурамі (А. Карлюкевіч); **Гэтая** маска дапаможа жанчынам са скурай лю-бога тыпу справіцца з запаленымі працэсамі.

4. Калі ўказальны займеннік **гэты** можна суаднесці з некалькімі назоўнікамі папярэдняга выказвання, то ўзнікае двайное прачытанне сказа: *Некаторыя студэнты прапускаюць заняткі, у выніку чаго група не можа выйсці ў пераможцы спаборніцтва і паехаць на фестываль. Аб гэтым нельга маўчаць.* Выпраўлены варыянт: *Нельга маўчаць аб тым, што некаторыя студэнты прапускаюць заняткі, у выніку чаго група не можа выйсці ў пераможцы спаборніцтва і паехаць на фестываль.*

5. Азначальныя займеннікі **сам** і **самы** адрозніваюцца склонавымі формамі: **сам** мае націск на канчатку, **самы** — на аснове: *само́га, само́му*, але *са́мым, са́маму*. Памылковыя формы: *самаго́, самаму́*; параўн.: *самога сябе, самому сабе, аб самім сабе.*

✓ Але праз тыдзень пісанне было закінута, бо **самому** аўтару яно здалося вельмі найўным і смешным (Я. Колас); Тады хацелася лятаць **самому** (І. Грамовіч); Геніяльны паэт роўны **самому** сабе толькі на сваёй мове (У. Някляеў); Не ўзвышэнне сябе **самога**, а ўзвышэнне з **самога** сябе (Р. Барадулін); Ролю адзінкі пры множанні пераўтварэння выконвае тоеснае пераўтварэнне Е, пры якім кожны элемент адпавядае **самому** сабе (А. Брычыкава, А. Гусак).

✎ Таму паспрабуем толькі фрагментарна нагадаць нейкія моманты з вялікага жыцця, кіпучай дзейнасці, незабыўнай творчасці, а зацікаўленаму чытачу прапаноўваем звярнуцца да твораў — *самэго[ога] паэта і пра яго...*

Азначальныя займеннікі **ўсякі**, **кожны** і **любы** — сінанімічныя паводле значэння, але маюць сэнсавыя адценні. **Усякі** выступае з больш агульным значэннем 'любы з многіх' або 'розны, разнастайны': *Бібліятэка абслугоўвае ўсякіх наведвальнікаў* (г. зн. разнастайных). **Кожны** выражае значэнне раздзельнасці, абазначае 'любы з многіх паасобку': *Бібліятэка абслугоўвае кожнага наведвальніка*. **Любы** вылучае аднародныя прадметы з ліку іншых: *Бібліятэка абслугоўвае любых наведвальнікаў*.

✓ Немцаў, што купаліся, Міколка забраў у палон бадай што без **ўсякага** прымусу (М. Лынькоў); Прытоеная цішыня чутка вартавала **кожны** гук, **кожны** нясмелы шлах (Я. Колас); Калеснікаў падняўся і пабег першым. **Улюбой** аперацыі — самае рызыкаўнае месца — яму (У. Гніламёдаў).

6. Адмоўныя займеннікі **некага**, **нечага** нехарактэрныя для беларускай мовы, яны замяняюцца спалучэннямі *няма каго, няма чаго*. Патрабуюць праўкі

сказы: *Аб гэтым нечага* [няма чаго] гаварыць; *Больш чакаць нечага* [няма каго]. Нельга пакідаць без увагі і такія памылкі: *Дыхаць было няма чым*; праўка: *Не было чым дыхаць*. Параўн.: *Снег. І нечага не хапае...* (М. Купрэеў).

✓ У Мінску **няма каго** пытацца, бо Мінск — горад для аднаго; тут кожны побач — прыкрая недарэчнасць (В. Акудовіч); Пра лес і казаць **няма чаго** (Я. Колас); А спадзявацца на дапамогу **няма чаго** (Я. Маўр); А ўжо пра само жыццё на планеце і казаць **няма чаго**: агульнае наша багацце, агульнае і непадзельнае! (А. Адамовіч).

✎ 1. *Нечага* [Няма чаго] спыняцца, варочацца назад. 2. Кабылу *некаму было* [не было каму] даглядаць. 3. І чаканне тоіцца: вятры ў кронах лістабойна загудуць, — *вось тады ўжо нечага* [няма чаго] хітрыць: *выстаўляй на людзі бараду!* (ліквідацыя прыслоўя ўжо і замена займенніка не парушаюць вершарада і нават сэнсавай напоўненасці радка — гэтаму спрыяюць словы *вось тады*) 4. Мудры *Калімах, спрачацца нечага* мне з табой, ды вельмі я прашу: *паглядзі, як святаянскім вечарам абнаўляе музыка душу!* (у вершаванай страфе нехарактэрны займеннік *нечага* падрыфмавы з вечарам, трэба было перапрацаваць страфу).

7. Адмоўныя займеннікі *ніхто, нішто, ніякі, нічый* пры далучэнні да іх прыназоўнікаў пішуцца ў тры словы. Пры гэтым выкарыстоўваюцца наступныя словаформы: *ні да кога не звяртайся, ні да чога не дакранайся, ні за якія грошы, ні да чыйго сабакі не падыходзь*.

✓ Амаль апоўначы ўжо *ніхто ні на кога* не звяртаў увагі (Г. Марчук); Ведала, бачыла, але сама яна [студня] *зла ні на кога* доўга не трымала (У. Міхно); Цяпер мне *шкада гусака, зразумела, што пасля гэткай лупцоўкі ён ужо не будзе ні да кога чапляцца і шыпець* (В. Праўдзін).

8. Няпэўны займеннік *нечы* можа мець форму *нейчы*, якая выкарыстоўваецца пераважна ў мастацкім і гутарковым стылях.

✓ Бона *паглядзела на мужчыну і ўпершыню ўбачыла* месячнае святло ў **нейчых** валасах (У. Караткевіч); *Таму не было мне і ў змроку трывожна, хоць нейчыя крокі пачуў за спіной; да вогнішча з поля прыйшоў падарожны, і мы гаварылі на мове адной* (С. Грахоўскі); ...*парэнчы ўквечаны белай ружаю нейчай* рукой (М. Купрэеў); **Нечыя** рукі падхапілі пляцак, дапамаглі залезці ў кузаў, балюча сціснулі пальцы (В. Мудроў).

9. Не змешваюцца часткі канструкцый *не хто іншы, як, не што іншае*, як са спалучэннямі *ніхто іншы не, нішто іншае не*. Першыя два ўжываюцца ў сцвярджальных сказах, дзе часціца *не* стаіць толькі перад займеннікам, трэцяе і чацвёртае спалучэнні — у адмоўных сказах: *Не з кім іншым, як з Віктарам Мурашам, мы правялі якасны рамонт збожжасклада; Нічым іншым, акрамя камп'ютарных гульняў, ён не цікавіцца*.

✓ Асістэнтам пры гэтым быў **не хто іншы, як** той самы Цюлік, пра якога тут гаварыў Нічыпар (К. Крапіва); *Ля тэлефона стаяў і глядзеў на Верашчагіна Пятра Барысавіча не хто іншы, як* сам Верашчагін Пётр Барысавіч (Г. Аўласенка);

Аднак жа гэблік, шархебель, склобка, струг, набівач, спуст, долата, свердлік, размер-цыркуль, лучковая пілка, нацягіч, навёртка, дорнік — і **нішто іншае не** трымалася ў руках (Л. Дранько-Майсюк). Параўн. у спалучэнні з уласным назоўнікам жаночага роду: Але Гарміза спалохаўся нездарма: маладая жанчына, Ульяна Кубеліч, была **не хто іншая, як** прадстаўнік рабачкама ад сельсавета (Я. Колас);

- ✎ 1. Што азначае назва вуліцы Амуратарскай у Мінску? **Нішто** [Не што] іншае, як «дарогу да мячэці»!.. 2. У адпаведнасці са старажытнымі народнымі ўяўленнямі, кампанія пераапанутых калядоўшчыкаў была **ж** [не] чым іншым, як гуртам душ памерлых продкаў. 3. Канешне, мы не мядзведзі і барсукі, і спячка наша **нішто** [не што] іншае, як стан паніжанай жыццядзейнасці. 4. У свой час хутары з'яўляліся **ж** [не] чым іншым, як фермерскімі гаспадаркамі[,] і сённяшнія фермеры, у прынцыпе, мала чым адрозніваюцца ад тагачасных хутаран.

5. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ДЗЕЯСЛОВАЎ

§ 80. Асаблівасці суфіксаў дзеясловаў

1. Большасць іншамоўных дзеясловаў (і, адпаведна, утвораных ад іх дзеепрыметнікаў, дзеепрыслоўяў і назоўнікаў) мае фарманты **-ава-** (**-ява-**): **прагназаваць**, **прыватызаваць**, **функцыянаваць**, **імпартаваць**, **кантраляваць**, **рэканструяваць** і інш.

- ✓ Трэба было **дысцыплінаваць** Мішку, прывучыць да парадку, каб ведаў сваё месца і нескладаныя абавязкі палкавога веселуна (М. Лынькоў); Усё гэта так дзіка, так прарэзліва **дысанавала** з усёй ёй, цяперашняй Матрунай Іванаўнай, што смехатлівы настрой у Веры часам мімаволі змяняўся на пачуццё раптоўнае жудасці (М. Зарэцкі); Яна [лісіца] **балансавала** пушыстым хвостом, падрыхтоўваючы пружкі скок, усё яе цела было наструненым, выцягнутым, падрыхтованым (Э. Самуйлёнак); Яшчэ чужы і снам маім далёкі, ды радасней за вестку аб вясне, **тэлеграфуюць** сэрцу біятокі, што недзе ты падумаў пра мяне... (Р. Баравікова); Але, здаецца, аўтар не **іранізуе** (Г. Колас); Як толькі выйдзе Ната з хаты — **нервуецца** пярэньмі цыбаты (Г. Пашкоў); Такі **рафінаваны** знаўца сусветных цэнтраў гарадской цывілізацыі, як расійскі пісьменнік-эмігрант Пётр Вайль, ставіць Мінск у шэраг найбольш гарманічных гарадоў свету (Т. Шамякіна); Калі шчырасць перамога крывадушнасць, дык умацуецца і навароджаная свядомасць і ўжо сама зможа **кантраляваць** той момант, да якога мы штурхаем самі сябе, хоць і хацелі б затармазіць (В. Мартыненка).

- ✎ 1. Па праграме энергазберажэння ў Зябраўцы будзем кансерваваць станцыю другога пад'ёму вады, дзе стаяць помпы магутнасцю электрарухавікоў 30 кілават. 2. Каб існаваць, біясістэма павінна пастаянна прыстасоўвацца, адапціравацца да пераменлівых умоў, а для таго валодаць здольнасцю прадказальнасці.

2. Суфікс *-ір- (-ыр-)* выкарыстоўваецца ў наступных выпадках:

- калі без названага суфікса ўзнікае аманімія дзеясловаў: *буксіраваць* — *буксаваць*, *паніраваць* — *панаваць*, *фарміраваць* — *фармаваць* і інш.;

- ✓ Руневіч з Бутрымам «**буксіравалі**» кампаньёнаў роўна да канца зашасу (Я. Брыль); Аднаго разу ён заехаў не ў той двор, **буксаваў** у гурбах, блытаўся ў праездах і арках, а затым ледзь адтуль выдраўся (М. Южык); Праз гэта і дзякуючы гэтаму лагічна прыходзіш да высновы пра разбурэнне шматвяковай вясковай цывілізацыі, акцэнтуюш увагу на пэўнай духоўнай дэградацыі нацыі, бо якраз ва ўзаемаадносінах з прыродай, з зямлёю, з побытам **фарміравалася** духоўнасць народа (С. Андрэюк); **Фармавалі** пасудзіну на нажным або ручным ганчарным крузе.

- калі дзеяслоў без *-ір- (-ыр-)* страчвае семантычную акрэсленасць: *гарманіраваць*, *курураваць*, *лакіраваць*, *шакіраваць*;

- ✓ Ствараецца поўнае ўражанне, што самалёт **пікіруе** (А. Макаёнак); **Лавіруючы** паміж накрытым сталом і ў беспарадку пастаўленымі крэсламі, ён [Павел] выйшаў з залы, падышоў да дзвярэй спальні, адчыніў дзверы і, знайшоўшы позіркам сярод жанчын Людмілу Макараўну, маргнуў ёй, каб яна выйшла да яго (Л. Арабей); Савецкія газеты **аперыруюць** новымі маўленчымі формуламі, якія перайначваюць традыцыйныя ўяўленні пра зямлю як свой, уласны скарб (В. Самусевіч); Апошнімі **рэпеціравалі** дуэтныя сцэны (Т. Мушынская).

✎ 1. Дарэчы, згодна з новай рэдакцыяй правілаў вядзення рыбалоўнай гаспадаркі і рыбалоўства, у наступным сезоне 2015 года тэрміны забароны на лоўлю шчупака будуць павялічаны і дыферэнцыраваны. 2. Хірургі апер[ыр]авалі і дзяцей, і дарослых.

- калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *аксідзіраваць*, *капіраваць*, *манціраваць*, *парафіраваць*, *зандзіраваць*.

- ✓ Мы радаваліся, калі паўмесяца назад над горадам пачалі **баражыраваць** «харыкейны» — падмога! (І. Шамякін); Чырвоны, ён [Берасневіч] вельмі ўдала **скапіраваў** Пірагоўскага і выказаў яго тонам, урачыста, як быццам зрабіў надзвычайнае адкрыццё (У. Караткевіч); Калі ў прайзачным, асабліва немастацкім, тэксце **прэваліруюць** граматычныя тэкстаўтваральныя сродкі, то ў паэтычным на першы план выступаюць лексічныя сродкі (А. Станкевіч); Беларусь і Расія **парафіравалі** генеральны кантракт на асноўны аб'ём будаўніцтва Беларускай АЭС.

3. Некаторыя дзеясловы кадыфікаваны з дзвюма формамі: *акупаваць* — *акупіраваць*, *калькаваць* — *калькіраваць*, *праграмаваць* — *праграміраваць* і інш.

- ✓ У параўнанні з ведамаснымі выданнямі часопіс валодае куды большай здольнасцю актыўна **акумуліраваць** грамадскія ідэі часу, прыцягваць да сябе ўвагу чытача (М. Мушыньскі); А паэты ў бары **эмігруюць**, келіхі атрутныя цалуюць... (В. Шніп); Зараз Аляксандра Гайдук вядзе аўтарскую тэлепраграму, **прадзюсуе** амаль што ўласны тэлеканал і здаецца цалкам задаволенай справамі.

Вылучаныя ў прыкладах дзеясловы маюць дыспазітыўныя формы: *акумуляваць і акумуліраваць, эміграваць і эмігрыраваць, прадзюсаваць і прадзюсіраваць*.

✎ Так, *напрыклад* Х калі ў траўні 1992 год Х[а] тагачасны Х[С]таршыня Вярхоўнага Савета Станіслаў Шушкевіч адмовіўся парафіраваць пагадненне аб калектыўнай бяспецы з Расіяй, то блок «Беларусь» паспяхова шантаж[ыр]аваў яго магчымым будучым рэферэндумам, на які мела выносіцца пытанне аб дзяржаўнасці расійскай мовы (дзеяслоў шантажыраваць у СБМ кадыфікаваны з суфіксам -ыр-).

4. Працэс няспыннага папаўнення мовы запазычаннямі вымагае ад рэдактара пастаяннага аналізу выкарыстаных аўтарамі дзеясловаў, бо яны не адразу трапляюць у слоўнікі (прыведзеныя ніжэй дзеясловы на сёння не кадыфікаваны СБМ).

✓ Сёння **мантажуюцца** і ў першым паўгоддзі запрацуе лінія па перапрацоўцы насення рапсу; А вось бакавыя дарогі і тут практычна «нічыinyя», і, каб чысціць іх ад снегу і **грэйдзіраваць**, сельвыканкаму даводзіцца круціцца.

5. Могуць узнікаць памылкі пры выкарыстанні дзеясловаў з фармантам -ава-. Ён ужываецца тады, калі ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку дзеяслоў заканчваецца на -ую: *абнародаваць (абнародую), даследаваць (даследую), дзякаваць (дзякую), камандаваць (камандую), пакутаваць (пакутую)* і г. д. Параўн. у зваротным дзеяслове: *здэкавацца (здэкуюся)* і ў аддзеяслоўных назоўніках: *даследаванне, расследаванне, камандаванне*.

✓ Памажы, каб не гэтак **пакутаваў** сын, маладзейшы тут самы з ахвяр (М. Аўрамчык); Рагуля не падзяляе штучна літаратуру на вясковую і гарадскую, а заклікае **даследаваць** яе чалавеказнаўчы, гуманістычны ўзровень (М. Мушынскі); **Камандаванне** брыгады адвяло свае атрады за Гарэлае балота (І. Чыгрынаў).

✎ 1. Людзі ўжо напакут[а]валіся досыць. 2. Злачынца забіваў і гвалтаваў, рабаваў і здэк[а]ваўся з ахвяраў, ён звёў са свету дзясяткі чалавек, а яго прызнаюць нармальным? 3. Узялі б мадэль, скапір[а]валі б. 4. Замест звычайных пацукоў, мышэй і мушак-дразафіл у лабараторыях даслед[а]валі б штучна выведзеных «жыўцоў» (жывёламі назваць іх не выпадае, бо невядома, якія гэта будуць арганізмы). 5. Траціршчык тым часам не змаўкаў — то каманд[а]ваў сарваным голасам, то ўгаворваў амаль ласкава.

6. Суфікс -іва- (-ыва-) ужываецца тады, калі перад ім ёсць збег зычных з апошняй л, н або р: *падтрымліваць, скармліваць, праветрываць*. Як можна заўважыць, пры ўтварэнні формаў незакончанага трывання адбываецца чаргаванне зычных: б → бл, н → нл, м → мл, в → ўл (зарубіць — зарубліваць, абумовіць — абумоўліваць).

✓ Гэта хмара **насупліваецца**, як бы згушчаецца, чарнее, і раптам грымне гром, і з яе ўмомант пасыплецца дождж (І. Грамовіч); **Выясніваўся** дзень (Н. Мацяш); **адыгрываем** тэатр аднаго акцёра / перад сабой (Н. Артымовіч);

Яе нячастыя прыходы сагравалі і **адамашнівалі** непаглядныя часовыя прытулкі (Г. Каржанеўская); Вяскоўцы ледзь паспявалі ўпраўляцца з соткамі — прамарудзіш нават гадзіну, і зямля так **выветрываецца**, што ўвачавідкі становіцца сухой, непамысна ў такую насенне кідаць (А. Бутэвіч); Пакуль **адчэпліваўся** (давялося скідаць рубашку), пакуль разблытваў лёскі, закідваў вудачкі, Антон аднаго за адным выцягнуў яшчэ двух карасёў — большых, чым тыя два (П. Місько).

7. Суфікс **-ва-** ўжываецца тады, калі перад ім няма збегу зычных або збег зычных заканчваецца не на *л, н, р*: **падпісваць**, **загадваць**, **накладваць**, **наладжваць**, **адмахвацца**, **спалоскваць**, **падсіньваць**.

✓ Нашто мне падхалімам быць, крывіцца, і ў хмары **ўрэзвацца** чырвоным буслам? (Я. Пушча); Тое, што ўяснае лета **пазвоньвала** зялёнымі званочкамі на тонкіх галінках дрэў, разлеглася цяпер пульхным стракатым дываном на зямлі (М. Паслядовіч); Пасля мы **перапіваліся**, віншавалі адзін аднаго паштоўкамі на святы, **абменьваліся** пасылкамі (В. Дайліда); жыўлюся немажлівасцю / цвікі / **нацэльваюцца** / упартая апора (А. Разанаў); З нечага акна прабіваўся на вуліцу гоман, **павісквалі** жанчыны (П. Васючэнка); Пасцелі **засмоктваюць** багнай ганебнай (Р. Семашкевіч); Разгледжаныя відавочны найменні не **вычэрпваюць** лексічных сродкаў, якія ўжываліся ў старажытнасці для абазначэння прадстаўнікоў жывой прыроды (А. Булыка).

✎ Паралельна з «разрул[ь]ваннем» сітуацыі неабходна змяніць лад жыцця.

8. Калі інфінітыў закончанага трывання заканчваецца на **-іць, -яць** з папярэдняй галоснай, то ў форме незакончанага трывання перад суфіксам **-ва-** замест *і* пішацца *й*: **удастоіць** — **удастойваць**, **загаіць** — **загойваць**, **перасеяць** — **перасейваць**.

✓ Аўтар **высмейвае** ўсё яшчэ непераадольныя скептычна-паблаглівыя адносіны да дзіцячай літаратуры як да з'явы нібыта дзугараднай, слушна гаворыць пра шкоду вузкапедагагічнага, спрошчанага падыходу крытыкі да літаратурнага працэсу (М. Мушынскі); дэведваюся кошты / на сваім / **настойваюць** паўторы / вечны лішак (А. Разанаў); Шчанытак жа пачалі **выпойваць** малаком (А. Бутэвіч).

✎ Праўда, у выніку большасць з ахвотных адсе[ў]валася па розных прычынах: хто па ўзросце не падыходзіў, хто жыў у зусім іншым раёне.

9. Перад суфіксамі **-ва-, -іва-, -ыва-** пад націскам захоўваецца або аднаўляецца *о*: **адпрошвацца** (просьба), **расслойвацца** (слой), **надойваць** (дойка); параўн.: **аплачваць** (плата).

✓ Начамі былі першыя марозы, але ў палях мала было ім што **замарожваць** — восень была сухая (К. Чорны); Будзе пад столлю на павуцінні ў кутку мёртвая муха **разгойдвацца** на скразняку (А. Мінкін); Цяжар вызвалення **распроствае** нашы паставы (А. Разанаў); Бліскучыя шчыты пяюць, кожны па-свойму і ўсе адно, а ў Алесевай памяці, нібы хваля на хвалю, то награвашчваецца, то зноў **раскочваецца** былое... (Я. Брыль); Таму не хачу мітусіцца, **выпрошваць** у часу выгод... (З. Марозаў).

✎ 1. Пярэдняяе кола веласіпеда нам[о]тывае на сябе дарогу, а ўзбоч яго бяжыць, а то і трапіць пад самы след цень настаўніка. 2. Але варта памятаць, што адзеленую рошчыну трэба рэгулярна «падк[о]рмліваць» мукой, вадой і мёдам або цукрам. 3. А колькі часу затрачваем на абіванне парогаў розных гаспадарак і ўстаноў, вым[о]льваючы камбайн. 4. Калі гэтыя прадукты з'яўляюцца ў продажы, выстр[о]йваюцца даўжэзныя чэргі, прычым як у дзяржаўных крамах, так і на рынках. 5. Калі ў нас умовы і прырода дазваляюць выр[о]шчваць гэтую смачную і карысную для здароўя ягаду, то чаму б гэта не рабіць? 6. Каша ад[о]рвалася грашымі, і пры гэтым людзі выказвалі свае зычэнні ў адрас нова-народжанага.

10. Фармант -оўва- (-ёўва-) ужываецца ў дзеясловах, якія ў закончаным трыванні заканчваюцца на -аваць (-яваць): занатоўваць, абсталёўваць.

✓ **Спраўнік.** Усё былое вялічча прыйшлося загнаць у казіны рог і **дапасоўвацца** да новага часу і новых людзей (Я. Купала); Ухопіш ты. Другі возьмецца, а іншыя — цыгарку ў губы ды **паплёўваць**! (І. Мележ); Рыгор Іванавіч **прапаноўваў** выпіць, але я адмаўляўся, і мы сядзелі на кухні і гаварылі (В. Шніп); Акрыленыя нечаканым для сябе адкрыццём, усе Мары навывперадкі сталі **прапаноўваць** сябе ў разведчыкі (А. Масла).

11. Сустракаюцца варыянты формаў дзеясловаў незакончанага трывання з рознымі суфіксамі: адчапляць — адчэпліваць, атрымліваць — атрымоўваць, запрашаць — запрошваць, накладаць — накладваць, падслухваць — падслухоўваць і інш. Напрыклад, у сказе: Жанчыны з кветкамі **праштурхваліся** да салдат — дзеяслоў незакончанага трывання **праштурхвацца** мае раўнапраўную кадыфікаваную форму **праштурхоўвацца**. У сказе: Хлопцы **выхопвалі** чарговую ахвяру з ланцуга, цягнулі да міліцэйскіх машын, не звяртаючы ўвагі на крыкі жанчын і дзяцей — дзеяслоў **выхопваць**, відаць, выкарыстаны аўтарам замест кадыфікаванага **выхопліваць**, каб пазбегнуць гукавых паўтораў у форме множнага ліку прошлага часу **выхоплівалі**.

12. Неабходна адрозніваць некаторыя дзеясловы, якія маюць падобныя формы незакончанага трывання, утвораныя ад розных па значэнні дзеясловаў закончанага трывання: **зака́наць** — **зака́пваць** і **закапа́ць** — **закопваць**; **накатаць** — **накатваць** і **накаціць** — **накочваць** і інш.

✎ 1. Пасля чарговых родаў жанчына ўкладвалася на разасланую папараць і зак[о]пвала плацэнтку пад таполяй, якая лічылася ў народнай культуры бясплодным дрэвам, таму што на ім ніколі няма пладоў. 2. Але не: расіяне зак[о]пваюцца ўсё глыбей. 3. Сям'я перабралася ў недалёкую вёсачку Беразінец, але пражыла там нядоўга — 23 лютага 1943 года накар[о]чваецца чарговая карная хваля, гарыць і гэтая вёска, і зноў гінуць у полымі людзі.

13. Перад суфіксам прошлага часу -л- (-ў-) захоўваюцца тыя ж галосныя, якія стаяць перад суфіксам -ць інфінітыва: **прафкам не прадугледзеў ільготы**;

многае залежала ад падрыхтоўкі глебы; ён не пасаромеўся гэта зрабіць; рэчы належалі пацярпелым.

- ✓ Сам жа падлоўчы не **належаў** да тутэйшага насельніцтва, патрэбы якога абслугоўвала гэта школа (Я. Колас); Тэлебачанню яшчэ **належала** знайсці сваю мову (Э. Мельнікаў); У першы момант дзяўчына нібы **засаромелася**, лёгка налёт чырвані прабегае па яе абліччы, але потым яна, відаць, урэгулявала сваю кроў (А. Мрый); Хто ж адвагі знойдзе, смеласці з сілай моладзі **памерацца**? (М. Чарот); Кожны мужчына **мераў** свае вартасці салдацкаю мерай (В. Быкаў).

Такія самыя суфіксы павінны быць і ў інфінітыве ў складзе дзеяслоўнага выказніка, выражанага аналітычнай формай будучага часу, і ў інфінітыве ў складзе выказнікаў безасабовых сказаў (са словамі *нельга, трэба, неабходна, можна*): *узнагарода будзе належаць пераможцу, удоі будуць залежаць ад якасці кармлення, неабходна прадугледзець дапамогу малазабяспечаным супрацоўнікам* (нельга ва ўказаных выпадках выкарыстоўваць суфіксы *-і-, -ы-*). Гэтыя дзеясловы маюць *і, ы* ў канчатках спрагальных формаў: *рэч належыць сябру, гэта залежыць ад надвор'я, дырэктар прадугледзіць у сваім дакладзе*.

- ✓ Далёка тыя тычкі, чуць **згледзіць** зоркае маладое вока (Я. Колас); Народ **агледзіць** ў хуткім часе і злучна са сваімі шчырымі сынамі — інтэлігенцыяй — пойдзе да сапраўднай лепшай долі (З. Бядуля); Колькі вуліц — не **змерыць** іх крок, не асіляць хадом і боты! (А. Гурло); Лёс фармальнай адаптацыі на розных гістарычных этапах **залежыць** і ад суадносін вусных і пісьмовых форм кантакту (В. Галай).

- ✎ 1. Справілася яна хутка, Антон не паспеў нават добра разгледзець [e]ць на старых абразях малюнак нейкай сцэны. 2. Вось тады і папрасіў мяне Васіль даць яму пафарсіць флоцкім бушлатам і прымерць [a]ць бесказырку. 3. Я змерць [a]ў вачамі адлегласць да дома і да Санькі і зразумеў: мне не ўцячы! 4. Ты весяліся, весяліся, бо сёння зацяжарць [a]ла пшаніца ў полі. 5. Трэба заўважыць, што стаўкі зямельнага падатку ў гарадах з цягам часу будуць залежць [a]ць ад рэальнага кошту зямельных участкаў. 6. Латвія, Літва, Беларусь, Украіна мусяць стварыць тое, чаго не здолелі адужць [a]ць Венгрыя, Чэхія, Славакія і Польшча пасля сустрэчы ў Вышаградзе... 7. Не магу змоўчыць [a]ць пра выпадак, сведкам якога я быў на нашым рэчавым рынку.

14. Некаторыя дзеясловы маюць розныя формы з суфіксамі *-а-* і *-э-* інфінітыва і, адпаведна, прошлага часу: *гучаць і гучэць, цурчаць і цурчэць* і інш.

- ✓ **Цурчэла** вада ля бартоў (У. Караткевіч); Вочы Бэзавай Аблачынкі **блішчэлі** (П. Васючэнка); **Блішчала** на небе раса (Ю. Голуб); Вушмі крануўшы, **задрыжэлі** коні (А. Смаленец); **Прагучэлі** славуць, добра памятнаыя не аднаму пакаленню, маршы, вальсы, песні ваеннай пары пераможнага Мая 1945 года, беларускія народныя танцы і песні.

Некаторыя формы дзеясловаў, кадыфікаваныя ў СБМ, выклікаюць пытанні. Напрыклад, фіксуецца інфінітывы *тарчаць* і *тырчаць* толькі з суфіксам *-а-*, хоць у тэкстах сустракаецца і суфікс *-э-*: *Абкуродымленыя печышчы тырчэлі*

з халодных асмалкаў (К. Чорны). Формы з суфіксам -э- нехарактэрныя для афіцыйнага стылю і практычна не сустракаюцца ў навуковым стылі.

15. Асобныя дзеясловы памылкова выкарыстоўваюцца з нехарактэрнымі для беларускай мовы суфіксамі: *ламіць* замест *ламаць*, *даражаць* замест *даражэць* і інш.

✎ 1. Кім жа мог бы стаць гэты вучоны-гаротнік, каб у самым росквіце не злам[а]лі, не спустошылі душу? 2. Яблыкі, грушы, слівы, абрыкосы, арэхі — дрэвы проста лам[а]ліся ад пладоў. 3. Гаручае будзе дараж[э]ць, але не рэзка. 4. На таргах Беларускай валютна-фондавай біржы курс амерыканскай валюты таксама расце: учора, напрыклад, долар падараж[э]ў на 31 рубель і склаў 2783 рублі за долар.

§ 81. Ужыванне асабовых формаў дзеясловаў

1. Ужыванне дзеясловаў у форме 1-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга (будучага простага) часу не выклікае цяжкасцяў: *іду*, *гляджу*, *ляплю*, *купаюся* і г. д.

✓ Але калі вы гоніце мяне, я **пайду** ў менш надзейную, але не **пакіну** гэтай мясцовасці (У. Караткевіч); Карыстацца стэрэатрубой я **ўмею** (І. Навуменка); — Не лёг бы, брат, на пясок... Не лёг... І не **лягу**... — буркнуў, як сам сабе, пад нос Махорка (І. Пташнікаў).

2. Для формаў 2-й асобы адзіночнага ліку характэрныя канчаткі *-еш* (*-эш*, *-аш*) (І спражэнне) і *-іш* (*-ыш*) (ІІ спражэнне): *ідзеш*, *будуеш*, *бярэш*, *напішаш* і *глядзіш*, *купіш*, *маўчыш*.

✓ Як на баль, апрануся дыктоўна, у парык агарну я свой плеш, выйду ў свет — зіхаткую катойню, праз якую прайсці не **мінеш** (У. Марук); Ты **можаш** выправіць памылку Адама (С. Кавалёў); Ты **маўчыш**? Ты не **чуеш**? Можа, у дзень, калі ты **запануеш**, верас будзе стагоддзі з разбітага сэрца расці (У. Караткевіч); Які з цябе мужык, калі ты па вясне з торбай **ходзіш**, насенне **просіш**, жабрак ты, а не мужык! (У. Бутрамееў).

3. У 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы маюць канчаткі *-е* (*-э*, *-а*) (І спражэнне) і *-іць* (*-ыць*) (ІІ спражэнне): *ідзе*, *будуе*, *бярэ*, *напіша* і *глядзіць*, *купіць*, *маўчыць*.

✓ **Смокча** першы прамень ваду (Я. Туміловіч); Чужое, разбойнае, хамскае **гвалтуе**, **дратуе**, **таўчэ**, а роднае, свойскае, наскае бязмоўна ярмо **валачэ** (Н. Гілевіч); **Тэцця** наша сцэжка дваіная, два слядочкі побач **уе**: каб сысціся — слоў не **хапае**, каб расстацца — сіл не **стае** (А. Руцкая); Шкляным пылам **іскрыцца** мароз на галі, **беліць** далі густыя і мутныя снежань (Н. Арсенева); Хто аб нязбытным **просіць**? (Л. Паўлікава).

4. У 3-й асобе множнага ліку дзеясловы маюць канчаткі *-уць* (*-юць*) (І спражэнне) і *-аць* (*-яць*) (ІІ спражэнне): *ідуць*, *будуюць*, *бяруць*, *напішуць* і *глядзяць*, *купаць*, *маўчаць*.

✓ Сенажацямі, лясамі за санямі сані самі **сцелюць** сцежку (М. Чарот); Срэбнай каз-
кай сад у снежні стыне, дрэвы **шэлчуць** у глыбокім сне (А. Моркаўка); Я не люблю,
калі **хлусяць** пра тое, чаго ніколі не было на зямлі (У. Караткевіч); Артылерыйская
і танкавая атакі на яе [тэмпературу] працягваюцца — усё яшчэ **колюць**
антыбіётыкі (П. Місько).

✎ 1. Каштоўнасцяў яшчэ не напрацавалі, ураджай быў на полі. Калі што, насарогі
яго спрэс панішч[а]ць, перш чым панішч[а]ць племя. 2. «Alcatraz», «Night star»
і «Журавінка» ліч[а]цца аднымі з самых «тусовачных» начных клубай. 3. А ўсё
таму, што стараюцца, не ліч[а]цца з вольным часам.

5. Дзеясловы I спражэння маюць канчаткі 1-й асобы множнага ліку -ом, -ём
(пад націскам) і -ам, -ем (не пад націскам): **бярэм**, **жывём**, **скажам**, **будзем**,
II спражэння — -ым, -ім: **вырашым**, **сядзім**, **высветлім**. Гэтыя нарматыўныя
формы выпрацаваліся дзякуючы шматгадоваму назіранню навукоўцаў за
функцыянаваннем дзеяслова ў літаратурнай мове і ў дыялектах.

✓ Любячы харакство, мы **ідзем** да таго, каб нашыя дзеянні былі гарманічнаю часткаю
Сусвету, мы **імкнёмся** да Добра, бо Дабро — гэта Харакство ў дзеянні (Г. Леўчык);
З кійком жабрачым так мы, паўналеткі, **брыдзем**, **паўзем** у свет — скрозь неўпа-
пад (Я. Купала); Навязваць жа людзям сваю волю, вымагаць ад іх, каб яны рабілі імен-
на так, а не іначай, мы не **маем** права, бо хто можа паручыцца за тое, што мы не
памыляемся? (Я. Колас); Беларусь, Беларусь залатая, за Цябе, за Цябе мы **ідзем**!
(Н. Арсеннева); **Выберам** вось вярчэння цыліндра ў якасці восі Oz дэкартавай пра-
мавугольнай сістэмы каардынат у прасторы (рыс. 7.1) (А. Брычыкава, А. Гусак);
Мы ўсе **жывём** пад зоркамі матуль (Р. Барадулін); Тулячыся да платоў, мы **ідзем**
і **ідзем** уздоўж плыні, і **адыходзім** кудысьці далёка, дзе плынь замірае на месцы,
а мы **пачынаем** плысці, як дагэтуль яна сама, — усё незваротней, усё непазбежней,
хаця адзінае, што нам трэба, дык гэта — перайсці на той бок (А. Разанаў).

✎ Уздым[э]мся на вежы па лесвіцы крутой, дзе кожны шрам належыць гісторыі
святой.

Разгляданыя формы 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу размяжоўваюцца
з падобнымі формамі загаднага ладу (формамі сумеснага дзеяння) з канчатка-
мі -эм, -ем, -ма: **ідзем** (хадзем), **вядзем**, **бярэм**, **арэм**, **будзьма**, **станьма**: **Ідзем**
(**Хадзем**) за мной!; **Бярэм** у рукі рыдлёўкі!

✓ **Хадзем**, сыне, у ранах сіні (Я. Крупенька); Давайце, аднак, **зірнем**, як гэты спектр
пытанняў ацэньваюць тыя спецыялісты, што займаюцца праблемай гісторыі
Кіеўскай Русі (М. Ткачоў); Над святынямі пазруйнаванымі **паклянемся** дбаць пра
карані (Р. Барадулін); Не **забудзьма** ж нашчадкаў сваім перадаць у нязменнай кра-
се наша добрае слова (А. Бачыла); Хутчэй пад шаты **станьма**, пакуль шалее лёд,
нібы ў пячорным стане назад сто тысяч год (Ю. Голуб).

✎ 1. Гандаль з краінамі СНД можа прывесці да таго, што застан[э]мся, вобраз-
на кажучы, без нагавіц ці, дакладней, без валюты. 2. З якой радасцю, заходзячы
ў магазін, бяр[о]м мы ў рукі яшчэ цёплы бохан духмянага хлеба. 3. Мы вернем

Беларусь у прававое канстытуцыйнае поле і выбярэм[берам] сапраўды беларускі дэмакратычны парламент. 4. Але для гэтага спатрэбіцца час, таму я не думаю, што мы хутка пачнэ[э]м раздаваць такія рэкамендацыі.

6. У 2-й асобе множнага ліку дзеясловаў I спражэння ўжываюцца канчаткі *-аце, -еце, -яце*, а дзеясловаў II спражэння — *-ыце, -іце*. Вельмі важнае значэнне ў гэтых формах мае націск, які прыпадае на склад *-це* канчатка тады, калі ў 1-й асобе множнага ліку націск на канчатку (націск на аснове ў першай і другой асобах не змяняецца). Такім чынам, правільныя формы *ідзяце* (ідзём), *гледзіце* (глядзім), *бераце* (бяром), *возьмеце* (возьмем), *коціцеся* (коцімся), *ірвяцеся* (ірвёмся), *седзіце* (сядзім), *стрыжацеся* (стрыжамся), *сочыце* (сочым) і пад.

✓ І куды ж і к чаму **ведзяце** вы сённяшняю гісторыю, усе антанты, проціантанты і вам падобныя? (Я. Купала); Вы пуцінаю няроўнай **бежыце** ўдалечыню, у бок Віліі чароўнай і пад светлую Дзвіну (Я. Колас); Стаіце: дзве гары гаручыя, дакранешся — агніска б'е (М. Лужанін); Вы **пачняце** ўглядацца ў густую зеляніну, шарыць вачамі па неабсяжнай выстаўцы снежнага мастацтва і з першага разу **можаце** нічога не заўважыць (А. Кулакоўскі); Калі вы на некалькі хвілін **зоймецеся** іншай працай або проста **адпачняце**, то ваш мозг паспее «перазагрузіцца», упэўнены даследчыкі. Такім чынам, калі вы **вернецеся** да ранейшага задання, ваш мозг сам падкажа вам адказ на пытанне, якое вас турбуе.

Працэс унармавання канчаткаў у 2-й асобе множнага ліку працягваўся не адно дзесяцігоддзе, формы кшталту *бярэце, шумеце, ідзеце* сёння ўспрымаюцца састарэлымі і выходзяць за межы літаратурнай нормы. Такія формы выкарыстоўваліся на пачатковым этапе развіцця беларускай літаратурнай мовы ў творах мастацкай літаратуры, напрыклад: *Дык вы з ёю* [Насцяй], *Алесь, любецеся, дык ці ж я што гавару?* (К. Чорны).

Памылкі, такім чынам, могуць выклікацца некалькімі прычынамі:

- няўменнем аўтара і рэдактара вызначыць спражэнне дзеяслова і адпаведныя канчаткі;

✎ 1. А вы не ба[х]цеся, што больш ліберальныя падыходы нейкім чынам выклічуць выбух злачыннасці? 2. Насамрэч вы павінны добра ўсведамляць, што вы едз[е]це ў першую чаргу на працу, якую можна сумясціць з адпачынкам.

- няведаннем акцэнталагічных зменаў пры спражэнні, а таксама свядомым імкненнем аўтараў захаваць ранейшыя формы;

✎ 1. Напрыклад, калі вы ўсміхн[я]цеся камусьці, спрацуе закон адлюстравання, і вам хутчэй за ўсё ўсміхнуцца ў адказ. 2. У кожным з санаторыяў вы напавіце здароўе праз лячэбныя працэдуры, адпачн[я]це ва ўтульных нумарах, атрымаеце добрае харчаванне і адчуеце еднасць з прыродай. 3. Чаго не спадз[е]цеся? 4. Чым хутчэй разбярэ[ра]цеся, тым лягчэй адчэпіцеся. 5. Вельмі верагодна, што вы нарэшце даб[я]цеся спынення перыяду няпэўнасці ў рабоце.

• неадрозненнем формаў абвеснага і загаднага ладу.

✍ 1. У выніку стрыжкі валасоў ці стварэння прычоскі вы прыцягн[х]це да сябе ўдачу і шчасце. 2. У аўторак можаце атрымаць вельмі цікавую прапанову, якая цалкам здольная — калі вы яе прым[х]це, вядома, — узвысіць вас у вачах навакольных людзей. 3. А чаму? У вас грошай зусім няма, ці вы прынцыпова на гэту мітусню гл[х]дзіце зверху? 4. «Кошка» заўсёды ведае, чаго хоча. Ты вядзеш сябе ідэальна: мо пас[х]дзіце разам, запаліце свечку і потым...

7. Некаторыя асаблівасці маюць рознаспрагальныя дзеясловы *даць* і *есці*, якія маюць наступныя формы: *ем, дам; ясі, дасі; есць, дасць; ядзім, дадзім; ясце, дасце; ядуць, дадуць*. Дадатковыя формы множнага ліку для 1-й асобы (*ямо, дамо*) і для 2-й асобы (*ясцё, дасцё*) выкарыстоўваюцца ў гутарковым, мастацкім, часам у публіцыстычным і навуковым стылях. Далучэнне прыставак не ўплывае на формы дзеяслова: *пад'ясі, аддасі, прадасі; пад'ясце, аддасце, прадасце* і інш.

✓ Я **ем**, а яны, бацька і дачка, стоячы пры акне, ціха перагаворваюцца (Ф. Сіўко); Камсу **ясі**, пан, і напіся — усмак! (В. Жыбуль); Хоня затрывожыўся: цяпер бацька яшчэ больш **уз'есца** на Хадоську, і што будзе, калі Хадоська **паддасца**! (І. Мележ); — Можа, калі **дасцё** мёду пакаштаваць, — сказаў Пятрусь Каптур, плюючы на рукі і беручыся за вулей (Я. Колас); І адчуваеш, адчуваеш: няхай хоць згэтуль у труну — а не зганьбуеш, не стрываеш — **дасі** прытул і калдуну! (Н. Гілевіч); Не **прадамо** іх [вераб'ёў] за рублі, не **прадамо** і за чырвонцы! (П. Панчанка); Каб падкрэсліць усю складанасць і неардынарнасць праблемы старажытнай народнасці, ад сябе **дадамо** таксама некалькі пытанняў і фактаў (М. Ткачоў).

8. Некаторыя рэдкаўжывальныя дзеясловы сустракаюцца з памылковымі формамі. Да іх адносяцца *палоць, калоць, пароць*, якія павінны мець канчаткі І спражэння: *полеш, коlesh, пораеш; поле, коле, пора; полем, колем, порам; полече, колеце, пораце; полюць, колюць, поруць* (а не другога: *коліш*, або *порыш*, або *поляць*).

✓ Востры зубы, як бы з пілы, **колюць**, рэжуць, цягнуць жылы, смаляць, паляць, пякуць, студзяць, старых, малых са сна будзяць (Цётка); Так аб шчыты ламаюцца мячы, кальчугі рвуцца, **колюцца** шаломы... (А. Вольскі); Спякота, сонца паліць, а мы **полем** буракі.

9. Формы загаднага ладу 2-й асобы множнага ліку ўтвараюцца далучэннем постфікса *-це* да формаў адзіночнага ліку, якія маюць пад націскам канчаткі *-і, -ы* (з некаторымі выключэннямі), а з націскам на аснове ўжываюцца без канчаткаў, напрыклад: *уключы — уключыце, зрабі — зрабіце, помні — помніце, выканай — выканайце, эканом — эканомце, будзь — будзьце*. Дзеясловы *біць, піць, ліць, віць* маюць наступныя формы: *бі — біце, пі — піце, лі — ліце, ві — віце*.

✓ Не **май** такой звычкі (В. Дашкевіч); Хай срэбра, дукаты мне сыплюць пад ногі і скажуць: багаты **будзь, кінь** род убогі, я плюну з пагардай, народу ж і волі —

не здраджу ніколі (А. Зязюля); Ты **прабач**, Ты **прымі** свайго сына, за Цябе яму ўмерці **дазволь**!.. (М. Багдановіч); **Прыляж** да зямлі і **паслухай**, як кліча апошняя змрочная часу гадзіна (У. Дудзіцкі); Ты не **лаві** мой позірк развітальны, расчулены, дарэмных слёз не **лі** — яшчэ не хутка шторм дзесяцібальны мяне насіць пакіне па зямлі (А. Куляшоў); **Разгуляй, прытулі, захмялі, захлыні**... (В. Дранчук); О, я стажыльная паэтка — хоць перавяслы з жылаў **ві**! (Я. Янішчыц); Вольна было ветру — **ляці** куды хочаш і **рабі** што хочаш. **Гні** вербалозы над ракой, **раскідвай** хмары на небе, мякка **біся** ў шчыт маладому вою, што стаіць недзе на сцяне Менска, пільна ўзіраючыся ў цемру (Л. Дайнека).

- ✓ Не **пакідайце** ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі! (Ф. Багушэвіч); Піць гарэлку будзеце — **наліце** і мне (М. Танк); Песня, ліся і звiні, галосная струна, **падганяйце** бег вы нашага чаўна!.. (А. Гурло); Катам **пастайце** лішнюю чарку, — мо косці ночцы патрушчыць?! (В. Таўлай).

Акрамя гутарковага, мастацкага і публіцыстычнага стыляў, гэтыя формы таксама выкарыстоўваюцца ў разнастайных інструкцыях, рэцэптах і да т. п.

- ✓ **Станьце** роўна і **прыхіліцеся** грудзямі да экрана ўстаноўкі; **Будзьце** ўважлівымі і асцярожнымі; **Пераліце** кіслату ў большую ёмістасць; **Паслабце** павязку і **размачыце** ў цёплай вадзе; **Выберыце** найбольш трывалыя расліны; Цёплую сумесь **нанясіце** на ачышчаны твар і **пакіньце** на 10 хвілін, потым **змыйце** свежымі халоднымі вяршкамі і **нанясіце** на твар тлусты начны крем.

- ✎ 1. Яей [Пі], колькі ўлезе, любога гатунку. 2. Надыйдзе збавенне, не **трацеце** [трацьце] надзей, — распальвайце ў сэрцы паходні. 3. З дзівакоў не смейцеся, лепш дзівакам **зайздросьце** [зайздросцьце], што самі не ўмеюць жыць, як яны, — проста (правільная форма загаднага ладу — **зайздросціце**, аднак патрабаванне эквіметрыі не дазваляе выкарыстаць у другім радку дадатковы склад; параўн. таксама ў адзіночным ліку: Не плач ніколі / Не зайздросць, не злуй...).

Формы загаднага ладу 2-й асобы множнага ліку кшталту **любейце, ідзеце, шумейце** часам захоўваюцца ў перавыданнях твораў.

- ✓ Ой! **Скажэце, скажэце**, як жыць трэба на свеце? (Я. Лучына); Дзе вы, зямлі збавіцелі, прарокі? **Вядзеце** войска мужае на чын! (М. Кавыль); Што чуваць, **скажэце**, зорачкі, вы мне ў маёй роднай ды далёкай старане? (С. Новік-Пяюн).

10. Пад уплывам білінгвізму змяняюцца агульналітаратурныя формы дзеясловаў, іх акцэнтацыя набывае нехарактэрныя для беларускага маўлення рысы.

- ✎ 1. Зрашчэнне чалавека з ЭВМ, з аднаго боку, абмяжуе нашых нашчадкаў у свабодзе руху, а з іншага — значна ўзма[о]цніць індывідуальны розум. 2. Крытыка на адрас самай магутнай дзяржавы ў свеце — ЗША — дапамагае ўладарам дыктатарскіх рэжымаў самасцв[е]рджэцца, падвысіць аўтарытэт дзяржавы і свой уласны, прынамсі, ва ўласных вачах. 3. Паважаны Валянцін Рыгоравіч чамусьці клап[о]ціцца не за расійскі народ, а толькі за рускі. 4. Тыя раптоўныя, але радыкальныя змяненні, якія, верагодна, патурбуюць вас на гэтым тыдні, зусім не жадаюць забраць

спакой і камфорт, яны вѣ[о]зьмуць толькі тое, што перашкаджае вашаму развіццю. 5. Давайце спачатку зѣ[о]ўнемся не аб'яднаннем, а развіццём сваёй уласнай краіны. 6. Па сухім маршчыністым твары кѣ[о]цяцца слёзы.

11. У гутарковым і мастацкім стылях ужываецца складаная форма прошлага часу, якая абазначае даўномінулае дзеянне і ўтвараецца далучэннем да дзеяслова прошлага часу формы дзеяслова *быць* (*быў, была, было, былі*): *быў пайшоў, была кінута, было засмяялася, зазірнулі былі*.

✓ Ніхто не ведаў, што я **быў застаўся**; думалі, што я ўвесь час быў з усімі разам (М. Гарэцкі); Спачатку тут **прайшлі былі** нямецкія танкі, а пасля не раз праходзілі нямецкія карнікі (К. Чорны); З вежы **наспрабавалі былі** страляць — у адказ паляцеў каменны град (У. Караткевіч); Я **хацеў быў** выйсці з тупіка на вуліцу, але дарогу загарадзілі бандзюкі (А. Глобус).

✎ 1. Настаўнік з пунсовым тварам ужо былѣ[ў] падаўся на выхад, ды Зінка нязвыкла лагодным голасам яго спыніла. 2. Электрык азірнуўся па баках і ўзадраў абцужкамі вечка: бочка даверху была напоўнена вадой, і нячысты на руку малойчык ужо былѣ[ў] наважыўся запусціць туды сваю кляшню, каб дазнацца, што спажыўнае водзіцца ў гэтай затаранай каламуці, як з-пад вады, нібы ражок радыёантэны, вытыркнуўся нечы вус. 3. А сярэдні бал па атэстаце, які былѣ[і] адмянілі, нацэліўшы школьнікаў на больш глыбокае вывучэнне профільных дысцыплін іхняга выбару, раптам зноў уключылі ў залік — нароўні з адзнакамі, атрыманымі на ўступных экзаменах. 4. «Зоркі» былѣ[і] расслабіліся, спадзеючыся, што самае страшнае скончылася, але арганізатары пастараліся, каб прэміі хапіла на ўсіх. 5. — Забілі, — ягоная сівая барада, было, растулілася [барада растулілася была] для ўсмешкі, але тут жа самкнулася, вочы ўспыхнулі і знікавелі.

§ 82. Ужыванне зваротных дзеясловаў

1. Зваротныя дзеясловы маюць постфікс *-ся (-цца)*: *купацца, мыцца, спяшацца, наесціся* (ён наесца).

✓ Хавалі ўдваіх з Банадысіхай, іншых браць з працы не **дазвалялася** (В. Быкаў); Крайчанка рукой **дакрануўся** да конскай шыі, і конь, прытанцоўваючы, рушыў з месца (Б. Мікуліч); Як толькі Эдуард падрос, яго аддалі **вучыцца** ў Мазырскую гімназію (В. Грыцкевіч); Дом, утраціўшы сілу счаплення, **апушчаецца** на фасад (М. Сяднёў).

2. Пры далучэнні постфікса да дзеяслова можа змяняцца яго значэнне (*здаваць* — *здавацца, давесці* — *давесціся*), дадаюцца новыя адценні інтэнсіўнасці, сканцэнтраванасці дзеяння (*грукаць* — *грукацца*), утвараюцца безасабовыя формы (*думаць* — *думацца, спаць* — *спацца*) і інш.

✓ Вольна **жылося** людзям у той краіне (Я. Колас); І пакуль мы даехалі да школы, я так асвойтаўся, што Дубоўка ў гэты час **здаваўся** мне даўно знаёмым

і блізкім чалавекам (В. Дайліда); Пагаварыць патрэба была. Але **давялося** па-чакаць (М. Лужанін); У росах **заіскрацца** мурасі, на грудзі поўныя дыхне абшар бязмежны (А. Салавей).

3. Постфікс з'яўляецца асноўным сродкам для ўтварэння дзеясловаў залежнага стану: *Аб'ект будуюцца брыгадай С. В. Сіпача будтрэста № 8; Старшым лабарантам правяраецца ўтрыманне шкодных рэчываў. У разнастайных інструкцыях і правілах карыстання мэтазгодна выкарыстоўваць зваротныя формы ў тых выпадках, калі на першы план выступае само дзеянне незалежна ад яго вытворцы: Сумесь наносіцца тонкім пластом пры дапамозе шпателя. У законах, правілах, статутах, палажэннях у якасці загаднага ладу выкарыстоўваецца форма 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку: Забараняецца заходзіць за засцерагальную лінію; За парушэнне правілаў праезду накладаецца штраф; Асобы, якія парушаюць правілы, прыцягваюцца да матэрыяльнай адказнасці.*

4. Пры ўжыванні зваротных дзеясловаў трэба пазбягаць розначытання ў выказванні: *Пасля збору клубніцы накіроўваюцца на рынкі. У сказе ўзнікае магчымасць двайнога прачытання: хтосьці іх накіроўвае ці яны самі накіроўваюцца? Выпраўлены сказ можа мець такі выгляд: Пасля збору калгаснікі накіроўваюць клубніцы на рынкі.*

✎ 1. *Грошы, пераведзеныя ў Расію, праз ілжэпрадпрыемальніцкія камерцыйныя структуры абнаўліваліся і размяркоўваліся паміж удзельнікамі групы [удзельнікі групы праз ілжэпрадпрыемальніцкія камерцыйныя структуры абнаўлівалі і размяркоўвалі паміж сабой]. 2. Тэмпы паступова павялічваюцца: калі летась пасля капітальнага рамонтнага ўведзена ў эксплуатацыю 38 тыс. кв. метраў агульнай плошчы жылля, то сёлета, як плануецца, — павінна ўзвесціся [павінны здаць] 43,3 тыс. кв. метраў, — расказвае дырэктар ЖРЭА № 2 Фрунзенскага раёна Аляксандр Новікаў.*

5. Варта звяртаць увагу на магчымасці ўтварэння і ўжывання зваротных дзеясловаў, якія або не ўтвараюцца ад незваротных, або маюць іншае лексічнае значэнне.

✎ 1. *Побач возера, дзе калісьці гнездавалі[ся] чорны і белы лебедзі. 2. І галоўнае, што вынес з гэтых паездак на Захад і Усход Мікалай Аляксандравіч, — гэта тое, што нам самім трэба рупіцца[ца] пра сваю Бацькаўшчыну, на сваёй радзіме ладзіць такое жыццё, дзе б працавітым[я] людзям[і] жылося [адчувалі сябе] шчасліва. 3. Бакі «ажыццяўлялі зверку» аб'ёмаў спажытага ў розных кварталах 2007 года газу і ўзгадняліся аб'ёмы, якія яшчэ будуць спажыты сёлета. 4. Пераможцам належылася [Для пераможцаў была прадугледжана] прэмія ў 500 долараў. 5. Элаччына і мая дочкі натхнёна гуляліся ў лялькі, і ім не было ніякай справы да [іх зусім не цікавіла] хутка[е] расстання[е]. 6. Абавязкова каля такіх ямаў можна знайсці косткі, пер'е ці нават неядомыя абгрызеныя прадметы, якія ліса, як талкавая і клапатлівая маці, прыносіць сваім дзецям пагуляць[ы] іх. 7. Сонца — ахапкам, і я, нібы ў сне, стаю на гары, а слёзы, як боб, з вачэй маіх коцяць (у вершаваных*

радках дзеяслоў *коцяць* не эквівалентны паводле лексічнага значэння дзеяслову *коцяцца*, у сувязі з чым верш патрабуе дапрацоўкі).

§ 83. Формы дзеепрыметнікаў

Дзеепрыметнік — скланяльная форма дзеяслова, якая спалучае ў сабе прыкметы дзеяслова і прыметніка.

1. Для сучаснай беларускай літаратурнай мовы характэрныя не ўсе магчымыя для ўтварэння формы дзеепрыметнікаў. Нельга, у прыватнасці, выкарыстоўваць зваротныя формы.

✎ 1. *Адслужыў на флоте і прыйшоў сюды працаваць — на ўсё застаўшаеся* [астатняе] жыццё. 2. *Застаўшыся цудам сведкі той трагедыі* [Сведкі той трагедыі засталіся цудам жывымі і] *расказалі праўдзіва аб зверствах нацыстаў*.

2. Сярод формаў незалежнага стану пашыраны дзеепрыметнікі прошлага часу з суфіксам *-л-*: *пацямнелы, заінелы, прамоклы*. Неўжывальнымі (або малаўжывальнымі) з'яўляюцца формы цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-* і прошлага часу з суфіксамі *-ўш-, -ш-*: *бягучыя гадзіны, цікавячыя факты, парыжэўшая лістота, праросшы парастак*. Сёння цяжка ўявіць, каб такі, напрыклад, сказ «не зачапіў» бы рэдактарскае вока: *Палі распасціраюцца чарнеючымі прастакутнікамі раллі, бледна-жоўтымі плямамі ржышча, ужо зелянеючымі прасцягамі азіміны, і няма, здаецца, ім ні канца ні краю* (прыклад з твора сярэдзіны XX ст.).

3. Сярод формаў залежнага стану пашыраны дзеепрыметнікі з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-*: *прачытаны, зроблены, засеяны, размыты*. Неўжывальнымі (або малаўжывальнымі) з'яўляюцца формы цяперашняга часу з суфіксамі *-ом-, -ем-, -ім-*: *даваемы крэдыт, узводзімыя дамы*.

✓ Грэчка, якая зачынала ўжо зацвітаць, і даўно **акучаная** бульба проста млелі ад гарачыні і ў знемажэнні тужліва паапускалі сваё лісце (Я. Колас); *Ля крывабокай кузні — коні, цароў **адпрэжаны** вазок* (Я. Сіпакоў); *Яднала землякоў туга па радзіме, яшчэ не зусім **развезеная** надзея на той абяцаны абмен, а галоўнае — маладосць* (Я. Брыль); *Ложак у палаце быў **прыціснуты** брыжам да самага акна* (І. Пташнікаў).

4. Неўжывальныя (або малаўжывальныя) формы дзеепрыметнікаў пры іх выкарыстанні ў тэксе могуць быць заменены на пашыраныя з іншымі суфіксамі. Сярод магчымых спосабаў рэдактарскіх замен можна прапанаваць наступныя.

4.1. У дзеепрыметніках незалежнага стану прошлага часу суфіксы *-ўш-, -ш-* замяняюцца на суфікс *-л-*: *праросц[л]ы парастак, уцалел[л]ы будынак, заросц[л]ы ўчастак*.

✓ Пануры, апушчаны і **заняпалы** ў часе свайго знямення, касцёл сурова глядзіць сваімі цяжкімі вежамі і **пачарнелымі** мурамі (Я. Колас); Захохаце будавацца — будзе шчарбіцца сякера ад куль, **заселых** у кожнай сасне (М. Танк); Падышоў Сідараў, нізкі, але надта тоўсты салдат, апрануты ў зашмальцаваны бушлат, які ўжо, пэўна, не адзін раз гарэў у яго, бо на правым баку тырчала **пабурэлая** вата (І. Чыгрынаў); У кучаравых **разрослых** садках за жытам хава-ліся Прылуцкія хутары (В. Адамчык); **Уздужэлыя** асобныя вобласці паспелі на-столькі ўзмацніцца, што змаглі супрацьпаставіць сябе ўладзе Кіева, перасталі дзяліцца з ім сваімі прыбыткамі і праявілі «яўную тэндэнцыю да аўтаномнага існавання» (М. Ткачоў); Палітычная думка прагрэсіўных французскіх асветнікаў Вальтэра, Ш. Л. Мантэск'ё і асабліва Ж.-Ж. Русо была накіраваная на крытыку **аджылых** феадальных парадкаў (Я. Юхо, У. Емяльянчык); Не ціхне рэха **змоўклых** галасоў (А. Зарыцкі); А душы пчол **загінулых** ляцяць, ляцяць да зоркі — да духмянай кветкі (В. Слінко); Вядома, немагчыма не адчуць, як самі сабой расслабляю-ца **скамянелыя** мышцы (А. Бржава).

Часам для замены формаў з суфіксамі -ўш-, -ш- выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі з суфіксам -т-.

✓ Сняцца **аджытаму** сны залатыя, толькі дарэмныя сны... (Т. Кляшторны); Спрадвечны той, хто сваё накіраванне кляне аддана над магілай **згінутых**, хто родніць іхнае жыццё мінулае і даражыць найбольш сваіх славу (Я. Юхнавец); Даўно не стаяць прада мною **наетыя** твары з газет... (У. Марук).

✎ 1. Гэтага патрабуе жыццё, узрос[л]ыя патрабаванні да арганізацыі і бяспекі руху. 2. Сёння прадаўцы часткова падрыхтаваныя і да далейшага патаннення жыл-ля, бо пры рэальных здзелках згодныя скідаць істотна патанне[л]ы стартавы цэннік яшчэ на 2-3 тысячы долараў. 3. У **прайшоўшыя** [мінулыя] выхадныя дні ў шэрагу раёнаў Магілёўскай вобласці адсвяткавалі свае, раённыя «Дажынкi». 4. Як адзначыў першы намеснік старшыні камітэта па праблемах наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь Уладзімір Чэрнікаў, вялікая ўвага надаецца развіццю аграпрамысловага комплексу пацярпе[л]ых рэгіёнаў.

4.2. У дзеепрыметніках залежнага стану цяперашняга часу суфіксы -ем-, -ім- замяняюцца на суфікс -н-. Часам такая замена дапушчальная і для дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу.

✓ Як «бежанцы» тыя, **ганяны** тугою, да роднага краю плыву чарадою (Я. Купала); Месца дзеі — кусок Катэдральнага пляца, **называнага** іначай мянчанамі «Брахалка», — бліжэй ад Койданаўскай вуліцы, з відам насупроць — вежа з гадзінні-кам (Я. Купала); Цюхае на малой кабылцы той **шуканы** батальённы, несамавіты пяхотны служака (М. Гарэцкі); **Палены** сонцам, **сцябаны** вятрамі, біты маланка-мі і капытамі — чулі вы, можа, як стогне камень? (А. Лойка); Маральны абавязак кожнага чалавека — паведаміць у міліцыю пра вядомае яму **планаванае** ці здзей-сненае злачынства; Каб праца на хутары не была цяжкім ярмом, у рэспубліцы вырабляецца нямала міні-тэхнікі для фермерскіх гаспадарак, якую **меркаваны**

хутаранін як фермер або ўладальнік хутара зможа набыць на пэўных, магчыма, ільготных умовах; Пры гэтым сувязь паміж колькасцю **спажыванай** гарбаты і рызыкай узнікнення раку вызначана не была; Цэны на тавары застануцца на тым жа ўзроўні. Выключэнне складуць толькі тыя з іх, у склад якіх уваходзяць замежныя **камплектаваныя** часткі.

У прыведзеных сказах дзеепрыметнікі з суфіксам **-н-** выкарыстаны замест адпаведных з суфіксам **-ем-, -ім-, -уч-**: *ганяемы, называемага, шукаемы, палімы, сцябаемы, плануемае, мяркуемы, спажываемай, камплектуючыя*. Параўн. таксама: *займа~~е~~[н]ая пасада; вядо~~м~~[зён]ае кола*.

- ✎ 1. Бусел — велічная, грацыёзная птушка, адна з самых любімых і шануем[аван]ых славянамі
2. Крытыкуем[ава]ным гэта не спадабалася, але Лёша, несумненна, трапіў у дзясятку.
3. Мне было даверана весці ўлік колькасці здава~~е~~[н]ых караняплодаў, і як цяпер помню: наша брыгада здала іх у калгас 255 тон.
4. Разгляда~~е~~[н]ы законапраект выключае крымінальную адказнасць за падобныя дзеянні.

4.3. Дзеепрыметнік можа замяняцца прыметнікам. Пашырыліся замены на прыметнікі з наступнымі суфіксамі:

- **-н-**;

- ✓ Потым завялі **неспанараўную** мне нямецкую «польку», пабраліся парамі і круцяцца, як дурныя (М. Гарэцкі); Марына Паўлаўна адказала нешта невыразнае, наўдachu, каб дужа **стасоўнае** да справы, і Вера схілілася над паперай — ціхая, смутная і старанная (М. Зарэцкі); Дзесь глухія гудкі параходаў аблятаюць **разліўны** размах (Л. Гаўрылаў); Яны — тыя лічбы, былі як **невыводная** татуіроўка, як выпаленае таўро (У. Сцяпан); Шаўчэнкаўскія матэрыялы аханілі **даміноўны** тэкставы аб'ём першых дзвюх старонак газеты № 54 ад 25.02.1914, якая ўбачыла свет акурат у дзень нараджэння пісьменніка (М. Трус); У сувязі з **надыходнымі** святамі пасажырам трэба ўлічваць магчымыя змяненні ў рабоце транспарту, якія могуць адбыцца ў гэтыя дні; Пасля атрымання данясення, што на станцыі Чырвоны Бераг стаіць асабліва **ахоўны** вагон, было прынята рашэнне даведацца, што ж немцы ахоўваюць; Нагадаем, што **дзежны** закон аб музеях і Музейным фондзе Беларусі функцыянуе больш за два гады; Не варта спрабаваць новую касметыку і ў перыяд, калі вы прымаеце **моцнадзейныя** прэпараты (напрыклад **антыбіётыкі** або гармоны); І архітэктары выдатна ўпісваюць новыя катэджы ў **існую** інфраструктуру.

У першым сказе Максім Гарэцкі выкарыстаў прыметнік **неспанараўную** замест **неспанаравіўшуюся* (рус. *непонравившуюся*), у другім сказе Міхась Зарэцкі — прыметнік **стасоўнае** замест **стасуючаеся* (рус. *подходящее*), у трэцім сказе Леанід Гаўрылаў — прыметнік **разліўны** замест **разліўшыйся*, у чацвёртым сказе Уладзімір Сцяпан — прыметнік **невыводная** замест *невыводзімая*, у пятым сказе Мікола Трус — прыметнік **даміноўны** замест *дамінуючы*; у наступных сказах прыметнікі выкарыстаны замест дзеепрыметнікаў *надыходзячымі, ахоўваемы, дзеючы, моцнадзеючыя, існуючую*.

✎ 1. Гэтая пераносная паходная вяндылярня зроблена з белай бляхі або нержавеючай сталі таўшчынёй 0,3–0,5 мм і ўяўляе сабой скрыню з накрыўкай (мал. 2). 2. Як мяркуюць спецыялісты, цана на чорнае золата расце напярэдадні зімовага пікавага сезона і з-за геапалітычнай напружанасці ў нафтаздабываючых рэгіёнах свету, у прыватнасці ў Іраку. 3. Дзеля гэтага розныя гуказапісваючыя кампаніі нават перасталі высвятляць адносіны і пайшлі на кампраміс — зводзіць «сваіх» артыстаў разам, каб гэта пайшло адразу ўсім на карысць — кампіляцыя будзе даслана на ўсе радыёстанцыі, у тым ліку рэгіянальныя. 4. Вялікія ўтульныя дамы, поўнасцю адпавядаючы сучасным патрабаванням, асфальтаваныя вуліцы.

• -льн-;

✓ Флангавым манеўрам, перайшоўшы рэчку Трасцяніцу, аддзельны Суворавы змаглі выйсці ў тыл паўстанцам, захапіць **панавальнае** над іх пазіцыяй узвышша (Я. Юхо, У. Емяльянчык); Затым асцярожна па сценцы нахіленай нерухомай прабіркай наліваецца 0,5 мл канцэнтраванай H_2SO_4 так, каб знізу ўтварыўся **незмяшальны** сернакіслотны пласт (В. Толкач); Галоўны **стрымальны** фактар — у менталітэце большасці прадстаўнікоў мясцовай улады; Асабліваю ўвагу аграэкатурызм заслужыў дзякуючы дынаміцы развіцця, аднак **складальная** яго пакуль невялікая; Праўда, на думку намесніка міністра, вынікі маглі быць куды больш **уражальныя**, калі б не асобныя праблемы з рэалізацыяй праграм.

Параўн. таксама: **рашчваючы** [вырашальны] матч; **энергазберагаючы** [льн]ыя тэхналогіі; **стамляючы** [льн]ая неабходнасць; **гарачкапаніжваючы** [льн]ыя сродкі.

✎ 1. Танізуючы [авальн]ае ўздзеянне праяўляецца праз 30 хвілін пасля ўжывання і павольна адступае на працягу 5–6 гадзін. 2. Калі ёсць незамярзаючы [льн]ы вадаём, то да яго злітаюцца лебедзі з усёй акругі, і не толькі. 3. Распараджэнні аб зніжэнні павышаючы [льн]ых каэфіцыентаў да базавых ставак арэнднай платы павінны быць прыняты да 1 лютага ўсімі мясцовымі органамі ўлады. 4. Сучасная рэлігійная сітуацыя ў Беларусі застаецца кіруем [авальн]ай, устойлівай і прагназуем [авальн]ай. 5. Здавалася б, задачы невыконваем [анальн]ыя, але калі іх вырашаюць усе разам, калі ў памочніках увесць калектыў ліцэя, то і немагчымае становіцца магчымым.

• -лів- (-ів-);

✓ Лабановіч заўважае, што яго **абурлівая** рэпліка ніколучкі не пераконвае пісара (Я. Колас); Манах толькі аднойчы кінуў на кардынала **дапытлівы** позірк, а потым ехаў моўчкі, вонкава безуважны, разумеючы, што субяседнік скажа, калі захоча сказаць (У. Караткевіч); Мярэжы ніцых галін звісалі да зямлі, пшчотна краналіся твару, і згасальнае сонца, забытаўшыся ў іх сваімі промяні, **святлівымі** плямамі клалася пад ногі (В. Мудроў).

Параўн. таксама: **бразгаючы** [тлів]ыя калёсы; **бліжэючы** [зіхатлів]ы ўсход; **мільгаючы** [гатлів]ы агенчык; **емуткуючая** [засмучаная або тужлівая] жанчына.

✎ 1. Цвіце чаромха. Незвычайна тонкі **вп'яняючы** [п'янілівы] пах разліваецца навокал. 2. Адчыталі як **нашквядзішых** [шквядлівых] катой, пасаромілі — год сорамна

было зайсці ў райвыканкам. 3. Дурманяч[лів]ы водар магнолій пранікаў у салон праз расчыненыя люкі і форткі.

• -ч-, -іст-, -ав-, -ават-, -к-, -л-, -ейш- і інш.

- ✓ Тут мяне ўжо чакаюць цёплы сырадой у меднай конаўцы, луста **пахкага**, спечанага на дубовых лістах хлеба, тры-чатыры беласнежныя драбкі цукру (Б. Сачанка); Куляшову важна спасціжэнне таямніц майстэрства свайго настаўніка, яднанне адкрыта выказанай думкі з вобразным выяўленнем — у **зіхоткіх** сродках паэзіі (М. Арочка); Закруціліся **агністыя** колы, глыбокімі рознакаляровымі ценямі засяліўся сад (У. Караткевіч); А дзень на неба ўскоціцца і заіскрыцца стынь, пачнуць каваць **бліскотныя** ды звонкія масты (В. Макарэвіч); — Я часу стратнага ўладар! — гукне **мірготным** зоркам (М. Мятліцкі); А камень таксама адцягнуць у адзін бок. Пасля можна будзе яго, каму трэба, на пяцьдзесят рублікаў кубаметр загнаць і на гэтыя грошы зрабіць **апрацоўчыя** работы.

Параўн. таксама: *апрацоўваюч[ч]ы станок; палымнеючы [агністы] погляд; сівеюч[ават]ыя валасы; вастрапахнуць[кі]я травы; дзікарежуч[осл]ыя ягады; усё ўзрастаючы [мацнейшы] грукат.*

- ✎ 1. **Надзвычай** гаючы [Надзвычайны лекавы] эфект аказваюць журавіны ў любым выглядзе: свежыя, сушаныя, замарожаныя, журавінны нектар, морс. 2. З больш як 200 працуюч[оўн]ых цэха № 12 палова — маладыя кадры. 3. Гэта пацвярджае і ўзрастаючы [ўсё большы] апошнім часам інтарэс буйных замежных інвестараў да размяшчэння інвестыцый у рэспубліцы.

4.4. Дзеепрыметнік можа замяняцца назоўнікам, зрэдку з прыназоўнікам.

- ✓ **Разводнікам** чацвёртага і пятага паста быў сяржант Галубок, белавалосы, крыху павольны, маўклівы камандзір другога аддзялення першага ўзвода (А. Жук); Адзін з **нападнікаў** адкрыў агонь па ахоўніку каля варот; — Яшчэ сем гадоў таму гэта было б немагчыма, — кажа **выкананца** абавязкаў намесніка галоўнага ўрача Рэспубліканскага навукова-практычнага цэнтра «Маці і дзіця» Павел Каравай; Рашэнне абрывалася знакам «плюс», які ўжо з паўгадзіны чакаў наступнага **складніка**...; Гэта неабходна зрабіць для таго, каб на тых сем'ях, якія зараз знаходзяцца на ўліку асобаў з **патрэбай** у паляпшэнні жыллёвых умоў, дакладна ведаць, як і якім чынам іх жыллёвая праблема будзе вырашана сёлета ці ў наступным годзе.

У прыведзеных сказах назоўнікі выкарыстаны замест адпаведных субстантывантаў *развадзяшчым* (і такое слова фіксуе СБМ), *нападаючых*, *выконваючы*, *складаючай* (*складальніка*) і канструкцыі 'маючых *патрэбу*'. Параўн.: *адпачываючы* — *адпачывальнік*, *адпачыннік*, *выступаючы* — *выступоўца*, *множымае* — *множнік*, *жадаючыя* — *ахвотнікі*, *ахвотныя*, *млекакормячыя* — *сысуны* (як *паўзуны*, *грызуны*), *пачынаючы* — *пачатковец* і інш., а таксама сказ з кадыфікаванымі назоўнікамі: *Паэт аказаўся не толькі завяршальнікам* цэлага этапу ў развіцці беларускай культуры, але і *пачынальнікам* новага (У. Гніламёдаў).

- ✎ 1. Задача заводскіх інжынераў і рабочых, у тым ліку і маладых, — забяспечыць якасны выраб кабін. І пры гэтым, звярніце ўвагу, адначасова павысіць аб'ёмы выпускаемай [выпуску] прадукцыі. 2. Адноўчы быў у гаспадарцы нейкі ~~правяраючы~~ [правяральнік]. 3. Летась, напрыклад, 40 тысяч чалавек, якія запасліся пропускамі на ЦТ, увогуле не прыйшлі на тэсціраванне, а 10 працэнтаў ~~прайшоўшых~~ [удзельнікаў] цэнтралізавана~~х~~[га] тэсціраванн~~я~~[я] не прыйшлі па свае сертыфікаты.

4.5. Дзеепрыметнік замяняецца дзеепрыслоўем (спосаб прыдатны для праўкі дзеепрыметнікаў незалежнага стану): *Прыехаўшая* сёння на фірму камісія працавала ў бухгалтэрыі; праўка: *Прыехаўшы* сёння на фірму, камісія працавала ў бухгалтэрыі; *Праздджаючая* побач з магазінам машына раптам затармазіла; праўка: *Машына, праздджаючы* побач з магазінам, раптам затармазіла. Трэба таксама ўлічваць, што прапанаваная замена можа быць зроблена без уплыву на сэнсавы і стылістычны бок выказвання толькі тады, калі дзеепрыметнік выкарыстаны ў множным ліку або ў жаночым ці ніякім родзе адзіночнага ліку, бо ў мужчынскім родзе адзіночнага ліку ўзнікае аманімія формаў дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя, напр. *Праздджаючы* побач з магазінам аўтамабіль раптам затармазіў і *Аўтамабіль, праздджаючы* побач з магазінам, раптам затармазіў.

- ✎ 1. Зямельны ўчастак у вёсцы, плошча якога перасягае 25 сотак, наследнікі, ~~пражываючыя~~ [пражываючы] ў горадзе, могуць атрымаць на праве арэнды. 2. Як затым расказвалі відавочцы, ~~прыехаўшая~~ на месца здарэння спецслужба [спецслужба, прыехаўшы на месца здарэння,] доўга не магла разабрацца, што належыць да матацыкла, а што да цела незадачлівага байкера.

4.6. Дзеепрыметнікавы зварот замяняецца даданай часткай са злучальным словам які (што): *Цяжка нават ахапіць кола ўсіх паступіўшых да нас пытанняў, меркаванняў, сумненняў, выказаных з нагоды зместу гэтага дакумента.* Праўка: *Цяжка нават ахапіць кола ўсіх выказаных з нагоды зместу гэтага дакумента пытанняў, меркаванняў, сумненняў, якія паступілі да нас.*

- ✎ 1. Такого вясёлага і дружнага смеху, ~~раз-пораз перарастаючага~~ ў [які раз-пораз перарастаў у] рогат, сцены бальніцы дасюль не чулі. 2. Але статыстыка сведчыць, што сумы знятых грошай памяншаюцца, людзі пачалі больш пакідаць сродкаў на рахунках, тым самым выказваючы свой давер банкам, ~~праводзімай імі працэнтнай палітыцы~~ [банкам і працэнтнай палітыцы, якая праводзіцца імі]. 3. На жаль, у самы зручны для гледачоў час гоняць на нашым тэлебачанні ~~стаўшыя ўжо абрыдлымі серыялы~~, якія [серыялы, якія сталі ўжо абрыдлымі і] нічога становячага людзям не даюць: секс, забойствы, «мыла».

4.7. Дзеепрыметнік замяняецца дзеясловам, аднаслоўным сінонімам ці апісальным выразам: *развіваючыся краіны* — *краіны, якія сталі на шлях*

развіцця; глядзець сумуючым позірмам — глядзець сумна (тужліва), верцячаяя пліта — паваротная пліта.

✎ 1. З гэтым меркаваннем можна пагадзіцца толькі часткова, таму што культ Сонца не быў дамінуючым [дамінаваў] у складаным комплексе святочных рытуальна-абрадавых дзеянняў на Масленіцу. 2. Яшчэ адзін абнаўдзейваючы прыклад [прыклад для надзей]. 3. Таму стварэнне ўмоў для раскрыцця і рэалізацыі творчага і інтэлектуальнага патэнцыялу падрастаючага [маладога] пакалення ўваходзіць у Беларусь ў лік галоўных дзяржаўных прыярытэтаў. 4. Колькасць функцыянуючых [устаноўленых або (у залежнасці ад сэнсу) спраўных] банкаматаў на гэтую ж дату — 1772.

4.8. У рэдкіх выпадках дзеепрыметнік, які не мае вялікай сэнсавай нагрузкі, можна апусціць: *Паставілі лаўку паміж двюма раеучымі елкамі.*

✎ 1. *Прыбыўшыя падраздзяленні* [Падраздзяленні] МНС эвакуавалі з гандлёвага цэнтра 300 чалавек — пакупнікоў і прадаўцоў. 2. Запрашаем таксама ўдзельнічаць у *праводзімых* *намі* [нашых] семінарах па шырокім укараненні ТНПА — іх адбылося ўжо больш за 30. 3. З пункту гледжання аб'ёму *праводзімых* аперацый большасць картак *выкарыстоўваецца* пакуль не вельмі эфектыўна — у асноўным для таго, каб зняць зарплату праз банкаматы і аддзяленні банкаў. 4. *Пасяджэнне* клуба стала па-сапраўднаму святочным дзякуючы па-вясноваму аптымістычным песням народнага ансамбля народнай песні і музыкі «Вязанка», які з'яўляецца *пастаянным* спадарожнікам ужо *стаўшых* *традыцыйнымі* [традыцыйных] сустрэч аператараў машыннага даення.

Праўка нехарактэрных формаў дзеепрыметнікаў не вычэрпваецца прапанаванымі варыянтамі. Безумоўна, для праўкі рэдактар вымушаны затрачваць пэўныя разумовыя і творчыя намаганні, мусіць не толькі кіравацца сваёй інтуіцыяй, але і *выкарыстоўваць* *напрацоўкі* *стылістыкі* *беларускай мовы*. Як важна гэта ўсвядоміць, можна паказаць на адным прыкладзе (сказ узяты з рэпартажу пра фестываль аўтарскай песні): *Непераходзячая любоў да роднай зямлі засталася ў сэрцах нашчадкаў паэта, тых, хто сёння, губляючыся і нямела, выходзіў на сцэну, каб падзяліцца са светам радасцю, болей, смуткам і надзеяй сваёй светлай душы*. Журналіст праз вобразныя сродкі імкнецца перадаць узвышаную атмасферу мерапрыемства, паказаць крэўную сувязь *выканаўцаў* з творчасцю мясцовага паэта, *узнавіць* *тое пачуццё, якое агорвала прысутных у зале падчас выступленняў самадзейных артыстаў*. Але першае слова — русізм *непераходзячае* — адразу разбурае ўспрыманне сказа, зніжае перлакутыўны эфект, і гэта мог бы прадугледзець рэдактар, калі б прапанаваў звычайную замену: *Нязгасная (або незгасальная) любоў...*

Кузьма Чорны яшчэ ў 1929 г. пісаў наконт падобных формаў у «Публіцыстычных нататках», палемізуючы з адным даследчыкам: «А што да навуковасці, дык хіба ж можна вызнаваць за навуковасць такія метады прафесара: дзеяслоўныя прыметнікі (тэрміналагічнае спалучэнне для называння

сённяшніх дзеепрыметнікаў. — П. Ж.) павінны ўкараніцца ў беларускую мову, таму што ва ўкраінскай мове іх ужываюць украінскія пісьменнікі? Няўжо гэта навуковы довад, што ў беларускай мове трэба рабіць тое самае? А я вось са сваёй мовы выкараняю гэтакія формы і магу без іх выказаць беларускаю моваю, што хачу». Можна паўтарыць за пісьменнікам: хіба гэта навуковы довад, што прапанаваныя для замены словаформы шырока выкарыстоўваюцца ў рускай мове? Прыклад руплівага захавальніка беларускага слова і адмысловага праяіка паказвае неабмежаваныя магчымасці беларускай мовы ў перадачы найтанчэйшых адценняў сэнсу і без нехарактэрных формаў дзеепрыметнікаў.

§ 84. Формы дзеепрыслоўяў

У беларускай мове дзеепрыслоўе — пашыраная нязменная форма, якая мае прыкметы дзеяслова і прыслоўя, утвараецца практычна ад усіх дзеясловаў, не мае стылістычных абмежаванняў і ўжываецца ва ўсіх стылях.

1. Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў з дапамогай суфіксаў:

• -учы, -ючы (I спражэнне): *беручы, спяшаючыся*;

✓ Немец кінуў перабіраць і, **ступаючы** на кучы адзення, пайшоў да Вольгі (І. Шамякін); Вайну **кленучы**, праз колькі дзён ліст Ядзі напісаў, у якім жадаў ёй шчасця... (А. Пашкевіч); Варушыца, **крэкчучы**, цемра (А. Глобус); Цяпер тут нівы залатыя, і месяц ззяе, **бегучы** (В. Гардзеі);

• -ачы, -ячы (II спражэнне): *сочачы, носячыся*.

✓ Мужчына трасянуў галавою, быццам не **верачы**, што машына спынілася, паправіў гальштук, які неахайна матляўся на шыі, і пачаў зашпільваць гузікі на расхрыстаным паліто (Б. Пятровіч); Ды лезлі чужынцы — мой край прысвойваць — і ўсюды (бо трос душы чорныя страх) знішчалі агнём беларускае слова, **палячы** геніяў на кастрах (К. Цвірка); Казытніца стаяла рахмана, не **варушачыся**: цярпліва чакала, калі Бус разблытае яе валасы (Я. Сіпакоў); А пасля голасных усхліпаў Аксана, ужо не **гледзячы** на Максіма, пачала ціха распякаць, выціскаць, як праз тую цадзілку, слова за словам (М. Станкевіч).

2. Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы інфінітыва з дапамогай суфіксаў -ўшы, -шы: *сказаўшы, перынёшыся*.

✓ Сотню пар пасталоў **знасіўшы**, на ўхабах жыццёвых дарог я смяяўся, язык **прыкусіўшы** (М. Хведаровіч); І тчэ, **забыўшыся**, рука, заміж персідскага узора, цвяток радзімы васілька (М. Багдановіч); І толькі тады, калі разведчыкі, **перасекшы** дарогу, ад'ехалі ад яе, пырснулі фашысцкія аўтаматы (Ф. Янкоўскі); У Маскве ў вагон уваліўся, **прыгнуўшы** галаву, мужчына (А. Вялюгін).

✎ Чаму мужчыны за жанчын п'юць стоячы? Па-першае, таму што леж[а]чы піць няёмка.

3. Ад некаторых дзеясловаў II спражэння дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў *-учы, -ючы* (а не *-ачы, -ячы*): *баяцца (баяцца) — баючыся, вісець (вісяць) — вісячы, звінець (звіняць) — звінючы, кішэць (кішаць) — кішучы, спаць (спяць) — сплючы, хрыпець (хрыпяць) — хрыпучы (хрыплючы).*

✓ *Малыя пастушкі, найпярвейшыя лазуны, станавіліся пры камені адзін на аднаго і верхняга падсаджвалі, ды і то мала каторы мог здержацца, **вісячы** на руках...* (К. Чорны); ***Баючыся** кошкі, чорт пакінуў хату і болей не сваволіў у ёй* (А. Верабей); *Тады, **сплючы** на бацькавым ложку, пра той колішні пажар у хаце я ў не ўспомніў* (М. Гіль); *Зябнучы, **дрыжучы**, Васіль больш як гадзіну вандруе каля штаблялёў* (І. Навуменка); *Баркулабіха ў жаху кінулася да сваёй пястункі, а Еўка і Марылька, **дрыжучы**, сталі апрацаваць, нацягваючы на сябе непаслухмянае адзенне* (В. Іпатава).

4. Не дапускаецца змешваць суфіксы дзеепрыслоўяў розных трыванняў: *купляўшы[ючы], напішучы[саўшы], бежышы[учы], меўшы[маючы].*

✎ 1. *І вось днямі, патрабававшы[уючы] ў бацькі грошы, які той адмовіўся даць, дзяцюк нанёс яму нажавыя раненні.* 2. *І нездарма Езавітаў марудзіў, ставіўшы[ячы] подпіс пад складзеным каштарысам, — прадчуваў, што будучы вымогі да «адпрацоўкі» дадзенага.* 3. *Грунтоўны аналіз паходжання падобных слоў дазваляе аўтару даследавання кваліфікаваць іх як так званыя вандроўныя калькі, г. зн. словы, якія, «быўшы[удучы] ўтворанымі ў якой-н. мове, пазней пераходзілі, «вандравалі»... з адной мовы ў другую».* 4. *Адплюшчыўшы вочы, Алімпіяда доўга яшчэ ляжала ў сінёй цемнаце, не кратаўшы[ючыся], тады памалу павярнула галаву.* 5. *Не чакаўшы[ючы] такога павароту падзей, лайка адбегла ўглыб [ў глыб] лесу, але нават яна не ўяўляла ў тое імгненне, што гэтка манеўр прывядзе статак у злосць і ён кінецца наўздагон.*

6. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ПРЫСЛОЎЯЎ

§ 85. Формы ступеняў параўнання прыслоўяў

1. Якасныя адпрыметнікавыя прыслоўі (а таксама безасабова-прэдыкатыўныя словы) маюць ступені параўнання, аналагічныя прыметнікам.

2. Вышэйшая ступень утвараецца далучэннем суфіксаў *-ей, -эй, -ай* да ўтваральнай асновы (сінтэтычная форма) і слоў *больш (болей), менш (меней)* да прыслоўя (аналітычная форма): *бліжэй (бліжай), глыбей, лягчэй, вышэй (вышай), больш (складана), менш (якасна).*

✓ *А сетка белая гусцей і **бліжай, бліжай** снегам сее* (Я. Колас); *Убачыўшы чалавека, бык выцягнуў шыю і рыкнуў **спакайней і цішэй*** (К. Чорны); *Мароз пяць яшчэ*

ямчэй (В. Рагойша); Кажуць: дома вуглы памагаюць, дома жыць і рабіць **весеялей**... (А. Бялевіч); Не спрабуй ісці за свой лёс **прамей** — апусцееш душой і саб'ешся з ног (К. Камейша); І стала мне яшчэ **больш шкада** бязвусага хлапчыну (І. Шамякін); «Дворнікі» пачалі працаваць **больш рашуча** (Т. Мушынская); Кіраўнік Мінэканомікі згадзіўся з тым, што фінансавы крызіс паўплывае на развіццё эканомікі нашай краіны, што прадаваць айчынную прадукцыю стане **складаней**, бо паменшыцца агульнасвятны попыт.

3. Суплетыўным шляхам утвараецца вышэйшая ступень ад прыслоўяў мала, многа (шмат), добра, дрэнна: менш (меней), больш (болей), лепш (лепей), горш (горай). Формы з суфіксам -ш гэтых прыслоўяў ужываюцца часцей.

✓ Чым **больш** ірваўся і тузаўся бык, тым мацней ублытваўся хвост (К. Чорны); Ды мне кіпцюроў агрэсіўных здабычаю **болей** не быць (С. Панізнік); Васіль танцаваў **горш** за сябра — спакойна, можа, нават крыху ляніва (І. Шамякін); Бус прыгледзеўся **лепей** і здзівіўся яшчэ **болей**: жанчына як усё роўна гуляла з яго бараною! (Я. Сіпакоў); **Лепей** бы я быў тады галодны, **лепей** бы я лёг спаць не еўшы (Б. Сачанка); Там спіць салдат, які не раз сачыў кірунак іх палётаў, хоць воблакаў было ў той час на небе **менш**, чым самалётаў (С. Гаўрусёў); Сну ўсё **меней, меней**, як аблок у Нёмне (У. Мазго).

4. Пры наяўнасці аб'екта параўнання пасля формы вышэйшай ступені прыслоўя выкарыстоўваюцца прыназоўнікі за (з вінавальным склонам), ад (з родным склонам) і злучнікі як, чым.

✓ Шыя, акуратна паголеная, загарэлая **вышэй за** каўнер, ніжэй была таксама белая і кволая (І. Мележ); Я быў з Туміловічам у той палаце **больш за месяц** (В. Хомчанка); **Больш чым** гадзіну чакаў Мікола, што зараз Іван нешта зробіць і яны паедуць, а потым махнуў рукою, закінуў рукзак за плечы і пайшоў на станцыю пешкі (Л. Арабей); Купала адчуваў, разумеў гэта, можа, **больш, чым** хто іншы (А. Лойка); Гавораць, што жыць лірыкам, магчыма, **цяжэй, як** іншым (Ю. Таўбін); Толькі княскіх галоваў паляцела тамака не **меней як сем** дзясяткаў, а колькі ж палегла раці... (Г. Сагановіч); Узняты **вышэй ад** законаў быў твар той іконнай красы (К. Камейша); Дзяўчына, угнуўшы голаў, бязгучна рухалася на паўкроку **далей ад** мэты, бо ён ужо ведаў, куды ідзе разам з ёй (М. Клімковіч).

✎ 1. Вышэй не толькі [за] плат~~ы~~[ы], але і [за] невысокі~~х~~[я] стрэх[і] белыя падушкі харомаў, да калодзежа не дабярэшся. 2. У цэлым слабы пол складае больш [за] палов~~ы~~[у] актыўнага працаздольнага насельніцтва Мінска. 3. «Для пацыентаў, якія хварэюць на ССЗ, найбольш фізіялагічнай будзе хадзьба — не менш [за] 5–6 км у дзень», — расказала Ірына Лазарава. 4. Яе вышыня каля 84 метраў, гэта толькі на 8 метраў ніжэй[у], чым у] знакамітай званіцы «Іван Вялікі» ў Маскве, вышэй як~~ой~~ [за якую] калісьці ўвогуле забаранялася ўзводзіць будынкі. 5. Трапляюцца й між людзей такія, хто не трымае зла, хто не ўмее ці не хоча ваяваць са зласліўцамі, а то і проста трымаецца вышэй [за] ~~х~~[ў]сялякі~~х~~[я] звада~~х~~[ы]. 6. Бо вельмі важна ісці далей[у], чым] проста~~га~~[ы] збор~~х~~ і сартаванн~~я~~[е].

5. У некаторых выпадках у структуры сказа перад аб'ектам ужо прысутнічае прыназоўнік (*за, на і інш.*), таму пасля кампаратыва ўжываюцца толькі злучнікі *чым і як*.

✓ Анталогія «Українская савецкая паэзія» пастаралася ўзяць пад свае вокладкі найлепшае з таго, што было створана некалькімі дзясяткамі ўкраінскіх песняроў больш **чым за** паўстагоддзе (В. Рагойша); Сярод самых магутных — міжнародны кансорцыум «Інтэлсат», які ажыццяўляе вяшчанне больш **чым на** сто краін (Э. Мельнікаў); Бо па заканадаўстве кіраўніцтва арганізацыі не менш **чым за** два месяцы да меркаванага змяншэння штату абавязана паведаміць падобную інфармацыю ў раённыя службы занятасці.

✎ 1. Не пазней [чым за] 15 дзён з дня звароту [звароту] работніка наймальнік павінен выдаць яму іншую працоўную кніжку з надпісам «Дублікат». 2. Сёння невялікія аднапакаёвыя кватэры амаль ва ўсіх мікрараёнах сталіцы прадаюцца не больш ~~за~~ [як за ці чым за] 42–45 тысяч долараў.

6. Існуюць канструкцыі, якія літаральна патрабуюць выкарыстаць пасля вышэйшай ступені параўнання толькі пэўны сінтаксічны сродак: *ніжэй месца ўпадзення ракі — ніжэй ад месца ўпадзення ракі, аўтар больш за 30 артыкулаў — аўтар больш як 30 артыкулаў; з'яўляецца аўтарам больш за 30 артыкулаў — з'яўляецца аўтарам больш як (чым) 30 артыкулаў*.

✎ 1. У. Ліўшыц працуе дырэктарам Горацкага гісторыка-этнаграфічнага музея, з'яўляецца дацэнтам кафедры маркетынгу і права Беларускай дзяржаўнай сельскагаспадарчай акадэміі, аўтарам больш [як] дваццаці кніг па гісторыі і краязнаўстве. 2. Самае сумнае, што праз 7 гадоў хлопец зноў трапіў да нас з траўмай нырца, прычым на гэты раз ён траўмаваў пазваночнік крыху вышэй [ад] раней пашкоджанага ўчастка.

7. Форма вышэйшай ступені параўнання ўваходзіць у склад канструкцый *больш за тое і менш за тое*, у складзе якіх павінна захоўвацца нарматыўная форма (не *больш, менш таго*).

✓ З іншага боку, дыскусія выявіла, што ў Беларусі ёсць людзі, якія катэгарычна не прызнаюць існавання самастойнай беларускай мовы і, **больш за тое**, не ўхваляюць любых практычных крокаў, скіраваных на яе развіццё (С. Запрудскі); **Больш за тое**, наогул няма падстаў меркаваць, што трохразовае харчаванне карыснае; **Больш за тое**, у снежні толькі выйшлі на рынак...

✎ 1. Больш ~~таго~~ [за тое], мы пайшлі па шляху далейшага ўдасканалення сістэмы харчавання салдатаў. 2. Прамысловая група — беларуская амаль на 85 працэнтаў, а па прадуктах харчавання — і ~~таго~~ [за тое] больш, на 88 працэнтаў. 3. У Беларусі гэтая «пляма» займае дзесяць працэнтаў тэрыторыі, на Украіне — 0,3 працэнта, а ў Расіі і ~~таго~~ [за тое] меней — каля 0,002 працэнта з улікам радыеактыўных плошчаў, якія з'явіліся пасля ядзерных выбухаў на Урале.

8. Не выкарыстоўваецца форма вышэйшай ступені параўнання з прыстаўкай *на-*: ~~на~~болей, ~~на~~меней, ~~на~~глыбей і пад.

- ✎ 1. 3 самарэгуляваннем ~~наскладаней~~ [трохі (або крыху) складаней] будзе — спатрэбяцца месяцы 2-3. 2. Дзе-небудзь на гародзе мы раскладвалі вогнішча, кідалі ў яго патроны і міны, а самі, колькі мелі сілы, ляцелі як ~~падалей~~ [мага далей] і хаваліся за ўзмежкам ці вялізным валуном. 3. А Пеця адводзіў пагляд і ішоў ~~куды падалей~~ [куды-небудзь далей].

9. Найвышэйшая ступень утвараецца далучэннем прыстаўкі *най-* да формы вышэйшай ступені (сінтэтычная форма) і слоў *найбольш*, *найменш* да прыслоўя (аналітычная форма): *найбліжэй*, *найгорш*, *найбольш* *складана*.

- ✓ Такіх уцекачоў было **найбольш** (Я. Брыль); У кожнага чалавека ёсць тое, пра што **найбліжэй** успамінаецца, пра што **найлепш** расказваецца, што хаваецца надалей, як хавае мая маці сувой кужэльнага, тонкага, свае работы палатна (В. Адамчык); **Найверагодней**, што ён [Кейстут] вымушаны быў выступаць у двух абліччах: перад праваслаўнымі — як праваслаўны, перад язычнікамі — як язычнік (М. Ермаловіч); Рэчы — апошняя цела людзей, якое жыве **найдаўжэй** (А. Разанаў).

Значэнне найвышэйшай ступені набываюць канструкцыі са спалучэннем сінтэтычнай формы вышэйшай ступені параўнання і слоў *сама*, *за ўсё* (за ўсіх), *за іншыя* (за іншых): *сама лепш*, *вышэй за ўсіх*, *лепш за іншых*. Не рэкамендуецца ў такіх канструкцыях выкарыстоўваць сінтэтычную форму найвышэйшай ступені параўнання: *найвышэй за ўсіх*.

- ✓ **Сама горш** ззаду: глытаеш пыл, як гар які (І. Пташнікаў); **Смачней за ўсё** распараны гарох (П. Панчанка); **Раней за ўсіх** прысніцца пеўням дзень (М. Танк). **Больш за ўсё** прыходзіла тых, хто люта ненавідзеў новую веру (Л. Дайнека); Пан пераменчыва лічыў вышэй за іншыя формы мастацтва то музыку, то драму, а то балет, і ў сувязі з гэтым той частцы яго студыі ад яго **больш за іншых** пападалася бізуноў (З. Бядуля); А мне павучка шкада, калі выбіраць, то лепш ён, чым надакучлівыя мухі, якія і ў кубак з малаком спікіруюць, і ў талерку з супам запаўзучь, і, што **горш за ўсё**, — рانیцай, на самым досвітку, разбудзяць (В. Праўдзін).

Значэнне найвышэйшай ступені маюць таксама прыслоўі *найперш* і *перадусім* (апошняя не кадыфікавана ў СБМ).

- ✓ Аднак **найперш** у дыстанцыйнай адукацыі вядучая роля належыць самаразвіццю асобы (фарміраванню ёю ўласнай свядомасці і самастойнасці) у працэсе вучэбнай дзейнасці, якая разгортваецца як канструктыўны дыялог ці, хутчэй, палілог яе саўдзельнікаў (В. Праскаловіч); Паэтычны маналог Разанава вабіць нечаканай перадаксальнасцю і таямнічасцю, словы паэта не толькі называюць прадметы, з'явы і працэсы жыцця, а **перадусім** пераствараюць даўно і надзейна складзеную практычным розумам чалавецтва інвентарызацыю каштоўнасцяў (У. Калеснік); Дасціпнае выкарыстанне прэсупазіцыі, як і ўсякага твора мастацтва, грунтуецца **перадусім** на пачуцці меры, на ўзважаным і збалансаваным адчуванні сітуацыі маўлення, на тонкім успрыманні настрояў, ведаў, псіхалагічнага стану слухачоў, агульнай атмасферы, ці аўры, у якой разгортваецца маналагічныя або дыялагічныя акты (Б. Плотнікаў).

- ✎ 1. Восень *найбольш* за ўсё праяўляе сябе ў кастрычніку. 2. Ўсяго даўжэй — з абложнай скрухі *восень*, ўсяго цяжэй — згінацца пад гарбом надзей, чакання ці расчаравання... (у вершаваных радках пасля першай праўкі ліквідуецца непажаданае выкарыстанне ў на пачатку сказа і пасля коскі: *За ўсё даўжэй* — з абложнай скрухі *восень*, за ўсё цяжэй...; аднак першая словаформа ўсё ж прыметнік, а не прыслоўе і патрабуецца аўтарскае ўдасканаленне твора: *Даўжэйшая за ўсё*...).

§ 86. Асаблівасці некаторых словаформаў прыслоўяў

1. Існуе значная колькасць прыслоўяў, якія адрозніваюцца ўтваральнымі сродкамі, акцэнтацыяй і інш., што дае аўтару шырокія магчымасці словаўжывання ў залежнасці ад сэнсу і мэты выказвання: *трохі* — *троху* (разм.), *трошкі* — *трошачкі* (разм.) — *трошачку* (разм.) — *трошку* (разм.), *раніцай* — *раніцой*, *ледзь* — *ледзь-ледзь* — *ледзьве*, *крыху* — *крышку* — *крышачку*, *уначы* — *уночы*, *сумысля* і *сумысна* і інш.

2. Некаторыя прыслоўі з прыстаўкай *па-* маюць варыянты з суфіксамі *-аму* і *-ы*: *па-дзіцячаму* і *па-дзіцячы*, *па-жаночаму* і *па-жаночы*, *па-сабачаму* і *па-сабачы* і інш. Параўн. выкарыстанне розных суфіксаў у адным творы.

✓ **Па-юначы** захоплена я сачыла за кожным крокам той жанчыны, і дзіўна — ніколі чамусьці не страчала поруч з ёй мужчыны — яе мужа і бацькі яе сына; І, мусіць, не ўсякі зразумеў бы, будучы некалі **па-юнацку** закаханай у тую жанчыну, цяпер гэтак жа чыста і свята любіла я і Каіпава, звязваючы яго жыццё ніянакш як з жыццём жанчыны, прызначанай яму мною ж самою (А. Васілевіч).

3. Прыслоўі *недзе* і *некалі* (калькі рускіх прыслоўяў *негде* і *некогда*), як і займеннікі *некага*, *нечага*, нехарактэрныя для беларускай мовы, яны замяняюцца канструкцыямі *няма дзе*, *няма калі*: *Больш шукаць недзе* [няма дзе]; *Некалі* [Няма калі] з вамі гаварыць.

✎ 1. — **Некалі** [Няма калі], — *коратка адказваў Хведар Іванавіч. — Я і так са сваімі абавязкамі спраўляюся.* 2. *На фэсце гаспадыні было некалі* [не было калі], аднак яна паспела заўважыць, што ў Лельчыцкім раёне чацвёрта такіх жа маладых хлопцаў заняліся агратурызмам і ўжо дасягнулі значных поспехаў, і атрымліваецца ў іх вельмі цікава.

4. Адрозніваюцца ўжываннем прыслоўі, утвораныя далучэннем прыназоўніка ў- да склонавых формаў лічэбніка. Прыслоўе *ўдвух* мае значэнне ‘ў колькасці двух мужчын’, *удзвюх* — ‘у колькасці дзвюх жанчын’, *удваіх* — ‘колькасцю ў дзве асобы рознага полу або істоты ніякага роду’. Прыслоўе *ўтрох* мае значэнне ‘ў колькасці трох чалавек (толькі пра мужчын ці толькі пра жанчын)’, прыслоўе *ўтраіх* — ‘колькасцю ў тры асобы (рознага полу) або істоты (ніякага роду)’. Такія ж адрозненні назіраюцца ў парах: *учатырох* — *учацвярых*, *упяцёх* — *упяцярых*, *ушасцёх* — *ушасцярых*, *усямёх* — *усемярых*, *увасъмёх* — *увасъмярых*,

удзевяцёх — удзевяцярых, удзесяцёх — удзесяцярых. Названыя прыслоўі ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы (у ТСБЛМ не маюць стылістычных памет).

✓ А **ўдвух** яны [Чунг-лі з братам] праз пяць год будуць мець цэлых тры тысячы долараў! (Я. Маўр); Дзве жабінкаўскія дзяўчынкі, якія, вядома, не такія знакамітыя, як пісьменнікі Ільф і Пятроў, але ж у сваім юным узросце зрабілі вельмі шмат **удзвюх**; Жнуць **удваіх**, маці з сынам (І. Мележ); Глядзелі **ўтрох** на гэты сшытак і ўсё разгледзелі да нітак. І хлопцы тут пасябравалі... (Я. Колас); — Мсціслаў, Пятрок Ясюкевіч, Мацей Біскуповіч, Усяслаў Грыма... ну, і я. Мы **ўпяцёх** узяліся за людзей, якіх ведалі (У. Караткевіч).

✎ 1. Валянціна засталася **ўдваіх** [ўдзвюх] з маці. 2. ...Выехалі ў зімнім вазку **ўпяцёх** [ўпяцярых]. Маці, Франс, Майка, малодшая сястра Наталля і Стась, самы малы з усіх. 3. Дзеці ляжалі **ўтрох** [ўтраіх] і плакалі. Галька моцна, з усхліпамі, Петрык — крыху цішэй, час ад часу пераходзячы на гучныя ўсхліпы, а Валька — амаль моўчкі.

7. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ СЛУЖБОВЫХ ЧАСЦІН МОВЫ

§ 87. Формы і ўжыванне прыназоўнікаў

Прыназоўнікі служаць для выражэння падпарадкавальных адносін паміж галоўным і залежнымі словамі ў словазлучэннях або сказах.

1. Прыназоўнік у ў становішчы перад словам, якое пачынаецца з у, пераходзіць у **ва** ўсіх, **ва** ўніверсітэце, **ва** ўзросце (параўн: у многіх, у Францыі, у В'етнаме).

✓ Люблю зіму з яе марозам, што вокны прыбярэ **ва** ўзор, і белы снег, што, укрывшы поле, ірдзее бляскам ясных зор (К. Буйло); На даляглядзе, у самым канцы пакручастай дарогі, — сонца, а на дарозе, **ва** ўсю яе даўжыню, — мы, людзі... (А. Разанаў); А мне разлука студзіць скронь — не захліпнуцца б **ва** ўспаміне... (Р. Баравікова); Я чуў у грані гэтым матыў «Світалыны сон», з мелодыкай Сусвету гучаў ён **ва** ўнісон (З. Марозаў).

У становішчы перад словам *мне* замест *ва* ўжываецца ўва: **ува** мне. Такі ж варыянт прыназоўніка можа выкарыстоўвацца перад займеннікамі *усіх*, *усім*: **ува** ўсіх, **ува** ўсім.

✓ Жыве **ўва** мне кожнае слова маміна (Р. Барадулін); Сэрца сусвету б'еца **ўва** мне (А. Разанаў); Але на тое і кубінская сям'я, каб **ува** ўсіх усё было агульнае: вопратка, ежа, жонкі... (А. Бржава).

✎ 1. Наша моладзь, у тым ліку школьнікі, актыўна задзейнічана ў добраўпарадкаванні горада, помнікаў, шэфстве над ветэранамі вайны і многіх іншых акцыях. 2. Няўжо ты запомніў, хто і ўвяду што быў апрануты? 3. Пасля гэтай

вандроўкі лес доўга яшчэ будзе не толькі вакол мяне, але і [ў]ва мне... 4. І ўсё-такі не чакала, што фільм ускалыхне ў ва [ўва] мне столькі эмоцый і думак пра каштоўнасць чалавечага жыцця ў розныя часы. 5. Акрамя традыцыйных формаў інсулінаў *ва* [у] флаконах[,] *дзея забеспячэння* [каб забяспечыць] хворых на цукровы дыябет высакаякаснымі прэпаратамі інсуліну айчыннай вытворчасці, значнага павышэння [павысіць] якасць [б] жыцця такіх хворых, РУП «Белмедпрэпараты» плануе выраб гэтых лекаў і ў картрыджнай форме (зроблена дадатковая праўка аддзяслёўных назоўнікаў на інфінітывы, гл. § 96).

2. Прыназоўнік з у становішчы перад словамі, якія пачынаюцца збегам зычных з першай з, с, ж, ш, м, пераходзіць у са: **са змены, са сцяны, са жвіру, са школы, са мной** (але: з **многімі**).

✓ Штаны павольна спаўзаюць **са** сцёгнаў нарыхтоўчыка (А. Макаёнак); І **са** ста дарог тваіх гарох вусамі прычэпіцца да плота (Р. Барадулін); Ды і **са** старых ніхто не абураўся за такую несур'ёзнасць — усе смяяліся (І. Шамякін); Тады ўсхопліваліся з ложкаў, не ведалі, куды падзецца, а потым **са** страху калаціліся дні са тры, а ў малодшага браціка адымала мову (А. Наварыч); Чаму цяпер ты не **са** мной? (Я. Журба); Ёсць на свеце станцыя такая, што **са** мной у памяці блукае (І. Калеснік).

У тэкстах мастацкага і публіцыстычнага стыляў назіраюцца шматлікія адступленні ад патрабавання пераходу прыназоўніка з у са, што сведчыць пра хісткасць гэтай нормы, таму рэдактару пажадана абачліва падыходзіць да рэкамендацый аўтару і да праўкі ў падобных выпадках.

✓ Рака выйшла з **сваіх** берагоў (К. Чорны); — Не хавайся ў вежу з **слановай** косці, — сказаў Хрыстос. — Хутчэй знойдуць (У. Караткевіч); Мужыкам увогуле гэта спадабалася, што кіраўніцтва будзе не з немцаў, не якое прысланае, а менавіта з **сваіх**, мясцовых (В. Быкаў); **З службовага** ўвахода тэатра па адным выходзяць акцёры, стомленыя рэпетыцыяй, настаўляюць каўняры, затульваюцца ад снегу (І. Шамякін); Насельніцтва пры наяўнасці радыёпрыёмнікаў магло атрымліваць інфармацыю непасрэдна з **сталіцы** Беларусі, прытым на роднай мове (Я. Радкевіч).

Пераход прыназоўніка з у са адбываецца толькі перад пэўнымі пачатковымі спалучэннямі зычных у наступным слове. Моўная практыка паказвае, што некаторыя аўтары выкарыстоўваюць са і ў іншых выпадках: з **дна** і са **дна**, з **два** і са **два**, з **двара** і са **двара**, з **тры** і са **тры** і інш. Другія ў парах спалучэнні выходзяць за межы літаратурнай нормы.

✓ Паказаў і могілкі — затон, куды сцягваюць падняты з **дна** ракі тапельнік: каладдзё, карчаўё; тут акуня столькі было, што ён трымаўся... хвастом уніз, чакаючы, каб не прамаргаць жучка, вусеня, што звальваюцца з нахіленых над затонам шырачэзных дрэў (Ф. Янкоўскі); Жаваранка перш-наперш падняў з **дна** парожня аўтаматныя ражкі — два (І. Пташнікаў); Паспрабавалі хлопцы сунуцца — з **дна** ўсплыў патрывожаны торф, вада ўскаламуцілася, стала як дзёгаць (В. Гардзеі); І здавалася, з **дна** тайнікоў свецяць вочы Вялікай Княгіні... (А. Звонак);

Але сустрэча **з дном** усё роўна аказалася непрыемнай: па нагах быццам ударылі бітай (С. Белаяр).

✓ Дні **са два** пух нос з таго часу, гарэў усё, Мішка і ўвадзе яго паласкаў, і аб матчыны бакі цёр, да сырой зямлі прыкладаў (М. Лынькоў); Вечары **са два** пасядзеў тады Адам у яе каля прасніцы, нейкую старасвецкую польку стаптаў быў з ёю (Л. Калюга); Гэтак ішлі яны гадзіны **са тры** (Я. Маўр); Аднойчы я выслізнуў **са двара**, пабег да ракі і — дзеля пачатку — бухнуўся ў ваду з драўлянай кладкі (В. Мудроў).

✎ 1. Машына разы **дз** [з] два прайшла па полі, але не гэтак старанна, як хадзіла спачатку. 2. Пішчалі дзеўкі ну проста як васьмнаццаць гадоў таму! (Так, менавіта столькі прайшло **дз** [з] дня заканчэння сярэдняй навучальнай установы[.])✕ 3. Кажуць, што давялося паразмаўляць не толькі **дз** [з] многімі беларускімі калегамі, але і з фермерамі Польшчы.

3. Прыназоўнік *па-за* выкарыстоўваецца з творным склонам залежнага слова: *па-за фірмай*, *па-за вызначанымі правіламі* (памылка: *па-за фірмы* — з родным склонам).

✓ Дзеду Талашу пачынала дакучаць гэтае тулянне і бадзянне **па-за межамі** свайго дому (Я. Колас); Іван Васільевіч ішоў да канторы саўгаса па гразкай сцежцы **па-за гародамі**, прыкладна той жа дарогай, па якой некалі вяла яго Віта, каб паказаць «славутасці» Калюжыч (І. Шамякін); — Навошта, — абыхава сказаў Кнут, — ад свайго — куды ты ўцячэш... А **па-за сваім** — чужое... (Б. Пятровіч).

Параўн.: замест рускага канцылярскага выразу ‘вне зависимости’ ў беларускай мове выкарыстоўваецца слова *незалежна*.

✎ Вядома ж, [варта] памятаць пра ўзнагароджанні банка, якія бяруцца апошнім пры крэдытаванні ✕ *незалежнасці ад працэнтаў за карыстанне крэдытам*.

4. Прыназоўнік *паўз* патрабуе пасля сябе пастаноўкі залежных кампанентаў у вінавальным склоне: *паўз сцяну*, *паўз дом*, *паўз Васіля*. Трэба звяртаць увагу і на дакладнасць ужывання прыназоўніка *паўз* паводле значэння: ‘Ужыв. пры назвах мясцін, прадметаў, уздоўж або непадалёку ад якіх што-н. размяшчаецца або рухаецца’. Так, у сказе: *Чалавек прыпыняе каня, узіраецца паўз хмыз у незнаёмую постаць* — патрабуецца замена прыназоўніка *паўз* на *праз*. Але і ў такім разе захоўваецца немілагучнасць (*паўз хмыз* — *праз хмыз*), таму лепш сказ перабудаваць, напрыклад: *...ўзіраецца, гледзячы праз голле хмызу, у незнаёмую постаць*.

✓ Мяккі абрыс птушкі слізгануў **паўз лес** і знік (А. Жук); Мы праходзілі пад высокімі хвоямі **паўз магілы** дзедавых сяброў і набліжаліся да задняе агароджы (С. Дубавец); Я гадзінамі тырчэў у двары, нібыта незнарок праходзіў **паўз блізкія вокны** (Н. Гальпяровіч); «Нашы!» — здагадаўся Сярожа і стрымгалоў кінуўся **паўз старую грушу** да сажалкі (Г. Шыловіч); Трэба сказаць, а палове пятай мы з Людмілай планавалі сесці ў аўтобус, які ішоў у аэрапорт **паўз наш дом** (А. Кажадуб).

✎ 1. Намагаючыся не стаць сведкай вывятлення сямейных адносін, імкнуся барз-дзеі праслізнуць паўз балкон. 2. Вусцішны Юльчын энк вырываецца паўз [праз] расчыненыя насцеж дзверы, патанае ў пасах бясконцага, як сама бяда, дажджу. 3. Вуліца ў нашым сяле шырокая, машын ходзіць няшмат, трава паўз палаты [ўздоўж платоў] чыстая, зялёная. 4. Яна глядзела паўз [скрозь] мяне, паўз [скрозь] агароджу стадыёна «Дынама», паўз [скрозь] увесь Сусвет, як быццам галоўнае для яе было ўбачыць, як накручвае кола за колам па бегавой сцежцы самотны стаер (кантэкст не дазваляе выкарыстаць прыназоўнік праз, таму, калі аўтар не згаджаецца на прыназоўнік міма, можна прапанаваць замену на прыназоўнік скрозь са значэннем 'цераз што-н.').

5. Састаўны прыназоўнік згодна з (з творным склонам) не замяняецца словам згодна, якое ўспрымаецца як калька з рускай мовы або як прыслоўе ці безасабова-прэдыкатыўнае слова: згодна з законам, згодна з указаннем дырэктара (нельга: згодна закону, згодна закона). Параўн. дарэчнае выкарыстанне прыслоўя згодна і прыназоўніка згодна з.

✓ Мы, беларусы, жылі з гэтым народам **згодна** і жыць надалей будзем **згодна**, бо сягоння таксама маем аднолькавую волю і долю (Я. Купала); І Васіль **згодна** ківаў галавою, усміхаючыся Марыне, яе гаворцы, сваім думкам (М. Стральцоў); Журналісты «Слуцкага краю», **згодна з** народнымі звычаямі, запрашаюць у «Святліцу» знакамітых людзей Случчыны (Т. Дасаева); Праз недасканаласць нашай філалагічнай адукацыі мае значнае пашырэнне погляд, **згодна з** якім трэба ўжываць толькі адзін нейкі варыянт — пры наяўнасці некалькіх (А. Каўрус); Але спалілі іх [кнігі] усе, **згодна з** вучэннем Шан Яна (У. Караткевіч); Будзем зыходзіць з таго, доктар, што яго святая Каралеўская Вялікасць патрабуе судзіць вас **згодна з** законам, да складання якіх вы мелі непасрэднае дачыненне (А. Петрашкевіч); **Згодна з** усходнімі павер'ямі, стрыжка ў гэты дзень прыцягне да вас злых духаў, што ў сваю чаргу адаб'ецца на стане здароўя і дабрабыце.

Такія ж прычыны абмяжоўваюць выкарыстанне прыназоўніка адпаведна (з давальным склонам), які ўсё часцей замяняецца ў адпаведнасці з.

✓ Ён [пісьменнік] упарта даказваў: не, у мяне ўсё так, як было, як магло быць у жыцці, я пішу ў **адпаведнасці з** праўдай гістарычнай, праўдай мастацкай... (А. Мальдзіс); Галоўны герой, **у адпаведнасці з** асветніцкай канцэпцыяй рамана, паядноўвае ў сабе шляхецкія і сялянскія, духоўна-высокія і практычна-зямныя рысы (П. Банцэвіч); **У адпаведнасці з** шматфарбнасцю літаратурнага арыгінала Лірнік у выкананні Юрася Франкова бывае то эпічна спакойны, то лірычна ўзнёслы, то сатырычна з'едлівы (А. Сабалеўскі).

✎ 1. Згодна [са] статыстык[а]ў[ай], летась у сталіцы нарыхтавана 32,7 тоны донарскай крыві. 2. У аповесці «Знак бяды», згодна [з] творчай задум[а]ў[ай] аўтара, і не трэба было праводзіць герояў праз пік ваенных падзей, праз перамогу. 3. У адпаведнасці з Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 07.09.2007 № 413 «Аб удасканаленні сістэмы ўліку грамадзян па месцы жыхарства і месцы прабывання» грамадзяне лічацца зарэгістраванымі па месцы жыхарства згодна

[з] пастаяннай праніскай [кай] і ў іх захоўваюцца правы і абавязкі, якія ўзніклі ў сувязі з пастаяннай праніскай. 4. Тут ішло ад падання, згодна [з] якому [ім] каменныя крыжы прыплылі ад Кіева да Турава па Дняпры і Прыпяці ўверх па цячэнні. 5. Між іншым, згодна з агучнай падчас «прамой лініі» інфармацыі [яў], днямі была ўзбуджана крымінальная справа ў дачыненні да дырэктара аднаго з камерцыйных прадпрыемстваў Віцебскай вобласці, які ўхіліўся ад выплаты падаткаў на суму больш як... 6 мільярдаў рублёў.

6. Прыназоўнікі *праз* і *з-за* (паказваюць на прычыну, якая перашкаджае ажыццяўленню чаго-небудзь) нельга замяняць на прыназоўнік *дзякуючы* (паказвае на прычыну, якая садзейнічае ажыццяўленню чаго-небудзь). Нельга: *Дзякуючы моцным дажджам, немагчыма нарыхтаваць якасныя кармы; праўка: Праз моцныя дажджы (З-за моцных дажджоў) немагчыма нарыхтаваць якасныя кармы.* Прыназоўнік *праз* (у прычынным значэнні) больш натуральны для беларускай мовы, аднак не выключаецца і ўжыванне прыназоўніка *з-за*, асабліва пры немілагучнасці ў межах сказа.

✎ Яна [соль] пашкоджае сасуды, сэрца, ныркі і мозг нават у тых, чый артэрыяльны ціск не павышаецца *праз празмернае спажыванне* [з-за празмернага спажывання] солі.

Не замяняецца прыназоўнік *дзякуючы* на прыназоўнік *за кошт* (яго значэнне 'выкарыстоўваючы што-небудзь для якой-небудзь мэты'): *Якасць прадукцыі фірмы палепшылася за кошт укаранення сучасных тэхналогій; праўка: Якасць прадукцыі фірмы палепшылася дзякуючы ўкараненню сучасных тэхналогій.*

7. Прыназоўнікі *насуперак* і *наперакор* патрабуюць пасля сябе пастаноўкі залежнага слова ў давальным склоне: *насуперак рашэнню гарвыканкама, наперакор сястры.*

✓ А Люся недарэмна ўпарта рыхтавалася — у тэхнікум паступіла. Здала ўсё на пяць! **Насуперак** лёсу! (Л. Маракон); Бо тое, што забараняюць і не прызнаюць, **насуперак усяму** набывае звышсэнс, звышкаштоўнасць; **Наперакор лёсу** беларусы захавалі сваю мову, пранеслі праз стагоддзі духоўную адметнасць і здабылі дзяржаўнасць.

8. Прыназоўнік *к* сёння амаль заўсёды замяняецца прыназоўнікам *да*: *пайсці к дырэктару* [да дырэктара], *рыхтавацца к евяту* [да свята]. Аднак пры неабходнасці падкрэсліць канкрэтны час можа выкарыстоўвацца і прыназоўнік *к*: *Урэшце к вечару* абедзве кветкі раскрылі далікатныя пунсовыя палёсткі, *запахлі дурманлівым водарам* (А. Мальдзіс). Параўн. таксама: *Выканалі план к 1 верасня* абазначае канкрэтную дату, г. зн. план выкананы 31 жніўня; *Выканалі план да 1 верасня* можа абазначаць выкананне плана і раней, напрыклад 25 жніўня.

✓ Аручы чужое ад Юр'я да Спаса, сабе й не згарусціў **к** восені запасаў (Я. Купала); **Каласок к** каласку ў снапы клапатліва збірае рука (А. Астрэйка); Яны думалі

звязацца з чыгуначнымі рабочымі і прыняць усе меры **к** таму, каб вызваліць сваіх людзей (М. Лынькоў); Аўтамашына спыняецца, міліцыянер падыходзіць **да** акенца, з якога выглядае кудлатая галава кіроўцы Сірацюка (В. Ткачоў); Сухая, як вобла, а толькі і робіць, што працуе сківіцамі: нешта трушчыць і трушчыць, можа, і зубы ўсе з'ела **к** гэтаму часу — даўно не бачыў (В. Ткачоў).

- ✎ 1. **Ж** [Да] сённяшняму [га] часу [або: На сёння] асушана 1,6 мільёна гектараў, у тым ліку 0,7 мільёна гектараў тарфянікаў і 0,9 мільёна — мінеральных глебаў. 2. Антон Ляшук амаль не здзівіўся, ды і не разгубіўся: падхапіў амара правай рукой, прыціснуў **к** бёку ды [да бока і] захінуў курткай-вятроўкай (злучнік заменены праз немілагучнасць да — ды).

9. Прыназоўнік *звыш* выкарыстоўваецца з родным склонам залежнага слова: *звыш нормы, звыш плана*. У выніку кантамінацыі канструкцыі *больш за і прыназоўніка звыш* узнікае памылковае спалучэнне *звыш за*: *звыш ~~за~~ нормы* [ы].

- ✎ 1. Толькі за адзін дзень правядзення акцыі быў папярэджаны выкід забруджальных рэчываў у цэлым па краіне ў аб'ёме *звыш ~~за~~ 400 тон*, у тым ліку па Мінску — каля 100 тон. 2. Сіламі філіялаў былі выкананы аб'ёмы на *звыш* [больш чым ці больш як] 10 мільярдаў рублёў.

10. Прыназоўнікі *аб* і *пра*, сінанімічныя ў многіх выпадках, адрозніваюцца ўжываннем. Прыназоўнік *аб* пераважае ў тэкстах навуковага і афіцыйнага стыляў, *пра* ўжываецца ва ўсіх стылях.

Стандарт афіцыйнага стылю не дапускае варыянтнасці пры афармленні загалоўкаў законаў, указаў, пастановаў і іншых дакументаў (загад, акт, пісьмо) або парадку дня ў пратаколах, дзе выкарыстоўваецца толькі прыназоўнік *аб*: *Аб бюджэце на 2015 год; Аб зацвярджэнні каштарыса; Аб правярцы расходавання фінансавых сродкаў; Аб працягу рамонту станцыі*. У саміх тэкстах таксама пераважае прыназоўнік *аб*, які можа замяняцца на *пра* ў выпадку немілагучнасці: *аб абароце наркатыкаў — пра абарот наркатыкаў, аб абавязках — пра абавязкі*; але ў назве: Закон «*Аб абароне*». Аднак гэтыя канструкцыі афіцыйнага стылю, якія будуць успрымацца як канцылярызмы, не павінны ў іншых стылях пераважваць спалучэнні з натуральным для беларускай мовы прыназоўнікам *пра*.

- ✓ Сакратар райкама ў сваім дакладзе гаварыў **пра** вялікі пералом, **пра** рэканструкцыю, **пра** рэвалюцыйную пераработку вёскі, **пра** гераічны энтузіязм будаўніцтва (М. Зарэцкі); Пан Міханевіч нешта апавядае незнаёмаму мне (незнаёмы тупат ног) **аб** сваім удачлівым паляванні (З. Бядуля); Але Вітаўт, атрымаўшы гэтыя дзве зямлі, якія належалі яго бацьку, не забыўся і **аб** Троцкім княстве (фактычна яно было галоўным бацькавым уладаннем) і, вядома ж, прэтэндаваў на яго (М. Ермаловіч); Яшчэ адна цікавая кніга трапляецца — невялікі зборнік «*Sowjetrussischer Humor*», выдадзеная ў 1940 годзе, калі ў нас з немцамі існаваў дагавор **аб** дружбе (І. Навуменка).

Як пісаў Фёдар Янкоўскі, «ужываючы ў канкрэтным выпадку тое ці іншае спалучэнне, трэба ўслухоўвацца ў яго гучанне. Сапраўды, недапушчальныя ні ў мастацкіх, ні ў публіцыстычных творах спалучэнні “аб абавязках”, “аб аб’ёме (нашай радасці)”, “аб жахах (лёсу)”, “аб яблынях і грушах”».

✎ 1. Іван Арцёмавіч да сённяшняга дня [і сёння] нічога не ведае **аб сваім баявым таварышы** [пра свайго баявога таварыша]. 2. Якая яна, салдацкая песня? Кожны ўдзельнік спяваў **аб сваім** [пра сваё] — родных, Беларусі[ь] і, канешне ж, **аб арміі** [пра армію].

11. Састаўныя вытворныя прыназоўнікі зыходзячы з, у залежнасці ад, у дачыненні да, у памеры ўжываюцца з родным склонам залежнага слова.

✎ 1. Кошт кожнага вызначаецца ў залежнасці з **тым** [ад таго], як прыбыў сюды такі каменьчык, ці шмат людзей пры яго транспарціроўцы загінула. 2. Педагагі не працуюць з сацыяльнымі сіротамі зыходзячы з **папрабавання** [у] і **выкліка** [у] нашага часу. 3. Міністэрства культуры Беларусі вызначылася з помнікамі архітэктуры, у дачыненні [да] якіх запланаваны рэстаўрацыйныя работы. 4. Мужчыну выпісалі штраф у памеры 24 мільён[аў] 500 тысяч.

12. У апошнія дзесяцігоддзі назіраецца паралельнае выкарыстанне двух сінанімічных вытворных прыназоўнікаў: састаўнога *на працягу* і простага *цягам*, аднак апошні пакуль не фіксуецца СБМ.

✓ Ты ўжо забыўся, што Залесе належала тваім продкам **на працягу** пяці стагоддзяў? (Л. Рублеўская); **Цягам** 9 гадоў існавання, напэўна, самай вядомай у Беларусі тэлевізійнай праваахоўнай праграмы «Зона Х» журналісты набылі некалькі тамоў гучных крымінальных спраў; Перад выпечкай цесту дайце расстаяцца **цягам** 15–20 хвілін.

Назіраецца таксама паралельнае выкарыстанне састаўных прыназоўнікаў у сувязі з і ў звязку з (апошні сустракаецца ў мастацкіх, публіцыстычных і нават навуковых тэкстах).

✓ **У сувязі з** гэтым стаяла і другое пытанне: як назваць начальніка партызан? (Я. Колас); Хоць на год і выходзіла 52 нумары газеты, пачатковец мог туды трапіць толькі **ў сувязі з** такімі вось датамі ці прадстаўляючы нейкае літаб’яднанне (В. Шніп); Мікіта. А гэта, меджду протчым, яна [барада] вырасла **ў звязку з** політычнымі хмарамі на нашым менскім гарызонце (Я. Купала); **У звязку з** гэтай праблемай, якой жылі гаспадары, дыскусій шмат было ў палемік на схілах Лысае гары (Ф. Вядзьмак-Лысагорскі).

§ 88. Ужыванне часціц

1. Часціцы *б* і *ж* выкарыстоўваюцца пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны, а *бы* і *жа* — пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны: *зрабіла б*, *яна ж*; *зрабіў бы*, *ён жа*.

✓ Але ўсё роўна Віта ніколі не змагла **б** стаць тваёй дачкой! (І. Шамякін); 3 таго боку не ехаў ніхто, а каб ехаў, то заўважыў **бы** ў жаночых вачах адчай абражанага гонару і адрынутай прывязанасці, бяссільны гнеў і сухую нянавісць (У. Караткевіч); Каардынаты аднаго і таго **ж** вектара будуць рознымі ў розных базісах (А. Брычыкава, А. Гусак); Адкуль **жа** ведае даследчык, крытык, літаратуразнавец, як сустракае і ўспрымае той або іншы твор (творчасць пісьменніка, літаратуру) чытач? (П. Дзюбайла).

✎ 1. Цыбатыя ногі «абуты» ў чырвоныя боты, заўсёды чыстыя, дзе б~~у~~ бусця [птушка] ні ступа~~ў~~[ла]. 2. Афіцыйна камп'ютарная мыш, яна ж індыкатар пазіцый х і у, яна ж камп'ютарны маніпулятар, яна ж~~у~~ маніпулятар тыпу мыш, «нарадзілася» ў 1964 г. 3. Наступнае ж~~у~~ прызнанне айца Рафала ўвогуле наводзіць на думку, нібыта ён расчараваўся ў сваім прызначэнні...

2. Часціна не выражае адмоўнае значэнне, калі ўжываецца ў адмоўных сказах, пры супрацьпастаўленні, пры адмоўным параўнанні і пры адмоўным адказе на пытанне. Гэтая ж часціца выражае сцвярджальнае значэнне, калі ўжываецца з пыталымі займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі; калі паўтараецца ў састаўным дзеяслоўным выказніку; калі спалучаецца з часціцамі *амаль, ледзь, чуць* і з падпарадкавальнымі злучнікамі *каб, пакуль*; калі ўжываецца ў сказах са словамі *нельга, немагчыма*.

✓ Цягну, а ён аж гне вудзільна, ну, чуць **не** вырве яго з рук! (Я. Колас); Матка й кажа да мяне: «Нупрэй, Нупрэй, ці **не** біць нас хто лезе, што гэта робіцца?» (М. Гарэцкі); Цяпер жа нічога гэтага Валянцін Адамавіч **не** выявіў (І. Шамякін); Усякі буйны мастак — духоўны гадаванец свайго народа, яго зямлі і, значыць, **не** можа **не** зведаць на сабе ўздзеяння этнакультурнай спадчыны (А. Пяткевіч); Але мабільнік, пэўна ж, анічога **не** зразумеў, таму што ніяк **не** мог суняцца і ўсё працягваў звонка ды залівіста галасіць... (Г. Аўласенка).

✎ 1. Чаго наш народ толькі н~~і~~[е] бачыў і н~~і~~[е] перажыў? 2. Ну а хто ж тады ўкладае грошы, як н~~і~~[е] самі беларускія прадпрымальнікі? 3. Слова пра тое, што маленькі звяздоўскі дэсант у чарговы раз рушыў у дарогу. І ў чарговы раз, дзякаваць богу, вярнуўся — чаго толькі н~~і~~[е] пабачыўшы, чаго н~~і~~[е] пачуўшы! 4. І чаго толькі н~~і~~[е] было ў мяхах: і свіная тушонка, і какава «Залаты ярлык», і зубная паста «Памарын», і папярсы «Беламор-канал»... 5. А на тваім чале ні хмурынкі н~~і~~[е] засталася.

3. Часціца *ні* для ўзмацнення адмаўлення ўжываецца ў адмоўных сказах з часціцай *не* і са словамі *няма, нельга, немагчыма*; у пабуджальных сказах з загаднай інтанацыяй. Гэтая ж часціца для ўзмацнення сцвярджэння ўжываецца ў спалучэнні з займеннікамі і прыслоўямі *хто ні, што ні, дзе ні, дзе б ні, куды ні, куды б ні, як ні, як бы ні* і інш.

✓ Але ніводнага з вясельнікаў не ўдалося **ні** адшукаць, **ні** дагукацца (А. Каско); Сапраўды, пры любым $N > 0$, якім бы вялікім яно **ні** было, няроўнасць $(1/|a|) > N$ будзе выканана, калі $|a| < 1/N$ (А. Брычыкава, А. Гусак); Мішка-гарманіст — чалавек

не малады і не стары: колькі і помняць яго вяскоўцы, увесь час ён з гармонікам на каленях: якая б гулянка ў Кругліцы **ні** праходзіла, там і ён, гэты штатны вясковы музыкант (В. Ткачоў); Як **ні** плакалі дні, як душы **ні** пякло, лета больш не цвіло, лета больш не было (М. Мамонька).

- ✎ 1. І мы павінны заўсёды заставацца разам, як бы там некаму нэ[л] хацелася па той або іншай бок барыкад. 2. Як бы нэ[л] праходзілі роды, але для кожнай жанчыны гэта быў фізічна актыўны, эмацыянальна-стрэсавы, у нейкай ступені нават небяспечны момант у яе жыцці. 3. А я штораціцы бегаю. Каму нэ[л] казаў пра цяжкасці, ніхто не параіў кінуць прабежкі. 4. Пра што б на зямлі людзі нэ[л] марылі, якія б паветраныя замкі нэ[л] будавалі — усе яны траплялі ў гэту чароўную краіну. 5. Размова ідзе аб тым, што[,] якія б складанасці нэ[л] існавалі, праца павінна быць высокапрадукцыйнай, а для яе забеспячэння — і арганізацыя нармальнай будаўнічай пляцоўкі, і арганізацыя бытавых умоў, і харчаванне, і адсутнасць прастояў машын і механізмаў як пад загрузкай, так і пад выгрузкай.

4. Часціца **ані** ўжываецца пры ўзмоцненым адмоўі.

- ✓ Янка. А так, пане рэгістратар, — у нашай граматыцы без націскаў **ані** з месца (Я. Купала); Дарожка паміж густых елак усё вузела і вузела, **ані** прайсці, **ані** пралезці, **ані** прадратца праз калючыя зялёныя іголки (М. Гарэцкі); І больш ніякіх адзнак гаспадаркі, нават **ані** кавалка апрацаванай зямлі (Я. Маўр); — Пустазвон, — **ані** не крыўдзіўся дзед (А. Федарэнка).

5. Трэба адрозніваць спалучэнні *не раз* ‘шмат разоў’ і *ні разу* ‘ніколі’, *не адзін* ‘некалькі, шмат’ і *ні адзін* ‘ніхто’.

- ✓ Чуў я (а мо і вы чулі) **не раз**, як іншыя кажуць: «Паганая тая служба — сабачча служба» (Ядвігін Ш.); Кожны нашай гісторыі знаўца добрым словам успомніць **не раз** Скарыну і пахваліць за мудрасць Мсціслаўца (А. Ставер); А пра сваякоў і казачь няма чаго — **ні разу** не селі чаю папіць без цукерак і булак (А. Масла); Людзі **не адзін** раз у такіх выпадках прыкрывалі дружбаю нешта большае, чым дружба (Я. Колас); Хочаш не хочаш, давялося думаць пра іх, дбаць і Міканору; але дбаў Міканор аб Калядах так, як, напэўна, **ні адзін** другі куранёвец за ўсе гады, як сталяць тут гэтыя старыя хаты (І. Мележ); Метафара як **ні адна** мойная з’ява мае даўнюю гісторыю вывучэння (В. Старычонак).

ПРАЎКА НА СІНТАКСІЧНЫМ УЗРОЎНІ

§ 89. Парадак слоў у сказе

1. Характэрнай асаблівасцю беларускай мовы, як і іншых усходнеславянскіх моў, з'яўляецца параўнальна свабодны парадак слоў у сказе. Многае ў аўтарскім выказванні залежыць ад яго актуальнага члянэння, г. зн. ад таго, што з'яўляецца тэмай (вядомым з папярэдняга кантэксту) і рэмай (новай інфармацыяй, якая развівае тэму). Да прыкладу, у сказе: *Настойлівая праца над сабою, імкненне да ведаў прынеслі Вінцэсю ў сваёй ваколіцы славу юнака вялікай вучонасці, і яго пачалі запрашаць даваць прыватныя ўрокі* (У. Мархель) — прамы парадак слоў, тэмай з'яўляюцца аднародныя дзейнікі, рэмай — астатнія члены сказа; у сказе: *З пачатку XIII ст. стала яўна выяўляцца вядучае месца Пінска ў далейшым жыцці Тураўскай зямлі* (М. Ермаловіч) — адваротны парадак слоў, тэмай з'яўляецца акалічнасць-дэтэрмінант, рэмай — астатнія члены сказа.

2. Нягледзячы на свабодны парадак слоў, за кожным членам сказа традыцыйна замацавалася асноўнае месца (прамы парадак слоў). Адваротны парадак слоў успрымаецца як стылістычны (экспрэсіўны) прыём (інверсія) і павінен быць матываваным. Напрыклад, у сказе: *Толькі адзін магазін выканаў усе паказчыкі* — прамы парадак слоў, а ў выпадку перастаноўкі членаў сказа (*Выканаў усе паказчыкі толькі адзін магазін*) узнікае дадатковае адценне шкадавання.

3. Для тэкстаў навуковага і афіцыйнага стыляў характэрны прамы парадак слоў, а ў тэкстах публіцыстычных і мастацкіх, у гутарковым стылі шырока выкарыстоўваецца адваротны парадак слоў.

✓ Такія часціцы набываюць функцыі словаўтваральных і формаўтваральных афіксаў (Л. Бурак); Канкрэтныя пытанні прававога рэгулявання адносін у сферы прафесійна-тэхнічнай адукацыі вызначаюцца адпаведнымі актамі заканадаўства; Нахіляюцца бярозы, і іх шэпт кучаравы зліваецца з гарачым дыханнем машыны (М. Лынькоў); Хутка знікне імгла, і за пшаніцай, за лёнам

адкрыецца чорны прастор свежай, духмянай раллі, стане відаць, колькі за ноч узняў зямлі яе Сярожа (Я. Брыль); Таму і будуць начаваць ляснік з памочнікам прама на дзялянцы, як толькі пачнецца масавая нарыхтоўка.

Чаргаванне прамога і адваротнага парадку слоў у мастацкім і публіцыстычным стылях часта дыктуецца тэматыкай твора, аўтарскай задумай, відам тэксту (апавед, апісанне, разважанне) і інш. Напрыклад, у прыведзеным ніжэй першым абзацы апавядання першы сказ мае прамы парадак слоў, а другі, трэці і чацвёрты — адваротны.

- ✓ *Горад спаў. Драмалі праспекты, ціха саплі завулкі, ля ракі абаранкам скруціўся парк. Згаслі каляровыя вітрыны, сцішыліся гаваркія базары, змоўклі шумныя крамы і крамачкі. І толькі ў адной з іх чуўся ціхі шоргат.*

4. Даданыя члены сказа таксама маюць традыцыйнае месца ў сказе. Пры адваротным парадку дадзеных членаў сказа ўзнікае іх экспрэсіўнае вылучэнне: *У бюро рэгістрацыі людзі кваліфікаваныя працуюць* або *У бюро рэгістрацыі людзі працуюць кваліфікаваныя*; нейтральны стыль выказвання: *Кваліфікаваныя людзі працуюць у бюро рэгістрацыі*. Калі ў выказванні няма асаблівага вылучэння члена сказа, трэба імкнуцца, каб даданыя члены сказа знаходзіліся па магчымасці побач з тымі словамі, да якіх адносяцца.

- ✎ 1. *За апошнія нават* [Нават за апошнія] два гады мы многае зрабілі. 2. *Перамогу ў выніку* [У выніку перамогу] міжнароднае журы, складзенае з дызайнераў-практыкаў і мастацтвазнаўцаў з Сербіі, Італіі, Нарвегіі і Чэхіі, прысудзіла ўдзельніку з Чэхіі Стэфану Гудзеву. 3. *Мы пабывалі ў запаведніку, дзе адчуваеш сябе як у раі — вакол лятаюць тысячы птушак, паўліны гуляюць па сцежках з распушчанымі хвастамі* [паўліны з распушчанымі хвастамі гуляюць па сцежках], матылькі нерэальна прыгожыя пырхаюць... 4. *Хто і дзе б яны зараз былі, каб не пастаянная прысутнасць у эфіры і на старонках прыватнага жыцця зорак* [прыватнага жыцця зорак у эфіры і на старонках]? 5. *Для таго каб упрыгожыць полацкі сабор, яго сцены, столь і падлогу, патрэбна было зрабіць шмат крокаў наперад полацкаму мастацтву* [полацкаму мастацтву патрэбна было зрабіць шмат крокаў наперад]. 6. *У сапраўднае свята дружбы і ўзаемаразумення вылілася сустрэча ў гарадскім Палацы культуры замежных дэлегацый* [замежных дэлегацый у гарадскім Палацы культуры].

5. Няўважлівасць да парадку слоў выклікае памылкі, у выніку якіх узнікае двухсэнсавасць, а то і камічны эфект: *У ліпені гэтага года ў газеце будуць змешчаны адказы на пытанні чытачоў дырэктара аб'яднання Б. Ю. Каралевіча*. Пытанні задаваліся чытачамі газеты ці чытачамі дырэктара, які, магчыма, напісаў кнігу? Выпраўлены сказ: *Адказы дырэктара аб'яднання Б. Ю. Каралевіча на пытанні чытачоў будуць змешчаны на старонках газеты ў ліпені гэтага года*.

- ✎ 1. *Маракі былі знойдзены ў водах праліва Торэса, якія кішаць акуламі, памежным патрулём* [памежным патрулём у водах праліва Торэса, якія кішаць акуламі].

2. Цяпер вадзіцелі ўзялі за моду ўключаць песні на ўвесь салон альбо рабіць моцны гук якога-небудзь канала радыё, які бясконца перадае песні, што ў маёй свядомасці нагадваюць дошку для мыцця бялізны нашых бабуль [бабуліну дошку для мыцця бялізны]. 3. Злодзеі зайшоў у банк са зброяй у руках і перадаў касіру запіску і мяшок [мяшок і запіску] з патрабаваннем выдаць яму 10 тысяч долараў дробнымі купюрамі. 4. Джэйлс літаральна адным махам пераадолеў вонкавую агароджу турмы [турэмную агароджу] вышынёй амаль 4 метры, нягледзячы на працягнуты калючы дрот. 5. Там на зімовую вуду лавіў акунькоў ды плотак мясцовы жыхар, рабочы цеплаэлектрацэнтралі 58-гадовага ўзросту [жыхар 58-гадовага ўзросту, рабочы цеплаэлектрацэнтралі].

6. Асабліваю ўвагу варта надаваць так званым граматычна звязаным словам-дэтэрмінантам, якія адносяцца або да ўсяго выказвання, або да асобных членаў сказа. Напрыклад, у сказе: *На пачатку кастрычніка адбудзецца доўгачаканая беларускімі тэатраламі падзея: праз амаль дзевяць гадоў адрадзіўся Беларускі міжнародны фестываль тэатраў лялек* — прыслоўе *амаль* з'яўляецца дэтэрмінантам акалічнасці *праз дзевяць гадоў*, таму патрабуецца праўка: *амаль праз дзевяць гадоў*.

1. Залатыя ўпрыгажэнні ва ўсе часы былі фаварытамі, і недарэмна: менавіта гэты высакародны метал лёгка спалучаецца з практычна любым [практычна з любым] стылем у адзенні. 2. *Амаль ужо* [Ужо амаль] год муж і жонка Анатоля Сяргеевіч і Вольга Міхайлаўна Тулянкіны з вёскі Задзвінне Віцебскага раёна займаюцца прыёмам турыстаў. 3. Варта заўважыць, што часта ў падлеткаў па меры фарміравання шкілета боль праходзіць *амаль сама* [амаль праходзіць]. 4. Тэрытарыяльныя цэнтры сацыяльнага абслугоўвання насельніцтва вобласці цесна супрацоўнічаюць з прыкладна [прыкладна з] 800 арганізацыямі і аб'яднаннямі, у тым ліку з 77 рэлігійнымі і 160 грамадскімі аб'яднаннямі.

7. Пры афармленні ўскоснай мовы і ў іншых падобных выпадках трэба імкнуцца, каб імя і прозвішча аўтара перададзенага выказвання не аддзяляліся ад назвы пасады іншымі членамі сказа. Напрыклад, у сказе: *Як паведаміў менеджар СААТ «ПМ і Кампанія», якой належыць ферма, Сяргей Гапановіч, ужо зараз пабудаваны вальер для ўтрымання бегавых страусаў, вядзецца падрыхтоўка пляцоўкі пад будаўніцтва дзвюх бегавых дарожак па 100 м кожная са спецыяльнай агароджай* — імя і прозвішча трэба перамясціць і паставіць пасля выказніка: *Як паведаміў Сяргей Гапановіч, менеджар...*

1. Як заявіў прэм'ер-міністр Чэхіі, якая зараз старшынствуе ў ЕС, Мірэк Тапаланэк, краіны не маюць патрэбы ў глабальнай праграме падтрымкі, паколькі ў кожнай з іх свае праблемы [Як заявіў Мірэк Тапаланек, прэм'ер-міністр...]. 2. Аб гэтым паведаміла дырэктар па даследаваннях брытанскай кампаніі INSTID, якая выйграла конкурс на закупку паслугі па распрацоўцы гарадскога брэнда, Наташа Гранд [Аб гэтым паведаміла Наташа Гранд, дырэктар...]. 3. Напярэдадні выбараў у мясцовыя Саветы дэпутатаў кандыдат у дэпутаты ад Набярэжнай выбарчай

акругі № 14, на якую прыпадае адпаведная вуліца, Васіль Кастроў, вырашыў даказаць неабыхавасць да ~~спраў~~ [праблем] сваіх выбаршчыкаў канкрэтнай ~~справы~~ [прапановы] — арганізаваць рамонт дарогі [Напярэдадні выбараў у мясцовыя Саветы дэпутатаў Васіль Кастроў, кандыдат у дэпутаты ад Набярэжнай выбарчай акругі № 14, на якую прыпадае адпаведная вуліца, вырашыў...].

8. Калі прыметнікі якасны і адносны, то апошні звычайна ставіцца бліжэй да назоўніка, бо выяўляе больш важную прыкмету.

- ✓ **Чырвоная агнявая** зорачка, пыхнуўшы на вежы танка, шырока сігае ў неба (В. Быкаў); Дзеля таго, каб Якуб Колас звярнуў увагу на **маленькага друкарскага** вучня, хлопчыку трэба было хаця б прывітацца (Я. Брыль); Злёжку пацягваў густы цёплы вецер, і пад ім жарсткавата пашумвала **спелае летняе** лісце — на ветры было лягчэй дыхаць (А. Жук); Наш вывад у пэўнай ступені пацвярджаецца і статыстычным даследаваннем **вядомага чэшскага** славіста Іржы Левы «Камбінацыйныя магчымасці верша» (І. Ралько).

Калі прыметнікі якасныя, бліжэй да назоўніка ставіцца той, які выяўляе пастаянную прыкмету.

- ✓ Адна з «неад’емных асаблівацей горада» — доктар Іван Іванавіч Кунцэвіч, **высокі сухі** стары з жоўта-сінімі валасамі, з чырванню здаровага чалавека на нахмураным твары (Б. Мікуліч); Галена грэбліва выхапіла пальцамі **доўгую чорную** пляшку, узяла бліжэй да свечкі, перакруціла да сябе наклеякай (А. Мальдзіс); Хата за **маладымі зялёнымі** клёнамі была ўлетку такая ўтульная і па-свойму прыгожая — адна з лепшых на вуліцы (І. Шамякін); [Аверка] Быў чыста паголены, надзеў і **чыстую шэрую** кепку — яшчэ больш памаладзеў (І. Пташнікаў).

Калі прыметнікі адносныя, то яны размяшчаюцца ў парадку ад вузкага паняцця да шырокага.

- ✓ Росны след скрозь клаўся з-пад Аміліных ног, да лесу, а ў лесе сцежка з **леташніх хвойных** іголак маўчала пад нагамі (К. Чорны); **Начны каменны** цяжар раптам спаў, Ганне палягчала (І. Мележ); Да расследавання справы аб удзеле К. М. Міцкевіча ў так званых аграрных беспарадках паліцыя неадкладна падключыла і яго **непасрэднае школьнае** начальства (Ю. Пшыркоў); Але даўно няма Юсцініяна, і паступова з залатога сасуда імперыя ператварылася ў **шчарбаты гліняны** гаршчок (Л. Дайнека).

- ✎ 1. Днямі ў цэнтр «Маці і дзіця» ў цяжкім стане быў **дастаўлены** [прывезены] пасля свайго з’яўлення на свет у 3-й **клінічнай мінскай** [мінскай клінічнай] бальніцы 990-грамовы **маляш** [малы]. 2. Пры гэтым месцамі, у асноўным **да** [на] **паўночна-заходняй** палавіне рэспублікі, не выключаны **навальнічныя кароткачасовыя** [кароткачасовыя навальнічныя] дажджы.

9. Пры выкарыстанні колькасна-іменных спалучэнняў парадак слоў пазначае на дакладны і прыблізны лік: здалі **20 кілаграмаў** шышак і здалі **кілаграмаў 20** шышак.

- ✓ Пабывай Уладзімір Іванавіч **за 700 метраў** ад рэактара — гэта зона была агароджана калючым дротам і знаходзілася пад сігналацыяй; Сапраўды — **метраў за сямсот** на тарфяным полі, дзе летась кукуруза расла, штук пяцьдзясят гусей (П. Ляхновіч).

10. У бяззлучнікавым складаным сказе варта сачыць за тым, каб парадок слоў у асобных яго частках быў пераважна аднолькавым, калі іншае не прадугледжваецца аўтарскай задумай. У выніку ўзнікаюць недахопы, якія прымушаюць чытача паўторна вяртацца да пачатку сказа. Праўка такіх сказаў зводзіцца не толькі да змянення парадку слоў, але і да прапановы аўтару выкарыстаць, напрыклад, складаназлуччаны сказ, які больш поўна перадае захаваны ў ім сэнс.

- ✎ 1. Трашчалі патроны, бухалі міны, кулі і **асколкі** **свісталі і сыпаліся** [свісталі і сыпаліся кулі і асколкі або а кулі і асколкі **свісталі і сыпаліся**] ў нас над галавамі.
- 2. Хлопчык адразу падхапіў Лэсі на рукі, **на вочы ў яго нагарнуліся слёзы** [і слёзы нагарнуліся ў яго на вочы].

§ 90. Каардынацыя выказніка і дзейніка

1. Калі дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (*большасць, меншасць, рад, шэраг, частка, шмат, некалькі і інш.*) з назоўнікам роднага склону множнага ліку, то выказнік ставіцца ў форме адзіночнага ліку.

- ✓ Адчуванне адзіноты паглыблялася ў ім яшчэ тою акалічнасцю, што з таго часу, як стаўся ён войтам, паміж ім і Аўгіняй **лёг** цэлы **рад непаразуменняў** (Я. Колас); За такую ж адмену **галасуе большасць удзельнікаў** «зборні» магілёўскага дваранства, якая каларытна апісана ў рамане Караткевіча (А. Мальдзіс); **Шэраг** такіх **слоў ускладніўся** структурна, шляхам нарошчвання адпаведных суфіксальных утварэнняў (А. Наркевіч); **Большасць вяскоўцаў не мае** сродкаў для будаўніцтва новага жылля; **Прадаецца і шэраг** спецыяльных заспакаяльных травяных **збораў** ды **выцяжак** з лекавых раслін, праўда, іх ужыванне без кансультацыі са спецыялістам можа не прынесці пажаданай палёгкі.

Магчымасць пастаноўкі выказніка ў множным ліку ўзнікае тады, калі трэба падкрэсліць актыўнасць дзеяння; калі пасля назоўніка няпэўна-колькаснага значэння стаіць некалькі назоўнікаў у родным склоне множнага ліку; калі паміж дзейнікам і выказнікам знаходзіцца даданая частка або дзеепрыметнікавы зварот. Але пастаноўка выказніка ў множным ліку заўсёды патрабуе дакладнага абгрунтавання.

- ✓ З наступленнем першых гарачых дзён **шэраг калгасаў і саўгасаў** Брэсцкай вобласці **прыступілі** да нарыхтоўкі кармоў; **Большасць кацельняў, якія** знаходзіцца ў невялікіх пасёлках, **перайшлі** на торфабрыкет — больш таннае ў параўнанні з вугалем паліва; Тут **увасабляюцца** ў жыццё **шэраг перспектывных**

распрацовак, якія здольныя забяспечыць далейшае актыўнае развіццё; У значнай меры пацярпела і дарожная сетка ўсіх рэгіёнаў — да прыкладу, у Віцебскай вобласці былі разбураны большасць аўтамабільных дарог і мастоў.

Гэтыя моманты не выключаюць пастаноўкі выказніка і ў адзіночным ліку. У сказе: *Але найбольш важным аргументам на карысць перавагі язычніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім з'яўляецца шэраг дакументаў 1322–1324 гг., якія нібыта сведчаць аб намеры Гедзіміна ахрысціць сваю дзяржаву ў каталіцкую веру* (М. Ермаловіч) — выкарыстанню адзіночнага ліку спрыяе адваротны парадак слоў; у сказе: *Даследаванні паказалі, што большасць рэдкіх відаў жывёл і раслін, зафіксаваных на Расоншчыне, так ці інакш звязана з водна-балотнымі ўгоддзямі* — праз адзіночны лік падкрэсліваецца блізкасць раслін і жывёл паводле месца распаўсюджвання.

✎ 1. Большасць скарачаных тэм вывучал[а]ся паралельна па некалькіх прадметах (цяпер пакінуты ў адным). 2. Вялікае мноства перашкод каторы год пазбавляюць[е] грамадзян камфорту. 3. На жаль, няшмат унікальных архітэктурных помнікаў захавал[а]ся да нашых дзён. 4. Частка [Некаторыя] з гэтых дзяржаў пачалі адчуваць дэфіцыт газу і пераводзяць заводы на іншыя віды энергіі — напрыклад мазут (лепш замяніць дзейнік, каб ліквідаваць стылістычна заганны склад дзейніка і выказніка: Частка... пачала адчуваць...). 5. Шэраг беларускіх банкаў пасля павышэння стаўкі рэфінансавання да 14 працэнтаў гадавых аб'яві[ў] аб росце і працэнтных ставак па дэпазітах. 6. Вядома, шмат хто з маладых творцаў такой навукай не валода[ў]. 7. Большасць з тых, хто набываў зямельную ўласнасць у заходніх губернях, належа[лі] да ліку чыноўнікаў, а таксама асоб, якія не займаліся сур'ёзна сельскай гаспадаркай.

2. Калі дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем, выказнік можа ставіцца ў форме як адзіночнага, так і множнага ліку. У тым выпадку, калі група асоб або сукупнасць прадметаў разумеецца як адзінае, непадзельнае цэлае і аўтара цікавіць толькі агульная колькасць, выказнік ставіцца ў адзіночным ліку. Множны лік выказніка ўказвае на тое, што асобы або прадметы павінны разумецца як пэўныя адзінкі з характэрнымі прыкметамі: параўн.: *У раёне будуецца 26 новых дамоў і ў Вілейскім, Лагойскім і Валожынскім раёнах будуецца 48 новых дамоў*. Множны лік выказніка падкрэслівае важнасць будаўніцтва дамоў у розных месцах Мінскай вобласці. Параўн. таксама: *...Дарэчы, на службе ў раённым аддзяленні «Ахова» знаходзіцца чатыры нямецкія аўчаркі* (увага засяроджваецца на агульнай колькасці).

✓ — Містар Скот! — сказаў грэк, нізка схіліўшыся. — Тамака прыйшлі два папуасы, відаць, здалёку (Я. Маўр); Яшчэ так нядаўна было два тэлефонныя нумары, рабочы і хатні, па якіх то ўранні, то ўвечы можна было пазваніць, пачуць у трубы нязменна ветліва-дзелавое: «Слухаю вас», а як пазнае — вясёлае: «Здароў, браток, здароў!...» (Я. Брыль).

Калі трэба падкрэсліць актыўнасць дзеяння, выказнік таксама ставіцца ў множным ліку: 23 чалавекі **кінуліся** да адных дзвярэй. Часта, калі выказнік выражаны дзеясловам або дзееспрыметнікам залежнага стану і мала праяўляецца актыўнасць, выказнік ставіцца ў адзіночным ліку.

✓ **Узарана** 17 га зябліва; 460 тысяч метраў жилой плошчы **ўведзена** ў другім паўгоддзі; Толькі летась падчас аперацыі «Мак» **было канфіскавана** 52 тоны наркотыкаў расліннага паходжання, якія былі вырашчаныя на 266 тысячах квадратных метраў пасеваў.

Але: 15 міліцыянераў **узнагароджаны** медалямі — падкрэсліваецца прызнанне заслуг кожнага чалавека.

Калі ў складзе дзейніка лічэбнік заканчваецца на адзін, выказнік ставіцца ў адзіночным ліку: Дваццаць адно дзіця **прайшло** лячэнне ў рамках гэтай праграмы; Летась у краіне **быў пабудаваны** 1 млн 400 тысяч квадратных метраў індывідуальнага жылля.

✎ 1. У штаце Арэгон, дзе эўтаназія легалізаваная з 1998 года, за гэты час добраахвотна скарыстаў[ў]ся паслугамі ўрачоў для спынення жыцця 401 чалавек.
2. Шпіталізаваны[ў] бальнічныя ўстановы [адзін] працэнт ад агульнай колькасці захварэлых.

3. Выказнік пры дзейніку кшталту бацька з сынам (бацька разам з сынам) ставіцца ў множным ліку, калі падкрэсліваецца роўнасць абодвух утваральнікаў дзеяння, абазначаных назоўнікамі. Калі ж трэба падкрэсліць другараднасць утваральніка дзеяння, абазначанага назоўнікам у творным склоне, то дзейнікам з'яўляецца першы назоўнік канструкцыі і выказнік ставіцца ў адзіночным ліку.

✓ З паўночы крыху паспакайнела, і Міколка з дзедам моцна **заснулі** пад яловым дахам (М. Лынькоў); Таму ў 1947 годзе **Упраўленне** па справах мастацтваў пры СНК БССР **разам з Саюзам** савецкіх пісьменнікаў **правялі** конкурс на лепшую сучасную п'есу (У. Навіцкі); На вёску Вялічкавічы Камянецкага раёна **лівень з градам абрынуліся** вечарам; Валянціна Мікалаеўна Добрусева **разам са** старшынёй Крычаўскага райвыканкама Іванам Пракопавым **перарэзалі** чырвоную стужку на знак адкрыцця Музея Маці; **Вадзім прымаў удзел** у паказальных выступленнях спартсменаў вобласці **разам з байцамі** тайскага боксу; **Міністэрства** культуры **разам з калектывам** тэатра **працуе** над праграмай адкрыцця сезона ў абноўленым будынку.

Пры наяўнасці слоў сумесна, супольна выказнік звычайна ставіцца ў адзіночным ліку: **Мінгарвыканкам сумесна з грамадскай арганізацыяй** «Беларускі саюз сацыяльных педагогаў і сацыяльных работнікаў» **плануе** стварэнне прытулку для начнога знаходжання асоб без пэўнага месца жыхарства.

Калі першы ўтваральнік дзеяння ў падобных канструкцыях абазначаны займеннікамі я або ты, то выказнік ставіцца ў адзіночным ліку: — Як жа

я з табой **выпраўлюся** ў такую далёкую дарогу? (І. Мележ); — Вечна **ты** з бацькам з гэтымі ракамі **носішся** (М. Лынькоў).

✎ 1. Так, ва ўсіх рэгіёнах рэспублікі ~~Х~~Мінскі гадзіннікавы завод~~Х~~ сумесна з гандлёвымі арганізацыямі запланавалі~~ў~~ правядзенне пераднавагодняй выставы-распродажу. 2. Абласное ўпраўленне МНС сумесна з цэнтрам па гідраметэаралогіі вядуць~~зе~~ пастаянны маніторынг сітуацыі і прагназаванне магчымага падтаплення па ўсіх басейнах рэк. 3. Дзеля падтрымання і пашырэння магчымасцяў дзелавага супрацоўніцтва паміж італьянскімі і беларускімі прадпрыемствамі днямі Белаграпрамбанк сумесна з кампаніяй «Agrotecnica s. r. l.» правялі~~ёў~~ семінар «Фінансаванне ААТ “Белаграпрамбанк” інвестыцыйных праектаў у галіне жывёлагадоўлі. Новыя тэхналогіі ў жывёлагадоўлі, вопыт Рэспублікі Беларусь і Італьянскай Рэспублікі».

4. Калі дзейнік выражаны займеннікамі *хто, што, ніхто, нішто, нехта, хтосьці, хто-небудзь*, то выказнік ставіцца ў адзіночным ліку.

✓ **Ніхто** з хутаранцаў, як і з іншых сямей, што прытулілі параненых ці знясіленых акружэнцаў, **не кінуўся** бегчы ў воласць або да каменданта (Ф. Янкоўскі); — Дружыну сарганізаваць трэба! — **крыкнуў хтосьці** з хлопцаў. — Не паткнуўся б! (І. Мележ); **Хто быў** знаёмы з ранейшымі пастаноўкамі рэжысёра, цяпер **заўважыў** адрозненні; **Нішто** не **змога** стрымаць нашага стаера.

Калі дзейнік выражаны адносным займеннікам *хто* ў якасці злучальнага слова даданай часткі складаназалежнага сказа, то выказнік у абсалютнай большасці выпадкаў мае адзіночны лік.

✓ Расправу чыніць польскае начальства над тымі, **хто браў** панскае дабро ў маёнтках і сек панскі лес (Я. Колас); Праўда, тыя, **хто быў** ужо ў хаце, такім непарадкам не толькі не абураліся, але нібы і не лічылі яго вартым увагі: сышоўшыся ў купкі, дзядзькі і хлопцы смалілі цыгаркі, гаманілі (І. Мележ); І вы лепей не на наш разумны гуманізм навальвайцеся, а на тых, **хто труціць** азёры, рэкі, лясы, **хто** не сёння-заўтра **атруціць** акіяны (У. Караткевіч); А мо і праўду кажуць тыя, **хто сцвярджае**, што вакол кожнага чалавека маецца нейкае поле, яго аўрай называюць, і толькі яно, а не знешнасць, на цябе ўздзейнічае (В. Гігевіч).

Апошнім часам у публіцыстычным стылі сустракаюцца сказы з множным лікам выказніка (магчыма, уплывае пашырэнне такіх канструкцый у рускай мове).

✓ Гэта настаўнікі пачатковых класаў, маладыя спецыялісты і тыя, **хто мае** невысокую нагрузку; Кандытары Алена Ганчарук і Тамара Суднік стараюцца, каб іх прадукцыя спадабалася як тым, **хто спыніўся** паабедаць у кафэ і далей **працягвае** дарогу на Усход або на Захад, так і мясцовым кліентам; Тыя, **хто маюць** суадносныя дыпломы па няпрофільных прадметах, атрымліваюць дадаткова 20 балаў да сваіх агульных вынікаў; Тыя, **хто прыйшлі**, і секунды не пашкадавалі аб тым, што завіталі гэтым вечарам у грамадска-культурны цэнтр.

5. Калі пры дзейніку знаходзіцца прыдатак, то трэба дакладна вызначыць дзейнік і пасля гэтага ставіць выказнік у патрэбным ліку (родзе): *Возера Нарач было забруджана* (параўн: *Нарач была забруджана*; Нарач — ж. р.); *Плашч-палаткі прасушаны і здадзены на склад*.

✎ 1. Пры гэтым ААТ «Світанак» заўсёды вылучаў[ла]ся разумнымі суадносінамі якасці з цаной [і цаны]. 2. *Семінар-нарада ў Івацэвічах падвёў* [На семінары-нарадзе ў Івацэвічах падведзены] вынікі работы органаў мясцовага кіравання і самакіравання Брэстчыны за год (у сказе наяўнічае складаны для вызначэння каардынацыі дзейніка і выказніка выпадак, таму сказ лепш перабудаваць).

6. Калі дзейнік выражаны ўмоўным найменнем, то выказнік дапасуецца да яго паводле граматычнага прынцыпу: «*Каласы пад сярпом тваім*» **былі напісаны** У. С. Караткевічам у 1960-я гады (але: *Раман «Каласы пад сярпом тваім» быў напісаны* У. С. Караткевічам у 1960-я гады).

✓ «**Заклён** на скрутны вір» **пісаўся** пасля доўгага, зацяжнага маўчання, і, можа, таму ад яго мускулістай строфікі вее нерастрачанай сілай і першароднай свежасцю (А. Пісьмянкоў); Фільм мы заказалі, а потым прайшоў Берлінскі кінафестываль, дзе «**300 спартанцаў**» **атрымалі** вялікі поспех, і кошт набыцця стужкі для кінапракатчыкаў павялічыўся ў некалькі разоў.

Пры нескланяльным найменні паказчыкам роду выказніка з'яўляецца значэнне назоўніка: «*Чэлсі*» зноў **атрымала перамогу** (каманда).

7. Калі выказнік стаіць пасля аднародных дзейнікаў, то звычайна ўжываецца ў множным ліку, а калі перад імі (інверсія) — часцей у адзіночным ліку.

✓ **Прыказка і прымаўка** заўсёды **імкнуцца** да сцісласці (Р. Шкраба); Нацыянальны **менталітэт** і нацыянальнае **светабачанне становяцца** ў наш час аб'ектамі даволі актыўнага і ўважлівага вывучэння (Я. Гарадніцкі); Аднак ёсць выпадкі, калі **прачытанне і разуменне** твораў **дазваляюць** зрабіць высновы аб прысутнасці ў іх «фенаменалогіі духу», што яны з'яўляюцца ўсвядомленай творцам мастацкай ілюстрацыяй філасофскіх ідэй (У. Агіевіч); Горка **змяшаліся** з кроплямі **кроў мая, сонца, каралі...** (В. Вярба); З другой паловы 1980-х ідэйна-семантычная **маналітнасць, адназначнасць** вобраза-канцэпту «тутэйшасці» ў пэўным сэнсе **расхістваецца** (І. Шаўлякова); У класе **ўзняўся** такі **гоман і смех**, хоць закладай вушы (В. Гілевіч).

✎ 1. Досвед і навуковы патэнцыял, якім валодаюць беларускія навукоўцы, **дазваляў[юць]** **забяспечыць** [гарантаваць] радыяцыйную бяспеку пры будаўніцтве атамнай станцыі на тэрыторыі нашай краіны. 2. Адзін пацалунак, адно імгненне змяніў[і] тры лёсы, раздзяліў[і] іх рысай — дакладнай і няўмольнай. 3. Калі **долар слабы, і еўра слабы, усё ж такі** высвятляецца, што **бізнэс** і насельніцтва свету пакуль больш веры[а]ць у **долар**. 4. **Неадназначнае** стаўленне да малога **бізнэс**у ў нашай краіне, як мне здаецца, **маюць** глыбокія гістарычныя карані і важкія прычыны. 5. Сёння на тэрыторыі рэспублікі дзейнічаў[юць] 123 **гідралагічныя пасты** на рэках і 14 на азёрах і вадасховішчах (нягледзячы на тое, што

выкарыстана інверсія, аднародныя дзейнікі з колькасна-іменнымі спалучэннямі патрабуюць выкарыстання выказніка ў множным ліку).

8. Нельга фармальна звязваць выказнік са словамі, якія ўваходзяць у склад дзейніка.

✓ *Палавіна польскіх салдат была перабіта*, частка была ўзята ў палон, а трох цяжкапараненых адправілі назад у Ганусы (Я. Колас); Значная **колькасць віншавальных пісем будзе ўручана** на ўрачыстых мерапрыемствах, прымеркаваных да Дня Перамогі, а таксама на сустрэчах з ветэранамі, якія праходзяць зараз у многіх установах адукацыі рэгіёна.

✎ 1. Нават у спрыяльныя летнія месяцы ў Кастрычніцкім раёне абласнога цэнтра амаль палова сем'яў не плаціл[а] камунальныя плацяжы ў вызначаны тэрмін. 2. — Палова кароў, дзякуючы генетычнаму скрыжаванню, маюць[е] канадскае паходжанне, а ў будучым увесь статак будзе складацца з перспектыўных парод, — кажа старшыня гаспадаркі. 3. Пэўная колькасць сем'яў ужо ўключан[а] ў склад ЖБК і зусім хутка справ[у]ць улазіны.

9. Род (і лік) выказніка пры дзейніках-абрэвіятурах вызначаецца іх апорным словам: *СНД засталася непадрыхтаваным да такіх змен* (праўка: *засталася*, апорнае слова — *садружнасць*); *ЕС прыпыніў кантакты з Іранам* (апорнае слова — *саюз*).

Неахайнасць аўтараў і няўважлівасць рэдактараў выклікаюць з'яўленне, здавалася б, самых простых для праўкі выпадкаў парушэння каардынацыі выказніка і дзейніка.

✎ 1. Навейшая генерацыя паэтаў, прынамсі[а] найбольш таленавітыя з іх, спрабуюць[е] больш дакладна вызначыць абсягі свайго лірычнага «я» ў адносінах да самога жыцця. 2. 42 мільёны рублёў выдаткавана на тое, каб зафарбаваць надпісы, якімі быў[а] сапсаваны знешні выгляд амаль 3 тысяч дамоў. 3. Тым не менш[а] удалося даказаць, што вірусныя агенты — той жа вірус герпес[у], умешва[ю]цца ў ліпідны абмен і можа[гуць] пашкодзіць сценкі сасудаў, у выніку чаго выпрацоўваюцца атэрагенныя ліпапратэіны, якія ствараюць умовы для адкладвання бляшак. 4. Літоўскі гурт «The 4FUN» з песняй «Love or Leave» («Кахай або пакінь») пачнуць[е] барацьбу ў Хельсінкі адразу з фіналу, дзе выступаюць[е] пад 9-м нумарам. 5. Такіх прыбудоў тут был[а] процьма. 6. Але на практыцы праблема недахопу тэорыі, як і лішнія кілаграмы, застан[у]цца.

§ 91. Асаблівасці кіравання ў словазлучэннях

Пры сінтаксічнай сувязі кіравання галоўнае слова словазлучэння патрабуе пастаноўкі залежных кампанентаў у пэўнай форме. Менавіта ў сувязях паміж словамі ў словазлучэннях выразна праяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы.

1. Дзеясловы *дзякаваць* (*падзякаваць*, *аддзякаваць*, *аддзячыць*), *прабачыць*, *дараваць* кіруюць залежнымі словамі ў давальным склоне: *падзякаваць жанчыне*, *дзякую Вам*, *прабачце мне*, *дараваць наведвальніцы*, *не магу дараваць сабе*.

✓ Я браў, не бачыў і не **аддзячыў табе** нічым, бо счараваны — цябе, укаханы, не знаў саўсім (А. Гарун); У Кухарава пры гэтых словах бліснулі вочы, і ён горача **падзякаваў старшыні** гарсавета (І. Шамякін); Няхай **мне прабачаць** — ізноў не даеду, ды боль прадчування душы скалыхне... (Н. Тарас); Камісар яшчэ раз агледзеў чырванаватыя выдмы, што пукаціліся за лініяй, і, **падзячыўшы кунаку** за добрую параду, заклапочана пачухаў шыю (В. Мудроў); Няхай Бог **да-руе мне** тое, што я не ў сілах дараваць (Г. Марчук); Боль і горыч — усё, што захочаш, абяцаю **табе дараваць** (З. Марозаў); Асабліва хочацца **падзякаваць тым**, хто працуе ў тэрытарыяльных органах унутраных спраў: з іх дапамогай і прафесіяналізмам мы на працягу столькіх гадоў разам супрацьстаім злачыннасці.

✎ 1. Углебы гэтка ёсць закон: каго — караць, ка~~ж~~[му] — аддзячыць. 2. Яшчэ выкладаў жывапіс і графіку будучым архітэктарам, многія з іх потым м~~я~~не дзякавалі. 3. Хацелася б падзякаваць за сумесную работу аўтара~~ў~~[м] ідэі фірма~~ў~~[е] «Экалогія — М», яе дырэктар~~а~~[у] Міхаіл~~а~~[у] Фёдаравіч~~а~~[у] Красніцка~~а~~[му] і галоўна~~а~~[му] спецыяліст~~а~~[у] Святлан~~а~~[е] Мікалаеўн~~а~~[е] Ісачан~~а~~[у]цы. 4. Ка~~ж~~[му] падзякаваць за святочны настрой? Прырод~~у~~[зе], натуральна, за багацце, якое яна падарыла роднай зямлі. Але і продка~~ў~~[м], якія раскрылі яе сакрэт, навучыўшыся тут жыць. 5. На развілцы ён павярнуў налева, і Сцяпану падумалася, што трэба будзе яшчэ нечым аддзячыць хлопца~~ў~~[у]. 6. А калі пражыць у кватэры 15 гадоў — і не мазнуць пэндзлем, прабачце м~~я~~не...

2. Дзеясловы *здэкавацца*, *смяяцца*, *падсмейвацца*, *насміхацца*, *рагатаць*, *жартаваць*, *кпіць*, *пакепліваць*, *дзівіцца*, *іранізаваць* кіруюць залежнымі словамі ў родным склоне з прыназоўнікам з (са): *не смейцеся з наводзін сябра*, *здэкавацца з жывёлы*, *дзівіцца з багатых ураджаяў*, *кпіць са смеласці спартсмена*.

✓ А цяпер сядзяць на прызбе і, можа, **смяюцца з яго** [лесніка] (Я. Колас); Ды, сябры, няхай **смяецца з песняў** нашых вораг люты, — нашы песні з сталі скуты! (М. Засім); Няхай усе **з мяне рагочуць**, адпаведзь вось для іх мая: калісь глядзеў на сонца я, мне сонца асляпіла вочы (М. Багдановіч); Стрымліваючы дрыжкі, знарок **кпіла з сябе**: знайшла шчасце, дурная (І. Мележ); Вяртаючыся з выгану, дзед Гарох думаў: якая ж сіла гэтак **пажартавала з Лісані**? (В. Карамазаў); Праз месяц **з мяне ўжо пачалі** аднакурснікі **пакепліваць**: ці не прырос да мяне той хвост, што я ніяк не перастану ім займацца (В. Мартыненка); Ды ён жа, хіжы, толькі **з вас дзівіўся**, ён не паверыў вам ні аднаму (А. Ставер).

✎ 1. Быў, праўда, хлопчык, які не курыў, але ён быў слабы і **над ім** [з яго] здзек[а]валіся. 2. Мяне ж здзівіла тое, што разам з намі смяяліся і мужчыны. **Над чым** [з чаго]? Не ведаю. Можа, **над сабой** [з сябе]? 3. Радуе, што ўжо можам пасмяяцца **над**

[са] сваёй [х] слабасцяю [ў], а гэта прыкмета таго, што ўсё ў нас будзе добра. 4. Напрыклад, Рэндзі Вуд вырашыў пажартаваць над [са] сваёй былой жонкай [і]. 5. — Тоська, дачушка, — як за саломінку пры тапельстве пачала хапацца Нінка, — ты смяешся **над** мной [з мяне]? 6. **Ўсміхаецца над** нашаю гардыняй і **над** усім, што гэтак нам жадана... (гэты сказ з вершаванага твора патрабуе аўтарскай перапрацоўкі, па-першае, праз немілагучнасць на пачатку радка (Ўсм...) і, па-другое, праз недакладны выбар дзеяслова ўсміхацца, які не можа кіраваць залежнымі кампанентамі ў творным склоне з прыназоўнікам над (трэба ці смяяцца, ці насміхацца з прыназоўнікам з, напрыклад: Смяецца ён і з нашае гардыні, і з усяго, што гэтак нам жадана...).

3. Дзеясловы *ажаніцца* (*ажаніць*), *пажаніцца* (*пажаніць*) кіруюць залежнымі словамі ў творным склоне з прыназоўнікам з (*са*): *ажаніць з былой аднакласніцай*; *жаніцца са сваёй сяброўкай*. Параўн. таксама: *пабрацца* (з кім?), *пабрацца шлюбам* (з кім?), *узяць шлюб* (з кім?).

✓ Павел сапраўды вырашыў быў **ажаніцца з Таняю** (Л. Арабей); А Бус, з год пагараваўшы, пабедаваўшы па дзвюх сваіх жанчынах — жонцы і русалцы, — хацеў **ажаніцца з трэцяй**: ён ужо схадзіў як бы ў сваты ў Замошша, да Тэклі, мужа якой насмерць закусіў шалёны воўк — чалавек падумаў, што гэта сабака, і падпусціў зверу дужа блізка (Я. Сіпакоў); — На што ты спадзяешся? — спытаў у яго Алік яшчэ да таго, як яны **са Светаю пажаніліся** (А. Бадак); І чым жа, цікава, была яна такая «добрая і хорошая» тады? Хіба тым, што, уладкаваўшы на падушцы досыць вялікі жывот, складала «прошение» на імя Фідэля Кастра, каб той дазволіў ёй **пабрацца шлюбам з** кубінскім студэнтам-трэцякурснікам (выхадцам з Вострава свабоды іхнія ўлады дазвалялі **ажаніцца з беларускамі** толькі на пятым) (А. Бржава); Скончылася ўсё тым, што праз год сам Саня **пабраўся з** дачкой дырэктара гастранома, праўда, не сухумскага, а мінскага (А. Кажадуб); Лагуцкі неўзабаве **ўзяў** другі **шлюб**, а яна... (Р. Баравікова).

✎ 1. Калі памерла маці, бацька ажаніўся **на** [з] ў [у] даў [ой], у якой было сямёра дзяцей. 2. Цяпер Мішка ведаў, што гэта цесць ажаніў яго **на** [з] Аксан [ай]. 3. Як толькі аб'явілі перамогу, нас распусцілі па хатах, я прыехаў у Купалінку, а праз паўгода ажаніўся **на** [з] тваёй мам [кай]. 4. І зразумела было, што, ажаніўшыся **на** [з] Марын [ай], як бы прыхапіў сабе Клыбік чарговы партфельчык. 5. Ажаніўшыся **на** [са] слупкай князёўн [ай] Аляксандр [ай], Астрожскі атрымаў вялікія ўладанні па ўсёй Беларусі — Гальшаны, Глуск, Смалявічы, Свіраны, Дзятлава, Тураў і інш. 6. Нехта жаніцца там **на** [з] вавёры [кай] прыгожай, баль спраўляюць на соснах, а сосны лятуць у вышыню... (змены ў кіраванні выклікаюць парушэнне вершарада, таму трэба, напрыклад, дадаць склад: там дзесь або там і; акрамя таго, кідаецца ў вочы немілагучнасць лятуць ў вышыню).

4. Дзеясловы *хварэць*, *захварэць*, назоўнік *захворванне*, прыметнік *хворы* кіруюць залежнымі словамі ў вінавальным склоне з прыназоўнікам на: *захварэць на грып*, *захворванні на туберкулёз*, *хворы на чырвонку*.

✓ У Сібіры, у такіх умовах, што маглі зламаць маральна, скалечыць фізічна (а гэта з цягам часу з Алесем Гаруном і здарылася, бо ён **захварэў на сухоты**), ён знайшоў у сабе сілы і волю для барацьбы — за жыццё, за захаванне чалавечай годнасці (У. Казбярук); На адным з этапаў, у Канску, Пякарскі, занадта лёгка апрануты для Сібіры, **захварэў на запаленне лёгкіх** (В. Грыцкевіч); У гэтым складаным і трывожным свеце няма месца няшчырасці, гучнай рыторыцы, пустапарожнім прызнанням, **на якія** доўгі час **хварэла** наша паэзія (А. Пісьмянкоў); Вядома. Абодва хворыя **на неаполітанскую хваробу** (У. Караткевіч).

✎ 1. З дапамогай сучаснай камп'ютарнай праграмы фарміруюцца групы рызыкі захварэць [на] злаякаснай [ую] пухліннай [у] х [ў] цяперашнім і наступным пакаленнях. 2. Пры гэтым адзін з самых высокіх узроўняў захворвання [на] **рак** стрававода зафіксаваны ў паўночнай іранскай правінцыі Галестан. 3. Кажуць, Хасэ Карэрас захварэў [на] **манія** [ю] велічы. 4. А ў беларускай каманды дрэнная навіна: [на] **ангіна** [у] захварэў Арцём Чалядзінскі і адпраўлены на лячэнне. 5. Напрыклад, з кожным годам ідзе да зніжэння захваральнасць [на] кішэчных [я] інфекцый, асабліва на дызентэрыю [ю]. 6. Ні хварэў я ні грыпам, ні катарам, быў заўсёды і дуж і здароў (пасля праўкі Не хварэў я ні на грип, ні на катар... вершаваныя радкі страчваюць рытміку і рыфму, таму гэты верш застаецца прыкладам непрафесіяналізму і аўтара, і рэдактара).

5. Дзеясловы руху з мэтавым значэннем (ісці, бегчы, накіравацца, паслаць, звярнуцца і інш.) кіруюць залежнымі словамі ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *на*: пайсці **на дакументы**, бегчы **на сястру**, паслаць **на цэмент**, звярнуцца **на даведку**. Параўн.: Астахаў пайшоў **за Малашкіным**. Я механічна рушыў **за ім** (І. Шамякін).

✓ Наўрад ці чула Галіна Адамаўна, яна **пайшла на кухню на стравы** (І. Шамякін); [Вася] **ідзе ў Палякоў Рог на бабоўнік** і нечакана разведвае гняздо галубоў-туркалікаў (І. Навуменка); **Паслалі на Мачулу**, каб ён прыйшоў і сказаў, ці яго гэта каханка (Я. Сіпакоў); і пацёгся Паэт **на віно** (І. Сідарук); Спі, дзіцятка, птушкі ўжо паснулі, зоры ў неба **на вадупайшлі** (А. Хадановіч).

✎ 1. Таму я прывык хадзіць туды проста, напрыклад, **за [на] адным[зін] пакетам** малака. 2. Ужо надвячоркам, калі ён выходзіць з хаты **за [на] правіянтам**, я выскакваю на двор, прашу паклікаць Юльку. 3. Здавалася б, што мясной прадукцыяй завалены і прылаўкі крамаў, але ж не свежым мясам — вось **за ім [на яго] людзі і ідуць на рынак**. 4. З сярэдзіны наступнага года на «Беларусьфільме» збіраюцца рабіць самастойна ўсё тое ж, што робіць «Масфільм», усе тыя паслугі, **за [на] якім[я] сёння звяртаюцца туды прадстаўнікі Беларусі**. 5. Аднойчы калона грузавікоў выехала з Кабула ў раён вадасховішча Карча **за [на] пяском[ок]** для будаўнічых патрэб.

Раней у тэкстах часта сустракалася канструкцыя ‘чарга + прыназоўнік + назоўнік са значэннем таго, што збіраліся купіць’. Большасць прыкладаў пацвярджае, што і ў гэтым разе трэба выкарыстоўваць прыназоўнік *на*: *Луцэйцы слухаюць і не слухаюць. Іх больш цікавіць, што на хлеб, цукар зноў чэргі* (І. Навуменка).

У некаторых канструкцыях падчас праўкі можна замяняць прыназоўнік за не толькі на *па*, але і на *для* (асабліва калі ўзнікае немілагучнасць у выказванні). Часам выкарыстоўваецца перабудова сказа, напр. у рэкламе: *Запрашаем да нас за пакупкамі!* Пасля выпраўлення: *Запрашаем да нас па пакупкі!* — паўтор склада *па*, праўка: *Запрашаем купіць у нас!* Тое самае варта было б зрабіць і ў сказе: *Таму пасярод тыдня, у чацвер, каб магазіны дакладна працавалі, мы выправіліся па пакупкі.*

- ✎ 1. Сярэднедушавы даход сям'і вызначаецца за тры месяцы, што папярэднічалі звароту ~~за~~ [для] прызначэнне ~~я~~ [я] матэрыяльнай дапамогі на праезд. 2. Да цяперашняга часу жыхарам Брэста была даступнай толькі традыцыйная дыягностыка, якая прадугледжвае дастаткова складаную працэдуру — паход да тэрапеўта ~~за~~ [ўзяць] накіраванне ~~я~~ на біяхімічны аналіз крыві, забор крыві з вены, чаканне выніку на працягу некалькіх дзён. 3. Тыя, што з'ехалі, зноў вяртаюцца, каб працягнуць курсы тэрапіі, а тыя, хто выпісаны дадому з доўгачаканым вердыктам «здоровы», вяртаюцца спецыяльна ~~за~~ [атрымаць] падарункам[ак].

Калі размова ідзе пра збор ягад, грыбоў і інш., часта выкарыстоўваецца прыназоўнік у (з вінавальным склонам): *пайсці ў грыбы, паехаць у брусніцы* (пры гэтым звычайна не патрабуецца ўдакладненне ў *лес*). Параўн.: *пайсці па грыбы, паехаць па брусніцы*, г. зн. купляць, забраць у кагосьці.

- ✓ Запрагаў каня буланага я ў сані, везлі мяне сані ў журавіны (А. Бялевіч); Зверху па-весіла зяцёў сплюснуты капялюш, у якім той хадзіў летась у **грыбы** (І. Аношкін); Заклаўшы рукі за галаву, утаропіўся ў столь і доўга думаў пра сваіх бацькоў, успамінаў, як з сябрамі хадзіў на рыбалку, **у грыбы**, якое смачнае было сала, падсмажанае на вогнішчы зорнаю ноччу, як страляюць сырыя дровы і пахне свежа-скошаная трава... (А. Праўдзін).

6. Пасля слова *падобны* можа выкарыстоўвацца прыназоўнік *да* з родным склонам залежнага кампанента і прыназоўнік *на* з вінавальным склонам залежнага кампанента: *падобны да папярэдняга кідка і падобны на папярэдні кідок*. Прыназоўнік *да* трэба лічыць больш натуральным, бо пры яго ўжыванні не ўзнікае немілагучнасці ў канструкцыях, параўн.: *падобная на яго*.

- ✓ Рыжая бародка, вузкая і выгінастая, і крыху хмурны погляд спадылба рабілі старасту **падобным да** званковага караля (Я. Колас); Матрыцу В называюць **падобнай да** матрыцы А, калі існуе неасаблівая квадратная матрыца С, якая задавальныя роўнасць $B = C^{-1}AC$ (А. Брычыкава, А. Гусак); Запалкі адказвалі ціхім стукам, **падобным на** стук далёкага цягніка (У. Сцяпан); Людзі **падобныя на** запалкі: калі не гараць — утульваюцца ў бяспеку, калі гараць — адтульваюцца для свабоды (А. Разанаў).

7. Назоўнік *загадчык* кіруе залежнымі словамі ў форме роднага склону: *загадчык (загадчыца) магазіна, загадчык тэрапеўтычнага аддзялення*.

- ✓ У **загадчыка сектара** выцягнуўся твар (І. Шамякін); Бацьку Валодзевага пасля вайны перавялі **загадчыкам вадзянога млына** — за дваццаць ад Сіняўкі

кіламетраў — сюды, у Крынкі (У. Караткевіч); У склад дэлегацыі ўвайшлі радцы (дэпутаты) павятовага прадстаўнічага органа, кіраўнікі гмінаў (аналаг нашых буйных сельсаветаў), дырэктары школ, **загадчыкі ўстановаў** культуры; Таксама на імпрэзе выступіла **загадчыца інавацыйна-метадычнага аддзела** навуковай бібліятэкі ПДУ І. Шупенька, якая прадставіла фундаментальнае выданне «Сказкі века для самых маленькіх».

- ✎ 1. Як паведамілі ў прэс-цэнтры УУС Віцебскага аблвыканкама, старшыня і загадчык гаспадаркаў [л] райвыканкама ўбачылі, як на вуліцы Савецкай арміі хлопец вырваў з рук пенсіянеркі сумку, у якой знаходзіліся атрыманая пенсія і дакументы. 2. Гэта звычайная для «застойных» часоў практыка была рашуча асуджана на Усесаюзнай нарадзе загадчыкаў кафедраў [у] грамадскіх навук. 3. Каб адказаць на гэтыя пытанні, карэспандэнт вырашыў сустрэцца з загадчыкам юрыдычнай кансультацыі [л] Галоўнага прававога ўпраўлення апарату Савета Федэрацыі прафсаюзаў Уладзімірам Іванавічам Шаўковічам.

8. Дзеяслоў даглядаць кіруе залежнымі словамі ў форме вінавальнага скло-ну: даглядаць **хворага**, даглядаць **вазоны**. У канструкцыях з назоўнікам догляд таксама выкарыстоўваецца беспрыназоўнікавае кіраванне: **догляд хворых**.

- ✓ Кіраваў катарам стары боцман Старк, **машыну даглядаў** механік Гуд (Я. Маўр); І масток гэты адпавядаў назве ўрочышча, быў ён белым, таму што ніхто не **даглядаў яго**, сівым, дубовыя плахі, абсівераныя вятрамі гадоў, з'едзеныя сонцам, дажджом, распаўзліся, спаракнелі да самага нутра, і каня на іх пускаць было небяспечна (В. Казько); лепшым памочнікам урача пры лячэнні, **доглядзе дзіцяці-гіпатрофіка** павінна быць маці, якая свядома і з усёй стараннасцю выконвае яго назначэнні (І. Усаў); Я буду **цябе даглядаць**, а ты дапамажы мне, ты ж здольны, бо больш разумны, зносішся з зямлёй і сонцам; Сюды звяртаюцца тыя, хто нейкі час па пэўных прычынах, напрыклад з-за паездкі альбо хваробы, не можа **даглядаць свайго нямоглага сваяка**; Бо часам старадаўнія могілкі і тое, як іх і хто **іх даглядае**, могуць распавесці нам пра сучаснасць больш, чым якая газета...

- ✎ 1. За **кароўамі** [Кароў] даглядалі надзвычай адказна: работнікі, якія гэтым займаліся, жылі побач — на другім паверсе кароўніка. 2. Адным з першых егераў, прызначаных даглядаць **за зубрамі** [оў]-навасельмі [аў], быў Юрый Рудовіч. 3. Рознае яно бывае, каханне. Ёсць такое, што за ім [яго], як **за садовай** [ую] кветчак [у,] даглядаць трэба. 4. Згодна з загадам, у функцыі хоспіса ўваходзіць кантроль сімптомаў захворвання, псіхалагічная падтрымка пацыента і членаў яго сям'і, навучанне іх правілам догляду **за цяжкахворым** [ага] **дзіцём** [яці] і г. д. 5. Догляд **за прышчэпленым** [х] раслінамі такі ж, як і **за расадой** [ы].

9. Дзеяслоў заляцацца кіруе залежнымі словамі ў форме роднага скло-ну з прыназоўнікам да: **заляцацца да суседкі**.

- ✓ З іроніяй назірала за мужам, як ён **заляцаецца да** Машы, з трывогай — за Тарасам і Ірай (І. Шамякін); Мікола, старэйшы за Алеся на два гады, пачаў апошнім часам зашмат **заляцацца да** малодшай Стаганавічанкі... (А. Пашкевіч).

10. Словазлучэнне «ў пяці кіламетрах ад горада» з'яўляецца скалькаваным з рускага «в пяти километрах от города»; уласнабеларускі адпаведнік гэтай канструкцыі — «за пяць кіламетраў ад горада» (зменныя элементы: *пяць* — колькасць; *кіламетраў* — адзінка даўжыні, *горада* — аб'ект): *цягнік спыніўся за восем кіламетраў ад станцыі; за тры крокі ад мяне*.

✓ Дзяўчына з іранічнай усмешкай зірнула на маці і пайшла па сцежцы да раўчака, што працякаў **метраў за сорок ад дачы** (І. Шамякін); *Не, я не ўспомніў гэтага чалавека, проста я ніколі яго не забываў. І цяпер вось ён, — за пяць крокаў ад мяне, — трошкі азызлы з твару, брывасты і па-ранейшаму рашучы* (В. Быкаў); *Разам з Іягансонам Пякарскі пасяліўся на хутары за дзве вярсты ад горада* (В. Грыцкевіч); **За паўметра ад** роднага **плота** ўранні мне дзедаў сабака залізвае раны (М. Купрэў).

✎ 1. Трагедыя адбылася ў фламандскім горадзе Дэндэрмонд, што ў [за] 30 кіламетраў [ў] на захад ад сталіцы Бельгіі. 2. Сняжана пакročыла хутчэй, сабака лёгка ступаў ў [за] крокаў [л] трэў [ы]-чатырэў [ы] наперадзе яе, насцярожана круціў галавой па баках, тапырыў вушы. 3. І тут хлопец гадоў дваццаці, не вельмі высокі і здаровы, перасеў са свайго месца ў [за] метраў [ы] трэў [ы] ад мяне на вольнае месца да балбатуна і растлумачыў, што я не хачу з тым гаварыць. 4. Трэба адзначыць, што ў астатніх практыкаваннях Чаркашына спынялася ў [за] крок ад н'едэстала. 5. Яе наплавок, аднак, стаяў як укапаны — метраў ў [за] паўтара ад мужчыны-рыбака і прыкладна на гэтай жа адлегласці ад рудавата-зялёнай сцяны чаратовага лесу. 6. ў [за] дваццаць [ы] светлавых гадаў [оў] ад Сонца вучоныя знайшлі планету, якая можа быць прыдатнай для жыцця.

11. Існуе таксама шэраг беларускіх словазлучэнняў, якія адрозніваюцца кіраваннем (і структурай) ад аналагічных у рускай мове: *мець на мэце, мець на ўвазе, кіраўнік спраў, на адрас, чытаць сам сабе і інш.* Звернем увагу на наступныя выпадкі.

• Застаецца дадаць, што Гаспадарчы суд г. Мінска, разгледзеўшы ўсе аргументы двух бакоў, распытаўшы эксперта і прыняўшы ва [ўзяўшы пад] ў [у] вагу пададзеныя матэрыялы, 27 сакавіка 2009 года вынес рашэнне адхіліць іскавую заяву ЗАТ «Інвобуд» аб патрабаванні запазычанасці перад ім грашовых сродкаў у памеры 1 млрд 89 млн рублёў з гаражнага кааператыва (памылка праз няведанне складнікаў уласнабеларускіх канструкцый: *узяць або прыняць пад увагу*).

✓ Тым не меней Раманчык саступае месца другому пісару, яго словы са Свяшчэннага Пісання спраўдзіліся: памяць аб ім аказваецца не такою трывалаю, як можна было б думаць, **прыняўшы пад увагу** смутак старшыні (Я. Колас); **Узялі пад увагу** і тую акалічнасць, што дажджы ў нас часцей за ўсё ідуць з захаду, таму пяхурку зрабілі з усходняга боку дрэва (Я. Маўр).

• Тады ўжо зусім без шкадобы я выцяў Шэраў [га] палкаю па самай хрыбціне (кіраванне дзеяслова выцяць: *каго-што чым, па чым, аб што*).

✓ Спрасонку **выцяўся аб** рог вушака, вылаяўся (І. Мележ); Гаспадар уздрыгнуў, нібыта пытанне **выцяла яго**, адказаў, як пераконваючы сам сябе (Л. Рублеўская).

• Пагражаючы 23-гадоваму касіру пісталетам, рабаўнік, у прыватнасці, разжыўся 1915 доларамі ЗША, 2 мільёнамі 300 тысячамі [на 1915 долараў ЗША, 2 мільёны 300 тысяч] беларускіх рублёў, 850 еўра і 2220 расійскіх рублёў (кіраванне дзеяслова разжыцца: на што, чым, чаго; аднак лепш выбраць уласнабеларускае прыназоўнікавае кіраванне, бо ліквідуецца цяжкі для прачытання творны склон лічэбнікаў). Параўн. таксама: узбіцца (на што).

✓ Там яны начавалі, там **разжыліся** на дарогу **хлеба** і там дачуліся, што хата згарэла, як свечка, і ў ёй пагарэлі бадай што ўсе немцы (К. Чорны); Можа, Пятрок **разжыўся на** газу, падумала Сцепаніда, бо ў газнічцы яе засталася дужа мала — на адзін, можа, вечар (В. Быкаў); Гэта ж падумаць толькі, **на** якія каштоўныя рэчы **ўзбіліся** людзі! (У. Караткевіч).

• Не паспелі «калгаснікі» нарадавацца **плёну** [на плён, або з плёну, або плёнам] сваёй працы, як прагучала новая «ўводная» ад прадстаўнікоў улады: здаць прадукты харчавання ў лік «харчразвёрсткі» (кіраванне дзеяслова нарадавацца: на каго-што, з каго-чаго, кім-чым).

✓ Бацькі не маглі **нарадавацца на сына**, іх проста распірала ад гонару (М. Южык); Белашэў, з якім пасябраваў Хведар, усё не мог **нарадавацца** сваім вайсковым **лёсам**, казаў, дома не спаў так чыста і не еў так сытна, як у гэтым палоне (В. Быкаў); У мяне ж надзейныя тылы — старэйшы сын, бабуля, дзядуля, якія не могуць **нарадавацца з Цімкі**.

• З Наташай мы сустрэліся на плошчы **Перамогі а палове на дзясятнай** [дзясятую] (у часавай канструкцыі прыназоўнік на ўжываецца з вінавальным склонам). Аднатыпная памылка: Мне можна толькі **спадабацца**, калі я буду вымушаным прэзентаваць вам кветкі і запрасіць на цёплую і даволі змястоўную вячэру... вечарам, а палове на **восьмай** [ую]. Параўн.: а палове **пятай**, а палове на **пятую**.

✓ Хоць была ўжо палова **на адзінаццатую**, Павел — так звалі малайца, не спяшаўся ўставаць, бо не так і лёгка было заснуць, калі ў суседнім пакоі аж да раніцы спявалі, крычалі, сварыліся, часам ненадоўга заціхалі, каб потым яшчэ весялей і гучней парушаць цішыню і спакой (В. Праўдзін); А палове **на шостую** вечара 10 студзеня вілейскім выратавальнікам паведамлілі пра загаранне ў вёсцы Ілья.

• Піша Юрый Юлаў не толькі **на-руску**, а і **на-беларуску**, **аб чым** [што] засведчылі яго паэтычныя падборкі на старонках часопісаў і газет, гэтым разам пад псеўданімам Юрась Нераток (кантэкстуальнае значэнне полісманта засведчыць патрабуе прамога дапаўнення).

✓ І **засведчыў** сваё **змірэнне** з горам і **надлом**, калі аднойчы п'яны цэлы вечар праспаў на сцэне ў клубе — куль кулём (Н. Гілевіч); Прыблізна 850 гадоў назад летапісец **засведчыў існаванне** на Палессі горада Здзітаў; Ужо сама назва **засведчыла, што** ў літаратуру ідзе таленавіты майстар.

• За апошнія два гады ў беларусаў усё менш нараканняў ~~да працы~~ [на працу] камунальнікаў (аддзяяслоўны назоўнік кіруе залежным кампанентам, як і ўтваральны дзеяслоў: **наракаць на каго-што**).

✓ Навошта **нараканні на** звар'яцелы **час**, што забіваюць хуткасці, што забівае тэмп? (П. Панчанка); Калі не згодны, тады **наракайце** самі **на сябе**... (М. Лынькоў); Нара не баіцца згубіцца ў цемры. Яна жыве цемрай. І не **наракае на** свой **лёс** (В. Шніп).

• Кіраўнік дзяржавы адказаў і на пытанні асабістага характару, а таксама выказаў сваё бачанне ~~аб тым~~ [таго], якой Беларусь будзе праз 10 гадоў (аддзяяслоўны назоўнік кіруе залежным кампанентам у родным склоне: бачанне чаго).

✓ Стыль не столькі тэхніка, колькі **бачанне свету**, выяўленне асобы, індывідуальнасці; В. Шоба стварыла карціны, дзе ў графіцы ўвасобіла сваё **бачанне твораў** музыканта.

• І першае, пра што думаю, ачомаўшыся ад сполаху і разгубленасці, — як цяжка жывому ўдаваць ~~я~~ [з сябе] мерцвяка (дзеяслоў удаваць патрабуе прамога дапаўнення, прычым ужываецца пераважна з дапаўненнем з сябе).

✓ Крэста большасць гімназістаў любіла, бо ён не задаваўся, не **ўдаваў з сябе настаўніка**, а паколькі спорт ледзь-ледзь пачынаў уваходзіць у моду і ніхто не лічыў яго за сур'ёзную дысцыпліну, а выкладчыка — за паўнацэннага, Крэст трымаўся з гімназістамі проста і роўна, хутчэй як не з вучнямі, а як з малодшымі сябрамі (У. Караткевіч). Параўн.: Ён [Хоня] быў у падранай свіце і ў падранай шапцы, але і ў гэтым звычайным сваім убранстве **ўдаваў** проста-такі **фарсуном**: так спрытна вісела напашкі свята, так смела ліпла да макаўкі шапка (І. Мележ).

• Адзін з асноўных клопатаў калектыву Бярэзінскай ПМК-182, як ужо можна было заўважыць, — гэта ~~клопат на хутчэйшым ўвядзе~~ [пра хутчэйшы ўвод] сваіх аб'ектаў у строй (аддзяяслоўны назоўнік кіруе залежным кампанентам, як і ўтваральны дзеяслоў: **клапаціцца пра каго-што**, аб кім-чым).

✓ — Э, — махнуў рукою дзед Талаш, — **аба мне**, сынку, **клопат** малы... (Я. Колас); Ганна не адказала, ішла строгая, непадступная, паказвала гонар свой, але мацней за **клопат аб гонары** з'явілася цяпер у яе здзіўленне: гэта Яўхім так гаворыць з ёй? (І. Мележ); Таму я хаця і разумела Альберцікаў **клопат пра спачылага**, але не збіралася падзяляць яго (Л. Рублеўская).

• Праўда, як банк будзе меркаваць [пра] маю плац[е]жасдольнасць без даведкі аб заробку, я не зусім зразумела (у кантэксце сказа дзеяслоў меркаваць ужываецца з прыназоўнікамі **пра і аб**).

✓ Мноства згадак пра прыгажосць беларускіх гістарычных і пазаабрадавых песняў, багацце вусных эпічных жанраў, танцавальнага мастацтва, дэталёвая ўвага да нацыянальнага адзення, ежы, напояў, іх старадаўніх рэцэптаў дазваляюць **меркаваць пра** старую Беларусь як своеасаблівы этнаграфічны рай (В. Шынкаренко);

Паэты ахвотна звяртаюцца да ўспамінаў такога роду, і па тым, як яны вырашаюць гэтую тэму, вельмі поўна, больш поўна, чым на матэрыяле іншых тэм, можна **меркаваць аб** шчырасці, удумлівасці і такце паэта (Р. Бярозкін).

§ 92. Канструкцыі з прыназоўнікамі *на*

1. Словазлучэнні з прыназоўнікамі *на* выражаюць шырокі спектр сінтаксічных адносін, ад прасторавых і часавых да аб'ектных і прычынных. Складаныя ў выбары склону залежнага кампанента (на што ўплывае характар выражаных адносін, лік і нават род залежнага слова), такія канструкцыі пашыраны ва ўсіх стылях літаратурнай мовы. Асабліва заўважаецца насычэнне афіцыйнага стылю словазлучэннямі з выражэннем аб'ектных адносін, а перанос такіх канструкцый у мастацкія і публіцыстычныя тэксты надае ім канцылярскі характар.

2. Галоўнае патрабаванне, якое прад'яўляецца да такіх словазлучэнняў, — выбар меснага склону залежных кампанентаў. Памылкі не сустракаюцца ў канструкцыях з залежнымі словамі — назоўнікамі адзіночнага ліку жаночага роду, бо яны маюць аднолькавыя канчаткі ў давальным і месным склонах.

✓ Гануля (ходзячы **на хатце** і ломячы рукі) (Я. Купала); Чарэнда — так назваўся новы знаёмы — пасля дэмабілізацыі (на флоце ён даслужыўся да капітан-лейтэнанта) два гады плаваў на цеплаходзе **на Волзе** (І. Чыгрынаў); Мы не адразу нават заўважаем, што аўтар вядзе нас **на** свяшчэннай **зямлі** вогненнай вёскі (М. Ароўка); Дарэчы, выданне зборніка было ажыццёўлена пры фінансаванні з Фонду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь **на падтрымцы** культуры і мастацтва (А. Мяснікоў).

Гэты моўны закон павінен дзейнічаць заўсёды, калі залежныя словы маюць множны лік: *беглі на новых сцэжках*, *камітэт на справах* моладзі, *працаваць на новых правілах*.

✓ З вясёлым шумам і крыкам выбеглі дзеці на вуліцу, напаўняючы яе звонкімі галасамі, і рассыпаліся **на хатах** (Я. Колас); Горыччу апаленай скарынкі разлілася ўсмешка **на губах** (Р. Баравікова); Сонца, ты коўзацца любіш **на стрэхах** і блішчэць на саборным крыжы (А. Александровіч); **Па немцах і партызанах** Аўдолька новых курэй завяла, Міхалка ж новага каня расстараўся і неяк, з поля прыехаўшы, як зазвычай, пра харч намякнуў (Л. Дранько-Майсюк); І як яму [каню], старому, **на сумётах**? (У. Лісіцын).

✎ 1. Мацей хадзіў на кошы, слуцкім[х] прадмесцям[х], уважлівым вокам прыглядаўся, што рабілася вакол. 2. Паказчыкі на малаку, мясе, нарыхтоўкам[х] кармоў — гэта прывычна і зразумела. 3. Павышэнне Расіяй тарыфаў на газ і нафту, адпаведны рост цэнаў на паліва і энергію ў нашай краіне, як потым выявілася, не нанеслі непараўнальнага ўдару на галінам[х] беларускай эканомікі. 4. З 16 сакавіка па будням[х] дням[х] тыдня ў гадзіны «пік» у сталіцы будзе арганізавана праца экспрэснага аўтобуса на маршрута № 118э «ДС Малінаўка-4 — станцыя метро «Трактарны завод»». 5. У адпаведнасці з указам аб зацвярджэнні палажэння аб

праходжанні ваеннай службы вайскоўцамі-жанчынамі даюцца адпачынкі па цяжарнасці, родам[х] і доглядзе дзяцей.

3. Месны склон залежных кампанентаў з'яўляецца літаратурнай нормай у канструкцыях, якія выражаюць прасторавыя адносіны і частку адценняў аб'ектных адносін: ісці **на беразе**, рухацца **на праспекце**, перамяшчэнне **на полі**, мурашкі **на цэле**, стукнуць **на сталe**.

✓ Бартак злуецца, а Бартчыха спацыруе сабе **на садзе** з парасончыкам (Ф. Багушэвіч); Рыжы, агнёвага колеру жарабок выгнуў па-лебядзінаму шыю, навастрыў вушы, заржаў і пусціўся падбрыкваць **на зялёным абшары** лугоў (З. Бядуля); Лазіны сцёбалі **на твары, на руках** (І. Шамякін); Віця завярнуў, што аж дранула галлём **на брызэнце**, на вузкую лесавую дарогу, і хутка машына апынулася на другой, шырокай, утравянелай (А. Жук).

✎ 1. Вольга Шутава спусцілася са сцэны, хадзіла па праход[зе] між крэслаў, час ад часу спыняючыся, і спявала, спявала... 2. Беларускі глядач таксама бачыў гэтыя перадачы праз самалёты-рэтранслятары, што ляталі па кру[зе] ў раёне Оршы і Вязьмы. 3. І такая колькасць набіраецца за кошт шматлікіх, рассыпанных, як гарох, па гэтам[ым] ландшафт[це] хутароў. 4. Спадзяюся, што гэта ўсё ж адбудзецца, з вялікім задавальненнем мы будзем будаваць сумесны аграрны рынак паміж Беларуссю, Расіяй і Украінай па там[ым] шляху, па яком[ім] сёння ідзе Еўрасаюз. 5. Абадок падвесак па перыметр[ы] аздоблены выпуклымі кропкамі, колькасць якіх набліжаецца да 52 (што супадае з колькасцю тыдняў у годзе). 6. Зараз у Еўропе ёсць водны шлях па Майн[е] і Дунаі.

4. Канструкцыі з месным склонам залежных слоў — назоўнікаў мужчынскага або ніякага роду адзіночнага ліку выкарыстоўваліся і раней, а ў апошні час сталі звычайнай з'явай і не ўспрымаюцца штучнымі: **спяборніцтвы па конным спорце**, **чэмпіянат па футболе**, **камісія па жыллёвым будаўніцтве**, **пераслаць па факсе**.

✓ **Па сваім гусце** будавалі яны [людзі] шчасце, перажывалі пачатак нейкай прыгожай казкі, і чым скончылася гэта казка? (Я. Колас); **Па гэтым плане** барацьбы, налітым гневамі, сілай, ідзе сягоння не ў грыбы Плісаўка Гаўрыла (А. Бялёвіч); Тата не-не дыў зіркну на маму, так зіркнуе, — ну, нібы ў яго ў кожным воку **па лазеры** (А. Макаёнак); Паміж СССР і Германіяй была дамоўленасць пра абмен польскімі палоннымі **па месцы** іх жыхарства; пачаўся быў нават і абмен пад гарачую руку, а потым справа з ім паступова аціхла (Я. Брыль); Выконваліся паспяхова заданні **па вырабе** дроту (М. Дукса); І чорныя птушкі на самай зары мне скінулі моўчкі **па чорным пярэ** (А. Бадак); Дослед жа паказвае, што C_0 недалёка ад $T = 0$ К змяняецца **па законе** T^3 (В. Бондар, Ч. Федаркоў); CO_2 -лазер з'яўляецца ў нейкім сэнсе ўнікальным **па сваім каэфіцыенце** карыснага дзеяння (тэарэтычна да 30 %) (І. Сташкевіч).

Але і выправіўшы **па закону** на **па законе**, можна змяніць сэнс канструкцыі (аб'ектныя адносіны на прасторавыя). Каб захаваць гэты сэнс, выкарыстоўваюцца сінанімічныя замены прыназоўніка **па** на іншыя прыназоўнікі і канструкцыі.

4.1. **Беспрыназоўнікавае словазлучэнне** з родным склонам: *працэс* ~~на~~ *вываду шкодных рэчываў, праект* ~~на~~ *стварэння* [я] новых рабочых месцаў.

- ✎ 1. Ініцыятыва ~~на~~ арганізацыі гэтай справы належыць Алене Волкавай і Віктарыі Шаўцовай. 2. Сяргей Віктаравіч, а ўвогуле, ці існуе нейкі стратэгічны план ~~на~~ *паляпшэння* [я] сітуацыі на дарогах Міншчыны? 3. [Майстрыха] Хоча стварыць гурток ~~на~~ *ткацтва* [а] паясоў пры мясцовай установе культуры, знаёміць дзяцей з гісторыяй і рознымі відамі *ткацтва*, а таксама са спосабамі вырабу менавіта *славутага беларускага пояса*.

4.2. **Для, з мэтай** (з родным склонам): *работа* ~~на~~ *развіццю* [для развіцця або з мэтай развіцця] *прадпрымальніцтва, прапановы* ~~на~~ *паляпшэння* [для паляпшэння] сітуацыі.

- ✎ 1. Бакі дамовіліся аб завяршэнні ў далейшым работы ~~на~~ [з мэтай] *максімальнага* [га] *спрашчэння* [я] *працэдуры* наведвання грамадзянамі другой краіны на кароткі тэрмін, зняццё [я] *праблем*, звязаных з рэгістрацыяй грамадзян. 2. Ва ўрадавых інструкцыях прыводзіцца шэраг мераў ~~на~~ [для] *пакарання* [я] «кібермучыцеляў», што здзекуюцца ~~над~~ [з] іншымі [х] *вучнямі* [ў] на электроннай пошце, з дапамогай мабільных тэлефонаў і інтэрнэт-сайтаў.

Нярэдка перад канструкцыямі з прыназоўнікам *на* стаяць словы *работа* ці *праца*, якія, па вялікім рахунку, маюць нулявое лексічнае значэнне і могуць быць ліквідаваны. Напрыклад, першы вышэйпададзены сказ пасля праўкі можа мець наступны выгляд: *Бакі дамовіліся ў далейшым максімальна спрасціць працэдуру наведвання грамадзянамі другой краіны на кароткі тэрмін, зняць праблемы, звязаныя з рэгістрацыяй грамадзян*. Сказ: *Летась мы прыводзілі работы на іскленню вокнаў у падвалах і гарышчах, аконных праёмаў у пад'ездах, рамонту канструктыўных элементаў балконаў, дахаў, умацаванню і рамонту ўваходных дзвярэй і г. д.* — настолькі насычаны канцылярызмамі, настолькі нязграбны, што патрабуе не толькі шматлікіх правак у канструкцыях з прыназоўнікам *на*, але і далейшага ўдасканалення (зняцця слова *работа*, замены аддзеяслоўных назоўнікаў дзеясловамі, ліквідацыі памылкі ва ўжыванні паронімаў і інш.): *Летась мы ісклілі вокны ў падвалах, пад'ездах і на гарышчах, рамантавалі канструкцыйныя элементы балконаў, дахаў, умацоўвалі ўваходныя дзверы і г. д.*

4.3. **Паводле** (з родным склонам), *згодна з, у адпаведнасці з* (з творным склонам): *паступіць* ~~на~~ *закону* [згодна з законам]), ~~на~~ *выразу* [паводле выразу] *дырэктара*. Параўнайма сказы з гэтымі, а таксама з адпаведнымі ім прыназоўнікамі з і *на* з тым жа значэннем: 'на падставе чаго-небудзь'.

- ✓ Надакучыла хадзіць **паводле** сваёй хады, надакучыла ездзіць **паводле** правіл дарожнага руху, надакучыла лётаць **паводле** законаў аэрадынамікі... (А Разанаў); Аднак трагедыя, **згодна з** Караткевічам, не пазбаўляе чалавека веры ў будучыню, яна заклікае чалавека да роздуму, да працы душы і сэрца, іншымі словамі, яна сваёй

мэтанакіраванай адметнасцю скіравана ў будучыню (В. Локун); Хацеў я пажыць яшчэ хоць дзень-другі ў Вільні, але мушу, **на** загад губернскага каморніка, сёння ж увечары выехаць ужо на працу ў вёску (М. Гарэцкі); Калі ж вялікі князь Вітаўт памёр і ўдзяржаве дайшло да ўнутранае вайны, Хведар Астрожскі па-ранейшаму addana падтрымліваў Свідрыгайлу і ў 1432 годзе **на яго даручэнне** ачысціў ад палякаў усё Падолле, завалодаў Валынню (Г. Сагановіч); **3 ініцыятывы** Паўлюка Труса, а таксама Пятра Глебкі, Максіма Лужаніна ў тэхнікуме выпускалася вусная газета «Чырвоны прамень» (А. Клышка).

- ✎ 1. Андрэй Мікалаевіч (Мукавозчык, вядучы беларускага КВЗ. — **Аўт.**) не захацеў **да** [паводле] сцэнарыя [я] Квенціна ператварацца ў вампіра і махаць мячом, — меркавала каманда «V.I.P». 2. Ад гэтай кампаніі ў транснацыянальнай нафтавай карпарацыі Whassan Eurest Nigeria Limited **да** [згодна з] кантракт [ам] працуе выкрадзеная грамадзянка Беларусі Ірына Экапа-Ума. 3. У адпаведнасці з указам ад 15 чэрвеня 2009 года № 396 дольшчык мае права саступіць свае правы па дагавор [ы] бліжэй сваякам, кола якіх вызначана.

4.4. **На** (з месным склонам), **на** (з вінавальным склонам): зарплата **на** заводу [на заводзе], вырабіць **на** заказу [на заказ], паслаць **на** адрасу [на адрас], **на** меркаванню [на думку або на меркаванні] спецыялістаў.

- ✎ 1. **Да** [На] нашаму заказу [прадпрыемства] немцы выканалі праект, мы выйшлі з прапановай ва ўрад і пераконваем, што справа неабходная. 2. А затым на падставе гэтай даведкі дублікат заявдуць ужо **да** [на] новаму [ым] месці [ы] працы. 3. На будаўнічых працэсах толькі **да** [на] жылля [і] занята штодня 150 чалавек (можна таксама змяніць пачатак сказа: У будаўніцтве, каб пазбегнуць паўтору прыназоўніка на). 4. **Да** [На] колеру [можна вызначыць і ўзрост насення.

4.5. **Да, адносна, наконт** (з родным склонам): заўвагі **на** праекту [да праекта], рашэнне **на** будаўніцтве [адносна будаўніцтва].

- ✎ 1. Акрамя таго, актыўна працуем **да** [адносна] жылля [я]. 2. Літаральна днямі мы вырашалі пытанне **да** [наконт] нашаму [га] даччынаму [ога] прадпрыемству [а]: прадаўцы атрымлівалі зарплату ў залежнасці ад выручкі, але па выніках лютага мы пабачылі, што там спад. 3. Аднак у рамках дзяржаўнай праграмы распрацоўваецца план **да** кіравання [я] папуляцыяй на падставе ўсіх біялагічных абгрунтаванняў: ступені ўплыву, прапановы **да** [адносна] рацыянальнаму [га] выкарыстанню [я].

4.6. **З, з-за** (з родным склонам), **за** (з вінавальным склонам): рускі **на** **на** хаджанню [з паходжання]; **на** прычыне можна паралельна выкарыстоўваць з прычыны, параўн.: **З прычыны** ўтварэння крышталегідрату $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ ападак афарбоўваецца ў блакітны колер (В. Толкач).

У сказе: Эксперты адзначаюць, што ў дадзены момант еўраінтэграцыя нявыгадная для краіны, перш за ўсё **на той прычыне**, што ўступленне ў ЕС нанясе моцны ўдар **на рыбалявецкай галіне і фермерскім гаспадаркам** — ёсць дзве канструкцыі з прыназоўнікамі **на**; у другой дапушчана

сінтаксічная памылка, таму патрабавецца праўка згодна з п. 2 (на рыбаалавецкай галіне і фермерскіх гаспадарках), першая ж канструкцыя, каб ліквідаваць паўтарэнне прыназоўніка *на*, павінна быць заменена (з той прычыны).

- ✎ 1. *Я́ [3а] годѹ у нас будзе выпрацоўка на аднаго працаўніка больш за 120–130 мільёнаў рублёў.* 2. *Я́ [3] вопыту мінулых гадоў магу сказаць, што дыпламы нашага конкурсу пры ўладкаванні на працу даюць вялікія шанцы.* 3. *Я́ [3] кляймѹ [а] на зброі ўстаноўлена, што вырабіў яе ў Празе майстар Навотны.* 4. Жонка звярнулася з пытаннем пра дарогу да старога чалавека, *я́ [з] выгляду тутэйшага жыхара.* 5. Члены працоўнага калектыву «Гроднааптгандлю» адмовіліся галасаваць *я́ [за] прапановѹ [ы] канцэрна «Белрэсурсы».* 6. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь Аляксандр Лукашэнка прыняў адстаўку міністра ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь Уладзіміра Навумава *я́ [з прычыны] стану здароўя.*

4.7. **У** (з вінавальным або месным склонам): *патрэбнасць на аснашчэнню [у аснашчэнні], дапамога на правядзенню [ў правядзенні] канферэнцыі.*

- ✎ 1. Сярэдняя зарплата *я́ [ў] трэ́тѹ [це]* за дзесяць месяцаў склала недзе 1 мільён 100 тысяч рублёў. 2. Неабходна забяспечыць унутраныя патрэбнасці *на тэ́хніцы ў сельскай гаспадарцы, камунальнай сферы [сельскай гаспадаркі, камунальнай сферы ў тэ́хніцы].* 3. Гэта можна рабіць і самастойна: абедзвюма рукамі пагладжвайце скуру *я́ [ў] на́прамку ад шыі да плячэй на працягу 10–15 хвілін.* 4. У цэнтры ўвагі — пытанні пашырэння гандлёва-эканамічных адносін *я́ [у] самым шырокім спектры [ы] на́прамкаў, перспектывы рэгіянальнага еўрапейскага супрацоўніцтва, актуальныя пытанні міжнароднага парадку дня.*

4.8. **Пасля** (з родным склонам), **праз** (з вінавальным склонам). Замены на прыназоўнік *пасля* ў асноўным тычацца канструкцый з часавымі адносінамі, калі залежныя словы маюць давальны склон (таксама дапускаецца не змяняць прыназоўнік, а толькі склон залежных слоў, удакладняць выказванне і інш.). Прыназоўнікі *пасля* і *праз* можна выкарыстоўваць для праўкі канструкцыі *на ўзгадненню*, напр.: *У аддзеле моладзі таксама заявілі, што лепшыя праекты маладых графіцістаў праз узгадненне з гарадскімі службамі будуць увасоблены ў маштабе ў прамысловых зонах і «шэрых месцах» Бабруйска.*

- ✎ 1. *На прыездзе [Па прыездзе або Пасля прыездзе] ў Мінск я яшчэ раз перачытаў знакамітую аповесць.* 2. *Я́ [Пасля] заканчэннѹ [я] ліцэя і паступленнѹ [я] ў вышэйшыя навучальныя ўстановы, прычым не толькі нашай краіны, але і замежныѹ [я] (Кембрыдж, Гарвард, універсітэты Польшчы, Літвы, Латвіі, Расіі), навучэнцы пераходзяць у 12-ы клас, 13-ы, 14-ы, 15-ы і г. д. (праўка патрабавецца праз недарэчнасць канструкцый з часавым значэннем, бо аднолькавы прыназоўнік на праचываецца і перад другім аднародным членам сказа: на паступленні).* 3. *На вясне [Вясной, або Увесну, або 3 пачаткам вясны] прычынаецца жаданне штосьці тэрмінова змяніць.* 4. У адпаведнасці з указам кіраўніка дзяржавы рэгістрацыю тарыфаў на платныя медыцынскія паслугі ажыццяўляе Міністэрства аховы здароўя *на ўзгадненню [пасля ўзгаднення або праз узгадненне] з Міністэрствам эканомікі.*

5. Акрамя прыведзеных у п. 4 варыянтаў праўкі, існуе шэраг прыватных выпадкаў, калі патрабавецца дадатковая ўвага рэдактара.

5.1. Канструкцыя *на стану* на шырока выкарыстоўваецца ў афіцыйным, навуковым і публіцыстычным стылях. Апошнім часам сустракаецца яе варыянт *на стане* на: **Па стане на 1858 г. у беларускіх губернях налічвалася 4410,8 тыс. чалавек, у тым ліку на 35 паветах, тэрыторыя якіх уваходзіць у сучасныя межы Рэспублікі Беларусь, 3306,8 тыс. чалавек** (А. Кахановіч). Аднак цалкам зразумела, што словы *на стану* (*на стане*) не нясуць якой-небудзь сэнсавай нагрузкі і могуць быць ліквідаваны без страты для ўспрымання выказвання: *Запозычанасць па зарплаце ў краіне на ~~стану~~ на 25 жніўня была 518,1 мільярда рублёў*.

5.2. Канструкцыю *на факту* можна выправіць не толькі *на факце* (што можа выклікаць пашыранае тлумачэнне), але і *наводле факта*, *з-за факта*, *адносна факта*, якія звужаюць значэнне канструкцыі, набліжаюць да кантэксту сказа: *Прэзідэнт запатрабаваў тлумачэння ад службовых асоб, якія дапусцілі парушэнні, і даў канкрэтнае даручэнне КДК на гэтым факту* [адносна гэтага факта].

5.3. У якасці азначэння да слоў *пенсія*, *пенсіянер* у афіцыйным і публіцыстычным стылях ужываецца канструкцыя *на ўзросту*. Моўная практыка фіксуе пашырэнне канструкцыі *на ўзросце*, а таксама *на старасці*.

5.4. Канструкцыю *на Цэльсію* варта лічыць правільнай, бо ў асабовых назоўніках з мяккай асновай літаратурнай нормай для меснага склону з'яўляецца канчатак *-ю*: *Калі яе знайшлі, жанчына была без прытомнасці, сэрца яе спынілася, а тэмпература цела апусцілася да 15 градусаў на Цэльсію*. Параўн. у геаграфічным найменні: *Па-першае, дэлегацыя акрэсліла сваё бачанне выканання рэзалюцыі ПА АБСЕ на Чарнобыль*[і].

5.5. Узнікаюць цяжкасці з праўкай канструкцый з колькасным значэннем, напр., *капуста на ~~вядру~~* [з вядро]. Такую замену можна зрабіць у сказе: *Земнаводныя там на ~~кілаграму~~* [з кілаграм], і *ад іх спеваў аглухнуць можна*. Выразы *на максімуму* і *на мінімуму* дапушчальна замяняць сінанімічнымі прыслоўямі *максімальна* і *мінімальна*: *Нельга браць ад прыроды на ~~максімуму~~* [максімальна], а нічога ёй не дадаваць; *У нас ёсць некалькі партнёраў — кавярняў, сталовых, дзе на ~~мінімуму~~* [мінімальна] трэба аплачваць за абслугоўванне. Параўн. таксама сказ: *Магіляўчане вучацца эканоміць электраэнергію: дзесяць самых беражлівых гараджанаў атрымаюць на ~~мільён~~ рублёў* [мільён рублёў кожны] і стануць прыкладам для іншых.

5.6. Прывядзем прыклады праўкі адзінкавых выразаў: *вывучаць на ~~тыну~~ англійскай* [як англійскую]; *жыць на ~~суседстве~~* [у суседстве]; *чорным на ~~беламу~~*

[*на белым або на белым*]; спецыяліст *на Усходу* [краінах Усходу]; *на праву* [правамерна] лічаць, параўн.: Бяспрэчна, Уладзіслаў Дыбоўскі *на праве* заслужыў гэтыя словы (С. Галакціёнаў, Г. Яцкевіч); *разьбяр на дрэву* [дрэве]; *рэжысёр Юрыс Пушкус ужо вядомы нам на фільму* [на працы над фільмам] «Манатоннасць».

Прапанаваныя сінанімічныя замены і варыянты праўкі не могуць ахапіць усіх разнастайных значэнняў канструкцый з прыназоўнікам *на*. Але, як кажуць людзі, пашукай як трэба — і знойдзеш што трэба. Таму рэдактар павінен не толькі кіравацца сваёй інтуіцыяй, але і карыстацца разнастайнымі даведнікамі па сінтаксісе беларускай мовы, бо на выбар сінанімічнай канструкцыі ўплываюць многія фактары: і спалучальнасць апорнага слова, і значэнне залежнага кампанента, і агульнае значэнне ўсёй канструкцыі, і стылістычна апраўданая пабудова выказвання, і мілагучнасць у межах сказа.

§ 93. Канструкцыі з прыназоўнікамі *ў (ва)* / *на*

1. 3 назвамі дзяржаў (у т. л. абрэвіятурамі) выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*: *у Рэспубліцы Беларусь, у Федэратыўнай Рэспубліцы Германіі, у Каралеўстве Манака, у Злучаным Каралеўстве Вялікабрытаніі і Паўночнай Ірландыі, у РФ*.

✓ Дванаццаць студэнтаў факультэта турызму і сэрвісу ў жніўні праходзілі летнюю вытворчую практыку ў **Рэспубліцы Польшча; У Злучаных Штатах Амерыкі**, наадварот, заўсёды з найвялікшым размахам шанавалі свой уласны трыумф — 2 верасня 1945 года, калі на амерыканскім лінкоры «Місуры» капітуляваў японскі ўрад; Крымінальная справа ў дачыненні да былога генеральнага дырэктара «Уралкалія» Уладзіслава Баўмгертнера ў **Расійскай Федэрацыі** спынена; Мадэль МХЗ пакуль даступна толькі ў **КНР** і каштуе каля \$660 у эквіваленце.

3 афіцыйнымі назвамі астраўных краін таксама выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*, а з неафіцыйнымі пад уплывам слова *востраў* — па традыцыі або ў, або на: *у Ісландыі, у Шры-Ланцы(э), але на Кубе, на Мальце*.

✓ У **Рэспубліцы Кіпр** пачаліся прэзідэнцкія выбары, больш за тысячу выбарчых участкаў адкрыты з гадзінным перапынкам на абед апоўдні; Міратворчым сілам **на Кіпры** споўнілася 50 гадоў.

Асобнай гаворкі заслугоўваюць канструкцыі *на Беларусі* і ў *Беларусі*. Некаторыя даследчыкі ўводзяць дыферэнцыяцыю гэтых канструкцый: калі выраз сінанімічны *на тэрыторыі Беларусі*, тады трэба выкарыстоўваць прыназоўнік *на*, а калі размова вядзецца пра краіну — тады ў. Аднак прыклады з твораў мастацкай літаратуры і з журналістскіх тэкстаў не пацвярджаюць гэтага: абодва прыназоўнікі выкарыстоўваюцца практычна ў аднолькавых рэферэнтных сітуацыях.

✓ — Што за народ наш, беларусы? — уголас задаў ён сабе пытанне і размеркаваў, што доктарам будзе служыць **на Беларусі** і будзе збіраць матэрыялы аб духоўным жыцці свайго народа (М. Гарэцкі); **На Беларусі**, па прычынах розных, найбольш ад заваёўніцкіх ліхалеццяў, а часамі ад звычайнай нашай неахайнасці, многа дзе ратушы не зберагліся (Я. Скрыган); Ніхто не пачуў: яблык упаў дасвеццем — ля Халопеніч, **на Беларусі** (В. Зуёнак); **На Беларусі** таксама знайшлі антысавецкую партыю — нацыянал-дэмакратычную (Л. Рублеўская); **На Беларусі** туманы сцелюць сівыя раніцы па лагах, **на Беларусі** мае надзеі, па Беларусі — мая туга (Л. Паўлікава); Тут сыр, як першы снег, бялюткі, каўбас прыемнейшыя скруткі, што толькі ёсць **у Беларусі** (Я. Колас); **У Беларусі** ратан водзіцца не паўсюль (А. Федарэнка); На развітанне хадзілі на мясцовыя могілкі, на якіх вельмі чыста і бяздрэўна, нібыта яны знаходзяцца не **ў Беларусі** (В. Шніп).

✓ — У нас два праблемныя пытанні **на Беларусі**, — лічыць кіраўнік прадстаўнічай улады Гомельскай вобласці Валерый Сяліцкі; Акрамя гэтага **на Беларусі** святога Апанаса лічылі ахоўнікам гусакоў, а гэты дзень калісьці насіў назву «гусінага свята»; Мяркуецца, што **на Беларусі** будзе выконвацца 15–20 трансплантаций сэрца ў год; Аляксандр Лукашэнка павіншаваў медыкаў з правядзеннем першай **у Беларусі** аперацыі па перасадцы сэрца; Прайшоў дзясяткі курсаў і трэнінгаў як **у Беларусі**, так і за мяжой.

У канструкцыі *на Беларусі* прыназоўнік сам па сабе паказвае на паверхню і адначасова — на мясцовасць, краіну, у межах якіх адбываецца дзеянне. Таму выразы *на Беларусі* і *на Беларусь* з'яўляюцца арганічнымі для беларускай мовы. Для прыкладу спашлёмся на даследаванне публіцыстыкі Уладзіміра Караткевіча: суадносіны словаўжыванняў *на Беларусі* — *у Беларусі* складаюць 55 да 10, а *на Беларусь* — *у Беларусь* — 10 да 1. «**На Беларусі** Бог жыве...» — адзін вершаваны радок чаго варты!

Падобныя паралельныя канструкцыі замацаваліся і ў дачыненні да *Украіны*: на *Украіне* (*Украіну*) і ва *Украіне* (*Украіну*).

✓ **На Украіне** пан Патоцкі, пан з Канёва родам, з сваёй хеўрай гаспадарыць над бедным народам (Я. Купала); Вось з Беларусі еду я па дняпроўскай плыні, пра Каменку пытаю — іх многа **на Украіне** (А. Куляшоў); Хіба кнігі Скарыны не ведалі **на Украіне** і **ў Расіі**? (У. Караткевіч); Дні культуры Беларусі **ва Украіне** пройдуць 27–30 верасня 2010 года; Папа Рымскі Францішак скіраваў зварот да вернікаў, палітыкаў і міжнароднай супольнасці ў сувязі з абвастрэнным сітуацыі **ва Украіне**.

2. З адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі розных дзяржаў выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*: *у штаце Юта*, *у Кракаўскім ваяводстве*, *у Гродзенскай вобласці*, *у Ляхавіцкім раёне*.

✓ Аднак са шматлікіх беларускіх арганізацый, створаных па ўсёй Амерыцы, сваю дзейнасць працяглы час ажыццяўляла толькі адна, якая размяшчалася **ў штаце Ілінойс** (В. Коваль); Першы цягнік праехаў праз 35-кіламетровы тунэль, што злучае Фрутыген **у кантоне** Берн з Рарон **у кантоне** Валаіс.

З назвамі кшталту *Міншчына* выкарыстоўваецца прыназоўнік *на*: *на Глыбоччыне, на Мазырышчыне, на Гродзеншчыне*; таксама: *на Палессі*.

- ✓ Наказ бацькоўскі я збярог *на Полаччыне і Палессі*: не трэба мудраваць у лесе, шукаць нязведаных дарог (Г. Бураўкін); Так забівалі, забілі адну з палескіх вёсак — Капацэвічы *на Старобіншчыне* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік); *На Брэстчыне* карыбскі ўраган, паводка бангладэшская ўвосень (П. Панчанка).

3. З назвамі горных тэрыторый звычайна выкарыстоўваецца прыназоўнік *на*: *на Каўказе, на Паміры, на Урале*; але ў *Крыме*. Выбар прыназоўнікаў у і *на* з множналікавымі назвамі залежыць ад значэння: у *Альпах, у Андах, у Гімалаях, у Апенінах, у Пірэнеях* азначае «ў гарах, сярод гор»; *на Балканах* мае значэнне «на Балканскім паўвостраве», *на Карпатах, на Альпах* — «на паверхні гор».

- ✓ *Старшына*. Ведаю, ведаю. Ты таджык, бабуля *на Паміры*, Насрэддзін — узбек. (Г. Марчук); Шматлікія святары ў *Апенінах і Альпах* аддавалі царкоўныя памешканні для партызанскіх складоў зброі (А. Паддубская); Пасля гэтага маркіз загадаў спыніць вентылятары і пераправіць Гранаю ў ванны пакой, дзе яго некалькі гадзін вымочвалі ў ваннах з цёплай дажджавой вадой і нарэшце вымылі з галавы да ног мылам з дамешкам арэхавага алею, дастаўленага з горада Патасі ў *Андах* (П. Зюскінд; перакл. В. Сёмухі); Не стала шмат маіх сяброў. Адных сляды пясок заваяў ці недзе спяць *на Пірэнеях* пад белым саванам снягоў... (М. Танк).

4. З назвамі вёсак, сёлаў і пад. прыназоўнікі ў і *на* выкарыстоўваюцца паводле замацаванай традыцыі: у *вёсцы Агароднікі, у сяле Лукавец, на хутары Лясным*. Часам выбар прыназоўніка залежыць і ад значэння канструкцыі: *жыць у вёсцы Старынкi* — першы *на вёсцы* працаўнік. Параўн.: *жыць на вёсцы (на сяле)* у значэнні «ў сельскай мясцовасці» (як супрацьлегласць гораду).

- ✓ Ды трэба ж і ў *вёсцы* заводзіць нейкі іншы лад (Я. Колас); Былі, вядома, сярод куранёўцаў і скептыкі, якія смяяліся з чутак, даводзілі, што ў іх дзевяноста дзевяць працэнтаў выдумкі, — скептыкаў у *сяле* жыло таксама нямала (І. Мележ); Потым пайшлі далей і спыніліся *на лясным хутары* ў знаёмага Калеснікава гаспадара (У. Гніламёдаў); За дзень Рэйд толькі і паспяваў прайсці яго ўздоўжкі, так што ў чалавека, нават калі ён захацеў, усё роўна не хапіла б часу, каб пабываць у знаёмых *на вёсцы* (І. Чыгрынаў).

5. З назвамі прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і пад. выбар прыназоўніка таксама замацаваны традыцыяй: *ва ўстанове, у арганізацыі, у акцыянерным таварыстве, на заводзе, на фабрыцы, на прадпрыемстве, на фірме, на пошце, на флоце*. Калі размова ідзе пра іх структурныя падраздзяленні, то часцей выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*: *у цэху, у лабараторыі, у майстэрні, у аддзеле, у аддзяленні міліцыі, у агітпункце*; але: *у рэстаране на кухні, на выбарчым участку, на назіральным пункце*.

✓ Аднойчы ён [Павел] заседзеўся **ў сталоўцы** вельмі позна, амаль усе людзі разышліся, і чуваць было, як **на кухні** за сцяною паціху спявала нейкая кухарка (Л. Арабей); **На фабрыцы** мы і сышліся (І. Пташнікаў); Праўда, калі працаваў яшчэ **ў аддзеле** культуры, разы два акцёры тэатра зацягнулі (І. Шамякін); Я не ведаў, што **ў тым аддзяленні** ўвогуле ёсць тэлевізар, як і першы раз чую, што да тэлевізараў ёсць нейкія навушнікі (А. Федарэнка).

6. З назвамі відовішчых арганізацый і адпаведных ім мерапрыемстваў выбар прыназоўніка залежыць ад значэння канструкцыі: **у тэатры, у кіно, у цырку** (у памяшканні); **на канцэрце, на спектаклі, на оперы, на фестывалі** (быць відавочцам мерапрыемства). Прыназоўнік у характэрны і для выразаў кшталту заняты **ў канцэрце, у спектаклі**.

✓ Калі **ў тэатры** намячалася прэм'ера, Герд Плешчаницкі прагнуў паказаць свой чарговы шэдэўр багата каму, запрашаў на спектакль сваіх верных і адданных гледачоў... (В. Ткачоў); Многа вольных месцаў было **на спектаклі** «Чаму, чаму», пастаўленым знакамітым Пітэрам Брукам з актрысай Мірыям Гольдшміт; **У спектаклі** «СВ» героі маўчаць, перадаюць свае пачуцці толькі праз танец і жэсты; Усяго **ў канцэрце** ўдзельнічала каля 15 знакамітых калектываў і салістаў Міншчыны, якія шмат гастралююць як па нашай краіне, так і за яе межамі.

7. З назвамі навучальных устаноў выкарыстоўваецца прыназоўнік **у**: **у інстытуце, ва ўніверсітэце, у вучылішчы, у ліцэі, у каледжы, у школе**; з часткамі навучальных устаноў — прыназоўнік **на**: **вучыцца на другім курсе, на механіка-матэматычным факультэце, на замежным аддзяленні, працаваць на кафедры**. Традыцыйная замацаваная форма канструкцыі **у кабінёце, у класе, у аўдыторыі** (як адасобленых закрытых памяшканняў).

✓ І цяпер, **ва ўніверсітэце**, ён [Андрэі Стронін] акуратна атрымліваў ад брата кожны месяц пэўную суму грошай і мог увесць час аддаць навучы (К. Чорны); Калі Іван Хмель вучыўся **ў педтэхнікуме**, мой дзед быў студэнтам філалагічнага факультэта **ва ўніверсітэце** (Л. Рублеўская); Але Панас па-свойму вырашыў задачу: «Нашто ісці мне на завод. Я на наступны год **у інстытуце** буду, ныйначай» (У. Корбан); За чатыры гады вучобы **ў педвучылішчы** я ўсяго адзін раз — і то ўжо **на апошнім курсе** — схадзіў са сваімі вершамі ў рэдакцыю (у «Мінскую праўду», якая тады толькі пачала выходзіць) (Н. Гілевіч); Цяпер **на аддзяленні** ветэрынарнай медыцыны займаецца 199 чалавек, з якіх нямала гараджан — з Ляхавіч, Баранавіч, Слуцка, Клецка і іншых раёнцэнтраў.

8. З назвамі сродкаў руху звычайна выкарыстоўваецца прыназоўнік **на**: **на цягніку, на аўтамабілі, на тралейбусе, на аўтобусе, на метро, на самалёце, на лодцы, на катары**. Калі канструкцыя мае значэнне ‘знаходзіцца ўнутры транспартнага сродку’, то выкарыстоўваецца прыназоўнік **у**: **у лімузіне, у метро, у самалёце, у «Камеце», у электрычцы**.

- ✓ Але ж глядзі ты, як маскіруюцца: такімі грашамі варочаюць — і **на аўтобусе** ездзіць, ды і апранута як сціпла... Ат, ну іх к чорту... (В. Гапееў); **На чоўне** сабраўся ў бязмежную даль, у шлях невядомы, бясконцы (В. Вітка); Зайшоў да знаёмых, падарункі аддаў, пасядзелі трохі, а назад вяртаючыся, прымяркоўваю, як мне лепей дахаты дабрацца: **на метро ці на аўтобусе**... (А. Кірвель); Са мною **ў цягніку** ехалі двое — Цягун Толік і Касцюк Васіль (А. Крэйдзіч); — З вамі ці без вас — **у аўто** змесьцяцца толькі чацвёрэ, — кажа віцэ-консул і моршчыць у оду ме высокі, як скляпенні калідора, які мы якраз мінаем, лоб (Ф. Сіўко).

§ 94. Ужыванне некаторых відаў дапаўненняў

1. Могучь змешвацца дапаўненні і прыдаткі пры выкарыстанні назоўніка *помнік*. Родны склон залежнага слова паказвае на аўтара помніка, а давальны склон — на тую асобу, якой пастаўлены помнік. Таму выраз *помнік Анатоля Анікейчыка* сінанімічны выразу *помнік работы Анатоля Анікейчыка*, а ў сказе: *Верыцца, што і этнічныя беларусы, якія жывуць на радзіме Тараса Шаўчэнкі, здолеюць прыкласці намаганні, каб помнікі нашым таленавітым суайчыннікам* *нарэшыце з'явіліся, і не толькі ў Кіеве, але і ў шэрагу іншых украінскіх мясцінаў* — размова вядзецца менавіта пра тых людзей, якія заслугоўваюць права быць увасобленымі праз помнікі. Адзначым, што неасабовыя назоўнікі (пераважна пасля слова *помнік*) ужываюцца ў родным склоне: *помнік нашай славы*.

- ✎ 1. — Мяне найбольш уразілі паштоўкі з выявамі знішчэння помніка Міцкевіч[у], — прызнаецца аўтар прадмовы да кнігі... 2. У няволю фашысты вязуць вязня сумнага — помнік Шапэн[у].

2. Фіксуюцца памылкі ў канструкцыях з кампанентамі *адзін аднаго*. Спалучэнні звязваюцца з назоўнікамі наступным чынам: *адзін аднаго* (*адзін другога*) — з назоўнікамі мужчынскага роду: *адна адну* (*адна другую*) — з назоўнікамі жаночага роду; *адно аднаго* (*адно другога*) — з назоўнікамі ніякага і розных родаў.

- ✓ Рачкоўскі і Гайдук цалкам дапаўнялі **адзін аднаго** (М. Зарэцкі); Віктар і Мірон глянулі **адзін на аднаго**, нібы засаромеўшыся, і адступілі на пару крокаў назад (Я. Маўр); Гэты высокі пануры крыж і гэта закінутая сярод палескіх трушчобін школа стаялі, як сіроты, і, здавалася, цесна туліліся **адно да другога**, як бы ў іх была адна доля (Я. Колас); Было такое адчуванне, што ўсе скардзяцца **адно аднаму і адно на аднаго** (Г. Марчук); Дзяўчаты, штурхаючы **адна адну**, прыйшлі ў каморніцкі пакой, і таньчылі колькі хацелі, і зусім не саромеліся апліканта (М. Гарэцкі); Назаўтра мы спускалі трубы, ставячы іх **адна на адну** (В. Вітка); Учалавечай душы заўсёды суіснавалі два пачаткі: сэрца і розум. Суіснуюць яны, апладняючы **адно другое**, і ў паэзіі Р. Барадуліна (У. Гніламёдаў); Забыццю сваёй нацыі і свайму забыццю паэт можа супрацьпаставіць паэзію, у якой інтэлект і душа не супярэчаць **адно аднаму** (Л. Дранько-Майсюк).

- ✎ 1. Так вось садоўнік і яблыня знайшлі адзін[но] другога. 2. Вяселле, кветкі, шчасце, абяцанні заўсёды давяраць адзін[но] аднаму ўсе свае клопаты і радасці... 3. Калі мы атрымліваем асалоду адзін[но] ад аднаго ў ложку, то часцей за ўсё гэта прыводзіць да ўзаемнага атрымання асалоды ўвогуле. 4. Практычна ўсе пытанні вырашаюцца ў комплексе, бо яны ўзаемна звязаны і дапаўняюць адзін аднаго [адно другое].

3. Трэба ўмець заўважаць памылкі ў сказах з так званай двухчленнай парадыгматычнай аманіміяй, у якіх супадае форма дзейніка (суб'екта ў назоўным склоне) і прамога дапаўнення (аб'екта ў вінавальным склоне). Разглядаючы сказ: *Павышэнне жыццёвага ўзроўню насельніцтва выклікала павелічэнне таваразвароту ў гарадскіх крамах*, — можна выявіць два розныя сэнсавыя нападуненні выказвання: па-першае, у выніку павышэння жыццёвага ўзроўню павялічыўся таваразварот і, па-другое, праз павелічэнне таваразвароту павысіўся жыццёвы ўзровень. У такіх выпадках можна прапаноўваць некалькі варыянтаў праўкі: 1) *Павелічэнне таваразвароту ў гарадскіх крамах выклікана павышэннем жыццёвага ўзроўню насельніцтва*; 2) *Павышэнне жыццёвага ўзроўню насельніцтва паўплывала на павелічэнне таваразвароту ў гарадскіх крамах*; 3) *Дзякуючы павышэнню жыццёвага ўзроўню насельніцтва павялічыўся таваразварот у гарадскіх крамах*.

Двухчленная парадыгматычная аманімія не ўзнікае ў выпадках, калі не супадае лік суб'екта і аб'екта або адушаўлены назоўнік ці жаночы род у вінавальным склоне дакладна паказваюць на аб'ект.

- ✓ Нуднае **чаканне** паступова прыжмурвае **вочы**, навявае **дрымоту** (М. Зарэмба); **Рэха** гукае **крокі** (П. Ламан); **Зоркі** запальваюць **людзі** (В. Жданко); Стракаты **сон** працяў **імжу**: праменне падае на голаў мне (Я. Лайкоў).

- ✎ 1. Упоперак гарадок дзяліў на дзве амаль роўныя часткі асфальтаваны бальшак [Упоперак гарадок дзяліўся на дзве амаль роўныя часткі асфальтаваным бальшак]. 2. Замарозіла дзейнасць таварыства «Бацькаўшчына» [Таварыства «Бацькаўшчына» вырашыла (або вымушана) замарозіць сваю дзейнасць]. 3. Выпрабаванне славай Куляшоў вытрымаў, таму што належаў да плеяды тых паэтаў, чый *талент падпарадкоўвае іх чалавечы лёс* [чалавечы лёс падпарадкаваны таленту]. 4. Мімалётны сон перапыніў лёгікі *стуж вяснічак* [перапыніўся лёгікім стужкам вяснічак]. 5. Акрамя таго, верагодна, што *рак забівае пэўнае спалучэнне* [забіваецца пэўным спалучэннем] рэчываў, якія змяшчаюцца ў малінах.

Трэба бачыць падобныя двайныя прачытанні і ў паэтычных творах, тлумачыць аўтарам непераканаўчасць падставы, што ў сказе на першым месцы нібыта заўсёды стаіць суб'ект дзеяння, і вяртаць падобныя вершы на дапрацоўку. Прывядзем прыклады з твораў (у тым ліку і вядомых, і знаных аўтараў): *Гэты дзень пракляў глухі завулак* — для завулка страшны час прабіў; *Сэрца болей нішто супакоіць не можа*; *Сэрца* нязменна хвалюе *дакор*; *І святыя Хрыстовы сляды душы верніцкія захавалі*; *Пажар* зары пагасіць *позні вечар*;

Прымаразак ранні лёгкі **іней** на раллю стамлёную паклаў, серабрысты клён ля студні стыне.

4. Існуюць праблемы пры выбары роднага або вінавальнага склону дапаўнення, якое стаіць пасля пераходнага дзеяслова з адмоўем *не*. Звычайна ў родным склоне ставяцца назоўнікі, якія абазначаюць адцягненыя паняцці або якія маюць раздзяляльна-колькаснае значэнне (*не мае значэння, не прымаюць захадаў, не робіць памылак, не мае жадання, не надае ўвагі*).

✓ Бярлога была ў дзікім гушчарніку, ніхто **не парушаў спакою**, хаця і праходзіла недалёка лясная дарога, але была яна густой і непраезджай (М. Лынькоў); У гэтыя цесныя мізэрныя рамкі **не ўсадзіць** вялікай **душы** чалавека (І. Абдзіраловіч); Алік нават **не шукаў прычыны**, каб прычэпіцца да Васі (Г. Марчук); Але на агульным кантэкстуальным фоне мініяцюры ў чытача **не ўзнікае пачуцця** безнадзейнасці перад разбуральнай сілай бяспамяцтва (Т. Старасценка); Не падумайце, аднак, што яна, простая вясковая студня, якая **не бачыла гарадскога камфорту**, была такая ўжо непераборлівая, а ці, крыў божа, неахайная (У. Міхно); Я яшчэ **не меў кватэры** і жыў у Каралішчавічах — у Доме творчасці пісьменнікаў (В. Дайлідэ).

✎ 1. Аднак мы не страчваем надзею[і], а шукаем іншыя дадатковыя варыянты збыту прадукцыі. 2. Настрой удалай рэпетыцыі, добра зробленай работы, яшчэ жыў у Ларысе, акрыляў душу, хоць яна і імкнулася неяк стрымліваць сябе, не даваць пачуццям волю[і]. 3. На гарадскія сметнікі і звалкі, якія гараць паблізу Віцебска, проста не звяртаюць увагу[і], і ў горадзе пахне гарэлым. 4. Не падзялілі выкуп[у]. 5. Прымяненне ўсіх згаданых метадаў не выключае неабходнасці[і] лячэння медыкаментознымі сродкамі, бо толькі так можна дасягнуць працяглай рэмісіі.

Форма вінавальнага склону ўжываецца тады, калі дапаўненне з'яўляецца адушаўлёным назоўнікам ці абазначае прадмет, які аўтар хоча падкрэсліць, на якім хоча сканцэнтравать увагу (*не кінуў пісталет, не сустрэў мастачку*). Вінавальны склон часта ўжываецца пры інверсіі (дапаўненне перад дзеясловам).

✓ Цётка Адарка даўно не трымала **карову**; Прэзідэнт Францыі Нікаля Сарказі не запрасіў **караву** Вялікабрытаніі **Лізавету II** на імпрэзу з нагоды 65-годдзя высадкі саюзнікаў у Нармандыі; Толькі дзякуючы нашай перамозе **раскол** не адбудзецца; **Вокны** не расчынялі.

✎ Пасля гэтага будынак ужо нічым не нагадваў касцёл[і].

Калі адмоўе *не* стаіць перад адным дзеясловам, а дапаўненне залежыць ад інфінітыва, яно ставіцца ў вінавальным склоне: *Мы не маем права **пакідаць каманду***.

✎ Наважыўшыся аддзяліцца ад бацькоў, каб мець уласнае кубло і гаспадарку і жыць асобнай сям'ёй, дзецюкі валілі на Дубровах дрэвы, а тыя, вершалінамі да вёскі, здаецца, самі падалі ў зруб і ўсё роўна як прыкіпалі да смалістых бёрнаў, якія ляжалі ў сценах настолькі шчыльна, што між імі не магла ўбіць дзюб[у] нават такая прамыслая птушка, як дзяцел.

5. Формы назоўнікаў, якія абазначаюць свойскую жывёлу і птушак, у вінавальным склоне множнага ліку могуць супадаць з формай назоўнага склону (*пасвіць коні, каровы, гусі*; але: *пасвіць каня, карову, гусь*). Такія формы характэрныя для народнага маўлення, імі шырока карысталіся класікі беларускай літаратуры.

- ✓ Але чаму б вам, колежскі рэгістратар Нікіцій Зносілов, не стацца тым, чым вы самдзеле ёсць: Мікіта Зносак — і мілагучна, і па-тутэйшаму, ды языкоў не трэба **мяняць**, як цыган **коні**? (Я. Купала); Васіль Бусыга ілюстравалі панскія тэзісы на конт большавіцкай дзікасі і грабежніцтва практычнымі прыкладамі, з якіх відаць, як большавікі знішчалі дабро, як прыціскалі нават просты народ, хто трохі жыў багацей, **забіраючы коні, каровы**, адбіраючы кроў і потам набытую зямлю і аддаючы яе гультаям, што не ўмеюць павярнуцца каля зямлі (Я. Колас); **Пасвіў коні**, ведаючы, што гэта — яго [Лявона] праца да зімы, да навукі (М. Гарэцкі); Не замячаючы ўсмешак на тварах слухачоў, ён [рыжы] пабег скоранька памагаць Мікітку **запрагаць коні** (К. Чорны).

Сёння ў тэкстах кніжных стыляў пераважаюць формы з родным склонам.

- ✓ Хлопец, любіш **коней**? (Л. Рублёўская); Праўда, у нашых сельгаскааператывах часта бывае, што найперш дояць **кароў**, а затым разводзяць рукамі — малако нявыгаднае; За апошні час грамадскі статак тут зменшыўся амаль у два з паловай разы, але моцныя сялянскія падворкі па-ранейшаму трымаюць **кароў**; але: Калі чалавек мае **дзве каровы**, ён атрымлівае, адпаведна, 7 мільёнаў рублёў.

§ 95. Дапасаванне прыдаткаў

1. Не дапасуюцца да азначальнага слова прыдаткі:

- выражаныя двухслоўнымі мянушкамі: пра **Уладзіміра Чырвонае Сонейка**, з **Усеваладам Вялікае Гняздо**;

- ✓ У Любечы пільна сачылі за парадкам, з Любеча паходзіў сам дзед вялікага **Уладзіміра Чырвонае Сонейка**, бацька Дабрыні і Малушы, Малк Любечанін! (В. Іпатава); На Гарадзішчы, там, дзе Волхаў выцякае з возера Ільмень, Вячка сустрэўся з наўгародскім князем Яраславам Усеваладавічам, сынам **Усевалада Вялікае Гняздо**... (Л. Дайнека). Параўн: Князьёна з маленства чула паданні пра дзеда, пра Рагнеду-Гарыславу, што так і не скарылася **Уладзіміру Краснаму Сонейку**, пра іншых славурых продкаў, чыё жыццё прайшло пад знакам адданасці Полацку (У. Арлоў).

- далучаныя ўдакладняльнымі канструкцыямі са словамі *па імі (імені)*, *па прозвішчы*, *па мянушцы* і пад.; назоўнікі ў спалучэннях вядомы як, патрэбны як са значэннем «у якасці»; змешчаныя ў дужках пабочныя канструкцыі;

- ✓ Разважаючы, як назваць вёску, жыхары згадалі старую яблыню, якая расла на падворку заможнага чалавека **па прозвішчы Карабач**; А ўвесь мінулы год я тут адзін жыў: наводзіў парадак, цягнуў святло, наладжваў кантакты з мясцовым лесніком **па мянушцы Дэман**; Разам з тым даволі бясстраснае паняцце «лета-

пісец» неадакладна характарызуе эпічны талент К. Чорнага, пісьменніка, **вядомага як мастак-аналітык і псіхолаг**.

• узятыя ў двукоссе ўмоўныя назвы: на вытворчым аб'яднанні **«Інтэграл»**, разам з ЗАТ **«Забудова»**.

✓ Першыя ўзоры айчынных электрапагрузчыкаў на ліцэнзіі балгарскай **фірмы «Дзімекс»** выпушчаны калектывам закрытага акцыянернага **таварыства «Амкадор-Унікаб»**; Наш стадыён знаходзіцца за апошнім прыпынкам тралейбусаў ля вытворчага **аб'яднання «Азот»**; У Полацку яна [выстава] размесціцца ў Палацы культуры **ААТ «Полацк-Шкловалакно»**, непадалёк ад ціра; У **ААТ «Тураўшчына»** паклапаціліся і аб гэтым; У сваю чаргу акцыянеры **ААТ «Тэхнабанк»** 28.04.2003 (праатакол № 4) на сваім сходзе таксама пагадзіліся аб далучэнні да **ЗАТ «Гандлёва-Прамысловы Банк»**.

2. У асноўным дапасуюцца да родавага паняцця прыдаткі, якія з'яўляюцца:

• назвамі гарадоў, выражанымі скланяльнымі назоўнікамі адзіночнага ліку: *каля горада Львова, дапамога гораду Ханую, пад горадам Маладзечнам, у горадзе Севільі*;

✓ Але кожны ўладальнік музычнай энцыклапедыі можа пры жаданні разгарнуць яе на літары «п» і прачытаць пра выдатнага скрыпача Мікалая Паліванава, які нарадзіўся ў **горадзе Санкт-Пецярбурзе**, вучыўся ў вядомага педагога Макарыні... (Л. Рублеўская); Сенсация! У **горадзе Брукліне** сярод красунь праводзілі конкурс на званне каралевы прыгажосці (А. Макаёнак); Тэўтонскія купцы, купцы з Гоцкага берага, Любека і Брэмена просяць мужоў-палачан дазволіць ім пабудаваць на нашай зямлі, у **горадзе Полацку**, сваю лацінскую царкву (Л. Дайнека); Стася Раманоўскага Віктар ведаў не вельмі блізка, больш па настаўніцкіх канферэнцыях, якія да вайны праводзіліся ў **горадзе Лідзе**, адну канферэнцыю ад пачатку да канца яны праседзелі побач, разам хадзілі абедальніцы ў гарадскую сталовую і быццам пасябравалі (Л. Арабей); Лепшага майстра, чым Атаджан, няма ў слаўным **горадзе Бухары**! (В. Іпатава); У чэрвені ў **горадзе Гродне** запланавана правядзенне 48-й сесіі Парламенцкага сходу Саюза Беларусі і Расіі.

✎ 1. У 2010 годзе ў горадзе Лепел[і] Віцебскай вобласці ўсталяваны помнік Льву Сапегу — аднаму з выдатных дзеячаў беларускай гісторыі перыяду Рэчы Паспалітай. 2. Нарачанцы абяцанне стрымалі: у новым туры на «Тузіне хітоў» бярэ ўдзел іх песня «Парано[ў]», запісаная сёлета на Першамай у горадзе Вілейк[цы].

Назвы гарадоў, выражаныя назоўнікам множнага ліку або састаўным найменнем, не дапасуюцца да родавага паняцця: *каля горада Івацэвічы, пад горадам Чавусы, у горадзе Ганцавічы, у горадзе Вялікія Лукі*.

✓ Неяк пад **горадам Баранавічы**, дзе ён [Хольц] два дні кватараваў у рускай гаспадыні, ён спрабаваў загаварыць з ёй, дык не зразумеў нічога, дарэчы, як і яна яго таксама (В. Быкаў); У **горадзе Горкі** загарэлася пакінутая без нагляду ўключаная электрагрэлка і запаліла пасцель і хатнюю маёмасць; Дэлегатыя магілёўскіх пісьменнікаў рыхтуецца да ўдзелу ў свяце паэзіі «Паэтычная

сябрына — Письмянкоў луг», якая пройдзе ў **горадзе Касцюковічы**...; 2-і вядучы зачытвае ўрывак з успамінаў Р. Казанцавай, жыхаркі **горада Мар'іна Горка**.

Рэдкія назвы гарадоў могуць не дапасоўвацца да родавага паняцця, каб дапамагчы сарыентавацца чытачу. З гэтай жа прычыны такія прыдаткі звычайна не змяняюцца ў навуковай літаратуры і ў афіцыйных дакументах. Напрыклад, у сказе: *3 20 па 30 снежня труп з сямі чалавек знаходзілася ў туніскім горадзе **Набуль** (Паўночная Афрыка), дзе прымала ўдзел у XXIII Міжнародным фестывалі тэатра лялек* — пры скланенні прыдатка (*Набулі*) узнікае варыянтнасць першапачатковай назвы горада: *Набуль* (м. р.) ці *Набуля* (ж. р.).

✓ Чатыры бронзавыя медалі прывезлі беларускія школьнікі з міжнароднай алімпіяды навук аб Зямлі (IECO), якая нядаўна прайшла ў індыйскім **горадзе Майсур**; Падобныя тэракты адбываліся ў кенійскіх **гарадах Мтвапа і Мамбаса** 31 сакавіка: злачынцы кідалі гранаты ў месцы збору людзей і ўцякалі; Джуліян Асандж нарадзіўся ў 1971 г. у аўстралійскім **горадзе Таўнсвіл**.

• назвамі вёсак, сёлаў, хутароў: каля вёскі **Паперні**, пад сялом **Канёвам**, да хутара **Барывоза**;

✓ Ціха, асцярожна краўся ўраднік са стражнікам да вёскі **Галадранкі** (Я. Колас); У гэты ж самы час у сяле **Тушыне** панавала поўнае бязладдзе (Л. Дайнека).

Не дапасуюцца такія назвы, калі яны граматычна адрозніваюцца ў родзе і ліку ад родавага паняцця або складаюцца з двух слоў.

✓ Нават калі ў вёсцы **Вепры** гарэла некалькі двароў, у тым ліку і двор Кандрата Буса, то ён ляжаў нерухліва з застылым спакойным тварам (Я. Колас); Над вёскай **Буськ** кахання вырай вяртаўся ў родны рэзерват (М. Скобла); Фестываль этнічнай музыкі «Вольнае паветра» другі раз прайшоў на хутары **Шаблі**, што на Валожыншчыне; На хутары **Новыя Ясневічы** за 35 км ад Паставаў і размясціўся Дунілавіцкі псіханеўралагічны дом-інтэрнат.

• назвамі рэк: на рацэ **Нёмане**, каля ракі **Бярэзіны**, паміж рэкамі **Заходняй Дзвіной і Віцьбай**;

✓ Над **ракой Арэсай** (Я. Купала); Ён [Міша] вучыўся ў Макараўцы (зараз акадэмія імя адмірала Макарава) і дзеля практыкі нават хадзіў матросам па вялікай сібірскай **рацэ Калыме** (В. Шніп); Белавалод з Лютам зніклі, як расталі, у дрымучых лясах над **ракой Прыпяццю** (Л. Дайнека); У адной вёсцы Сатэрэ-Маўэ (*Satere Maue*), ля ракі **Амазонкі**, жылі муж і жонка; З таго часу паселішча над **Дзіснай-ракой**, назва якога пайшла ад назвы пабудаванага тут некалі старажытнага маёнтка, вырасла ў прыгожы і ўтульны гарадскі пасёлак са статусам раённага цэнтра.

Не дапасуюцца да родавага паняцця малавядомыя назвы рэк, часта — састаўныя найменні.

✓ Затое там часта на **рацэ Іціль** да самай сталіцы ходзяць караваны (В. Іпатава); Адбудзецца спуск па **рацэ Дэлавар** на лодках; Напад адбыўся прама на Каляды на адным з пляжаў, размешчаным на беразе **ракі Парана** ў горадзе Расарыя.

• назвамі вуліц, якія маюць форму прыметніка або форму жаночага роду: на вуліцы **Савецкай**, на вуліцы **Пятроўцы**, любавання вуліцай **Нямігай**.

✓ Гануля. Ды як жа! Пайшоў паглядзець на **Захараўскую вуліцу**, як там пані турбуюць жыдоўскія крамы і спальні (Я. Купала); У XV стагоддзі ўздоўж **вуліцы Нямігі** і дарогі на Ракаў пачалася забудова новага прадмесця, якое назвалі Ракаўскім (А. Бутэвіч); Кажу пра гэта сыну і чую: «Мая школа пад № 26 (гэта два разы па 13), і яна знаходзіцца на **вуліцы Камуністычнай** № 52 (гэта чатыры разы па 13), і да дзявятага класа я быў у журнале пад № 26...» (В. Шніп).

Не дапасуюцца да родавага паняцця назвы вуліц, якія маюць форму мужчынскага роду ці з'яўляюцца састаўнымі найменнямі: каля вуліцы **Балчуг**, на вуліцы **Гарадскі Вал**.

✓ Адсюль, з даху дома на **вуліцы Гарадскі Вал**, колішнім Захар'еўскім правулку, ён, наш горад, як на паштоўцы з мінулага (У. Някляеў).

3. Не дапасуюцца да родавага паняцця прыдаткі, якія з'яўляюцца:

• назвамі мястэчак, пасёлкаў, аулаў, кішлакоў, застаў: у мястэчку **Ракаў**, каля пасёлка **Чысць**, на заставе **Зарасай**;

✓ У 1914 годзе ў мястэчку **Цімкавічы** памёр выслалены майстар слупкіх сурвэт Міхал Парыбак (К. Чорны); Ля Ваўкавыска, пад мястэчкам **Рось**, ёсць пасёлак Краснасельскі (У. Караткевіч); Вядома, што ў пасёлку **Жалудок** дзейнічалі 2 яўрэйскія школы, у якіх прадметы вывучаліся на іўрыце і ідыш; У 1859 г. Шаміль з невялікім атрадам асаджаны расійскімі войскамі ў ауле **Гуніб** і здаўся ў палон на пачэсных умовах (Беларус. энцыкл.); ...У той дзень камандзір разведудвода лейтэнант В. В. Чуяшоў з байцамі быў на заданні ў кішлаку **Тангай**.

• назвамі замежных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак: для федэральнай зямлі **Баварыя**, у правінцыі **Таскана**, штатам **Невада**, у дэпартаменце **Сена**;

✓ А я ж толькі ўрадженец **кантона Швіц** (У. Караткевіч); Касцюшка выдатна справіўся з заданнем, у сувязі з чым Рада бяспекі **штата Пенсільванія** дала яму ва ўзнагароду дадатковую суму грошай (Я. Юхо, У. Емяльянчык); А можа, аўтар папросту з'яўляецца фанатам мюнхенскай «Баварыі» і спадзяецца, што ў выпадку аддзялення **зямлі Баварыя** яго ўлюбёны клуб зноў стане чэмпіёнам...

• назвамі астранамічных аб'ектаў: на **планеце Марс**, да **планеты Юпітэр**, святло **зоркі Сірыус**;

✓ Знаходжанне **планеты Юпітэр** (S) у Стральцы (€) — месцы свайго прыстанку — давала Анатолю вялікі аўтарытэт; Я. Драздовіч стварыў жывапісныя кампазіцыі «Прырода Месяца», «На Сатурне», «Жыццё на **планеце Венера**» ды іншыя; Мы былі моцна з'яднаныя тым, што святыя паверылі ў сузор'е Арла, пра якое так пранікнёна напісалі для нас Аляксандра Пахмутава і Мікалай Дабранраваў у песні «Звездопад», якая стала гімнам маладых рамантыкаў усіх пакаленняў, усіх, хто паверыў у сузор'е Арла і галоўную ў ім **зорку Альтаір**.

• назвамі станцый і партоў: на *станцыі* Мінск-Паўднёвы, у *порце* Мазыр;

✓ На *станцыі* **Гарадзея**, у страшным бяздум'і, ён пачаў спускацца з вагона на перон (К. Чорны); Ноч на *станцыі* **Негарэлае** (З. Астапенка); Цягнік Магілёў — Вільня (на заваконных шыйдачках, вядома ж, пазначана: Могилев — Вильнюс) сцішваецца на *станцыі* **Гудагай** (Л. Дранько-Майсюк); Акрамя таго, на базе дзейнага ў *порце* **Усходні** кантэйнерага тэрмінала прадугледжана будаўніцтва новых прычалаў.

• назвамі гарадскіх мікрараёнаў (раёнаў) і аграгарадкоў: у мікрараёне **Чыжоўка**, для мікрараёна **Зялёны** Луг, каля аграгарадка **Селішчы**.

✓ Скрадзенае [злодзей] збываў на сталічных рынках у **мікрараёне** **Серабранка**, а таксама ў Ждановічах; Убачыць іх [плакаты] можна на ўездзе ў горад з боку брэсцкай трасы, побач з **мікрараёнам** **Брылевічы**; Басейн на 600 чалавек адкрыўся ў **аграгарадку** **Сноў** Нясвіжскага раёна; Круглы стол на тэму «Развіццё сельскага турызму: нацыянальны і міжнародны вопыт» адбыўся 20 мая ў **аграгарадку** **Семежава**; Здарэнне адбылося 21 ліпеня на пашы каля **аграгарадка** **Пруднікі**.

4. Прыдаткі — назвы азёраў, заліваў, праліваў, каналаў, бухтаў, астравоў, паўастравоў, гор, горных хрыбтоў, вулканаў, пустынь і да т. п. звычайна не дапасуюцца да родавага наймення: ля *возера* **Струста**, на *востраве* **Мадагаскар**, паў*вострава* **Ямал**, у *бухце* **Нордвік**, вулканам **Этна**, у *пустыні* **Кызылкум**, на *гары* **Эверэст**.

✓ Вечарам у аўторак тэмпература вады ў возеры **Нарач** склала 26,3 градуса; Ад Навагрудка хвілін дваццаць язды, і ты — на возеры **Свіцязь**; 11 чэрвеня на гары **Маяк** пад Браславам загарэлася цэнтравая назіральная вышка.

Агульнавядомыя назвы падобных геаграфічных аб'ектаў (у асноўным астравоў і пустынь) дапасуюцца да родавага паняцця: над *пустыняй* **Сахарай**, на *востраве* **Сіцыліі**, ля *вострава* **Сахаліна** і інш.

✓ Першая — Юрыю Добышу прапанавалі працаваць месяцы два ў пустыні **Сахары** механікам у атрадзе бурэльшчыкаў, якія рабілі артэзіянскія свідравіны, даставалі ваду (Э. Ялугін); Далёкага вострава **Сахаліна** Іван Дзям'янавіч не збаяўся, з Беларусі з'ехаў, але ад «тайны» не ўцёк (А. Кудравец); Горад Упернавік — самая паўночная паромная прыстань вострава **Грэнландыі**.

Назвы, якія маюць форму прыметніка, дапасуюцца да родавага наймення: ля *возера* **Лепельскага**, на *востраве* **Кацельным**, у **Татарскім** праліве.

5. У састаўных назвах дзяржаў са словам *Рэспубліка* прыдаткі дапасуюцца да яго, калі маюць форму жаночага роду і заканчваюцца на *-ія* (*-ыя*): у *Рэспубліцы* **Венгрыі**, з *Рэспублікай* **Замбіяй**, але: у *Рэспубліцы* **Беларусь**, у *Рэспубліцы* **Польшча**.

✓ Урадженец Рэспублікі **Балгарыі** Т. мае пастаяннае месца жыхарства ў нашым райцэнтры і работу на адным з прадпрыемстваў горада; Прэзідэнт Беларусі

накіраваў спачуванні Генеральнаму сакратару ААН Кофі Анану і Прэзідэнту Федэратыўнай Рэспублікі **Бразіліі** Луісу Анасіу Луле дэ Сілва ў сувязі з тэрарыстычным актам супраць штаб-кватэры місіі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый у Багдадзе і гібеллю вядомага бразільскага дыпламата, спецыяльнага прадстаўніка Генеральнага сакратара ААН у Іраку Сержыу Віейра ды Мелу. Але: Ганаровага звання Сяргей Абламейка ўдастоены за развіццё навукова-тэхнічнага супрацоўніцтва паміж нашай краінай і Сацыялістычнай **Рэспублікай В'етнам**.

§ 96. Ужыванне іменнага выказніка

1. У складзе выказніка дзеепрыметнікі жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку, а таксама дзеепрыметнікі множнага ліку ў афіцыйным і навуковым стылях ужываюцца ў кароткай форме, бо поўная форма выклікае непатрэбнае двайное прачытанне сказа.

✓ Устаноўлена, што замена дахавага пакрыцця школы была **праведзена** да 1 жніўня 2013 г.; Найбольш старажытныя егіпецкія помнікі пісьма **выкананы** на камені, гліняных плітах, на драўляных таблічках, метале, косці, скуры і шоўку.

У мастацкім стылі, у асобных жанрах публіцыстычнага і навуковага стыляў у названых выпадках сустракаюцца і поўныя формы дзеепрыметнікаў.

✓ Зарадныя скрынкі **паўзарваны, пагнуты, пакамечаны**, як папера ў жмені, некаторыя **раскрэмсаны** літаральна ў шчэпкі (М. Гарэцкі); Ларыса заўсёды лічыла, што работа і ўсё астатняе павінны быць **размежаваны, падзелены** (Т. Мушынская); Калодзежы тут найбольш **зачыненыя**, з помпамі (М. Гарэцкі); Акрамя страсення мазгоў і запалення лёгкіх у яго [Васі] было **зламанае** рабро, **выбітыя** два зубы (Г. Марчук); Калі ў Францыі пачалася рэвалюцыя і войска было **распушчанае**, ён, імператар, вярнуўся на радзіму і таксама далучыўся да сепаратыстаў (У. Арлоў); Аднак лагойскія гаворкі арэальна **аддаленыя** ад памежных з літоўскімі, таму бачыць у гэтым выпадку балцкі ўплыў няма падстаў (А. Хромчанка).

Аднак варта сачыць за дарэчнасцю ўжывання падобных формаў, каб у чытача не ўзнікала патрэба вяртацца да пачатку сказа для разумення яго сэнсу. Напрыклад, у сказе: *Псіхалагі ўстанавілі, што жанчына больш тонка **арганізавана і здольна** на больш шырокую гаму пачуццяў і перажыванняў* — аднародныя выказнікі выражаны дзеепрыметнікам (*арганізавана*) і прыметнікам (*здольна*), які мае поўную форму і ў складзе прэдыката, таму лепш выкарыстаць і поўную форму дзеепрыметніка (*арганізаваная і здольная*).

✎ 1. За пазухай у Саклаба — добра зашытая ў скуру, запячатаная ўцвярдзелай смаляю, — схаванаў рэч, якая каштуе больш, ніж усе табуны манголаў разам узятых (стылістычна правільна выкарыстаць кароткую форму дзеепрыметніка-выказніка, бо перад ім знаходзяцца адасобленыя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікавымі зваротамі). 2. Прынятаў рашэнне падтрымаць ініцыятыву і вылучыць сродкі на рамоні аздараўлення лагера (на пачатку сказа поўная форма дзеепрыметніка

адразу ўспрымаецца як азначэнне). 3. *Калі прапановы завадчан не будуць падтрыманы, то вытворчасць паліраванага шкла можа спыніцца.*

2. Дзеепрыметнікі мужчынскага роду ўжываюцца ў поўнай форме, а кароткая форма ўспрымаецца як нехарактэрная для беларускай мовы. Кароткія формы такіх дзеепрыметнікаў сустракаюцца пераважна ў паэтычных творах пачатку — сярэдзіны XX ст., напр.: *Дзівамі і казкамі быў ахутан лес, залатымі краскамі ён парос увесь* (П. Глебкі). У іншых выпадках трэба прыводзіць праўку.

✎ 1. *Майстар-клас закончан[ы] на палетках вучнёўскай гаспадаркі.* 2. *Плануецца, што корпус будзе выраблен[ы] са сталі найноўшых гатункаў.* 3. *Акрыяю з першым крокам, тым, што не ўбок быў зроблен, а наперад...* [зроблены, а ўперад...] (праўка формы дзеепрыметніка і замена прыстаўкі ў прыслоўі не парушае вершарада).

3. Ужыванне пасля дзеясловаў-звязак *быць, стаць, зрабіцца, станавіцца* і пад. назоўнікаў і прыметнікаў характарызуецца іх пастаноўкай у назоўным і творным склонах.

Назоўны склон гэтых часцін мовы часта выражае пастаянную (і ў асноўным экспрэсіўную) характарыстыку прадмета і пераважае ў гутарковым, мастацкім і часткова ў публіцыстычным стылях. Некаторыя даследчыкі лічаць менавіта назоўны склон характэрным для беларускай мовы.

✓ *І наогул, Саханюк быў чалавек практычнага складу* (Я. Колас); *Яны мне спрыяюць кругом, — я ж сёння зрабіўся крылаты* (М. Грамыка); *Яны [берагі] сталі вышэйшыя і сушэйшыя; замест ляснога гушчару віднеліся бязлесныя прасторы, сярод якіх дзе-нідзе раслі рэдкія купы дрэў, але вёсак ля берага не было* (Я. Маўр); *Пасля сходу Будыка, здаецца, зрабіўся яшчэ больш самаўпэўнены* (І. Шамякін); *Спазнаўшы боль, сорам, ганьбу з-за такіх сваіх айчымаў, насмешкі суседзяў і аднакласнікаў, Тоська з маленства стала зацятая, гордая, не саступала нікому — ні дзяўчынкам, ні хлопчыкам, ні настаўнікам, ні ёй, маці* (Г. Далідовіч); *Адзін больш спакойны, сарамлівы, лагодны. І валасы ў яго былі светлыя, гладка зачасаныя, паслухмяныя* (Г. Багданава); *Наконт кніг і часопісаў Міхаіл Аляксандравіч быў педант: аддаваў іх у аправу віленскаму пераплётчыку, трымаў у шафе расставленымі ў строгім парадку, трывожыўся, калі кніга хадзіла па руках* (А. Мальдзіс); *Дэспці ўніверсітэт быў нямецкамоўны, большасць студэнтаў складалі прыбалтыйскія немцы* (С. Галакціёнаў, Г. Яцкевіч); *Гэта былі тыя самыя вочы, што некалькі гадоў назад былі бацькавы, добрыя, спагадлівыя* (А. Наварыч); *Вокны асвятліліся, і белыя снежныя малюнкі на шкле ператварыліся ў блакітныя, потым зноў зрабіліся белыя* (У. Сцяпан); *Міця быў вялікае дзіця* (Л. Рублёўская); *Пётра быў выдатны паўабаронца: тэхнічны, вынослівы, кемлівы* (Ю. Станкевіч).

У складзе выказніка з названымі звязкамі творныя склоны назоўнікаў і прыметнікаў больш характарызуе часовасць прыкметы, паказвае на яе непастаянства.

✓ Быў **упартым, свавольным** я (М. Хведаровіч); Таросы, схаваныя пад снегам, былі **нябачнымі**, нага, калі ступала на іх, часта слізгала (А. Марціновіч); І адчувае хлопчык, як нейкая сіла падштурхоўвае яго ўвышкі, абдае цеплынёю, цела становіцца **лягчэйшым, спрытнейшым**, рукі наліваюцца сілаю (У. Міхно); Меркаванні крытыкаў англійскага паэта не былі **адназначнымі** (Т. Сівец); Яна, Галка, тады нават і падумаць не магла, наколькі **памылковымі** былі тыя ейныя словы (Р. Баравікова); Туман становіўся ўсё **гусцейшым**, дарогі не разабраць, таму ляцець было надзвычай цяжка (А. Масла).

У афіцыйным і навуковым стылях выбар звычайна робіцца на карысць менавіта творнага склону, напр.: *За час працы ў цэху зборкі карпусоў В. С. Васілевіч стаў сапраўдным спецыялістам па першаснай падрыхтоўцы асноўнага шасі.*

Пасля дзеясловаў-звязак называцца, лічыцца, заставацца, здавацца і інш. іменная частка звычайна ставіцца ў творным склоне: *Горы толькі на першы погляд здаюцца недалёкімі.* У мастацкім стылі ў аднолькавай ступені ўжываецца і назоўны склон.

✓ Зямля здаецца **лёгкай, бязважкай**, яна ўся дышае цішай, спакоем (М. Лынькоў); У гэты момант ён здаваўся ёй **лепшым** ад усіх яе знаёмых лордаў, сэраў, містараў і іншых франтаў (Я. Маўр); Любая ежа пакідае страўнік і рухаецца далей, у дванаццаціперсную кішку, у выглядзе вадкай кашкі, яна называецца **хімусам**; Дом Нохіма стаяў каля краю сяла, на самым людным месцы, якое чамусьці называлася «**коварат**» і ў якім сыходзіліся канец вуліцы, дарога з Алешнікаў і дарога на юравіцкі шлях (І. Мележ); На гэты раз крыж здаваўся не **белы**, а **чорны**: сонца свяціла ўжо ззаду (А. Мальдзіс); Так і атрымалася, што хлеб аказаўся **разумнейшы** за чалавека (І. Грамовіч).

Назоўнікі пасля гэтых звязак таксама могуць ставіцца ў форме назоўнага склону з мэтай пазбегнуць розначытанняў у геаграфічных найменнях: *Адзін з невялікіх гарадкоў у Брэскай вобласці (Камянецкі раён) называецца **Высокае**.* Пры ўжыванні творнага склону будзе незразумела, якое найменне мае мястэчка: *Высокі* або *Высокае*.

§ 97. Аднародныя члены сказа

Пры спалучэнні аднародных членаў сказа павінны захоўвацца пэўныя патрабаванні.

1. Частая памылка тэкстаў розных стыляў — спалучэнне аднародных членаў, якія не маюць агульнай асновы для дзялення або члены дзялення якіх узаемна не выключаюцца. Хутчэй за ўсё, прычынай такіх памылак становіцца апэратыўнасць тэкстастваральнай дзейнасці, няўменне кантраляваць думку падчас яе вербальнага фіксавання, адсутнасць навыкаў удасканалення тэкстаў.

У сказе: *І гэта галоўная прычына вялікага патоку сюды турыстаў з шэрагу краін — Расіі, Францыі, Англіі, Аўстрыі, Бельгіі, Галандыі, Прыбалтыкі і нават Амерыкі...* — Прыбалтыка і Амерыка залічаны да ліку краін; можна было б прапанаваць аўтару наступны варыянт праўкі: *...Галандыі. Тут можна сустрэць прадстаўнікоў Прыбалтыкі і нават Амерыкі.* Не цалкам выключаюцца члены дзялення ў сказе: *Сацыяльны ж крызіс, што ідзе ўслед за эканамічным, як мы бачым, прыйшоў ужо ў Ісландыю, краіны Балтыі, некаторыя краіны ЕС.* У такім спалучэнні аўтар «валявым рашэннем» выключаў краіны Балтыі з ЕС; прапанава дапоўніць сказ ліквідавала б гэты недахоп: *...і некаторыя іншыя краіны ЕС.*

Падчас апрацоўкі інтэрв'ю журналіст не заўважыў памылак у выказванні суразмоўцы: *Здымалі жывёльны свет, розныя прыродныя ўмовы, наводзіны птушак, пінгвінаў і г. д. Нельга здымаць жывёльны свет, умовы, наводзіны; птушкі і пінгвіны не могуць быць аднароднымі (парушаюцца рода-відавныя адносіны); птушкі* — таксама прадстаўнікі *жывёльнага свету*. Сказ, такім чынам, можа мець выгляд: *Здымалі розныя прыродныя з'явы, прадстаўнікоў жывёльнага свету, пераважна птушак, у тым ліку пінгвінаў, і г. д.* Наогул пры падрыхтоўцы да друку інтэрв'ю трэба быць асабліва ўважлівым, што выклікана неабходнасцю ператварэння вуснага маўлення ў пісьмовы тэкст. Малазаўважныя, часам няўлоўныя паўзы, не падмацаваныя ў ім адпаведнымі фармальнымі сродкамі, выклікаюць памылкі, якія чытач суадносіць з nelaгічнасцю думкі таго, хто дае інтэрв'ю.

У мастацкім і публіцыстычным стылях аднародныя члены могуць быць аднароднымі толькі сітуацыйна, характарызаваць з'яву з розных бакоў, ужывацца з мэтай стварэння пэўнага камічнага эфекту. Таму варта ўважліва аналізаваць матываванасць падобнага спалучэння. Трэці сказ наступнага фрагмента з рэпартажу (нейтральны стыль выказвання) патрабуе грунтоўнай перапрацоўкі: *Юра і Света Агаркі — гаспадары такой сядзібы ў вёсцы Дакудава ў тым жа Лідскім раёне. Дарэчы, іх вельмі палюбiлі немцы, рэгулярна туды прыязджаюць. Там ёсць дзеці, жывёлы, вельмі прыемная атмасфера, зялёныя маршруты.* Зусім непатрэбны фельетонны гумар узнікае ў сказе з артыкула: *Пакутуюць ад стыхійных звалак прыгарадных лясы і работнікі лясной гаспадаркі, якім даводзіцца прыбіраць за нядбайнымі суайчыннікамі.* Можна было б прапанаваць такую, напрыклад, праўку: *...лясы, а работнікам лясной гаспадаркі даводзіцца...* Аднародныя члены сказа, узятага з аповесці, не паддаюцца разуменню і тлумачэнню: *Нячутна лятаюць матылі і бабачкі* (русізм *бабачкі* тут зусім неадарэчны).

Некаторыя «няправільныя» спалучэнні выкарыстоўваюцца па традыцыі і не патрабуюць праўкі, напрыклад *фестываль моладзі і студэнтаў*.

- ✎ 1. Працавала спецыялізаваная тэхніка: краны, лесавозы, маніпулятары, вышкі, людзі з піламі [завіхаліся людзі з піламі]... 2. Сёння дзяржава аплачвае вучобу юнакам і дзяўчатам у найлепшых замежных універсітэтах, ВНУ [іншых ВНУ].

3. *Азіяцкія біржы і Расія* [Біржы азіяцкіх краін і Расіі] абваліліся ўслед за ЗША. 4. Побач на беразе возера знаходзіцца турыстычная база, якую плануецца пашырыць да аграэкатурыстычнага комплексу з драўлянымі домікамі і рыбнай лоўляй [комплексу, дзе будуць пабудаваны драўляныя домікі і можна будзе займацца рыбнай лоўляй]. 5. *Зарэз* [Цяпер] гульня і яе варыяцыі вельмі папулярныя ў розных кутках СНД і замежжы [за яе межамі].

2. Часам усе аднародныя члены могуць спалучацца з асобнымі словамі сувяззю кіравання або, наадварот, кіравацца імі. Методыка рэдагавання патрабуе ў якасці праверкі суадносіць кожны аднародны член з такімі словамі, г. зн. прачытваць кожнае спалучэнне асобна. Напрыклад, у сказе: *Разам з тым гэты чалавек заўсёды дбаў і захоўваў фальклорныя традыцыі* — канструююцца два спалучэнні: ‘дбаў фальклорныя традыцыі’ і ‘захоўваў фальклорныя традыцыі’. Кіраванне дзеяслова *дбаць* — ‘пра каго-што і аб кім-чым’, таму сказ патрабуе праўкі з-за кантамінацыі: ...дбаў пра фальклорныя традыцыі і захоўваў іх.

У першым сказе фрагмента: *Інваліды, на грудзях якіх ордэны і медалі, і зарэз [цяпер] востра адчуваюць тыя раны і горыч страт сваіх баявых сяброў. І шчыра дзякуюць персаналу шпіталя за тыя клопаты, лячэнне і ўвагу, якія медыкі праяўляюць да іх*, — магчыма, і варта пакінуць аднародныя члены *тыя раны і горыч страт* для адлюстравання сапраўднага трагізму ваенных часоў, аднак у другім сказе, па-першае, нематывавана паўтораны ўказальны займеннік *тыя* і, па-другое, два з аднародных членаў лексічна не спалучаюцца з дзеясловам даданай азначальнай часткі *праяўляюць*. Сказ патрабуе перапрацоўкі, напрыклад: *І шчыра дзякуюць персаналу шпіталя за добрае лячэнне, праяўлены клопат і кранальную ўвагу*.

✎ 1. Тыя, хто нястомна лабіруе і агітуе за хутчэйшае ўступленне ў ЄС [лабіруе хутчэйшае ўступленне ў СГА і агітуе за гэта] (сярод іх першую скрыпку іграе міністр эканамічнага развіцця і гандлю РФ Герман Грэф), не шкадуюць ружовых фарбаў. 2. Ветэраны падзякавалі свайму роднаму міністэрству за пастаянны клопат і ўвагу да былых работнікаў ведамства [клопат пра былых работнікаў ведамства і ўвагу да іх]. 3. І вельмі часта мы ганьбім ✗ не зважаем на тых, хто ўсімі сваімі намаганнямі робіць свет хоць крыху чысцейшым. 4. Згадзіцеся, цікавыя словы з боку чалавека, які закліканы апекавацца і захоўваць старадаўнія будынкі [апекавацца над старадаўнімі будынкамі і захоўваць іх] — разам з усімі ✗ «гнілымі канструкцыямі» [помнікаў].

3. Памылкі могуць узнікаць і праз няправільнае спалучэнне аднародных структурных кампанентаў у складаных сказах. Напрыклад, у сказе: *Вусені адраджаюцца з яек праз 5–8 дзён у перыяд заканчэння росту і калі ягады пачынаюць спець* — няўдала спалучаны ў якасці аднародных назоўнік ва ўскосным склоне і даданая частка. Варыянт праўкі з аддзеяслоўнымі

назоўнікамі не падыходзіць [заканчэння росту ягад і пачатку іх выспявання], выкарыстанне ж асабовых формаў дзеяслова пазбаўляе сказ ад нанізанах аднасклонавых канструкцый: у перыяд, калі заканчваецца рост ягад і яны пачынаюць спець.

✎ 1. — Я бачыла ў прытулку гэтых дзяцей і як яны [адчувала, як яны], нягледзячы ні на што, хочуць да сваёй маці, — працягвае народны засядацель. 2. У наша прафесійнае свята жадаю калегам творчых поспехаў; і каб яны працавалі з аптымізмам, ажэотай [поспехаў. Няхай яны працуюць з аптымізмам і ахвотай].

Сказы, у якіх спалучаны ў якасці аднародных дзеепрыметнікавы зварот і даданая азначальная частка, таксама патрабуюць рэдактарскага ўмяшальніцтва. Можна, напрыклад, меркаваць, што выказванне: *На мой погляд, меркаванне аб сучаснай моладзі як недарэчным «пакаленні пепсі», выключна зацыклена на спажыванні, уласных задавальненнях, дыскатэках, папулярнай музыцы, камп'ютарных гульнях, якое амаль нічым іншым не цікавіцца, глыбока памылковае* — спачатку было сканструявана па-руску і ў ім ніякага парушэння не было (почти ничем другим не интересующемся). Аднак нятворчы пераклад выклікаў памылку, таму ўзнікла неабходнасць у правядзенні праўкі: ...«пэпсі», якое выключна зацыклена на спажыванні, уласных задавальненнях, дыскатэках, папулярнай музыцы, камп'ютарных гульнях і амаль нічым іншым не цікавіцца, глыбока памылковае.

✎ Заказычк МТФ — раённы аграцэнтр, а ўзвядзенне [будуецца] яна ў адпаведнасці са спецыяльнай рэспубліканскай праграмай, складзенай у [якая прынята ў або якая зацверджана ў] мінулым годзе і згодна з якой у рэспубліцы намечана ўзвесці [здаць у эксплуатацыю] 118 новых буйных МТФ.

4. Нярэдка сустракаюцца сказы, у якіх аднародныя члены маюць абагульняльнае слова, пераважна прэпазіцыйнае. Супастаўленне з ім усіх членаў аднароднага рада дазваляе прааналізаваць аднастайнасць іх граматычнай формы. У сказе: *Начальнік Магілёўскай ДАІ бачыць тут цэлы комплекс прычын: імклівае павелічэнне колькасці аўтамабіляў, недастатковая якасць падрыхтоўкі вадзіцеляў, вялікія хуткасці і нервовасць, нізкая культура наводзінаў на дарозе* — абагульняльнае слова з'яўляецца прамым дапаўненнем, і толькі першы і трэці аднародныя члены паўтараюць яго (павелічэнне; хуткасці і нервовасць), а іншыя — не (праўка: *недастатковую якасць, нізкую культуру*).

✎ Элементарнымі пераўтварэннямі лінейнай сістэмы называюць пераўтварэнні: 1) множанне раўнання сістэмы на лік, адрозны ад нуля; 2) дадаванне да аднаго раўнання сістэмы іншага яе раўнання, памножанага на любы лік; 3) перастапоўк[у] месцамі двух раўнанняў сістэмы.

Больш істотныя недахопы і ў наступным сказе: *Але Столінічына мае свае спецыфічныя асаблівасці: вялікая забалочанасць тэрыторыі, малы працэнт ворыва — 35 тыс. га на 300 тысяч гектараў усёй тэрыторыі*. Патрабуецца

праўка формы першага аднароднага члена (*вялікую забалочанасць*), неабходна ліквідаваць лексічную збыткованасць (*спецыфічныя асаблівасці*), неаднастайнасць напісання адзінак вымярэння і змяніць далучальную канструкцыю да другога аднароднага члена, у якой тлумачыцца не працэнт, а адносіны (праўка: *11,6 % ад усёй тэрыторыі*). Аднак аргумент, пададзены такім чынам, асаблівасці раёна можа пацвярджаць толькі пры параўнанні гэтага працэнта ў суседніх тэрыторыях.

Варта сачыць за дарэчнасцю выкарыстання абагульняльнага слова. Сказ: *Адразу 6 жыхароў Бабруйска і сельскага раёна былі дастаўлены ў бальніцу з характэрнымі сімптомамі бутулізму: цяжкае дыханне, камок у горле, пагаршэнне зроку і іншымі* — утрымлівае абагульняльнае слова ў творным склоне *сімптомамі* (гэта падмацоўваецца аднародным членам *іншымі*). Можна змяніць склон усіх аднародных членаў: *цяжкім дыханнем, камком у горле, пагаршэннем зроку* або — больш прымальна — трансфармаваць АЧ ва ўстаўную канструкцыю: *...сімптомамі бутулізму (цяжкае дыханне, камок у горле, пагаршэнне зроку і інш.)*.

5. Адрозніваюцца стылістычна злучнікі *і і ды*, якія выкарыстоўваюцца для спалучэння як аднародных членаў, так і частак складаных сказаў. Злучнік *і* ўніверсальны і шырока выкарыстоўваецца ва ўсіх стылях мовы ва ўсіх аўтараў.

✓ *Тады, калі я ўвайшоў у бажніцу і, зачыніўшы дзверы, стаў гутарыць з небам, з неба раптоўна ўпала маланка і раскалола бажніцу надвое* (А. Разанаў); *Лацінскі шрыфт, у якім ёсць асобныя літары **g i h**, даваў магчымасць па-рознаму абазначаць выбухны **g i** фрыкатыўны **h*** (Ф. Янкоўскі); *Ндрангета, неапалітанская Камора і сіцылійская Коза Ностра складаюць аснову арганізаванай злачыннасці ў Італіі; Міністэрству культуры ажыццявіць выплату спецыяльных прэміяў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь дзеячам культуры і мастацтва 2016 года са сродкаў фонду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь на падтрымцы культуры і мастацтва*.

Злучнік *ды* (у значэнні *і*) мае нашмат меншую частотнасць і сустракаецца пераважна ў гутарковым і мастацкім, часам у публіцыстычным стылях, не ўжываецца ў афіцыйным стылі. Выкарыстанне гэтага злучніка асабліва дарэчнае тады, калі папярэднія слова заканчваецца на *і*.

✓ *З левага боку Дняпра, за дзень летняе хадзі ад яго, абнятае з трох бакоў балотамі **ды** хмызнякамі беднай Плёскі, прытулілася тое Асмолава пры вялікім некалі шляху з Вялікага Княства Літоўскага на Масковію* (М. Гарэцкі); *Высока сябе несучы, сплываюць вякі **ды** аблогі* (Р. Барадулін); *Мне нават давялося, пазіраючы з акна санаторнай палаты на мокрыя таполі **ды** на шызыя карпацыя гарбіны, колькі разоў запар пералічыць дні, якія засталіся да ад'езду* (В. Мудроў); *Ой, бярозы **ды** сосны — партызанскія сёстры, вас ніколі ў жыцці не забыць* (А. Русак); *У піліпаўку **ды** ў пост вялікі да гумён прыходзіў з лесу лось* (А. Бялёвіч).

У навуковым стылі злучнік *ды* выкарыстоўваецца часам у тэкстах гістарычнай тэматыкі.

✓ *Мусіць, парады канцлера, яго рашучыя крокі **ды** тэрміновыя перамовы з беларускай **ды** ўкраінскай шляхтай спынілі Астрожскага ад скрайніх учынкаў, выратавалі на той момант Беларусь ад амаль што немінучай братазбойчай вайны на рэлігійнай глебе, вынікі якой былі б непрадказальныя (І. Саверчанка); На пачатку 1500 года Аляксандру здрадзіў Сымон Бельскі (брат і спадчыннік Хведара Бельскага, удзельніка вядомага замаху на караля і вялікага князя Казіміра) **ды** ў красавіку прыйшоў у Маскву (Г. Сагановіч).*

Сёння практычна не выкарыстоўваецца злучнік *а* ў значэнні *і*: *А тыя асмолаўцы возяць **а** возяць князеў спірт, болей **а** болей нялюдзеюць і хаваюцца самі ў сабе* (М. Гарэцкі).

6. Парныя супастаўляльныя злучнікі (*не толькі ... але і, як ... так і і інш.*) сёння незаменныя пры спалучэнні ўсіх аднародных членаў (дзеянікаў, выказнікаў, дапаўненняў, азначэнняў, акалічнасцяў) у разнастайных тэкстах.

✓ *Дзякуючы ўласнаму імені асоба **не толькі** становіцца паўнаважным членам калектыву, **але і** пакідае свой след у гісторыі (А. Лукашанец); У апошнія гады высветлілася тэндэнцыя цікаўнасці аўтараў **не толькі** да жыццёвага, **але і** да літаратурнага вопыту (П. Васючэнка); Я ж **не толькі** сам сябе падымаць буду, **але і** ўсе тыя гады, што гнятуць, прыціскаюць мяне да зямлі — як не плюшчаць! (П. Місько); Нацыянальная ідэя асацыявалася **не столькі** са свабоднай творчасцю новага, **колькі** з узнёўленнем гераічнага мінулага, зберажэннем і інтэграцыяй традыцыйнага (М. Тычына); Гама-функцыя вызначана **не толькі** пры натуральных *n*, **але і** пры любых дадатных значэннях аргумента (А. Брычыкава, А. Гусак).*

Знаёмячыся з пачаткам сказа: *Паэт дзяліўся **не толькі** сваімі планами на будучае, можна антыцыпіраваць з'яўленне пасля першага кампанента злучніка **не толькі** і першага аднароднага члена, адпаведнага працягу думкі, да прыкладу наступнага: **але і** сакрэтамі стварэння вершаў. Аднак бачым зусім іншае заканчэнне: *але і адказваў на пытанні. У сказе выяўляецца парушэнне як сінтаксічнай нормы спалучэння аднародных членаў, так і логікі выказвання. Праўка падобных памылак не выклікае вялікіх цяжкасцяў і заключаецца ў змене парадку слоў (другая частка злучніка заўсёды сігналізуе пра другі аднародны член): Паэт не толькі дзяліўся...**

Часта памылкі ўзнікаюць пры спалучэнні аднародных выказнікаў: *Такі нефармальны спосаб кантактавання з міліцыянерамі робіць станоўчы ўплыў **не толькі** на непасрэдных удзельнікаў саборніцтваў, **але і** садзейнічае прафілактыцы падлеткавай злчыннасці ўвогуле, бо прыцягвае ўвагу грамадскасці да гэтай праблемы (праўка: ...не толькі аказвае станоўчы ўплыў...).*

✎ 1. Заваяванне Літвы для Навагародка было **не толькі** трамплінам [не толькі] для падначалення сабе іншых балцка-літоўскіх земляў, **але і** для пашырэння

сваёй улады на беларускія землі, у першую чаргу на Полацк. 2. Аднак цвёрдая пазіцыя кіраўніка беларускага ўрада: цэны павінны [не толькі] ўлічваць не толькі дэвальвацыю, але і адэкватна рэагаваць на змены на знешніх рынках. 3. Калектыў прадпрыемства ганарыцца не толькі ўзнагародамі, здабытымі [не толькі] па выніках вытворчай дзейнасці, але, напрыклад, і ў спартыўных спаборніцтвах, выступленнях самадзейных артыстаў і г. д. 4. Беларускія народныя калектывы, ансамблі [не толькі] выдатна працуюць не толькі ў [у] межах нашай дзяржавы, але і карыстаюцца велізарным поспехам на гастролях у Еўропе. 5. Узадумах таксама — «сасватаць» дзікіх кабанцоў з хатнімі [свойскімі] свіннямі, чым [не толькі] дасягаецца не толькі хутчэйшы рост прыплоду, але і паляпшаецца якасць мяса.

У рэдкіх выпадках праўка не праводзіцца, калі выказнік паказвае на непасрэдную сувязь з другім аднародным членам, спалучаным часткамі злучніка *але і* або *так і*: *Нерасцягвацца ласось і кумжа як непасрэдна ў самой Віліі на асобных участках (з галечным камяністым дном), так і заходзяць у невялікія і неглыбокія рачулки, што ўпадаюць у яе.*

Сярод іншых недахопаў пры спалучэнні аднародных членаў парнымі супастаўляльнымі злучнікамі адзначаюцца наступныя:

- адсутнасць і ў другім кампаненце злучніка;

✎ 1. Калі ж і яго ведаў на гэта не хопіць, на дапамогу прыйдуць... бландзінкі, многія з якіх, як высветлілася, не толькі бездакорныя кіроўцы са стажам, але [і] ўвогуле асы ў тэхніцы! 2. І адна з галоўных задач — выпрацаваць для гэтага прадукту брэнд, які дапамог бы не толькі прывабіць яшчэ больш турыстаў, але [і] сканцэнтраваць намаганні[,] ✕ аптымізаваць выдаткі на яго развіццё. 3. Беларус павінен быць не толькі матэрыяльна забяспечаны, не толькі здаровы, але [і] адукаваны[,] ✕ культурны. 4. За кожным партрэтам не толькі асоба, але [і] час[,] ✕ адносіны людзей да яго імкліваеці.

• змешванне (кантамінацыя кампанентаў) злучнікаў не толькі ... але і, не проста ... а, г. зн. у сказе прысутнічаюць не толькі ... а, не проста ... але і, не проста ... а і;

✓ Кала Бруньёны ўсіх часоў і народаў **не проста** любілі слова, **а** вымушаны былі з-за недахопу слоў сваволіць, самі прыдумваць іх (Я. Брыль); Бо хлопчык пачуў **не проста** спеў агню, **а** дзівосны голас, які **не толькі** здзівіў і завабіў, **але і** паклікаў у новы, шчэ неспазнаны свет (А. Савіцкі); Данік **не проста** марыў, **а** заўсёды стараўся зрабіць нешта, каб мары свае ажыццявіць (А. Масла); Імёны-мянушкі ліхаманкі — гэта **не проста** пералічэнне імёнаў, якія першыя трапілі на язык, **а** асноўныя сімптомы, якія спадарожнічаюць гэтай хваробе: Трасуха, Знабуха, Жаўтуха, Ламуха і інш.

✎ 1. Варта сказаць, што ўсе псіхалагічныя прыёмы былі вельмі ўдала выкарыстаны групай аферыстаў, бо сям'я пенсіянераў не проста паабяцала выканаць апошнюю просьбу «агентаў», **але і** [а] фактычна набыла прапанаваную прадукцыю. 2. Яшчэ з часоў Піфагора людзі верылі, што лічбы — гэта не **проста** [толькі] сімвалы для абазначэння колькасці, але [і] самастойныя існасці, якія нясуць

у сабе сакральныя веды і могуць уплываць на лёс і жыццё чалавека. 3. «Гэта нашы штодзённыя адкрыцці, пяшчота, радасць, каханне. Гэта наша сэрца», — адзначае Ганна Старавойтава, не проста скульптар, але і [а] сапраўдная прыгажуня. 4. Людзі маюць магчымасць не прэста [толькі] зарабіць дадатковыя сродкі, але і дапамагчы дзяржаве ў няпростых эканамічных умовах.

• змяненне лексічнага складу другога кампанента злучніка: *не толькі ... але таксама* (не толькі ... а таксама), *не толькі ... але яшчэ* (не толькі ... а яшчэ), *не толькі ... але нават* (не толькі ... а нават) і інш.

✎ 1. Распрацоўшчыкі кажуць, што іх тэхналогія [не толькі] дазваляе не толькі аднаўляць касцявую тканку, але ~~таксама~~ [і] можа быць выкарыстаная для адраснай дастаўкі ствалавых клетак у зададзеную зону. 2. Спявачка не толькі вярнулася да актыўнага канцэртна-гастрольнага жыцця, але ~~таксама~~ [і] знайшла час для дабрачыннасці. 3. Выканаўца павінен «браць» публіку не толькі галасавымі данымі, але ~~яшчэ~~ [і] асаблівай прывабнасцю, той самай харызмай, якая неабходна кожнаму артысту... 4. Абвастрэненне герпетычнай інфекцыі можа выклікаць не толькі пераахалоджанне або працяглае знаходжанне на сонцы, але нават... ужыванне піва (патрабуецца праўка сказа яшчэ і з прычыны двухчленнай парадыгматычнай аманіміі: Абвастрэненне герпетычнай інфекцыі можа быць выклікана не толькі пераахалоджаннем або працяглым знаходжаннем на сонцы, але ~~нават~~ [і...] ужываннем піва).

Праз гэтыя недахопы часам узнікае неабходнасць у грунтоўнай перапрацоўцы выказвання, напрыклад: *Новая здзелка выклікала значны інтарэс не толькі з боку вядучых банкаў Расіі, але ёй зацікавіліся таксама і еўрапейскія фінансавыя арганізацыі*; магчымы варыянт праўкі: *Новай здзелкай зацікавіліся не толькі вядучыя банкі Расіі, але і еўрапейскія фінансавыя арганізацыі*.

У другой частцы гэтага злучніка замест *але і* можа выкарыстоўвацца *а і*. Варыянт злучніка *не толькі ... а і* лічыцца размоўным і шырока выкарыстоўваецца ў гутарковым, мастацкім, публіцыстычным стылях.

✓ *Калі мы ездзілі туды, то сустракаць Васіля Уладзіміравіча і Ірыну Міхайлаўну былі рады не толькі людзі, а і птушкі, буслы і качкі, і расліны* (В. Казько); *Напэўна, не памылюся, калі скажу, што гэты ўнікальны архітэктурны помнік — адна з галоўных фішак не толькі Нясвіжа, а і ўсёй Беларусі; Добра, што надвор'е не падвяло, пасля рэалізацыі таго мяса ўдалося ўзбіцца на грошы і не толькі разлічыцца па крэдытах, а і набыць штосьці з тэхнікі; Камп'ютары ў свой час цэнтралізавана былі закуплены праз Мінскі аблвыканкам, так што з Дораў можна аператыўна выйсці на сувязь не толькі з раёнам, а і з патрэбнымі міністэрствамі і ведамствамі*.

Агульнаўжывальным злучнік *не толькі ... а і* будзе толькі тады, калі акрамя часціцы *не ў* першай частцы злучніка (не толькі) ёсць яшчэ адна часціца *не* перад дзеясловам (не толькі не выканалі, а і...).

✓ *З незвычайна вострым адчуваннем гартаў ён [Апейка] лісток за лістком, убіраў верш за вершам і чуў, як скруха і неспакой не толькі не адступаюць, а ўсё*

важчэй кладуцца на душу (І. Мележ); Зрэшты, кот-мараход — добразычлівы персанаж, таму, напаткаўшы ля вострава Мадагаскар кіта, **не толькі не** спалохаўся акіянскага велікана, **а і** пасябраваў з ім («Кот і кіт»); Мы **не толькі не** зменшылі выпуск прадукцыі, **а і** павялічылі аб'ёмы вытворчасці.

7. Калі пры аднародных членах прыназоўнікі розныя, іх наяўнасць абавязковая.

✓ Славу Валожынскаму краю мацуюць землякі **ў** Сібіры і **на** Урале, у Казахстане і Сярэдняй Азіі, **у** Польшчы і **ва** ўсім астатнім свеце (А. Карлюкевіч); Дарэчы, такіх «крыніц» у Эмерыка Чапскага было шмат, і не толькі ў Беларусі, а і **ў** Расіі, **ва** Украіне, **у** Заходняй Еўропе.

З гэтай прычыны патрабуюцца праўка наступнага сказа: *Каля паловы з абавязаных працаўладкаваны на накіраванні органаў дзяржслужбы занятасці на прадпрыемствы і [ў] арганізацыі розных формаў уласнасці. У сказе ж: У далейшых планах «Тодомондо» — візіты ў Турцыю, Грэцыю і [на] Мальту* — патрабуюцца пастаноўка прыназоўніка на перад трэцім аднародным членам (гл. § 93).

✎ 1. Прафкам актыўна займаецца арганізацыяй карыснага і цікавага вольнага часу. І ў тэатр, на канцэрты, а таксама [ў] басейн, саўну ахвотныя могуць схадзіць.
2. Сады ад «Велакса» растуць **на** Мінскай агародніннай фабрыцы, знакамітым агракамбінаце «Ждановічы», падсобнай гаспадарцы Мінскага трактарнага завода (у сказе лепш уставіць пасля прыназоўніка на словы палетках або ўчастках і далей выкарыстаць родны склон, напр.: на палетках Мінскай агародніннай фабрыкі, знакамитага агракамбіната «Ждановічы», падсобнай гаспадаркі Мінскага трактарнага завода).

Аднолькавыя прыназоўнікі ў многіх выпадках паўтараюцца факультатыўна, згодна з аўтарскай задумай.

✓ На кароткім тоўстым абрубку сядзіць грамызны шырокі чалавек **з** светлымі грознымі жорсткімі вусамі, **з** буйным рэзкім тварам (Я. Колас); Калі сцягнецца **ў** душы і **ў** хаце, прыходзяць вершы, як пазныя госці, і маняцца застацца на начлег (Р. Барадулін); Кожную суботу я прыязджала ў музей, на спатканне **з** Ге, **з** мастацтвам, **з** Вечнасцю... (Л. Рублеўская); Сем дзясяткаў год расцілі ля дзяржаўнае дзяжы, гадавалі гэту сілу **на** хлусні і крадзяжы (П. Панчанка); А між тым кнігі **пра** рыб нашых рэк, птушак нашых лясоў, **пра** грыбы, ягады, лекавыя травы не залегаюцца ў кнігарнях (Р. Шкраба).

Аднак паўтарэнне аднолькавых прыназоўнікаў абавязковае пры спалучэнні аднародных членаў паўторнымі і супастаўляльнымі злучнікамі.

✓ Зазвычай адбывалася гульня **ў** Мікітавых **або** яшчэ **ў** каго, ды толькі ж не ў Задумаў (М. Гарэцкі); Бо свабода волі можа быць выкарыстана **не толькі для** добра, **але і для** зла. **Не толькі для** райскай любові і красы, **але і для** смертаноснага Пекла (У. Конан); Там і настаўнікі больш «падкаваныя», чым вясковыя, там і вучні менш занятыя ўсялякімі сямейна-гаспадарчымі клопатамі, як яны

тут, у вёсцы, там у іх больш часу **як на** вучобу, **на** самастойныя заняткі, **так і на** адпачынак (У. Дамашэвіч); Нядоўгай, але карыснай **і для** працаўнікоў гаспадаркі, **і для** нас атрымалася сустрэча.

Квантатыўны аналіз паказвае, што памылкі ўзнікаюць пераважна ў сказах з аднароднымі членамі, спалучанымі супастаўляльнымі злучнікамі, таму пры паглыбленым чытанні варта звяртаць на іх асаблівую ўвагу. Патрабуюцца рэдактарскае ўмяшальніцтва ў наступны сказ: *Усе ахвотныя маглі азнаёміцца з прапановамі Нацыянальных паркаў, паляўнічых гаспадарак па арганізацыі і правядзенні палявання ў краіне як для нашых суайчыннікаў, так і [для] замежных грамадзян. Параўн. таксама: Трывога жыла ўсярэдзіне ўжо не толькі як рэальнасць, але і як успамін пра перажытае* (І. Мележ).

- ✎ 1. Сапраўды, гэта вельмі складана зрабіць, бо паводзіны немцаў у адносінах як да мірных жыхароў, так і [да] тых, хто змагаўся супраць іх, вызначаліся ніяк не лагоднасцю. 2. У адваротным выпадку вінаватым пагражае штраф: у памеры ад 10 да 100 базавых велічынь на юрыдычную асобу і ад 4 да 20 базавых велічынь — на наймальніка або [на] яго ўпаўнаважаную асобу. 3. Уладзімір Святаслававіч у 970 ці [ў] 980 годзе здолеў Полаччыну часова падпарадкаваць, але ненадоўга. 4. У большасці людзей алергічныя рэакцыі звязаны з адчувальнасцю да пэўных агентаў, напрыклад X да пылку або [да] цвілі.

У сувязі з тым, што прыназоўнікі ў і з (і некаторыя іншыя) у залежнасці ад фанетычнай пазіцыі ў сегментных адзінках могуць змяняць форму на *ва* і *са*, узнікае неабходнасць аналізу іх функцыянавання менавіта пры аднародных членах. Выбар формы залежыць ад пачатковага гукавага складу кожнага аднароднага члена, спалучанага з прыназоўнікам, выкарыстаным пры першым аднародным кампаненце. Напрыклад: *На аднаго жыхара Беларусі прыпадае 1 мільён 591,4 тысячы рублёў ва ўкладах і ашчадных сертыфікатах*; праверка: *ва ўкладах і ва ашчадных сертыфікатах*; праўка: *і ў ашчадных сертыфікатах*. Такая методыка аналізу і праўкі захоўваецца і ў іншых падобных выпадках: *Еўрапейскія заказчыкі паглядзяць, паразважаюць і адпраўляюцца ў Расію ці [ва або на] Украіну*; *Але будуць гучаць і больш папулярныя мелодыі з амерыканскіх опер і мюзіклаў, напрыклад са знакамітага вебераўскага «Фантома оперы» і [з] «Маёй цудоўнай лэдзі» Лоў*.

- ✎ 1. Выпускніца Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі стала лаўрэатам міжнародных конкурсаў *ва Украіне, Чэхіі [ва Украіне, у Чэхіі], Славакіі*. 2. Разам з тым больш гінуць на пажарах *ва Ушацкім, [у] Браслаўскім, Шумілінскім, Міёрскім і Аршанскім раёнах*. 3. Брэсцкае «Дынама» заваявала Кубак Беларусі *на пенальці, а нашы суседзі ва Украіне і [ў] Расіі выйгралі ў асноўны і дадатковы час*. 4. Гукі непайторна зліваліся са скрыпам палазоў, *[з] шумам тайгі*. 5. Ужо *зараз [цяпер] новыя мадэлі вяснова-летняга сезона можна набыць у фірменных магазінах, ва ўнівермагах і [ў] гандлёвых дамах па ўсёй рэспубліцы*. 6. Акрамя таго, *заканпраект устанаўлівае, што ў якасці абставінаў, якія абцяжарваюць*

правапарушэнне, будзе лічыцца збыт наркотыкаў ва ўстановах адукацыі, аховы здароўя, [у] вайсковых часцях, напраўчых установах, ў месцах правядзення спартыўных і культурна-масавых мерапрыемстваў.

Не з'яўляюцца рэдкімі выпадкі выкарыстання ў тэкстах ускладненых кампанентаў аднародных членаў. У такім разе рэдактар павінен аналізаваць неабходнасць паўтарэння прыназоўнікаў з мэтай дарэчнага разумення выказвання. Напрыклад, арганічна ўспрымаецца паўтораны прыназоўнік *на* ў паэме-аповесці «Чазенія» Уладзіміра Караткевіча: *Польмя ўскінулася і заскакала барвай на чорных лапах кедраў, на светлых крылах гіганцкіх арэхаў, на адчыненых дзвярах хаткі, на абліччы жанчыны, якая стаяла ў гэтых дзвярах*. У сказе з апавядання іншага аўтара дарэчна паўтораны прыназоўнік *на* перад аднароднымі дапаўненнямі, але маюцца іншыя недахопы (ужыванне слова *справа*, паўтор злучальнага слова *які*): *Ён [дом] глядзеў на няспынны калаўрот пярэстай мітусні, на ахопленых заўсёднымі клопатамі людзей, якія спышаліся на сваіх справах, на яркія агенчыкі модных машын, на гадзіннік у суседнім двары, які на-ранейшаму адлічваў час*. А ў сказе: *Значная колькасць віншавальных пісем будзе ўручана на ўрачыстых мерапрыемствах, прымеркаваных да Дня Перамогі, а таксама сустрачах з ветэранамі, якія праходзяць заўсёды [цяпер] у многіх установах адукацыі рэгіёна* — першы аднародны член ускладнены дзееспрыметнікавым зваротам, таму паўтор прыназоўніка перад другім аднародным членам (*а таксама на сустраках*) робіцца, каб палегчыць успрыманне выказвання.

✎ Агульнае меркаванне: самую вялікую пагрозу на месцах бачаць у набліжэнні цэн да ўзроўню сусветных на энерганосьбіты, у павышэнні тарыфаў на транспартныя перавозкі, [у] магчымым істотным зніжэнні даходаў насельніцтва.

§ 98. Форма азначэння пры аднародных членах, выражаных назоўнікамі

1. Азначэнне, якое адносіцца да двух ці больш аднародных членаў, выражаных назоўнікамі, ставіцца ў форме адзіночнага ліку:

- калі паводле сэнсу зразумела, што азначэнне адносіцца не толькі да першага аднароднага члена, але і да наступных;

✓ Без ведання Бібліі цяжка спазнаць сапраўдную глыбіню многіх твораў **беларускай літаратуры і мастацтва** (А. Бельскі); *Каштанка зафыркала ў адказ, і гэтае фыркканне пакрыў **вясёлы смех і гоман** на таку (Я. Брыль); Мы ўбачым жанчын у няземнай красе іх, яны — і **наша шчасце і гора** — планеты заселяць, любоўю засеюць далёкія сінія зоры (П. Панчанка); Адно з галоўных вашых дасягненняў і заслуг усяго беларускага народа — гэта **міжнацыянальны мір і згода**, якія ў Рэспубліцы Беларусь не парушаліся ніколі; **Наша тэлебачанне і радыё** шырока асвятлялі партыйны з'езд, прэса аж захлыналася ад узнёслых слоў у падтрымку яго «гістарычных» рашэнняў; На **кожны калгас і саўгас** рэспублікі прыходзілася*

ў сярэднім 26 трактароў і 15 камбайнаў рознага прызначэння; «Мы знойдзем адкрытае сэрца, што разумее нас, даруе нам, любіць нас і хоча, каб мы неслі тую ж любоў у наша жыццё, каб мы любілі **кожнага нашага брата і сястру** такой жа любоўю», — сказаў маладым людзям пасля Крыжовага Шляху папа Францішак.

Часам лік азначэння залежыць і ад склону назоўніка, і ад аўтарскага выбару.

- ✓ У нашай нядаўняй гутарцы (ад 26 сакавіка 2012 года) яна [Ірына Яўгенаўна] адзначыла: «Прайшло ўжо сямнаццаць гадоў, як не стала **маёй маці і бацькі**» (М. Мікуліч); Але ёсць там вершы, якія нават мне падабаюцца — як верш, пісаны **маёй Маці і Бацьку**, ды іншыя; **Мае маці і бацька** з ранняга ўзросту спявалі ў царкоўным хоры на клірасе; У **маіх сястры і брата** таксама жыццё склалася: Зоя — настаўніца, брат — кіраўнік на вытворчасці.

- калі паміж аднароднымі членамі, выражанымі назоўнікамі, стаіць раздзяляльны злучнік: *выпісаць рэспубліканскі часопіс ці газету; набыць горны або гоначны веласіпед.*

2. Азначэнне, якое адносіцца да двух ці больш аднародных членаў, выражаных назоўнікамі, ставіцца ў форме множнага ліку:

- калі паводле сэнсу пры адзіночным ліку было б незразумела, азначэнне адносіцца толькі да першага аднароднага члена ці да ўсяго спалучэння аднародных членаў: *здольныя вучань і вучаніца; светлыя шафа і стэлаж; таленавіта выкананыя фартэп'янная п'еса і паланэз;*

- ✓ Планіровачнае ядро ансамбля — **мураваныя палац і 2 сіметрычныя двухпавярховыя флігелі**, якія ўтвараюць парадны партэр; У грыбны булён, які кіпіць, пакласці **нарэзаныя капусту і бульбу**, варыць 15 хвілін.

- ✎ 1. Калі буракі зварацца, пакласці **нарэзаную** бульбу і **капусту** і працягваць гатаваць. 2. Агляды-конкурсы праводзяцца на **[най]лепшае падвор'е, самыя прыгожыя дом і кветнік, [най]лепшую агароджу, самыя цікавыя элементы добраўпарадкавання.**

- калі азначэнне постпазіцыйнае, нават пры наяўнасці раздзяляльнага злучніка паміж аднароднымі членамі: *захапляліся барокавай скульптурай і кніжнай графікай, **выстаўленымі** ў пятай зале; выкарыстоўвалі аміячную салетру або комплекснае ўгнаенне, **прызначаныя** дапамагчы...*

Таксама множны лік маюць постпазіцыйныя азначэнні (злучальнае слова які і выказнік даданага азначальнага сказа), якім папярэднічаюць члены сказа, выражаныя назоўнікам адзіночнага ліку з азначэннямі, што характарызуюць разнавіднасці прадметаў, з'яў, працэсаў: *галаўны і спінны мозг, **здольныя**...; мужчынскі і жаночы род, **якія** паказваюць...*

3. Азначэнне адносіцца толькі да першага члена сказа, выражанага назоўнікам, калі перад аднароднымі членамі паўтараецца прыназоўнік: *выслухаць з вялікай цікавасцю і з захапленнем; звярнулі ўвагу **на** пажайцелы рукапіс і **на** дзённік.*

4. Пры аднародных членах, выражаных назоўнікамі ў форме множнага ліку, азначэнне можа адносіцца або да першага члена сказа, або да ўсіх аднародных членаў у залежнасці ад значэння назоўніка (назоўнікаў): *арфаграфічныя правілы і практыкаванні; вясёлыя песні, байкі, гумарэскі*. Калі незразумела, да першага ці да ўсіх аднародных членаў адносіцца азначэнне, патрабуецца праўка сказа.

✎ 1. Але на гэты раз іх сустрэлі абгарэлыя дрэвы, [пачарнелыя] рэшткі печы і дымаходаў [комінаў або каміноў] ад спаленых карнікамі хат ды асірацеўцаў [л]ыя жураўлі студняў (дададзена азначэнне да другога аднароднага члена, выпраўлены лексічная памылка — дымаход 'канал для выхаду дыму ў комін' — і форма дзеепрыметніка). 2. І знайшлі ў ім... пясок, мокрую гліну, сатлелыя абрыўкі кніжных старонак, рукапісаў, нейкіх сямейных папер ды сякія-такія рэчы [сякія-такія рэчы ды сатлелыя абрыўкі кніжных старонак, рукапісаў, нейкіх сямейных папер] (зменены парадак аднародных членаў).

§ 99. Сказы з канструкцыямі «азначэнне + азначэнне + член сказа, выражаны назоўнікам»

Член сказа, выражаны назоўнікам, якому папярэднічаюць два (зрэдку тры) азначэнні з характарыстыкай разнавіднасцяў прадметаў, з'яў, працэсаў, можа мець форму адзіночнага ці множнага ліку, як і выказнік, калі гэта канструкцыя ўваходзіць у склад дзейніка.

1. Адзіночны лік назоўніка выкарыстоўваецца ў наступных выпадках:

- калі назоўнік не ўжываецца ў форме множнага ліку: *навуковы і тэхнічны прагрэс, спартыўная і мастацкая гімнастыка, палітычнае, эканамічнае і культурнае супрацоўніцтва, пачатковая і сярэдняя адукацыя, кансерватыўны і ліберальны друк*. Выказнік пры падобным дзейніку мае форму адзіночнага ліку, калі паказваецца агульнасць пералічаных прадметаў, з'яў, працэсаў, і форму множнага ліку, калі падкрэсліваецца іх самастойны характар: *Атамная і вадародная зброя не павінна станавіцца...; Абласная і раённая прэса не могуць спарорнічаць...*;

✓ Вось цяпер у нас два лагеры — сацыялістычны і капіталістычны, у кожнага **атамная і вадародная зброя...** (Б. Сачанка); У праграме спарорніцтваў — **спартыўная і мастацкая гімнастыка**, аэробіка, плаванне і лёгкае атлетыка; Па-першае, абанент атрымлівае якасць «тэлевізійнай карцінкі», адсутнасць тыпавых недахопаў **аналагавага і кабельнага тэлебачання**: скажэнняў, памехаў, «цягучак», зашумленасці малюнка, паўтораў на экране; **Эканамічнае і палітычнае супрацоўніцтва** з Кітаем **разглядаецца** беларускім кіраўніцтвам як аптымальная альтэрнатыва Расіі і ЕС; **Пачатковая, сярэдняя спецыяльная і вышэйшая спецыяльная адукацыя** як часткі гэтай сістэмы паспяхова **функцыянуюць**, трывала **ўзаемазвязаны, забяспечваюць** роўны доступ атрымання мастацкай адукацыі.

• калі назоўнік у множным ліку мае іншае, чым у адзіночным, значэнне: *гаспадарчы і культурны пад'ём* (параўн.: *крутыя спускі і пад'ёмы*); *чыгуначны і водны транспарт* (параўн.: *транспарты з гуманітарнай дапамогай*); *дзяржаўная і недзяржаўная гандлёвая сетка* (параўн.: *рыбалоўныя сеткі*); *моладзевы і студэнцкі рух* (параўн.: *павольныя рухі*) і інш. Выказнік пры падобным дзейніку дапасуецца паводле сэнсу і ставіцца ў множным ліку: *Гаспадарчы і культурны пад'ём садзейнічалі...*; *Чыгуначны і водны транспарт развіваюцца...*;

✓ Раздзяленне раённага вузла сувязі на **паштовую і электрычную сувязь** адбылося ў 1996 годзе; Аднаўленне воднатранспартнага злучэння «Днепр — Вісла — Одэр» дасць магчымасць знізіць нагрузку на **чыгуначны і аўтамабільны транспарт**, скараціць выдаткі на гэтыя перавозкі, а таксама зменшыць шкоднае ўздзеянне транспарту на навакольнае асяроддзе; Каля 500 актывістаў **дзіцячага і маладзёжнага руху** вобласці аб'яднаў фэст; **Чыгуначны і рачны транспарт амаль не дзейнічалі**.

✎ Уяго [з'езда] працы возьмуць удзел больш за тысячу дэлегатаў з усёй Беларусі, кіраўнікі рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання, прадстаўнікі мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў, грамадскіх аб'яднанняў, ветэраны дзіцячага і маладзёжнага руху [у], замежныя госці.

Падлікі сведчаць, што ў тэкстах канструкцыі са словам *царква* ў значэнні 'канфесія' раўнапраўна функцыянуюць у дзвюх формах: *праваслаўная і каталіцкая царква* і *праваслаўная і каталіцкая цэрквы*. Аднак перавага павінна аддавацца форме з адзіночным лікам (існуе множны лік назоўніка *царква* ў значэнні 'храм': многія *цэрквы* былі разбураны).

✓ Гэта зменіць той баланс, які цяпер існуе паміж *праваслаўнай і каталіцкай царквой*; Але там не было супрацьстаяння *праваслаўнай і каталіцкай цэрквы*, таму нацыяналізм у Чэхіі этнаканфесійна аформіўся як гусіцкі рух; Дзяржава і надалей будзе падтрымліваць дыялог *каталіцкай і праваслаўнай цэркваў*; Праявы рэлігійнага экстрэмізму мелі месца ў *праваслаўнай і каталіцкай цэрквах*, але больш за ўсё яны знайшлі распаўсюджванне сярод членаў сектанцкіх абшчын.

• калі паміж азначэннямі стаяць супраціўныя, раздзяляльныя ці супастаўляльныя злучнікі: *не расійская, а беларуская біятланістка*; *беларуская ці руская мова*; *то шырокая, то вузкая дарога*; як у мінулым, так і ў цяперашнім годзе; калі не ў блізкай, то ў больш аддаленай перспектыве;

✓ Ці абавязкова наяўнасць павышэння кваліфікацыі пры праходжанні атэстацыі на **другую ці першую кваліфікацыйную катэгорыю?**; Можна меркаваць, што ў прыватных уладаннях рымска-каталіцкай і ўніяцкай шляхты, а таксама ў дзяржаўных уладаннях, дзе ўраднікамі былі каталікі, уніяцтва распаўсюджвалася ў **большай або меншай ступені** прымусова; Найцяжэйшым, нават невыносным для людзей стаўся **не эканамічны, сацыяльны ці палітычны, а менавіта псіхалагічны крызіс**.

• калі пералічаныя разнавіднасці прадметаў ці з'яў унутрана знітаваны, пераважна ў тэрміналагічных спалучэннях: у *правай і левай руцэ* (у *правым і левым баку* і пад.); *операе і балетнае мастацтва*; *прамысловы і аграрны крызіс*; *дзеці сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту*; *праграмы для базавай і сярэдняй школы*; у *стараславянскай і старабеларускай мове*; *дзеясловы закончанага і незакончанага трывання (незалежнага і залежнага стану, цяперашняга і будучага часу, абвеснага і загаднага ладу, першага і другога спражэння і да т. п.)*; *назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду (першага і другога скланення, адзіночнага і множнага ліку)*; *займеннікі першай і другой асобы*; *галаўны і спінны мозг*. Выказнік у гэтых выпадках ставіцца ў форме множнага ліку: *Правы і левы бок палаца ў той час выглядалі...; Прошлы і будучы час дзеяслова ўказваюць...;*

✓ У **кароткай і зручнай** для карыстання **форме** прадстаўлены фактычны матэрыял па вузлавых праблемах сацыяльна-эканамічнага, грамадска-палітычнага і культурнага развіцця суверэннай Рэспублікі Беларусь; Вялікі палец **правай і левай рукі** разам з астатнімі ўтвараюць кола; *Стыль мадэрн меў уплыў і на беларускае **выяўленчае, манументальна-дэкаратыўнае, дэкаратыўна-ўжытковае мастацтва** канца XIX — пачатку XX ст.; Удзельнікамі могуць быць навучэнцы **сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту** пад кіраўніцтвам выкладчыкаў; **Галаўны і спінны мозг утвараюць** цэнтральную нервовую сістэму, а нервы і іх разгалінаванні — перыферычную.*

✎ 1. Скануюцца ўсе пальцы на левай і правай рукаў[цэ] (кладзеш іх на спецыяльны прыбор, чымсьці падобны да камп'ютарнай мышкі), на манітор выводзяцца павялічаныя выявы адбіткаў, і кансультант суадносіць іх з тыпамі ўзораў, што ёсць у базе (дугі, петлі і завіткі). 2. Фінансавы і эканамічны крызіс прывёў[ялі] да скарачэння ў два разы росту зароботнай платы ў 2008 і 2009 гг., гаворыцца ў новым дакладзе даследчага цэнтра Міжнароднай арганізацыі працы (МАП).

• у большасці выпадкаў, калі азначэнні выражаны парадкавымі лічэбнікамі ці займеннікавымі прыметнікамі: *кроў першай і другой групы; працаўнікі першай і другой змены; настаўнікі другой і першай кваліфікацыйнай катэгорыі; куля прайшла паміж пятым і шостым рабром; падабенства паміж маім і тваім характарам; у тым ды іншым выпадку; у той і другой каманды*. Выказнік у гэтых выпадках ставіцца ў множным ліку: *Першы і другі фестываль запамніліся...; Мая і твая матуля непакояцца...;*

✓ Такі адпачынак для хлопцаў у **першую і другую змену** быў абсалютна бясплатным; Яна [загадчыца] паведаміла журналістам, што на Мінскай абласной станцыі пералівання крыві, якая месціцца ў Маладзечне, меншаюць запасы крыві — перадусім **першай і другой групы** з адмоўным рэзус-фактарам; Аднак уласнікі складскіх аб'ектаў гатовыя прапаноўваць новым арандатарам зніжкі на ўзроўні 15–25% на **першы і другі год** арэнды, дадаюць эксперты JLL; Але на гэту сваю прычыненасць і далучанасць да **таго і гэтага свету** не наракалі (В. Казько); *Што ім да таго, да **болю твайго і майго!*** (А. Вярцінскі).

• у спалучэннях кшталту ў канцы ХХ — пачатку ХХІ **стагоддзя** аднароднымі членамі з’яўляюцца словы *канец* і *пачатак*; тое самае ў выразях *ад Атлантычнага да Ціхага акіяна*, *ад Паўночнага да Паўднёвага полюса* і пад. (паміж словамі няма злучальнай сувязі).

✓ Палітра еўрапейскага мастацтва ў канцы ХІХ — пачатку ХХ ст. стракаціць рознымі плынямі: імпрэсіянізм, сімвалізм, экспрэсіянізм і г. д. (М. Трус); А па абедзе мы з Антосем плылі праз Мясстру **ад Старога да Новага Мядзеля**... (У. Дубоўка).

✎ Вялікі стратэг, які пашырыў межы сваёй дзяржавы ад Балтыйскага да Чорнага мораў.

2. Множны лік назоўніка выкарыстоўваецца ў наступных выпадках:

• калі падкрэсліваецца наяўнасць некалькіх прадметаў, з’яў, працэсаў: *залаты і срэбны медалі*; *такарны і фрэзерны станкі*; *разрыў паміж першым і апошнім удзельнікамі*; *сустрэчы паміж беларускай і расійскай хакейнымі зборнымі*; *саляная і серная кіслоты*; *біялагічны і хімічны метады*; *кніжныя і альбомныя выданні*; *чорна-белы і каляровы варыянты фільма*; *гальванічны і зборачны цэхі*; *выскавольтны і нізкавольтны трансфарматары*; *разбурэнні Першай і Другой сусветных войнаў*;

✓ **Паміж першым і другім «скрываваннямі лёсаў» ёсць выразныя падабенствы, але яшчэ больш між імі адрозненняў** (А. Бензярук); **Метады даследавання: семантыка-стылістычны; кантэнт-аналіз друкаваных СМІ; дыскурсны аналіз; апісальны і частотна-статыстычны метады** (С. Зелянко); **Летась у агульным заліку Галіна Зямчонак заняла другое месца, за прыгатаванне страў з птушкі і мяса атрымала залаты і бронзавы медалі**; ЯЎСЕЕНКА Кірыл Мікалаевіч, н. у 1893 годзе ў в. Бязверхавічы, удзельнік **Грамадзянскай і Вялікай Айчыннай войнаў**.

• калі ёсць папярэдняе азначэнне ў форме множнага ліку: *зафіксаваны новыя сусветны і нацыянальны рэкорды*;

✓ Стралок Сяргей Мартынаў заяваў першае месца на Алімпіядзе ў Лондане ў стральбе з дробнакалібернай вінтоўкі на 50 метраў, усталяваўшы пры гэтым **новыя сусветны і алімпійскі рэкорды**.

• пры постпазіцыі азначэнняў: *кваліфікацыйныя катэгорыі першая і другая; гадоў сёлетняга і мінулага*.

§ 100. Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі

Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі (сінтаксічныя сінонімы) — словазлучэнні або часткі сказа, якія маюць прыблізна аднолькавы сэнс і могуць замяняцца з тымі або з іншымі мэтамі. Сярод прыназоўнікавых словазлучэнняў у якасці прыкладу выкарыстаем наступныя: з *дапамогай* — *пры дапамозе* (другі варыянт мае адценне большай канкрэтнасці), з *мэтай* — у *мэтах*

(першае словазлучэнне, або састаўны прыназоўнік, часцей выкарыстоўваецца пры інфінітыве, другое — пры аддзеяслоўным назоўніку), *таблетка ад кашлю* — *таблетка супраць кашлю* (другі варыянт падкрэслівае прызначэнне і мае кніжны характар).

1. Дзеепрыметнікавы зварот — даданы сказ. Дзеепрыметнікавы зварот сінанімічны даданаму азначальнаму сказу са злучальнымі словамі *які* (*якая, якое, якія*) і *што*. Паміж гэтымі канструкцыямі існуюць пэўныя сэнсавыя і стылістычныя адрозненні.

Дзеепрыметнікавы зварот выкарыстоўваецца без абмежаванняў, калі дзеепрыметнік мае ўжывальныя суфіксы і правільна дапасуецца: *Гэта ўсё — зародкавыя моманты выяўлення творчага пачатку, мацней пазначаныя ў дзеях і больш-менш прыглушаныя ў дарослых*, імкненне сцвярджаць сябе як асобу, з чаго ў пэўных выпадках і вырастае асоба, індывідуальнасць мас-така (М. Лужанін). Няма патрэбы замяняць у гэтым сказе дзеепрыметнікавы зварот на даданы азначальны сказ (*якія мацней пазначаны...*), бо першая канструкцыя больш сціслая і лаканічная.

Калі парушана дапасаванне дзеепрыметніка да азначальнага слова, узнікае неабходнасць праўкі канчаткаў, напрыклад: *Бязроўна паціху і нека асабліва журботліва шапацела сваім сухім жоўтым лісцем, не да канца абарванымі апошнімі ветрам-лістабоям*.

Патрабавання замена дзеепрыметнікавага звароту на даданую частку сказа, калі дзеепрыметнік мае нехарактэрную форму: *Пры правядзенні [арганізацыі] латарэй імгненнага тыпу выйгрышны білет аплатаецца ў пунктах распаўсюджвання білетаў або праз касу арганізацыі, праводзячай [якая праводзіць] латарэю* (дадаткова ліквідавана таўталагія).

Адваротная замена можа рабіцца тады, калі злучальнае слова *які* мае няправільную граматычную сувязь з назоўнікам галоўнага сказа: *Тэхналогі многіх прадпрыемстваў, якія былі запрошаны на семінар, азнаёміліся з новымі метадамі кантролю якасці*. У сувязі з тым, што перад злучальным словам множнага ліку першым стаіць назоўнік *прадпрыемстваў*, узнікае розначытанне, якое ліквідуецца выкарыстаннем паралельнай сінтаксічнай канструкцыі: *Тэхналогі многіх прадпрыемстваў, запрошаныя на семінар, азнаёміліся з новымі метадамі кантролю якасці* (дзеепрыметнік у форме назоўнага склону множнага ліку дапасуецца толькі да назоўніка *тэхналогі*).

У некаторых сказах з няправільна ўжытым дзеепрыметнікавым зваротам нельга выкарыстаць паралельную сінтаксічную канструкцыю, бо не ліквідуецца памылка: *Аб'яднанне распаўсюдзіла сярод бізнесменаў 15 навуковых распрацовак сваіх канструктараў, накіраваных на змяншэнне шкодных выкідаў пры вытворчасці цэменту*. Праз сувязь з найбліжэйшым назоўнікам атрымалася, што накіраваны на змяншэнне шкодных выкідаў не *распрацоўкі*,

а канструктары. Не ліквідуе двухсэнсавасці і канструкцыя якія накіраваны (перш за ўсё звязваецца з канструктарамі). У такім выпадку фразу лепш разбіць на два сказы: *Аб'яднанне распаўсюдзіла сярод бізнесменаў 15 навуковых распрацовак сваіх канструктараў. Гэтыя распрацоўкі накіраваны на змяшэнне шкодных выкідаў пры вытворчасці цэменту.* У іншых падобных выпадках можна змяняць парадак слоў або прапаноўваць іншы варыянт сказа.

- ✎ 1. Аб гэтым ішла гаворка на круглым стале ў Жлобіне, прысвечаным абмеркаванню метадаў прадухілення злачынстваў у сям'і [Аб гэтым ішла гаворка ў Жлобіне на круглым стале...]. 2. Кактус Элачка «пасадыла» ў сапраўдны гліняны гаршчок і паставіла на падаконнік, засыпаны каменчыкамі, ракавінкамі і аскалёпкамі керамічнага посуду [...гаршчок, **напоўнены** каменчыкамі, ракавінкамі і аскалёпкамі керамічнага посуду, і паставіла на падаконнік].

Пры выбары дзеепрыметнікавага звароту або даданага сказа вялікае значэнне мае кантэкст. Напрыклад, калі ў сказе ёсць дзве даданыя часткі са злучальным словам які або што, то адну (калі можна) пажадана замяніць дзеепрыметнікавым зваротам: *Яшчэ адной з галоўных прычын, на якую спасылаюцца спецыялісты, з'яўляюцца занадта высокія тэмпы росту, якія былі зададзены[я] яшчэ летась.* Параўн. таксама сказы з дзвюма сінтаксічнымі канструкцыямі.

- ✓ Калі афіцэр вярнуўся ў пакінуты Казімірам Руткоўскім дом, ён убачыў дзесяцёх салдат, **якія** паселі вакол стала, **застаўленага** талеркамі і кубкамі (Б. Мікуліч); Калі x_0, y_0 — значэнні зменных x, y , **якія** задавальняюць раўнанне (7.49), г. зн. пункт $M_0(x_0, y_0, z_0)$ належыць паверхні, **вызначанай** раўнаннем, то ёй будзе належаць і пункт $M(x_0, y_0, z)$, паколькі раўнанне (7.49) зменнай z не змяшчае (А. Брычыкава, А. Гусак); Калі відарыс, **які атрымліваецца** ў першым люстры, размяшчаецца перад другім, то прамежжавы прадмет неабходна лічыць сапраўдным, і ў формуле, **запісанай** для другога люстра, $d > 0$ (В. Бондар).

- ✎ 1. Блікі на партрэтах куды ярчэйшыя за тыя, што адбіліся на паверхні колбаў, мензурак, фотабачкоў, шклянак з рэактывамі і бутэлек з раствора-мі, якія ўсутыч стаяць на паліцах, ~~што~~ навешаны[х] ~~ў~~ [на] паўтараметровую шырыню пакоя. 2. Вядуцца працы на 6 аб'ектах, **якія ўключаны ў** уключаныя[х] ~~ў~~ [у] дзяржаўную інвестыцыйную праграму, і на 8 аб'ектах, якія фінансуюцца па артыкуле «капітальны рамонт». 3. Месца дзеяння ў спектаклі — ваенны шпіталь, **які размясціўся** [размешчаны] на тэрыторыі, з якой толькі адступілі немцы. 4. Дзякуючы прымяненню перадавых тэхналогій вытворчасці (**якія, дарэчы, былі распрацаваны** [распрацаваных, дарэчы,] беларускімі навукоўцамі) і на забруджаных землях можна паспяхова атрымліваць сельскагаспадарчую прадукцыю, якая адпавядае нарматывам утрымання радыенуклідаў (у сказе можна замяніць замест першай і другую даданую частку: адпаведную нарматывам).

2. Дзеепрыслоўны зварот — даданы сказ. Дзеепрыслоўны зварот можа быць сінанімічны даданаму сказу з адносінамі часу (калі, пасля таго як),

прычыны (*таму што, бо*), умовы (*калі*), уступкі (*хоць, хаця*). Найбольш блізкія ў сэнсавых адносінах дзеепрыслоўныя звароты і даданыя часткі часу: *Прыбавіўшы сабе два гады, Надзея закончыла паскораныя медыцынскія курсы і апынулася на фронце і Пасля таго як Надзея прыбавіла сабе два гады, яна закончыла паскораныя медыцынскія курсы і апынулася на фронце.*

Дзеепрыслоўныя звароты распаўсюджаны ў кніжных стылях мовы і характарызуюцца сцісласцю і выразнасцю. Аднак пры ўжыванні такіх канструкцый неабходна захоўваць галоўнае патрабаванне: выканаўцам асноўнага дзеяння, выражанага выказнікам сказа, і дадатковага дзеяння, выражанага дзеепрыслоўем, павінна быць адна асоба (для праверкі можна ўтваральны дзеяслоў далучыць да выказніка пры дапамозе злучніка *і*): *Горад сціхне. І зноў спакваля, адчуваючы сэрцам пняшчоту, я спазнаю тваю адзіноту, нібы ўласны і пройдзены шлях* (Н. Гальпяровіч). Дзеяслоў *спазнаю* і дзеепрыслоўе *адчуваючы* абазначаюць дзеянне адной асобы — лірычнага героя я (праверка: *я адчуваю і спазнаю*). Такая ж сэнсавая, граматычная і лагічная сувязь назіраецца і ў наступных сказах.

✓ **Напрудзіўшы** добра рукі, **натаміўшы** плечы, толькі **маці** з вераценцам **туліцца** пры печы ды прадзе, прадзе кудзельку (Я. Колас); **Банды** гітлераўскіх ваяк ужо **коцяцца** з савецкіх земляў, **усцілаючы** дарогі дзясяткамі тысяч трупай штодзень і **паліваючы** нашы палі сваёй паганай крывёю (Я. Купала); **Боганчык ступаў** дробна і часта, маленькімі крокамі, зусім **не падымаючы** ног ад зямлі (І. Пташнік); *І да гэтага яна* [Лена] *ўжо не спала некалькі начэй, ледзьве* **стаяла** *на нагах, худзенькая, знясіленая, наапахі* **накінуўшы** *рэдзенькае паліто* (Я. Скрыган).

Калі такая сувязь парушаецца, узнікае не толькі сінтаксічная, але і лагічная памылка: *Імкнучыся стаць пераможцамі, у групе значна палепшылася сітуацыя з пропусамі.* Дзеепрыслоўе *імкнучыся* мае на ўвазе членаў групы, а выказнік *палепшылася* адносіцца да дзейніка *сітуацыя*. Атрымліваецца, што сітуацыя сама імкнецца стаць пераможцай. Такія памылкі даволі пашыраны, як у класічным выразе: *Выходзячы з кабінета, у вочы кінулася аб'ява* (быццам бы сама аб'ява выходзіць з кабінета).

Памылкова ўжытыя дзеепрыслоўныя звароты замяняюцца даданым сказам са злучнікамі *калі, пасля таго як*: *Маючы* [Калі мець] *на ўвазе шматлікія парушэнні тэхналагічнай дысцыпліны, план выпуску адзення не мог быць выкананы* *яксна і ў тэрмін.* Можна пабудаваць выказванне і па-іншаму.

✎ 1. *Прыводзячы* [Калі прыводзіць] аб'ектыўныя факталагічныя матэрыялы станаўлення і развіцця дзяржаўнасці менавіта праз дзейнасць асобай, будзе пераканаўча і праўдзіва раскрывацца гістарычны працэс. 2. *Мяркуючы* [Калі меркаваць] *па пазнейшых часах, у Полацку было моцнае веча, і, відаць, узаемаадносіны княскай улады з ім займалі немалое месца ў заканадаўстве Усяслава.*

У апошнія дзесяцігоддзі ў навуковым і публіцыстычным стылях пашырылася выкарыстанне зваротаў з дзеепрыслоўем *улічваючы*, якое дае магчымасць

канструяваць выказванне ў патрэбным аўтару кірунку і сцісла перадаваць думку, напр.: **Улічваючы спецыфіку прэміі, арганізатары адмовіліся ад звыклай формы канцэрта, хоць усё ж невялікія музычныя паўзы былі; Улічваючы прыведзеную вышэй тэндэнцыю, пачнём з аўтасалонаў.** Аднак не заўсёды ўжыванне такіх зваротаў адпавядае норме; праўка найчасцей зводзіцца да замены іх канструкцыямі з улікам таго, што або да выкарыстання іншых вышэйзгаданых спосабаў.

- ✎ 1. **Улічваючы** [3 улікам таго], што начныя замаразкі непрацяглыя, росту раслін яны не пагражаюць. 2. Многа гэта ці мала? **Улічваючы** [3 улікам таго], з якім размахам спраўляюць у нас памінкі, сума гэта невялікая. 3. **Улічваючы** [Калі ўлічваць] экалагічную абстаноўку, якая пагаршаецца, і павышаную ўвагу чалавека і медыцыны да якасці харчавання, актуальным з'яўляецца выпуск прадуктаў лячэбна-прафілактычнага прызначэння. 4. **Улічваючы** [3 улікам таго], што насельніцтва Бангладэш перавышае 160 мільёнаў чалавек (хоць такая лічба і аспрэчваецца), гэтая краіна можа з часам закупляць большую колькасць беларускіх тавараў, чым цяпер.

У безасабовых сказах дзеепрыслоўны зварот не можа быць выкарыстаны, акрамя сказаў, у якіх выказнікам з'яўляецца спалучэнне безасабова-прэдыкатыўных слоў *нельга, можна, трэба, важна, неабходна* і пад. з інфінітывам. Напрыклад, сказ: *Спяшаючыся выканаць сумесны дагавор аб уладкаванні мяжы, было не да асобных дробных парушэнняў на пагранічных пераходах* — патрабуе праўкі: *Праз тое, што мы спяшаліся выканаць сумесны дагавор аб уладкаванні мяжы, нам не хапала часу надаваць увагу асобным дробным парушэнням на пагранічных пераходах*, а сказ: *Азнаёміўшыся з вынікамі праверкі, можна зрабіць наступныя высновы* — правільны.

- ✓ **І нельга было не смяяцца, пазіраючы** на пышную Нупрэву постаць (Я. Колас); **Улічваючы** вялікую ролю гандлю для Полаччыны, якая ляжала на скрыжаванні вялікіх шляхоў, **можна думаць**, што Усяслаў шмат увагі надаваў пытанням рэгулявання гандлю і асабліва спажывання пошлін (М. Ермаловіч); Адпаведна **выбіраючы** пункт *xk*, інтэгральную суму **можна зрабіць** колькі заўгодна вялікай, а такая інтэгральная сума не мае канечнага ліміту (А. Брычыкава, А. Гусак); ...Калі «п'яныя дрэвы», **трапіўшы** ў палескія нетры, **лёгка ўбачыць**, дык пра папараць-кветку гэтага не скажаш (А. Марціновіч).

- ✎ 1. **Гродзенскаму абласнаму ўпраўленню** [Гродзенскае абласное ўпраўленне], захоўваючы прыярытэтным кірункам у сваёй дзейнасці працу з насельніцтвам, **удался** [здолела] за апошнія гады не толькі зберагчы, але і прыкметна ўмацаваць давер кліентаў і радавых укладчыкаў. 2. **Гледзячы** [Калі глядзіш], як туляцца да новай мамы дзеці, як ім патрэбна яе ласка і любоў, як мама абдымае сваіх дзетак, як з імі размаўляе, становіцца зразумела: так яно і будзе. 3. **Бачачы** [Калі бачыш], як ладзіцца праца ў гаспадыні, верыцца, што і сапраўды самая салодкая праца — менавіта ў пчалароў. 4. **Праглядаючы тэлесюжэты і фотарэпартажы**, [Падчас прагляду тэлесюжэтаў і фотарэпартажаў] думалася: вось каб так і заўсёды, і да ўсіх.

Не ўжываюцца дзеепрыслоўныя звароты пры выказніках, выражаных дзеясловамі і дзеепрыметнікамі залежнага стану. Нельга пакінуць без праўкі такі сказ: *Павысіўшы прадукцыйнасць працы, рабочымі выконваеця [рабочыя пачалі выконваць] план.*

✎ 1. *Азнаёміўшыся з дзейнасцю вальера*, [Пасля азнаямлення з працай вальера] і было вырашана пайсці ў «Прыпяцкім» на аўстрыйскім прынцыпе: сафары, начное сафары, фотасафары. 2. *Улічваючы* [З улікам таго], што рэгістрацыйныя карткі новага ўзору яшчэ не аддрукаваны, прынята рашэнне аб сапраўднасці раней выдадзеных на паляўнічых сабак дакументаў да 2009 года. 3. *Улічваючы дэфіцыт* [З улікам дэфіцыту] часу — да вылету ў Гавану заставалася каля трох гадзін — намі былі прыняты экстранныя меры па тэрміновых перамовах з мясцовымі вартавымі правапарадку і вызначэннем таксы за вызваленне.

Некаторыя дзеепрыслоўныя звароты сталі фраземамі і могуць ужывацца ў любым сказе як пабочныя выразы: *інакш кажучы, уласна кажучы, шчыра кажучы, мяркуючы па ўсім, пачынаючы з таго і інш.*

✓ — *Я, шчыра кажучы*, не цікавіўся гэтымі весткамі... (І. Мележ); У левым нефе Маці Божая на іконе, *мяркуючы па ўсім*, пэндзля Ромера, плыла між аблокаў, узняўшы вочы ад грэшнай зямлі, ад усяго, што нарабілі на ёй людзі, і ад надмагільнага помніка князя Альшанскага (У. Караткевіч); *Інакш кажучы*, вектары (8.1) называюць лінейна залежнымі, калі існуе іх нетрывіяльная лінейная камбінацыя, роўная нуль-вектару, і лінейна незалежнымі, калі толькі іх трывіяльная лінейная камбінацыя ёсць нуль-вектар (А. Брычыкава, А. Гусак); *Памёр пад наркозам. Інакш кажучы*, заснуў і не прагнуўся (А. Федарэнка).

3. Канструкцыі з аддзеяслоўнымі назоўнікамі. Канструкцыі з аддзеяслоўнымі назоўнікамі бываюць сэнсава сінанімічныя розным даданым сказам, што дае магчымасць выбару ў адпаведнасці з характарам тэксту і мэтай выказвання: *Для паляпшэння працы гурткоў трэба прыняць тэрміновыя меры* і *Для таго каб палепшыць працу гурткоў, трэба прыняць тэрміновыя меры.*

У адных выпадках выкарыстанне аддзеяслоўных назоўнікаў з'яўляецца абавязковай умовай захавання стандарту, напрыклад, афіцыйнага стылю, у іншых выпадках яны могуць замяняцца паралельнымі сінтаксічнымі канструкцыямі. Напрыклад, у сказе *Неабходна клапаціцца аб пашырэнні асартыменту прадукцыі* нельга зразумець, што патрабуецца — *пашырыць ці пашыраць* асартымент.

У якасці паралельных сінтаксічных канструкцый часцей за ўсё выкарыстоўваюцца канструкцыі з асабовымі дзеясловамі. Сказ: *У мэтах паляпшэння вучэбна-выхаваўчага працэсу і стварэння неабходнай матэрыяльна-тэхнічнай базы патрабуецца павелічэнне асігнавання сродкаў* — можна выправіць наступным чынам: *Для таго каб палепшыць вучэбна-выхаваўчы працэс і стварыць неабходную матэрыяльна-тэхнічную базу, трэба павялічыць асігнаванне сродкаў.* Могуць выкарыстоўвацца і інфінітывы: *Нам трэба часцей*

праводзіць наведванне вытворчых фірмаў і кантраляванне выканання правілаў тэхнікі бяспекі; праўка: Нам трэба часцей наведваць вытворчыя фірмы і кантраляваць, як выконваюцца правілы тэхнікі бяспекі.

- ✎ 1. Сваіх канкурэнтных перавагаў банк дасягае шляхам **вываду** на рынак новых прадуктаў, **пашырэння** сеткі абслугоўвання кліентаў, **павелічэння** парка тэрмінальнага абсталявання для абслугоўвання ўладальнікаў пластыкавых карт, **правядзення** мадэрнізацыі банкаўскіх офісаў, **удасканалення** тэхналогій абслугоўвання кліентаў [магчымы варыянт праўкі: Сваіх канкурэнтных перавагаў банк дасягае дзякуючы таму, што **выводзіць** на рынак новыя прадукты, **пашырае** сетку абслугоўвання кліентаў, **павялічвае** парк тэрмінальнага абсталявання для абслугоўвання ўладальнікаў пластыкавых карт, **праводзіць** мадэрнізацыю банкаўскіх офісаў, **удасканальвае** тэхналогіі абслугоўвання кліентаў]. 2. Такая мера накіравана на павышэнне ўзроўню матэрыяльнай падтрымкі сем'яў у сувязі з нараджэннем дзяцей, стымуляванне нараджальнасці, захаванне тых станоўчых тэндэнцый, якія склаліся ў апошнія гады [магчымы варыянт праўкі: Такая мера выклікана імкненнем павысіць узровень матэрыяльнай падтрымкі сем'яў у сувязі з нараджэннем дзяцей, стымуляваць нараджальнасць, захаваць тыя станоўчыя тэндэнцыі, якія склаліся ў апошнія гады].

§ 101. Некаторыя асаблівасці складаных сказаў

У пісьмовых стылях мовы часцей ужываюцца складаназлучаныя і складаназалежныя сказы, якія даюць магчымасць пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў выявіць і ўдакладніць адносіны паміж часткамі складанага цэлага.

У сказах з азначальнымі адносінамі ў якасці злучальнага слова выкарыстоўваюцца адносныя займеннікі *які* (якая, якое, якія), *што* і *каторы*.

1. Даданыя часткі са злучальным словам *каторы* лічацца ўстарэлымі або гутарковымі і сустракаюцца пераважна ў тэкстах, створаных у XIX — першай палове XX ст.

- ✓ Ёсць яшчэ народы, у **каторых** і зроду, бадай, ці была свая бацькаўшчына, як, напрымер, цыганы, але мову сваю мелі, маюць, і згіне яна ў іх толькі тады, як звяліся бы яны самі на свеце, а зводзіцца ж толькі завод якой-небудзь скаціны (Я. Купала); Ці ж не сціснецца ад сорама сэрца таго чалавека, **каторы**, шукаючы скарынкі хлеба, прыйдзе з песняй для іх? (М. Багдановіч); Гісторыя — гэта фундамент, на **каторым** будзецца жыццё народу (Власт); Святой сваёй павіннасцю лічу апісаць палажэнне сялян, **каторае** ў першым раздзеле зачапіў нават неспадзявана для сябе (А. Абуховіч); Ён [паэт] шукаў незвычайнай красы, ад **каторай** дужэюць калекі, ад **каторай** палі і лясы б'юць паклоны да ног чалавеку (П. Глебка).

Сёння *каторы* можа сустракацца, напрыклад, у тэкстах каталіцкага рэлігійнага дыскурсу: *Крыж і Уваскресенне — гэта найвышэйшае праяўленне Божай міласэрнасці, доказаў каторай у апошнія часы мы атрымалі вельмі многа.*

2. Злучальнае слова *што* выкарыстоўваецца пераважна ў тэкстах мастацкага, публіцыстычнага, часам навуковага стыляў; пры правільнай граматычнай сувязі са словам, да якога адносіцца, яго ўжыванне не павінна выклікаць рэдактарскіх пярэчанняў.

- ✓ На пленуме райкама было некалькі новых незнаёмых таварышаў, **што** прыехалі з цэнтра дапамагаць мясцовым працаўнікам перабудоўваць вёску (М. Зарэцкі); Развітаўся вецер сам з сабою і з разгону кінуўся ў касцёр, **што** застаўся ў лузе пасля бою (К. Кірэенка); Разам з тым пэўнае месца сярод заонімаў займаюць лексічныя сродкі іншамойнага паходжання, **што** ўліліся ў старабеларускі слоўнік на працягу XIV–XVIII стст. (А. Булыка); Лёгкі ветрык, **што** цераз акно залятаў сюды, у пакой, прыемнай прахалодай абдзімаў Аляксандраў твар (В. Чаропка); Я падняў галаву і ўбачыў чалавека, **што** ўвайшоў і спыніўся ля дзвярэй (У. Сцяпан).

Некаторыя навукоўцы адзначаюць: злучальнае слова *што*, аднесенае да асабовага назоўніка (як у двух сказах-ілюстрацыях), надае сказу размоўную афарбоўку, і гэта не перашкаджае яго выкарыстанню ў мастацкім і публіцыстычным стылях. Аднак пры наяўнасці ў складаным сказе тэксту, напрыклад, афіцыйнага стылю нават адной даданай азначальнай часткі слова *што* пажадана замяніць на які: *Дагавор складзены ў трох экзэмплярах, ~~што~~ [якія] маюць аднолькавую юрыдычную сілу, па адным экзэмпляры кожнаму з бакоў і крэдытору.* Параўн. таксама сказ: *У Віцебску па дапамогу ў міліцыю звярнулася 18-гадовая дзяўчына, **якая** паскардзілася на цыганку, **што**, прадказваючы лёс, завалодала яе 100 тысячамі беларускіх рублёў.* Злучальнае слова *што* суадносіцца з асабовым назоўнікам *цыганку*, таму лепш перабудаваць сказ, напр.: *У Віцебску па дапамогу ў міліцыю звярнулася 18-гадовая дзяўчына **са скаргай** на цыганку, **якая**, прадказваючы лёс, завалодала яе 100 тысячамі беларускіх рублёў.*

3. Даданыя часткі са злучальным словам *які* найбольш пашыраныя ў тэкстах усіх кніжных стыляў.

- ✓ Для яго, дызайнера, **які** ўмеў арганізаваць выдатны інтэр’ер, заставалася адной з таямніц жаночага характару такое ўменне (І. Шамякін); І колькі іх, замучаных, забрала драпежная нямецкая зямля, **якую** ўпрэжаныя ў ярмо аралі, **якая** ўзгоркамі курганаў парасла! (М. Танк); Паэту вальней дыхаць сярод простых людзей, **якія** не маюць да яго асаблівых прэтэнзій, лічаць яго проста знаёмым чалавекам, а не якімсьці фокуснікам-паэтам (У. Калеснік); Лочмель спалучыў класавую барацьбу працоўных мас Беларусі з нацыянальна-рэлігійнай барацьбой, пра **якую** пісалі манархісты М. Каяловіч, П. Бранцаў і іншыя (А. Грыцкевіч).

Пры няправільнай граматычнай сувязі адноснага займенніка (злучальнага слова) *які* рэдактару даводзіцца праводзіць карэкціроўку выказвання, бо ў адваротным выпадку можа ўзнікнуць розначытанне.

- ✎ 1. Нападаючы нацыянальнай зборнай Беларусі на хакея [л] і клуба АХЛ «Гамільтан Бульдогс» Міхаіл Грабоўскі выбыў з гульні прыкладна на два тыдні з-за траўмы

рукі, якую атрымаў, калі паслізнуўся ў раздзявальні, параніўшы яе аб лязо канька [траўмы, якую атрымаў, параніўшы руку аб лязо канька, калі паслізнуўся ў раздзявальні]. 2. Уначы я прысніў наш дворык, бэз у палісадніку, Марусю ў чырвонай **сукенцы, якая** вешала бялізну [Марусю, якая ў чырвонай сукенцы вешала бялізну]. 3. А вось адзін з выпадкаў каля зубрынага **гадавальніка, які** ледзь не прывёў да бяды [А вось адзін з выпадкаў, які каля зубрынага гадавальніка ледзь не прывёў да бяды].

Пры наяўнасці ў складаным сказе дзвюх даданых азначальных частак для іх канструявання выкарыстоўваюцца розныя злучальныя словы (які і што).

✓ Улес прыходзілі дактары, настаўнікі, людзі, **якія** засталіся без хат, і людзі, **што** пакідалі хаты самахоць ды ішлі біць немца (М. Лужанін); Будзем толькі сведкамі навальніц, **якія** прашумелі над яго [чалавека] галавой, і вясёлак, **што** свяцілі ў яго вочы (У. Караткевіч); Я паглядзеў на яго [мужчыны] чыста паголены твар, на снег, **што** пачаў раставаць на чорным футры каўняра, на мяккі, з шаўковай стужкаю капялюш у кроплях вады, на чорныя скураныя пальчаткі, **якія** ён зняў і паклаў побач (У. Сцяпан); Ён [Славік] то ганяе па двары жалезны абруч, **які** яму прынёс з кузні бацька, то спрабуе злавіць шаўкавістую павуціну, **што** праплывае ў празрыстым паветры (М. Даніленка); Аднародна пашыраная лінія — гэтая такая лінія, у інтэнсіўнасць **якой** на любой частаце ўносяць уклад усе часцінкі, **што** насяляюць дадзены ўзровень (І. Сташкевіч).

Стылістычным недахопам складанага сказа будзе выкарыстанне дзвюх даданых частак са злучальнымі словамі які. Падобныя сказы можна адрэдагаваць, выкарыстаўшы паралельную сінтаксічную канструкцыю (што бывае даволі рэдка) або замяніўшы адно злучальнае слова які на злучальнае слова што. У сказе: *Сталы, якія знаходзяцца на складзе гатовай прадукцыі, неабходна паўторна перагледзець рабочымі, якія праводзілі іх зборку на завяршальным этапе* — нельга замяніць якія на што ў другім выпадку, бо слова суадносіцца з рабочымі; праўка: *Сталы, што знаходзяцца...* Параўн.: *З берага ракі цікавалі хлопчыкі за востравам, згледзелі чаплю, што прамільгнула паміж дрэў, перадражнілі сароку, якая лескатала ў гушчары.* Пры немагчымасці такой замены сказ можна перабудаваць, удакладніць або падзяліць на два. Напрыклад, у сказе: *Пажарная служба, у структурах якой цяпер працуе прыкладна 20 тысяч чалавек, можа недалічыцца многіх высакакласных спецыялістаў, якія будуць вымушаны шукаць сабе новае месца працы* — першае злучальнае слова не падлягае замене, а другое суадносіцца са спецыялістамі. Магчымы варыянт праўкі: *Пажарная служба, у структурах якой цяпер працуе прыкладна 20 тысяч чалавек, можа недалічыцца многіх высакакласных спецыялістаў, і людзі (або яны) будуць вымушаны шукаць сабе новае месца працы.*

✎ 1. Беларускім цымбалам прысвечаны цэлы канцэрт «Віртуозы цымбал», у якім выступаць [най]лепшыя беларускія выканаўцы, *сярэд-якіх* [у тым ліку] Ларыса Рыдлеўская, Галіна Лазовік, Аляксандра Дзенісеня, Вераніка Прадзед і іншыя. 2. Так здарылася з адным *гамялячанінам, які*, [гамялячанінам: ён,] падмацаваўшыся

спіртным, вырвай з каранямі з газона тую і ўручыў яе даме сэрца, якая прыняла гэты незвычайны і экзатычны падарунак з хваляваннем і радасцю. 3. У сапраўдны секс-скандал трапіў зорны футбаліст Дэвід Бэкхэм, які, [Бэкхэм: ён,] сам таго не ведаючы, стаў тварам рэкламнай кампаніі таблетак, якія павышаюць мужчынскую патэнцыю. 4. У аповесці дзейнічаюць зомбі, якія прачынаюцца ад званка спецыяльнага тэлефона, які, да таго ж, руйнуе чалавечы мозг [тэлефона (ён, да таго ж, руйнуе чалавечы мозг)]. 5. Сярод стоса лістоў, якія ляжалі на рабочым стале, [На рабочым стале сярод стоса лістоў] Аляксей знайшоў той, якога тыдзень чакаў.

Паўтор слова *што* не заўсёды вымагае правядзення праўкі сказа, бо яно можа быць і злучнікам, і адносным займеннікам. Пры паўторы злучальнага слова *што*, г. зн. займенніка, праўка праводзіцца аналагічна, як і пры паўторы злучальнага слова *які*. Калі ў сказе адначасова выкарыстаны і злучнік, і злучальнае слова *што*, то праўка не праводзіцца, напр.: *Чыста, светла. Але так незвычайна, так не падобна на тое ўяўленне, што склалася ў Аленкі даўно, з расказаў маці, што яна, надзяваючы халат, здзіўлена пазірала навокал* (А. Савіцкі).

✎ 1. Дзяўчынка гадоў сямі, ~~штэ~~ [якая] сядзела і задумлена пазірала на фантан, правяла дзяцей позіркам і зноў заглядзелася на белапенныя слупы вады, што ўзляталі ўверх — і, рассыпаючыся, падалі зноў. 2. Вецер, што шамацеў голлем, скрадвай шоргат нажа, і вартавыя, ~~штэ~~ [якія] праходжваліся па княскім двары, нічога падазронага не заўважылі.

Сказы з паўторанымі ў адной даданай частцы складаназалежнага сказа злучальнымі словамі, у тым ліку *які* (пераважна ў розных склонавых формах), не патрабуюць праўкі.

✓ Катар выходзіў у адкрытае мора, і адразу адчувалася хваляванне, тое звычайнае хваляванне, **якое** завуць «мёртвы зыб» і **якое** заўсёды бывае ў адкрытым моры нават пры самым ціхім надвор'і (Я. Маўр): Чымсьці бабінавіцкі дзядзька Іван нагадвае разважлівага Макара Перагуда, **які** жыве пад Масквой і да **якога** нядаўна ездзілі Васіль з бацькам (І. Навуменка); На падаконніку ляжала лязо — адно з тых, **якімі** чалавек галіўся і **якое** забыўся выкінуць (А. Кудравец); І зразумець гэта можа толькі жанчына, **якой** хочацца падабацца і **якая** нейкім няўлоўным пачуццём адчувае, што гэта магчыма (Р. Баравікова); Але калі я цяпер успамінаю той хлеб, **які** належала з'есці брату і **які** з'еў я, і той вечар, калі брат лёг праз мяне спаць галодны, мне робіцца не па сабе (Б. Сачанка); Лявон сеў на лавачку, ля шырокага трапуара, з таго боку вуліцы, **дзе** ліпы сядзелі густа і **дзе** мала хто хадзіў (М. Гарэцкі).

Патрабуюць праўкі сказы, у якіх адна даданая частка сканструйвана з адначасовым выкарыстаннем злучальных слоў *які* і *што*.

✎ 1. Шэраг асобай, ~~штэ~~ [якія] стаяць на ўліку ў наркалагічнай установе, і **якія** на працягу года тройчы прыцягваліся да адміністрацыйнай адказнасці, накіроўваюцца ў адзіную пакуль на тэрыторыі вобласці лячэбна-працоўную ўстанову. 2. Х [На] Беларусі, у прыватнасці, назіраецца спад у гандлі нафтапрадуктамі,

што [які] выкліканы падзеннем цэнаў на іх у разы на сусветных рынках*х* і на які, падкрэслю, мы паўплываць не можам (замена прыназоўніка У → На выклікана наяўнасцю чатырох у ў сказе).

4. У дадanych частках у якасці злучальнага слова могуць ужывацца прыслоўі *дзе*, *куды*, *адкуль* і спалучэнне адноснага займенніка з прыназоўнікам. У мастацкім стылі дарэчнасць ужывання гэтых прыслоўяў рэдактар вызначае праз задуму і стылёвую манеру аўтара.

✓ *Марыся стаіць на ўзгорку пад старым дубам, пазірае за возера за дубовы лясок, на тых вербы, **дзе** знікае дарога* (Я. Колас); *У меставай браме, **дзе** люд плыве ракой і варта моцная дзень-ноч пільнуе, схіліўся я ў падняў чырвонец паўнаважны з-пад ног людскіх — якога перш не бачылі ранейшыя хадзьбіты* (В. Ластоўскі); *Улетку 1777 года галоўная небяспека для Злучаных Штатаў навісла з поўначы, **дзе** ангельцы, дзейнічаючы з Канады і Нью-Ёрка, рыхтаваліся разграміць паўстанцаў* (Я. Юхо, У. Емяльянчык); *Машыны і грузавікі з салдатамі рушылі далей. Яны пакінулі за сабой Вялікае скрыжаванне, з'ехаўшы на шлях кірункам туды, **куды** раней пайшоў быў Сымон Ракуцька, калі следам за ім гналася вайна* (К. Чорны); *Калі маму з Лукашом паклікалі ў кабінет, **дзе** ўсё вакол зіхацела ад чысціні і святла, хлопчык ажно зажмурыўся* (У. Юрэвіч).

У навуковым і афіцыйным стылях прыслоўі выкарыстоўваюцца толькі з назоўнікамі, якія называюць месца і час: *урочышча, **дзе** мы прапануем пачаць будаўніцтва; момант, калі адбываецца выбух*; параўн.: *Праўда, у музычным напеве можна заўважыць невялікую трансфармацыю акцэнтаў у тых месцах, **дзе** знаходзяцца сінтагматычныя націскі песеннага рытмарада* (І. Ралько). У іншых выпадках патрабуецца замена прыслоўя на адносны займеннік з прыназоўнікам: *На жаль, папка, **дзе** [у якой] можна было знайсці справаздачу за 2014 год, знікла*. У публіцыстычным стылі *дзе, куды, адкуль* пераважна выкарыстоўваюцца ў сказах, набліжаных да афіцыйнага выказвання, таму замену рабіць пажадана.

✎ 1. *У райвыканкам паступіла 21 заява, **дзе** [у якіх] грамадзяне патрабавалі наваесці парадак з улікам і колькасцю жывёл у Нацыянальным парку «Браслаўскія азёры»*. 2. *На мінулым тыдні ў Баранавічах прайшоў абласны семінар-нарада, **дзе** [у працы якога] прынялі ўдзел кіраўнікі сельскіх і пасялковых Саветаў, старшыні райвыканкамаў і райсаветаў, адказныя работнікі розных службаў вобласці і кіраўніцтва Брэсцкага аблвыканкама*.

5. У складаных сказах указальнае слова перад даданай часткай абавязкова выкарыстоўваецца тады, калі апорнае слова выражана дзеясловам, які не ўжываецца без дапаўнення: *Трэба накіраваць увагу [на тое], каб школа была адрамантавана да 1 жніўня; Недахопы заключаюцца [ў тым], што прыбор не дае такой высокай дакладнасці вымярэнняў*.

6. У афіцыйным і навуковым стылях парадак слоў у суадносных аднародных частках пажадана захоўваць або прамым, або адваротным (калі

такое прымальна). Таму няўдалым можна лічыць сказ: *Неабходна адзначыць, што мы поўнасю падрыхтаваліся да правядзення свята: заасфальтавана галоўная плошча аграгарадка, заменены платы на вуліцы Калгаснай, асвятленне адрамантавана або ўстаноўлена новае, высаджана шмат кветак.* У трэцяй аднароднай частцы трэба таксама выкарыстаць адваротны парадак слоў (адрамантавана або ўстаноўлена новае асвятленне).

7. У складаным сказе нельга дапускаць зрушэнне канструкцыі (няправільнае месца даданай часткі, уключэнне складу галоўнай часткі ў даданую і інш.): *Наступнае, на чым спыніўся прамоўца, гэта аб сваёй паездцы ў Лёзна [Далей прамоўца спыніўся на выніках сваёй паездкі ў Лёзна].*

- ✎ 1. Першыя, што прыходзяць на памяць прозвішчы — Сафановіч, Троцкі, Федзюкоў, Байдук, Чырук, Слядоў, Цямчык, — і гэта далёка не поўны пералік нашых найлепшых спартсменаў [Першыя прозвішчы, што прыходзяць на памяць, — Сафановіч, Троцкі, Федзюкоў, Байдук, Чырук, Слядоў, Цямчык. І гэта далёка не поўны пералік нашых найлепшых спартсменаў]. 2. Наконт здольнасці звону вылечваць ад хвароб і забіваць мікробы Багдан Уладзіміравіч лічыць, што гэта не міфы [Багдан Уладзіміравіч лічыць, што здольнасць звону вылечваць ад хвароб і забіваць мікробы — гэта не міфы]. 3. А ўвогуле, што такое дабро? Гэта *Х[К]алі* выконваеш кожную просьбу чалавека — ты добры? 4. Самы шчаслівы перыяд жыцця маладога *таты*, *гэта калі* [таты той, калі] дзіця ўжо нарадзілася, але яшчэ не выпісалася з мамай з радзільнага дома. 5. — Акрамя таго, Міністэрства аховы здароўя ідзе па шляху стварэння агульнаўрачэбнай практыкі ў сельскай мясцовасці, — заявіла Людміла Жылевіч. — Гэта *калі* [Тады] ўрач-універсал можа аказаць вялікі аб'ём разовай дапамогі, уключаючы педыятрычную і хірургічную.

8. Аўтар пры канструюванні выказвання праз складаназалежныя сказы можа несвядома зрушваць яго межы, у выніку чаго ўзнікае неабгрунтаваная парцэляцыя. Парцэляваныя канструкцыі шырока выкарыстоўваюцца ў мас-тацкім і публіцыстычным стылях і з'яўляюцца важным рытарычным сродкам для выяўлення аўтарскай задумы і павышэння ўплывовага эфекту.

- ✓ І так далёка ад дому, куды ён, дзядзька Іван, вярнуўся потым з георгіеўскім крыжам і са скрыпучымі да смерці ранами. У тую самую беднасць, да тых самых лапцей. Так і не ведаючы, за што і навошта ішоў на кулі, штыхі і асколкі, за што і навошта сам забіваў... (Я. Брыль); Гэты сон прыходзіць да мяне заўсёды раптам, уладна і нечакана, у кожным месцы і ў кожны час. У тураўскіх першабытных дубровах, дзе воўк ідзе па слядах лані, а я іду па ягоных слядах. Сярод мінскіх навенчкіх камяніц. У глухой леснічоўцы, дзе гарыць свяча і твой вялізны цень спачывае на бярвенчатых сценах, а ў вёдрах ля дзвярэй вада пацягнулася лядком. Ля гонкіх муроў Сафіі Полацкай (У. Караткевіч).

- ✎ 1. Тут жа была адна з [най]лепшых прыватных бібліятэк Еўропы — больш за 20 тысяч *тамоў*. Сярод [тамоў, сярод] якіх найкаштоўнейшыя рукапісныя кнігі, выданні Скарыны, Буднага, Пятра Магілы, перапіска расійскіх імператараў. 2. Старайцеся

без неабходнасці не выходзіць на сонца з 12 да 16 гадзін. Калі [гадзін, калі] яго інтэнсіўнасць асабліва высокая. 3. Напрыклад, на станцыі «Кунцаўшчына» адзін вестыбюль зблагіраваны з венткамерай, другі — з цягапаніжальнай падстанцыяй. Штэ [Гэта] дазволіла скараціць даўжыню станцыйнага комплексу больш чым на 40 метраў і з[э]каноміць сур'ёзныя сродкі. 4. Частка спецыялістаў з гарадскога радзільнага дома, які даўно не адпавядае сучасным патрабаванням медыцыны; [дома (ён даўно не адпавядае сучасным патрабаванням медыцыны)] перабралася ў новы будынак, але ў большасці з іх наперадзе — вялікі пераезд, які павінен закончыцца праз паўтара месяца. Пасля чаго [Менавіта тады] ў гэтых сценах пачуюць гучныя галасы немаўлятак.

9. Штучна сканструяваныя, з заменай нехарактэрных формаў дзеепрыметнікаў, даданыя азначальныя часткі складаных сказаў, якія знаходзяцца ў прэпазіцыі да азначальнага слова, парушаюць сінтаксічны лад мовы.

✎ 1. Свецячы лямпай-васьмерыком, ён [гаспадар] адводзіць нам вялікіх які займае палавіну хаты пакой, які займае палавіну хаты]. 2. Пасля таго як Змітрык прымасціўся на абслізганым да матавага бляску дашчаным палку, зноў махнуў перабінтаванаю галавою з шырокім штэ перасякаў наўскасяк зморшчаны лоб бруднаватым паскам, што перасякаў наўскасяк зморшчаны лоб].

§ 102. Сэнсавыя (фактычныя і лагічныя) памылкі

Змест гэтага параграфу мае непасрэдную сувязь не толькі з сінтаксісам, але і з лексікай. Сапраўды, разглядаючы розныя аспекты дакладнасці словаўжывання, неаднойчы даводзілася звяртацца да словазлучэння «сэнсавая памылка». Аднак гэта сведчыць толькі пра тое, што на падставе першаснай моўнай (лінгвістычнай) памылкі ўзнікае другасная — сэнсавая.

З гледжання рэдактара сэнсавыя памылкі — памылкі плана зместу, г. зн. экстралінгвістычныя памылкі. Калі аўтар, напрыклад, няправільна называе твор, узнікае фактычная памылка. Калі ж аўтар мае праблемы з лагічным выкладам думак, узнікае лагічная памылка.

Сэнсавыя памылкі сведчаць пра няўменне аўтара ператвараць ментальныя дзеянні ў вербальна прэзентаваны тэкст. Заўважыць такія недахопы павінен рэдактар, які «чужым вокам» акідае аўтарскі матэрыял, сочыць за ходам думкі, узважае кожнае слова, кожную маўленчую канструкцыю, супастаўляе часткі твора. Калі ўзнікае пытанне «чаму?» і на яго няма адказу ў тэксце, неабходна далейшае ўдасканаленне выказвання. Наяўнасць сэнсавых памылак можа сведчыць пра пастаноўку матэрыялу ў друк без рэдактарскай апрацоўкі.

1. Часта фактычныя памылкі ўзнікаюць праз тое, што аўтар недакладна, прыблізна выбірае для апісання пэўнай сітуацыі слова, паняцце з групы роднасных, блізкіх і звязаных па сэнсе.

• Сядзіба размешчана ў маляўнічых мясцінах, паміж трох азёраў — Нарач, Мядзел і Кузьмічы. Апошнія два *вадаеховішчы* [вадаёмы] карыстаюцца попытам, наколькі тут больш спакойна. Рэдактар не звярнуў увагі на слова *вадасховішча* 'штучны вадаём', і атрымалася, што Мядзел і Кузьмічы — не азёры. Памылку можна кваліфікаваць як фактычную, так і лагічную (закон супярэчнасці).

• Многія з тых, хто наведвае Беларусь, адзначаюць добры стан не толькі буйных дарог, але і сеткі мясцовых **«стрыт»**. Адразу кідаецца ў вочы няправільнае ўжыванне англійскага слова (street — 'вуліца') і няўменне журналіста карыстацца багатымі сінанімічнымі магчымасцямі беларускай мовы; магчымы варыянт праўкі: Многія з тых, хто наведвае Беларусь, адзначаюць добры стан не толькі аўтамагістраляў, але і сеткі мясцовых дарог.

• Так, прыкладна 20 гадзін у *нядзелю* [тыдзень] ідуць на падрыхтоўку да спаборніцтваў. А гэта як паўстаўкі на працы. Немагчыма аддаваць 20 гадзін у нядзелю 'сёмы дзень тыдня' трэніроўкам, ды яшчэ і параўноўваць з працоўнымі адносінамі ў агульны дзень адпачынку. Сэнсавая памылка ўзнікла на падставе моўнай — неадрознення міжмоўных амонімаў.

• Сярод птушак таксама існуе **канібалізм**. Пасля прачытання такога загалоўка ўзнікае пытанне: «Птушкі таксама паядаюць асобін свайго віду?». Аднак у тэксце пра паяданне — ні слова: *Бывае нават, што адны птушкі спецыяльна руйнуюць гнёзды іншых. Гэта нагадвае канібалізм, толькі ўжо сярод птушак*.

• Від, які адкрываўся з плошчы Леніна, *нельга* [цяжка] перадаць словамі: плошча перад гімназіяй нагадвала палян, на якой распусціліся кветкі розных колераў. Як жа *нельга* перадаць словамі, калі аўтар усё ж здолеў гэта зрабіць?

2. Некаторыя аўтары, ствараючы тэксты аператыўна, як бы на хаду, не абцяжарваюць сябе ўважлівым прачытаннем напісанага. Рэдактар жа ў час паглыбленага чытання проста абавязаны ўзважваць кожнае слова, аналізаваць яго месца ў сказе і прагназаваць успрыманне чытачом. Бо фактычная аснова тэксту — перш за ўсё дакладна выказаная думка, а потым ужо лічбы, даты, цытаты і пад.

• У Гродзенскім дзяржаўным універсітэце навучаюцца цяпер 300 студэнцкіх сем'яў, 115 з якіх маюць дзяцей, у тым ліку 18 няпоўных. Выяўляецца, што ў Гродне жывуць неверагодныя дзеці — няпоўныя! Сказ патрабуе поўнай перапрацоўкі.

• Навучанне ў дзіцячых школах мастацтваў з'яўляецца платным, *але гэта толькі на першы погляд*. Што, «на другі погляд» яно бясплатнае? Выразная лагічная памылка.

• *Заўсёды побач і любімая дачка Ларыса, якая хоць і жыве ў Мінску, аднак часты госць у Валожыне*. Парушаны лагічны закон супярэчнасці.

• *Сродкі Фонду сацыяльнай абароны насельніцтва суправаджаюць чалавека, пачынаючы яшчэ да яго нараджэння.* Выразны алагізм.

• *Штомесяц мы друкуем разнастайныя матэрыялы пазаштатных аўтараў. Іх лёгка распазнаць, бо пад імі звычайна імя і прозвішча таго, хто напісаў.* Узнікае пытанне: а як штатныя журналісты падпісваюць свае матэрыялы?

• *Уся гародніна, акрамя цытрусавых, — беларуская.* Няўжо цытрусавыя адносяцца да гародніны, а не да садавіны?

3. Сярод прыёмаў аналізу фактычнага матэрыялу даўно замацавалася ўнутрытэкставая праверка, якая дапамагае супастаўляць факты, размешчаныя ў розных частках тэксту. Калі ён аб'ёмны, карысна пазначаць для сябе паўтораныя элементы пазатэкставай рэчаіснасці. Напрыклад, у лідзе матэрыялу: *У вёсцы Селішча Клімавіцкага раёна два маладыя гараджаніны арганізавалі падсобную малочную гаспадарку; у перадапошнім абзацы: А палове на шостую раніцы ў Селішчах пачынаецца першая дойка.* Чытач так і не даведаўся, як жа называецца вёска: *Селішча* ці *Селішчы*?

Супастаўленне грашовых адзінак па методыцы правядзення блізкае да ўнутрытэкставай праверкі. Падобныя факты або ілюструюць пэўную сітуацыю, або з'яўляюцца аргументамі для пацвярджэння думкі. Не бачна, напрыклад, як розныя грашовыя адзінкі могуць спрыяць распрацоўцы тэмы ў наступным сказе: *За мінулы год на «Беллакце» выпушчана ўсёй прадукцыі на 113 мільярдаў рублёў, пры гэтым яе адгружана на экспарт амаль на 25 мільёнаў долараў.* Чытач не абавязаны ведаць афіцыйны курс беларускага рубля ў адносінах да долара, каб вызначыць, якая частка выпушчанай прадукцыі адгружаецца на экспарт (відаць, немалая, а гэта, верагодна, павінна было даказаць поспехі калектыву). Падобная ж памылка назіраецца і ў фрагменце: *Аднак спецыяльная машына закуплена і хутка прыбудзе. Дарэчы, яе кошт невялікі — у межах 2 мільёнаў долараў. Агульны ж кошт інвестыцыйнага праекта складае каля 34 мільярдаў рублёў.*

Бываюць выпадкі, калі ў тэксце выкарыстоўваюцца разнастайныя працэнтныя суадносіны лічбавых велічынь. Калі пералічваюцца працэнты з агульнай колькасці, важна пераканацца ў наяўнасці 100 працэнтаў. Напрыклад: *На гаспадарчае і пітнае водазабеспячэнне выкарыстоўваецца 41 працэнт спажываемай вады, на вытворчыя патрэбы — 31 працэнт, на лініі сельскай гаспадаркі — каля 23 працэнтаў.* Чытачу незразумела, куды падзеліся 5 працэнтаў вады?

4. Канкрэтызацыя ўяўлення — яшчэ адзін з прыёмаў праверкі фактычнага матэрыялу. Рэдактар павінен выпрацоўваць уменне бачыць створаную аўтарам рэчаіснасць, імкнуцца згарнуць пашыраную інфармацыю да найменшага выказвання і зразумець яе, супаставіць са сваімі ведамі пра навакольны

свет. Уявіўшы сітуацыю, апісаную ў сказе: *Ужо адсюль, пасля інструктажу мясцовага экскурсавода, на камфортабельным маламесным аўтобусе праз прасечаныя ў джунглях Амазонкі дарогі мы будзем дастаўлены на вышыню 2500 тысяч метраў, а потым пешшу «прагульвацца» на пік гэтай гары*, — чытач падумае, што аўтар разам з падарожнікамі апынецца ў космасе. Праўка зводзіцца да ліквідацыі лішняга слова *тысяч*.

Канкрэтызаваўшы ўяўленне, рэдактар павінен быў звярнуць увагу на слова *невялічкую* ў сказе: *У першую вандроўку на Радзіме я рушыў, прачытаўшы невялічкую «Зямлю пад белымі крыламі» Уладзіміра Караткевіча*. Аднак названы твор пабачыў свет асобнай кнігай, якая мае каля 200 старонак. Нішто сабе — *невялічкая*!

5. Сярод фактычных хібаў тэкстаў у апошнія гады заўважаецца залішняя катэгарычнасць аўтараў, можна нават сказаць — іх залішняя самаўпэўненасць у дакладнасці свайго меркавання. Пры гэтым становяцца папулярнымі азначальныя і адмоўныя займеннікі *ўвесь, усе, кожны, любы, ніхто, нішто* і некаторыя прыслоўі. Сапраўдныя майстры слова для стварэння дыялагічнасці паступаюць якраз наадварот, напрыклад, выкарыстоўваюць словы суб'ектыўнай мадальнасці (*можжа, магчыма, відаць, мабыць* і пад.). Пры разглядзе выказвання з гледжання тэорыі маўленчых актаў такія словы становяцца паказчыкамі функцыі ілакутыўнага акта і сігналізуюць аб існаванні «семантычнага зазору» паміж магчымасцю выкарыстання выказвання называць факты рэчаіснасці і патрэбай забяспечыць рэцыпіенту іх адэкватнае ўспрыманне. У адваротным выпадку ствараецца парадаксальная сітуацыя адсутнасці ў аўтара раўнапраўнага суразмоўцы.

Ніяк нельга згадзіцца з аўтарам, які наступным чынам апісвае чалавека — аматара чытання: *У 87 гадоў былая настаўніца рускай і беларускай мовы Глафіра Самойлаўна Шкуран запісана ва ўсе бібліятэкі горада*. Удакладнім, што размова вядзецца пра Мінск, дзе бібліятэк, у тым ліку школьных і ведамасных, — сотні.

А ў ніжэйпрыведзеным выпадку аўтару здалося недастатковым выкарыстаць цытату толькі як аргумент — ён вырашыў выказаць свае адносіны наконт яе ведання гледачамі і чытачамі, у выніку чаго ўзнікла непатрэбная катэгарычнасць і фактычная памылка: *«Шцірліц спаў, але ведаў, што роўна праз 20 хвілін ён прачнецца бадзёрым і поўным сіл...» Гэту фразу з легендарнай савецкай кінастужкі ведаюць абсалютна ўсе*.

6. У асобных фрагментах тэксту некаторыя факты суадносяцца з адной і той канструкцыяй, таму пры праверцы трэба паасобку супаставіць факты з гэтай канструкцыяй.

• Такая нескладаная аперацыя папярэдзіла б памылку ў наступным сказе: *Па выніках работы за 1990 і 2003 гады калектыв Пастаўскага райна*

Указами Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь быў занесены на Рэспубліканскую дошку Гонару. Рэч у тым, што ў 1990 годзе калектыў мог быць занесены на Дошку гонару толькі, напрыклад, пастановай Савета Міністраў БССР.

- *Да ўдзелу запрашаюцца таленавітыя выканаўцы і калектывы ва ўзросце ад 16 да 31 года* — чытаем у матэрыяле з нагоды правядзення конкурсу і не можам зразумець сэнс канструкцыі *калектывы ва ўзросце ад 16 да 31 года* (яна лагічна спалучаецца толькі са словам *выканаўцы*).

- *Са сказа: Першы этап веснавых работ у полі скончыўся: завяршаецца сяўба збожжавых, настаў час займацца іншымі культурамі* — незразумела, чым жа займаліся вяскоўцы на першым этапе (ён скончыўся, а сяўба збожжавых яшчэ «завяршаецца»).

- *У сказе: Сярод месцічаў «расклад» даволі аптымістычны: працаздольных практычна ўдвая больш, чым пенсіянераў (427 супраць 800 чалавек)* — дастаткова было памяняць месцамі лічбы, каб яны суадносіліся з папярэднім фрагментам.

7. Адказнасць аўтара і рэдактара ўзрастае пры выкарыстанні гістарычнага фактычнага матэрыялу. Пры яго аналізе вялікае значэнне маюць гістарычная дасведчанасць рэдактара, яго ўменне арыентавацца ў найноўшых распрацоўках гісторыкаў і карыстацца спецыяльнай даведачнай літаратурай.

У матэрыяле пра паўночныя азёры Беларусі ўвага засяроджваецца на сказе: *У свой час тут стаяў замак Боны Сфорцы — польскай каралевы, старажытныя падмуркі і дасюль захаваліся*. Гістарычны фактычны матэрыял закліканы зацікавіць чытача наведальніц пэўнае месца, аднак рэдактар (і, магчыма, чытач-гісторык) заўважыць фактычную недакладнасць, бо ўзнікае сэнсавая лакуна, выкліканая наяўнасцю выразу *польская каралева*. Чаму Бона Сфорца (дарэчы, прозвішча нескланяльнае) загадала пабудаваць замак на тэрыторыі Беларусі (Вялікага Княства Літоўскага), а не Польшчы? Магчыма, гэта яе своеасаблівыя, па сённяшніх мерках, «Канарскія астравы»? Параўн. сказ з іншага перыядычнага выдання: *Аднак дзякуючы дапамозе вялікай княгіні літоўскай і каралевы польскай Боны Сфорца паэтычны зборнік «Песня пра зубра» выйшаў у Кракаве*.

У расповедзе пра рэгіянальныя адметнасці знаходзім фрагмент: *Свіслацкі раён Гродзеншчыны — дзівосная скарбніца гістарычных каштоўнасцяў і прыродных багаццяў, бадай, як нідзе ў Беларусі. <...> Менавіта тут адбылася вялікая народная эпапея — паўстанне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага*. Відаць, пад уплывам месца вучобы Кастуся Каліноўскага (Свіслацкае павятовае вучылішча) тэрыторыю, дзе адбываліся падзеі паўстання, аўтар звузіў да аднаго раёна.

Недарэчна змешаны гістарычныя і сучасныя рэаліі ў сказе: *Да прыкладу, у свой час Караль Чапскі (старэйшы сын Эмерыка), калі быў мэрам Мінска, не толькі адмовіўся ад гарадскога жалавання (між іншым, яно складала каля 30 тысяч рублёў срэбрам у год), а і праводзіў значныя работы па*

мадэрнізацыі **сталіцы** за ўласныя сродкі. Па-першае, у дарэвалюцыйнай Расіі не было такой пасады — *мэр*, па-другое, называць губернскі Мінск *сталіцай* няма ніякіх падстаў. Тут жа адзначым пашырэнне ў маўленні прадстаўнікоў беларускай улады слоў *мэр* і *губернатар*: у *мэра* павінна быць *мэрыя*, а ў *губернатара* — *губерня*.

У перыядычных выданнях сустракаецца шмат матэрыялаў, прысвечаных падзеям Вялікай Айчыннай вайны. Рэдактар павінен уважліва адносіцца да прапанаваных тэкстаў, супастаўляць звесткі са сваім веданнем гісторыі, пры неабходнасці звяртацца да энцыклапедычных даведнікаў. Няўжо сказ: *Вялікую Перамогу Аляксандр Максімавіч Ярашэвіч сустракаў у блакадным Ленінградзе* — не выклікае пытанняў з сэнсавага (фактычнага боку)? Блакада ж горада была знятая 27 студзеня 1944 года!

Напрыклад, *жыве ў Дорах ветэран Вялікай Айчыннай вайны Канстанцін Уладзіміравіч Шэўчык (да якога, дарэчы, мы разам з цімураўцамі і завіталі). Яму ~~зараз~~ [цяпер] 83 гады, ваяваць давялося пачынаючы з 1944 года (раней з-за ўзросту не пускалі на фронт). Як ўзгадваў Канстанцін Уладзіміравіч, адразу пасля вызвалення Беларусі ён патрапіў у першы набор. Рэдактар пры паглыбленым чытанні гэтага апавядальнага фрагмента павінен быў супаставіць фактычны матэрыял другога і трэцяга сказаў і заўважыць лагічную супярэчнасць. Хто мог на акупіраванай тэрыторыі «не пускаць на фронт»? Калі ў К. У. Шэўчыка была такая мара, ён не змог бы яе здзейсніць да лета 1944 года (гутарка вядзецца менавіта пра фронт, а не пра партызанскі атрад). Прапанова аўтару дапоўніць другі сказ і апусціць у ім пабочную канструкцыю, аформленую дужкамі, ліквідавала б фактычную памылку: Яму ~~зараз~~ 83 гады, ваяваць давялося пачынаючы з [лета] 1944 года (раней з-за ўзросту не пускалі на фронт).*

8. Адною з перадумоў якаснага аналізу і праўкі сэнсавых (фактычных і лагічных) памылак трэба лічыць высокую адукаванасць рэдактара, яго імкненне да пастаяннага самаўдасканалення і пашырэння кругагляду. У адваротным выпадку ў друк праходзяць наступныя выказванні.

У матэрыяле пра Алеся Гаруна сцвярджаецца, што ён *аўтар паэтычнага зборніка «Дар маці»* [«Матчын дар»], зборніка *п'ес для дзяцей «Жывыя казкі»*, а пра труп Ігната Буйніцкага: *у рэпертуары былі: пастаноўкі «Модны шляхціц [шляхцюк]» К. Каганца, «У зімовы вечар» і «Хам» Э. Ажэшкі, «Мядзведзь» А. Чэхава і інш.* Не чым іншым, як дваіным перакладам (ужо з рускай мовы) і няведаннем класічных твораў беларускай літаратуры, можна патлумачыць гэтыя фактычныя памылкі.

Падобную, але яшчэ больш грубую памылку бачым у сказе: *Сярод [най]лепшых роляў Лідзіі Рэзэцкай у беларускім рэпертуары: Альжбета («Паўлінка» Я. Купалы), Маці («Айчына» К. Чорнага), Вярбіцкая («Пяюць жайрукі» Я. Купалы) і іншыя.* Па-першае, п'есы маюць назвы

«Бацькаўшчына» і «Пяюць жаваранкі», па-другое, аўтар п'есы «Пяюць жаваранкі» — *Кандрат Крапіва*.

Нежаданнем звяртацца да геаграфічных дапаможнікаў і картаў (і няведаннем школьнага курса геаграфіі), а таксама няўважлівасцю падчас рэдактарскага чытання можна абгрунтаваць фактычную памылку ў наступным сказе: *Праглядаючы праграмы, якія прапаноўвае «Ліга», не перастаеш здзіўляцца. Супрацоўніцтва з 43 арганізацыямі з 35 краін свету, сярод якіх, акрамя краін былога СССР, яшчэ і краіны Еўропы (Данія, Фінляндыя, Францыя, Германія), Азіі (Карэя, Японія, Кітай), Амерыкі (Канада, ЗША) і нават Афрыкі (Непал, Марока)...* — Непал — азіяцкая краіна.

Няведанне беларускіх геаграфічных найменняў (а яны, здавалася б, на слыху) выяўляецца ў ніжэйпералічаных сказах. Асноўная прычына наяўнасці гэтых памылак — недасведчанасць аўтараў і рэдактараў, іх нежаданне звяртацца да энцыклапедыі і атласаў.

- ✎ 1. Шмат паданняў звязана з гэтай царквой, якая шэсць стагоддзяў таму паднялася бліз вёскі *Сынкэвічы* [Сынкавічы]. 2. Юбілейным наведвальнікам і гаспадыняй спецыяльнага прыза — тэлевізара «Віцязь» — стала 10-гадовая *Вераніка Мануйла* з вёскі *Гарэдная* [Гарадняя] *Столінскага раёна*. 3. Дадатковае падтапленне прыбярэжных тэрыторый за кошт выпадзення значных ападкаў магчымае ў пойме ракі *Харапуць*, а таксама на рацэ *Уборць* [Убарць] каля вёскі *Чырвонабярэжжа* [Лельчыцкі раён].

Сярод пералічаных дзіцячых кніжак, знойдзеных у кнігарнях, называюцца «*Прыгоды мышкі Пік-пik*» *Дарыны* [Людмілы] *Рублеўскай*... Аналагічная памылка дапушчана ў сказе: *Аднак Вольга* [Валянціна] *Шчадрына пры перакладзе беларускага твора на рускую мову прытрымліваецца тэксту арыгінала і ўжывае блізкі не па значэнні, а па гучанні выраз «с жиру бесьцись» 'перабіраць ад перасычанасці або гультайства'*.

Аналіз сэнсавых асаблівасцяў тэксту — адзін з самых адказных этапаў рэдактарскай працы. Незалежна ад таго, якую структуру мае рэдакцыя — разгалінаваную ў рэспубліканскім выдавецтве ці ў агульнадзяржаўнай газеце або невялікую ў прыватным выдавецтве ці ў раёнцы, — якасны матэрыял можа з'явіцца на старонках толькі дзякуючы калектыўным намаганням высокапрафесійных спецыялістаў. Удасканаленне метадалогіі аналізу і ацэнкі тэксту, павышэнне агульнага ўзроўню падрыхтаванасці аўтараў (пісьменнікаў і журналістаў) і рэдактараў дазволіць пазбавіцца ад большасці памылак у друкаваных матэрыялах і павысіць якасныя характарыстыкі тэкстаў.

ПРАЎКА НА ТЭХНІЧНЫМ УЗРОЎНІ

Праўка на тэхнічным узроўні з'яўляецца непасрэдным абавязкам карэктара, бо яго службовыя абавязкі прадпісваюць выпраўляць арфаграфічныя, пунктуацыйныя і *тэхнічныя* памылкі, дапушчаныя пры наборы або перадрукоўцы рукапісаў. Гэта, аднак, не выключае і актыўнага ўдзелу рэдактара, у прыватнасці тэхнічнага, падчас падрыхтоўкі тэксту да друку (выбар шрыфтоў, размяшчэнне ілюстрацыйнага матэрыялу і да т. п.).

§ 103. Зрокавыя (візуальныя) памылкі

1. Падмена літар з падобным напісаннем ці літар, размешчаных побач на клавіятуры: *галавіна* [гадавіна], *здор* [збор] *твораў*.

✎ 1. Уж[м]аі 2009 года дзяўчына ўсне выйшла ў акно сваёй спальні на вышыні больш за 8 метраў. 2. Ярыла паўстае ў выглядзе прыгожага юнака, які гарцуе па палях на белым кані, у б[е]лым адзенні, на яго галаве — вянок з вясновых кветак і траў. 3. Храналагічна гэты час пр[ы]падае на апошнія дзесяцігоддзі Расійскай імперыі, савецкі перыяд і гісторыю суверэннай Рэспублікі Беларусь. 4. Адсюль, лічыць генеральны сакратар Сусветнай метэара[л]агічнай арганізацыі Мішэль Жаро, і недастатковая ўвага да высокіх тэмператур.

2. Перастаноўка літар ці складоў, якія стаяць побач: *наглійскі* [англійскі] *прэм'ер*, *наравабанае* [нарабаванае].

✎ 1. Выяўляюцца асобы, якія ўтойваюць даходы *да* [ад] падаткаабкладання, шляхам правядзення кантрольных мерапрыемстваў. 2. Але ж гэта не *прымахаць* [прыхамаць], а *неабходнасць*, так? 3. Тут дарэчы адзначыць, што ініцыятарамі стварэння журавінавых плантацый былі якраз мужчыны, а іх цудоўныя палавіны даволі скептычна ставіліся да ідэі і *даракалі* [дакаралі] мужыкоў за марнаванне сілаў і сродкаў. 4. Дарэчы, калі б на тое мая воля, то сімвалам Смаргоні ды і ўвогуле ўсяго гэтага краю абрала б выяву кальвінскага збору, прычым выяву *менавіта* з карціны Валянціна: пад цёмным, трывожным небам, нібы праразаючы цяжкія брудна-фіялетавыя *храмы* [хмары], горда паўстае велічны храм. 5. Але што можа *забавіць* [завабіць] дзяўчыну ў гэты, здавалася б, выключна мужчынскі від спорту?

3. Пропуск літар, складоў і знакаў: ~~няе~~віекі [нясвіжскі], ~~безаконне~~ [беззаконне].

✎ 1. Пазітыўны псіхалагічны наст[р]ой тут вельмі важны: дзіця павінна мець упэўненасць, што хутка будзе «тонкае і звонкае». 2. 1958 год — выпушчана пе[р]шая газавая пліта. 3. Сума за сцяжку і наклею на бітум руберойду вы[ль]еца ў 57 млн рублёў. 4. Дзякуючы ды[яле]кталагічным матэрыялам можна растлумачыць паходжанне многіх геаграфічных назваў Беларусі, прозвішчаў людзей. 5. У студзені 17,8 [%] прадпрыемстваў спрацавалі са стратамі.

4. Лішнія літары: ~~таккімі~~ [такімі], ~~крымінальныя~~ [крымінальныя].

✎ 1. Пасля стрыжкі, зробленай у гэты дзень, валасы стануць та[к]нейшымі. 2. Тэмпература паветра ўначы ў чацвер і пятніцу ад мінус 4 да п[л]юс 2, удзень — ад мінус 1 да п[л]юс 5 градусаў. 3. Беларусь на конкурсе паспяхова прадставілі ~~я~~ыхаванцы Полацкай дзіцячай школы мастацтваў.

5. Адсутнасць прабелаў або лішнія прабелы: ~~з гэтымі~~ [з гэтымі], ~~урае сынную~~ [урассынную].

✎ 1. — А можа, гэта і сапраўды нешта незямное? Карабель прышэльцаў? — ~~саму~~ [сам у] сябе пытаецца Арцём. 2. На прыклад [Напрыклад], у той жа Нарачы шматкватэрныя дамы даглядаў СВК «Нарачанскія зоры» — даволі моцная гаспадарка.

6. Неаднастайнасць напісання імён, найменняў, аднатыпных фактаў.

✎ 1. Думаю, гэта самае адчувалі, прыезджаючы ў Зубакі, і ~~М~~ [Мікалай] Рубцоў, і Іван Стаднюк, і многія касманаўты, і супрацоўнікі Цэнтра кіравання палётамі... 2. Так, калі на мінулы год заданне па ўвядзенні ў эксплуатацыю жылых дамоў складала 16,4 тысячы квадратных метраў, то па факце было здадзена 19 ~~тыс.~~ [тысяч]. 3. Каля 2000 фермераў і іх сем'і атрымліваюць з гэтага соку натуральную ~~ж~~вачку, якая становіцца асновай для канчатковага прадукту. Кошт пачка такой жвачкі складае 1,39 фунта. 4. Дарэчы, камп'ютарызацыя вытворчасці ў многім садзейнічае таму, што сённяшні наш калектыў у 223 чалавекі выконвае такія ж самы аб'ём работ, як і ~~семсот~~ [700] у 1992 годзе.

Няўзгодненасць у працы стылістычнага рэдактара і карэктара, недастатковы кантроль за ўнясеннем правак у электронны варыянт тэксту выклікаюць з'яўленне нявыпраўленых і выпраўленых фрагментаў.

✎ 1. Удзел у конкурсе могуць браць ~~удзеля~~ усе, каму ад 14 да 31 года. 2. І вось тады і вярнулася ў парадак на ~~павес~~тку дня тэма падтрымкі менавіта айчыннай вытворчасці такой спецыялізаванай прадукцыі. 3. Пара, у якую нарадзілася дзіця, закладвае пэўныя асаблівасці яго характару ~~дзіцяці~~. 4. — Згаданая норма была ўспрынятая насамрэч ~~справа~~ неадназначна, таму да разгляду законапраекта ў другім чытанні прапануецца крыху іншае, — падкрэслівае Таццяна Арцюшына. 5. Страдывары — за \$2,4 млн ~~долараў~~.

Візуальныя памылкі не павінны лічыцца недахопам аўтара, яны сведчаць пра тое, што перад друкаваннем тэксту не была праведзена праўка-вычытка. Вынік гэтага, напрыклад, — цяжкаўлоўны сэнс надрукаваных у зборніку вершаваных радкоў:

*Тглі Бог і праўда ёсць на свеце,
Хай жа зберажэ дзяцей мгіу* (А. Лягчылаў).

Толькі наступныя два радкі страфы:

*Толькі ўсе мы перад Богам дзеці,
Бо жыццё дарована на міг,* —

дапамагаюць узнавіць першапачатковы тэкст: *Калі Бог і праўда ёсць на свеце, / Хай жа зберажэ дзяцей маіх.*

§ 104. Афармленне заўваг

Заўвагі з'яўляюцца параўнальна кароткімі (у адрозненне ад каментарыяў) дапаўненнямі да асноўнага тэксту ці тлумачэннямі невялікіх яго фрагментаў і маюць характар даведкі. Па месцы размяшчэння заўвагі могуць быць унутрытэкставыя, падрадкавыя і затэкставыя, па аўтарскай прыналежнасці — заўвагі аўтара, рэдактара, перакладчыка, спецыяліста.

1. Унутрытэкставыя заўвагі сустракаюцца ў многіх відах выданняў, найбольш часта — у навуковым і публіцыстычным стылях. Месца ўнутры асноўнага тэксту дазваляе, амаль не ўскладняючы чытання, вылучыць, падкрэсліць значнасць або коратка патлумачыць пэўныя факты. Унутрытэкставую заўвагу бяруць у дужкі, пачынаюць з малой літары і суправаджаюць паметай аўтарскай прыналежнасці ў выглядзе вылучаных *курсівам* і аддзеленых ад тэксту кропкай і працяжнікам ініцыялаў імя і прозвішча таго, каму належыць заўвага (заўвага. — *Л. В.*), або наймення яго ролі ў выданні (заўвага. — *Рэд.*). Памета аўтарскай прыналежнасці можа быць вылучана тоўстым шрыфтам, калі фрагмент тэксту набраны *курсівам*.

✓ Як вядома, «слова, якое мае звычайнае значэнне, — напрыклад, адмоўе “не”, — не можа мець бездань адценняў, вырашаць розныя дзейсныя задачы, выражаць **р о з н ы сэнс**» (разрадка мая. — А. К.) (А. Каляда).

✎ 1. Да гэтага не ведаў па-руску ні слова (цяпер доктар гаворыць фактычна без *акцэнт*у — *А. П.*) [без акцэнт. — А. П.]. 2. — Яны ўдваіх увайшлі ў нашу хату, маўляў, праводзіць акцыю, паводле якой выпадкова выбіраем шэсць кватэр у выпадковым доме раёна ды прэзентуем іхнім гаспадарам чатыры наборы рознага кшталту тавараў, — распавядае Алена Казіміраўна (імёны *змененыя* — *аўт.*) [змененыя. — *Аўт.*]. 3. Гэта па-добраму падкупіла строгую расійскую камісію, і ў выніку ваша прадпрыемства ў ліку пакуль усяго трох мясакамбінатаў Беларусі (*па стану на канец красавіка*. *Рэд.*) [(на канец красавіка. — *Рэд.*)] атрымала сертыфікат на ўвоз прадукцыі ў Федэрацыю?

2. Расшыфроўку займеннікаў можна праводзіць згодна з п. 1 як унутры-тэкставыя заўвагі або змяшчаць у квадратныя дужкі (яны самі па сабе сведчаць пра тлумачэнне займенніка аўтарам і не патрабуюць памяты аўтарскай прыналежнасці), напр.: *ён* [персанаж]. Аднак часцей за ўсё ўдакладненне лексічнага нападнення займеннікаў праводзіцца аўтарамі праз выкарыстанне прыдатка (гл. § 78, п. 3).

3. Падрадкавыя заўвагі выкарыстоўваюцца ў часопісах, часцей у навуковых, навукова-метадычных, дзіцячых, а таксама ў разнастайных кніжных выданнях. Падрадкавая заўвага дае магчымасць на той жа старонцы патлумачыць значэнне слова, у асноўным іншамоўнага, акцэнтаваць увагу на пэўных сэнсавых асаблівасцях выкарыстанага фрагмента тэксту. Заўвага размяшчаецца ўнізе паласы пад асноўным тэкстам у выглядзе спасылкі (лічбы або зорачкі). Спасылка ў тэксце размяшчаецца на верхняй рысе шрыфту: *клудж*¹ або *клудж**. Пад тэкстам старонкі спасылка паўтараецца, і праз адзін прабел размяшчаецца тэкст заўвагі (звычайна выкарыстоўваецца шрыфт меншага памеру, чым у асноўным тэксце). Калі на паласе больш за тры спасылкі, то выкарыстоўваецца толькі лічбавая нумарацыя: ¹, ², ³, ⁴. Спасылкі з нумарацыяй зорачкамі дапускаюцца толькі ў тым выпадку, калі маюцца не больш за тры заўвагі на паласе (*, **, ***). У дзіцячых часопісах падрадкавая заўвага можа афармляцца ў выглядзе ўрэзкі з нятэкставымі элементамі (малюнкамі, фотаздымкамі).

Коска, кропка з коскай, двукроп'е і кропка ставяцца пасля лічбы або зорачкі, якія з'яўляюцца знакамі-паказальнікамі спасылкі (каб паказаць, што заўвага адносіцца да пэўнага слова ці групы слоў): ...¹, ...²; ...*: ...**. Пытальнік, клічнік, шматкроп'е і двукоссе ставяцца перад знакам спасылкі (лічбай або зорачкай): ...?¹ ці ...!² або ...>*. Пасля знака спасылкі (лічбы ці зорачкі), размешчанага за двукоссем, кропка захоўваецца: ...»¹. або ...»**.

✓ Калі мець на ўвазе толькі рэпрэсаваных беларускіх пісьменнікаў, дык, напрыклад, Б. Сачанка называе лічбу *сто дваццаць восем*³. І тут асабліва важна... (М. Мушынскі); У *рэках судакі, калекі, або балабы* *, *самы, сіклы ды міроны, падусты, выразубы, язі ды галаўні, ляшчы ды бялёзны* **, *страдалы* ***, *гусцёркі, свінні вадзяныя — асятры, сцярглядкі ды шчупакі* (У. Караткевіч); Асаблівасцямі сваёй паэтыкі мележаўскае «*На рацэ*» нагадвае вядомае апавяданне М. Шолахава «*Лёс чалавека*» (1956) з яго «імкненнем выдзеліць буйна, яскрава гераічнае ў звычайным, будзённым, асэнсавачь яго як вядучы пачатак у характарах савецкіх людзей»¹. М. Шолахаў... (У. Гніламёдаў).

4. Затэкставыя заўвагі размяшчаюцца за асноўным тэкстам твора або за асноўнымі тэкстамі ўсіх твораў полівыдання і выкарыстоўваюцца ў навуковых, навукова-папулярных, вытворчых, мастацкіх і іншых выданнях. Такія заўвагі па афармленні збліжаюцца з затэкставымі каментарыямі.

§ 105. Афармленне лічбавых даных

Лічба ў тэксце — элемент іншай, не моўнай знакавай сістэмы. Чытач заўсёды звяртае на яе ўвагу, часта яшчэ не прачытаўшы фразу. Лічбавыя даныя могуць быць асноўнай тэмай матэрыялу, пацвярджаць або ілюстраваць пэўную думку.

Форма лічэбніка ў тэксце залежыць ад тэмы тэксту, віду літаратуры і аўтарскага выбару і можа быць слоўнай (пропісам), лічбавай або змешанай.

1. Зборныя лічэбнікі маюць толькі слоўную форму (не маюць адпаведных лічбавых абазначэнняў).

✓ Нечаканых гасцей было **чацвёрта**: **трое** палякаў у вайскавай форме, а чацвёрты Мікіта Цэлех, узяты за панятога (Я. Колас); 3 правага боку — бліжэй да рампы — адны дзверы, з левага — **двае** (Я. Купала); **Трое** вартавалі чалавека, **двае** таропка, хапаючыся, рылі лапатамі зямлю, капалі яму — магілу (М. Лынькоў); *Гэта апавяданне пра дзяўчыну і юнака, у якіх наперадзе такое ж бяскрайняе, як гэтае разводдзе, жыццё, пра каханне гэтых **дваіх*** (А. Сямёнава).

✎ 1. Складаныя ўмовы надвор'я і неасцярожнае манеўраванне — паўтарылася сітуацыя 17 лютага, калі на гэтай жа трасе Мінск — Гомель у Бабруйскім раёне загінулі **Ў** [двое] дарослых і **Ў** [двое] дзяцей. 2. Віноўнікам ДТЗ, у выніку якіх загінула **Ў** [двое] і больш людзей, трэба прызначаць пакаранне да 12–15 гадоў пазбаўлення волі.

2. У творах мастацкай літаратуры пропісам рэкамендуецца запісваць любыя лічбы, за выключэннем тых выпадкаў, калі не патрабуецца адмысловая стылізацыя.

✓ Нават калі скінуць гадоў **пятнаццаць** з плячэй дзеда Талаша, то і тады ён быў ужо немалады: было яму тады гадоў **семдзесят** з хвосцікам (Я. Колас); У нас бы тыя навіны чалавек **трыццаць пяць** слухала, а так уся акруга карысталася імі (В. Быкаў); **Дзевятнаццаці** лістапада ў **дваццаць** гадзін **чатырнаццаць** хвілін дзяжурны раённага аддзялення міліцыі прыняў паведамленне ад участкавага міліцыянера Жоглы з далёкае вёсачкі Альховыя Крыніцы пра тое, што ім на полі знойдзены цяжка паранены Сцяпан Дзямідчык (А. Жук); У мяне ж таксама колісь у палявым шпіталі выпілавалі пасля асколачнага ранення **тры** сантыметры косці (П. Місько).

Параўн. напісанне лічбаў, закладзенае аўтарскай інтэнцыяй.

✓ Няма дымаходаў, шкла. *Нешта накшталт вакешак размерам **10** с. × **15** с. ёсць, і замест шкла ў іх устаўлены бычыны пузыр* (А. Мрый); *Завулкаў ціш і вуліц шуму, недатыкальнай сіні гладзь, і гэты дом, і сіні нумар на ім: **16/45*** (Ю. Таўбін); *Дзяўчына на зборцы гадзіннікаў, робіць яна калёсікі — дэталі нумар **0-38*** (В. Вярба); *Тыя лічбы на вільготным пяску, выпісаныя Гнатко, былі зусім не рэбусам. Гнатко ўтапіўся **26.07.1999** г.* (Р. Баравікова); *Сталага веку сімпатычная кабета ветліва сустрэла Аўхіма, пагартала ягоную кніжку, буйнымі лічбамі напісала:*

8.30 (Л. Левановіч); Гульня зусім разладзілася, настрой прапаў: мы прайгралі з лікам **6 : 2** (Р. Бензярук).

У драматычных творах у рэпліках лічбавая форма наогул не выкарыстоўваецца.

✓ *Надзея. Наехала іх там — штук **дзесяць** немцаў і сам камендант раённы, штук **дваццаць** паліцаяў і начальнік іхні, Сырадоеў (А. Макаёнак); Вашчыла. ... А тыя за час арэнды, звыш паложанага інвентару, выбілі і паклалі ў сваю кішэнь амаль **мільён трыста тысяч** злотых, ды звыш **ста дваццаці** коп пянькі, ды падаткі, ды адработкі, ды штрафы (У. Караткевіч); Манш. Пан маёр, я пражыў тут **пятнаццаць** гадоў і ведаю кожнага чыгуначніка (М. Матукоўскі).*

✎ *На шырокай тахце, раскінуўшы рукі, спіць дзяцюк гадоў **ўж** [васямнаццаці].*

У той жа час у праявістых творах часта пішуць лічбамі парадкавыя лічэбнікі, што абазначаюць гады.

✓ *Найвыдатнейшая вынаходка ці, правільней, канструкцыя Галілеева, слава аб якой прагрымела на ўсю акругу, была «мажджэра» (гармата), якую ён зрабіў у **тысяча дзесяцьсот адзінаццатым** годзе спецыяльна да Вялікадня, каб даць з яе салют падчас першага спеву «Хрыстос васкрэсе» (М. Зарэцкі); Ішла вайна з немцамі **1914–1918** гадоў (К. Чорны); Па начах чытаю «Фэлькішэр беабахтэр» за **1941** год (І. Навуменка); Служыў у спецыяльным дэсантным батальёне, тым самым, які прымаў удзел у штурме палаца кіраўніка Афганістана Аміна яшчэ аж у **1979** годзе; тады ж — гэта вам для агульнага развіцця — у Кабул упершыню і ўвайшлі савецкія танкі (А. Федарэнка).*

3. У іншых відах літаратуры адназнакавыя лічбы на пачатку сказа, ва ўскосных склонах і пры спалучэнні некалькіх лічбаў без указання адзінак вымярэння таксама абазначаюцца словамі: **Шэсць** чалавек; **разам з пяццю** студэнтамі, **восем 17-гадовых** падлеткаў.

✓ ***Пяць** найбуйнейшых музеяў Ізраіля наведваў генеральны дырэктар Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі Уладзімір Пракапцоў; За мінулы год было рэалізавана каля **шасці** тон ядранага кораню; У турніры возьмуць удзел 45 спартсменаў з Беларусі, Расіі і Літвы, якія выступяць у **трох** дысцыплінах: скіт, трап і спортынг; **Дзве 15-гадовыя** дзяўчынкі пераходзілі дарогу на нерэгуляваным пешаходным пераходзе; **180** саджанцаў маладога кедра размясцілі так, што з вышыні птушынага палёту чытаецца: «Квітней і мацней, Маці Зямля».*

✎ *1. **Ў** [Трэцяга] сакавіка бягучага года ў Беларусі пачала працаваць дабрачынная тэлефонная лінія «Захавай жыццё», патэлефанаваўшы па якой **ў** можна, не выходзячы з дома, дапамагчы выхаванцам сталічных дамоў дзіцяці № 1 і № 2. 2. **Ў** [Восем] «выстралаў» трапілі ў цэль. 2. **Ў** [Тры] ці **ў** [чатыры] гады таму наша каманда прайграла ў Аўстрыі 9 мячоў.*

4. Шматзнакавыя колькасныя лічэбнікі, выкарыстаныя ў назоўным (вінавальным) склоне, запісваюцца пераважна лічбамі, бо іх прачытанне звычайна не сустракае перашкод.

- ✓ Працэнтная стаўка — **18, 21 і 23** працэнты гадавых у залежнасці ад года выпуску аўтамабіля, банка і плацежаздольнасці крэдытаатрымальніка; Да работы падрыхтавана амаль **80** працэнтаў існуючага парку глебаапрацоўчай і пасяўной тэхнікі, пагрузчыкаў; Падчас гэтай даволі маштабнай акцыі былі праінспектаваны **35** прадпрыемстваў, якія зацікаўлены ў пастаўках прадукцыі жывёльнага паходжання ў Расію.

Лічэбнікі ў іншых ускосных склонах прачытваюцца таксама ў назоўным склоне, і часам для правільнага ўспрымання інфармацыі чытач вымушаны паўторна вяртацца да сказа. Каб гэтага не здаралася, аўтару і рэдактару неабходна вызначыцца, як запісваць такую лічбу.

Па-першае, можа быць выкарыстана змешаная форма запісу, якая палегчае чытанне. Для афармлення змешанай формы буйных круглых лікаў прымяняецца спалучэнне лічбы са скарачэннямі *тыс.*, *млн*, *млрд*, *трлн*. Пасля апошніх трох скарачэнняў кропка не ставіцца, бо яны ўтвораны выкідваннем літар з сярэдзіны слова.

- ✓ Калі за ўвесь 2007 год яна [дапамога] была прызначана **59,2 тыс.**, то за 11 месяцаў летась — ужо **275 тыс.** грамадзянам Беларусі; Браканьера выявіла міліцыя з інспекцыяй, і цяпер яму давядзецца кампенсаваць страты, нанесеныя прыродзе, у памеры **7 млн 300 тыс.** рублёў; Па выніках комплексных выязных праверак летась у бюджэт краіны даналічана **153,4 млрд** рублёў дадатковых падаткаў і штрафных санкцый.

Па-другое, колькасныя лічэбнікі, пачынаючы з пяцізнакавых, разбіваюць прабелам на групы па тры лічбы справа налева (без прабелаў пішуцца лічбавыя нумары: УНП — уліковы нумар плацельшчыка, АКПА — нумар па Агульнадзяржаўным класіфікатары прадпрыемстваў і арганізацый, р/р — разліковы рахунак і да т. п.).

- ✓ У прыватнасці, цяпер БПМ працаздольных грамадзян адпавядае **197 690**, пенсіянераў — **158 640**, студэнтаў — **189 020**, дзяцей ва ўзросце ад 3 да 16 гадоў — **207 550**, а дзяцей ва ўзросце да 3 гадоў — **151 830** рублям у месяц; Міхаіл А. пры дапамозе металічнага прута ўзламаў раму і металічныя краты акна і пралез у сярэдзіну царквы, адкуль скраў 21 срэбны ланцужок, 10 бутэлек віна, якое прызначалася для прычасця, а таксама цукеркі, печыва, садавіну — усяго на агульную суму **580 000** рублёў.

Па-трэцяе, можна сказ перабудаваць такім чынам, каб лічэбнік ужываўся ў назоўным (вінавальным) склоне.

- ✎ 1. Гэта працэнтаў 25–30 ад агульнай колькасці, а што рабіць з астатнімі 70–75 [а што ж астатнія 70–75]? 2. Лакальны маніторынг навакольнага асяроддзя па паветры цяпер ажыццяўляецца[юць] больш як 500 прыродакарыстальнікаў[ў]. 3. Усе асноўныя будаўніча-мантажныя работы, якія выконваліся[ў] больш як 30 субарганізацыямі[ў], завершаны ў снежні.

Аднак і ў тым выпадку, калі матэрыял не звязаны з вынікамі навуковых даследаванняў або не мае вузкаспецыяльнай праблематыкі, трэба падумаць

пра неабходнасць дакладнасці лічбаў да адзінкі. Магчыма, акруглены лік таксама будзе сведчыць пра галоўнае і не будзе ствараць цяжкасцяў ва ўспрыманні. Напр.: *У прадпрымальніка канфіскавалі 21326 адзінак вырабаў, якія пацягнулі на 1936695000 рублёў.* Чытач, безумоўна, разумее вялікі аб'ём канфіскацыі, але абедзве лічбы для яго складаныя (першая не разбіта прабелам, другая ўтрымлівае 10 знакаў). Магчымы варыянт праўкі: *У прадпрымальніка канфіскавалі больш за 20 тыс. вырабаў, якія «пацягнулі» амаль на 2 млрд рублёў.*

5. Пры афармленні колькасных лічэбнікаў ва ўскосных склонах не прынята нарошчваць канчаткі. Відаць, іх наяўнасць сведчыць пра тое, што праяўляецца клопат пра чытача, якому цяжка ўспрымаць лічбу. А калі гэта так, варта падумаць або пра пераробку сказа, або пра слоўны запіс лічбы. Здраецца, што нарошчаны канчаток колькаснага лічэбніка ўводзіць чытача ў зман і прымушае вяртацца да пачатку сказа, напр.: *Дарэчы, у 51-м пункце правядзення ЦТ па ўсёй краіне задзейнічана каля 200 супрацоўнікаў Камітэта дзяржкантролю, якія сочаць за выкананнем усіх працэдур пры правядзенні ўступнай кампаніі (з першага разу прачытваецца: Дарэчы, у пяцьдзесят першым пункце...; праўка: Дарэчы, у 51 пункце...).*

✓ А ўжыванне вельмі гарачай гарбаты (ад 70 градусаў), сцвярджаюць адмыслоўцы, павялічвае гэтую рызыку ў восем разоў; Толькі летась падчас аперацыі «Мак» было канфіскавана 52 тоны наркотыкаў расліннага паходжання, якія былі вырашчаныя на 266 тысячах квадратных метраў пасеваў; Пабудаваў два шэды на 600 норах, знайшоў спецыялістаў і з ранейшым спартыўным імпэтам пачаў фермерскую справу; Яны [навучэнцы] будуць працаваць у 935 рамонтных брыгадах, атрадах па добраўпарадкаванні і азеляненні.

✎ 1. У 2006 годзе на Чыжоўскіх могілках сталіцы на магіле героя быў адкрыты помнік па матывах бою з 22-ма [дваццаццю двума] нямецкімі танкамі. 2. Норма работы асобы ва ўзросце ад 14 да 16 гадоў не можа перавышаць 23-х [дваццаці трох], а ва ўзросце ад 16 да 18 гадоў — 35-і [трыццаці пяці] гадзін у тыдзень. 3. Наведвальнікі пабачылі каля 250-і [прыблізна 250] кніг. 4. Судовая практыка па крымінальных справах паказвае, што 16 працэнтаў хабарнікаў асуджаюцца да пазбаўлення волі, каля 20-і [20] — да абмежавання волі, іншыя асобы нясуць пакаранне ў выглядзе напраўчых работ.

6. Парадкавыя лічэбнікі, якія па традыцыі абазначаюць нумары з'ездаў, канферэнцый, выбарных органаў, стагоддзяў, кварталаў, разрадаў або ўваходзяць у найменне імператараў, каралёў, цароў і да т. п., афармляюцца рымскімі лічбамі без нарошчвання канчаткаў.

✓ Адліга ў грамадска-палітычным клімаце краіны пасля XX з'езда КПСС, па сутнасці, не паўплывала на гістарычную навуку ў Беларусі (М. Біч); У I-II стагоддзях германскае племя готаў высадзілася з паўвострава Готланд на еўрапейскі мацярык у вусці Віслы (І. Навуменка); Пасля таго як у лістападзе 1505 года памёр Іван III і яго замяніў старэйшы з сыноў Васіль III, былыя сяброўскія дачыненні Масквы

з Крымам сапсаваліся, і Менглі-Гірэй паслаў у Вільню ганцоў, якія прапаноўвалі Аляксандру за смерць або выдачу хана антымаскоўскі хаўрус! (Г. Сагановіч); **І разраду**, або метэаралагічныя абсерваторыі, павінны былі з дапамогай самапісных прыбораў бесперапынна весці назіранні (В. Грыбкоўскі, В. Гапоненка, У. Кісялёў); Ключавымі тэмамі перагавораў сталі пастаўкі дадатковых аб'ёмаў расійскай нафты ў Рэспубліку Беларусь у **IV квартале** 2014 года і фарміраванне балансу нафтавай сыравіны і нафтапрадуктаў для Саюзнай дзяржавы на 2015 год.

- ✎ 1. Гэта вельмі перспектыўны вектар у **XXI** стагоддзі. 2. Што тварылі з нашым народам у **XVIII** і **XIX** стагоддзях — гэта жаж. 3. Летапіс расказвае, як на самым пачатку **XIV** стагоддзя спыніўся тут князь Гедымін, зачараваны маляўнічым выглядам ваколіц.

7. Парадкавыя лічэбнікі, аформленыя арабскімі лічбамі, для палягчэння іх чытання могуць выкарыстоўвацца з нарошчанымі склонавымі канчаткамі. Адналітарны канчатак пішацца ў назоўным (і вінавальным пры неадушаўлёным назоўніку) склоне: 1-ы, 1-я, 1-е; 2-і, 2-я, 2-е; 3-і, 3-я, 3-е; 4-ы, 4-я, 4-е і г. д., а таксама ва ўскосных склонах, калі апошняй літары лічэбніка папярэднічае галосны гук: другім — 2-м, пятаю — 5-ю, дзявятых — 9-х. Двухлітарны канчатак пішацца ва ўскосных склонах, калі апошняй літары лічэбніка папярэднічае зычны: трэцяга — 3-га, восьмаму — 8-му, дзясятымі — 10-мі.

- ✓ Гэты раз поезд спазніўся: па дарозе недзе, здаецца, на **105-м** раз'ездзе, ён прастаяў колькі часу, чакаючы сустрэчы таварняк, які выбіўся з графіка (І. Чыгрынаў); Быў год **1382-і** (А. Бензярук); У гэтым выпадку $v_0 = A/h$, дзе v_0 — чырвоная мяжа фотаэфекту (**2-і** закон) (В. Бондар, Ч. Федаркоў); Пэўны кансерватызм і інерцыя традыцый прывялі да таго, што асартымент вырабаў і многія віды дэкору Урэцкай і Налібоцкай мануфактур захоўваліся побач з новым асартыментам на працягу амаль 50 гадоў — з **1780-га** па **1830-ы** (М. Яніцкая); Як бы там ні было, але ўсе летапісныя крыніцы з большай ці меншай ступенню храналагічнай дакладнасці фіксуюць гэтую падзею **70–90-мі** гг. XIII ст. (А. Цітоў).

- ✎ 1. 1 красавіка 2002 г. цэнтр перафарміраваны ў 202-**х**і галоўны вылічальны цэнтр Узброеных Сіл. 2. Падобныя мундзіры апраналі ў самым пачатку стварэння службы, у 50–60-**х**і гады мінулага стагоддзя. 3. Практычна ўсе чытачы-даследнікі беспамылкова заўважылі вандроўку рубрык «Надвор'е», «Сёння», «Дзве даты», «Свет і сусвет» з апошняй на 2-**х**і старонку газеты. 4. Напрыклад, у Бераставіцкім раёне гэты паказчык склаў усяго 44 працэнты да аб'ёмаў 90-**х**і года. 5. 2 лістапада 1991 года ў Лунінцы прайшло літаратурнае свята, прысвечанае 80-**х**і гадавіне знаходжання Якуба Коласа ў гэтым горадзе.

8. Нарошчванне склонавага канчатка можа залежаць ад парадку слоў у сказе. Не нарошчваюцца канчаткі лічэбнікаў, якія стаяць пасля слоў, да якіх адносяцца: акт 1, раздзел 19, кніга 2, частка 1, табл. 3, мал. 17 і пад. Пры адваротным парадку рэкамендуецца выкарыстоўваць нарошчаны канчатак: у 1-м акце, 19-м раздзеле, 2-й кнігі, 1-я частка... Параўн. таксама:

у 2015 годзе, года 2015-га. У іншых выпадках, калі ўзнікае сумненне ў правільнасці ўспрымання лічэбніка чытачом, лепш канчатак нарасціць.

- ✎ 1. Пра якую дасканаласць тэхнікі назірання можа ісці гаворка ў 20–30[-я] гады.
2. Дырэктар адзначыў, што настаўнік сам прыняў рашэнне аб звальненні адразу пасля паражэння ад сталічных дынамаўцаў (0 : 5) 30 мая ў матчы 10[-га] тура чэмпіянату Беларусі. 3. Найбольшую распаўсюджанасць у папуляцыі атрымалі пакуль вірусы 1[-га] і 2[-га] тыпаў. Вірус 1[-га] тыпу звычайна заяўляе аб сабе непрыемнымі высыпкамі на вуснах, слізістай ротавай поласці, 2[-га] тыпу — паражэе мочапалавую сістэму і, адпаведна, праяўляецца высыпкамі на геніталіях. 4. У гэтым месяцы будзе завершана рэканструкцыя 2[-й] платформы і пачнецца рэканструкцыя 3[-й] і 4[-й] платформаў. 5. Паводле даных аддзялення інфармацыі і грамадскіх сувязяў рэгіянальнага УУС, аварыя адбылася ўчора каля ~~Ж~~ [чатырох] гадзін раніцы на 451[-м] км трасы Масква — Мінск.

9. Скланавы канчатак можа нарошчвацца ў складаным прыметніку, які ўтвораны лічэбнікам у выглядзе арабскай лічбы і часткі *працэнтны* (адсоткавы), замененай знакам %: 25-*працэнтнага* раствору, 25%-*га* раствору, часта ў навуковай літаратуры — 25%-*нага* раствору. Параўн.: Пракуратура Мінскай вобласці ўзбудзіла крымінальную справу ў дачыненні да аднаго з кіраўнікоў Мінскага фарфоравага завода за вымагальніцтва і атрыманне ад камерсантаў 10%-*га* «адкату».

- ✎ На машынным двары СВК «Суботнікі» ніводнага трактара — 100% [100%-ны] выхад у поле.

10. Калі ў сказе сутыкаюцца два парадкавыя лічэбнікі, аформленыя лічбамі, пасля кожнай з іх нарошчваецца канчатак; калі сутыкаюцца тры і больш — толькі пасля апошняй: для 5-*га*, 6-*га* разрадаў; у 2, 3, 5-*х* класах.

11. Калі аформлены арабскай лічбай лічэбнік з'яўляецца часткай складанага назоўніка ці прыметніка, то слова пішацца праз злучок: 100-*годдзе*, 20-*тонны*, мода-2013.

- ✓ У 16-*гадовым* веку Руцкі накіроўваецца за мяжу, каб прадоўжыць навучанне (І. Саверчанка); На добрым узроўні праведзены 1125-*годдзе* Полацка і асабліва юбілейная навуковая канферэнцыя, дзе ўпершыню былі абнародаваны найцікавейшыя матэрыялы пра Еўфрасінню Полацкую (прысвечаны ёй спеўны цыкл XII ст.), а таксама 300-*годдзе* фарнай аптэкі ў Гродне (А. Мальдзіс); Windows 3.1 мае два рэжымы: стандартны і 386-*пашыраны* (А. Кучынскі); У якасці першых заданняў развяжыце яго [Віктара Шульгі] галаваломкі на 64-*клетачнай* дошцы.

- ✎ Сапёры, што прыехалі на месца, выявілі, што ў скрыні знаходзіліся шэсць 76 мм [76-міліметровых] снарадаў.

Не пішацца арабская лічба ў назоўніках, утвораных ад адпаведнага лічэбніка пры дапамозе суфіксальнага элемента -к-: *тройка*, *дзясятка*; нельга: 3-*ка*, 10-*ка*.

- ✓ У сёмым класе зноў былі спаборніцтвы па бегу на лыжах, у якіх я адмовіўся ўдзельнічаць, і мне па фізкультуры паставілі **тройку** (В. Шніп); Шэраговы ранішні канфлікт аўтааматараў прывёў да вялікай трагедыі — вадзіцель «**дзявяткі**» выхавіў пісталет-кулямёт і адкрыў агонь па «**пяцёрцы**»; Безумоўна, у вялікай краме — **дзясяткі** таварных пазіцый, і цанавую сітуацыю на рынку па кожнай з іх прасачыць цяжка, у чым загадчыцы крамы павінен дапамагаць апарат ААТ «Прадсэрвіс».
- ✎ Адтуль, з 15-кі [пятнаццаткі] фіналістаў, Б'янка разам з Максімам Сапацьковым і пайшла ў іншы стэп — прыняла прапанову Сяргея Пархоменкі, або проста Сярогі, супрацоўніцаў з яго праектам.

12. Калі выкарыстоўваюцца два лічэбнікі (у форме арабскай лічбы або слова) з аднолькавай наступнай часткай, то пасля першай часткі ставіцца злучок («падвешаны дэфіс»), як і пры афармленні іншых падобных часцін мовы.

- ✓ У абодвух гарадах трымала прыватнае вучылішча: спярша — двухкласнае, затым — **трох- і чатырохкласнае** (А. Бачыла); **Дзевятнаццаці-, дваццацігадовая** дзяўчына ў сям'і бацькоў ужо лічылася пераросткам, і калі такое здаралася, бацька быў гатовы аддаць дачку «хоць за каго, абы не засталася стараю дзеваю» (У. Сысоў); Напэўна, менавіта ў такіх з'явах варта шукаць ключык да разумення **сярэдне- і доўгатэрміновых** прыкмет (М. Ляснічы, К. Севярынец); У выніку ядры асяроддзя становяцца няўстойлівымі і выпускаюць **α-, β-, у-прамяні** (В. Бондар, Ч. Федаркоў).

13. Дзесяцігоддзі ў выданнях мастацкай літаратуры ўказваюцца пропісам (у сямідзясятых гады мінулага стагоддзя), у іншых выданнях — у лічбавай форме з нарошчваннем склонавага канчатка: 20-я гг. XIX ст., пасля 60–70-х гг. XX стагоддзя, 1860-я гады, 1990-я гг., у 1920–1930-я гг., 2000–2010-я гг.

- ✓ Аповесць пісалася ў пачатку **дваццатых** гадоў нашага веку (Я. Маўр); Правільна было б так: з прычыны нізкага ўзроўню развіцця капіталістычных адносін у **60–70-я** гады XIX стагоддзя народнікі не бачылі ў Расіі ні капіталізму, ні пралетарыату і менавіта на гэтай падставе разлічвалі, што Расія зможа перайсці да сацыялізму, абмінуўшы капіталізм, на базе сялянскай абшчыны (В. Грыцкевіч); Тэрмін «эма» ўзнік у сярэдзіне **80-х** гадоў ад англійскага слова «emotion».

14. Карэктару і рэдактару трэба ўважліва ставіцца да графічных вылучэнняў, якія афармляюць аўтарскую ацэнчасць. Замест вялікіх літар, якія могуць асацыявацца з рымскімі лічбамі I, X, C і інш., лепш выкарыстоўваць тоўстае або курсіўнае шрыфтовае вылучэнне.

- ✎ Для чаго вам гэта раскажваю? Няхай серада будзе загрузана «ад і да» праблемамі людзей, але гэта будзе **X [ix]** дзень.

§ 106. Афармленне скарачэнняў

1. Пры неабходнасці словы ў тэксце могуць скарачацца, пры гэтым трэба кіравацца наступнымі патрабаваннямі:

- нельга скарачаць адну літару;
- нельга скарачаць на галосны, на *ь, й, ў*;
- пры збегу зычных скарачэнне робіцца на апошнюю літару: *нескл. назоўнік*;
- пры спалучэнні аднолькавых зычных скарачэнне робіцца на першую літару: *насен. фонд*;
- калі імя або імя па бацьку пачынаецца з дыграфу *Дз*, то ініцыялам выступае толькі літара *Д*: *Дзяніс Дзяменцьевіч Каспяровіч — Д. Д. Каспяровіч*.

2. Не патрабуюць спецыяльнага тлумачэння наступныя агульнапрынятыя скарачэнні: *акад.* (акадэмік), *б.* (былы), *бухг.* (бухгалтар, бухгалтэрыя, бухгалтарскі), *в.* (вёска), *в. а.* (выканаўца абавязкаў), *в-аў* (востраў), *вобл.* (вобласць), *воз.* (возера), *г.* (год), *г.* (горад), *гг.* (гады), *г. зн.* (гэта значыць), *гл.* (глядзі), *гр.* (грамадзянін), *дац.* (дацэнт), *заг.* (загадчык), *зб.* (зборнік), *і г. д.* (і гэтак далей), *і да т. п.* (і да таго падобнае), *і інш.* (і іншае), *і пад.* (і падобнае), *нам.* (намеснік), *напр.* (напрыклад), *н. ст.* (новы стыль), *н. э.* (наша эра), *параўн.* (параўнай), *п-аў* (паўвостраў), *праф.* (прафесар), *р.* (рака), *р-н* (раён), *руб.* (рубель), *с.* (старонка), *с.-г.* (сельскагаспадарчы), *с/с* (сельскі савет), *ст.* (стагоддзе), *стст.* (стагоддзі), *ст. ст.* (стары стыль), *т.* (том), *тав.* (таварыш), *т-ва* (таварыства), *т. зв.* (так званы). Актualізавалася ў апошні час скарачэнне *сп.* (спадар, спадарыня).

✓ *Каля 1071–1072 гг. абодва браты былі кананізаваны праваслаўнай царквой (А. Цітоў); Нарадзіўся ён [Юрка Віцьбіч] 15 чэрвеня 1905 г. у г. Веліж у сям’і папа (Б. Сачанка); На кафедры славістыкі, якой кіруе праф. Юлія Дудашава, лектарат беларускай мовы функцыюе з 1996 г. (В. Ляшук); Хведар паспрабаваў з уласцівай яму грунтоўнасцю дабіцца «праўды»: збіраў нейкія паперкі, ездзіў па раённым і абласным начальстве, у рэдакцыі і г. д. (Л. Рублеўская); У першай частцы даюцца рэкамендацыі па піратэхнічным афармленні фееерверкаў з нагоды розных урачыстасцяў і святаў (каранаций, перамог, вяселляў, нараджэнняў і да т. п.) (А. Бельскі, М. Ткачоў); Побач з аўтарскім перакладам стаіць аўтарызаваны пераклад твора на іншую мову, г. зн. пераклад, прагледжаны і ўхвалены аўтарам (Н. Дзянісава); Гэта, на думку сп. Кляймёнавай, прывядзе да паляпшэння працэсу выдачы віз.*

✎ *Вось і за 5 месяцаў г.-г. [гэтага года] лясгасам зароблена 3-млрд 600-млн [3,6 млрд] рублёў — г.-зн. [г. зн.] забяспечаны ўзровень адпаведнага мінулага года паказчыка.*

3. Побач з лічбай можа выкарыстоўвацца поўны запіс фізічных і іншых велічынь або іх скарачэнне паводле міжнародных стандартаў. Напрыклад:

Сіла электрычнага току да **7 Ампер** [7 ампер або 7 А]; Магутнасць прылады роўная **20 кВт** [20 кВт]; Яравой пшаніцай засеяна **2 га** [2000 га]; Даўжыня хвалі — **1200 Å** [0,12 мкм].

Стандартныя скарачэнні пішуцца без кропак: **га** (гектар), **м** (метр), **см** (сантыметр), **кг** (кілаграм), **А** (ампер) і пад. У фінансавых дакументах, у навуковай літаратуры і публіцыстыцы могуць выкарыстоўвацца агульнапрынятыя стандартныя знакі грашовых адзінак: **\$** (долар), **€** (еўра), **Br** (беларускі рубель), а таксама знакі **№**, **%**, **§** і інш. Усе названыя скарачэнні і знакі выкарыстоўваюцца толькі ў спалучэнні з лічбавымі абазначэннямі.

✓ Перадачы радыё можна было прымаць на адлегласці да **300 км** (Я. Радкевіч); Сярэдняя працягласць гукаў у носьбітаў беларускай мовы з хуткім індывідуальным тэмпам складала ад **69 да 80 мс** (Л. Выгонная); Электрасілкаванне — ад аднафазавай сеткі пераменнага току напружаннем **220 В** частатой **50 Гц**. Памер экрана па дыяганалі — **356 мм** (А. Кучынскі); Пры напружанасці электрычнага поля **30 кВ/см** (гэта можа забяспечыць шпуля Румкарфа) у паветранай шчыліне кандэнсатара адбываецца электрычны разрад, які суправаджаецца свячэннем — іскрай (В. Грыбкоўскі, В. Гапоненка, У. Кісялёў); Максімальная магутнасць у імпульсе пры гэтым (калі энергія імпульсу **10 мДж**) складзе $\approx 1 \text{ ГВт}$ (І. Сташкевіч).

✎ 1. Мікалай Прасталупаў: «Да лета кв: м [квадратны метр] жылля на другасным рынку сталіцы патаннее да **1300–1500 USD**». 2. Пенсіянер памёр ад апёкаў, а плошча пажару, выкліканага выпадковай іскрай, дасягнула **7-га** [7 га або, лепш, 7 гектараў]. 3. У вагоне — ад **45 да 60 кубаметраў** [м³] лесаматэрыялаў.

4. Многія скарачэнні, у тым ліку зацверджаныя міжнароднымі стандартамі, можна знайсці ў спецыяльнай літаратуры. Напрыклад, існуе даведнік «Метадычныя ўказанні для рэдактараў Беларускай энцыклапедыі» (Мінск, 1995), які ўтрымлівае раздзелы і па скарачэннях.

Адзначым, што адзінкі вымярэння, якія складаюцца:

- з аднаго слова, скарачаюцца без кропкі (акрамя пералічаных у п. 2): грам — **г**, гектар — **га**, гадзіна — **г** (*гадз*), суткі — **сут**, тыдзень — **тыдз**, дыяптрыя (аптычная сіла) — **дптр**;

- са складанага назоўніка, напісанага праз злучок, афармляюцца з выкарыстаннем размешчанай на сярэдзіннай рысе (вынесенай на сярэдзіну радка) кропкі: ньютан-метр (момант сілы) — **Н·м**, ом-метр (удзельнае электрычнае супраціўленне) — **Ом·м**, вольт-ампер (у электратэхніцы: поўная магутнасць) — **В·А**, кілават-гадзіна — **кВт·гадз**;

- са словазлучэння з прыназоўнікам *за*, пішуцца праз касую рыску (слэш): метр за секунду — **м/с**, кіламетр за гадзіну — **км/г** (*км/гадз*); абарот за секунду — **аб/с**, кілаграм-метр у квадраце за секунду (момант імпульсу) — **кг·м²/с**;

- адзінкі вымярэння, якія складаюцца са словазлучэння «прыметнік — назоўнік», пішуцца з кропкамі: конская сіла — **к. с.**, светлавы год — **св. год**.

5. У літаратуры для шырокага кола чытачоў нельга ліквідоўваць скарачэнні года (г.), як гэта практыкуецца ў энцыклапедычных выданнях.

✎ *Сенека Луцый Аней* (4 [г.] да н. э. — 65 [г.] н. э.), *рымскі палітычны дзеяч*.

§ 107. Прабелы ў афармленні лічбаў і знакаў

1. Праз злучок без прабелаў пішуцца простыя лічэбнікі, абазначаныя словамі і лічбамі, якія называюць прыблізны лік: *тры-чатыры гады, шэсць-сем гадзін, 2-3 секунды*.

✓ *З сярэдзіны ліпеня ў самім мястэчку адкрываюцца месячныя настаўніцкія курсы, на якія прымаюцца пасля **сямі-васьмі** класаў* (І. Навуменка); *Галя ўзяла альбом з фотакарткамі і, калі сяброўка пайшла, перагарнула **старонку-другую**, хацела ўжо нават адкласці — на здымках у сваёй большасці былі незнаёмыя ёй людзі, дык што іх разглядаць!* (Р. Баравікова); *Памятаю, было яму [Руслану] гадоў **пяць-шэсць*** (Р. Бензярук); *Паўтарыце **2-3** разы* (А. Каляда).

✎ *А яшчэ трэба было дасягнуць глыбіні **тры** — **пяць** [трох-пяці] метраў.*

2. Пры афармленні складаных і састаўных лічэбнікаў прыблізнага ліку ставіцца працяжнік. Пры напісанні лічэбнікаў словамі прабелы з двух бакоў працяжніка абавязковыя; пры напісанні лічэбнікаў лічбамі прабелы не робяцца: *праз сорок **пяць** — сорок **шэсць** гадоў, 60–70-я гады*. Пры ўмоўным пералічэнні таксама ставіцца працяжнік без прабелаў: *параграфы 4–6, 2–5 паверхі*.

✓ *Пасвілі мы штук **трыццаць** — **трыццаць пяць*** (Ф. Янкоўскі); *Цяжкія гарматы за дзень маглі зрабіць **20–30** стрэлаў, гарматы сярэдняга і малога калібравання — **60–80** стрэлаў* (А. Бельскі, М. Ткачоў); *Адным з самых буйных па памерах вяшчання на Беларускім радыё ў **1933–1941** гадах быў літаратурны аддзел* (Я. Радкевіч); *Таму на кожны кілаграм вагі цела дзіцяці неабходна штодзённа ўводзіць з ежай **2,5–3** г бялку, **5–6** г тлушчу, **10–12** г вугляводаў, **100–150** г вады і дастатковую колькасць мінеральных солей і вітамінаў* (І. Усаў).

3. Дроб не аддзяляецца прабелам ад цэлага ліку, калі набіраецца праз касую рысу, і аддзяляецца прабелам, калі набіраецца з гарызантальнай падзяляльнай лінейкай: $24\frac{1}{3}$, $24\frac{1}{3}$.

✓ *Параўнанне гэтай табліцы з сучаснымі звесткамі паказвае, што пададзеныя К. Семяновічам лічбы сістэматычна заніжаныя, мабыць, з прычыны завышанага значэння, узятага для вады ($\rho_{\text{H}_2\text{O}}/\rho_{\text{Au}} = 5\frac{2}{3} / 100 = 0,057$ у К. Семяновіча, $\rho_{\text{H}_2\text{O}}/\rho_{\text{Au}} = 5,166 / 100 = 0,052$ па сучасных дадзеных)* (А. Бельскі, М. Ткачоў).

4. Прабел не робіцца паміж знакамі «плюс», «мінус» і лічбамі (часам і літарамі): $+20$, -4 ; паміж лічбай і літарным абазначэннем: *5а, Іб*.

✓ *Дыяпазон рабочых тэмператур каляровага дысплэя — ад **+5** да **+40** °С* (А. Кучынскі); *Напрыклад, бытавыя халадзільныя прыборы і пральныя машыны павінны быць як мінімум класа **A+** па энергаэфектыўнасці*.

5. Прабелы абавязковыя паміж знакамі №, §, %, °C і лічбамі: № 49, § 13, 25 %, 30 °C.

- ✓ Такая тэмпература характэрная для цэнтральнай часткі Сонца, у рэчыве якога маецца каля **80 %** вадароду і каля **20 %** гелію (В. Бондар, Ч. Федаркоў); І сапраўды, у іншым месцы таго ж артыкула Дыбоўскі піша: «Калі мы разгледзім пад мікраскопам (Hartnack № 4) зрэз, які праходзіць праз...» (С. Галакціёнаў, Г. Яцкевіч).
- ✎ Зверху насыпаем дзёртым сырам і запякаем пры 200°С да мяккасці бульбы (хвілін 40).

6. У кніжных выданнях аддзяляюцца прабелам адзін ініцыял ці два ініцыялы ад прозвішча (В. Быкаў, П. І. Клімук), два ініцыялы адзін ад аднаго (І. М. Лучанок, С. М. Станюта). Аднак нярэдка гэтае патрабаванне парушаецца ў энцыклапедычных і навуковых выданнях, у газетах і часопісах дзеля эканоміі месца. Калі імя пішацца праз злучок, ён у ініцыялах захоўваецца, а прабелы не робяцца.

- ✓ Лёс падараваў Лермантаву, высланаму ў 1837 годзе на Каўказ, сустрэчу з адным з тых «сыноў вольнасці», з думкай пра якіх ішоў у сталасць, у сваю паэзію, — з **А. І. Адоеўскім** (М. Арочка); Заставалася толькі гадаць, хто ў 1979 годзе мог быць гэтай асобаю: першы сакратар КПБ **П. М. Машэраў**, Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР **І. Я. Палякоў**, Старшыня Савета Міністраў БССР **А. Н. Аксёнаў?**.. (Л. Лыч); Уплыў поглядаў **Ж.-Ж. Русо** на Касцюшку асабліва яркава праявіўся ў перыяд паўстання ў 1794 годзе (Я. Юхо, У. Емяльянчык).

§ 108. Афармленне формул

1. У формулах выкарыстоўваюцца літары лацінскага, грэчаскага і гатычнага алфавіта. Літары лацінскага алфавіта набіраюць курсівам, літары грэчаскага алфавіта — прамым абрысам. Асноўны радок у аднарадковых формулах набіраюць тым жа кеглем, што і асноўны тэкст:

- ✓ Прыраўняем колькасць неаптычных пераходаў:

$$n_j d_{ji} = n_i d_{ij}$$

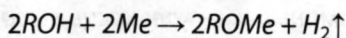
(І. Сташкевіч);

Да ліку квадратных раўнанняў, якія не маюць рэчаісных каранёў, належыць раўнанне

$$x^2 + a = 0 \quad (a > 0)$$

(А. Брычыкава, А. Гусак);

Утварэнне алкагалятаў з'яўляецца якаснай рэакцыяй на спірты:

(В. Толкач).

2. Формула размяшчаецца на сярэдзіннай рысе (у аднарадковай формуле гэта сярэдзіна літар, лічбаў, знакаў). Круглыя, квадратныя і фігурныя дужкі павінны мець прамы абрыс і закрываць самую высокую і самую нізкую частку формулы. Закрываальныя і адкрывальныя дужкі павінны быць аднолькавага кеглю. Знак кораня заўсёды вышэйшы за падкаранёвы выраз і яго лінейка роўная па даўжыні ўсяму падкаранёваму выразу. Знакі Σ (сума) і $\exists$ (здабытак) набіраюць падвышаным кеглем і размяшчаюць па сярэдзіннай рысе.

3. Пераносы ў формулах непажаданыя. Аднак пры неабходнасці пераносы робяць на знаках адносін: $=$ роўна, $\neq$ не роўна, $\equiv$ тоесна, $\approx$ прыблізна роўна, $>$ больш, $\geq$ больш або роўна, $<$ менш, $\leq$ менш або роўна, $\#$ адносіны адрознення. Калі немагчыма зрабіць перанос на гэтых знаках, то ў крайнім выпадку дапускаецца перанос на знаках складання, адымання, множання, дзялення. Знак ставяць у канцы аднаго радка і на пачатку другога. У выпадку, калі ў дробе вельмі вялікі лічнік або назоўнік, то лічнік набіраюць у два радкі над лінейкай дробу, назоўнік — у два радкі пад лінейкай дробу.

4. У эксплікацыі (расшыфроўцы сімвалаў, якія ўваходзяць у формулу) спачатку расшыфроўваюць сімвалы з лічніка дробу, потым — з назоўніка. Пасля формулы ставіцца коска, потым з новага радка без абзаца злева пішацца слова «дзе», двукроп'е пасля яго не ставіцца. Сімвалы пералічваюцца праз кропку з коскай у канцы радка, уся калонка выраўноўваецца па знаку працяжніка.

✓ Калі не ўлічваць паглыннанне святла лінзай, то светлавы паток, што падае на яе, будзе роўны светлаваму патоку, які падае на плошчу відарыса Сонца, г. зн.

$$\Phi_0 = \Phi \text{ або } E_0 S_0 = ES,$$

дзе E_0 , E — асветленасці паверхняў лінзы відарыса Сонца (В. Бондар).

У кнігах для спецыялістаў можа быць няпоўная эксплікацыя, акрамя таго, для эканоміі плошчы яе можна набіраць у падбор.

✓ У той жа час паглыннанне святла апісваецца і законам Бугера:

$$I = I_0 \exp(-kz),$$

дзе I — інтэнсіўнасць, ці шчыльнасць, магутнасці выпрамянення (з размернасцю $[I] = \text{Вт/см}^2 \cdot \text{с}$); k — каэфіцыент паглынання; z — каардыната (І. Сташкевіч);

Інфармацыйная нагрузка матэрыяльных кампанентаў, у прыватнасці мовы, вымяраецца з дапамогай лагарыфма ліку тых знакаў, якія могуць быць выбраны з агульнай колькасці наяўнага рэпертуару знакаў, што выражаецца формулай

$$H = n \log S,$$

дзе H — колькасць інфармацыі, n — колькасць выбраных знакаў, S — колькасць наяўных знакаў (Б. Плотнікаў).

Нельга ў адным артыкуле (адной кнізе) змешваць розныя формы эксплікацыі.

5. Знакі прыпынку расстаўляюцца ў адпаведнасці з правіламі пунктуацыі, бо формулы з'яўляюцца часткамі сказа.

§ 109. Асаблівасці складання і рэдагавання бібліяграфічнага спіса

Бібліяграфія бывае рэгістравальная (спіс усіх кніг па канкрэтным пытанні), рэкамендацыйная (спіс кніг, з якімі неабходна або карысна азнаёміцца) і прыкніжныя (прыартыкулярныя) спісы выкарыстанай літаратуры (указваюцца выданні, на якія спасылаецца аўтар).

Спіс выкарыстанай літаратуры можа мець некалькі рубрык (частак), але ў кожнай з іх павінен захоўвацца алфавітны або храналагічны (бывае рэдка) парадак размяшчэння крыніц. Агульнапрынята, напрыклад, што асобную рубрыку складаюць выданні, створаныя кірыліцкім пісьмом (беларуская, руская, украінская, балгарская, сербская і іншыя мовы), а іншую — кнігі, напісаныя лацініцай (англійская, нямецкая, французская, польская, чэшская і іншыя мовы). Мова бібліяграфічнага апісання, як правіла, адпавядае мове выходных звестак дакумента. У адзіны спіс уключаюцца кнігі і асобныя артыкулы са зборнікаў, з энцыклапедый, часопісаў, газет.

Кожная новая крыніца афармляецца з абзаца, калі іншае не абумоўлена спецыфікай тэксту. Напрыклад, спасылкі на цытаты ў тэксце могуць афармляцца наступным чынам: [3, 15], [3, с. 15]. Першая лічба ў квадратных дужках абазначае нумар выдання ў прыартыкулярным (прыкніжным) спісе літаратуры. Калі за цытатай наступная па тэксце выкарыстана з той жа крыніцы, запісваецца (*Тамсама, с. 15*). У выпадку, калі спасылку на цытаты афармляюць як зноску, пры паўтарэнні размешчаных побач звестак запісваецца: *Тамсама. — С. 243*.

Бібліяграфія афармляецца на падставе Міждзяржаўнага стандарту ДАСТ 7.1–2003 «Бібліяграфічны запіс. Бібліяграфічнае апісанне. Агульныя патрабаванні і правілы складання» (да стандарту далучылася і Рэспубліка Беларусь). У названы стандарт унесены адпаведныя змяненні, звязаныя з афармленнем выданняў на беларускай мове (уведзены ў дзеянне пастановай Дзяржстандарту Рэспублікі Беларусь ад 30 красавіка 2004 г.).

Названым стандартам уведзена агульнае абазначэнне матэрыялу, для чаго выкарыстоўваюцца наступныя тэрміны: відэазапіс (videorecording), гуказапіс (sound recording), выяўленчы матэрыял (graphic), карты (cartographic material), камплект (kit), кінафільм (motion picture), мікраформа (microform),

мультымедыя (multimedia), ноты (music), прадмет (object), рукапіс (manuscript), тэкст (text), шрыфт Брайля (braille), электронны рэсурс (electronic resource). Агульнае абазначэнне матэрыялу, апісанні якога пераважаюць у канкрэтным інфармацыйным масіве, можа быць апушчана (гэта ў асноўным тычыцца слова *тэкст*). Пры неабходнасці ўключыць у бібліяграфічны спіс крыніцу, якая мае не разгледжаны тут агульны матэрыял, трэба звяртацца да тэксту стандарту.

Звесткі аб кнізе ўключаюць у сябе наступную інфармацыю: аўтар, ініцыялы (калі аўтараў некалькі, запісваецца толькі першы); загалолак крыніцы; назва матэрыялу; звесткі, якія адносяцца да загалоўка; звесткі аб адказнасці; месца выдання, назва выдавецтва, год выдання; колькасць старонак. Пры афармленні артыкула пасля звестак аб адказнасці ўказваецца год выдання, нумар зборніка, часопіса або дата выхаду газеты і старонкі, на якіх змешчаны артыкул. У апісанні артыкула з газеты старонкі ўказваюць у тым выпадку, калі іх колькасць перавышае восем.

У бібліяграфічным спісе забараняецца скарачаць прозвішчы аўтараў, назвы кніг і артыкулаў у любой частцы апісання, агульнае абазначэнне матэрыялу. Месца выдання пішацца цалкам, акрамя некалькіх агульнапрынятых скарачэнняў: *М.* — Масква, *СПб.* — Санкт-Пецярбург, *Н.* — Новгород — Ніжні Ноўгарад, *Ростов н/Д* — Растоў-на-Доне). Пасля месца выдання (назвы горада) робіцца прабел і ставіцца двукроп'е: *Мінск* : або *СПб.* : Калі кніга паралельна выдавалася ў двух гарадах, іх назвы падаюцца праз кропку з коскай: *Мінск ; Гомель*.

Слова *Выдавецтва* ў бібліяграфічным спісе не выкарыстоўваецца, а назва выдавецтва не бярэцца ў двукоссе: *Мастацкая літаратура, Беларусь, ТэтраСістэмс*. Назвы кшталту *Дзяржаўнае прадпрыемства «Выдавецтва «Пачатковая школа»», Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Адукацыя і выхаванне»»* запісваюцца паводле агульных патрабаванняў: *Пачатковая школа, Адукацыя і выхаванне* (у поўнай назве прысутнічае слова *Выдавецтва*). Калі выдаўцом кнігі з'яўляецца прадпрыемства, назва якога не супадае са словам *Выдавецтва*, або прыватная асоба, запісваецца поўная назва: *Вытворча-камерцыйная фірма «Капір»* (або *ВКФ «Капір»*); *Выдавец А. Кулікоўскі*.

Назвы кніг і артыкулаў не бяруцца ў двукоссе (калі яго няма ў самім загалоўку), напрыклад: *Шамякін, І. Вазьму твой боль*, але: *Свяжынскі, У. М. «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага*. Пры наяўнасці ў загалоўку дзвюх назваў яны аддзяляюцца кропкай, напрыклад: *Куляшоў, А. Вершы. Пазмы*.

Звесткі, якія адносяцца да загалоўка, пішуцца пасля двукроп'я з малой літары. Некалькі разнародных падзагалоўкаў, не падзеленых на тытульным лісце знакамі прыпынку, аддзяляюцца двукроп'ем, а аднародныя

звесткі — коскай. Перад двукроп’ем наяўнасць прабелу абавязковая, бо ён сігналізуе пра інфармацыю падзагалоўка (калі ў самім загалоўку ёсць двукроп’е, перад ім прабел не робіцца).

✓ **Танк, М. Мой каўчэг : вершы : 1989–1992**

Курбека, І. Хітрыя літары : **шарады, метаграмы, лагагрыфы, анаграмы**

У бібліяграфічным спісе выкарыстоўваюцца адзіночныя (/) і дваічныя (//) касыя рыскі (слэшы). Адзіночная касая рыска пачынае звесткі аб адказнасці: аўтар, перакладчык, мастак, складальнік і інш. Пасля разнародных звестак аб адказнасці робіцца прабел і ставіцца кропкай з коскай. Калі аўтараў некалькі, пасля касой рыскі паўтараюцца два і тры, а пры наяўнасці чатырох і больш аўтараў можна пакідаць толькі першага і далучаць у квадратных дужках [*і інш.*].

✓ **Іўчанкаў, В. І. Дыскус беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту / В. І. Іўчанкаў.**

Стывенсан, Р. Востраў скарбаў: раман / **Роберт Льюіс Стывенсан ; пер. з англ. А. М. Асташонка ; маст. У. В. Гладкевіч.**

Нямецка-беларуска-рускі слоўнік = *Deutsch-belorussisch-russisches Wörterbuch* / **Л. В. Браноўская [і інш.] ; пад агул. рэд. У. І. Марцінеўскага, П. В. Садоўскага.**

Дваічныя касыя рыскі выкарыстоўваюцца пры афармленні артыкула або закончанай часткі крыніцы інфармацыі.

✓ **Скарынкін, У. Мой Петрарка / У. Скарынкін // Роднае слова. — 2005. — № 7. — С. 102–105.**

Мальдзіс, А. Чалавек — стварэнне гістарычнае / А. Мальдзіс // **3 гісторыі на «Вы» : публіцыстычныя артыкулы / уклад. У. Арлова. — Мінск, 1991. — С. 46–71.**

Пры афармленні бібліяграфічнага спіса выкарыстоўваюцца ўніфікаваныя формы скарачэнняў: і іншыя — і інш. (*et alii — et al.*); і гэтак далей — і г. д. (*et cetera — etc.*); гэта значыць — г. зн. (*id est — i. e.*); без месца — б. м. (*sine loco — s. l.*); без выдаўца — б. в. (*sine nomine — s. n.*); паасобная пагінацыя — паас. паг. (*pagina varia — pag. var.*). Іншыя скарачэнні ўстанаўліваюцца нацыянальнымі стандартамі, напрыклад: *пад рэд.* — пад рэдакцыяй; *перакл.* — пераклад (перакладчык); *склад.* — складальнік; *уклад.* — укладанне (укладальнік); *выд.* — выданне, *зап.* — запіс, *прадм.* — прадмова, *т.* — том, *кн.* — кніга і інш.

Для афармлення выкарыстаных артыкулаў з газет устаноўлены наступныя скарачэнні месяцаў: *студз.* — студзень, *лют.* — люты, *сак.* — сакавік, *крас.* — красавік, *чэрв.* — чэрвень, *ліп.* — ліпень, *жн.* — жнівень, *верас.* — верасень, *кастр.* — кастрычнік, *лістап.* — лістапад, *снеж.* — снежань (*май* не скарачаецца, пры выкарыстанні *траўня* скарачэнне — *трав.*).

Асноўныя прыклады бібліяграфічнага апісання

1. Адзін, два або тры аўтары

Сысоў, У. М. 3 крыніц спрадвечных / У. М. Сысоў. — Мінск : Вышэйшая школа, 1997. — 415 с.

Якімовіч, А. Залатая дзіда. Рыжык / Аляксей Якімовіч. — Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2013. — 128 с.

Лыч, Л. Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У. Навіцкі. — 3-е выд., дапоўн. — Мінск : Современная школа, 2008. — 512 с.

Грыбкоўскі, В. П. Прафесар электраграфіі і магнетызму : Якуб Наркевіч-Ёдка / В. П. Грыбкоўскі, В. А. Гапоненка, У. М. Кісялёў. — Мінск : Навука і тэхніка, 1988. — 70 с.

Abel, E. What's News. The Media in American Society / E. Abel. — San Francisco, 1981. — 240 p.

2. Чатыры аўтары і больш

Сучасная беларуская літаратурная мова : практычныя заняткі / Н. В. Гаўрош [і інш.]. — 3-е выд., дапрац. і дапоўн. — Мінск : Вышэйшая школа, 1995. — 287 с.

3. Калектыўны аўтар

Кніга Беларусі, 1517–1917 : зводны каталог / Дзярж. б-ка БССР імя У. І. Леніна, БелСЭ ; склад. Г. Я. Галенчанка [і інш.]. — Мінск : БелСЭ, 1986. — 615 с.

4. Шматтомавае выданне

Брыль, Я. Выбраныя творы : у 3 т. / Я. Брыль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1992–1993.

5. Асобны том у шматтомавым выданні

Караткевіч, У. Збор твораў : у 25 т. — Т. 7 : Каласы пад сярпом тваім : раман / Уладзімір Караткевіч ; падрыхт. тэкстаў і камент. Валянціны Андрэевай ; рэд. тома Алесь Бельскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2014. — 790 с.

6. Зборнік твораў, прац, артыкулаў розных аўтараў

Замежны дэтэктыў : зборнік / пер. з польск., англ., венг. ; уклад. Максіма Лужаніна. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1991. — 383 с.

Цвёрды арэшак : апавяданні, абразкі, прыпавесці, фантазіі, навелы / уклад. Алены Масла. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. — 286 с. — (Маладзёж).

7. Асобны закончаны твор, артыкул

7.1 з кнігі

Пэро, Ш. Чырвоны каптурок / Ш. Пэро // Чарадзейныя казкі / перакл. з фр. З. Коласа. — Мінск : Беларус. гуманіт. адук.-культ. цэнтр, 1993. — С. 23–28.

Быкаў, В. Сцюжа : аповесць / В. Быкаў // Збор твораў : у 6 т. — Т. 6. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1994. — С. 5–127.

7.2 са зборніка

Юрэвіч, А. 3 пазытыўнага сінтаксісу Я. Коласа / А. Юрэвіч // Моўныя адзінкі і кантэкст / Э. Д. Блінава [і інш.]. — Мінск : Вышэйшая школа, 1992. — С. 190–195.

Auty, R. Jasykové koncepce u Dubrovského i Jungmanna / R. Auty // Slovanské spisovné jasyky v dobé obrození. — Praha, 1974. — S. 122–124.

7.3 з энцыклапедыі

Сінчук, І. І. Залатніковая проба / І. І. Сінчук // Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыклапедыя. — Мінск : БелЭН, 1993. — С. 259–260.

Барсток, М. М. Эсэ / М. М. Барсток // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. — Т. 5. — Мінск : БелСЭ, 1987. — С. 653.

7.4 з часопіса

Турунак, Ю. Беларускія Марыяны ў Друі / Юрый Турунак // Спадчына. — 1991. — № 5. — С. 51–56.

Старычонак, В. Беларуская філалогія ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце : стагадовы вопыт / В. Старычонак, І. Гоўзіч, Д. Дзятко // Роднае слова. — 2014. — № 10. — С. 45–49.

Mandler, J. A code in the node : the use of story schema in retrieval / J. Mandler // Discourse processes. — 1978. — Vol. 1. — P. 14–35.

7.5 з газеты

Кузьміч, Т. Формула поспеху доктара Сачака / Т. Кузьміч // Звязда. — 2015. — 20 студз. — С. 12.

Жалкоўскі, А. Успомніць пайменна : да 65-годдзя ўз'яднання Беларусі / А. Жалкоўскі // Народная газета. — 2004. — 16 верас.

Лукашык, У. Дзе няма неба і сонца : гутарка з мастаком Уладзімірам Лукашыкам / гутарыў Яўген Рагін // Літаратура і мастацтва. — 2001. — 2 ліст. — С. 10–11.

Заўвагі: 1) калі аб'ём газеты складае 8 старонак і менш, можна не пазначаць старонку (старонкі) з матэрыялам; 2) калі аб'ём газеты перавышае 8 старонак, старонка (старонкі) з матэрыялам пазначаюцца абавязкова;

3) калі заканчэнне матэрыялу размешчана не на наступнай старонцы, тады старонкі пазначаюцца праз коску: С. 9, 14.

8. Аўтарэфераты дысертацый

Зелянко, С. В. Інтэртэкст у публіцыстычным маўленні : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.01.10 / С. В. Зелянко ; Беларус. дзярж. ун-т. — Мінск, 2012. — 20 с.

9. Электронныя рэсурсы

Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. — 30 т. на трех CD. — М. : Большая Рос. энцикл. ; Новый диск, 2002.

Караткевіч, У. Сівая легенда / У. Караткевіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.uladzimir-karatkevich.com/bibl/bel/apovest/siv.html>. — Дата доступу : 12.03.2015.

Прыклады афармлення матэрыялаў канферэнцый, архіўных матэрыялаў, інструкцый, інфармацыйных выданняў, каталогаў, аўтарскіх пасведчанняў, патэнтаў, стандартаў, нарматыўна-тэхнічных дакументаў, прэпрынтаў, справаздач аб навукова-даследчай працы, дэпаніраваных навуковых прац, дысертацый і інш. можна знайсці сярод інфармацыйных рэсурсаў сайта Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь (www.vak.by).

Спіс аўтараў, сказы з твораў якіх выкарыстаны ў якасці ілюстрацыйнага матэрыялу

А

Абуховіч А., Агіевіч У., Агняцвет Э., Адамовіч А., Адамовіч Г., Адамчык В., Адважны В., Аколава В., Аксак В., Аксёначык Н., Акудовіч В., Акулін Э., Александровіч А., Аляхновіч Ф., Аношкін І., Антанюк Л., Арабей Л., Арабейка І., Аркуш А., Арлоў У., Арол М., Арочка М., Арсеннева Н., Артымовіч Н., Астапенка З., Астраўцоў С., Астрэйка А., Аўласенка Г., Аўрамчык М.

Б

Бабкоў І., Багданава Г., Багдановіч І., Багдановіч Л., Багдановіч М., Багун М., Багушэвіч Ф., Бадак А., Бадзевіч З., Балахонаў С., Банцэвіч П., Баравік М., Баравікова Р., Барадулін Р., Барскі А., Барсток М., Барташэвіч Г., Басава Г., Басуматрава С., Баторын Ф., Бацюшкаў М., Бачыла А., Башлакоў М., Баярын М., Беларуска Л., Белая А., Белаяр С., Бельскі А., Бензярук А., Бензярук Р., Бечык В., Бітэль П., Біч М., Бічэль-Загнетава Д., Блатун С., Бондар В., Бондар Т., Брава А., Браім І., Броўка П., Брыль Я., Брычыкава А., Бугаёў Д., Будкін С., Буйло К., Булыка А., Булыка Г., Бурак Л., Бураўкін Г., Бусько І., Бутрамееў У., Бутэвіч А., Быкаў В., Бядуля З., Бялевіч А., Бярозка А., Бярозкін Р.

В

Вабішчэвіч Т., Вайцюшкевіч З., Вайцяшонак М., Валасевіч Э., Вараб'ёў В., Васілевіч А., Васючэнка П., Ватацы Н., Вашко Л., Верабей А., Верамейчык У., Верас З., Вечар А., Вітка В., Віч М., Вішнёў З., Вольны А., Вольскі А., Выгонная Л., Вялюгін А., Вярба В., Вярцінскі А., Вячорка В.

Г

Гадулька В., Галавач П., Галай В., Галакціёнаў С., Галенчанка Г., Галубовіч Л., Гальпяровіч Н., Гапееў В., Гапоненка В., Гапоненка І., Гарадніцкі Я., Гарачка У., Гардзей В., Гардзіенка А., Гартны Ц., Гарун А., Гарэцкі М., Гаўрук Ю., Гаўрусеў С., Гаўрылаў Л., Геніюш Л., Гілевіч В., Гілевіч Н., Гіль М., Глебка П., Глобус А., Гніламёдаў У., Голуб Ю., Гоўзіч І., Грабчыкаў С., Грамадчанка Т., Грамовіч І., Грамыка М., Грахоўскі С., Грачанікаў А., Грыбкоўскі В., Грыцкевіч А.,

Грыцкевіч В., Гудкова М., Гумянюк Ю., Гурло А., Гурская В., Гурскі І., Гурыновіч А., Гурыновіч Х., Гурэвіч Э., Гусак А., Гуцаў А.

Д

Давыдаў А., Дайліда В., Дайнека Л., Далідовіч Г., Дамашэвіч У., Даніленка М., Данільчык А., Дарожны С., Дасаева Т., Дашкевіч В., Дзеружынскі А., Дзмітрук П., Дзюба У., Дзюбайла П., Дзянісава Н., Дзяргай С., Дранчук В., Дранько-Майсюк Л., Дубавец С., Дубоўка У., Дуброўскі А., Дубянецкая Г., Дудар А., Дудзіцкі У., Дудзюк З., Дукса М., Дунін-Марцінкевіч В., Дэбіш А., Дэбіш В.

Е

Емельянаў А., Емяльянчык У., Ермаловіч М.

Ж

Жамойцін А., Жаўрук А., Жданко В., Жук А., Жук К., Жуковіч В., Жураўскі А., Журба Я., Жыбуль В., Жыгоцкі М., Жылка У., Жычка Х.

З

Загорская Н., Зайкоўскі Э., Законнікаў С., Запруднік Я., Запрудскі С., Зарыцкі А., Зарэмба М., Зарэцкі М., Засім М., Захаранка М., Звонак А., Зелянко С., Золак Я., Зуёнак В., Зьніч, Зязюля А.

І

Ігнатоўскі У., Ігнацюк А., Ільяшэвіч Х., Іофэ Э., Іпатава В., Іўчанкаў В., Ішчанка Г.

К

Кабаковіч А., Кабашнікаў А., Каваленка В., Кавалёў П., Кавалёў С., Кавыль М., Каганец К., Кажадуб А., Казбярук У., Казлоў А., Казлоўскі В., Казько В., Калачынскі М., Калеснік І., Калеснік У., Калубовіч А., Калюга Л., Каляда А., Камароўскі А., Камейша К., Канапелька А., Канчэўскі (Абдзіраловіч) І., Капусцін А., Карамазаў В., Караткевіч У., Каржанеўская Г., Карлюкевіч А., Каробкіна С., Карповіч М., Каршукоў Я., Каско А., Касцень А., Касцюкевіч М., Каўка А., Каўрус А., Кахановіч А., Кашкурэвіч Х., Кенька М., Кірвель А., Кірэнка К., Кісялёў Г., Кісялёў У., Клімковіч М., Клімковіч Міх., Клішэвіч У., Клышка А., Кляшторны Т., Коваль В., Колас Г., Колас Я., Конан У., Корбан У., Коршак А., Коршунаў А., Коўтун В., Крапіва К., Краўцоў М., Краўчанка У., Крук І. (Я.), Крупенька Я., Крушына Р., Крывец С., Крэйдзіч А., Кудравец А., Кудраўцаў І., Кулакоўскі А., Кулеш Г., Куляшоў А., Купала Я., Купрэеў М., Курбека І., Куртаніч В., Кустава В., Кусянкоў М., Кучынскі А.

Л

Лайкоў Я., Ламан П., Ласкоў І., Ластоўскі В. (Власт), Лаўшук С., Лебыда Т., Левановіч Л., Летка І., Леўчык Г., Ліпскі У., Лісіцын У., Ліхадзіеўскі С., Лозка А.,

Лойка А., Локун В., Лось Е., Лужанін М., Лукашанец А., Лукша В., Лукша М., Лучына Я., Лынькоў М., Лыч Л., Лявонава Е., Лявонны Ю., Лягчылаў А., Лялько Х., Ляснічы М., Ляхновіч П., Ляшук В., Ляшчынская В.

М

Мазго У., Мазько Э., Макаёнак А., Макаль П., Макаль С., Макарэвіч В., Максімовіч В., Малажай Г., Малец Я., Мальдзіс А., Мальчэўская Я., Маляўка М., Мамонька М., Маракоў В., Маракоў Л., Мароз У., Марозаў З., Мартыненка В., Марук У., Мархель У., Марціновіч А., Марціновіч П., Марчук Г., Масла А., Матукоўскі М., Матэвушаў В., Маўр Я., Мацяш Н., Машара М., Мележ І., Мельнікаў Э., Міклашэўскі Я., Мікуліч Б., Мікуліч М., Мінкін А., Мінскевіч С., Місько П., Міхно У., Мішчанчук М., Моркаўка А., Мрый А., Мудроў В., Мурашка Р., Мушынская Т., Мушынскі М., Мюлер В., Мяснікоў А., Мятліцкі М., Мятліцкі Ю.

Н

Наварыч А., Навіцкі У., Навуменка І., Наркевіч А., Наўроцкі А., Непачаловіч Я., Нераток Ю., Новік-Пяюн С., Нядзведскі У., Някляеў У., Няхай М., Няхай Р.

П

Падаляк Т., Паддубская А., Пазнякоў М., Пальчэўскі А., Панізнік С., Панчанка П., Пархута Я., Паслядовіч М., Патапенка В., Патаранскі С., Паўлаў У., Паўлікава Л., Паўловіч А., Пацюпа Ю., Пашкевіч А., Пашкоў Г., Перкаль К., Пестрак П., Петрашкевіч А., Пецюкевіч М., Пісарык А., Пісьмянкоў А., Плаўнік І., Плотнікаў Б., Плыгаўка Л., Пракаповіч М., Прануза П., Праскаловіч В., Праўдзін А., Прокша Л., Прохар М., Пруднікаў П., Прыгодзіч М., Прыходзька П., Пташнікаў І., Пучынскі-Пірог У., Пушча Я., Пфляўмбаўм Я., Пшыркоў Ю., Пысін А., Пяткевіч А., Пятровіч Б., Пятровіч Д.

Р

Рагаўцоў В., Рагач П., Рагойша В., Рагуля А., Радкевіч Я., Разанаў А., Ралько І., Родзевіч Л., Родчанка Р., Рубін І., Рублеўская Л., Рудкоўскі М., Рунец П., Русак А., Русецкі Ал., Русецкі Арк., Русілка В., Руцкая А., Рыбак А.

С

Сабалеўскі А., Саверчанка І., Савіцкі А., Сагановіч Г., Сакалоўскі У., Салавей А., Салагуб А., Салтук А., Самуйлёнак Э., Самусевіч В., Сапач Т., Сахарчук В., Сачанка Б., Сваяк К., Свірка Ю., Свяжынскі У., Севярынец К., Семашкевіч Р., Сербантовіч А., Сівец Т., Сідарук І., Сідарэвіч А., Сідарэнка В., Сільнова Л., Сінькова Л., Сіпакоў Я., Сітніца Р., Сіўко Ф., Сіўчыкаў У., Скарынкін У., Скобла М., Скрыган Я., Скурко І., Слінко В., Слука А., Смагаровіч М., Смаленец А., Снарская І., Содаль У., Сокалаў-Воюш С., Сом Л., Ставер А., Станкевіч А., Станкевіч М., Станкевіч Ю., Старасценка Т., Стары Улас,

Старычонак В., Сташкевіч І., Стральцоў Б., Стральцоў М., Стрыжак В., Сурначоў М., Сцяпан У., Сыс А., Сысоў У., Сяднёў М., Сямёнава А.

Т

Танк М., Тарас В., Тарас Н., Тарасава Т., Тарасаў К., Тарасаў С., Тарасюк Л., Тармола-Мірскі Р., Таўбін Ю., Таўлай В., Тварановіч Г., Ткачоў В., Ткачоў М., Толкач В., Трус М., Трус П., Трусаў А., Трэнас В., Тулупава Н., Туміловіч Я., Тычко Г., Тычына М.

У

Усаў І., Усеня А.

Ф

Фамін С., Федаркоў Ч., Федарэнка А., Федзюковіч М., Філімонава Л.

Х

Хадановіч А., Хадкевіч Т., Хадыка У., Хатэнка А., Хаўратовіч В., Хацкевіч Р., Хвалеі Я., Хведаровіч М., Хомчанка В., Хромчанка А.

Ц

Цвірка К., Целеш В., Цётка, Цікоцкі М., Цітоў А., Цыбульскі К.

Ч

Чабан Т., Чавускі М., Чарнушэвіч Н., Чарнышэвіч А., Чарняўскі Мік., Чарняўскі Міх., Чаропка В., Чарот М., Чарота І., Чобат А., Чорны К., Чыгрын С., Чыгрынаў І., Чыквін Я., Чырскі М., Чэрня Х.

Ш

Шабалтас В., Шабан Я., Шабовіч М., Шайбак М., Шаладонава Ж., Шалкевіч В., Шамякін І., Шамякіна Т., Шаўлякова І., Шах С., Шахавец У., Шаховіч М., Шклярава Н., Шкраба Р., Шматаў В., Шніп В., Шуба П., Шумчык Ф., Шуткевіч В., Шушкевіч С., Шушко А., Шыловіч Г., Шымук В., Шынкарэнка В., Шырко В., Шышыгіна-Патоцкая К., Шэлехаў М.

Ю

Южык М., Юрэвіч У., Юхнавец Я., Юхо І. (Я.)

Я

Ягоўдзік У., Ядвігін Ш., Якаўлева А., Якімовіч А., Якімовіч Ю., Ялугін Э., Яніцкая М., Янішчыц Я., Янкоўскі Ф., Янушкевіч Я., Ярац В., Яцкевіч Г.

Пасляслоўе

«Даведнік па літаратурнай праўцы» — вынік шматгадовай працы аўтара з тэкстамі розных функцыянальных стыляў. Прапановы і рэкамендацыі ў некаторых выпадках могуць разглядацца як пажаданыя (часта ў такім разе робяцца адпаведныя заўвагі). «Няма нерухомасці ў мове... У мове, як увогуле ў прыродзе, усё жыве, усё рухаецца, усё змяняецца», — сцвярджаў Бадуэн дэ Куртэнэ. Гэтыя змены асабліва адчувальныя на пераломе эпох. У сённяшнім інфармацыйным грамадстве мова змяняецца хіба не штодзённа: папаўняецца новымі словамі і канструкцыямі, пазбаўляецца ад неактуальных і не запатрабаваных маўленнем (прыгадаем імклівы шлях назоўніка *пэйджар* ад неалагізма да ўзуальнай лексікі і зноў у пасіўны склад мовы).

Ілюстрацыйны матэрыял прэзентаваны сказамі з тэкстаў мастацкага, публіцыстычнага, навуковага і афіцыйнага стыляў, прычым колькасць персаналій перасягае лічбу 600. Гэта свядомы выбар аўтара даведніка з мэтай як мага шырэй адлюстравачь не толькі разнастайнасць стылёвай манеры прадстаўнікоў пісьменніцкай і навуковай супольнасці, але і спецыфіку функцыянавання моўных адзінак у розных тыпах дыскурсу.

У якасці сказаў для праўкі выкарыстана картатэка (спачатку папяровая, потым пераведзеная ў электронную), якая складаецца з больш чым 10 тысяч прыкладаў. Усе сказы ўзяты з друкаваных тэкстаў — кніг (масацкіх, навуковых, навукова-папулярных і інш.), альбомаў, часопісаў, газет і інш., г. зн. яны ўжо прайшлі рэдактарскую апрацоўку. Колькасць прыкладаў сведчыць пра недастатковую прафесійную, у асноўным моўную, падрыхтоўку рэдактараў, прымушае задумацца над станам беларускамоўнай друкаванай прадукцыі і над неабходнасцю больш якаснай прафесійнай падрыхтоўкі спецыялістаў у выдавецкай і журналісцкай галінах.

Працы пісьменніка і журналіста над мовай твораў надавалі вялікую ўвагу знаўцы майстры беларускага слова Якуб Колас, Кузьма Чорны, Кандрат Крапіва, Ян Скрыган, Максім Лужанін, Рыгор Шкраба, Фёдар Янкоўскі ды інш. Іх парады павінны ўвайсці ў прафесійную скарбонку аўтара і рэдактара. Аднак выклікае засмучэнне той факт, што сёння рэдка сустрачэш публікацыі

пісьменнікаў, прысвечаныя «аўтарскай кухні», «пакутам выбару слова», праблемам псіхалогіі творчасці (а гэта быў бы неацэнны матэрыял для пачаткоўцаў).

Неабыякавых да мовы людзей бадай што няма. Таму прапанаваныя праўкі могуць стаць падставай для дыскусіі, грунтоўнай размовы пра функцыянаванне роднага слова ў тэксце. Разуменне таго, што ўсё робіцца на карысць Яго Вялікасці Слова, што любы ўнёсак дзеля яго росквіту дапушчальны, — дазваляе аўтару спадзявацца на прыязнае стаўленне да першага ў беларускім рэдагаванні «Даведніка па літаратурнай праўцы».

Змест

Годны падмурак нацыянальнай школы рэдагавання	3
Прадмова	4

Частка першая

ПРАЎКА НА АРФАГРАФІЧНЫМ УЗРОЎНІ

1. ПРАВАПІС ГАЛОСНЫХ	7
§ 1. Правапіс <i>o, э</i> → <i>a</i>	7
§ 2. Гістарычныя чаргаванні галосных	10
§ 3. Правапіс <i>e, э ў</i> іншамоўных словах	11
§ 4. Правапіс <i>e, ё</i> → <i>я</i>	13
§ 5. Правапіс спалучэнняў галосных у іншамоўных словах	16
§ 6. Правапіс галосных у складаных словах	19
§ 7. Правапіс прыстаўных галосных	26
§ 8. Правапіс <i>i, ы, й</i> пасля прыставак	27
§ 9. Правапіс прыставак <i>су-</i> і <i>са-</i>	29
§ 10. Правапіс галосных у суфіксах	30
§ 11. Акцэнтацыя і правапіс галосных	32
2. ПРАВАПІС ЗЫЧНЫХ	35
§ 12. Правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных	35
§ 13. Некаторыя гістарычныя чаргаванні зычных	36
§ 14. Правапіс зычных у прыстаўках і на стыку прыстаўкі і кораня	37

§ 15. Правапіс зычных у суфіксах і на стыку кораня і суфікса. Спрашчэнне некаторых спалучэнняў зычных	40
§ 16. Правапіс <i>д</i> — <i>дз</i> , <i>т</i> — <i>ц</i>	45
§ 17. Правапіс падоўжаных і падвоеных зычных	47
§ 18. Правапіс прыстаўных і ўстаўных зычных	49
§ 19. Правапіс <i>ў</i> (<i>у</i>)	51
3. ПРАВАПІС МЯККАГА ЗНАКА І АПОСТРАФА	55
§ 20. Правапіс змякчальнага мяккага знака	55
§ 21. Правапіс раздзяляльнага мяккага знака	58
§ 22. Правапіс апострафа	59
4. НАПІСАННЕ СЛОЎ РАЗАМ, ПРАЗ ЗЛУЧОК І АСОБНА	60
§ 23. Агульныя правілы напісання слоў праз злучок	60
§ 24. Правапіс складаных назоўнікаў	61
§ 25. Правапіс складаных прыметнікаў	65
§ 26. Правапіс прыслоўяў	68
§ 27. Правапіс прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц, выклічнікаў	72
§ 28. Правапіс <i>не-</i> (<i>ня-</i>)	74
5. ВЯЛІКАЯ І МАЛАЯ ЛІТАРЫ	78
§ 29. Правапіс вялікай і малой літар	78
6. ПРАВІЛЫ ПЕРАНОСУ	86
§ 30. Правілы пераносу слоў і знакаў з аднаго радка на другі	86

Частка другая

ПРАЎКА НА ПУНКТУАЦЫЙНЫМ УЗРОЎНІ

1. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў КАНЦЫ СКАЗА І ПРЫ ПЕРАРЫВАХ У СКАЗЕ	88
§ 31. Правілы пастаноўкі кропкі, пытальніка, клічніка, шматкроп'я	88

2. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ё СКАЗАХ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ	91
§ 32. Знакі прыпынку ё сказах з аднароднымі членамі, звязанымі бяззлучнікавай і злучнікавай сувяззю.....	91
§ 33. Знакі прыпынку ё сказах з аднароднымі членамі, якія маюць абагульняльнае слова	96
3. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ё СКАЗАХ З АДАСОБЛЕНЫМІ, ДАЛУЧАЛЬНЫМІ І АБМЕЖАВАЛЬНЫМІ ЧЛЕНАМІ	98
§ 34. Знакі прыпынку ё сказах з адасобленымі азначэннямі	98
§ 35. Знакі прыпынку ё сказах з адасобленымі прыдаткамі	101
§ 36. Знакі прыпынку ё сказах з адасобленымі акалічнасцямі	105
§ 37. Знакі прыпынку ё сказах са словамі і спалучэннямі слоў, якія ўдакладняюць ці абмяжоўваюць значэнне іншых слоў у сказе	109
4. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ СЛОВАХ І КАНСТРУКЦЫЯХ, ГРАМАТЫЧНА НЕ ЗВЯЗАНЫХ З ЧЛЕНАМІ СКАЗА, І ПРЫ ПАЎТАРЭННІ СЛОЎ	112
§ 38. Знакі прыпынку ё сказах з пабочнымі словамі і канструкцыямі	112
§ 39. Знакі прыпынку ё сказах з устаўнымі словамі, канструкцыямі і сказами	124
§ 40. Знакі прыпынку пры зваротку	127
§ 41. Знакі прыпынку ё сказах з параўнальнымі канструкцыямі	129
§ 42. Знакі прыпынку пры паўтарэнні слоў у сказе	132
5. ПРАЦЯЖНІК ПАМІЖ ЧЛЕНАМІ СКАЗА	134
§ 43. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам	134
§ 44. Працяжнік у няпоўным сказе і пры пропуску членаў сказа. Лагічны працяжнік. Злучальны працяжнік	137
6. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ё СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ	140
§ 45. Знакі прыпынку ё складаназлучаным сказе	140
§ 46. Знакі прыпынку ё складаназалежным сказе	143

§ 47. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавым складаным сказе.....	150
§ 48. Знакі прыпынку ў складаных сказах камбінаванай будовы	155

7. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ ПРЫ ПРОСТАЙ МОВЕ І ЦЫТАТАХ 157

§ 49. Знакі прыпынку пры прастай мове	157
§ 50. Знакі прыпынку пры цытатах.....	162

Частка трэцяя

ПРАЎКА НА ЛЕКСІЧНЫМ УЗРОЎНІ

§ 51. Дакладнасць словаўжывання.....	166
§ 52. Лексічная спалучальнасць	177
§ 53. Дакладнасць слова пры выбары яго з сінанімічнага рада.....	181
§ 54. Асаблівасці ўжывання мнагазначных слоў і амонімаў.....	192
§ 55. Асаблівасці ўжывання паронімаў.....	193
§ 56. Плеаназмы і таўталогія.....	199
§ 57. Канцылярызмы і штампы	203
§ 58. Інтэрферэнцыйныя памылкі	205
§ 59. Ужыванне фразем	214
§ 60. Дарэчнае выкарыстанне вобразных сродкаў.....	224
§ 61. Пазбаўленне ад немілагучнасці.....	228

Частка чацвёртая

ПРАЎКА НА МАРФАЛАГІЧНЫМ УЗРОЎНІ

1. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ НАЗОЎНІКАЎ	233
§ 62. Асаблівасці катэгорыі роду назоўнікаў	233
§ 63. Асаблівасці катэгорыі ліку назоўнікаў	240
§ 64. Асаблівасці катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці назоўнікаў	243

§ 65. Асаблівасці формаў зборных назоўнікаў кшталту <i>карэнне</i>	245
§ 66. Формы назоўнікаў I скланення ў адзіночным ліку	247
§ 67. Асаблівасці канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку	250
§ 68. Асаблівасці канчаткаў назоўнікаў II скланення ў месным склоне адзіночнага ліку	260
§ 69. Асаблівасці канчаткаў назоўнікаў у родным склоне множнага ліку	265
§ 70. Асаблівасці некаторых формаў назоўнікаў	269
§ 71. Асаблівасці ўжывання прозвішчаў	274
2. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ	280
§ 72. Ужыванне поўных і кароткіх якасных прыметнікаў. Некаторыя варыянты склонавых канчаткаў	280
§ 73. Ужыванне прыналежных прыметнікаў	282
§ 74. Асаблівасці ступеняў параўнання прыметнікаў	285
3. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ЛІЧЭБНІКАЎ	291
§ 75. Асаблівасці склонавых формаў лічэбнікаў	291
§ 76. Асаблівасці дробавых лічэбнікаў	294
§ 77. Спалучэнне колькасных і зборных лічэбнікаў з назоўнікамі	295
4. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ЗАЙМЕННІКАЎ	299
§ 78. Ужыванне асабовых займеннікаў	299
§ 79. Формы і ўжыванне займеннікаў іншых разрадаў	302
5. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ДЗЕЯСЛОВАЎ	306
§ 80. Асаблівасці суфіксаў дзеясловаў	306
§ 81. Ужыванне асабовых формаў дзеясловаў	312
§ 82. Ужыванне зваротных дзеясловаў	317

§ 83. Формы дзеепрыметнікаў.....	319
§ 84. Формы дзеепрыслоўяў.....	326
6. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ ПРЫСЛОЎЯЎ.....	327
§ 85. Формы ступеняў параўнання прыслоўяў.....	327
§ 86. Асаблівасці некаторых словаформаў прыслоўяў.....	331
7. ФОРМЫ І ЎЖЫВАННЕ СЛУЖБОВЫХ ЧАСЦІН МОВЫ.....	332
§ 87. Формы і ўжыванне прыназоўнікаў.....	332
§ 88. Ужыванне часціц.....	338

Частка пятая

ПРАЎКА НА СІНТАКСІЧНЫМ УЗРОЎНІ

§ 89. Парадак слоў у сказе.....	341
§ 90. Каардынацыя выказніка і дзейніка.....	345
§ 91. Асаблівасці кіравання ў словазлучэннях.....	350
§ 92. Канструкцыі з прыназоўнікам <i>на</i>	359
§ 93. Канструкцыі з прыназоўнікамі <i>ў (ва) / на</i>	365
§ 94. Ужыванне некаторых відаў дапаўненняў.....	369
§ 95. Дапасаванне прыдаткаў.....	372
§ 96. Ужыванне іменнага выказніка.....	377
§ 97. Аднародныя члены сказа.....	379
§ 98. Форма азначэння пры аднародных членах, выражаных назоўнікамі.....	389
§ 99. Сказы з канструкцыямі «азначэнне + азначэнне + член сказа, выражаны назоўнікам».....	391
§ 100. Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі.....	394
§ 101. Некаторыя асаблівасці складаных сказаў.....	400
§ 102. Сэнсавыя (фактычныя і лагічныя) памылкі.....	406

*Частка шостая***ПРАЎКА НА ТЭХНІЧНЫМ УЗРОЎНІ**

§ 103. Зрокавыя (візуальныя) памылкі.....	413
§ 104. Афармленне заўваг	415
§ 105. Афармленне лічбавых даных.....	417
§ 106. Афармленне скарачэнняў.....	424
§ 107. Прабелы ў афармленні лічбаў і знакаў	426
§ 108. Афармленне формул.....	427
§ 109. Асаблівасці складання і рэдагавання бібліяграфічнага спіса.....	429

Спіс аўтараў, сказы з твораў якіх выкарыстаны ў якасці ілюстрацыйнага матэрыялу	435
---	-----

Пасляслоўе	439
------------------	-----

Даведачнае выданне

Жаўняровіч Пятро Пятровіч

**ДАВЕДНІК
ПА ЛІТАРАТУРНАЙ ПРАЎЦЫ
АРФАГРАФІЧНЫ, ПУНКТУАЦЫЙНЫ,
ЛЕКСІЧНЫ, МАРФАЛАГІЧНЫ,
СІНТАКСІЧНЫ, ТЭХНІЧНЫ ЎЗРОЎНІ**

Рэдактар *М. М. Шавыркiна*

Дызайн вокладкі *В. К. Жалудковай*

Камп'ютарны набор *М. С. Нядзвецкай, М. М. Шавыркiнай*

Камп'ютарная вёрстка *М. С. Нядзвецкай*

Карэктары *К. М. Пучынская, В. С. Ярмак*

Падпісана да друку 01.02.2017. Фармат 70×100 1/16.

Папера афсетная. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 36,4. Ул.-выд. арк. 30,2.

Тыраж 1000 экз. Заказ 26.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва "Адукацыя і выхаванне"».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 1/19 ад 14.11.2014.
Вул. Будзённага, 21, 220070, г. Мінск.

Таварыства з абмежаванай адказнасцю «СУГАРТ».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 2/175 ад 01.04.2015.
Вул. Валгаградская, 6, корп. 2, каб. 287, 220012, г. Мінск.

ПЯТРО ЖАЎНЯРОВІЧ – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання Інстытута журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Аўтар вучэбных дапаможнікаў «Асновы рэдагавання на беларускай мове: зборнік трэніровачных практыкаванняў і практычных работ», «Асновы рэдагавання на беларускай мове», «Стылістыка дзелавага маўлення і рэдагаванне службовых дакументаў», манаграфіі «Публіцыстычны дыскурс Уладзіміра Караткевіча», шматлікіх артыкулаў па пытаннях рэдагавання, культуры беларускай мовы, праўкі журналісцкіх матэрыялаў, моўнай арганізацыі публіцыстычных тэкстаў Уладзіміра Караткевіча. Укладальнік сямі тамоў новага Збору твораў пісьменніка (у 25 т.). Пераклаў на беларускую мову раман «Браты Карамазавы» Фёдора Дастаеўскага і вершы Аляксея Канстанцінавіча Талстога, на рускую мову – раман «Хрыстос прыямліўся ў Гародні: Евангелле ад Іуды» і вершы Уладзіміра Караткевіча.

ISBN 978-985-471-915-3

9 789854 719153

ДАВЕДНИК ПА ЛИТАРАТ УРНАЙ ПРАУЦЫ

Пятроо Жаўняровіч

Арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні